

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ АРМЕНИИ

ТОРОС ТОРАМАНЯН

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ

ВТОРОЙ
СБОРНИК
ТРУДОВ

СОСТАВИЛ И РЕДАКТИРОВАЛ К. КАФАДАРЯН
ПРИ СОТРУДНИЧЕСТВЕ Н. ТОРАМАНЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН - 1948

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

72
Թ-80

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

1971 թ.

ՍՏՈՒԳՎԱԾ 1951

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԿԱԶՄԵՅ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐԵՅ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ Ն. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 1948

STAMPED IN RED

~~200650~~
66593

3500083121

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն

Երկրագրության կողմից VII

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Հայկական հարտարապետության ծագման, զարգացման և փոխազդեցությունների հարցի շուրջը I—57

Ա. Ներածություն 3

ա. Ճարտարապետության ծագումը 3

բ. Նախնադարյան ժամանակներ 5

գ. Կրճառային տաճարներու զանազանությունները սկզբն ժինըն բրիտանոսթյունները 9

դ. Ակնարկ մը հարտարապետական ոճերու ծագման և բաժանման վրա 23

Բ. Հայկական հարտարապետության փոխազդեցության հարցերի շուրջը 24

ա. Հայկական ճարտարապետություն 24

բ. [Հայկական ճարտարապետության կրճ ազդեցությունները] 26

գ. Բաղրուշայտի գերբը 36

դ. Կաստանդիանոս և Հուստինիանոս 41

ե. Տրդատ ճարտարապետի մահարձանը Կ. Պոլսում 42

զ. [Տրդատ ճարտարապետի մասին] 43

է. Գրիգոր Լուսավորչի հրապարակումը 44

ը. Համաստա տեսություն հայ ճարտարապետության մասին 45

Պ. Հայոց գեղեցիկական հարտարապետությունը 50

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Հայկական հարտարապետության հուշարձանները 59—143

Ա. Էջմիածնի տաճար 61

ա. Էջմիածին 61

բ. Տեղեկագիր Էջմիածնի տաճարի հարավային արսիդի վրա հետնագույն կառուցված զանգակաձև հանկարծ փլուզված պատճառով վնասված արսիդի և ուրիշ փոքր մասերու վերանորոգման 63

Բ. Տեղեկագիր տաճար 66

ա. Տեղեկագիր 66

բ. Տեղեկագիր տաճարը 68

գ. Մի աստղ անհետացած հայ զեղարվեստի հորիզոնից 69

Ե. Երեւոյի տաճար 72

Մանթաթյուններ Երեւոյի բազիլիկի մասին 72

Գ. Հոփսոսի տաճար 74

Վ. Զվարթնոց 77

ա. Զվարթնոցը զեղարվեստի պատմության մեջ 77

բ. Զվարթնոց 80

Զ. Զվարթնոց 83

Կ. Զվարթնոցի հարավային կողմի շինությունները 92

Ձ. Հովհի Եկեղեցին 106

Է. Անվա պարխայների մասին 106

Ը. Յուզակ պատմական հարտարապետական հուշարձանների 108

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Հուշագրեր, տեղեկագրեր և նամակներ հնագիտական ուղևորությունների մասին 145—254

Ա. Ճամբարական առաջին ծոցատևար 147

Ալամ 147

Տեղեկագիր տաճար 148

Գարձայ Տեղեկագիր տաճարի մասին 156

Եղվարդ 156

Գվին 159

Դառնի 159

Ավան 161

Կարմիր վանք 161

Հոսոմուսի վանք 161

Սևագլուխի 162

Աղիաման 162

Թալին 163

Կնգառա ս. Սանիանոս 171

Շիրվանճուր 174

Մազարճուր 174

Ջարնճայի Եկեղեցին 175

Մարմաշին 175

Արալիսի բերդ 176

Բ. Ճամբարական երկրորդ ծոցատևար 176

Անի 176

Մրենի տաճար 187

Բազարան 190

Բաղնայր 195

Գ. Ճամբարական երրորդ ծոցատևար 197

Օրթաթիլիսա 197

Ղուլիչան 197

Արիսվալի 198

Ապարան 198

Ղարանխաղ 199

Մուլլազատում 198

Մաջիթլու 200

Արթիկ 200

Բաղնայր 200

Ջրփրրուի կամուրջը 201

Տալլար 201

Հոսոմուսի սր. Գևորգը 201

Ուղուղու 201

Տամճու 201

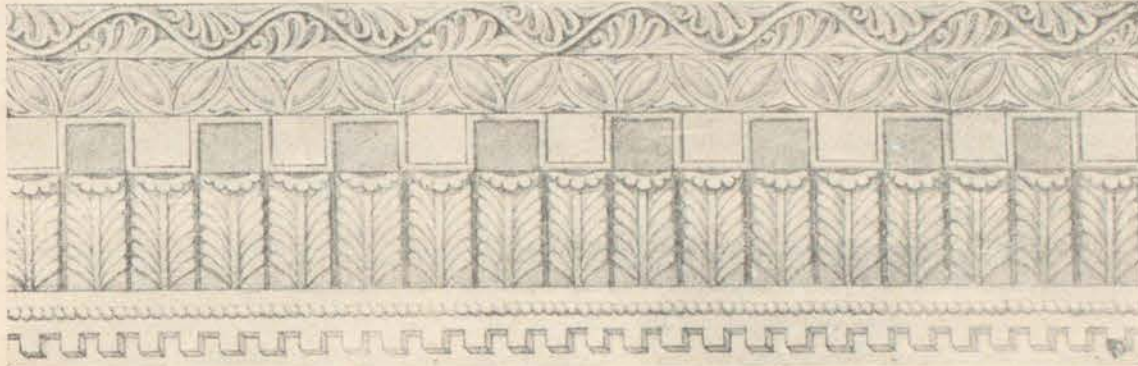
Աստվածընկալ 202

Երգագր	203
Գ. Կամակ պոեթ, և Մազին	203
Ե. Հնորայնից Պանդոսուրյան Կոմիտեի Կոնգրեսին	214
Զ. Հանապետեանցիական տեղեկագիր: Տասներորդա հնապետական ընթացության հղեալագրա, Կոնգրեսի, Ազգայնական, Խառնակոնց և այլ մասերու գյուղերում 1924 թ. ապրիլ ամսի մեջ	215
Է. Էքսիպոզիցիոնի Առաջածի բաները	220
ա. Արդար Գալիթ	220
բ. Սահան	220
գ. Ղարսի Բամիր (այժմ հակվազ)	224
դ. Ազնավեր	225
ե. Բաթրինե	225
զ. Ազարակ	226
է. Արարատեան պատերի հիմերը և նախաքրիստոնեական սկառասկի	226
թ. Փարսի	226
ժ. Քերտի	229
ճ. Տիրիմ Տաշ	229
Վա. Մենարարի երկրորդ օրինակ	229
Վբ. Անրեղ կամ Ամբերց	230
Վգ. Տեղեր կամ Գրգր	231
Վդ. Գոյթուլ կամ Ղոյթուլ	231
Վե. Ալան	233
Վզ. Կուաշ կամ Կոշ	233
Ը. Հանապետեանցիական տեղեկագիր 1924 թ. սեպտեմբեր 4-ից դեպի Շիբակ և Առաջած լիան հյուպիստոնեանցիական լուսնեում կատարած ընթացություն	235
ա. Մարմաշեն	235
բ. Ղափրի	239
գ. Սանգուրբու	241
դ. Հուսով	241
ե. Արմուլալու	243
զ. Մաճուսաճուր	243
է. Շիրվանճուր	245
թ. Բաշգյուլ	246
ժ. Ղարսի Կախիբճան	246
ճ. Հանի Խալի	248
Վա. Մեհկեր, Ղանդախառ, Ճարճարխու, Ղարի Բողազ	249
Վբ. Միրաբ	250
Վգ. Հանի Ղարս	250
Ք. Հանապետեանցիական գեպի Քալին ՀՀԳ Կոմիտեի հանձնարարություն	251

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԳ

Տեղեկագրեր և համակներ պեղումների ու բանգութանների մասին 255—290

Ա. Անիի պեղումներ (համակներ Անիից)	257
Բ. Մամուկի մնացորդների գյուղեր Անիեանի մաս	268
ա. ՀԱԵՀ Հնամայնից Պանդոսուրյան Կոմիտեի նախագահին	265
բ. ՀՀԳ Կոմիտեի կարգադրության համաձայն Անիեանում հայտնաբերված մամուկի տեղեկագրերը և ներկայիս համար պահպանված տեղեկագրերը	268
Գ. Պամուկների պեղումներ Ազարեանցի ընթացվածում	269
ա. Հնամայնից Պանդոսուրյան Կոմիտեի (Ազարեանցի մաս բացված Հնամայնիցների մասին)	269
բ. ՀՀԳ Կոմիտեին	270
գ. ՀՀԳ Կոմիտեին	270
դ. Տեղեկագիր Ազարեանցիական ընկերության հնապետական վաղի վրա կատարած փորումների մասին	271
ե. ՀՀԳ Կոմիտեի որոշումով 1928 թվի սեպտեմբեր 23-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը Ազարեանցի ուսումնական կատարած պեղումների տեղեկագիրը	272
զ. Ազարեանցի ուսումնական մեջ 1929 թվին երևան եկած նախնադարյան մի հնապետական գերեզմանի մասին	276
Դ. Հանի-Ղարսի հանապետության գերեզմանների մասին	276
Ե. Գեղարզանքի մեջ կատարած պեղումների տեղեկագիրը	276
Զ. (Ազարեանցի բանգութան կառուցելու մասին) գեղարզանք	280
Է. ՀԱԵՀ Կոմիտեի կողմից Մազինից, Անիից և Բանգութանում հայ հանապետության բանգութանի մասին	281
Ը. Ընդ համակում. Մեսոպոտամիայի վարդապետին	283
Թ. Խաչիկ վարդապետի պեղումների գիտական առժեքը	288
Հավելվածներ	
Ցուցակներ և շանկեր	

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նախագիտ մենք մտադիր էինք Թ. Թորամանյանի բոլոր գիտական աշխատությունները հրատարակել միայն երկու հատորով, որոնցից մեկը պետք է բնագրիկը նրա զբաղման տեսական ուսումնասիրությունները, իսկ երկրորդը՝ ճարտարագիտական չափազրույթյունների ժողովածուն, հատուկ ալբոմի ձևով:

Այդ մտադրություններ էլ կազմեցինք հեղինակի աշխատությունների առաջին ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1942 թվին, ՄՍՍՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի հրատարակչությանը՝ «Նյութեր հայկական հարտարապետության պատմության» վերնագրի տակ: Այդ առաջին ժողովածուն մենք կազմել էինք այն հարկով, որպեսզի նրա ընթերցողը համեմատաբար լրիվ գաղափար ստանար հայկական պատմական ճարտարագիտության շրջանների մասին, և միևնույն ժամանակ նպաստի ունենալ ժողովածուի մեջ ի մի հավաքել Թորամանյանի կարևոր բոլոր գործերը:

Սակայն առաջին ժողովածուի բացասիկ ջերմ ընդունելիությունը սովետական ընթերցող հասարակության կողմից, ինչպես նաև նրա գիտական արժանիքները թիլագրեցին մեզ կազմել մի երկրորդ ժողովածու. ևս՝ բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա, և զբանով իսկ սպասել բեղմնավոր հեղինակի բոլոր գրավոր գործերը, իսկ չափազրույթյունների ժողովածուն, որ պահանջում է գրեթե հիմնովին մաքրագծություն, հետազոտում հրատարակել իրրև այդ երկու ժողովածուների ալբոմ:

Այդ պատճառով էլ ներկա ժողովածուն ոչ թե անմիջական շարունակություն է առաջինի, այլ մի ինքնուրույն և անկախ հատոր է, որն իր պարունակած բազմաթիվ նոր նյութերով գալիս է հարստացնելու մեր ճարտարագիտության պատմությունը վերաբերող զբաղմանությունը: Կարևորն այն է, որ այստեղ հրատարակում ենք այն ամբողջ հույս նյութը, որի հիման վրա հեղինակը կատարել է իր գիտական տեսությունները: Ահա թե ինչու մենք մեծ կարևորություն ենք տալիս ներկա ժողովածուի մեջ հրատարակվող օրագրերին, զեկուլցագրերին և ճամփորդական տեղեկագրերին:

Ինչպես առաջին հատորի մեջ, այնպես էլ այստեղ, թեև հրատարակվում են միանգամայն առանձին և միմյանց հետ չկապվող աշխատություններ, բայց մենք, այնուամենայնիվ, դրանք խմբավորել և որոշ սխառմի ենք վերածել իրենց բովանդակություն համաձայն, ուստի և ժողովածուն ամբողջությամբ բաժանել ենք չորս բաժինների:

Առաջին բաժնում գեանդել ենք այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են ճարտարագիտության ծագմանը, զարգացմանը և փոխազդեցություններին:

Հասկապես փոխադրեցութունները խնդրում հեղինակը միանգամայն գիտական ճիշտ տեսակետի վրա է կանգնած: Նա մի կողմից քննադատութեան է ենթարկում Արևմուտքի առաջ գլուխ խոնարհողներին, որոնք հայկական ճարտարապետութեանը վերագրում են միայն պատիվ դեր, և մյուս կողմից էլ քննադատում է նրանց, ովքեր ազգային մնացորդութեամբ ամենուրեք հայտարարում են, թե հայկական ճարտարապետութունը ազդել է մեր հարևան ժողովուրդների և այլ երկրների ճարտարապետութեան վրա և ինքը մնացել է միանգամայն անազարտ վիճակում:

Թորամանյանն ընդունում է, որ հայկական ոճի զարգացումը սերտորեն կապված է հարատև փոխադրեցութունների հետ, երբ հարևան ժողովուրդների համատեղ գործունեութեամբ առաջ է ընթանում ոճերի զարգացումը:

Առաջին բաժնում ենք տեղավորել նաև մինչև այժմ աչքաթող արված գերեզմանական ճարտարապետութեանը վերաբերող միանգամայն ուշադրով մի հոդվածը:

Ժողովածուի երկրորդ բաժինը նվիրված է ճարտարապետական առանձին հուշարձանների մեծ մասամբ համառոտ բնութագրմանը: Այստեղ կան նյութեր, որոնք վերաբերում են Էջմիածնի և Տեկորի տաճարներին, ինչպես նաև Զվարթնոցին, սակայն նրանք իբրև նոր նյութեր այս կամ այն չափով լրացնում են Թորամանյանի աշխատութունների առաջին հատորի մեջ հրատարակված ուսումնասիրութունները: Նույն բաժնի վերջում գրել ենք այբբենական կարգով դասավորված հուշարձանների համառոտ մի ցուցակ, որն աշխատել ենք ըստ հնարավորին պատկերազարդել: Որպեսզի մինչև այժմ չուսումնասիրված մի շարք ճարտարապետական կոթողներ այս կամ այն չափով հայտնի դառնան մեր գիտական գրականութեանը, թեև ցուցակն ըստինքյան խիստ թերի է և բովանդակութեան տեսակետից միանգամայն անմշակ:

Երրորդ բաժինն ընդգրկում է հեղինակի հնագիտական ուղևորութուններին վերաբերող բոլոր հուշատետքերը, տեղեկագրերը և գիտական նշանակութեան ունեցող նամակները, որոնք բոլորն էլ ունեն գիտական նշանակութուն այն իմաստով, որ պարունակում են ուսումնասիրական և չափազրական բազմաթիվ մանրամասնութուններ, որոնք հիմք են ծառայել հեղինակին հանգելու այս կամ այն եզրակացութեանը: Բայց, ցավօք սրտի պեսք է նշենք, որ Թորամանյանը սովորութուն չի ունեցել կանոնավոր կերպով ծոցատետքեր և կամ օրագրեր պահելու, իսկ նրա ունեցած ծոցատետքերի մի մասն էլ ոչնչացել է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ահա թե ինչու այստեղ տպագրում ենք միայն երեք ծոցատետք, որոնցից երկուսը վերաբերում են 1909 թվին, իսկ երրորդը՝ 1914 թվին: Այդ թերին կարողացանք մասամբ լրացնել հեղինակի տանը, Հնութունների Պահպանութեան կոմիտեի և այլ հիմնարկների արխիվներում պահպանված զեկուցագրերով ու տեղեկագրերով, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ և պարունակում են որոշ գիտական նյութ:

Ժողովածուի չորրորդ բաժնում տեղավորել ենք Թորամանյանի կատարած հնագիտական պեղումների տեղեկագրերը և թանգարանային շինարարութեան վերաբերող նյութեր, իսկ բաժնի սկզբում դեռեղել ենք նրա այն թղթակցութունները, որոնք վերաբերում են Անիում Ն. Մանի կատարած պեղումներին:

Այս հատորի վերջում գրել ենք երկու հոդվածներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Զվարթնոցի վերակազմութեան շուրջը եղած վեճերին, իսկ մյուսը՝ Մաչիկ վարդապետի պեղումներին, որտեղ հեղինակը սպասել է քննադատութեան է ենթարկում նրան՝ պեղումների սխալ մեթոդիկա կիրառելու և գիտական պատրաստութունից զուրկ լինելու համար:

* * *

Ներկա ժողովածուի մեջ Թորամանյանի լիզուս աշխատել ենք պահպանել նույնությամբ, միայն խիստ արխայիկ և այժմ անհասկանալի ոճերը որոշ չափով մեղմել ու փոփոխել ենք: Սակայն ստիպված ենք եղել ծոցատետրերի լեզվի մեջ մի քիչ ավելի փոփոխություններ մտցնել, որովհետև այդ ծոցատետրերը Թորամանյանը գրել է միայն իր համար, խիստ հակիրճ և շատ դեպքերում անկապ նախադասություններով, երբեք չմտածելով, որ մի օր կարող են դրանք հրատարակվել: Մենք նախադասությունները որոշ չափով հարթել ենք և բոլորովին անհասկանալի տեղերը հանել՝ տեքստն ընթերցողին հասկանալի դարձնելու համար: Բացի այդ՝ հատորի համար նախատեսված նյութերից կրճատել ենք այն հատվածները, որոնք անձնական բնույթ են կրում և գիտություն հետ առնչություն չունեն:

Ժողովածուի մեջ եղած բոլոր չափազանցությունները (բացի ծոցատետրերի մեջ եղածներից) և լուսանկարները ընտրել ու հարմարեցրել ենք մենք, որի համար օգտագործել ենք մեր թանգարանի սեանկար ապակիների սովոր ժողովածուները, իսկ գծազրեքը, բացի 12 և 62 համարների առկա եղածներից, բոլորը մաքրագծվել են հատկապես այս հատորի համար: Ըստ որում № 65-ը (Աղցի դամբարանը) մաքրագծել է ճարտ. Գրիգոր Գոչոյանը, № 132-ը (Դվինի խոյակները)՝ ճարտ. Լիպարիտ Սաղոյանը, իսկ մնացած, 40-ից ավելի գծազրեքը՝ ճարտարապետ Լիա Գասպարյանը, որի ձևերով են կատարվել նաև Զվարթնոցի ճակատի վերակազմությունը Թորամանյանի կատարած կտրվածքի համաձայն և քանդակազարդ գոտու մանրամասները:

Հեղինակը տեղանունների մեջ երբեմն միօրինակություն չի պահպանել: Մենք այդ անունները թողինք նույնություն, միայն նրանց մոտ գրել ենք վայրերի այժմ ընդունված նոր անունները, որպեսզի նոր սերնդին հասկանալի լինեն նրանք:

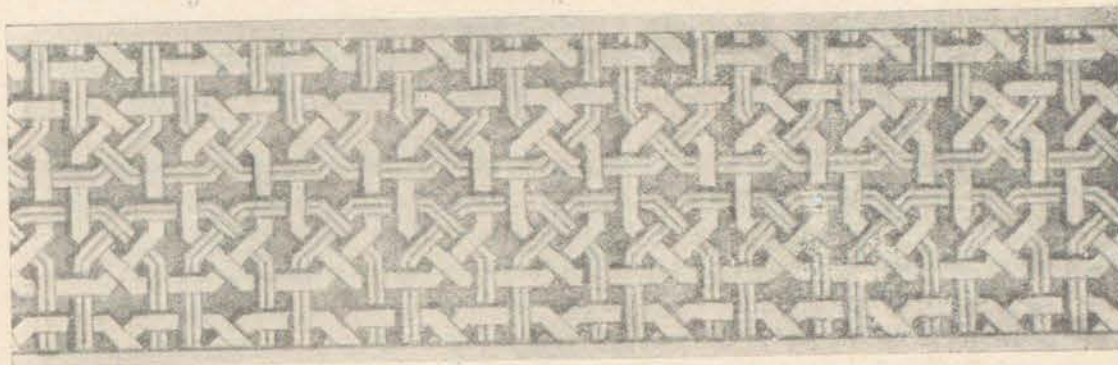
Ժողովածուն կազմելու և հրատարակություն պատրաստելու գործում ինձ մշտապես աշխատակցել է հեղինակի գուստր և մեր թանգարանի ավագ լաբորանտ Նազելի Թորամանյանը¹:

Ինչպես առաջին ժողովածուի մեջ, այնպես էլ այստեղ հեղինակի մի քանի հնացած և անընդունելի տեսակետները պատմական մի շարք իրադարձությունների մասին թողել ենք անփոփոխ, որպեսզի ընթերցողը ճիշտ գաղափար կազմի հանդուրձյալ հեղինակի մասին:

Կ. ՂԱՅԱՂԱՐՅԱՆ

¹ 1941 թվին Պատմության ինստիտուտում կազմվեց մի հանձնաժողով, որը քննեց Թորամանյանի աշխատությունների առաջին ժողովածուն և որոշ փոփոխություններ մտցրեց նրա մեջ: Հանձնաժողովի աշխատանքներն առաջին հատորի առաջաբանում նշված չլինելու պատճառով, այժմ հարմար տեղին օգտագործում եմ իմ շնորհակալությունը հայտնել նրա կազմին, որի մեջ էին, բացի ինձանից, պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը (նախագահ), արվեստի վաստակավոր գործիչ **Գ. Լևոնյանը**, ՍՍՍՐ մարտարապետական Ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ս. Սաֆարյանը, ճարտարապետություն թեկնածու Վ. Հարությունյանը, ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանը և ճարտարապետ Գ. Մուշեղյանը:

ОТ РЕДАКТОРА

Первоначально нами было намечено издание научных трудов Т. Тораманяна только в двух томах, в одном из которых предполагалось поместить его литературно-теоретические исследования, а в другом специальный альбом архитектурных обмеров.

Согласно этому плану и был составлен первый сборник трудов Т. Тораманяна, изданный в 1942 году Армянским Филiaalом Академии Наук СССР под заглавием „Материалы по истории армянской архитектуры“. Цель этого сборника заключалась в том, чтобы дать читателю более или менее полное понятие об истории армянской архитектуры. Одновременно мы имели в виду привести в полном объеме работы Тораманяна.

Исключительно теплый прием, который встретил изданный 1942 г. сборник со стороны читателей, как и его научные достоинства, явились стимулом для издания второго сборника на основе совершенно новых материалов. Этим вторым сборником исчерпываются все рукописные работы плодовитого автора. Альбом обмеров и чертежей, для которого потребуется изготовить новые чертежи, намечено издать в виде отдельного приложения.

По своему содержанию настоящий сборник не является непосредственным продолжением первого, а представляет собой самостоятельный том с многочисленными материалами, дополняющими литературу по истории армянской архитектуры. Особое значение имеет то обстоятельство, что мы здесь публикуем весь сырой материал, послуживший основанием для научных выводов автора. Поэтому мы придаем большое значение печатаемым в сборнике дневникам, отчетам и путевым записям.

Хотя работы, помещенные как в первом так и во втором сборнике не имеют между собой связи, мы тем не менее сгруппировали и систематизировали их по содержанию, разбив весь сборник на четыре раздела.

В первый раздел вошли исследования, касающиеся вопросов возникновения, развития и взаимного влияния архитектур. Взгляд автора о взаимовлияниях мы находим вполне правильным. Автор с одной стороны критикует тех, которые преклоняясь перед Западом, приписывают армянской архитектуре лишь пассивную роль, и с другой стороны он осуждает тех, кто утверждает, что армянская архитектура, влияя на архитектуру соседних народов и стран, сама была не тронута чужими влияниями. Тораманян признавал, что армян-

ский стиль развивался в тесной связи с развитием стилей соседних народов. В первый же раздел мы включили интересную статью об архитектуре надмогильных памятников.

Второй раздел сборника посвящен в большей своей части краткой характеристике отдельных архитектурных памятников. Им приводятся материалы, касающиеся Эчмиадзинского, Текорского храмов, а также Звартноца. Эти материалы в той или иной степени дополняют исследования, данные нами в первом сборнике работ Тораманяна. В конце раздела помещен алфавитный перечень памятников с соответствующими характеристиками. Помещение этого перечня имеет целью познакомить научный мир с рядом до сих пор еще не исследованных памятников. Однако надо признать, что этот перечень является далеко не полным. Перечень частично снабжен иллюстрациями.

Третий раздел сборника состоит из памятных книжек автора, относящихся к его археологическим странствованиям, кратких сообщений и писем научного характера. Все эти материалы имеют важное научное значение в том отношении, что они освещают многие частные вопросы, связанные с исследованиями и обмерами автора. С сожалением приходится отметить, что Тораманян не имел обыкновения вести систематических записей и дневников, а также, что часть его записных книжек погибла в годы первой мировой войны. Поэтому мы публикуем здесь только три записные книжки, из коих две относятся к 1909 году, а третья к 1914 г. Нам удалось частично пополнить этот пробел имеющимися у родных автора, в Комитете Исторических Памятников Армении и в других учреждениях отчетами и сообщениями, которые здесь публикуются впервые и представляют собой известный научный интерес.

В четвертом разделе сборника помещены сообщения об археологических раскопках Тораманяна и материалы, касающиеся музейного строительства. В начале раздела приводится корреспонденция автора, относящаяся к раскопкам Н. Я. Марра в Ани.

В конце сборника имеются две статьи, из коих одна относится к спорам по вопросу о реконструкции Звартноца, а другая посвящена раскопкам архим. Хачика. В ней автор подвергает уничтожающей критике метод раскопок Хачика и указывает на отсутствие у него необходимой научной подготовки.

* * *

Мы постарались в настоящем сборнике сохранить язык Тораманяна, только архаические и не понятные для современного читателя выражения несколько изменены и слажены. В большей мере пришлось редактировать текст записных книжек Тораманяна, так как они писались им для себя и отличаются чрезмерной лаконичностью языка. Публикуя записки, мы опустили места, не имеющие отношения к научным вопросам и носящие личный характер.

Отбор фотографии и обмеров (кроме имеющихся в записных книжках) произведен нами. С этой целью использованы богатые коллекции негативов Исторического Музея Армении. Чертежи, кроме №№ 12 и 62 перечерчены набело специально для настоящего сборника. Чертеж № 65 (гробница в Ахце) архитектора Григория Кочояна, черт. 132 (Двинский капитель) архитектора Липарита Садоаяна, остальные чертежи в количестве более 40 чертила архит. Лия Гаспарян, которой воспроизведен второй вариант фасада Звартноца по разрезу Тораманяна и детали орнаментированного пояса первого яруса того же храма.

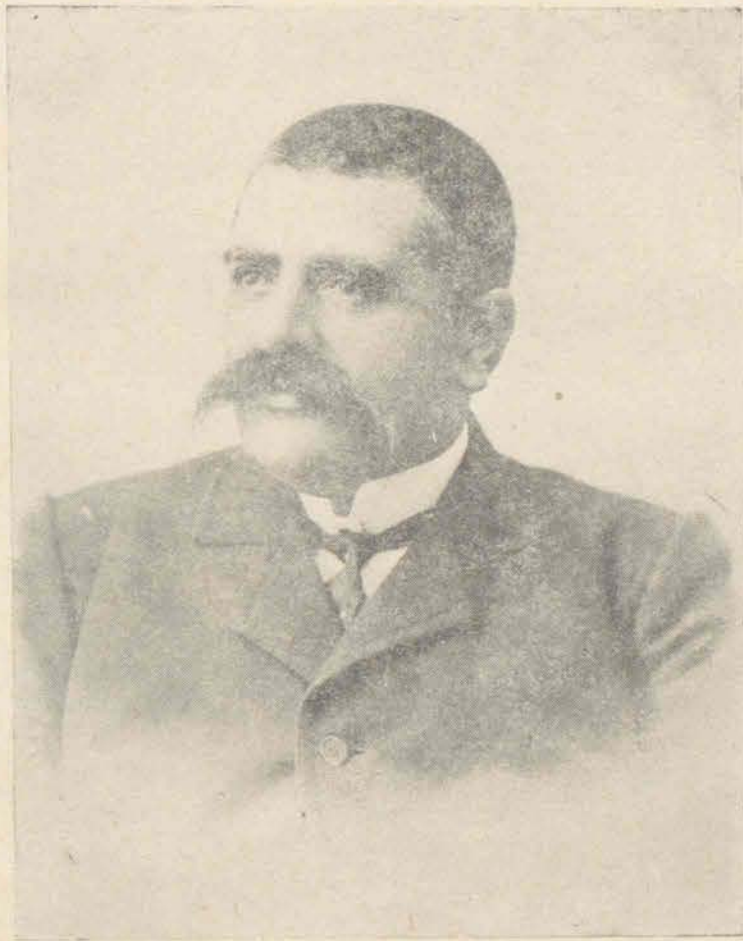
При составлении и подготовке сборника к печати со мною постоянно сотрудничала дочь автора—старший лаборант нашего музея Назели Тораманян.¹

Как в первом, так и в данном сборнике автором высказаны некоторые взгляды на ряд исторических событий, каковые взгляды в настоящее время являются устаревшими, а подчас и вовсе неприемлимыми. Дабы не исказить содержание работ автора, мы оставляем их без изменения.

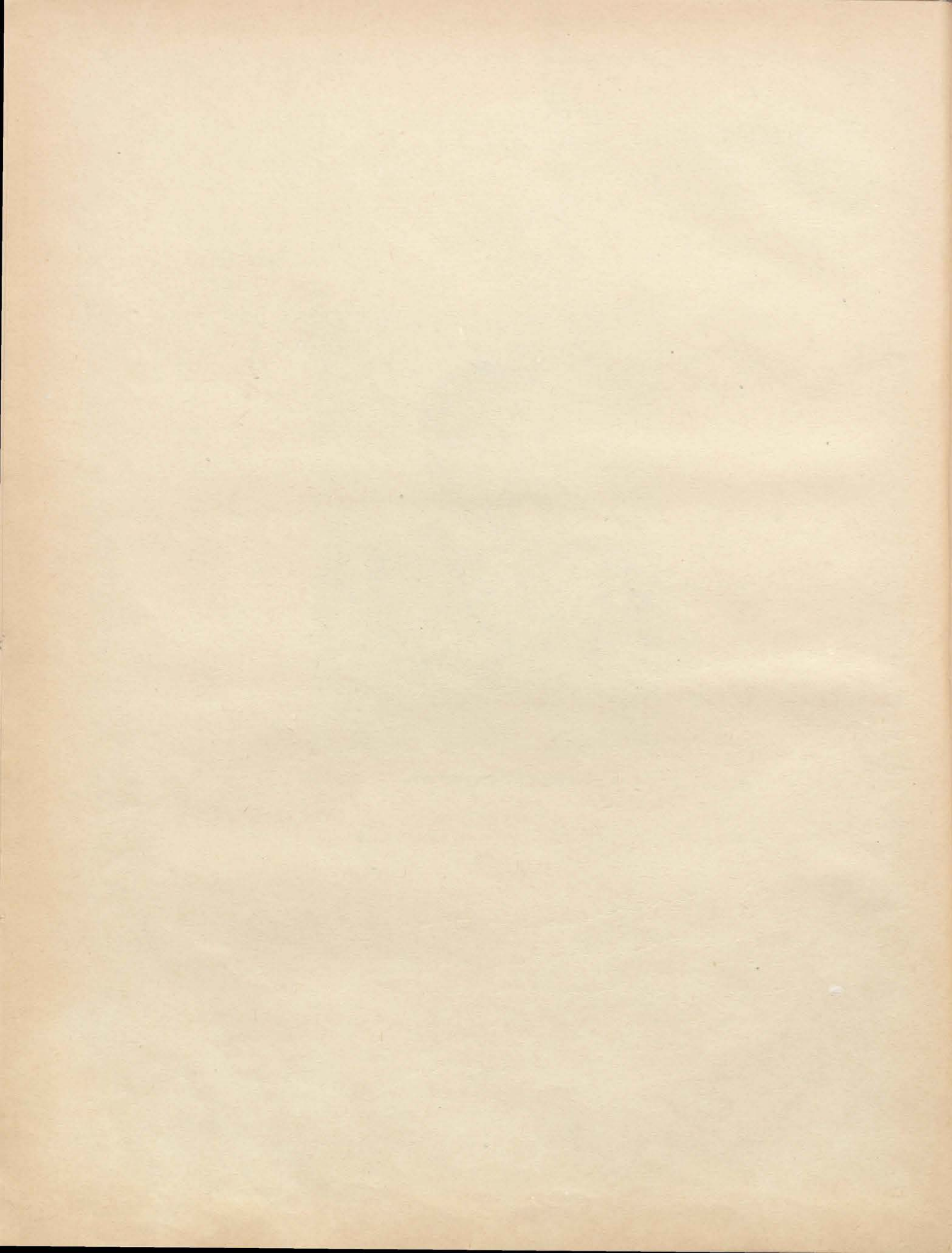
К. КАФАДАРЯН

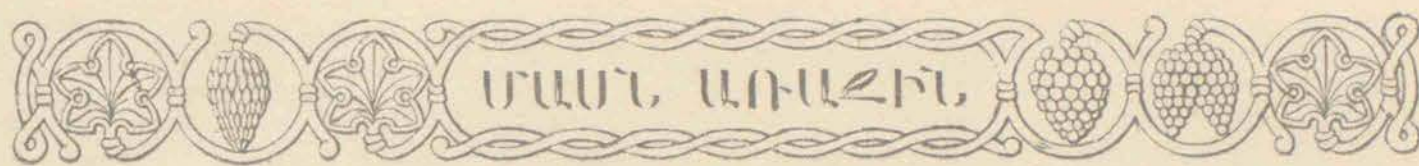

¹ В 1941 г. при Институте Истории была создана комиссия, которая рассмотрела первый сборник работ Тораманяна и внесла в него некоторые изменения. Ввиду того, что в предисловии к первому сборнику работ об указанной комиссии не упоминается, я пользуюсь случаем принести свою благодарность лицам, входящим помимо меня в состав этой комиссии: проф. М. Нерсисяну (председателю), засл. деят. искусств Г. Левоняну, чл.-кор. Академии Архитектуры СССР С. Сафаряну, канд. архитектуры В. Арутюняну, архит. К. Оганесяну и архит. Г. Мушегяну (членам).

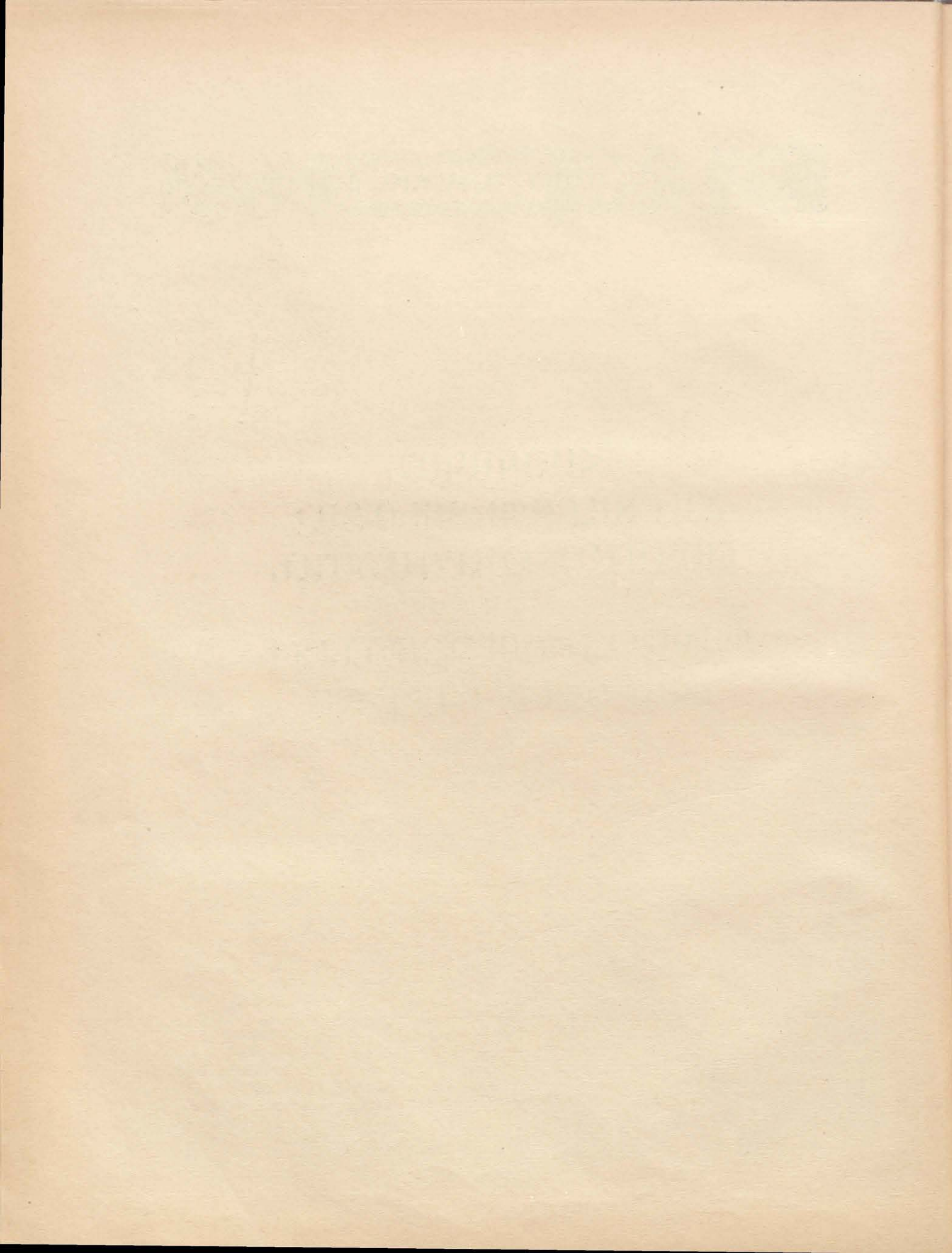

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԸ 1914 թվին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ,
ԾԱԳՄԱՆ, ՋԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԵՎ
ՓՈԽԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՉԸ

Ա

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ¹

Խոսական բազմաթիվ լուրջ հետազոտություններ ապացուցեցին, որ մարդկային ցեղը ունեցեր է իր նախնական վիճակը, երբ միանգամայն զուրկ է եղեր այսօրվան քաղաքակրթության պարզևած առավելություններին:

Նախնադարյան մարդկային համայնքն իր ֆիզիկական բացառիկ առավելություններու շնորհիվ սկսավ քալ առ քալ առաջ երթալ, անզգալի կերպով առաջ տարավ իր տնտեսական զարգացումը, համրաբար բակվեցան լեզվի կապերը՝ սուր ճիշերը, բացականչությունները հետզհետե բառերու և խոսքերու փոխվեցան, և այսպես դարե ի դար լեզուն զարգանալով, ճոխանալով հասավ մինչև մեր օրերու ամենակատարյալ ներբություններուն:

Մարդկային ցեղի նախնական ներկայացուցիչները ոչ միայն լեզվով ու բառերով աղքատ էին, այլև թվով ալ շատ քիչ: Անսահման ժամանակը գոյություն տվավ այսօրվան բազմամիլիոն մարդկության: Բանի բազմացան մարդիկ, այնքան տարածվեցան երկրագունդի զանազան կողմերը և յուրաքանչյուր աշխարհամասի տեղական պայմաններու համեմատ, անոնք ստացան իրարմե տարբեր նկարագիր, բարք, սովորություն և լեզու:

Մարդկային լեզուները դարուս գիտնականներուն ուսումնասիրության այնպիսի անսպառ նյութ մատակարարեցին, որոնք այսօր խորասուզված գրքերու, արձանագրություններու և այլ հիշատակարաններու անհունության մեջ, անդադար կփնտրեն յուրաքանչյուր բառի ծագման պատճառը, ծննդավայրը և գաղթավայրերը:

Թե որչա՞փ հաջողեցան գտնել այսօրվան բազմազան լեզուներու նախատիպը, այդ մասին իհարկե դեռ վճռական ոչինչ չկա. ճշմարտութենե շատ ավելի են

ենթադրությունները, որովհետև շատ դժվար է մեկնել ի մեկ թափանցել մարդկային ցեղի հեռավոր անցյալի աղբամուղջային խավարի մեջ, երբ ո՛չ գիտություն կար, ո՛չ գրականություն, ո՛չ քաղաքակրթություն և ո՛չ ալ ապագա սերունդներին որևէ հիշատակություն թողնելու գաղափարը: Ուստի գիտությունը հասավ մինչև այն որոշ սահմանը, ուր մարդիկ զեթ գիպվածական կերպով թողեր էին իրենց գոյության և կյանքի շոշափելի հետքերը: Այդ սահմանը քաղաքակրթության խանձարուրն էր: Այդ շրջանին ապրող մարդկային ցեղի թողած իր գոյության ապացույցներուն վրա, խելքի, իմացականության, գատողության և գործնական կյանքի հազիվ ազոտ նմուշներ միայն կերեային, ուստի բնականորեն պիտի հետևեր, որ ավելի հնագույն ժամանակներու մեջ մարդկային ցեղը կատարյալ վայրենության շրջան մը անցնելին հետո կամաց կամաց մտավ քաղաքակրթության սահմանին մեջ, և հասավ այսօրվան նախանձելի բարձրության:

Ճիշտ այսպես ալ սկսավ արվեստներու ծագումն ու զարգացումը: Երբ մարդկային ցեղի անասնական բնազդները թուլանալով, խմբովին, ընկերական կյանքով ապրելու տրամադրություն ստեղծվեցավ անոնց մեջ, երբ իրենց նախնական օրրանը, կենսական անհրաժեշտ պիտույքներու համար նեղ զգալով, արգավանդ ու բերրի տեղեր փոխադրվեցան, պետք զգացին նաև ցեղական արյունուշտ կոխվներ և վայրի գազաններու հարձակումներե ինքզինքնին պաշտպանելու համար ապահով ու անմատչելի բնակարաններու:

Այն ցեղերը, որ իրենց գաղթավայր էին ընտրել մշտադալար լեռնալանջեր և պատսպարվել էին լեռանց խորշերու և բնական քարայրներու մեջ, ստիպվեցան ապրել որսորդությունով և անասնապահությամբ. իսկ այն ցեղերը, որոնք իրենց գաղթավայր էին ընտրել ընդարձակ, ջրառատ դաշտավայրեր, անտառոտ տեղեր, պարապեցան արմտիքներ հավաքելով և հողի կամավորապես պարզևած պտուղներով սնանալու. և փոփոխական կլիմայի ազդեցություններեն ու վայրի գազաններու անակնկալ հարձակումներեն ինքզինքնին պաշտպանելու համար եղեգներե ու ծառի ճյուղերե խուշեր հյուսեցին, խճիթներ շինեցին և անոնց մեջ բնակություն հաստատեցին:

Շատ անգամ դաշտավայր տեղերու մեջ իբրև ապահով աժրոց, գործածեցին փոքր լիճերը, որոնց մեջ

¹ Այս հատվածը սուպրադիկցիոնալ հեղինակի անտիպ աշխատությունից, որին կցել ենք նաև այլ անավարտ աշխատությունների մասեր:

ցիցերու վրա շինեցին իրենց բնակարանները՝ ցամաքի հետ շարժական կամուրջներով կապելով: Գիշերները կվերցնեին այդ շարժական կամուրջները, և բոլորովին կղզիացած կանցընեին մինչև առավոտ:

Անոնք, որ հարմարավոր լճակներ չգտան, մեծամեծ ծառերու վրա շինեցին խրճիթներ, ու կբարձրանային շարժական սանդուղիներով, և գիշերները սանդուղիներն ալ կբաշխեին վերև ապահովութեամբ գիշերելու համար:

Կիսավայրենի մարդկային ցեղերը անհամեմատ ավելի շատ և շուտ աճեցան, այս արագ աճման հետ նաև բազմացան բնական պետքերը, այլև բավական չեղան բնութիւն կամավորապէս տված պտուղներն ու արմտիքը, կամաց-կամաց ծնալ մշակութեամբ ձեռք բերելու գազափարը և զարթեցալ մշակութեանը բեղմնավորելու հանձարը:

Բնակարաններ կառուցելու, հողը մշակելու և ուրիշ առօրյա բազմազան պետքերը արվեստական միջոցներով ձեռք բերելու համար պետք զգացին գործիքներու, ուստի դիմեցին քարերու և փայտերու օգնութեան՝ քանի դեռ մետաղները ծանոթ չէին:

Կարծր քարերի շինեցին ամեն տեսակ գործիքներ, ուրագ, կացին, դանակ, բրիչ, նույնիսկ խոփեր՝ հողը հերկելու համար: Մարդկային աշխատանքներու օժանդակութեան կոչեցին նաև անասունները, նախապէս հանելով զանոնք իրենց վայրենի վիճակէն: Կենդանիները բնութեանցնելով, ո՛ր միայն օգտվեցան անոնց կաթին, մսին ու մորթին, այլև ուժին:

Փոփոխական կլիմայի տակ մարդկային ցեղը բազալ կրթութեան առաջին քայլէն, սեռնդի անհրաժեշտ պետքերուն հետ զուգընթացաբար կարիք զգաց նաև հագնվելու: Սկզբում պարզ մորթով մը ծածկվելու սովորութեանը աստիճանաբար փոխվեցալ շափված, ձկնած ու կարված հագուստներու, որոնց համար նաև մարդկային հանձարը շուրջաջալ բուրգն ու բամբակը արհեստական միջոցներով մանելու և հյուսելու հնարները ստեղծել:

Բարեկեցութեան և հարստութեան սերը ստիպեցին մարդուն որոնել այնպիսի աշխարհամասեր, ուր հողը և կլիման ընդունակ լինէր առատ արդունաբերութեան: Հողագնդին վրա պակաս չէին այսօրինակ արգավանդ տեղեր, թեև հեռու, այնուամենայնիվ մարդիկ դադար չառին, համայնական կամ ցեղային մեծամեծ խումբերով գաղթեցին ու տարածվեցան երկրագնդի ամեն կողմը, և երբ գտան այնպիսի տեղեր, ուր ջրառատ և բարեխառն կլիմայով օժտված, արվեստական մշակութեան կույս հողը լիովին բավականութեան կուտար համայնքին, այնտեղ հիմնավորապէս մնացին բաժանելով հողը և սահմանելով վարչական ու տնտեսական կարգեր ու օրենքներ:

Մարդկային ցեղի վայրենութենէ դեպի քաղաքակրթութեան թևակոխած առաջին շրջանին մեջ իսկ քակվեցալ ճարտարապետական արվեստի խանձարուրը:

Երբ գաղթական խումբերն իրենց հարմար բնակավայրեր գտնելով, հիմնական բնակիչներ դարձան և երբ բավականին ապահովեցին իրենց կյանքն ու ապրուստը, բնականաբար այդ ապահովութեանը պիտի ծներ նաև բարեկեցութեան և վայելչութեան տենչը. ցուրտն ու տաքն մարմինը պաշտպանելու համար ստեղծված

նախնական կաշիի հագուստները անհաճո երևցան հետզհետե զարգացող վայելչասիրական ճաշակին, սկսեցան կերպով պճնազարդվելու տենչը մղեց մարդկութեանը դեպի ճարտարապետութեան և դեպի արվեստներու ստեղծագործութեան, միայն բուրգը չէր, որ մանելով կտալ գործեցին, այլև բնութեան ուրիշ արագործութեաններն ալ շահագործելով պատրաստեցին բազմաթիւ դիպակներ, կերպասներ և այլն և այլն, որոնք մեր օրերուն բնական պետքե ավելի պճնամոլութեան անդիմադրելի պահանջներ դարձան:

Մարդկային ճաշակի զարգացման այս բուն հոսանքն բնականաբար ազատ շարժման մնար նաև բնակարաններու բարեփոխման և վայելչութեան դադափարը: Ինչպէս հագուստի և սնունդի, նույնպէս ալ բնակարաններու համար ջանացին բնութեան արտադրութեաններն օգտվել, ընդարձակ, լուսավոր, վայելուչ և ժամանակի պահանջներու համապատասխան գործածութեան հարմար բնակարաններ ունենալու համար: Տարակույս չկա, որ մեկ կողմէն ալ մարդիկ հետզհետե սկսեցին ճանչնալ բնութեանը և անոր մարդկային ցեղի վրա ունեցած ազդեցութեանը, թե ի՞նչպէս լույսը, օդը, ջուրը բարեբար ազդեցութեան կարող են ունենալ մարդու ֆիզիկական կազմութեան վրա, և թե անոնք լինեն մարդու, առատ և ախորժելի:

Իր մարմինը պճնազարդել սովորող մարդուն հետզհետե անախորժ թվեցալ իր բնակարանի պարզութեանը, զուգընթացաբար աճեցալ նաև ակնհաճո և փարթամ տեսարաններով շրջապատվելու մարմաջը, ուղեց իր հագուստի և մարմնական զարդարանքներու համապատասխան ներդաշնակութեամբ զարդարված տեսնել բնակարաններու ներքը և դուրսը:

Ապրուստի համար և բնութեան քմահաճութեանը դեմ որոշ շափով կուլելու գիտութեանը ձեռք բերած մարդկային ցեղին համար կամար այժմ ակնհաճո ներդաշնակութեամբ և մեծափարթամ ու հոշակապ բնակարաններ ունենալու մշտնջենական մրցումը: Հասարակական ու անհատական շենքերը, ներքուստ ու արտաքուստ շարժական ու անշարժ զարդաքանդակներով պրճնելու մեջ մեկզմեկու գերադանցելու ձգտումը այնքան առաջ գնաց, որ շատ քիչերուն հաջողեցալ վառ երևակայութեամբ, ընդհանուրի աչքին ու ճաշակին հաճելի շինարարական գեղեցկութեաններ ու մեծագործութեաններ ստեղծելու թռիչքը ունենալ, որոնց արդունքը եղան աշխարհի վրա այսօրվան ճարտարապետական հրաշալիքներ համարվող շքեղ հանձարներու կերտած հաճիտեանական կոթողները: Ուստի նախնական խոչընդոտ և խրճիթներու հետ դեմ դիմաց հոգեզմայլ վսեմ ներդաշնակութեամբ շենքեր կանգնեցնելու արվեստը գեղարվեստի կարգը դասվելով կարտապատմութեան անունը և ստեղծագործող հազվադէպ հանձարի տերը կարտապատմութեան տիտղոսը ստացալ:

Բայց շատ մը պատճառներով, մարդկային ցեղը քաղաքակրթութեան մեջ հավասարապէս շարգացալ երկրագնդի ամեն մասերուն վրա, այդ սրտաճառով ալ մենք այսօր քաղաքակրթութեան դադաթնակեցին հասած ազգերի հետ քով քովի կտեսնենք նախամարդու իսկական ներկայացուցիչ ցեղեր:

Անշուշտ տարօրինակ է, որ բյուրեղյա պալատներ ստեղծելու կարող ցեղին հետ և ամենց անմիջապէս

քովի կգանվեն նույն ցեղին պատկանող հասարակություններ, որոնք ոչ նվազ կհիշեցնեն ու կպատկերացնեն նախամարդու հոգեկան ու բարոյական խնկարանքի շքեղությունը: Մենք շատ ունենք այսօր արտաքին կարգի շքեղությունը փայլող մեծ մայրաքաղաքներու անմիջապես կողքին, ստորերկրյա այրերու և ողորմելի խրճիթներու մեջ ապրող բնակչություն մը:

Այստեղ, տնտեսական պայմաններու անհավասար զարգացումն է պատճառ, որ միևնույն շրջանակի մեջ ծաղկող քաղաքակրթության բարիքները հավասարապես չեն կարող վայելել համոզմունքն բնակչությունը: Քեռ մյուս կողմանի, ճշմարտություն է, որ «աղնվացած» համարված դասակարգի մը մեջ ալ պահված են վայրենի հակումներու դրեղ գծեր, որոնք պատճառով, առանց իրապես ազնվանալու սեփականությունը ու առատության մեջ լիովին հղիացած դասակարգը չի քաշվեր զրկելն, հարստահարելն, և անասնական անտարբերությունը կդիտե թշվառության գոհերու աղեկտուր քաղաքումները:

Իսկապես կրթված ու ճշմարտասեր ազնվացած մարդկային որոշ խմբավորումներ, բնականաբար չէին կարող անտարբեր հանդիսատես լինել այս հակամարդկային երևույթներուն և շատեղծել թշվառությունները վերացնելու միջոցներ: Ուստի այդ ճշմարտապես ազնվացած և սրտի ու մտքի կատարյալ դաստիարակությունը օժտված խմբավորումներու ձեռքով հիմնվեցան քաղաքական, կրթական և բարեգործական հաստատություններ և անխոնջ աշխատանքով մեկ կողմանի կշահանան քաղաքակրթության ետ մնացող դասակարգի կենցաղը բարելավել և դասակարգային նկարագրեր բարձրացնել, մյուս կողմանի նորահաս սերունդին հոգվույն մեջն շրջանակում ախրող խնամք ստրկացնող դաստիարակության արմատները, ազնիվ դաստիարակությունը օժտված քաղաքացիներ պատրաստել:

Սակայն նախնական մարդկության դեպի քաղաքակրթություն ունեցած աստիճանական զարգացումը չի կարելի այս երևույթով բացատրել և համեմատել ներկա ժամանակի զարգացման ուղղության հետ: Մեր ժամանակակից կիսավայրենի ցեղերը կկրթվին ու կազնվանան գործնական օրինակներու առջև և կամա թե ակամա կմղվին առաջ՝ ընդհանուր հոսանքին ետ շինալու համար, և կամ քաղաքակրթ աշխարհը բունի կխառնել յուր քաղաքակրթության հոսանքին և կտանի դեպի իրական մարդկային կյանք:

Նախամարդը շունչեր իր առջև իրական օրինակներ կամ փորձված առաջնորդներ, օրեօր իրեն առջև պարզվող կյանքի և զրացումներու անդիմադրելի պահանջներն էին անոր առաջնորդները, որոնց գոհացում տալու համար, ամբողջ դարաշրջաններու մեջ բազմաթիվ սերունդներ մաշվեցան, մինչև որ բավարար չափով ստեղծվեցավ մարդկային թշվառությունները մեղմելու, կյանքի ու ապրելու միջոցները դյուրացնելու շափ գիտություն և արվեստներ: Սակայն այդ մաշվող ու տառապող սերունդը մեղմե տասնյակ դարեր առաջ այնպիսի փայլուն քաղաքակրթություն մը ստեղծեց և հետագա սերունդներուն ժառանգություն թողեց, որ մեր աշխարհի սերունդը, առհասարակ ընդօրինակողի և կամ հինը մշակողի դերն ունեցավ: Մեր դարերն ալ ունեն իրենց սեփական ստեղծագործությունները, ա-

նոնք ալ նախապես սերունդի սերունդ մշակված ու պատրաստված ուղեղներու շնորհիվ էր որ առանց քաղաքակրթված նախնիքներու սերունդ լինելու, անհնար էր ստեղծագործել վերջին դարերու գիտության ու արվեստների նորությունները:

Բայց թե գիտությանը և արվեստներու ստեղծագործությունից մինչև բավարար աստիճանի մը հասնելը, մարդիկ ի՞նչ պարբերական ազդեցություններն տնցան, ի՞նչ հոգեբանական տրամադրություններ զիրենք մղեցին դեպի ստեղծագործություն, աշխարհագրական ի՞նչ դիրքեր, պատմական ի՞նչ հեղաշրջումներ ներգործեցին մարդկային հանճարի վրա, քանի՞ հազարավոր սերունդներ մաշվեցան, և յուրաքանչյուր դարաշրջանի մեջ քանի՞ քաջ մոտեցան մեզ պատմությունը և հնագույն հիշատակարաններով ծանոթ բարձրագույն զարգացման հեռավոր շրջանին, որ մեզմե հազարավոր տարիներ առաջ փայլեցավ երկրագունդի քանի մը կետերուն վրա:

Ահա այս հարցերն են, որոնք տակավին իրենց մեջ կրողանդակեն մեծամեծ գաղտնիքներ: Ներկա գիտությունը կձգտի ճշտությունը գծել այն ուղին, որով մարդկությունը առաջացավ մինչև մեր օրերը: Պետք է հավատալ սակայն, որ օր մը ապագա սերունդին առջև պարզված պիտի լինին այժմ անլուծելի համարված գաղտնիքները՝ գիտության անխոնջ աշխատավորներու ջանքերով:

Ներդեհեմ կմտնեն անոնք երկրի անթափանցելի խավարին մեջ, կբանան անհիշատակ ժամանակներու մեջ ապրող քաղաքակրթության դերեղմանները և քաղաքացի լավաներու մեջն դուրս կբերեն նախնադարի մարդուն թողած հիշատակությունները և ձեռարկեստի նմուշները մինչև հետին դարերը:

Հին հիշատակարանները գիրենք կերտող ժողովուրդի արժանավորությանը խնկական պատկերներն են: Մեռնց յուրաքանչյուր բեկորին վրա ներկա գիտությունը հաջողությամբ կկարդա նույն ժամանակի հասարակական և անհատական արժանավորություններն ու թերությունները: Հիշատակարաններով կազմվեցան շատ մը ծանոթ ու անծանոթ ազգերու անցյալի ստույգ պատմությունը:

Նույնպես հիշատակարաններով պիտի կազմվի մեր ժողովրդի՝ հայության ալ խնկական պատմությունը:

Բ. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Դեռաբուն ճարտարապետության հիշատակարանները մեզ դիտել կուտան, իրենց ավելի պարզ արտահայտությամբ, այն անխուսափելի կապերը, որք շինելակերպը կկապեն մարդկության հաջորդաբար փոփոխվող վիճակին հետ և կկազմեն արվեստի պատմության ամփոփում մը, ինչպես նաև բնկերական պատմություն: Կտեսնենք բնակության հաստատվելը, կլիմայական փոփոխություններու և կյանքի պահանջներու համեմատ ձևափոխվելը, տեղական միջոցներով և գործիքներու առաջադիմությամբ շինելակերպերու քաղաքակրթության, դամբանական և կրոնական ճարտարապետություն՝ նախքան պիտոյից արվեստին կանխելը, նրամանահանություն արվեստին ճարտարապետության նախակարապետ լինելը: Նմանապես կճանչնանք սովորու-

թյան այն եզակի ազդեցությունը, որ ձևերը կապրեցնեն մշտապես իրենց մեջ բխող պատճառներով: Ամեն ժողովրդի մեջ պիտի փոխանցվեն միևնույն հաջորդականությունով, պիտի հնազանդեր միևնույն օրենքին. նախապատմական արվեստին մեջ բովանդակված կերևի ուրիշ բոլոր արվեստներու ծիրը:

Գլխավոր շրջաններ.— Նախնադարյան ժամանակը պարզապես երեքի կբաժանվի, որ կհամապատասխանեն նախնական մարդկության երեք տեսակ ապրելակերպին, և հետևաբար երեք ուղղություններ խիստ որոշ դրոշմված ճաշակ, ուրեք պիտի ծագեն շինելու արվեստը, այսինքն, նախաստոցային մեծ երևույթին ժամանակը, ստոցային երևույթին համընթաց ժամանակը և ստոցային երևույթին հաջորդող ժամանակը:

1. Առաջին շրջանի մեջ մեր երկրին կլիման մեղմ և հավասար է. մարդը այդ շրջանին չէ փորձած ինքզինքը պաշտպանել ցրտին դեմ, ո՛չ բնակարանով և ո՛չ հագուստով, ընկերական կյանքը նստակյաց չէր, իբրև գործիք միայն գայլախազ ուներ՝ բախումով և կամ կրակով պայթեցուցած:

2. Եկավ ստոցային շրջանը, մարդուն հարկադրեց միանգամայն բնակարան և հագուստ ունենալ. տակավին անձանոթ էր անասնաբուծությունը և հովվական կյանքը, մարդիկ իսկապես որսորդներ և արմտիք հափառողներ էին, կտեղափոխվելին միջոց քստ եղանակի, հետևելով իրենց որսին, մանավանդ հյուսիսային եղջերուին, որն իրենց գլխավոր սնունդը կկազմեր: Բնակարանը անհրաժեշտ դարձավ և նախապես շարժական եղավ: Աշխատությունը հնարավոր դարձնող գործիքները նախնական ժամանակի նման գայլախազյա էին, բայց արդեն կոթի վրա առնված և ուշագրավ իրենց ձևերու այլազանություններ, գործածությունն նշանակելի ատանձնահատկություններ, ինչպես տապար, գզիք, քերոց և այլն: Սկսեցին շինել պարաններ և առաջ եկավ ոստայնանկությունը:

3. Ստոցային շրջանը վերջանալու հետ մեկտեղ, որչափ սառույցի սահմանները հեռացան, այնչափ եղջերուները քաշվեցան դեպի հյուսիս. որսորդ ժողովուրդը եղջերուներուն հետևելով, իր տեղն ազատ թողեց նոր արշավողներուն, որոնք տեղում ծանոթացան անասնաբուծության, նույնպես նաև երկրագործության: Անոնցմով սկսեց անասնապահությունը և երկրագործական կյանքը: Գայլախազի գործածությունը թեև կը շարունակվեր, բայց ոչ առաջվան նման միայն պայթած վիճակին մեջ, այլ հղկված: Անոնք կրակը գործածեցին ոչ միայն կերակուրի, այլև կավը կարծրացնելու և ամանեղեններ թրծելու համար: Անոնց ժամանակը ամենազարմանալի գործունեություններ ստեղծագործող շրջանն էր: Այս միևնույն մարդիկ բավական զորեղ մեքենականության մը ստեղծագործողները կթվին վիթխարի քարերու զանգվածներ տեղափոխելու համար, որոնք ճարտարապետության առաջին հիշատակարանները պիտի լինեն:

Այսպես են ապրելակերպի և գործիքներու հաջորդական փոփոխությունները, անցնինք աշխատության տեսության, որոնցմով գործիքները պատշաճության մտան:

Փայտի գործածությունը.— Փայտի գործածությունը, գայլախազյա տապարով և սղոցով իրագործելու հնարավորության համեմատությամբ, շատ սահմանափակ է, իսկական ատաղձագործության ժամանակը կարելի է ենթադրել առնվազն բրոնզյա գործիքներու ժամանակը: Եվ նույնպես անոնցմով դժվար էր միացման գործողության համար տաշումներ կատարել, այս տեսակետով է, որ կտեսնինք թե շինողներ իրենց նավակներն ավելի ծառերու բուններ փորելով են շինած, քան թե կտորներով նարմարցուցած: Երբ հարկ եղած է խրճիթներ շինել, միացումներու փոխարինած են ընդհանրապես կապույնները, ավելի կամ նվազ նրման այն կապերուն, ինչպես որ կապված էին գործիքները իրենց կոթերուն վրա: Ամանեղենները, որ գործիքներու օգնության պետք չունեին, պետք է որ ավելի կանուխ լինեին, քան ատաղձագործությունը: Հողին մեջ տնկել գերաններ, և շվաններով այս գերաններուն կապել գոտակապեր, առաստաղներ կամ տանիքներ, ահա այս շափով կարելի է ամփոփել նախապատմական ատաղձագործությունը:

Քարագործությունը.— Քարի գործածությունը տակավին դժվար էր, գայլախազով տաշելու ատեն կը փշրվեր: Բրոնզն իսկ լավ ընդունակ չէր ժայռը տաշելու, որ հաճախ հարվածեն կճաթեր, սակայն հնարավորություն կուտար աշխատանքին: Քարի ճարտարապետությունը մեծապես զուտեն հետո միայն գործադրելի էր, այս է պատճառը յուր ուշ երևան գալուն:

Սկզբնական շրջանին հատկանշական երևույթ մը կներկայացնեն հսկայագործությունը, մեծամեծ զանգվածներով կշինեին շենքերը ամեն կողմ եղող զանգվածներին: Եվ ինչպես կտեսնինք այդ երևույթը գործիքներու անկատար վիճակին հետևանքն է: Մեղ համար շատ դյուրին է քարերը կանոնավոր և մանր զանգվածներու վերածել հեշտին միջոցներով. նախնադարյան ժամանակի մեջ ավելի դյուրին էր անտաշ վիճակի մեջ գործածել մեծ զանգվածները: Քարահանքի մեջ կճեղքեին և լծակով կտեղափոխեին քարը: Աշխատության պահանջը հսկայական էր, բայց առանց նյութական օգտակարության այս հիշատակարաններուն շինվելը, իշխանական ահավոր կազմակերպության մը վկայությունն է: Հսկայագործությունը, որտեղ աշխատության մեծությունը կփոխարինե գործիքին, հետևանք է գործիքներու պակասության և բնորոշ հատկանիշ մի նորածին ընկերականության:

Քարն օգտագործելու մի ուրիշ կերպն ալ գայն խորափորելն էր. խորշեր կամ այրեր կփորեին ապառաժներու ժայռերուն մեջ՝ ապառաժները քարղելու համար գործիքներ ունենալեն սկսյալ, երբ առաստաղի խավաքարերը վար թափելու վտանգ սպառնար, ապահովելու ամենահարմար միջոցն էր վերամբարձ հատվածը (Profil surhaussé): Այս տեղեն է սկիզբն առնում ձվածե հատվածը, առավել կամ նվազ կանոնավոր, որոնք մեծ թվով կերևին ձեռագործ քարայրերուն մեջ:

Շաղախով շինություն.— Քարը, ինչպես ըսինք, ընդվզող էր գայլախազյա գործիքի դեմ, փայտը անոր անհնազանդ, շաղախը գայն շաղվող ձեռքերեն զատ ոչինչ չի պահանջեր, շաղախով կարելի էր ոչ միայն

պատեր շինել, այլև այնպիսի կամարներ՝ որպիսին փայտով շինել չէր կարելի. շաղախը պիտի լիներ մարդուն բնակության համար գործածված առաջին շինվածանյութը: Ամենահին ժամանակներու մեջ կարելի է գտնել աղյուսը, սակայն անթուրձ գործածված: Թըրձված աղյուսի գործածությունը ծաղում առած կթվի ասիական այն երկիրներուն մեջ, ուր ծագում առին նաև կրակով եղած ուրիշ արվեստագործություններ, և ամբողջ պատմական շրջանին մեջ տեղականացած է Ասիո մեջ Եփրատի արևելյան կողմը: Տրոպիկայի առաջին դիտնական արշավախումբերը պարզ շաղախով շինված պատերը շփոթեցին թրձած կավի հետ, որոնք հրահեղվեցին էին: Նմանապես անթուրձ կավով էին շինված Սանթրոքիի այն տուները, որոնք մեզ հասան, ինչպես Պոմպեի մնացորդները՝ հրաբուխի մը մոտիկներուն պաշտպանողական խավին ներքև ծածկված: Այս տուներին մանրամասնություն մը հիշատակության արժանի է. անոնց կավեղեն պատերը՝ ավելի կամ նվազ կանոնավորությամբ՝ փուտ քարե շինված խարսխի մը վրա հանգած էին, որոնց միջոցները (քարերու կարերը) կավե շաղախով լեցված էին. մենք այնտեղ կը գտնինք ծանոթ շինելակերպի մը առաջին օրինակը, որ հետո պիտի դառնար որմնաշինության արվեստի տիրապետող կերպը:

Չարգաֆառակ.— Չևակերպյալ արվեստի (art figure) առաջդիմության և անկման շրջանները ոչ մի կերպ չեն համապատասխաներ շինողական ձեռարվեստի շրջաններուն (industrie constructive):

Սառցային շրջանին մեջ, երբ հազիվ կարող էին շենքեր շինել, պարագո ժամերուն կղբաղվեին իրենց զենքերուն վրա կենդանիներու պատկերներ ընդօրինակելով, և տարօրինակ վտարումով՝ երբեք օրինակ չէին վերցնել բուսական ձևերեն:

Մետաղներին ծանոթ ցեղերը կարճ կտրեցին այս թռիչքը, անոնցմով նմանողական արվեստը հանկարծի կերպով անհետացավ: Հղկյալ քարի, հսկայագործության և մետաղներու շրջանի մարդիկ, միանգամայն օտարացան նմանողական արվեստեն: Մետաղների երևումեն ի վեր ընդվեցավ վերացական գեղեցիկի գաղափարը: Արվեստը փոխարինեց արհեստին, աշխատանքի կատարելությունը բունց զարգարանքի տեղը: Նախկին շրջանին մեջ զենքերու վրա կփորագրեին, այնուհետև կհղկեին երեսները հղկիչ գործիքներով, և ուշադրության արժանի հարատևության գարմանակի երևույթով մը, մենք կտեսնինք առաջին բրոնզյա գործիքները, ավանդական գալախազյա գործիքներուն հիշտ ընդօրինակությամբ շինված: Այսպես կգտնինք նաև հունական ճարտարապետությունը, որուն մեջ կը տեսնվի նախնական ավանդական փայտյա շինությունաց ձևերը:

Այն օրեն սկսյալ, երբ մետաղները երևան եկան, և ձեռարվեստը սկսավ, զարգացանգալը միանգամայն պայմանականի վերածվեցավ՝ հզացման ծայրահեղ ազդեցություններ, ինչպես Գավրինիսի դոլմենի ծածկաստիկի վրայի ալիքաձև դժերը:

Ժայռերը կոփելու դժվարությունը երկար ժամանակ արգելք եղավ ճարտարապետության զարգացման. Գավրինիսի մեջ զարգացարերու վրա շինված խաշա-

նշանները շատ վատ են, գալախազյա կամ բրոնզյա գործիքներով փորագրել կարող էին, բայց ոչ երբեք հղկել, և երբ գանգվածը խիստ կարծր էր, գործավորը կհրաժարեր գայն զարգարել, թողնելով գայն անտաշ վիճակի մեջ: Գավրինիսի մնացյալ զարգացանդակները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ անբավարար միջոցներով եղած հիդ մը:

Այս պարզ փորձերուն հաջորդեցին հյուսիսային Եվրոպայի մեջ rune-ները (սքանդինավյան հին գրեր), որոնք տակավին նշանագրեր են, արտահայտիչ գծերով փորագրված նավային տեսարաններ, և շրջանական թանդակներ Սքանդինավյան ժայռերու վրա:

Դոլմեններու ծանրառիսի ճարտարապետության հետ գուզընթացաբար, մի հեռավոր երկրի մեջ պետք էր որ գոյություն ունենար մի ճարտարապետություն, որուն մեջ կենդանի բնության արտահայտությունները իրենց դերը խաղային, որոնք օր մը թերևս արվեստի ծագման պատմության մեջ իրենց տեղը պիտի ունենաին:

Հիշատակարաններ.— Ծենքերը, մարդկային ցեղի ապրելակերպի և բարոյական վիճակի որպես վկա, յուրաքանչյուրը իր դարաշրջանին համեմատ կդասավորվին:

Ինչպես ըսինք, նախասառցային շրջանը չէր պահանջեր վրանաքնակ կյանք կամ շինված ապաստարան: Նախասառցային երկիրներու մեջ միակ հայտնի հետքերը մնացած են, սովորաբար դարևանդ հողի վրա վերին վար վառարաններ, որոնց մեջ կուտակված են ածուխ, մոխիր և վայրենի կենդանիներու ոսկորներ, որոնք մեր առաջին նախնիքներու սնունդը կկազմեին:

Սառցային շրջանի մեջ երբ ապաստարանի պետքը անհրաժեշտ դարձավ, տակավին բացառապես որսորդ մարդկությունն իր գաղթավայրերուն մեջ ապաստարան գտավ դուրս ցցված քարածայրերու ներքև կամ ավելի բնական քարայրերու մոտքերուն մեջ: Բարձրաբերձ ժայռերու կողերուն վրա ձեռագործ քարայրեր գտնելու համար, պետք էր հասնել մինչև այժմյան մետաղներու շրջանը, երբ հնարավոր էր հզորապես փշրել ժայռերը: Ծինված շենքեր և հսկայագործություններ նախնադարյան շրջանի վերջին արվեստը պիտի լինեին:

Բնակարան և պաշտպանություն.— Մետաղյա առաջին գործիքներու ժամանակի քարայրը մի նեղ ներքանցքի ձև ունի, ընդարձակ քարայրե մը ավելի հաստատուն և պաշտպանվելու ավելի հարմար: Վարսացիցերու վրա շինված խուչերը, լճային բնակարանները, որոնք հաճախ կպատահին Ալպյաններու մեջ, այսօրվան Եվրոպայի մեջ բնակող ժողովրդների համար գրեթե անբնակելի են. պետք է ընդունել, որ այդտեղ բնակեր է ճահիճների ազդեցությանը սովորու ընդունակ մի ցեղ, որպիսիք են այժմյան սևամորթները:

Ծիցերը խիստ սրածայր են և հատուկ գործիքով տաշված: Բնակարաններու ձևի մանրամասնությունը անհայտ է ըստ երևույթին, ինչպես դաշտավայրերու վրա եղող բնակարանները խիստ նման էին այժմյան հարդախուղերուն, կամ ավելի ճիշտը ցցապատ պատերով շինված գմբեթաձև, կամ հակառակ կողմի դարձված զիստի ձևով տանիքավոր խրճիթներու, որպիսին

մեզ կնկարագրե Ստրասբուր քննիչացիներու բնակարանները:

Այս ջրերն և հեղեղներն պաշտպանված բնակարաններուն, անշուշտ պետք է ավելացնել նաև կախյալ բնակարանները, որոնց ավանդույթունը պահված է, լեհերի լճային բնակարաններուն զուգահեռաբար: Անշուշտ պետք մեջ առանձնացմանը, այստեղ կփոխարինել ջուրը, սա ավելի տեղական պատշաճութեան հետևանք էր, քան դարաշրջանի: Մարդիկ պարագաններուն հետևել, իրենց դեմ գտնված պահանջին՝ լուծում տվեր են հանդարտ ջրերու մեջ ցցապատաններով բնակարաններ, անտառների մեջ կախյալ բնակարաններ, կակուղ քարաժայռերու երկարութեան վրա քարայրեր շինելով, մինչև վերջապես հասնելը այն կանոնավոր բնակարաններուն, որպիսիք են Սանթորինի և Տրոլադայի բնակարանները, որոնց կավաշաղախ պատերով և հողահարդար տանիքներով ձևերը շարունակված են ասիական տուններու մեջ:

Գամբանական և կրոնական շենքեր, հուշարձաններ.— Նախաստուգային շրջանը գերեզմանական հետք բնավ չէ թողած. մեռյալները կթողնեն նույնիսկ իրենց ասորած բնակարանի մոտ: Մեռելներու պաշտամունքը երկրագործութեան և մետաղներին ծանոթ ցեղերի մեջ առաջ եկավ և առաջին անգամ այդ ցեղերի օրոք մեռելային պաշտամունքին նվիրվեցան շինողական արվեստի շանքերը:

Գերեզմանական հիշատակարաններու ամենապարզ ձևը հողադամբարանն է. կոնաձև հողալից արվեստական բլուր մը: Կան գայլախազյա խառնուրդով հողադամբարաններ անշրաթափանց շաղախով ծեփված և քարով պատված. երբեմն կրոմլեխ մը կզարդարեն հողային ծիրը կազմող կողերը:

Սովորաբար հողադամբարան մը կշրջապատեն կամ կպատսպարեն դամբարանական սենյակ մը կամ դուռ մեկ մը:

Գոլմենը, որ ընդհանուր առմամբ շինծու մի քարայր է, կբազկանա մեծ սալաքար առաստաղ մը կրող երկու հանդիպակաց կանգուն քարե զանգվածներ, մի տափակ քար դրված կանգնած երկու քարերու վրա: Ահավասիկ մարդոց իրագործած առաջին հուշարձանի շինութեան առաջին ձևը:

Գոլմեններու շրջանին կպատկանին կոթողի ձևով կանգնված անտաշ քարերը, որոնք կկոչվին մենհիրներ-մենաքարեր: Հաճախ քարի զանգվածը վերի կողմեն փոխանակ քարակելու, կթանձրանա առաջակարկառ մակերևույթի մը երևույթով: Երբեմն այս քարերը կզգիացած են, երբեմն հավաքաբար ծառուղիի մը կամ պսակի ձևով շարված, որոնց թիվը հարյուրներու կը հասնի (Բրիտանական, Գարնակ, Գալլիո երկրները):

Այս քարերու շարքերուն մեջ նկատված են նվիրական շրջանակներ՝ առ ի շգոյն գրութեան կամ նշաններ որևէ մեծ անցքի մը հիշատակը հավերժացնելու համար: Այս գայլախազի նման ճեղքված քարերը նախնական զենքերու վրա եղող հակայից օրագրերուն նման են: Տեթրոնոս մեզ ցույց կուտա բրիտանական հսկայագործութեաններու նման, անտաշ քարեր կանգնեցնող երբայցիներ ի հիշատակ հալթութեան: Կմնա գտնել, թե, սույն հուշարձանական հատկանիշը պետք էր որ

տարածվեր խորհրդավոր հիշատակարաններու ամբողջ ընտանիքին վրա:

Ուրիշ կարծիքներ ունեցողներ կան հողադամբարաններու նպատակի մասին. ոմանց արևելադրութեան եղանակը պահ մը մտածել տվավ թե աստեղագիտական խորհրդաշնաններ լինեն անոնք:

Համենայն դեպս նկատված են հաճախ, որ մեկ հողադամբարանն տեսարանը կը տարածվի ուրիշ շատերու վրա, որով առաջ եկավ այն ենթադրութեանը, թե նշանական բլուրներ եղած լինին:

Բացօթյա գոլմենները երբեմն զոհի սեղաններ կարծվեցան, քայց ինչ հաստատութեան կա որ ժամանակով զանոնք ծածկող հողը անհետացած չէ:

Բոլոր այս ենթադրութեանց մեջ կարող է ճշմարտութեան մասեր գտնվին և բոլորովին չի կարելի մերժել հիշատակարանի գաղափարով մը, որուն նպատակն էր հիշատակ մը հավերժացնել:

Բայց ինչ որ դժվար է բացատրել, այն ալ անոնց տեղերու գեղագիտական ընտրութեանն է, հողադամբարաններու մեծ մասը տեսանելի կերպով կբարձրանան բլուրներու գագաթներու վրա, ուրկից կպարզվի ընդարձակ հորիզոնը:

Այս նախնական հիշատակարաններուն հեղինակները ոչ նվազ ծանոթ էին բնութեանը իրենց գործին հետ ընկերակցելու արվեստին:

Տարածում և վերապրում ճախնադարյան արվեստին.— Կանգնած քարերը, դոլմենները, այս միանգամայն ահեղ և դժնատեսիլ հիշատակարանները խիստ տարբեր ժամանակներու մեջ շինված են: Մի երկիր պատշաճապես զարգացած ճարտարագիտութեան ունեցած պահուն, մի ուրիշ երկիր տակավին փորձնական վիճակի մեջ էր, նման մարդկային այն խումբերուն, որոնց մեջ միևնույն ժամանակ անհատներ կբարձրանան զարգացման տարբեր աստիճաններուն:

Գալլիո երկրի մենաքարերուն նմանող բրիտանական մենաքարերը կպատկանին այնպիսի թվականի մը, որում Մանչի մեկ եղբրքեն մյուսը մշտապես հարաբերութեան մեջ դնելու շափ նավագնացութեանը բավական զարգացած էր: Անոնք իրենց տրամադրութեան ներքև նավային մեքենականութեան ունեցող ծովային ժողովրդի գործեր են և հավանական է, որ քրիստոնեութենեն քիչ դարեր այն կողմը կանցնեն:

Ամենահին դոլմեններն իրենց մեջ պարփակող գայլախազյա զենքերն և գործիքներն դատելով, կը պատկանին հղկած քարի առաջին շրջանին. ավելի հետնագույնները ժամանակակից են պատմական քաղաքակրթութեան: Ամբողջ միջին դարուն, Սքանդինավիայի մեջ դոլմեններ կկանգնվեին: Ժերմեններն իրենց հոսմեական կայսրութեան վերջ դնող արշավանքի ժամանակ, տակավին գայլախազյա զենքեր կգործածեին: Ցցապատանի ավանդութեանը Օվկիանիայի մեջ տակավին կշարունակե մինչև մեր օրերը, ուրեմն, շինվածակերպի նմանութենեն հետևեցնելով, որևէ շրջանի հասարակութեան վերագրելու մասին պետք է զգուշ լինել: Նույնպես պետք է զգուշանալ մարդկային ցեղի պատմութեան վրա շատ դուրսով հետևութեաններ հանելու: Որևէ շինվածակերպ, շինվածանյութի անհամապատասխան երկրի մը մեջ, չի կարող շարունակվել, և շինվա-

ծակերպի տարբերությունը հաճախ ենթադրել կուտա տեղական աղբյուրներու գանազանությունը: Սակայն, ինչ որ կարելի է կասկածն դուրս համարել, այն է, թե եղավ մի ժամանակ, երբ աշխարհի մեկ ծայրեն մինչև մյուս ծայրը տիրապետեց միևնույն տեսակ գործիքը, որ կցորդված է շինելակերպի անխուսափելի նմանությունաց հետ: Ամերիկացի հղիած գալլախազի տեսքը բավական նմանություն ունի ճապոնականի հետ, որով թերևս անհետացած երկրի մը վրայով մշտնջենական հարաբերության մը միջոցով՝ փոխանցում մը կատարված կկարծվի, որ որսորդներու թափառաշրջիկ կյանքը կհաստատուի հեռավոր երկիրներու հետ:

Պատմական նախադասությունը սկզբնական օրոհները — նախնադարի հողի վրա, կամաց կամաց առաջ եկան երկու մեծ ճարտարապետություն. սունց մեկը ծնավ Եգիպտոսի մեջ, իսկ մյուսը՝ Քաղզեայի: Եվ այս երկուքին միմյանց հանդիպումով, որ իսկապես պատահական չէր, զարգացավ այն երկիրներու մեջ, որ շինանյութերու առաջին շինվածանյութը կամի ջաղախը եղավ: Եգիպտոսին վերապահված էր հսկայագործության արվեստը մինչև վերջը տանել. բայց միշտ շաղախի գործունեությունը շինելակերպը պահելով, և հավանականություն կա, որ շինելու այս պարզ կերպը իր առաջին շրջանին սկսավ: Եգիպտոսը, չուր ուրիշ պետություններն ավելի առաջադիմությունը պարտական է այն դարձություն, որ կգտնվեի նույնիսկ անհեթեթ գործիքներու ստեղծագործությունն առաջ:

Մյուս կենտրոնը Քաղզեան է, և այնտեղ ալ լինելով հողային երկիր, մարդը կարողացավ շինող դառնալ նախքան գործիքներու գոյությունը:

Առաջին առթիվ մենք պիտի քննենք այս երկու մեծ կենտրոններու արվեստը և անոնցմե թխող շառավիղները:

Գ. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԿԶՐԵՆ ՄԻՆՉԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ ճարտարապետության ծագումը և զարբերու հոսանքին մեջ անոր կրած փոփոխություններն ու զարգացումը հետազոտելի առաջ, կարելի է ընդհանուր ակնարկ մը նետել բոլոր կրոնական հաստատություններու հատկազգծային բաժանումներու վրա, սկսյալ պատմական ամենահին ժամանակների մինչև մեր օրերը. ատոնք թեև ճարտարապետության հետ զուգընթաց, սակայն անկեց բոլորովին անկախ ենթարկվեցան այլազանություններու և ուրույն զարգացման:

Ամեն տեսակ հասարակական և անհատական մեծ ու փոքր շինանյութերու մեջ ճարտարապետին սեփական ճաշակով դասավորվեցան հատկազգծային բաժանումները՝ ձևվելով տեղին, դիրքին և պետքերուն վրա: Կրոնական հաստատության հատկազգծերու մեջ, ճարտարապետներ միշտ ենթարկված մնացին ծեսերու և ավանդության պահանջներուն. կղերն էր անոր հեղի-

նակը, ճարտարապետը առ առավել, կարողացավ այդ արված ծրագրին ներդաշնակ իրագործումը տալ:

Բայց որովհետև ի սկզբանե անտի կրոնական հաստատություններն եղան գեղարվեստի զարգացման և ճարտարապետական գիտելիքի, անոր համար ալ անոնք միշտ կապված մնացին գեղարվեստի հետ: Հատկազգծերը թեև կրոնական, սակայն նրան ծածկող շինությունը լիովին արվեստին կպատկաներ. այլևս ճարտարապետին կմնար աստվածային փառաց արժանի շքեղազարդ կոթողներ կանգնեցնել ժողովուրդի այդ անմահության խորհրդանշաններուն վրա, մինչ պետական և հասարակական գանձարաններ լիովին տրամադրված էին վատնելու իր հանձարի արտացոլմանց համար:

Անհետացող և մնացող բոլոր ազգերը համեմատաբար ավելի մեծ հետքեր թողել են կրոնական հսկա ու մեծածախս տաճարներու, քան պալատներու և ուրիշ քաղաքային շինությունաց: Որովհետև լիովին ենթարկված կրոնի ազդեցության, հրաժարելով աշխարհային վայելություններն, իրենց ամբողջ կյանքը զոհաբերել են միմիայն հավիտենական փրկության: Թագավորներ, իշխաններ իրենց ճոխ գանձարաններով, հասարակ ժողովուրդն իր ֆիզիկական տանջանքներու գերագույն համբերատարությամբ գերին եղած էին առասպիլական նախապաշարումներու:

Հանդերձյալ կյանքի երանավետ վայելչությանց տենչով համբուսակված ժողովուրդի մը համար աշխարհային կյանքի պետքերն շատ ավելի անխուսափելի էր փառազարդ տաճարներու գոյությունը, տաճարներ՝ որոնք պիտի ըլլային այս ունայն աշխարհին դեպի հանդերձյալի հեշտալի դրախտը տանող կամուրջները:

Որչափ ատեն համոզված էին, թե այս աշխարհը նախազավիթն էր հավիտենականին, երազը աներևակայելի վայելչությանց, և որչափ ատեն հավատացած էին, թե այդ անմահության դրախտի դռները պիտի բացվեին իրենց խոնկով ու աղոթքով, այնչափ կավելանար հետզհետե շքեղությամբ գիրար գերազանցող տաճարներ ու դամբարաններ ունենալու մարմալը:

Ազգեր կային, որոնց համար նույնքան կարևոր էին դամբարանները, որչափ տաճարները. տաճարը միակ դուռն էր հավիտենականին, ուրկե կանցնվեի դեպի անմահություն, իսկ դամբարանը հանդերձյալի բնակարանը, պալատն էր, ուր պիտի ապրեին ու անվերջ վայելին աշխարհային կյանքի մեջ իրենց սիրտն ու հոգին համբուսակող երջանկության հեռանկարի իրականությունը: Ուստի դամբարանները ոչ միայն արտաքինով, այլ և ներքինով ալ կզարգարվեին թանկագին կահկարասիներով և սպասներով:

Հայերն ալ ոչ նվազ համբուսակվեցան երկնային արքայության անդիմադրելի հրապույրեն. քանի-քանի թագավորներ, թագուհիներ, իշխանազուհներ, թողած իրենց երբեմնի աշխարհաստան գահն ու վայելչությունները, մենաստաններու խոնարհ ստրուկները գործան: Տասն և վեց դարու երկար շրջանի մը մեջ հազիվ թողին քանի մը աննշան պալատներու ու բերդերու հետքեր, մինչդեռ ամբողջ հայ աշխարհը ողողվեցին իրենց գեղարվեստի անվիճելի տաղանդով պճնազարդված տաճարներով:

Հազիվ կարելի ըլլա ըսել, թե վերջին երեք դարու ժողովուրդն է, որ ազատված կրոնի և նախապաշարմանց

1 Այս հոդվածը արտատպում ենք «Հուշարար» ամսագրի 1907 թվականի 3-րդ և 6-րդ համարներից — էջ 39-42 և 90-93: Կազմող

ձնշող ազգեցութենեն, սկսել է փրկիստփայտըն մտածել ներկա ու ապագա կյանքի վրա, և այս հայացքի փոփոխության անմիջական ազգեցութեան տակ ընկան ամբողջ աշխարհի գեղարվեստները և կամաց կամաց մոռացվեցան տաճարներն ու դամբարանները: Հասարակական ու հանրագուտ շինություններ իրենց հաղթական հպարտ գլուխը բարձրացուցին անոնց առջև և լուկ վայելչության համար պճնազարդեցան այն սրբազան տարազներով, որոնք մի ժամանակ հասարակ մահկանացուի մը համար ոչ միայն անհպելի էին, այլ և աչքով տեսնելն ալ սրբապղծություն էր:

Պատրանք մը ըլլալու վրա է այլևս անցյալը. ներկան հանրային և անհատական բնակարաններու արտակարգ ճոխությանց մրցման շրջանն է: Անցյալը մեզի հսկա տաճարներ և շքեղ դամբարաններ տվաւ, իսկ ներկան պիտի տա ապագային՝ այս աշխարհի մեջ իրագործված դրախտի մանրանկարը — հասարակական և անհատական բնակարաններ:

Եզիպտացիք ինչպես արվեստներու, նույնպես ալ կրոնի և տաճարներու նախահայրերը եղած ըլլալ կրկարծվին:

Եզիպտոսի ժողովուրդին ծագումը և անոր գործունյա կյանքի սկիզբը ժամանակի անհունության մեջ կորած է: Գիտնականներ հազիվ կարողացան անոնց կյանքի հորիզոնի վրա երևնալն ասոյն մինչև օտար տիրապետությունների վերջնականապես ենթարկվիլը՝ տոհմային հարստությունների կամ տիրապետությունների զանազան շրջաններու բաժանել: Այդ շրջաններու սկզբնն մինչև 18-րդ հարստության շրջանը, բնավ որոշ թվակաւ չկա. 18-նն սկսյալ, կարողացան ճշտել պատմական դեպքերու ժամանակներն ու թվականները:

Ահա այդ շրջանին մեջ, մեր թվականնն տասն և հինգ դար առաջ, երբ ուրիշ ազգեր քաղաքակրթության հազիվ նախորդակին մեջ էին, Գարնաքը մեզի կուտա աստվածային պաշտամանց հատկացյալ տաճարի հատակագծային բաժանման այնպիսի ծրագիր մը, որ մինչև մեր օրերու տաճարներուն նախատիպը եղավ, և ժամանակը շկարողացավ այդ ծրագիրը զգալի փոփոխություն ենթարկել:

Ինչ է այդ ծրագիրը. շատ պարզ բան, շենքը մը, որ պիտի ծառայել իբրև երկնավոր բնակարան իրենց աստծուն, ուր ժողովուրդին խոնկն ու ազոթքը պիտի մատուցվեր անոնց սրբազան դասին:

Աստվածները նյութական կարիքներ չունեին, անոնց միակ կարիքն էր հավատացելոց երկրպագությունը, ուստի հարկ չէր որ աստվածային բնակարանը ծանրաբեռնվեր զանազան տեսակ բաժանումներով, բավական էր անոր համար միմիայն երեք զլխավոր բաժանում. 1) սրբարանը, ուր պիտի գետնգվեր պաշտելուն դասը կամ անոր արձանը, 2) ժողովուրդի ու աստուծո միջնորդը՝ նվիրյալ քահանայից դասը, 3) ազոթքի սրահը:

Այս երեք բաժանումներն դուրս եղած բոլոր բաժանումներ, ավելի քան նվազ շափով եթե կային, անոնք ալ կամ առանձին տաճարներ էին կամ ուրիշ ոչ կրոնական պետքերու հատուկ էին:

Գարնաքնն առաջ, 12-րդ հարստության ժամանակ, բոլորովին պարզ էին մեհյանները. գրեթե շորս պատի մեջ պարփակված էին այս երեք բաժանումներն առանց

միջնորմներու և հաղորդակցության դռներու. հարթ գետնի վրա գծված սահմանով մը կորոշվեր յուրաքանչյուր բաժինը: Հետզհետե որչափ բազմացան ծիսական օրենքներ, այնքան ավելի որոշ դիրքեր տրվեցան այս բաժանումներուն առանց անոնց խորհրդավոր սահմանը փոխելու:

Միևնույն խորը սրբարանին տեղն էր, անոր անմիջապես կհետևեր քահանայից բաժինը, և հետո հավատացելոց բազմության հատկացած սրահը:

18-րդ հարստության ժամանակ երեվեցավ աստու բնակարանը վերածված առանձին մի սենյակի՝ արձանին համեմատական մեծությամբ: Այս աստվածային սենյակին երկու քովերը, մինչև հանդիպակաց աջ ու ձախ պատերը, կամ բաց թողուցին և կամ սրբազան սենյակի ճակատին ուղղությամբ ծածկեցին, ներսը այլ և այլ կրոնական պիտոյից գործածության հատկացնելով:

Նույնպես քահանայից բաժինը պատով մը ծածկվեցավ տաճարի ամբողջ լայնությամբ, թողվելով միայն հաղորդակցության դուռ մը հավատացելոց բաժնին վրա, ինչպես արձանին սենյակին ալ դուռ մը քահանայից բաժնին վրա:

Հավատացելոց բաժինը միշտ ամեննն ընդարձակ բաժինը կգրավեր շինության մեջ, և սյունազարդ, երբեմն աջ ու ձախ կողմերն երկու կարգ, և երբեմն ամբողջ սրահը սյունազարդված էր: (Տես նկ. № 1, հատակագիծ Ա):

Ահավասիկ հատակագիծ մը, որ մեր թվականնն տասն և հինգ դար առաջ նվիրված էր աստվածային պաշտաման:

ա. Սրբարան, ուր կգրվեր արձանը, և բոլորովին անմատչելի հասարակության:

բ. Քահանայից կամ քրմաց բաժին, նույնպես անմատչելի էր հասարակության:

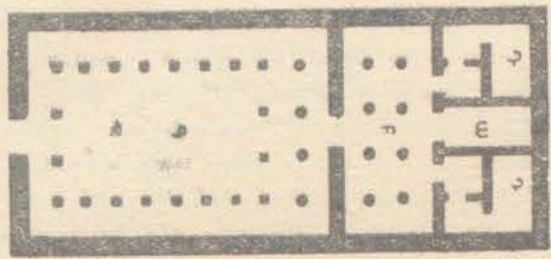
գ. Հավատացելոց բաժին:

դ. Սրբազան անոթներու և սպասարկությանց հատուկ խցիկներ:

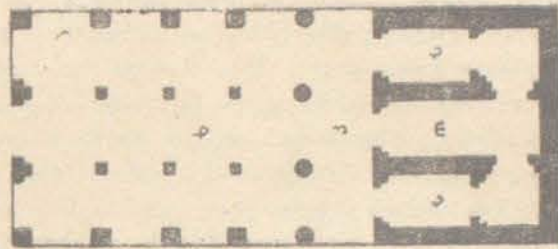
Այսօրվան Եզիպտոսի մեջ երեվեցած բազմաթիվ բաժանումներով հին մեհյանական հատակագծերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ շատ մը մեծ ու փոքր տաճարներու, դամբարաններու, գավիթներու և կրոնի պաշտոնների բնակարաններու հավաքական խումբեր զանազան ժամանակ իրարու վրա ավելացված, որոնց մեկ օրինակը մենք ունինք այսօր, ի միջի այլոց, Հոռոմոսի վանքի մեջ, ուր մոտավորապես շորս դար շարունակ իրարմե անկախ շինություններ շինված են մի փոքր սահմանի մեջ իրարու կցված:

Մինչև վերջն առանց բացառության լմնաց այս ձևը. պարբերաբար եղան փոփոխություններ առանց բաժանումներու խորհրդավոր ձևն ավրելու. երբեմն սրբարանը մեծցուցին, երբեմն փոքրացուցին, երբեմն քահանայից բաժինը երկու մասի վերածեցին, կամ սյունազարդեցին, բայց ասոնք զգալի փոփոխություններ չէին. եղավ մի գլխավոր փոփոխություն, որ ոչ միայն Եզիպտոսի մեջ տեվեց մինչև վերջը, այլև անցավ ուրիշ ազգերու ալ:

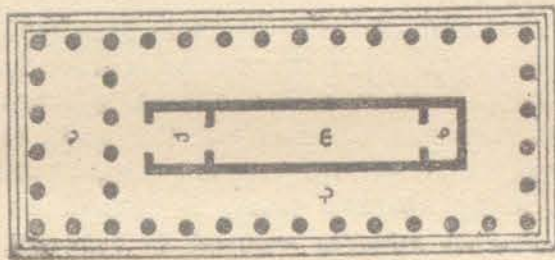
Հավատացելոց սրահը, որ որմնափակ էր ամեն կողմն և ունեւր միմիայն մտից դուռ մը, Թեբեի շրջանին վերջին ժամանակները փոխվեցավ պարզ սյունա-

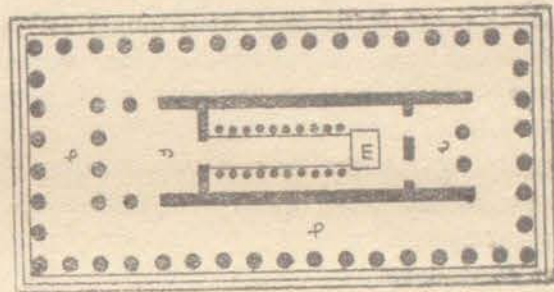
ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Ա.

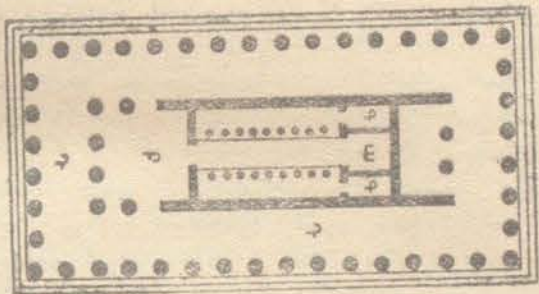
ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Բ.

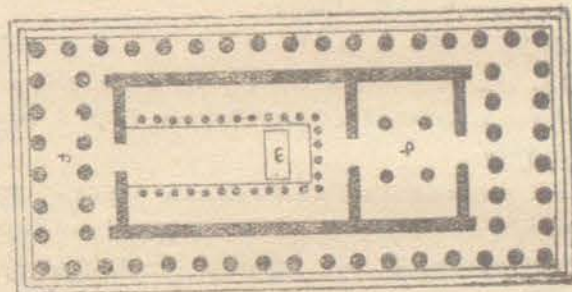
ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Գ.

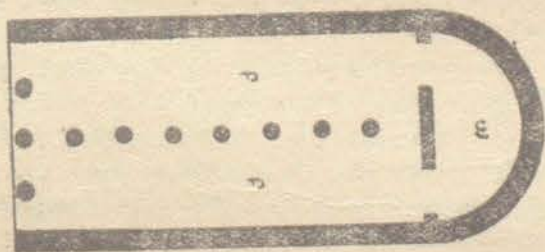
ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Դ.

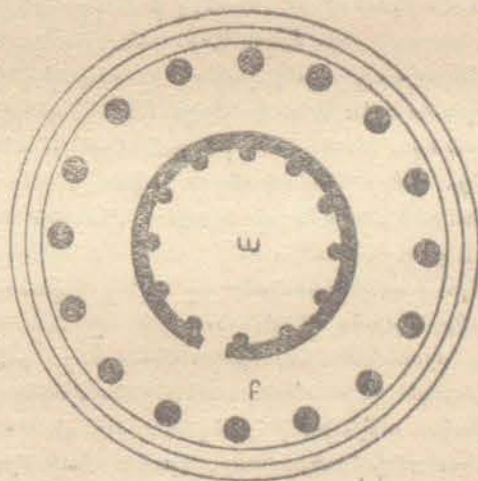
ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Ե.

ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Չ.

ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ Ժ.

ԱՍՏՎԱԿԱՌԻ ԋ.

զարգի մը առանց շրջորմի, պատերուն փոխարինեցին սյուններու շարքեր, որոնց վրա կար միմիայն ծածկույթի մը տանիքը: Այս փոփոխութեան պատճառը Եգիպտոսի կլիման եղավ գուցե: Այդ երկրին արտակարգ շերմութեան մեջ անտանելի պիտի ըլլար խուռն քաղմութեամբ հավարձի հարկի մը տակ, որ դռնէն դատ գրեթէ տեղ շուներ օդը փոխվելու Եգիպտոսի մեջ, քանի որ անձրևի և ցուրտի երկյուղ չկար, այլևս ավելորդ էին արտաքին պատերը. բավական միայն տանիքի հովանին՝ արեգական կիզիչ ազդեցութիւնն ժողովուրդը պահպանելու համար: Ըստ ամենայնի հաճելի էր այս ձևը. միակ անտեղութիւնը, որ կար, այն ալ տաճարին դուրսի հետ այժմ հաղորդակցած ըլլալն էր, որ հաճախ առիթ կուտար սրբապղծութեանց. այդ անտեղութիւնն ալ վերջնելու համար տաճարը շրջապատեցին ամուր և բարձր պատերով՝ թողելով անոր շուրջն ընդարձակ բացօթյա բակ. նաև ժամանակ-ժամանակ այս պատերուն կցեցին զանազան շինութիւններ և ընդարձակ գաղիթներ:

Այստեղ դրված նկ. № 1 Բ հատակագիծը (էջ 11) ցույց կուտայ արտաքին պատերը սյունազարդի փոխված օրինակը:

- ա. Սրբարանը:
- բ. Քահանայից սրահ:
- գ. Ժողովրդյան սրահ:
- դ. Սրբազան սպասներու և անոթներու պահարաններ:

Ահա գրեթէ այս ձևն էր, որ անփոփոխ անցավ հրեից, ինչպես նաև հունաց:

Հունաստանն ալ ունեցավ իր նախապատմական շրջանը. այս այն ժամանակ է, երբ պելասգները գաղթելով Փոքր-Ասիայէն անցան Եգիպտոսի ծովը և տիրեցին այդ երկրին:

Հունաստանի նախապատմական շրջանը թեև Եգիպտոսին պես բոլորովին անստույգ չէ, սակայն շատ առասպելախառն է. այդ շրջանին մեջ երկիրը կկառավարվէր դյուցազունների ձեռքով, ինչպես Եգիպտոս իր նախապատմական շրջանին մեջ կկառավարվէր աստվածներու ձեռքով: Ստույգ պատմութիւնը կսկսի հազիվ 12 դար Ք. ա.:

Թե՛ պատմական աղբյուրներու և թե՛ գիտական խուզարկութիւններու շնորհիվ ի լույս հանված փաստեր ցույց կուտան, որ Փոքր Ասիայէն համարաբար անցնող այս ժողովուրդը որոշ չափով քաղաքակրթված վիճակի մեջ գրաված էր այդ երկիրը: Անցնելով այնտեղ տընկեց ապագա հունական քաղաքակրթութեան կորիզը և մշակեց. և երբ հունական զանազան ցեղեր լիովին տիրապետեցին, արդեն պատրաստ վիճակի մեջ էր ծաղկելու և բարգաւաճելու:

Այս բարգաւաճմանը ոչ նվազ նպաստեցին փյունիկեցիք, որպէս թափառաշրջիկ վաճառական ժողովուրդ, մշտական հարաբերութեան մեջ գրին Արևելքն Արևմուտքի հետ, հաստատեցին նավագնացութիւններ, գաղթականութիւններ, անընդհատ փոխադրեցին նոր բարք ու սովորութիւններ, կրոն, գիտութիւն և արվեստ՝ մասնավորապէս Եգիպտոսէն, որ այն ժամանակ միակ երկիրն էր քաղաքակրթութեան ամենաբարձր աստիճանի վրա կանգնած. այնպէս որ Ք. ա. 7-րդ դար

րուն Հունաստան իր որոշ տեղն ունէր մեծ ազդեցում շարքին մեջ:

Դեռ պելասգների ժամանակի հիշատակարաններու վրա, որոնք դուրս եկան հրաբխային լավաներու տակ կատարված խուզարկութեանց շնորհիվ, պարզ կերեզներ փյունիկեցիներու միջոցով փոխադրված Եգիպտական արվեստագործութեանց նմուշներ: Եգիպտական ոճով և ձևերով նույն բաները կգտնվեն Փոքր-Ասիայի մասնավորապէս Փյունիկիի շրջանին մեջ կատարված պեղումներէ:

Պատմութիւնը կավանդէ նաև, որ շատ հին ժամանակ փյունիկեցիներու գաղթականութեան մեջ խառնըված էին հունական ցեղեր Եգիպտոսի դելտային վրա. ծանոթ իբրև նավարկող ժողովուրդ, որոնք հետզհետե բազմանալով ստվար թիվ կկազմեն պտղաբերական շրջանին մեջ:

Հունական ամենահին աստվածը Զևսը Եգիպտացոց Խեան էր: Եգիպտական Ամմոնը երկարատեան պաշտվեցավ Հունաստանի մեջ իր իսկական անունով: Նմանապէս կային ուրիշ շատ աստվածութիւններ, որոնք թե՛ հատկութեամբ և թե՛ գործերով նույնն էին Եգիպտականներու հետ: Ուստի անվիճելի կմնա, որ Հունաստանի քաղաքակրթութեան զխաղաղ աղբյուրն էր Եգիպտոս. հետեւաբար արվեստով, գիտութիւնով, նաև կրոնով անկեց օգտվող ժողովուրդ մը բնականաբար պիտի ազդվէր նաև կրոնական տաճարներու ձևերն ալ:

Պելասգների ժամանակի մեհենիկներ կան, որոնց մեծ նմանութիւն կբերեն Եգիպտականներու: Կրեան կղզիին մեջ կար ստորերկրյա մեհյան մը, որ ճշգրիտ ընդօրինակութիւնն էր Եգիպտական տաճարի մը: Հունաստանի ամենահին մեհյանը կհամարվի Տրոլագայի մեջ՝ Պոսիդոնի նվիրված տաճար մը որուն ճակատը քանդակված էին Եգիպտական, ասորական սֆինքսներ և հուշկապարիկներ:

Հին շրջանի հիշատակարաններ պարզ ու ծանր երկվայթ ունենին. տաճարներ հիմնված էին ընդհանրապէս փոքր տարածութեան վրա և գրեթէ միշտ ստորերկրյա. կրաղկանային քառակուսի սրահ մը և նրբանցք մը: Ասոնք թեև տաճարներ էին, ունենին իրենց աստվածները, տոներն ու պաշտամունքները, բայց կկրեին պտեհառան կամ գանձառան անունը, որովհետև այնտեղ կպահվէին բացի կրոնական խորհրդանշաններէ, անոթներէ նաև դյուցազնութեամբ անմահացողներու հիշատակով նվիրագործված իրեզններ, ինչպէս զննքի, զրահներ. ասոնցմէ զատ՝ ժողովուրդն ալ այնտեղ կբերէր պահելու իր թանկագին առարկաները տաճարին աստձու հովանավորութեան տակ:

Այս փոքրիկ տաճարներուն մեջ, բացի քառակուսիէ, կային բոլորովին բոլորակ ձևով շինված տաճարներ առջնին քառակուսի նախագաղիթով կամ նրբանցքով մը: Ասոնք ընդօրինակութիւնն ըլլալ կկարծվին ավելի կանուխ Փոքր-Ասիայի մեջ ընդհանրացած բոլորակ դամբարաններու, որոնց հետնագույն օրինակներն մեկը դեռ մասամբ գոյութիւն ունի իր վիթխարի երկվայթով. ատիկա Կրեսոսի հոր՝ Ալայաթի դամբարանն է 400 մետր տրամագծով:

Ք. ա. 4-րդ դարուն Հոնիայի մեջ և 6-րդ դարուն Դուրիայի մեջ ծաղկող արվեստները վերջ գրին այս նախնական պարզ ու անշուք ստորերկրյա տաճարն:

րուն. հունական ստեղծագործական հանճարը խառնված անոր զեղեցկագիտական ճաշակին հետ՝ այնպիսի շքեղ կատարելության հասցուց տաճարները, որոնց վրա մեղմ հետո ալ դեռ շատ դարեր պիտի հիանան:

Ձգալի կերպով բազմացած են 6-րդ դարուն հունական տաճարները ոչ միայն բուն Հունաստանի մեջ, այլ և Իտալիայի զանազան մասերուն վրա, որ մեծամեծ հունական զաղթականություններ հաստատված էին:

Նկար N 1-ի հատակագիծ Գ.-ը կենդանայացն է 6-րդ դարու սկիզբը շինված տաճարի մը օրինակը Սելիսոն-թի մեջ, որ նեղ ու երկար քառակուսի որմափակ մը է, շրջապատված սյունազարդ սրահով մը, և կբաղկանա երեք զլխավոր բաժանմունքներ:

ա. Սրբարանը, որուն խորը զետեղված էր պաշտելիին արձանը:

բ. Փոքր գավիթ քահանայից:

գ. Բաժանումը հատուկ էր պահարանի, որպես դանձարան կրոնական և ժողովրդային հարստությանց, որ հետզհետե սովորություն դարձավ վերջերս՝ փոխանակ առանձին շինելու՝ զետեղել տաճարին խորը, նույն տեղ պաշտվող աստծուն անմիջական հսկողության տակ:

դ. Սյունազարդ սրահ հավատացելոց բազմության համար, միշտ առանց շրջումի, ինչպես տեսանք Ե-գիպտոսի մեհյաններուն մեջ:

Նույն դարուն միևնույն տեղին վրա քիչ հետ երեկեցավ մի ուրիշ տաճար, որ առանց փոխելու անոր հատակագծային խորհրդավոր սահմանը, ենթարկված է փոփոխության՝ տարածությանց համեմատական լափերուն մեջ:

Ա. Սրբարանը, որ առաջ նեղ ու երկար քառակուսի էր, այժմ սկսած է լայննալ. և նույն համեմատությանը նեղցած է գ. ժողովրդի հատուկ սյունազարդ սրահը: Քահանայից փոքր բ. գավիթը, փոխանակ դրսի հետ դռնով մը հաղորդակցելու, փոխված է նաև սյունաշարի նկ. N 1 Գ բաժանումը եղած է միմիայն շենքին երկու կողմերուն վրա ներդաշնակ համաչափություն պահելու համար:

Ինչ որ ավելի ուշագրավ է այս ձևին մեջ, ներսի կողմն ղեպի երկարության երկու կարգ սյուններու շարքն է, որոնք թերևս իբրև նախագաղափար ծառայեցին հոսանքական ապագա բաղիլիքներու:

Հատակագիծ Ե (տես՝ նկ. N 1, հատակագիծ Ե) կուգա նույնպես Սիցիլիայեն 6-րդ դարու վերջերը կանգնած հանուն Ուլիմպիական Չևս աստծուն: Այստեղ ավելի շեշտված է սրբարանը լայնցնելու ճիշդ, քան իր նախորդները, և բացի ներքին կողմի երկու կարգ սյունաշարեն խորը բաժնված է երեք փոքրիկ խցիկներու, որոնց մեջտեղի ա. բաժանումը համեմատաբար ավելի լայն է, և անպայման այնտեղ դրված էր Չևսի արձանը: Երկու քովերու գ. գ. փոքրիկ բաժանումները սրբազան անոթներու և այլ կրոնական հարստությանց պահարաններ էին կամ հար և նման ժամանակակից փյունիկյան մեհյաններու, առանձին աստվածներու հատկացված սրբարաններ էին: Այս տաճարին մեջ թեև որոշակի հասկցված չէ այս խցիկներու իսկական պաշտոնը, սակայն ասոնցմե հետո շինված նույնանման տաճարներ կան, որոնց վրա լիովին ստուգված է, թե այդ բաժանումները զատ-զատ սրբարաններ էին: 5-րդ դար

րուն Ք. ա., արդեն կան բազմաթիվ օրինակներ մեկե ավելի աստվածներու նվիրված տաճարներու, ինչպես Ֆիկալիի մեջ Ապոլոնի նվիրված տաճար մը, որուն խորը թեև արձանին հատուկ էր, բայց սրբարանին երկարության երկու պատերուն վրա կային ութ զանազան արձաններու հատուկ խցիկներ: Գրեթե նույն ձևով և նույն մեծությամբ մի ուրիշ օրինակ կար Հերաուսի մեջ. նույնպես բացի տաճարին զլխավոր աստվածութենեն, այնտեղ տեղ ունեին ութ զանազան աստվածություններ կողմնակի պատերուն կցված խցիկներու մեջ: Աթենքի էրեքթոնը նվիրված էր երկու զլխավոր աստվածությանց՝ Նեփչունի և Միլեբոլի:

Մեկե ավելի աստվածներու նվիրված տաճարները հետզհետե այնքան սովորական դարձան, որ ամենեն հետո հռովմեացիք շինեցին բոլոր աստվածներու նրվիրված հսկա տաճար մը՝ Հռովմի Պանթեոնը:

Աթենքի Ակրոպոլի մեջ, 5-րդ դարու կեսին, Պարթենոնի սրբարանի հատակագիծ վրա համաչափության փոփոխությունը կատարյալ է: (Տես նկ. N 1, հատակագիծ Զ): ա. Սրբարանի սրահը բոլորովին ընդարձակված է, և կողմնակի արտաքին սյունազարդերը չափազանց նեղցած են. այլևս հնարավորություն չկա այնտեղ հավատացելոց բազմության համար ապաստարան գտնել, ո՛չ կրոնական պաշտամանց ժամանակ և ո՛չ ալ հասարակական գործերու համար ժողովներ կազմելու վաղնիս սովորության համեմատ: Առաջ տաճարը միայն կրոնական շինություն չէր. պաշտամանց ժամանակն դուրս ուրիշ ատեն սյունազարդ սրահները կծառայեին իբր ժողովատեղի, ուր կվճռեին կրոնական և հանրային մեծամեծ խնդիրներ: Այժմ Պարթենոնը զուտ կրոնական շինություն է և կպատկանի միմիայն աստծո և անոր սրբանվեր պաշտոնեությանց, ժողովուրդը քշված է բոլորովին դուրս՝ հեռուն մեհյանը շրջապատող պարսպեն գոյացած բացօթյա բակին մեջ: բ. Զուտ քահանայից բաժին և գ. զանձարան:

Պարթենոնեն քանի մը տարի հետո, Ակրիթանթի մեջ երեկեցավ հսկա տաճար մը Ուլիմպիական Չևսի նվիրված, որուն վրա, Պարթենոնի մեջ երեկեցած սյունաարահի կողմնակի նեղ անցքերն ալ վերցված են և սյունները կիսասյուններու փոխվելով ուղղակի պատին կպած են. սյուններուն խարսխին անմիջապես կհաջորդեն ամեն տաճարներու մեջ միշտ պարտավորիլ աստիճանները շուրջանակի:

Ընդհանրապես սրբարանի համար ընդունված քառակուսի ձևերն զուրս շեղումներ նկատվեցան 4-րդ դարուն: Տելուսի մեջ շինվեցավ մեհյան մը (տես նկ. N 1, հատակագիծ է) զանձարան անվան տակ, որուն խորը կվերջանար կիսաբոլորակով մը, և մեջտեղն շարված կարգ մը սյուններ սրբարանը կբաժանեին երկու բ. բ. թևերու երկու աստվածներու հատուկ, ա. պահարան կամ զանձարան:

Էլլադայի մեջ հունական տիրապետությունն ի վեր կիսաբոլորակ վերջավորությամբ տաճարի առաջին օրինակն է այս նախապատմական տաճարը, սակայն ոչ սկիզբը: Ծառ հին ժամանակ կելտերն ունեցան դրուլիտներու պաշտմանց հատուկ ընդարձակ և բոլորովին բացօթյա տաճարներ՝ մեջտեղն ցած պատերով մինչև տասը թևերու բաժանված, որոնք միշտ կիսաբոլորակ կվերջանային. ուր կգտնվեք բուն սրբարանը:

Այս տաճարներուն մեկ օրինակը մեծ մասամբ գոյութիւն ունի մինչև այսօր Գարնաքի* մեջ:

Ուլիմպիայի մեջ քանի մը տաճարներ բոլորովին բոլորակ ձևով շինվեցան, որոնց նախատիպը տեսնվեցավ պելասգլանց մեջ: Այս տաճարներն մեկը Տելուսի մեջ, որ Ֆիլիբոսի անունը կկրէր, կբաղկանար ա. սրբարանի մը և բ. քահանայից սյունազարդ սրահի մը (Տես նկ. № 1, հատակագիծ Ը): Այս բոլորակ ձևը ամենն ավելի հաճելի եղավ հռովմեացոց, որոնք ոչ միայն անօրինակ վայելչութեամբ ճոխացուցին տաճարներու վրա և տվին մեզի ճարտարագիտական մի հրաշալիք՝ Պանթեոնը, այլ և ընդհանրացուցին և պատշաճեցուցին հասարակաց ու անհատական շինութիւններու վրա ալ:

Ավելորդ է առանձնապես զբաղվիլ հռովմեական տաճարներու հատակագծերով, որոնք հունական տաճարներն քնով տարբերութիւն չունեցան: Հռովմեացիք ինչպես իրենց աստվածները, նույնպես ալ տաճարներու ձևերը առին Հունաստանէն, և որովհետև հռովմեացիք հունաց նման զուտ կրօնական ժողովուրդ չէին, ասոր համար ալ հռովմեացից շրջանը եղավ գիտութիւնների և գեղարվեստի կատարյալ զարգացման շրջան:

Այս ժողովուրդն ինչպես կրօնը, նույնպես ալ արվեստը հույներն փոխ առավ. միայն տարբերութիւնն այս եղավ, որ հռովմեացիք ավելի շատ հասարակական շինութիւններ տվին և ունեցան գեղարվեստի անկման ու զարգացման շրջաններ: Այդ զարգացման շրջանի արդիւնքն է Պանթեոնը:

Երկու խոսք ալ զոհարաններու մասին:

Ինչպես կերևի, բացի երբայական տաճարներն, ուրիշ ազգաց մեջ զոհարանները որոշ տեղ չունեցան: Հունական և հռովմեական շատ մը տաճարներու մեջ զոհարանի հետքեր չերեւցան: Զոհարանը տաճարին անհրաժեշտ մասը չէր կազմեր, և անոր պատշաճ տեղը որոշելը կղերին բացարձակ կամքն կախված էր. երբեմն տաճարին կից էին, երբեմն հեռու: Պոմպեի ավերակներուն մեջ, տաճարի մը պատին վրա երեւցավ յետագայ զոհի սեղան մը՝ տաճարին շատ հեռու հրապարակի մը վրա, շուրջը խոնված ամբոխը, իսկ քահանաները կեցած էին տաճարին դռան առջև սյունազարդ սրահի ծածկույթին տակ:

Նույնպես ավելորդ է զբաղիլ ասորական, քաղղեական և փյունիկյան տաճարներու ձևերով, որոնք նույնն են գրեթե եգիպտական և հունական տաճարներու հետ աննշան տարբերութիւններով: Բացառութիւն են քաղղեական աստղագիտական դիտարանները, որոնք երկհարկանի և երբեմն ալ բազմահարկ էին և միևնույն տանն թե՛ դիտարաններ և թե՛ մեհյաններ էին:

Պարսկական կրակապաշտական մեհյաններն ալ քառակուսի ձևով սրահներ էին, որոնց կենտրոնը կղերվեր սրբազան հուրի սեղանը (աթաշկիյա) և շուրջանակի կերկրպագեր ժողովուրդը:

Նախքան քրիստոնեական եկեղեցիները, կարևոր է հետազոտել երբայական տաճարները, որոնք համեմատ

տաբար ավելի մեծ ներգործութիւն ունեցան քրիստոնեական եկեղեցիներու հատակաձևին վրա ս. զրոց մեջ ավանդված ծեսերու և պաշտամունքներու միջոցով:

* * *

Երբայական* կրօնի հիմնադիրը, Մովսես, հրեա ընտանիքի զավակ, ծնած է Եգիպտոսի մեջ և ստացած գուտ եգիպտական կրթութիւն: Պողոս առաքյալ գովելով անոր բարձր կրթութիւնը մասամբ կբացատրէ անոր նոր կրօնը քարոզելու պատճառները:

Հրեաները, Մովսեսի ծնունդէն շատ առաջ, մեծ գաղթականութիւն մը կազմած էին Եգիպտոսի մեջ. բայց անոնք, հակառակ Եգիպտոսի բարգաւաճ վիճակին, քաղաքական կյանքի մեջ միանգամայն իրավագուրկ և իրենց սեմական ցեղի զարգացման ցածր մակարդակի պատճառով ստորին ծառայութիւններով միայն կպարսպին: Գլխավոր արհեստներն էր առհասարակ աղյուսաշինութիւնը: Չնայելով իրենց ստորին դրութեան, եգիպտական կառավարութեան առջև ալ, իբրև անհանգիստ ժողովուրդ կասկածելի դարձած էին, նաև զգվելի՝ իրենց մեջ մեծ շափով տարածված բորոտութեան նախնի պատճառով: Ուստի քշված հանկույս նեղոսի՝ ենթարկված էին թե՛ հսկողութեան և թե՛ խիստ ճնշումներու:

Այս հալածանքներն ու ճնշումները կամաց կամաց ապստամբութեան մոտեցող խլրտումներու ծնունդ տվին: Եգիպտական կրօնին հակառակ, միաստվածութեան կամ էհովմայի աստվածութեան նոր վարդապետութիւն մը երևան եկավ, որուն քարոզիչն էր Մովսեսը:

Երբայեցոց խլրտումներուն ուժ կուտային նույն ժամանակ ստորին Եգիպտոսի մեկ մասին տիրապետող հեքոսները, որոնք նույնպես սեմական ցեղին կպատկանէին, որոնք երկար ժամանակ ի վեր կազմած մի մեծ գաղթականութիւն՝ կերպովին օր մը տիրանալ ամբողջ Եգիպտոսին:

Եգիպտական կառավարութիւնը երկրին խաղաղութեան լուրջ վտանգ սպառնացող այս շարժումը միանգամայն արմատախիլ ընելու համար, ամենակարճ և կտրուկ միջոցի դիմեց, որոշելով զանոնք բոլորովին երկրին սահմաններէն դուրս արտաքսել: Բայց այս արտաքսումը շատ դուրսով չհաջողեցավ, երկար տարիներ տևեց անոր իրագործվելը. վերջապես Եգիպտոսի թագավորներն մեկը, որ ըստ Մովսեսի և Պողոսի չէր ճանչնար Հովսեփը, այդ ծանր գործը զուլս հանեց, ոչ միայն նորադանդ հրեաներն իրենց պարագլուխ Մովսեսով միասին վերջնականապես երկրին սահմաններէն դուրս քշեց այլ և հեքոսներն ալ:

Այս համայնական արտաքսումը հրեաներու ծայրահեղ թշվառութեան պատճառ դարձավ, որուն անմիջական հետևանքն եղավ լուրջ երկպառակութիւններ և սպառնալից գանգատներ Մովսեսի դեմ: Բացի գաղթականութեան պատճառած ֆիզիկական և տնտեսական

* Պետք է շփոթել Եգիպտոսի Գարնաքին հետ. այս Գարնաքը կգտնվեր հին Եգիպտոսի մեջ՝ այժմյան Զբանախի սահմաններուն վրա:

* Այստեղից սկսված մի այլ անտիպ հոգված ենք միացնում իբրև նախորդի շարունակութիւն:

կազմող

տազնապաններն, արտարարող հրեաների մեծ մասին անհաճո նոր վարդապետութեան քարոզները ևս կզգուցին ամբողջին վրեժխնդրութեան իրենց թշվառութեան պատճառ դարձող Մովսեսի դեմ և անոր կյանքին լուրջ վրտանգ կսպանուային:

Մովսեսի համար անկարելի էր վերադարձնել ժողովուրդը, իսկ առաջ տանել՝ շատ դժվար, բայց դարձյալ մի կերպ պետք էր թե՛ առաջ տանել ժողովուրդը և թե՛ գրգռված ամբողջին բարեկութեան կրակը մարել: ուստի գաղթական բանակին անմիջապես հայտարարեց էհովվայի հայտնութեանը և պատգամները հրեա ժողովուրդին համար, որը կիրուստանար օգնել ոչ միայն մինչև ավետաց երկիր հասնելու, ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին օգնել և առաջնորդել, այլև տալ անոնց իրենց հայրերուն խոստացված ընդարձակ ու բարեբեք երկիրները, ուր պիտի հարստանային, երկնքի աստղերու շափ պիտի բազմանային և սերունդն սերունդ երջանիկ պիտի ըլլային, եթե միայն հնազանդ ըլլային էհովվային և անոր պատգամներուն միջնորդ ու թարգման Մովսեսին:

Այս հայտարարութիւնը առժամանակ մեղմացուց ժողովուրդին հուզումը, որովհետև իրենց հայրերուն մշտնջենական երջանկութեան խոստացող էհովվային իրեն իրենց ծանոթ էր Եգիպտոսի մեջ հոս կամ էո՛հ անվամբ, ուստի օգտվելով Մովսես այս առժամանակյա խաղաղութենէն, անմիջապես սկսեց թե՛ խաղաղութեանը հարատև պահելու և թե՛ նոր վարդապետութեան ժողովուրդը ընտելացնելու համար օրենքներ ծրագրել և գործադրել գաղթական բանակին մեջ:

Միայն էո՛հ կամ էհովվայի անունը բաժանական չեղավ ժողովրդի սրտին միանգամից արժատախիլ ընելու դարերն ի վեր անոնց սրտին մեջ արժատացած բազմաստվածութեան նախապաշարունակներն ու ավանդութեանները: ուստի Մովսես, ստիպված տեղի տվավ անոնց զգացումներուն առջև և շատ բաներու մեջ հետևեցավ կրկին եգիպտական կրօնի ծեսերուն, ավանդութեաններուն, պահելով միայն միաստվածութեանը: Ընդունեց կենդանիների սրբազորութիւնը, անջատելով միայն արժանավորները, զոհաբերութեան արժանի սուրբ կենդանի համարվեցան ոչխար, եգ, կով և այլն և այլն: Ամժոնի խորհրդանշան օձը պղնձե շինել տալով կանգնեց բանակին մեջ, որուն նախորդ փրկութեան կգտներու Այս օձը, ըստ Հովհաննէս ավետարանչի եղավ կանխագուշակութիւն Քրիստոսի խաչելութեան, թեև Եղևկյա որպես հեթանոսական կուտք դաշն փշրել և ոչնչացնել տվավ:

Բանի կզիջեր Մովսես, հին հավատքի ավանդութեաններն երբեմն անվնաս համարված ծեսեր հաւատաւորն հետզհետե ավելի խստապահանջ կդառնար ժողովուրդը, և բոլորովին վերահաստատված տեսնել կցանկանար հին կրօնը: Ուստի, օր մը, օգտվելով Մովսեսի բացակայութենէն, ամբողջ հարձակվեցավ Մովսեսի եղբոր Ահարոնի վրա, բռնի ձուլել տալով ոսկեղին հորթը (եգիպտացիոց Ապիսը) մեծահանդես տոն կատարեց անոր առջև:

Ինչպես կերևի, գաղթականութեանը քանի կհեռանար Եգիպտոսի սահմաններն և վերադարձը անկարելի կդառնար, հետզհետե կավելնար Մովսեսի ինքնավստահութեանը և կուսակիցներու թիվը: Մկզբն որ կբավա-

կանանար կուսապաշտութեան դեմ խիստ օրենքներ հայտարարելով և պատիժ սպանալով, ոսկի հորթն պաշտպան ժամանակ նա աներկյուղ հրամայեց անխնա կոտորել դավանափոխներին, չխնայելով նույնիսկ իրենց ծնողաց, եղբոր կամ քրոջ, որով նույն օրը ավելի քան երեք հազար մարդ սպանվեցան անապատին մեջ (Նից 32 գլ. 28 հ.):

Ջարհուրելի աղետն սարսափած ժողովուրդը ակամա հեռազանդութեան ցույց տվավ, եթե ոչ հայտնի, գունե սկսեցին գաղտնի շարունակել շատեր նախկին կուսապաշտութեանը: Փյունիկեցիոց և Փղշտացիոց Մողոքը գլխավոր պաշտելի աստվածն էր և գաղտնի զո՛հ կը կատարեին, որուն համար հատկապես Մովսես պարբերաբար խիստ ու սպանալից օրենքներ կհայտարարեր: (Ղեւտական 19 գլ.):

Մովսեսի վարդապետութեան մեջ տեղ չունեցավ հոգիւր անմահութիւնը: նա խոստացավ հավիտենական կյանք կամ երկնից արքայութեան: Իրեն հետևողներ և էհովվային կամքը կատարողներ սերունդն սերունդ այս աշխարհին մեջ պիտի ստանային լիառատ վարձատրութիւն: Այս վարդապետութեան հետևանք այնքան գարգացավ ազահութեանը և ընչաքաղցութեանը հրեից մեջ, որ մինչև քրիստոնեութեան ժամանակ Պաղեստինը՝ սեփականութեան կոնիւնիտու պատճառով մեծ արյունահեղութեանց ասպարեզ դարձավ: Ոչ արվեստ և ոչ գիտութեան շարագացան այնտեղ, այնպես որ Մողոմոն երբ իր հուշակալով տաճարին շինութեան ձեռնարկեց, ստիպվեցավ Փյունիկիային բերել տալ թե՛ հարստապետ և թե՛ արհեստավորներ:

Ընչաքաղցութեան, ազահութեան դեմ կովելու համար Քրիստոս վերահաստատեց հոգիւր անմահութեան գաղափարը, և երկնից արքայութեան դուր փակեց հարուստին առջև, Մալուխին ասեղին ծակեն անցնելուն շափ անհնար ցոյց տալով անոր երկնից արքայութեան մտնելը:

Տասն պատվիրանաց հայտարարութենէն հետո Մովսեսի առաջին գործն եղավ, շարժական տաճար մը շինել էհովվայի պաշտաման համար: Դիմելով ժողովրդական նվիրատվութեանց շինեց տապանակ ուխտին և զոհի սեղանը:

Ս. գրոց նկարագրութենէն շատ պարզ կհասկացվի այս շարժական տաճար-տաղավարին ձևը. նրկայն քառակուսի սրահ մը էր, երկու մասի բաժանված, խորը գտնվող բաժանման մեջ, որ թանձր վարագույրով մը ծածկված էր, դրվեցավ տապանակ ուխտին— էհովվայի աներևույթ ներկայութեանը և անոր հաշորդող մասին մեջ պաշտամանց հատուկ նվիրական սպաններ: Այս երկրորդ բաժանման անմիջապես կհաշորդեր քահանայից բաժինը փոքր տարածութեան վրա. նախորդ սրահներուն շուրջը և վրան ծածկված էր կտավով. իսկ այս վերջինին վրան միայն կտավի ծածկույթներ հաստատված էին գետինը տնկված փաշտա ցիցերու վրա հատկապես շինված օղակներու միջոցով: Ասոր շուրջը սահմանվեցավ աղթող ժողովուրդին ուր առանձին գավթ մը կձևանար նույնպես ցիցերու վրա կտավապատ, որոջ հետավորութեան վրա դրված առանձին շրջափակով մը:

Ոչ միայն հատակագծի ձևով նմանեցավ եգիպտական տաճարներու, այլև պաշտամանց խորհրդանշան

տապանակ ուխտիով նմանութիւնը կատարյալ եղա՞վ կռապաշտական մեհնարի, և ծառայեց իբրև նախադա-
շափար ապագա Սողոմոնի տաճարին:

Մովսեսի տապանակը խորանարդ սնդուկ մը էր վրան ոսկեզօծ շրջանակավոր կափարիչով. կափարիչին վրա հաստատուած էին երկու թևատարած ձուլածո քե-
րովքներ: Սնդուկին երկու կողմին վրա ամրացած են օղակներ, ձողեր անցնելու հատուկ, որպեսզի փոխա-
դրութեան ժամանակ այդ ձողերու միջոցով վերցնի տա-
պանակը: Նույն ձևը կտեսնվի եգիպտական սրբազան
նավակին վրա, միմիայն նավակը քերովքներու է փոխուած Մովսեսի շինած տապանակին վրա:

Մտտ հինգ դար, երբայցիք Մովսեսի շինած տա-
պանակով և անոր կազմած շարժական տաղավարով
բավականացան: Անընդհատ կրօնափոխութեան և պա-
ռակտումներու ենթակա եղած, երբեք փուլթ շունեցան
հաստատուն տաճար մը սնենալու:

Դավիթ առաջին անգամ հղացավ շքեղ տաճար մը
շինելու գաղափարը, սակայն արգելիւցա՞վ նախան մար-
գարեի կողմից, իր բազմաթիւ պատերազմներու և ա-
րյունհեղութեանց պատճառով, որպես անարժան մարդ
Տիրոջ անվան սրբութեան տաճար կանգնելու համար,
ուստի կտակեց իր որդուն՝ Սողոմոնին, որը հիմնար-
կութեան ձեռնարկեց 1011—12 թվականին (Ք. ա.):

Սողոմոն ճարտարագետ, արհեստավոր և մեծ քանա-
կութեամբ գործավորներ Տյուրոսեն բերել տալեն գատ,
տաճարի համար պետք եղած բոլոր շինվածանյութերը
նույնպէս բերել տվա՞վ այնտեղէն: Լիբանանի անտառ-
ներեն կտրվեցան փայտեր և նույն տեղի քարահանքե-
րուն մեջ տաշվելով քարերը, բերվեցան Երուսաղեմ:

Սողոմոնի տաճարին օրինակը մեզի չէ հասած,
որովհետև մինչև քրիստոնեութեան ժամանակ երեք ան-
գամ ավերվելով վերաշինված է, բայց ամեն անգամ
նորոգութեան մեջ, ըստ ս. գրոց ավանդութեան, Սողո-
մոնի տաճարին հատակադէի ձևը նույնութեամբ պահ-
ված է, միայն թե հետագայները կրկնապատիկ և ավելի
ընդարձակ էին քան նախորդները:

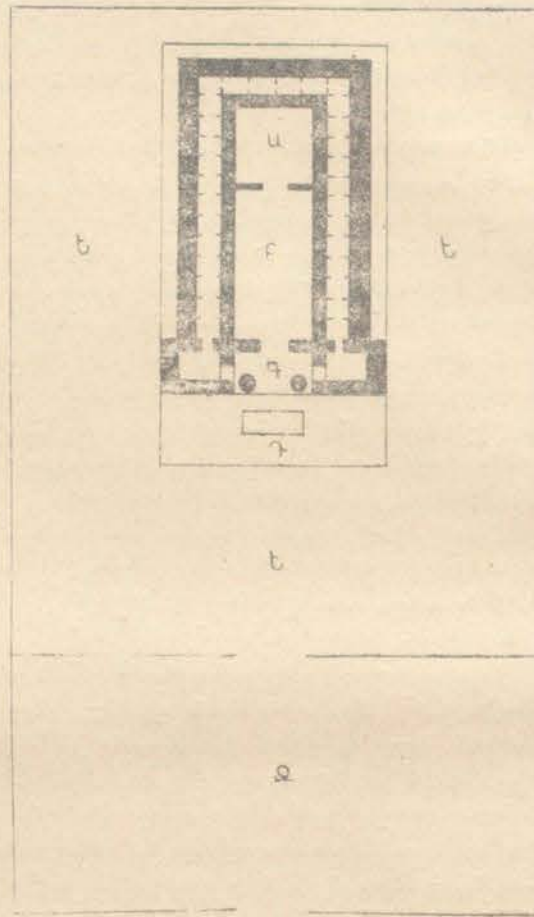
Գիտական խուզարկուներ, լի հետաքրքրութեամբ,
վերակազմեցին այս համբավավոր տաճարը, հիմնվելով
ս. գրոց նկարագրութեանց վրա, որոնց մեջ կտեսնվի,
որ բուն սրբարանի մասերը լիովին նման են միմյանց,
սակայն սրբարանին դուրս դավիթներու և սրահներու
բաժանմունքներով բավականաչափ կզանազանին, իրար-
մե, որովհետև այդ մասերուն նկարագրութիւններ ս.
գրոց մեջ շատ թերի են:

Կներկայացնենք ըստ ս. գրոց, Սողոմոնի տաճարին
հատակագիծը, որ սրբարանի մասերով ըստ ամենայնի
համապատասխան և ուղիղ է ս. գրոց նկարագրութեան
հետ, սակայն գավիթներու մասերը ամենն հավանա-
կան ենթադրվածն է:

Տաճարին հատակագիծը կբաղկանար հետևյալ գըւ-
խավոր բաժանումներեն.

Ա. Սրբութիւնը սրբոց. շինութեան խորը
եղող բաժանումը, ուր պահվեցա՞վ Մովսեսի տապանակ
ուխտին:

Բ. Սրբարան. սրբութիւնը սրբոցի անմիջապէս
հաջորդող բաժինը, ուր սրբազան անոթներու, կրօնա-
կան սպասարկութեանց հատուկ էր և քահանայից միայն
մատչելի էր:

Նկ. 2. Սողոմոնի տաճարի հատակաձևն ըստ սուրբ գրոց

Գ. Քահանայից գավիթ. սրբարանին հաջոր-
դող փոքր սրահը, ուր քահանայք կկենային պաշտա-
ման ժամանակ:

Դ. Ձոհի սեղանը. Բացօթյա սահմանավորյալ
բաժին մը քահանայից սրահին անմիջապէս հաջորդող:
Ժողովրդեան մատչելի այն ատեն միայն, երբ հարկ էր
զոհի վրա ձեռք դնել:

Ե. Ե. Ե. Ի սրայելի գավիթ. Բացօթյա ընդար-
ձակ գավիթ, ուր կկենար ժողովուրդը աղոթքի ժամանակ:

Զ. Կանանց գավիթ. նույնպէս բացօթյա և
որմնափակ, անշատ Թորայելի գավիթին, հատկապէս
կանանց իբրև աղոթատեղի սահմանված:

Այս տաճարին մեջ, բաղդատմամբ հունական և ե-
գիպտական տաճարներու զարտուղութիւն կկազմե-
տ. զոհի սեղանը, որուն տեղը որոշ է քահանայի գավթին
ճիշտ առջևը. մինչդեռ մյուսներուն մեջ որոշ տեղ չու-
ներ զոհարանը, քահանայից կամբեն կախուած էր որո-
շել անոր պատշաճ տեղը: Ք. Կանանց գավիթը, որ տա-
ճարին մեջ երկու սեռին անշատման առաջին օրինակը
կներկայացնե, որիչ հեթանոսական տաճարներու մեջ
որոշված չէ կանանց տեղը և դիրքը: Գ. Հեթանոսաց
գավիթը, ուր կկենային օտարականներ, հեթանոսներ,
մեկ խոսքով է՛նովլալի տաճարը մտնելու անարժան
համարվողներ:

Մինչև այստեղ մենք տեսանք և փոքր ի շատե գա-
ղափար կազմեցինք նախաքրիստոնեական տաճարներու
հատակագիծային խորհրդավոր բաժանմանց վրա, այժմ

անցնենք քրիստոնեական տաճարներուն և բնենք թն ինչ կերպով սկսեցին անոնք և ինչ փոփոխութիւններու ենթարկվեցան մինչև մեզի հասնելը:

* * *

Քրիստոսի քարոզած նոր կրօնն ալ անշուշտ պետք պիտի ունենար տաճարներու, սակայն ի սկզբան, երբ վարդապետութիւնը նոր էր, և հետևողներ շատ քիչ էին, բնականաբար չէր կարելի մտածել ո՛չ տաճարներու շինութեան և ո՛չ ալ անոնց ձևերուն վրայ: Առաքելոց ժամանակ Երուսաղեմի մեջ, ուր սկիզբն առավ քրիստոնեութիւնը, տաճարներ կանգնել անհնար էր, ոչ միայն հաժապեցողներու քիչութեան համար, այլ և ուրիշ քանի մը գործող պատճառներով ալ:

Նախ՝ սաստիկ հալածանքը, որ անդադար կը դրվեր նոր անդամներին դեմ, երկրորդ՝ անոր զլիսավոր քարոզիչ-դեկլարացիաները հաժապեցողց թիվը բազմացնելու վրայ կ'մտածեին: Անոնց գործունեութեան միակ նպատակն էր ամբողջ հրեա ժողովուրդին հողովուն տիրապետել: Երբ կհաջողեին իրենց այս նպատակին մեջ, այն ատեն փոխանակ նոր տաճար շինելու, արդեն պատրաստ կունենային իրենց տրամադրութեան տակ Սողոմոնի հուշակոթող տաճարը և ուրիշ երբայական ժողովարաններ: Նոր վարդապետութեան սղուն հակառակ հակաաւթութեան մեջ պիտի ընկնեին առաքյալներ, եթէ տաճարի նոր ձև ստեղծելու հետամտեին և կամ նոր կրօնին հերձվածք մը երևուցնէր աչին, քանի որ նոր վարդապետութիւնը հնին շարունակութիւնը և կամ անոր բարեկարգութիւնն էր: Հին դարերու մեջ մարգարեից թերմով Խորայելի ժողովուրդին հատկապես խոստացված փրկիչն էր նոր վարդապետը և հրապարակաւ կհայտարարէր թէ «ոչ եկի լուծանել այլ ընուր»: Ուստի կմնար միայն ջնջել մոլորութիւնները, մարքել տաճարը ասրականութեանն երևելի իսկական տուն աստուծո, որ փրկեց եղած էր «այս ասազակաց»: Այս իսկ սկզբունքով ալ էհովվայի կողմանէ իր սիրելի ժողովուրդին փրկութեան համար ուղարկված մեծ բարեկարգիչը — իր հոր տունը երբայական տաճարը ընտրեց քարոզելու և սովորեցնելու համար:

Առաքյալներ ալ չչեղվեցան իրենց վարդապետին ուղղութեանն. հակառակ հաճախ տաճարն նախատինքով դուրս վնասվելուն, միշտ շարունակեցին տաճարին մեջ քարոզելու երթալը. շատ մը պարագաներու մեջ հարգանք ու ակնածանք ցուց տվին երբայական հեռավանդ ծեսերուն. մասնավորապես Պողոս վերին աստիճան հեռատես նրբամտութեամբ տունի օրերուն ամենլված, մաքրված և ըստ ամենայնի հրեից սովորութեան համեմատ պատրաստված կմտներ տաճար սպառնացանելու համար, թէ իրենք ճշմարիտ հաժապեցողներ և երկրպագուներ էին էհովվային և անոր առաջին մարգարե Մովսեսի բոլոր ավանդութեանց:

Այս հեռատես քաղաքագիտութեամբ Պողոս ոչ միայն հրեից մեջ բարբոքված մոլեռանդութեան բոցը կը մեղմացնէր, այլ և Հունաստանի մեջ իսկ հաջողեցավ իրեն դեմ մղեղնած ամբոխը հանդարտեցնել և լի ակնածանք խորին ուշադրութիւն հրովիրել իր վրայ «ձեռ անձանթ աստվածը պիտի սովորեցնենք» ըսելով: Ուստի այս ուղղութեամբ առաքյալներ ոչ միայն հույս պիտի

ունենային երբայական տաճարները քրիստոնեական արքարաններու վերածելու, այլ և հեթանոսական տաճարներն ալ, որը թեև իսկապես իրականացավ, սակայն առաքյալներ իրենք չվայելեցին այդ սուր հեռատեսութեան պտուղը:

Առաքյալներ եթէ իրենց կենդանութեան ժամանակ, ծանոթ և անծանոթ աստվածներու տաճարներ շիրցան քրիստոնեից տրամադրութեան տակ ունենալ, սակայն շնորհիվ իրենց ճարտար զեկաւարտութեան ունեցան բազմաթիւ հետևողներ և անընկճելի կազմակերպված ուժ ոչ միայն հրեից դեմ, այլ և տիրապետող հոռեական ահեղ կայսրութեան դեմ, որուն հալածանքներն ու տանջանքները քրիստոնեութեան ծախարուժը արգելել չկարողանալին զատ, ինքն ալ ամբողջութեամբ բռնկեցավ կայսրութեան ամեն կողմը ճարպկորեն հլուսվող ցանցին մեջ:

Քրիստոնեութիւնը իր վսեմ ծրագրով այնպիսի հարմար ժամանակ հաշտեցրէր էր, որ բնականաբար ոչ մի ուժ բազակապիտի շրջար անոր համաճարակ բնակացրէր կանցնելու: Մեկ կողմանէ Մովսեսի երկրավոր վարձատրութեան խոստումներու հետևանք բնաբազմութեամբ ապականած, հրեա ազնվականութեան ձևը գերի եղած էր ստորին հասարակութեանը Պողոստի մեջ, մյուս կողմանէ հեշտամոլութեան և գաղանային կիրքերու ու հաճույքներու գերի հռովմեական կայսրներու ճնշող, հարստահարող կառավարութիւնը պատրաստ հող էր ստեղծած նորածին վարդապետութեան սերմերն արագապես աճեցնելու համարն կայսրութեան մեջ:

Քրիստոնեութեանը ոչ միայն գեռ իր խանձարուրին մեջ, սեր, խաղաղութիւն, հալասարութիւն ու եղբայրութիւն կբարեգեր, այլ և երկնային անվախճան երանութեան դաները կբանար հավասարացալին ստեղծ: Եսկ խոսք չէին անոնց քարոզները, գործնականապես կասրացուցանեին: Մեկականութիւնը դոյութիւն շունք անոնց մեջ, ամեն բան հասարակաց էր և ամեն որ հավասար: Հարուստը աղքատին, գորավորը տկարին, խելացին տգետին պարտական էր միշտ այս նորաքարոզ հասարակութեան մեջ, և ով որ այս օրերին դեմ կմեղանչէր, կպատժվէր... Տիրոջ կողմանէ:

Ասկեց ավելի ինչ կարող էր գտնել տառապած և ստրկութեան ամբակուռ շղթաներու տակ շնչասպառ ահագին ամբոխ մը, որուն զլիսուն ոչ միայն անձանութեան պակաս կհշուտներ երկնից արքայութեան մեջ, այլ և այս աշխարհի մեջ ալ կմեղմանային իր թշվառութեան ցավերը և կլեղվեին կարոտութիւնները: Ուստի բնական էր, որ զրկվածներու, ճնշվածներու ահագին հեղեղ մը պիտի ստեղծվէր, որոնց պիտի գային անընդհատ ապաստարան և կյանք փնտրելու այս սփոփարար երկնային վարդապետութեան հովանավորութեան տակ:

Դեռ քրիստոնեութեան առաջին դարուն, հռովմեական կայսրութեան մեջ, քրիստոնեաներ այնքան պատկառելի թիվ կազմեցին, որ տակաւ առ տակաւ պետութեան իսկ մտահոգութիւն պատճառել սկսավ: Բացի հասարակ ամբոխն, ազնվականներ, գիտուններ ալ սկսեցին վարակվիլ: Միխայիլ Ասորիի Պատմութեանը ըստ հատվածը շատ պարզ ցուց կուտա այս հասարակի որոշ աստիճանը: «Յայսմ ժամանակի շրջան Գոմե տիանոսի (81—96 թ. թ.) աճեաց քրիստոնեութիւնը»

200650

եհարց Պատրուբուլոս զվարդապետն իւր Բոսինոս, թէ
ի՞նչ նշանակէ այսքան բազմութեան հաւատար ի խաչե-
ալ այր մի, որ և Թէոդորոս իմաստապետն Աթենացոց
և Ափրիկանոս Աղեքսանդրացի և Մարտինոս Բրաթու
(Հիպատոս) հաւատացին ի նա, թողեալ զվաչելչութիւն
աշխարհիս: Եւս պատասխանի և ասէ. «մի գարմանար
ընդ այդ, զի կարծեմ թէ և աստուծոք հնազանդին նը-
մաւ: Եւ նա ասէ. «ո՛րպէս» և ասէ ցնա. «Զի անախ-
տութիւն և անմեղութիւն և անընչութիւն է քարոզութիւն
նորա. յայտ է զի ի վեր է քան զամենեցուն քարոզդ
այրո՛ւ»:

Հաշտութեան ճանապարհը ուղիղ էր և հունձըր ան-
սպառելի կերպով առատ: Առաքյալներ ցրված արեւելք
և արեւմուտք, եռանդուն կերպով կործեին, քաղաքի
քաղաք, գյուղի գյուղ կբարոզեին, թղթակցութիւններ
կգրեին հաւատացելոց քաջալերութեան համար:

Առհասարակ նորահաւատները գո՞ւ էին նոր կրո-
նին մատակարարած բարեքններն, միայն տրտունջներ
կլօվեին վարչական ձևերու մասին, լավ չէին բաշխվեր
նյութական օժանդակութիւնները, զրկվողներ և մո-
ռացվողներ շատ կային անոնց մեջ, հարկ էր այլևս ո-
րոշ կանոններ և հաստատուն կազմակերպութիւն, ո-
րոնց միջոցով կարելի ըլլար առատութեամբ և հավա-
սարութեամբ միխթարել բոլոր կարողութիւնները, և վերջ
տալ լուրջ հետեւանքներ սպառնացող տրտունջներուն:
Ուստի ահա այստեղ, առաքյալներ ժողով գումարեցին,
պաշտոնյաներ ձեռնադրեցին և անոնց շուրջանչլուրին
գործն ու պաշտոնը որոշեցին, և հիմը գրին այն մեծ
կազմակերպութեան, որուն վրա թեև ի սկզբան անտար-
բեր հեղձութեամբ վերաբերվեցան տիրող պետութիւնն
ու ժողովուրդը, սակայն կոչված էր նա մեկ երկու դար
հետո իրական սպառնալիք մը դառնալու երկար գարեղն
ի վեր նվիրագործված հեթանոսական անասան հաս-
տատութիւններուն:

Օր ըստ օրն բազմացող և հեթանոսութեան մեջ ծե-
սերու և արարողութիւններու սովոր նորադարձ ժողո-
վուրդին անախորժ երեցավ քրիստոնեական կրոնի
բոլորովին պարզութիւնը, բնական հակում զգաց դեպի
տաճարները և անոնց մեջ կատարվող բազմամբոյս տո-
ները, բավական շեղով իրենց կենդանի տաճար աս-
տուծո ըլլալը: Նյութական տաճարի կարիքն անխուսա-
փելի դարձավ նույնիսկ առաքելոց ժամանակին մեկի
աւելի պատճառներով. տաճարը պիտի ըլլար այն շէն-
ջանակը, որուն մեջ պիտի հավաքվեր նորահաւատ
ժողովուրդը. տաճարը պիտի միացներ համարեն քրիս-
տանից սիրտն ու հոգին. տաճարին մեջ պիտի լսեին
փրկարար վարդապետութեան քարոզները, մեկնութիւն-
ները: Մանավանդ, ամենակարևոր ծես մը կար կատար-
վելիք նոր կրոնի մեծ վարդապետի վերջին կտակով
նվիրագործված, որուն համար տեղ և բնակարան հարկա-
վոր էր, պետք էր հաց կտրել և դինի խմել, և հաճերծաց-
նել «արարէք զայս աս իմոյ լիշատակի» պատվերը, որուն
գործադրութիւնը պիտի ըլլար թե՛ անպագա բազմա-
տեսակ ծեսերու և թե՛ քրիստոնեական տաճարներու
հաստատեցման քաջամասն ոճին:

Մեկ կողմանե արդատ հասարակութիւնը կերակրելու

1 Փամանակագրութիւն տեան Միխայէլի Ասորայ Պատրի-
արքի, Երուսաղեմ, 1871 թ., էջ 113—114:

համար մեծաքանակ դումարներու անհրաժեշտ պետքը,
մյուս կողմանե քրիստոնեից դեմ հարուցված խիստ
հալածանքները, առաջին դարու մեջ մեծ արգելք էին
տաճարներու շինութեան, ուստի առաքյալներ բաւական
համարեցին ունէ ընդարձակ սրահի մը մեջ և աշտեղ
քարոզել, աղոթել, հաց կտրել ըստ փրկչականդ կտա-
կի և խոսել ու խորհրդակցել հասարակաց բարօրու-
թեան ու վարչական կանոններու վրա:

Ինչպես կերեի առաքելոց թուղթերն, քրիստոնեա-
կան այս նախնական աղոթատեղիները և անոնց հաց
կտրելու արարողութիւնը աւելի բնութանկան ժողովի
մը երևույթը ունէր, քան թե կրոնական պաշտաման
սրբապալարի, որովհետև հաց կտրելու սեղանին շուրջը
հավաքվողներու երբեմնի անպատշաճ վարմունքը ա-
ռաքելոց գծոհոսութեան առիթ տվին և խստիվ հանդի-
մանվեցան. փոխանակ համեստութեամբ պատառ մը
հացով և բաժակ մը գինով սիրու և եղբայրակցութեան
ուխտը կատարելու, սկսեի էին զվարճութեան սեղանի
մը նման ուտել, խմել, հարբել ու անվայել արարքներու
մեջ գտնվել. այս պատճառով ալ հարկ եղավ միջոցներ
ձեռք առնել սույն անպատշաճութիւնները շրկելու
համար:

Անշուշտ պաշտաման ժամանակ հալատացյալներու
վարքի մասին հետզհետե կանոններ սահմանվեցան,
սակայն աղոթատեղիներու ձևերուն մասին ոչ մի կանոն
կամ օրենք չեն երևիր առաջին դարուն մեջ: Աղոթարա-
հին տեղը, դիրքը, ձևը ոչինչ նշանակութիւն չունէր,
բավական էր որ հալատացյալներու երկսեռ բազմու-
թիւնը պարունակելու շափ ընդարձակ ըլլար, ուր կա-
րելի ըլլար հանգստութեամբ կատարել այն ժամանակ-
վան կարճ ու պարզ ծեսերը: Կանանց անջատ կամ խա-
ղըն աղոթելուն մասին ոչինչ օրենք չի նշմարվեր, նա-
յելով երբայտիան օրենքի տրամադրութեան, պետք էր
որ կանայք առանձին տեղ գրաված ըլլային. կանանց
համար բացառիկ օրենք միմիայն գլուխնին ծածկված
աղոթքի ներկայանալն է: Իսկ երբ ի նկատի ունենանք
Պողոս առաքյալի բողոքը առաքելոց՝ կիներու հետ շրջ-
ապալելը բամբասողներու դեմ, կարելի է ենթադրել որ
ի սկզբանե այդ խտրութիւնն ալ չէ եղած:

Երուսաղեմեն դուրս գալ, Փոքր Ասիո և Հունաստանի
զանազան կողմերը հետզհետե բազմացող քրիստոնեա-
ներն ալ ի սկզբան ասկեց տարբեր սովորութիւններ
չէին կարող ունենալ, սակայն բնական էր, որ ըստ
միջավայրի և ճաշակի, հետզհետե հասարակ բնակա-
րանն մը տարբեր, պատկանելի սրբապալարի մը երևույ-
թը տալու պիտի ջանային, տակաւ առ տակաւ կահա-
վորելով, ճոխացնելով և դիշերային ժողովներու ժամա-
նակ սովորականն աւելի լուսավորութեամբ պայծա-
րացնելով:

Առաջին դարուն մեջ, առաքյալներ եկեղեցվո ձևի
մասին, ի թե ոչ մի օրենք չափանդեցին, հայտնի կերեի
որ ժողովուրդն ալ չբարդվեցավ այդ խնդրով. քանի որ
բազմապիսի սովորութիւններ և ծեսեր չկային, որպես
զի ըստ ծիսական պահանջմանց որոշ հատակագիծ
հարկ ըլլար: Բացի հաց կտրելու արարողութիւնը, ո-
րուն համար սրահ մը և սեղան մը անհրաժեշտ էր, կա-
րելի էր ամեն տեղ աղոթել, քարոզել այնտեղ, ուր բազ-
մութիւն կար մեկտեղ, ուր որ շուր կար, իսկ ձեռնադրել

այնտեղ, ուր կարելի ըլլար երկու-երեք ձեռք դնելու իրավասուններ գտնել:

Առաքելոց հայացքով քրիստոնեական եկեղեցին զարդ կամ վայելչություն չէր պահանջեր: Քրիստոսի եկեղեցւոյն զարդը ժողովրդայն առաքինութիւնն էր, սակայն հակառակ առաքելոց անընդհատ սիրո և համերաշխութեան քարոզներուն, իրենց ձեռքով ձեռնադրված զանազան երկիրներու մեջ քարոզող եպիսկոպոսներ դեռ առաջին դարու մեջ սկսեցին զավանսարանական սուր վեճերու և ծնունդ տվին կուսակցութիւններու, այնպես որ շատ անգամ հարկ եղավ առաքելոց գործը միջամտութեան: Ահա այն ժամանակ սկսած կուսակցութիւններն էին, որ ոչ միայն բազմատեսակ ձևերու, արարողութիւններու և քրիստոնեական տաճարներու զանազանութիւններ պիտի ստեղծէին, այլ և պատճառ պիտի դառնային օր մը եղբայրասպան սոսկալի արշուձահեղութեանց:

Երկրորդ դարուն մեջ քրիստոնեից թիվը թեև անհամեմատ ստվարացավ քան առաջին դարը, սակայն պարբերաբար հալածանքներու դադարումը հակառակ ներգործութիւն կունենար քրիստոնեից բարոյական կազմակերպութեան վրա: Երթալով կազմակերպչին ոչ միայն կուսակցութիւնները և կուսակցական խոշոր կոնիւնները, այլև զանազան տեղերու մեջ համայն քրիստոնեից վրա ինքնազուլս տիրապետելու կամ հովիւապետելու տենչը կախկանար առաջնորդներու կամ եպիսկոպոսներու սրտին մեջ: Այս դարուն մեջ սկսեցին եկեղեցական օրենքներ, մեկնութիւններ, աստվածաբանական խոշոր միճարանութիւններ, ժողովներ և Թղթներ: Այս դարուն մեջ եղավ առաջին ժողով մը Նիկիոյ մեջ, ուր նշուվեցան Վաղենտինոս և Սաբել Լիբիացին:

Հետզհետեւ աճող և երկրին խաղաղութեան սպառնացող այս վեճերը տիրող պետութեան ալ անհանգրստութիւն և մտահոգութիւն պատճառով սկսեցին: Տրայանոս կայսրը այս նոր աղանդները կատարութեան մեջ կազմված նոր կառավարութիւն մը համարելով, խիստ օրենքներ հրատարակեց անոնց դեմ, իսկ Տրայանոսեն հետո Ադրիանոս և Մարկոս Ավրելիանոս լուրջ հալածանքներ սկսեցին, նույնիսկ պետական կազմին համար վտանգավոր համարելով: Սակայն արդեն ժամանակն անցած էր, մեկ կողման քրիստոնեաներ հայտնի կամ գաղտնի անընկճելի ուժ կազմող քանակութեան հասած էին, մյուս կողման գտնվելով այդ կազմին մեջ, աշխարհական կամ կղերական հեղինակավոր անձինք, որոնք մեծամեծ շահերու միջոց դարձուցած էին կրոնը իրենց ձեռքին մեջ, ոչ մի միջոցի առջև կանգ չէին առնել այլևս իրենց նյութական շահերը պաշտպանելու համար: շատ անգամ անոնք կարողացան պետական շահերու վրա ալ ազդել, որով կայսերը ստիպված հաճախ տեղի կուտային այս կրոնին մեծ շահութիւններ ունեցողներու առջև:

Երրորդ դարու մի պատմագիր Կիպրիանոս, իր դարուն մեջ քրիստոնեութեան անվան տակ տեղի ունեցող զղվելի շահատակութիւններու մասին հետևյալ վճիտ նկարագրեր կուտա հալածանքը ազատութեանն ավելի նախապատիվ համարելով:

Եվ իրեն տարիներու փորձութիւնները ցույց տվին որ,— կրսեր— համաշխարհային բարուց ապականու-

թիւնները հավասարապես քաշ կուտային քրիստոնեաներն ալ, որովհետև հասարակութեան և անոր գլխավորներու այլասերումը այնպիսի կետի մը հասած էր, ուր ամենախիստ միջոցները կարող էին ամբողջական բարոյական անկումն մը հետ կասեցնել:... Ամեն օր իր անձնական հարստութիւնը ավելցնելու վրա կմտածէր: Միահամուռ մոռցած առաքելոց ժամանակի հավատացելոց գործերը, կամ ինչ որ կպարտավորէին ընել միշտ, անհոգ, անտարբեր են: Ընդհակառակը կշանան անհագ ընչաքաղցութեամբ իրենց հարստութիւնը ավելցնելու: Ոչ մի կղեր ցույց չէր տար ավանդական խոնարհութիւնը և ոչ մի պաշտոնյա կատարյալ հավատք, գթութիւնը այլևս գոյութիւն չունէր, համեատութիւնը անհետացած էր, մարդիկ իրենց մորուքներուն հետ կը խաղային, կանայք կշպարվէին և կներանային իրենց պճնասիրութեան մեջ, մազերնին և հոնքերնին արվեստով կնկրէին: Պարզամիտներուն սիրտը խաբելու համար՝ հնարեցին ամենահաջող խաբեբայութիւններ, և իրենց եղբայրներուն սիրտը մոլորեցնելու համար նենգավոր խրատներ: Հեթանոսաց հետ ամուսնութեամբ կկապվէին և անհավատներուն հետ զոհ կմատուցանէին քրիստոնեա հասարակութեան անդամներ: Անպեղջ հայհոյութիւններով չէին բավականանար, այլև երգումնազանց ալ կըլլային: Առաջնորդաց մեծագույն մասը, որ պարտավոր էր խրախույս և օրինակ այլոց հանդիսանալ, կարճամարտներ իրեն պարտականութիւնները, հոգով ապականված աշխարհային գործերու միջնորդ դարձավ նա: Թափուր կթողներ իրեն աթոռը, ժողովուրդը լքված կթողներ իրեն ճակատագրին և կթափառեր ուրիշ գավառներ շահաբեր գործեր փնտրելով: Երբեք օգնութեան չէր հասնել իրեն կարտա եղբարց, միայն կրաղձար ոսկիի դեզեր ունենալ, կուզեր ստացվածքներ շորթի կեղծավորյալ խաբաղանքներով և հարստանալ ծայրահեղ հափշտակութեամբ:

Իրաց այս վիճակին մեջ ստույգ է, որ քրիստոնեաներ 3-րդ դարուն շրջանին մեջ, թեև տակավին անհաստատ և պարբերաբար հալածված, ունեցան եկեղեցական ներքին որոշ կազմակերպութիւններ, ունեցան տաճարներ, թեև ոչ շքեղ և ամբակուռ, բայց որոշ ձևի տակ, ուր կկատարվէին միմյնայն ատեն սահմանվող ծեսեր, աղոթքներ և երգեցողութիւններ: Քահանան և ժողովուրդը իրենց պատշաճ տեղը գրաված էին աղոթատեղիին մեջ, կրօնի նվիրված պաշտոնյայք զգեստավոր էին զիրենք հասարակ ժողովրդեն զանազանող աւարազով: Հիմա արդեն սրբավայրի մը պատկանելի երկվույթը ստացել էին եկեղեցիները: Բայց տակավին ճշտիվ ծրագրված չէին հատակագծային բաժանումները, թեև նախնական բոլորովին անորոշ և կամայական դրութեանն անցած մի կերպ սահմանի տակ դրված էին, սակայն այնպես չէին ինչպես 6—8-րդ դարերուն մեջ եղած վերջնական տիպարները:

Առաքելոց վերնատունն և կամ անոնց օրով եղած նման սրահներն հետո, առաջին և երկրորդ դարերուն մեջ ամենախիստ հալածանքներու ժամանակ, երբ անհնար էր արտոնութիւն ստանալ եկեղեցիներ կանգնելու, արևմտյան քրիստոնեից առաջին եկեղեցիները կամ աղոթարանները ստորերկրյա քարայրները եղան երկար ժամանակ: Այս քարայրներն շատերը բախտի բերմամբ իրենց ձեռքը կանցնէին, որովհետև անոնք

նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ ալ գոյություն ունեին Հոռոմի և իր շրջակայից մեջ, կկարծվի թե հանրերու համար փորվածքներ էին, ուրկեց հալածված քրիստոնյաներ օգտվել գիտցան թե՛ ժողովներու և աղոթքներու համար և թե՛ ննջեցելոց թաղման համար՝ որպես դամբարան: Քրիստոնեական եկեղեցիներու հատակաձևի այս նախագծին մեջ եթե մի որոշ հատկություն կա, որ բուն իսկ քրիստոնեից ձեռքով հավելվածներ են, այն ալ այրին խորը բուրբակ ձևով ստանձին փորված փոքր սենյակներն են, որոնք հատկացված էին մասնավորապես մարտիրոսներու մարմինները ամփոփելու, ուր քահանան՝ աղոթքի ժողովեն հետո, կմաներ այնտեղ և առանձին հոգեհանգիստի սաղմոսը կկարդար հանգուցելույն վրա:

Արևելյան քրիստոնեից համար այս մասին կարծիքներ կտարբերեին, առհասարակ սկսյալ Կեսարիայի շրջանեն, Փոքր Ասիայի հարավային կողմերը, Ասորիք, Հայաստան, Պարսկաստան տարածվող քրիստոնեից վրա համեմատաբար հալածանքը թիչ ըլլալուն համար, անոնք ունեցան թիչ թե շատ բաց օգին մեջ կանգնված եկեղեցիներ, սակայն այդ շինություններն այնքան խեղճ ու հասարակ էին, որ ոչ մեկը չհասով գոնն պատմության ծանոթ շրջանին, մեկ մասը ինքնին փլավ կարճ ժամանակի մեջ և ոչնչացավ, մնացյալներն ալ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելեն հետո, վար առնվեցան և անոնց տեղին վրա նորեր շինվեցան: այս շրջանին մեջ է, որ կհիշատակվի եկեղեցի մը, որ իբր անհաստատության պատճառով հեղեղեն քվեցավ: Երրորդ դարուն վերջերը, երբ քրիստոնյայք քրոջանդական կայսրության թագը խաչին առչե խոնարհեցնելու շարժում ալ ազդեցություն ձեռք բերած և թվական գերակշռություն ունեցած էին, այլևս կասկած չէր մնար որ թե բավականին ազատ շունչ բաշխով քրիստոնյաներ տաճարներ շինած էին և թե անոր ձևերուն վրա սրտը կանոններ և օրենքներ հաստատած էին: Այս դարուն մեջ ըստ ծիսական պահանջման եկեղեցիի մեջ, սեղանը իր տեղը ունի, քահանայք և դպիրք իրենց տեղը և երկսեռ հավատացյալք իրենց հատուկ բաժինը, միայն այս բաժանումներուն մասին զանազան տեղերուն վրա տարբեր համադրումներ և հակառակ ուղղություններ կային: Առայժմ գլխավորաբար երկու կերպ բաժանում հայտնի է, որ իրարու դեմ մրցել են մինչև 7-րդ դար: Առաջինը այն է, որ սրահին խորը կգտնվեր պատարագի սեղանը, անոր առջև քահանայից դասը, որուն անմիջապես կհաջորդեր ժողովրդին բաժինը և երկի ավելի ընդհանրացած և ընդունված ձևն այս էր, որ երբ Կոստանդիանոս քրիստոնեությունն ընդունեց իր շինած բոլոր եկեղեցիներուն հատակագծերն այս ձևին պատշաճեցուց: Երկրորդ ձևն այն էր, որ փոխանակ սեղանը խորը դրվելու կգտնվեր կեդրոնին վրա, սեղանին շուրջը կկենային քահանայք և դպիրք և մնացյալ տարածությունը կգրավեր ժողովուրդը: Այս տիպի եկեղեցիներ առ հասարակ բոլորակ կամ անկյունավոր բոլորչի ձև ունեցած են:

Անշուշտ այս զանազանությունները առաջ կուզային այլ և այլ տեղերու մեջ զսպանաբանական վարդապետություններու և ս. գրոց տարբեր մեկնություններու պատճառով: Միլիոններու հասնող ժողովրդյան մը վրա միահեծան իշխելու տենչին բռնված բարոզներ,

կպիսկոպոսներ այնքան չափազանցության տարին քրիստոնեական վարդապետության պատրվակին տակ իրենց կուսակցական վեճերը, որ քայքայման վտանգ կսպառնար քրիստոնեության ամբողջական կազմին:

Թերևս քաղաքագիտական հեռատեսությամբ Կոստանդիանոս ևս քրիստոնեից հոգվույն վրա տիրապետելու տենչին բռնված, նախքան իր դավանափոխ ըլլալը մեծամեծ պաշտպանություն և սպառնություն ցույց տվավ քրիստոնեից, իսկ իր քրիստոնեությունը ընդունելեն հետո ալ, անմիջապես ձեռնարկեց իր հոգևորավորության տակ տեղեկերական ժողով գումարելու, որպեսզի վերջ տա անախորժ երկպառակությանց և տարբեր տարբեր հատվածներ ի մի ձուլելով, անոնց վրա թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր գերիշխանություն ձեռք բերե:

Քրիստոնեությունը ընդունելով, Կոստանդիանոս, ոչ միայն իր նոր հիմնարկած մայրաքաղաքը կշեցնե ու կհարստացնե, որը հին Հռոմը պիտի գերազանցեր, այլև արևմտյան կայսրության և համայն Եվրոպային սպառնացող բարբարոսաց արշավանքներուն դեմ կպայքար ամբողջ երկիրը: Երեք դար անընդհատ հավատո պաշտպանության անունով աներևակայելի հաստատումներով և քաջությամբ հռոմեական ահեղ կայսրության ներքին ուժերը չլատելու շարժ կովող քրիստոնյա հասարակությունը, երբ տեսավ իրեն գլուխ կանգնած քրիստոնյա թագակիրներ, ոչ միայն ավելի եռանդով և ոգևորությամբ պաշտպանեց երկիրը արտաքին հարձակումներու դեմ և սպառնովեց կայսրության գոյությունը մինչև առաջ դար ևս, այլև նյութական առասպելական հարստությամբ ողողեց թե՛ եկեղեցին և թե՛ կայսերաց պալատներն ու գանձարանները:

Ինչ որ ալ ըլլա Կոստանդիանոսի զավանափոխության նպատակը, վերջապես վերջնականապես դադար առավ քրիստոնեության դեմ եղած հալածանքը և փոխադարձ բուռն թափով անդրադարձավ հեթանոսներու դեմ:

Այս ժամանակը ոչ այնքան քրիստոնեական բարեկարգության, այլև դեղսրվեստի վերածնության դար ալ եղավ: Արվեստ և գիտություն նոր կրոնին հետ ձեռք ձեռքի տված հանկարծական փայլով մը դարբացուցին երկիրը, նոր կյանքի և նոր գործունեության շրջան մը սկսվեցավ: անթիվ եկեղեցիներ հիմնարկվեցան թե՛ մայրաքաղաքի և թե՛ կայսրության բոլոր նահանգներու մեջ: Կալի թե, Կոստանդիանոսի օրով ավելի քան 800 ճարտարապետներ դրադված էին երկրին ամեն կողմը եկեղեցիներ, մատուցներ և վանքեր շինելով: Պատմական ավանդություն կա, որ Կոստանդիանոսն մինչև Հուստինիանոս 190 տարվա մեջ 18000 եկեղեցիներ հիմնարկեցին միայն Արևելյան կայսրության մեջ:

Քրիստոնեության պաշտոնապես ազատության սկզբնական շրջանին մեջ երբ բավարար թվով եկեղեցիներ շկային և անմիջական պահանջ կար մեծ քանակությամբ եկեղեցիներու, և նոր եկեղեցիներ կառուցելը երկար ժամանակի կարոտ էր, այդ անխուսափելի պահանջին շուտով բավարարություն տալու համար, Կոստանդիանոսի հրամանով քրիստոնեից տրամադրության տակ գլուխցան բոլոր հեթանոսական տաճարներն ու քաղաքային շինություններն մեծ մասը զլխավորաբար բազիլիք բաված շինությունները, որոնք անխափ

եկեղեցիներու փոխարկվեցան թեթև փոփոխութիւններով և նորոգութիւններով: Արևելադրութեան սկզբունքը տակաւին քրիստոնէից մեջ վերջնականապէս մուտ դասած ըլլալը մեծապէս օգնեց Հեթանոսական շինութիւնները քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկելուն: զեռ 6-րդ դարու Այս-Սոփիան ուղիղ արևելադրութեամբ չէ, իսկ ներքին բաժանման մեջ կռապաշտական տաճարներն ունեցած տարբերութիւնն ալ էր, որ Զևսի դասուն վրա պիտի բազմէր հաղթական էհովման, և միաժին Միներվի տեղը պիտի գրաւէր էհովմայի միաժին Քրիստոսը: Շատ քիչ ժամանակ էր հարկաւոր, որ հեթանոսական բազմաթիւ երկրորդական աստվածներու թափուր մնացած աստուծներուն վրա ևս պային բազմաթիւ քրիստոնէից բազմաթիւ սուրբերը միեւնոյն ավանդական և առասպելական նախադրութեամբերով: Իսկ մնացյալ մասերը, որոնք աստվածային պաշտոնեութեանց և ջերմեռանդ հասարակութեան կվերաբերին, պրկին անփոփոխ մնացին:

Քրիստոնեութեան պետական կրոն հայտարարվելն առաջ, քրիստոնեութեան դարձող հեթանոսներ և թե կամավ կամ համոզումով հրաժարած էին կռապաշտական առասպելական աստվածներուն, քրիստոնեայ պետութեան մը հաշտմանքներու տակ ընկի զավանդափոխ եզոդներ բնականաբար դուրսով չպիտի հրաժարվէին իրենց սրտին մեջ արմատացած դարավոր հավատալիքներն և աստվածութիւններն, պայքարը նույնքան երկար և ահեղ պիտի ըլլար, ինչպէս քրիստոնեութեան պայքարը հեթանոսութեան դեմ, եթէ 4-րդ դարու եկեղեցւո քրիստոնեայ բարոզիչներ հետևելով իրենց նախորդներու, Մովսեսի և Պողոսի խորագետ քաղաքագիտութեան, չվերանորոգէին հին աստվածութիւնները և սովորութիւնները, քրիստոնեական ծեսերն տակ մի կերպ սրբագործելով: Ուստի այդ սկզբունքով ալ ոչ մի-

այն խոտելի շեղան կոտց տաճարներու հատակագծային բաժանումները քրիստոնէից համար, այլև անոնց վերագրված սրբազան անուններն ալ օժտմով և պաշտամունքով սրբագործվեցան, գրեթէ միեւնոյն անուններով: Հեթանոսական կույս Միներվի մեհյանը քրիստոնեական ս. կույսի տաճար եղավ, Արևի մեհյանը ս. Հեղիի և բոլոր աստվածներու տաճար՝ Բանթեոնը — ամենայն սրբոց տաճարներու փոխարկվեցան: Նույն բանը եղավ նաև հայոց մեջ, որուն մասին հետո պիտի տեսնինք:

Այժմ քննենք, թե ինչ խորհրդավոր ձև և բաժանում էր հարկաւոր քրիստոնեական տաճարներու, որոնք պահելով իրենց մեջ երբայական հին ուխտի տաճարներուն բոլոր բնորոշ գծերը, նաև պատշաճութիւն տրված ըլլար նոր ուխտի տաճարներու դիտարկ վարդապետութեանց պահանջներուն, միեւնոյն ատեն հնարավորութիւն լինել հեթանոսական տաճարներու և բազիլիքներու քրիստոնեական եկեղեցիներ փոխանակելուն:

Նոր կտակարանի տեսակետով հին ուխտը նորին ստվերն էր, կամ սովելի պարզ հին կտակարանի հին մոլանապաւնդ ծեսերը, ավանդութիւնները ապագա քրիստոնեութեան նախագիծ պատկերներն էին, որոնք ժամանակավորապէս ծածկված պիտի մնային խորհրդավոր բողի տակ մինչև Մեսիային հայտնագործութիւնը. և անկեց հետո՝ հին սովորութիւնները նորին մեջ պիտի ունենային դարձյալ իրենց հատուկ պատշաճ տեղը, ավելի պարզված, մեկնված, և իրականութեան փոխված այն ամենը, որոնք ի հնումն լուկ մարգարեութիւններ էին միայն:

Այստեղ համեմատենք երբայական տաճարի պաշտաման և սպասարկութեանց հատուկ մանրամասնութիւնները քրիստոնեական տաճարի մանրամասնութեանց հետ և տեսնենք թե ինչո՞վ տարբերվեցավ վերջինը առաջինէն.

Երբայական տաճարի մանրամասնութիւններ

- 1) Սրբարան
- 2) Սրբութիւն սրբոց
- 3) Տապանակ ուխտի
- 4) Տապանակին մեջ դրված քարե տախտակ տասն պատվիրանաց, օրինաց թուղթ և մանանա
- 5) Զոհի սեղան
- 6) Աշտանակ յոթը թեով
- 7) Բուրվառ կամ խնկաման
- 8) Վարագույր սրբարանի
- 9) Քահանայից և դպրաց դաս
- 10) Հավատացելոց դաս կամ Իսրայելի գավիթ
- 11) Հեթանոսաց գավիթ

Ինչպէս կերևի այս համեմատութիւնն, հինին և նորին հատկութիւնները գրեթէ միեւնոյնն են, շատ մասնավոր փոփոխութիւններով և կամ հալկումներով, հետևաբար նախկին երեք դարերու քրիստոնեութեան վարդապետները պիտի մշակէին այս ձևը լիովին ծիսական պետքերու մեջ բավարարութիւն գտնելու համար և այդպիս ալ եղավ արդեն: Թեև բացի երբայական տաճարի մանրամասնութիւնն մտաւ նաև քրիս-

Քրիստոնեական տաճարի մանրամասնութիւններ

- Խորան
- Խաչը, սրբատափը
- Խաչկալ
- Ավետարան և հաղորդութիւն
- Պատարագի սեղան
- Աշտանակ յոթը թեով (հունաց մեջ մինչև այսօր գործածական)
- Բուրվառ և խնկաման
- Վարագույր խորանի
- Քահանայից և դպրաց դաս
- Հավատացելոց և կամ մկրտված քրիստոնեաներու աղոթքի դաս
- Երեխայից կամ ապաշխարողաց գավիթ

տոնեական եկեղեցիներու մեջ հեթանոսական տաճարներն ալ բաժիններ նույն հատկութիւններով և նույն անուններով, սակայն այդ մասերը թե՛ քիչ ուշ մտան և թե՛ այնքան ալ պարտավորիչ շեղան երկար ժամանակ. պարբերաբար միայն պահանջ դրացվեցավ անոնց:

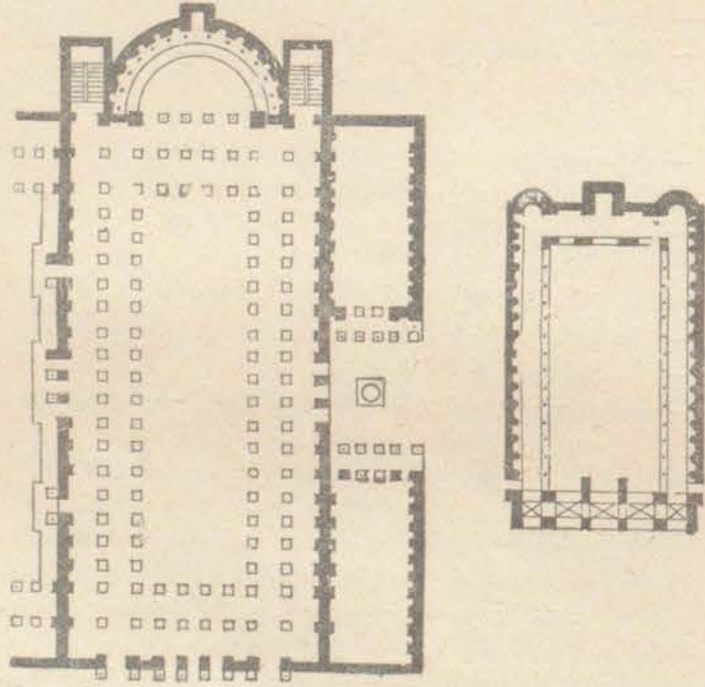
Եզրիտացոց, հունաց և այլ հին ազգաց տաճարները քննելով մենք տեսնք, անոնք երբայական տա-

ճարներն տարբերություն չունենալեն զատ, երբայկան տաճարը կհտ առ կհտ ձևված էր անոնց վրա, արդ, երբ հնթանոսական տաճարը կպատշաճի երբայկան տաճարին, բնական էր, որ դյուրավ պիտի պատշաճեր նաև քրիստոնեական տաճարին, քացի հետզհետե ավելացած մեկ-երկու հերձվածական պահանջներն և արևելադրության սկզբունքն:

Կմնա բնեւ բազիլիք ըսված շինությունները, թե ի՞նչ էին անոնք և ի՞նչ հատկություններով պատշաճություն տվին եկեղեցիներուն և իրրն նախատիպ ծառայեցին ապագա բազիլիքի մեկեղեցիներու, մասնավորապես Արևմուտքի մեջ:

Բազիլիքները, քառակուսի և իրենց լայնության կրկնապատիկը և երբեմն մինչև եռապատիկը երկարությամբ շինություններ էին, արտաքուստ բոլորովին պարզ, իսկ ներքուստ դեպի երկարությունը շարված երբեմն երկու, երբեմն շորս կարգ սյունաշարերով երկը կամ հինգ մասերու կրածանվին. միշտ մեջտեղի սյունամիջոցները համեմատաբար լայն՝ քան կողմնակիները. երկարության խորը կվերջանար կիսաբոլորակ արսիդով մը: Արսիդին մտտ երկու կողմերուն վրա անոնք հաճախ կունենային երկու փոքր սենյակներ, որոնք Chaetique կանվանվին: Այս ձևին հոռվմեացիք ծանոթացան Հունաստանի մեջ մակեդոնական պատերազմի ժամանակ նախքան 231 թվականը Քրիստոսե առաջ: Հոռվմի մեջ 204 թվին Ք. ա. առաջին օրինակը շինեց Porcius Caton, որը Porcia կոչվեցավ. երկրորդ օրինակը Marcus fulvius Nobilius և այսպես հաջորդաբար շարունակվեցան մինչև քրիստոնեության օրերը, որոնց մեջ գտնվեցան երբեմն մեծամեծ ու նշանավոր բազիլիքներ ինչպես Տրայանոսի, Յուլիանի և այլն և այլն, և անոնցմե շատերն ալ քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկվելով պահպանեցան մինչև 7—8-րդ դար:

Բազիլիքներու ձևերուն և հատկություններուն վրա կատարյալ գաղափար կազմելու համար ընտրանքը

Նկ. 3. Նախաքրիստոնեական բազիլիքների հատակաձևեր

կղեւն ալստեղ կատարելագործյալ շրջանի երկու բազիլիքներու հատակագծեր, որոնցմե առաջինը կվերաբերի Տրայանոս կայսեր Basilique Trajan անվամբ և երկրորդը basilique d'Herculanum:

Այս շինությունները հատուկ էին մեծամեծ ժողովներու, ուր կհասարակին երբեմն կայսեր նախագահությամբ երկրին մեծամեծ իշխանները, դատավորները և օրենսդետները, ժողովրդյան ներկայությամբ հասարակական և ազգային մեծամեծ խնդիրներու վրա խորհրդակցելու համար: Կիսաբոլորակ արսիդը հատուկ էր թագավորին, ուրկեց առած է յուր բազիլիք անունը հունարեն վասիլիոս բառն առնելով, իսկ ի քաջակայսության թագավորին փոխանորդը նախագահը պիտի նստեր այնտեղ: Երբ արսիդը մեծ էր, ամբողջ կիսաբոլորակ շրջանակին հավասար կարգով կնստեին մյուս պաշտոնյաները կամ խորհրդականները. սյունազարդ ընդարձակ սրահը հատուկ էր ունկնդիր ժողովրդյան բազմության. կողմնակի փոքր սենյակները հատուկ էին խորհրդակցության, արխիվի և այլ զանազան երկրորդական պետքերու:

Այս ձևը ոչ միայն իր ընդարձակությամբ և խորը գտնված կիսաբոլորակով վերին աստիճան պատշաճ էր քրիստոնեական հանդիսավոր թափուրներու և արարողություններու, այլև ոմանց երկու կողմին վրա հղած փոքր սենյակներուն պատճառով խաչաձևի մոտեցող հատկությունը իրրև նախագաղափար պիտի ծառայեր ապագա քրիստոնեական եկեղեցիներու խաչաձև հատակագծերուն.¹ ուստի խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիդը սրբարանի վերածելով՝ պատարագի սեղանը զետեղեցին անոր կենտրոնական մասին վրա բոլորովին անջատ կերպով, ճշտությամբ իրադործելու համար թե՛ մովսեսական զոհի սեղանի դիրքը և թե՛ Գավթի յուսա-

¹ Այստեղ պատշաճ կհամարեն սակ, որ իմ կարծիքով սխալ է այն ընթացակարգը, երբ երկար քառակուսի շինություն մը, որը սյունաշարերու միջոցով թևերու բաժանված է, զայն բազիլիք անվանել կամ բազիլիքի առանձնահատկությունը այս ձևին մեջ տեսնել: Այս ձևով շինություններ բազիլիք անունը ստանալի շատ առաջ գոյություն ունեին Հունաստանի ամեն կողմը, Եգիպտոսի մեջ: Ինչպես Հունաստանի և Եգիպտոսի մեծայանները ամենն ալ երկար քառակուսիներ են, հաճախ սյունաշարերով թևերու բաժանված: Բազիլիքի միակ հատկությունը, որով կզանազանվի ուրիշ բազմասենյակ շինություններն, խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիդն է, այդ արսիդավոր շինություններն էին միայն, որոնք բազիլիք անունը ստացան սկսյալ այն թվականն, երբ երկրան անոնք (արսիդը): Բազիլիք անունը, որ հունարեն վասիլիոս բառն կուզա, պարզապես ցույց կուտա, որ այդ շինությունները եթե ոչ թագավորաշեն, գոնե անպայման իր մեջ թագավորի հատուկ բաժին մը ունեն, և այդ բաժինը արսիդն է: Երկրան շատ զանազան տեսակ բազիլիքներ արսիդներու չափով և ձևով զգալի կերպով երարմե զանազանվող: Ոմանց արսիդը այնքան փոքր էր, որ թագավորին հատուկ աթոռը միայն կտեղավորվեր, իսկ խորհրդականաց աթոռները կդրվին նույն տեղի մեջ հատկացված բաժինի մը վրա, որուն հատակը կամ բարձր էր հասարակության հատկացուցած տեղի հատակին և կամ վանդակազատով կամ սյունաշարերով անջատված էր: Երբեմն պատահեցան մեկն ավելի արսիդներով միևնույն պատին վրա բնականաբար փոքր չափով, իսկ անոնցմե ոմանք ալ փոխանակ կիսաբոլորակի քառակուսի ձևով շինվեցան, թեև այս վերջինս համեմատաբար շատ հազվագեղ էր: Արսիդին հաջորդող խորհրդականաց այդ բաժինն է, որ այսօր Արևմտյան եկեղեցիներու մեջ transept անունը ստացավ:

ցից զձեռս իմ սրբութեամբ և շուրջ եղից զսեղանով թովն խոսքը:

Սեղանին գրված տեղը, այսինքն աբսիդին հատակը ավելի բարձր շինեցին հասարակության տեղին զանազանելու համար, ըստ որում սա սրբարանին փոխանցումն էր: Խաչկալը, որ երբայական Տապանակ ուխտին տեղը բռնեց, պատշաճապես հորինվելին հետո, վրան զետեղեցին խաչը, որը Քրիստոսի աներևույթ ներկայությունը կհիշեցնեք ինչպես Տապանակին մեջ էնովվայի աներևույթ ներկայությունը կհիշեցնեք սրբություն սրբոցը, Տապանակին մեջ գրված տասն պատվիրանաց քարն տախտակին և օրինաց գրքին փոխարինեց ս. գիրքը, մանանային տեղը հաղորդությունը՝ գոյափոխյալ Մարմին տյառն սրբատուփով կամ սկիհով: Երբայական տաճարի սրբարանին վարագույրը նույնություն մը ընդունվեցավ քրիստոնեից մեջ նույնպես նաև պաշտաման հատուկ շատ մը սպասներ, ինչպես յոթը ճյուղերով աշտանակ, բարվառ, խնկաման: Միսակտատար կղերականներու հագուստներ ևս անփոփոխ նույնն են քրիստոնեից մեջ, ինչ ձևով որ Մովսես շինել տվավ դեռ անապատին մեջ, շատ թեթև քրիստոնեական խորհրդանշաններու հավելումներով: Գլխավոր տարբերություն մը եթե կար երբայականին և քրիստոնեականին սկզբնական շրջանին մեջ, այն ալ եպիսկոպոսական աթոռը արքիդի խորը գրվելով՝ մնացյալ հոգևորականներու արքիդին համահավասար ուղղությունը շարվելն էր: այս կերպ զետեղման պատճառ տվին բազիլիքները, եպիսկոպոսը իբրև եկեղեցվո պետ այնտեղ պատշաճ համարեց, որ որ բազիլիքի մեջ թագավորը կնստեր իբրև աշխարհական պետ, սակայն այս կերպ կարգադրությունն ալ բողոքովին կամայական կերպով չեղավ, կղերքը հիմք գտավ այս ձևին պատշաճության Հովնանու Հայտնությունն Ե գլուխին մեջ, ինչպես նաև ուրիշ բանի մը արարողություններու: Ինչպես կերևի, եպիսկոպոսական աթոռին և քահանայից ու դպրաց դասին արքիդին մեջ տեղ բռնելու սովորությունը ընդհանրապես չընդունվեցավ, գլխավորաբար հոռուց եկեղեցին էր, որ կերպարատեն պահեց այդ ձևը: մինչդեռ արևելյան եկեղեցիներին մեկ քանին կամ շատ շուտով փոխեցին այդ ձևը և կամ բնավ չընդունեցին և քահանայից դասուն հատկացուցին խորանին անմիջապես հաջորդող մասին վրա, որ կպտնվեր ժողովրդյան բաժնին և սեղանին մեջ տեղ. ասով թե՛ նմանություն տվին հին ուխտի ծիսական ձևին և թե՛ խորհրդավորություն մը քահանայից պաշտոնին որպես միջնորդ աստծու և ժողովրդյան մեջ:

Բազիլիքներու մեջ եղած սյունաշարերը դուրացուցին հին օրենքին քրիստոնեության անփոփոխ կերպով անցնող կանանց գավթի բաժանման խնդիրը, մեկ սյունեն մյուսը ձգված երկաթե ձողերու միջոցով կախված վարագույրներով գատեցին սրահին մեկ թևը և հատկացուցին կանանց, իսկ մյուս թևը մինչև առանձին հեթանոսաց գավթի շինվելը կծառայեին իբր հեթանոսաց գավթի, կամ երեխայից և տալիսարողաց բաժին, կեդրոնական մեծ թևին մեջ բռնեցին ճշմարիտ քրիստոնեակաները հանգեպ խորանին, ուրից համարձակ կտեսնեին եկեղեցական բոլոր արարողությունները և կլսեին ընթերցումը կամ սաղմոսերգությունները:

Ուրեմն այս կարգադրությունը Քրիստոսի եկեղեցին

ալ ունեցավ հետևյալ գլխավոր հաստակագծային բաժանումները, գրեթե նման նախընթաց դարերու զանազան դավանությունաց պատկանող ազգերու կրոնական տաճարներուն:

1. Աստվածային աներևույթ ներկայության դասը.
2. Քահանայից բաժինը.
3. Ժողովրդյան սրահ.
4. Հեթանոսաց գավթի:

Գ. ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԿԱՆ ՈՃԵՐՈՒ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՎՐԱ՝

1

Պետքը ստեղծեց բնակարանները, իսկ ճաշակը անոնց զանազան դարդարանքները:

Նախնադարյան ժամանակներու մեջ բնակարանները սկսվեցան ստորերկրյա նկուղներ և քարայրներ. ու մարդկության զարգացման համընթաց զարգանալով փոխվեցան մեր օրերու մարմարյա և բյուրեղյա հրաշագեղ պալատներուն:

Այս շինություններու արվեստը եղավ նարտաբազմաբան և անոնց ձևերը եղան ոճ:

Ենթադրեմք իր ընդհանուր ձևին մեջ ունեցավ ոճերու երեք գլխավոր ստորաբաժանումներ, որոնք են ներքին բաժանում, շինության կերպ և զարդարանքներ, աստեղծելով եղան ոճեր և գործածվեցան շատ անգամ իրարմե անկախ:

Այս ոճերը, ամեն երկրի մեջ, ըստ միջավայրի տարրական պահանջներու, իրարմե տարբեր ուղղություն ստացան, որով ծագումեն մինչև մեր օրերը անհամար ճյուղերու բաժանվեցան, այնպես որ ոչ միայն երկրե երկիր, այլ նաև քաղաքե քաղաք նորանոր ոճերու ծնունդ տվին:

Ներքին բաժանումները ծնվեցան յուրաքանչյուր երկրի ընտանեկան և տնտեսական պահանջներու համաձայն. շինության կերպը զանազանվեցավ նույն երկրներու արտադրած շինվածանյութերու տեսակին և կլիմային համեմատ, իսկ զարդարանքներու մեջ դեր խաղացին միջավայրի բնական դիրքերը, դիրենք շրջապատող բնությունը և անոնց ազդեցության տակ զարգացող ժողովուրդին ստեղծագործական ոգին ու նրբացած ճաշակը:

Մի քանի երկրներու մեջ կրոնքը ոչ նվազ նշանակություն ունեցավ գեղարվեստի ծագման և անհամեմատ արագ զարգացման վրա:

Ըստ ամենայնի ճոխ ու հսկա շինություն մը շինելու համար, նախաքրիստոնեական դարերու մեջ այնքան յուրահատուկ ձևեր և հարամասունքներ ստեղծվեցան, որ հետագա սերունդներու մեջ, նախապես պատրաստված բազմաթիվ նյութերու տարբեր-տարբեր դասավորությունները եղան ոճեր:

Հետագա սերունդներն ալ անպատու շինացին, անոնք ալ ըստ իրենց միջավայրի և ճաշակի զարգացման աստիճանի, բազմաթիվ ճյուղեր պատվաստեցին այդ բազմադարյան ուսուցանող հաստ բունի վրա: Հին ձևերը կոկեցին, նրբացուցին և խառնելով ճաշակի ու

1 Արտատպում է «Նուշարարի» 1907 թ. № 1-ից (էջ 9-10) Կազմող

Հանձարի նորանոր պատգմություն հետ, ավելի վաշխուշ
գեղեցիկությամբ դասավորեցին:

Ճարտարապետական արվեստի նախնական ավա-
զանը եղավ հին Եգիպտոսը և հին Ասորեստանը, ուրկից
հասուց հորդահոս հեղեղը կրք կոզողեր ամբողջ երկրա-
գունդը, այդ հոսանքին առջև ընկավ նաև հայոց աշ-
խարհը իր աշխարհագրական դիրքին պատճառով:

Հայերուն համար անհնար էր շաղկվել այդ խուն
հոսանքին, և լիովին օգտվեցան իրենց շուրջը ծովացող
բազմակողմանի արվեստներն և գիտություններն: Ա-
մեն կողմն հավաքեցին գեղարվեստի նյութեր և խա-
նելով իրենց սեփական ստեղծագործությունաց հետ,
կազմեցին իրենց ուրույն ճարտարապետությունն ու
ոճերը:

Քրիստոնեության շրջանին մեջ — ավելի քան տասը
դար — հայերը պաշտեցին իրենց արվեստներու թագու-
հին, հետզհետե զարդարեցին ու պճնեցին զայն իրենց
սիրած ու համակրած և իրենց սեփական հանձարի ծը-
նունդ մանվածու ժապովեմագարդ հրապուրիչ տարազ-
ներով, որուն անդիմադրելի հրապուրիչն ազդված դրա-
ցի ժամանակակից ժողովուրդներ, կամաց-կամաց ընդ-
օրինակեցին անոնցմե շատ բան: Հարդարանքի զգալի
բաժին ունեցան 12—13-րդ դարուն արևմուտքի ամենա-
չքեղ ոճին մեջ:

Հին օրերն մեզ հասած պատկանելի փլատակներու
առջև կանգնող մը, լիովին հափշտակված անոնց դյու-
թիչ երևույթին, ակամա հարց կտա ինքնիրեն, — արդյոք
ի՞նչ ոճ է:

Հարցում մը՝ որուն բավարար պատասխան գտնելու
համար հին դարերու բարդիբարդ կուսակումներու մեջ
պետք է խորասուզվել, պետք է պատռել կրկին ծոցին
մեջ ժամանակի թանձրացուցած խավերը, բայց երբեմնի գեղե-
ցիկ մարմնի գանազան անդամները ու անոնց ծագումն
ու դարգացման շավիղը, ծնունդն ու մահը, վերջապես
անոր կյանքի ամբողջ պատմությունը:

Պարբերաբար եղան գիտական խուզարկություններ
մասնագետներու և բանասերներու կողմանե, միայն մի
բանի օրերով. բայց այդ հասցեիս և թուցիկ արշա-

փանքելու արդյունքը այնքան մակերևույթային եղան,
որոնց հետևանքն է այսօրվան մեր ձեռքը ունեցած ու-
սումնասիրություններու դիրքը հակասող եզրակացու-
թյունները:

Հաճախ կտեսնվի անոնց մեջ շփոթված եկեղեցա-
կան ոճը ճարտարապետական կամ գեղարվեստական
ոճի հետ (քրիստոնեությունն հետո ավելացավ տաճար-
ներու հատակաքային ոճ մը, որուն ծնունդ տվավ դա-
վանությունն ու ձեռքը): Մեկը տեսեր է տաճար մը, որը
որոշ չափով հատակաքայի նմանություն կրեր իր հունա-
կանի կամ բյուզանդականի, արձանագրել է զայն նույն
ոճերու ենթարկված լիովին, առանց ուշադրության առ-
նելու անոր կազմությունն ու տարազը, որ բուրբովին
հակապատկեր մը կներկայացնե հատակաքային: Ուրիշ
մը կտեսնե փլատակի մը մեջ արաբիկ կամ պարսիկ ո-
ճի զարդարանքներու բեկորներ, այլևս չի վարանիր
զայն հեթանոսական կամ ալլարավան տաճար մը ան-
վանելու, առանց քննելու անոր պարբերաբար կրած աշ-
խարհագրությունները:

Ուրեմն առանց բազմակողմանի ուսումնասիրու-
թյան դեռևս չի կարելի ճանշնալ հայոց ճարտարապե-
տության խմորումներու գանազան աստիճանները և
վճիռ կայացնել անոր ոճերուն վրա:

Ե՞րբ կունենանք մենք այս հետաքրքրական և ցան-
կալի լուծումը, այն ատեն՝ երբ հայ ժողովուրդն ալ
օտարներու նման խորապես կզգա անոր անհրաժեշտու-
թյունը պատմության և առաջադիմության համար, գիտ-
նական ժողովասարահներու մեջ խոսված ոգևորյալ ճառե-
րեն հետո խոսքերը լուրջ գործի կփոխվեն, կկազմվի
կարող մասնագետների հավաքական արշավանք մը,
միևնույն ժամանակ ուժ կտրվին քահնի ու բրչի գիտնա-
կան մշակներուն, մանրակրկիտ կուսումնասիրվին ամ-
բողջ կովկասն ու Արարատյան աշխարհը յուր ընդար-
ձակ շրջանին մեջ ոչ մի բեկոր կամ փլատակ անկա-
րևոր չհամարելով, այն ատեն մեր աչքին առջև պայծառ
գույններով կպատկերանա ոչ միայն հայոց ճարտարա-
պետական ոճը, այլ և մեր բնակած ամբողջ միջավայրի
գիտությունաց և արվեստներու ճշգրիտ պատմությունը՝
սկսյալ անհիշատակ ժամանակներե:

Բ

[ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՈՒՐՁԸ]

ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակի մը ի վեր գիտնականներ աշխուրջ
գննություններով կզբաղին բյուզանդական ճարտարա-
պետության ոճով: Ոճ մը սակայն, որ հակառակ իր
սեփական անվան՝ ինքնուրույն և բնածին ծագում մը
ունեցած շրջալուծ, հարկ եղած է գիտնականներու լույս
բերել այն հարակից ճարտարապետական ազդակները՝
սրունցմով բյուզանդականը շինած է իր անունը գեղար-
վեստի պատմության մեջ:

Բնչպես սույն ճարտարապետությունը, նույնպես և
իրեն պատմությունը 10 դարերե ավելի հնություն մը
կրած բլլալով, կարծվածին չափ դյուրին չէ եղած պար-

զեկ այն գաղտնիքները, որոնց մեջ թաղված են կղել
ազգերու ժամանակագրական պատմությունները:

Ենթոհիվ պեղումներու և հետազոտություններու,
այս գաղտնիքները շարունակաբար պարզելու, նվիրած
են հայ անունին այնպիսի թանկագին նկարագիր մը,
որու էջերը պատվավոր տեղ մը գրաված են այսօր ազ-
գերու գեղարվեստական պատմության մեջ:

Բյուզանդիոնի Այա-Սոֆիան հետազոտող գիտնա-
կանները՝ պահ մը կանգ առած են նաև Անիի սվերակ
եկեղեցիներուն առջև, և այդ փուլ եկած ճարտարապե-
տական կմախքներուն վրա իսկ հիացած ու բյուզանդա-
կան և հայկական ոճերու մեջ եղած նմանությանց վրա
զարմացած՝ կարծիք հայտնած են թե մին մյուսին փո-

խանցումն է: Կանար արևմտ արտելի թե ո՞րն էր նախա-
տիպը:

Գիտնականներ՝ ինչպես կայարդ իր Ninive and
Babylon (1853) գործին մեջ, հայկական ոճին ի նպաստ
կիսուսի. Տերսիե ևս իր Description de l'Aste Mineure
և Architecture Byzantine-ի վերջին գլուխներուն մեջ
կարծիք կհայտնե, թե հայկական ճարտարապետական
ոճը փոխանցվում է գոթական ոճին և այս վերջինիս
նախատիպն է հանդիսանում:

Ուրիշ գիտնականներ՝ ինչպես Շուազի և Ստրլի-
գովսկի, կհաստատեն այս բոլորը: Փարիզի Սորբոնի
համալսարանի մեջ բյուզանդական ճարտարապետու-
թյան դասախոսս պրն. Դիել (Diehl) գիտնականին
խոսքերը, մարտ 6, 1907 թվին դարձյալ նույնը կհաս-
տատեն:

«Աշխարհի արևելյան կողմը, Փորթ-Ասիո այժ-
մյան թրքաց և սուսաց և պարսից մեջ բաժանված
հայկական երկիրները ժամանակին մի դրոշի, մի
գահի և մի կրոնի տակ կկազմեն պետություն մը,
որ զարգացած պետություններու պես իր օրենքներն
ունեն»: Են ընկ տշիմ, խելայցի ու շինող ժողովուրդ մը և-
րած է հայ ազգը, չնայելով իր քաղաքական ան-
նպաստ դիրքին, որ ամեն ատեն և ամեն անգամ հար-
ձակումներ կրած է դրացի թշնամի և ոչ քրիստոնյա
ազգերե, որոնք ավերած, քանդած և փլուզած են իր
կառուցվածքները: Չնայելով իր այս անխաղաղ վիճա-
կին, այս ազգը միշտ պահած է իր ինքնուրույնու-
թյունը, մինչև որ բաժանված է երեք մեծ պետու-
թյուններու միջև:

«Մը ավերակներու մեջ նշմարված կիսափուլ շին-
քերը, կամ իր հին ճարտարապետական և վերջերը
նորոգված նմուշները, իրենց բյուզանդական ոճի
նմանություններ, արժանի կընեն մեր բյուզանդական
ճարտարապետության դասերուն մեջ ուսումնասիրե-
լու ինչպես նույն ազգը, այնպես և իրեն ճարտարա-
պետական արվեստի ոճը»:

«Այդ շենքերը, տարածված Հայաստանի այս և
այն կողմերը, որքան որ բյուզանդական ճարտարա-
պետության ոճին կնմանին, սակայն իրենց առանձ-
նահատուկ սեփական նիշերով բոլորովին կտարբերին
անոնցիցն. և այսպես ճարտարապետական ոճերու
շարքին վրա կավելացնեն նաև խիստ հետաքրքրա-
կան ոճ մը «Հայկական արվեստ» (L'Art armenien)
անունով:

«Հայկական ոճի ընդհանուր հատկություններն են.
Ա. Եկեղեցիները ամբողջովին քարեղեն են:

Բ. Հատակագիծը խաչաձև (տարբեր բյուզանդա-
կան խաչեն):

Գ. Գմբեթը գրան բրգաձև է:

Դ. Կամարներու վրա հանգչած գմբեթ մը դրված
է շենքին տանիքին վերև:

Ե. Պատերու վրա կանոնավոր եռանկյունաձև
խորշեր շինված են:

Զ. Հայկական դեկորատիվ քանդակները շատ
անգամ բնածին են և ինքնուրույն հեղինակություն,
ոչ թե ընդօրինակություն:

«Ահա ասոնք են ընդհանուր հատկանիշները հայ-
կական ճարտարապետության, որ մենք պիտի ուսում-

նասիրենք այժմ՝ տեղվույն վրա իսկ անված մեր
քննական լուսանկարներով:

«Նախ՝ Վանա ծովակին վրա կառուցված Աղթա-
մարի եկեղեցին և էջմիածնի վանքը, որ քանի մը
անգամներ նորոգված ըլլալով հանգերձ, պահած են
իրենց նախկին ոճը, սակայն այս եկեղեցիներուն
հատակագիծը կամ խաչաձևը՝ ավելի նման է հու-
նական խաչին: Իրենց գմբեթը հաստատված է շորս
զորավոր կամարներու վրա, որոնք ավելի հաստա-
տություն և գեղեցկություն կուտան շենքին»:

«Երկրորդ— Հոփսիսիմյանց վանք կոչված եկեղե-
ցին, Վաղարշապատի մեջ, որ հայկական ճարտարա-
պետության գլուխ գործոցը կրնա համարվի իր իս-
կական նշանակետերով, իր հատակագծի խաչը եր-
կար է և նեղ և շորս թևերու ծայրերն ալ կլոր են:
Շենքը պարզ և հաստատուն է պատերու դրսի կողմը
գտնված մի-մի զույգ նեղ եռանկյունաձև խորշե-
րով:

Երրորդ— Գանձասարի եկեղեցիները:
Չորրորդ— Հախապատի և Գառնու վանքերը:

«Հինգերորդ— Անիի Մայր եկեղեցին, որ այժմ
թեև ավերակ, այլ իր կրած արձանագրության համե-
մատ 900 տարվան հնություն մը կկրն. հատակագիծը
ս. Հոփսիսիմի վանքին հետ նույնն է, սակայն շենքը
անկե ավելի ճոխ քանդակներով զարդարված և ավե-
լի մեծ է: Գրսի տեսքը վեհ է, իսկ ներքինը՝ փառա-
վոր, նեղ ու երկար սյուններով զարդարված: Շենքը
գունավոր քարերով հյուսված է:

«Ուրեմն Հայկական եկեղեցիներու սույն ճարտա-
րապետական ձևերն իրենց բնածին, հատկանշական
և առանձնահատուկ նկարագիրներովն իսկ, շատ
կնամանին բյուզանդական ճարտարապետության քան
ուրիշ ազգերու ճարտարապետական ոճերուն: Թե ար-
դյոք սույն նմանությունը պատահակա՞ն է թե փո-
խանցում. այս հարց մ՝ է, որը լուծելու համար գիտ-
նականներ բավական զբաղված են:

«Ոմանք կարծած են թե հայկականը նախատիպ
եղած է գոթական ոճին. այս հավանական է, զի հայ
ազգի սույն ճարտարապետական նմուշները հաստա-
տապես կհամոզեն մեզ, թե հայ ժողովուրդը ավելի
շինող, ստեղծող է եղած և իր քանդակները, իր գրե-
թեթներու այնքան բնականորեն մույթերու վրա հաս-
տատվիլը, և ուրիշ իր սեփական հատկանիշները օ-
րինակ և փաստեր են իր ուշիմության ինքնաստեղ-
ծության»:

Ինչ որ ըլլա սակայն հայկական ճարտարապետու-
թյան ոճը, նախատիպ կամ փոխանցում, մեզ
համար այն մեծ նշանակություն ունի, որ արժանի
ըրած է հայ անունին քով կցել նաև գեղարվեստական
գեղեցիկ ճաշակը և հատկությունը:

Մեր եկեղեցիները, մեր ավերակները մեզ համար
նվիրական են և մեր ամբողջ անցյալին գեղեցիկ կոթո-
ղը, որու վրա դժբախտաբար եվրոպացին ավելի շատ
բան կկարդա քան մենք հայերս: Ինչպես հայկական
ճարտարապետությունը նույնպես և հայկական մյուս
գեղարվեստի ճյուղերը եթե երբեք լուրջ ուսումնասիրու-
թյան արժանի, այն ժամանակ թերևս հայ անունն ավե-
լի փառավորվի իր անցյալով, որ այնքան պատերազ-
մական և արյունահեղ դիրքերու մեջ իսկ ժամանակ և

գտած խորհելու ըստ պարելույն իր ներքին զարգացման համար ալ:

Հայկական ճարտարապետական հետաքրքիր ոճը թարգմանն է հայ ազգության, եվրոպացիներու համար: Չկա գեղարվեստի միջազգային հավաքածո մը, որու մեջ գովված չըլլա հայ ճարտարապետությունը:

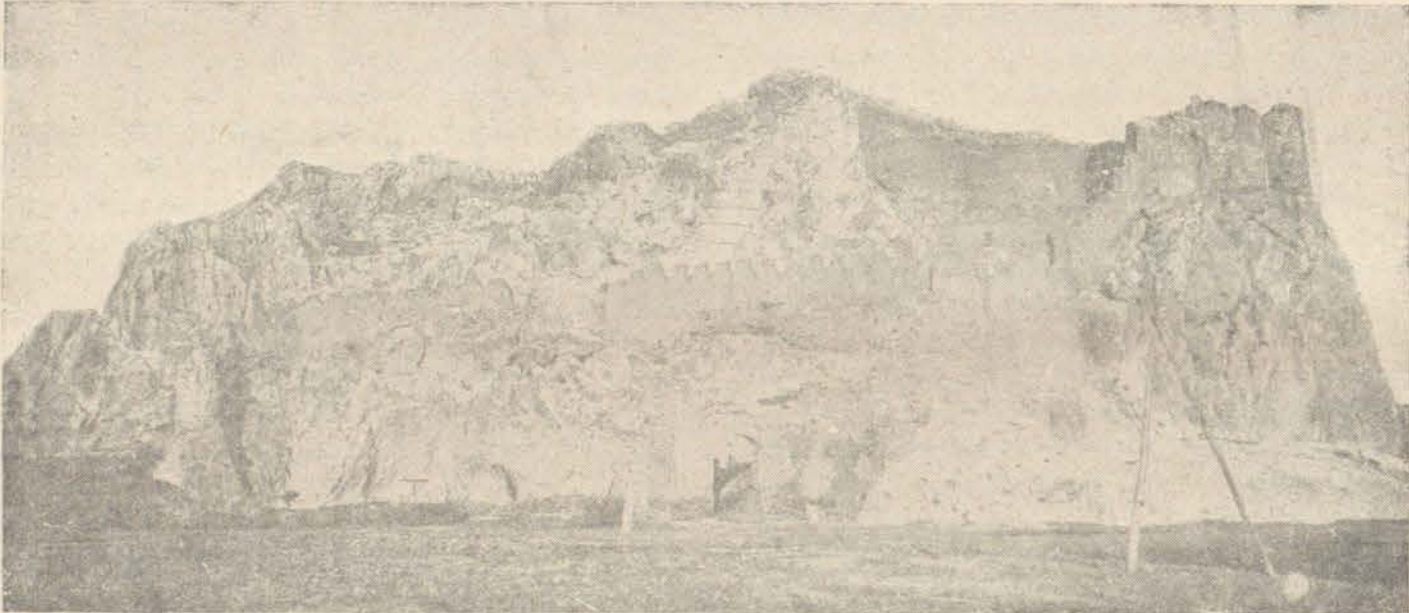
Բ. [ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԸՄ ԱԶԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ]¹

1

Նախաքրիստոնեական կիկլոպյան շինություններ, կրաշաղախով կամ առանց կրաշաղախի, շարունակվել են նույնիսկ քրիստոնեական թվականի սկզբնական մի քանի դարեր: Սակայն հավաքված այդ բոլոր նախաքրիստոնեական ճարտարապետական նմուշների մեջ, գոյություն չունենին փոքր ի շատե՛ս ակնապարար և գնահատելի ճարտարապետական հանձարի արդյունք շինություններ, քացի Քրանասցի գիտնական ուղևոր Պուլեյ լը Կուզի (Ալիշան, Այրարատ, էջ 202) 1647-ին Ղրղնավուզ գյուղի սահմաններում տեսած և զժաղրած նախաքրիստոնեական իշխանական զղյակից, որը թեև նախնական երևույթ ունի, սակայն նախաքրիստոնեա-

կան վերջին դարերու, ուրարտական թագավորներու տիրապետության ժամանակների ճարտարապետության առաջադիմությունը և ուրարտացիների ճաշակը կրնորոշե² մնացյալները գեղարվեստական երևույթի զուրկ, բուրբուլին նախնական բնույթ ունին: մանավանդ խոր հնություն ունեցող մնացորդները, որոնք միմիայն ամբողջներու և քաղաքատեղերու պարիսպներ ու պատեր են, որոնց ևս անվաներ եմ «հայկական ժայռերով քարակույտ արգելավակեր» փոխանակ պատերի:

Բայց մի կողմից սխառմական տեղեկությունները, մյուս կողմից հնագույն հուշարձանների մնացորդները ապացույցներ տալիս են, որ եթե մի գծով նախաքրիստոնեական ճարտարապետության ոճը և շինելակերպը մտել են Հայաստան և երկու կամ երեք դար առաջացել են քրիստոնեական թվականի սկզբին, մյուս կողման պատմական հուշարձանների մնացորդների ապացույցներով պարզվում է, որ քրիստոնեական թվականի մեջ մի քանի անգամ վերածնված ճարտարապետական մեծ և զարգացած արվեստի սկիզբը հասնում է նախաքրիստոնեական վերջին դարերուն, այնպես որ քրիստոնեության շրջանի մեջ մի քանի անգամ վերածնվող և բարձր կատարելության հասնող ճարտարապետական արվեստի առաջին վերածնությունը ամենայն հավանականությամբ նախաքրիստոնեական դարերուն տեղի են ունե-

Նկ. 4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարան

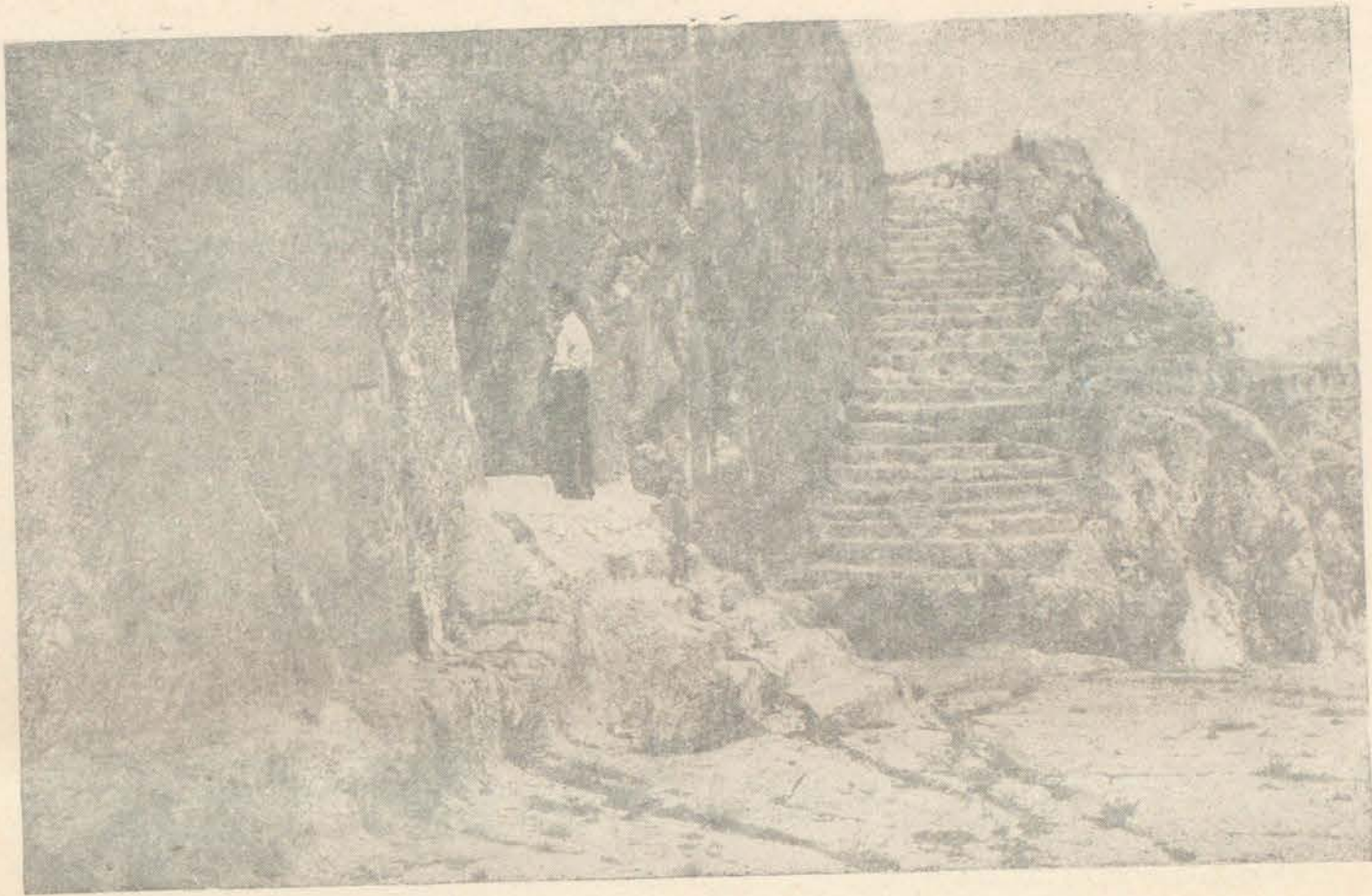
ցել և բավականին զարգացած վիճակում մտել են քրիստոնեական թվականները: Այս կարծիքին ույժ են տալիս անվրեպ նախաքրիստոնեական շրջանի քանդակագործությունները, ինչպես Ադիամանում, Դարբանդում, նույնպես ուրիշ տեղեր, որոնց մասին կխոսեմ հետո: Որովհետև արվեստի զարգացման բնական օրենքով ևս դատելով 4-րդ և 5-րդ դարերուն մեջ ըստ ամենայնի կատարելության հասնող ճարտարապետական և շինարարական արվեստների բավականաչափ մշակված դրույթունը ապացուցում է, որ նույն արվեստների

սկիզբը մի քանի դար առաջ պետք է լինի, որ աստիճանաբար մշակվելուց և զարգանալուց հետո հասեր է 4-րդ և 5-րդ դարերը այնքան կատարելությամբ, ինչպես որ ապացուցում են այն դարերեն մեր օրերուն հանող շենքերի մնացորդները:

Այժմ մի քանի խոսքով բնորոշենք նախաքրիստոնեական Հայաստանի քաղաքակրթության դրույթունը, որուն մասին տեղեկություններ կան պատմագրությանց մեջ, թե՛ քաղաքակրթության զարգացման և թե՛ ճարտարապետական շինությունների կատարելության մասին: Այնուհետև կհերկայացնենք այն շենքերը, ամբողջական կամ կիսավեր, որոնց ծագումը նախաքրիստո-

¹ Այս հատվածը տպագրում ենք առային անգամ, փոքրիկ կրճատումներով և փոփոխություններով՝ հիմք ունենալով հեղինակի այս նյութի վրա ավելի ուշ գրած հոդվածները:

² Նկարը գետեղված է առաջին ժողովածուի մեջ՝ 33 էջում:

Նկ. 5. Վանա բերդի ուրարտական աստիճանները և վիճափոր շենքի մուտքը

նեական լինելու մեծ հավանականություն կա, թեև հետագային, ըստ ժամանակի պահանջմանց դանազան փոփոխությունների և նորոգությունների են ենթարկված:

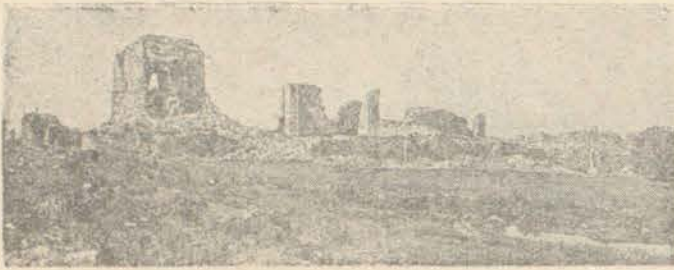
Դեռ Հայաստանի նախաբնակ ուրարտացիների ժամանակ հիմնվում է Վանը, Սարտուր Ա-ի ձեռքով (835—820 Ք. ա.): Քիչ հետո ոչ միայն քարեգարգություն, այլև մի շարք կուրտուրական հաստատություններ շինվում են Մենուա Ա-ի ձեռքով (800—780), որոնց կարևորները և դարձանալիները մինչև այսօր գոյություն ունեն: Մովսես Խորենացին, Վանի մեջ շինված սկզբի և հետագա ուրարտական մեծագործությունները վերագրում է ինչ որ առասպելական թագուհի Ծամիրամի. իր գրքի Ա. մասի ԺՁ գլխի մեջ մանրամասն պատմում է Վանի բերդի, պարիսպների, քարայրերի, շքեղ քաղաքամասերի և գլխավորապես հռչակավոր ջրանցքի և այլ և այլ շինությունների մասին, որ այսօր իսկ գիտնական ճանապարհորդներ վկայում են որ մեծ մասամբ տակավին մնում են ուրարտական այդ մեծ և զարմանքի արժանի շինությունները և հաստատում են, որ ուրարտացիների ժամանակ Հայաստանում գոյություն ունեցել են, թե՛ քաշակորով աշխարհակալ միապետներ և թե՛ քաղաքակրթված ժողովուրդ: Մանավանդ քաղաքի շինության նկարագրությունը, որ ուղղակի կապվում է այնտեղ բնակվող ժողովրդի հետ, ապացույց է ըստ ամենայնի երկրի առատության, բնակիչների բարեկեցության ու հանգստության: Գույնզգույն քարերով շինված երկու կամ երեք հարկանի շենքեր, բնակիչների հարստության և ճաշակի զարգացման ապացույց են, իսկ շենքերի ճակատները դեպի արևելք

շինելը. հօգուտ առողջապահական գիտակցության կը վկայեն:

Նախաքրիստոնեական վերջին դարերում, քննադատության բռնի անցած, Հայաստանի վրա թագավորող մի քանի մեծ աշխարհակալ թագավորների պատմության մեջ արձանագրված ուշադրության արժանի գործերը, որոնց մասին մեզ լրացուցիչ և ստույգ տեղեկություններ են տալիս օտար պատմագիրներ, պարտավորեցնում են հավատալ Հայաստանում գոյություն ունեցող լուրջ քաղաքակրթության, մեր թվականից դեռ երկու-երեք հարյուր տարիներ առաջ: Երբ ի նկատի ունենանք այն ժամանակվան հունա-հռոմեական քարձրագույն քաղաքակրթությունը և մեր երկրին տիրապետողների ջանքն ու ձգտումը, այդ բարձրագույն քաղաքակրթությունը Հայաստան տեղափոխելու համար, պիտի տեսնենք, որ որոշ չափով իրենց նպատակին հասել են հունա-հռոմեական քաղաքակրթությունը Հայաստանում տարածելու համար:

Նախաքրիստոնեական վերջին շրջանում Հայաստանի մեջ եղել են երկու մեծ թագավորներ, որոնք ընդհանրապես տիրապետող պարսկական ազդեցության դեմ կռվելով հունական քաղաքակրթությունը տարածելու նպատակի հաջողության համար, նաև աշխատել են Հայաստանի մեջ մտցնել հունական դիցապաշտությունը, որոն ակամա համակերպվում էր ժողովրդյան մեծագույն մասը: Լիովին հաջողեր են թե ոչ, այդ մասին վճռական բան չի կարելի ըսել, որովհետև պարսկական քաղաքակրթության ազդեցությունների ընտելացած ժողովուրդը, դարեր հարկավոր էին փոխելու և հունական քաղաքակրթության ընտելացնելու համար: Սահմանա-

կից երկու մեծ պետությունների մեջ, Հայաստանի վրա ազդեցություն գործելու մրցումը երկար պիտի տևեր, առանց սակայն լիակատար հաջողության: Մանավանդ որ Հայաստանի ժողովուրդը արտաքին ազդեցություններ

Նկ. 6. Տիգրանակերտի պարիսպների մացորենընդ
քառ կեման շառույթի

ընդունելով և յուրացնելով հանդերձ, քաղաքակրթական տեսակետով բոլորովին ինքնուրույն բնույթ ունեն: Գալով մասնավորապես ճարտարապետության ազդեցությանը տեսակետով, որ մեր իսկական նախատակն է հետազոտել, բնավ չեն համարում հունա-հռոմեական ոճին և մինչև վերջին անկում միևնույն արևելյան ինքնուրույն ոճով շարունակել են իրենց ճարտարապետությունը և շինարարությունը:

Նախաքրիստոնեական թագավորներն մեկը, Արտաշես Ա. (Ք. ա. 160 թ. ?) Վանի լճի ափին շինեց Արտամետ քաղաքը, յուր կնոջ Սաթենիկի զվարճության համար (Քոմա Արծրունի) և գարդարեց գեղեցիկ շինություններով, պարտեզներով, ճեմելիքներով, ծաղկաստաններով և այլ գեղեցիկ հարմարություններով: Իսկ մյուս թագավորը, Մեծն Տիգրան, շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս քաղաքին համար ևս օտար պատմագիրների կողմից վկայություններ կան, որ շատ շքեղ էր և շինարարական օրենքներով ըստ ամենայնի կատարյալ: Շրջակա քաղաքակիրթ ազգերից խիտ բնակչություն ունեն իր մեջ, բացի հայ ժողովրդից, որ համեմատաբար պատկանելի թիվ կկազմեր: Այս քաղաքը Տիգրան Մեծի կենդանության ժամանակ պատկանելի համբավ ստացել էր իր գեղեցկության համար:

Բայց այս երկու քաղաքների շինությանց ոճի մասին ոչ մի խոսք չկա: Կարող է նորաշեն քաղաքները շատ շքեղ և ակնհաս լինել, բայց մեզ պետք է համարենք, որ ազդեցության խնդիրն է, որ քանհայտ է: Սակայն այստեղ դարձյալ իմ կարծիքս պիտի կրկնեմ, որ նկատի ունենալով ժողովրդի ճաշակը, պետք էր որ ժողովրդին շինածը լիներ ընդհանրապես արևելյան. այնտեղ պետք է որ գտնվեին ասորա-քաղդեական, պարսկական ոճեր և շինելակերպերը (ինչպես որ տեղեր է մինչև 15-րդ դար, շատ քիչ արևմտյան խառնուրդներով): Սակայն հունա-հռոմեական ոճը, ամենայն հավանականությամբ, պետական շենքերու հատուկ պետք է որ լիներ, ի նկատի ունենալով տիրապետողների ճաշակը և արևմտյան քաղաքակրթությունը Հայաստանի մեջ ընդհանրացնելու ձգտումը: Վերջապես պետք էր որ արևելյան և արևմտյան ոճերու խառնուրդ լինել, իհարկե մեծագույն տեղը արևելյան ինքնուրույն ոճին տրված:

Երկարատև հետազոտությունների մեջ նկատել եմ, որ մինչև 15-րդ դար, հաղիվ մի քանի շենքերի մեջ, արևմտյան ճարտարապետության գծեր պատվաստված են Հայաստանի հին ճարտարապետության մեջ: Վերջապես հունա-հռոմեական և քյուզանդական ճարտարապետությունները շատ թեթև ազդեցություն են ունեցել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, իրենց պետական գոյության տևողության մեջ. Հայաստանի ժողովուրդը և մասնավորապես ճարտարապետները սիրել են արևելյան յուրը և առնական ոճը քան հունա-հռոմեական նրբին և շքեղ ոճը:

Գտնելի մեջ հունա-հռոմեական ոճով կառուցված Տրդատա թախտի գոյությունը բնավ ընդհանուր ազդեցություն չպիտի համարել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, լուսնդի այդ շենքը միակն է, որ մեզ հասած է, և տեսնում ենք, որ բովանդակ Հայաստանի մեջ այլևս չկան նույն հռոմեական ոճով շինված շենքեր, եթե լինելին իսկ, այնքան սակավաթիվ եղած են, որ անմիջապես անհետացել են: Գուցե օրինակներ պտնվին, եթե հին Արտաշատը պեղվի և խուզարկվի:

Շատ դարձանալի կերպով Տրդատա թախտն հետո, մինչև 5-րդ դար շինված են մի քանի շենքեր, նույնիսկ Գառնիի մեջ գոյություններն պահել են մինչև այսօր, որոնք հազիվ նշմարելի մի քանի հունա-հռոմեական գծեր ունին իրենց մեջ, ինչպես Տեկոր, Ծիրվան-ձուր, Գիրակյար, էջմիածին և այլն և այլն, որոնց մասին իր տեղում կհայտնեմ մանրամասն: Այժմ միայն ընդհանուր հատկություններն բնորոշելու համար պիտի մատնանշեմ, որ այս բոլոր հիշածս շինությունները, որ հասել են մեր օրերուն և հաստատուն սովորյալներ ունեն նախքան 5-րդ դար, կամ 5-րդ դարուն կանգնված լինելուն, բնականաբար մտածել կուտան քննող ճարտարապետին կամ հետազոտող ուսումնասիրին թե, դեռ 5-րդ դարուն այնքան ճարտարապետական ճաշակ և շինարարական կատարելություն ունեցող շինվածքներ ե՞րբ այնքան մշակվեցին և կատարելության հասան, որ և քանի՞ դար առաջ կարող էր տեղի ունենալ անոր ծրագրումը կամ սկիզբը:

Արդ, ի նկատի ունենալով, որ ճարտարապետություն և շինարարություն միշտ համարաբար առաջ են ընթանում, և դարերի ընթացքում աստիճանաբար են կատարելագործվում, հետևաբար անոր սկիզբը կամ վերածնության ծրագրումը տեսնելու համար, պետք է ետ գնալ դեպի նախաքրիստոնեական դարերը: Մանավանդ, երբ պատմական տեղեկություններ մեզ կավանդին ոչ միայն քաղաքների շինության, այլև անոնց գեղարվեստական բարեզարդության 2-րդ և 3-րդ դարերուն, բնականաբար քրիստոնեական շրջանի կատարելագործված արվեստի սկիզբը պետք է տեսնել մեր թվականեն առաջ քան 3-րդ դար:

Գուցե գտնվին մարդիկ, և իսկապես այնպիսիներ կան, որոնք Հայաստանում դարգացող ճարտարապետության մասին հոռետես են և արհամարհանքով են վերաբերվում, սակայն պետք է ըսել, որ այդօրինակ մարդոց բնավ ծանոթ չեն, սկսած քրիստոնեական թվականից մինչև 15-րդ դար Հայաստանում անթիվ հուշարձանների գոյությունը, որոնք մինչև մեր օրերուն հասած են: Բացի անոնց անձանոթ լինելուց, եթե այդ

պիսիներին ներկայացնենք Հայաստանի մեջ իրագործված խոշոր գեղարվեստական մնացորդներ, երբեք չեն ուզում հավատալ Հայաստանի բնիկ ժողովրդին ի հնումն ունեցած տաղանդին և շնորհքներին, անպատճառ օտարի մատն են ուզում տեսնել այդ գեղարվեստ աշխատանքի մեջ:

Ես իհարկե, աշխատությունս մեջ այդպիսի հոստեանների գոյությունը ի նկատի չունեմ՝ ի տես բովանդակ Հայաստանում համարած գեղարվեստ հուշարձանների. բնականաբար պիտի համոզված լինիմ, որ տեղական ժողովրդի ճշնող մեծամասնությունը հայեր էին, նաև հայեր էին շինարար արհեստավորներ (ինչպես մեր ժամանակին ևս), որոնք ոչ միայն իրենց երկրին մեջ իրագործել են այդ գեղարվեստական հիշատակարանները, այլև գաղթականությունը տարել են հեռու և մոտ օտար երկրներու Այս մասին ոչ միայն հայ, այլև օտար արվեստագետների վկայություններ են, որոնց մասին պիտի խոսենք առաջիկային ի պահանջել հարկին:

* * *

Ոմանց կարծիքով՝ հայ-ճարտարապետության ոճը պետք է որ լինի զուտ հունական և կամ բյուզանդական և այս կարծիքին իբրև փաստ կենդանացնեն հայ լեզվի և գրականության հունական և բյուզանդական գործող ազդեցության ենթարկված լինելը:

Ինձ հայտնի չէ թե որչափ մեծ ճշմարտություն է այս կարծիքը հայ լեզվի ու գրականության համար, սակայն հայ ճարտարապետության համար միանգամայն անընդունելի տրամաբանություն է, կապելով լեզվի ու գրականության հետ ինքնուրույնությունն գուրկ համարելը:

Հայ ճարտարապետությունը գրեթե ամենեին չէ ուսումնասիրված, ճշմարիտ է որ հիսունն ավելի նվրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ շրջած են Հայաստանը, որոնցմե շատերն իրենց հիացման ապավորությունները բանաստեղծական ներբողներով են արտահայտած, սակայն շատ քիչն են, որ քանի մը տող քննադատորեն գրած են հայոց սճերու մասին: Նվրոպացի գիտնականը պարտական ալ չէր զուտ հայ գեղարվեստի նվիրելու իր ժամանակը, քանի որ նա ուներ յուր առանձին գործն ու նպատակը յուր ուղևորության ժամանակ: Այդ մեր գործը պիտի լիներ, իբրև ստույգ նասիրություն համար պատրաստ նյութ գիտնոց սեղանին վրա դնել այն անհուն ու անսպառ նյութերը, որոնք ջրված են Հայաստանի ամեն կողմը:

Կարծողներ կան, որ շատ բան հղած է արդեն թե օտարներու և թե հայ բանասերների կողման, հավաքված են նկարներ, գրված են նկարագրություններ, բայց ցավ ի սիրտ ևս պիտի բռնեմ, որ այդ ամենը ոչ մի արժեք չունին, քանի որ հասակայես ծրարված գիտական ուղղությամբ չեն կատարված և ոչ մի գիտնական անտնցմե չէ կարող նպատակահարմար արդյունք արտադրել գլխավորաբար այն պարզ պատճառով, որ եղած նկարները և նկարագրությունները մեծ մասամբ անհարազատ և սխալ են: Մեծահարգ գիտնական պր. Ն. Մառ Անիի պեղումներու ժամանակ հուսահատ չեղ-

տով մը հաճախ կկրկներ թե «Անիի մասին առաջ բովական բան գիտեմք, այժմ ոչինչ չգիտենք», վասն զի օր ըստ օրե կտեսներ, որ գրվածներու նման ոչինչ չեկար, նորագույն հետազոտություններ և պեղումներ բուրովին տարբեր և նոր բաներ երևան կբերին:

Բնական էր, որ մենք չէինք կարող Հայաստանի մեջ ունենալ եգիպտական բուրգեր, հունական ակրորոններ, բյուզանդական ս. սոփիաներ, սակայն ինչ որ կարելի էր պատել դարուց ի դարս արշան ճապարիքներու մեջ լողացող և իր աշխարհագրական աննպատ դիրքի պատճառով ոտնատակ կոխկրավելու դատապարտվող նահատակ ափ մը ժողովուրդի, անդից բազմապատիվ ավելի ունինք:

Գեղարվեստի բացարձակ թշնամի մրրիկ մը բրիստոնեական նախնական դարերուն, ինչպես արևմուտքի մեջ, նույնպես արևելքի մեջ, եթե ամեն բան բարուքանդ չընենք, այսօր Հայաստանը պիտի ունենար ոչ միայն Գ և Գ դարերեն սխալ գեղարվեստական հիշատակարաններ, այլ և նախաբրիստոնեական շրջանի ևս հայկական բարձրագույն քաղաքակրթության ապացույցներ:

Բայց ինչ որ ալ լինի այդ ավերման հետևանքը, անվիճելի ճշմարտություն է, որ առաջին դարուն (Ք. ա.) Հռոմի մեջ, հռոմեական արվեստի գերեզմանին վրա, իբրև վերջին կոթող Փանթեոնը կանգնվելն հետո, երբ անընդհատ Գ—Ն դար գեղարվեստական կյանքը բուրովին մեռած էր, երբ դեռ Բյուզանդիոնի աշխարհահռչակ Սոփիան իր երկնակամար ոսկեզօծ գմբեթը դեպի երկինք չէր բարձրացուցած Զ դարուն մեջ, Հայաստանի գեղարվեստի կանթեղը մշտավառ կալլվար, և սահմանված էր օր մը արևմուտքի մարած ջահերուն ալ լույս մատակարարելու:

Գտնի մեջ Ա դարու սկզբին շինված Տրգատա թախտ անվանված աննման կոթողը, եթե Հռոմի ծաղկյալ դարերուն Հռոմի մեջ կանգնեին՝ անկեց ավելի վաշխլություն և շքեղություն չէին կարող տալ: Ե դարուն մեջ կանգնված հայկական եկեղեցիներ՝ որոնց գլխավորներն են Տեկրի և Երևույթի տաճարները, իրենց վրա պայծառ կցորացնեն հայ ճարտարապետության դարավոր մշակման և զարգացման գրոշմը: Եթե մի Տեղսի շատնվեր ժՔ դարու սկզբին՝ Տեկրի տաճարը հետազոտող, գուցե հավիտյան պիտի սրբագործվեր պայտածե կամարներու արարական ստեղծարթծություն լինելուն բնահանուր համոզումը, վասն զի Տեկրի տաճարը արդեն՝ օրհասական վիճակի մեջ է, և ահա վաղը, ոչ միայն Ե դարու պայտածե կամարներ՝ այլ ևս հայ ինքնուրույն ճաշակի արացույց հիանալի խոյակներ, խարխուլներ և ուրիշ զարդաքանդակներ բնգմիշտ պիտի թաղե յուր փլատակներուն տակ:

Եթե Արուաշատ, Վաղարշապատ, Արմավիր, Գլին և ուրիշ մեծամեծ մայրաքաղաքներ անհետ կորան, բարեբախտաբար, հայ գեղարվեստը փառաբանող Անին դեռ կենդանի է յուր պատկանելի հիշատակարաններով ու ճոխաքանդակ քեկորներով:

Անին շտեմարան է հին դարերու հայկական գեղարվեստի ոճերուն և բանալին իրմե առաջ կորած գիտությունաց և պատմությանց ստեղծվածները լուծելու: Անեցիք չեն արհամարհած իրենց պատկանական արվեստները, այլ հետզհետե նույնը զարգացուցին և ճո-

1 Այս հատվածը բաղկ է երեք Գեղունիա 1909 թվականի թ. Ե-ի մեջ տպագրված «Կաթիլ» մը հայ գեղարվեստի ծագման հոդվածից:

խացուցեր են առանց նախնականին տիպն ու հատկութիւնները կորսնցնելու: Եթէ երբեմն ժամանակի ոգին կազանչեր օգտվիլ զիրենք շրջապատող մեծ ազգերեն, շին վարանած փոխ առնել ոճեր, սակայն այդ ոճերը շին պատվաստված հայ արվեստի բունին վրա՝ առանց դանոնք նախապես հայացնելու:

Հայ ճարտարապետութիւնը մեզ ծանոթ նախնական շրջանին մինչև վերջին անկումը (ԺԳ կամ ԺԵ դար) չորս զանազան վերածնութիւններ ունեցեր է միշտ մեկզմեկե ավելի տպավորիչ և շքեղ ձևերու տակ: Յուրաքանչյուր վերածնութեան մեջ խիստ աննշան գծերով կմատնվին օտար ազդեցութեանց հետքերը:

Վերջին վերածնութեան մեջ ԺԲ—ԺԳ դարերուն, եթէ ոչ բոլորովին արաբականութիւն՝ գոնե արաբական գործի ազդեցութիւն տեսնել կուզեն ոմանք: Սակայն իմ կողմանց դժվար է համաձայնել այդ կարծիքին, և դարեն ի վեր Հայաստանը տղոտող արաբ ժողովուրդը ի՞նչու պիտի սպասեր մինչ ԺԲ—ԺԳ դարերը իր արվեստով Հայաստանի վրա ներգործելու համար:

Նոր գիտութիւնը մերժեց արաբներու ստեղծական տաղանդը:՝ Արաբներ չէին, որ արվեստ ստեղծեցին իրենց գրաված երկիրներուն մեջ, այլ իրենց գրաված յուրաքանչյուր երկիրներուն բնիկ ժողովուրդները ստեղծեցին տիրող տարրին համար,՝ և այդ պատճառով ալ Սպանիա, Թունիս, Ալժիր, Սյուրիա, Պարսկաստան և Հայաստան, յուրաքանչյուրը ըստ տեղական պայմաններու և սեփական ճաշակի, իրարմե մեծապես զանազանող արաբական ոճեր ստեղծեցին:

Հայաստանի մեջ ԺԲ—ԺԳ դարերու ծաղկող արաբական ոճը եթէ բազմաթիւ հայոց հնագույն ոճերու հետ, շատ կգտնենք նոր արաբականի կորիզներ՝ որոնք հայ գերիներու հետ թափառելով երկրե երկիր արաբական տիրապետութեան սահմաններուն մեջ և հետըզհետե վարդանալով հետագարձ ներգործութիւն միայն ունեցեր են:

Գոնիայի մեջ արվարձանի մի դավանափոխ հայ ԺԱ դարուն կշիներ Ալայիդիին մզկիթին ամպիոնը, որուն վրա Հայաստանեն տարված գեղեցիկ մանվածոներով՝ վարդարեկեն հետո՝ վրան ալ կզներ հայկական ութանկյունի թմբուկավոր կաթողիկէ. նույնպիսի կաթողիկէի ձևով շինված է նաև մզկիթին դմբեթը:

Երբ հայ արվեստագետին ճակատագիրը տնօրինողը և անոր հայրենիքը որոշողը՝ բնական տիրապետողին քմահաճույքն էր, այլևս ինչո՞ւ զարմանալ, որ Ե դարու Տեկոթի պայտաձև կամարները Ժ դարուն Սպանիայի մեջ կերևան:

Հայկական պատմական շրջանի յուրաքանչյուր դար լեզարվեստական պատկանելի մեծագործութիւններ արտադրեր է, որոնցմե շատերը կանգուն կամ կիսականգուն մեզ հասած՝ սերճարիսս վկաներ են հայ ժողովուրդի գեղարվեստական բեղմնավոր տաղանդին, որոնց մեկ քանի նմուշը ներկայացնել հաճույք է ինձ համար:

Բազմաթիւներու օրով Շիրակի մեջ, հազիվ մեկ

¹ A. Choisy.— Histoire de l'architecture. second, p. 90 (Paris).
² Daniel Ramée— Histoire générale de l'architecture, tome deuxième. Paris, MDCCC LXII, p. 1143.
³ Manuel d'art musulman. Gaston-Migeon III, Paris, p. 120, fig. 101.

ու կես միլիոնի հասնող մի փոքրիկ ժողովուրդ, բավական չէր որ արևելյան արտակարգ ճոխութեամբ արաբական պայտաներ պիտի կանգնէր, թագավորներու թագերը թանկագին գոհարներով ու մարգարիտներով պիտի զարդարեր, թագուհիներու համար ոսկեթել բեհեզներ ու ծիրանիններ պիտի պատրաստեր, բազմաթիւ թագաւորացիներու և իշխանազուններու վաչկիքի ու զվարճութեան համար առատ հարկեր ու նվերներ պիտի վճարեր, այս ամենն զատ, այդ փոքրիկ ժողովուրդի քրտինքի կաթիլներն գոյացել են այն բազմաթիւն գոմարները, որոնցմով կանգնվել են բացի Անիի ահաւոր պարիսպներն, ուրիշ բազմաթիւ բերդեր, հազարավոր հոյակապ մեծ ու փոքր տաճարներ, կամուրջներ, քարափոր հասարակաց ճանապարհներ, գեղարվեստական վերին աստիճան նուրբ ու շնորհալի տեսքով և, ո՞րչափ ժամանակի մեջ, առասպելական է, եթէ ըսեմ՝ հարյուր քսան տարվան փոքր ժամանակամիջոցի մը մեջ: Հիրավի Անիի շինութիւնը թեև սակայն Ժ դարն մինչև ԺԳ դարը, բայց երբ դուրս հանենք պարսկական բունակալութեան շրջանը, երբ գեղարվեստական զարգացման ոչ մի շարժում չի նկատուի զատ նույնիսկ անեցու ամենն սիրելի թագուհիի կաթողիկէին գազաթը մահմետական մահիկին փայլիլը անմխիթար սուղի էր մատնած ժողովուրդը, այլևս հազիվ մեկ ու կես դար կմնա իբրև շինարարական շրջան:

Ով որ տեսած է Բյուզանդիոնի պարիսպները և բազմաթիւ Անիի պարիսպներուն հետ, նա կտեսնէ թե զժբախտ Անիի գեղապարույր բուրգերը ո՞րչափ թանձր ստվեր կձգեն Բյուզանդիոնի պարիսպներու կոշտ ահաւորութեան վրա:

Գագիկ Ա, երբ է դարուն մեջ կանգնված հռչակավոր Զվարթնոց եկեղեցիի տխուր հիշատակը կվերականգնէր Անիի մեջ յուր մեծագործ ս. Գրիգորով, անոր քարեպաշտ թագուհին Սմբատի հիմնարկած կաթողիկեն շքեղապես կամբողջացներ: Եթէ կաթողիկէի ներքին ծիրանեծաղիկ և ոսկեթել զարդարանքներու մասին Ասողիկի վկայութիւնը հաստատող փաստերն մերկացած է տաճարը, անոր արտաքին պատերուն վրա գտնված քանդակազարդերն մեկը, արևելյան խորշերու մեկ հատի կամարը թող պատմե թագուհին ճաշակը:

* * *

Բազիլիքներն՝ իբրև աշխարհիկ շինք, նախնի հունաց մեջ ևս իրագործված էին, բացի այն որ մեհնարական ձևերն շատերը միանգամայն նման են բազիլիքներին՝ բացառութեամբ արտիդի, այլև հնագիտական ուսումնասիրութիւնները հայտնագործել են, որ ընտանեկան բնակարանների մեջ մեծամեծ սրահներ շինված էին նույն ձևով, երբ փայտով ծածկելու հնարավորութիւն կար, որովհետև երբ հին հունաց մեջ դեռ անծանոթ էին կամար կապելու գործնական միջոցները, սրահներուն որոշ լայնութիւն տալու համար, հանդիպակաց պատերն պահանջված շարիով հետո սյուններ

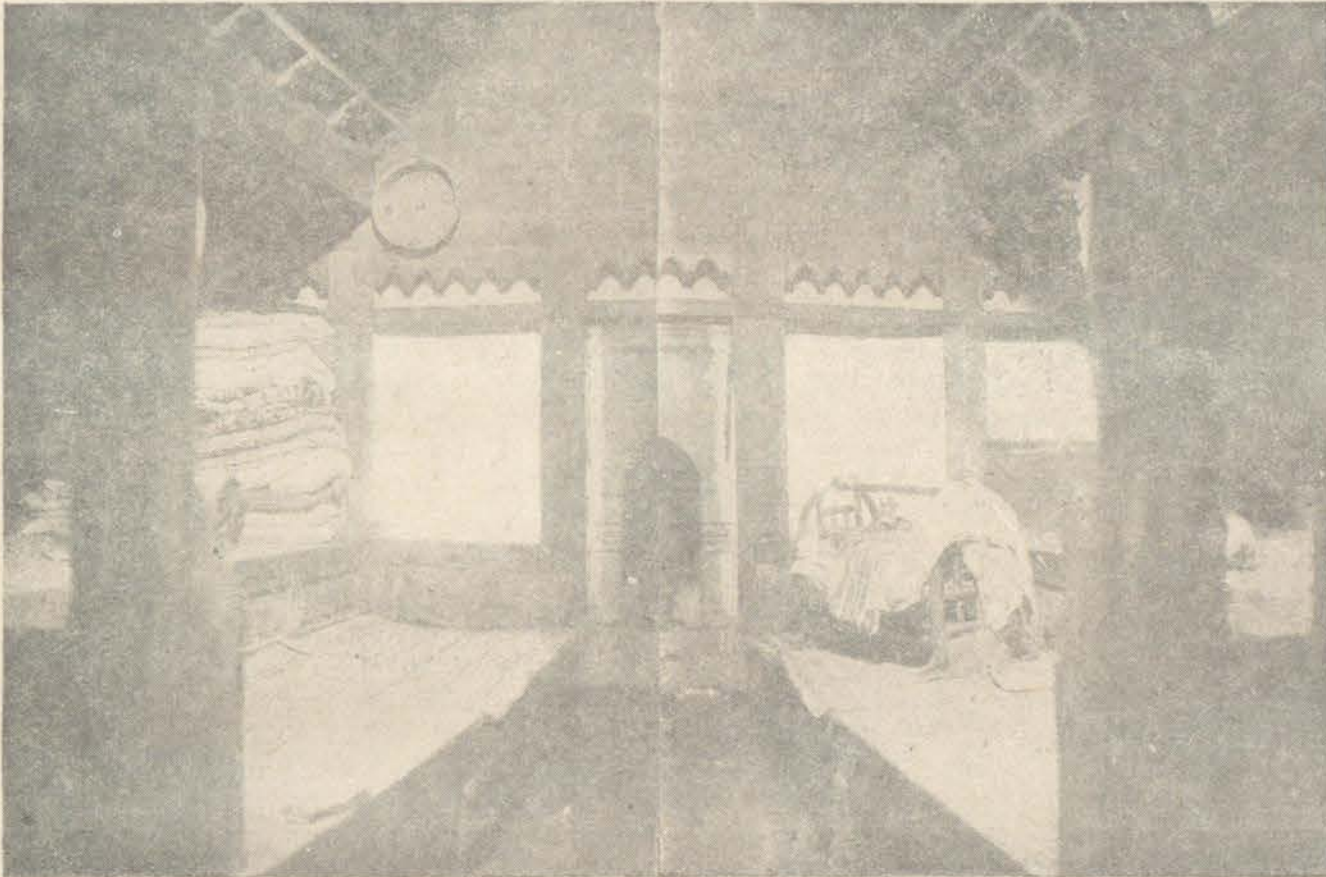
¹ Այս հասովածը տպագրում ենք հեղինակի սեպտի Ժնադրից, որի սկիզբը և վերջավորութիւնը հանել ենք՝ կրկնութիւններից խոյս տալու համար:

Խազմեղ

կանկերն, այնչափ, որչափ որ միջին թևը ծածկելու համար գերաններու երկարությունները կբավականացնեին, միջին շաբլի թևին գերանների երկարության չափով սյուները շարելի հետո, կողմնակի թևերը ծածկելու գործողությունը արդեն ինքնին հեշտանում էր: Ներկա կյանքի մեջ իսկ, մեծ քաղաքներում պակաս չեն բազիլիք ձևի հասարակական շինություններ, որոնք իբրև հանդիսատեղի, ժողովատեղի, կամ իբրև խաղասրահներ և պարասրահներ ծառայում են և նրանց ծախքին հաճախ գտնվում են հատկապես շինված բեմեր դասախոսությունների կամ ներկայացումների համար, և որ

ավելին է, մեր բաժանանքներից մեկը հայ գյուղացու սյունաշար երկար գոմերը համարում էր բազիլիքների նախատիպ Հայաստանի համար: Թեև քավական միամիտ է այս բաղդատությունը, սակայն ճշմարտություն է, որ չափազանց նման են բազիլիքի հայկական գյուղերի մեծ գոմերը, որոնց կողմնակի թևերին մեջ կապվում են անասունները, իսկ միջին թևերը ազատ են անցուղարձի համար, եթե արսիղի փոխարեն ընդունենք մեկ ծախքին վրա գյուղական ձմերային գոմի օդան, այն ժամանակ նմանությունը կատարյալ կլինի:

Մասնավորապես հայոց եկեղեցիները, որ ի սկզբ

Նկ. 7. Գոմի օդա գյուղական տան մեջ

բան հունական մեհյանների կամ բազիլիքների ձևով սկսեցին, այնուամենայնիվ միևնույն ձևերի մեջ չհարատեցին, կարծեք հետզհետե հաճելի շերեցավ հայերին նույն արևմտյան ձևերը, ուստի դեռ 5-րդ դարուց սկսեցին փոխել, և հանելով բազիլիքների հատկանիշներին՝ ավելի բոլորակ, քառակուսի ու այլ ձևեր և շրջազովյան համար նաև գմբեթավորեցին հայկական ոճի հատուկ գմբեթներով:

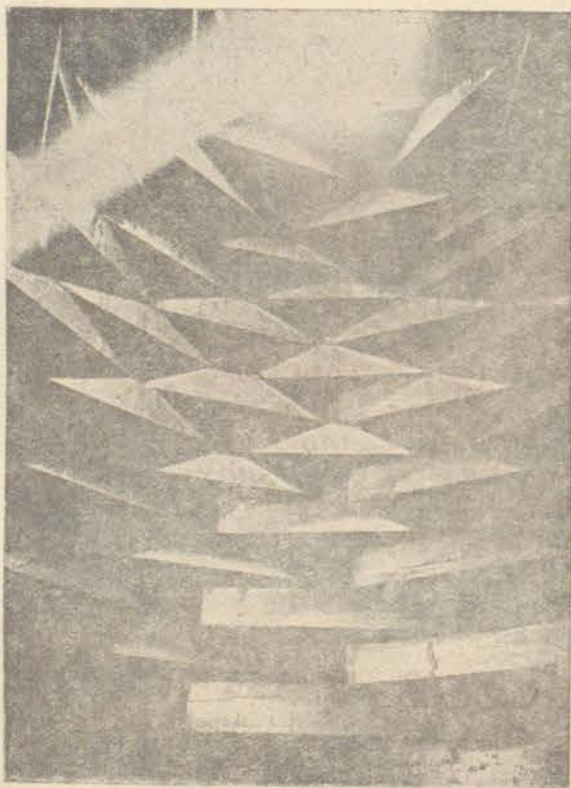
Գմբեթը զուտ արևելյան ոճ է, ծագումը կհասնի մինչև քաղդեական շրջանը, թեև դեռ անկատար վիճակի մեջ, այնուամենայնիվ գոյություն ունեցան հին Քաղդեայում շինված փոքր ծավալով դամբարանների վրա և ասորաբարելական շրջանում մի քիչ ավելի կատարելագործությամբ՝ Խորասպատի պալատի նախասրահի վրա: Հին պարսկական պետության մեջ գրմբեթաշինությունը այնքան կատարելագործության հասած էր, որ հսկայական մեծությամբ և բարձրությամբ գմբեթներ շինվեցան պարսկական պալատների վրա, այդ շրջանում ոչ միայն արքայական պալատների վրա,

այլ և անհատական մեծ շենքերի մեջ իսկ սովորական էր դարձած ցածր կամ միջակ գմբեթ շինել փոքր ի շատե ընդարձակ սրահների վրա: Պարսկաստանի հսկայական գմբեթների ուղղակի ազդեցությունն էր, որ անցավ դեպի արևմուտք և Հռոմի մեջ ն. ք. մ. թ. Ա դարուն շինվեց Պանթեոնը՝ հսկա գմբեթով՝ հանուն բոլոր աստվածների: Այժմ նույն շենքի նմանությամբ շինված գոյություն ունի մի այլ Պանթեոն՝ Փարիզի մեջ, որ ծառայում է իբրև տապանատուն հասարակական մեծամեծ ծառայություններ կատարող հանգուցյալների գերեզմանների համար:

Պարսկաստանին անմիջապես հարևան Հայաստանը էտ չմնաց ճարտարապետական այդ շքեղ մեծագործութենեն: Հայկական ոճի հատուկ գմբեթի ձևը ինչպես հայտնի է բոլորակ թմբուկի վրա կոնաձև ծածկն է, բստ ժողովրդական ավանդության, այս ձևը իբր խորհրդանշան վերցրին հայերն Արարատ լեռան կոնաձևից, որ հեթանոսության ժամանակ խորհրդավոր պաշտեի սարն էր Հայաստանի, ինչպես աստվածարնակ

Ուղիմպիոսը Հունաստանի համար, թեև քրիստոնեությունը ջնջեց ըստ երևույթին Արարատի պաշտամունքը, այնուամենայնիվ Հայաստանի կենդրոնին վրա զոնվող և հին ավանդություններով հարուստ այդ սարն իր հմայքը չկորցրեց ժողովրդի աչքին, եղան ժամանակներ որ Հայաստանի թագավորներ իրենց գրուշակների վրա իբր հայկական սիմբոլ Արարատի պատկերը գրին նույն տապանով:

Այստեղ հարկ է գիտնել մի կարևոր հանգամանք. հին հուշարձանների քանակությամբ պարզված է, որ Հայաստանում գմբեթաշինությունը երկու ուղղությամբ զարգացավ, մեկը այն է, որ մինչև մեր օրերը գոյություն ունի եկեղեցիների վրա՝ թմբուկավոր և կոնաձև ծածկով, իսկ մյուսը՝ թեև արտաքուստ միանգամայն անփառունակ, սակայն ի ներքուստ խիստ շքեղ կազմվածք ունին շենքի իրագործման ժամանակի ճաշակին համաձայն քանդակագործություններով: Այս երկրորդ ուղղությունը իրագործված է դարձյալ բարով եկեղեցիների նախագավիթների, տոհմային զամբարանների և այլ հարակից շենքերի վրա, որոնք անկախ են եկեղեցիներից: Սակայն երևում է, որ քարյա այս ոճով շինված գմբեթներն առաջ են եկել առհասարակ փայտաշեն տների մեջ գերաններով իրագործված գմբեթներից, որոնց գրական լեզվով սողումաբաշ են անվանում, իսկ հասարակ ուսմկական բարբառով դասնալուն: Գմբեթների այս գեղեցիկ ձևը հայոց մեջ պահված է եղել մեր

Նկ. 8. Գլխառան ծածկը գյուղական տան մեջ

ժամանակի քաղաքների և գյուղերի մեջ շինված փայտաշեն տների մեջ և կամաց կամաց անհայտանալու վրա է, տեղի տալով նորաձևությունների, այսինքն հարթ հորիզոնական առաստաղների: Այս սողումաբաշ գմբեթների մեջ երբեմն այնքան գեղեցիկ և խնամքով շինվածներ կան, որոնք անհնար է որ բնույթ հետաքրքիր ճարտարապետի ուշադրությունը չգրավեն (տեսնեսա-

կան և դիմացկունության տեսակետով): 1913 թվականին հայտնի դիտնական Ստրլիգովսկի առանձին խնամքով լուսանկարել տվավ այս սողումաբաշ գմբեթներից մեկը Մարմաշենի մոտ Ղանլիճա գյուղի մեջ: Դեռ 19-րդ դարում, արևմտյան և հարավային Հայաստանում, որ ես առիթ եմ ունեցել շրջելու, այնքան սովորական եղած էր մեծ տներու մեջ գմբեթադրներով մի բնագարձակ սրահ կամ սենյակ շինել, որ գրեթե պահանջ էր դարձել թե՛ տանտիրոջ կողմից և թե՛ տունը շինող ճարտարապետի կամ վարպետի կողմից, սրանով թե՛ տանտիրոջ ճաշակն էր գնահատվում և թե՛ շինող վարպետին արվեստին մեջ ունեցած հմտությունը գովարանվում: Մեծ տների մեջ այսօրինակ գմբեթադր ունեցող սրահներին սովորական լեզվով զուպլալի կամ կուպլա ա նունն էր տրվում: Արտաքուստ գմբեթավոր մասնավոր շենք, այն մտքով ինչպես որ էր ի հնումն, գրեթե ինձ չէ հաջողվել տեսնել մասնավոր շինությունների վրա, սակայն հաճախ երևում էին գմբեթանման թմբուկավոր մասեր մեծ տների կատարին անկյունավոր կամ քառակուսի, որոնց առհասարակ լապսեր (ֆանար) անունն են տալիս: Բայց սրա հակառակ գրեթե բոլոր եվրոպայում մասնավոր մեծ շենքերի, թատրոնների և այլ պետական հասարակական շինությունների վրա բազմաթիվ են գմբեթները, որոնք առանձին շուր և վեհություն են տալիս շենքի բնահանուր տեսքին:

Մինչև ցարդ համառոտակի բացատրություններիցս, կարծում եմ, որ բավական է հասկանալու համար, թե Արևելքում կրոնական հարկաձածուկ շինություններ չեն եղել, իսկ Արևմուտքում որ հունական գեղեցիկ ճարտարապետությամբ, բացի մեհյաններից, նույնիսկ աշխարհիկ շինությունները ևս մեհյանական ձև ունին, այդ իհարկե ժամանակի ոգու պահանջն էր (ճարտարապետության, գեղարվեստականության պահանջն էր և բնահանուր տիպ շենքերի) այնուամենայնիվ այդ մեհյաններն աչ աշխարհիկ ծագում ունեին, թագավորական ունեկորության սրահների ձևերն էին, որ մեհյաններու համար բնորոնելի եղան, նաև բազիլիկները, որ քրիստոնեական եկեղեցիների անունով սրբազորվեցին, դարձյալ զուտ աշխարհիկ ծագում ունեին և պետական կարիքների համար նտեղծված: 4-րդ դարում, նորագարձ քրիստոնեության ժամանակ հավատացողների թիվը այնքան մեծ էր և եկեղեցիս պահանջը շատ, որուն պատճառով ճարտարապետներ չէին կարողանում նոր հավատի համար տաճարների շինություն հասցնել, բազիլիկները զրվեցին քրիստոնեից տրամադրության տակ, որ նույնությամբ բնագունվեց և հետագա նորոգ շինությունների ևս անփոփոխ օրինակ դարձավ, խիստ աննշան հավելումներով: Այլ սակայն, մարդկային ճաշակը մի քանի դարեր անցնելուց հետո երևում է որ նույնը չմնաց, մասնավորապես Արևելքում, շատ վաղ ժամանակ սկսեցին բազիլիկներից անկախ տարբեր ձևեր տալ եկեղեցիներին, որոնք եթե խորը ուսումնաքիրվեն, պիտի անանենք որ այդ նորաձևությունների նախատիպերը գոյություն ունեցան Արևմենյան շրջաններում Պարսկաստանի մեջ, որ մեհյաններ կանգնելու սովորություն բնավ գոյություն չունեցավ բացի փոքրիկ ատրուշաններից և զոհի սեղաններից: Հայաստան, որ մի փոքր ժամանակ բնորոնեց բազիլիկ ձևերն բնույթա-

տումներով, պատճառն այն էր, որ քրիստոնեությունը գալիս էր Հայաստան արևմտքից և հարավից, ուր միահամուռ ենթարկված էին Լարդիկ քրիստոնեական ամբոխային կրոնքին: Հայաստան ընդհանրապես ոչ միայն չհավերժացուց արևմտյան քրիստոնեից ընդունած բազիլիկ ձևը, այլև չմտցրեց դավանության պահանջած այն մանրամասնությունները, որոնք կրոնական ֆանատիկոսության հետ էին կապված: Որչափ ժամանակ որ հայոց քրիստոնեությունը անկախ մնա օտարներից, այնքան ժամանակ մենք չենք գտնում հայոց եկեղեցիների մեջ հեթանոսական գավիթ, ողբացողայ կայան, կանանց բաժին և այլ հարամատուցներ: Նույնիսկ այն ժամանակները, որ կարծվում էր, թե հայերը վերին աստիճան եկեղեցասեր են եղած, պատմագրական ավանդություններ ցույց են տալիս, որ այդ մոլեռանդությունը կղերականների մեջ էր և հողմի փրկության և հավիտենական կյանքի հեռանկարներ ցույց տալով հպատակեցնում էին ժողովուրդին: Այս մասին՝ եթե ուզենք տեսնել օրինակներ, բազմաթիվ են հայ մատենագրության մեջ՝ սկսած 5-րդ դարուց մինչև վերջին ժամանակները: Մեր միակ դյուցազններգակ և բանաստեղծ Միհրան իր միանձանց ճառին մեջ, ողբագին ցավ է հայտնում, որ հայ մեծամեծները, նայելով իրենց աշխարհիկ կյանքին, տեղ պիտի չունենան երկընթուղի: Մի հոգեբանական պեղծախոս օրինակ է 10—11-րդ դարերու քրիստոնեական ամբոխի նկատմամբ, Պրուզ Հովհաննես վարդապետի ավանդությունը: Այս ավանդությունը գալիս է մեզ ապացուցանելու որ հայ ժողովուրդը միշտ էլ այն մոլեռանդ ավերողապաշտությունները չէ ունեցել, ինչպես որ կարծում ենք մենք և կղերն այնպես չէ աստվածացուցել ինչպես ժամանակակից արևմտյան քրիստոնեականները: Ամենայն հավանականությամբ այս անտարբեր վերաբերմունքից է բխում կղերական մատենագիրների այն ողբարգակունց ցավերը, որոնք աշխարհային բոլոր դժբախտություններ, բնության արհավիրքներ, պատերազմներ և այլն և այլն վերագրում էին ժողովրդի դեպի կրոնը և հողմի վերականգնությունն ունեցած անտարբեր և թույլ վերաբերմունքին: (Ավելացնել կղերների դարավոր պայքարը թագավորների և իշխանների հետ՝ տիրապետելու ձեռք տուժով): 1031 (?) թվականի ահեղ երկրաշարժի ժամանակ Հովհաննես կղերն մեծ վարդապետը գրեթե նույն պատճառներին էր վերագրում բնական այս սուկալի պատուհասը: Թերևս հարցվի, թե այդքան մակերևույթին հավատ ունեցող ժողովուրդը ինչու համար շինում էր անօրինակ վախճանությամբ մեծամեծ տաճարներ: Դրա պատճառը հավատից ավելի փառասիրությունն էր, երբ ի նկատի ունենանք, որ մինչև 15-րդ դար ոչ մի ժողովրդական եկեղեցի չունինք, բոլոր եկեղեցիների շինությունները կապված են թագավորների, բարձրաստիճան նախարարների և այլ իշխանների հետ, որոնց փառասիրությունը պահանջում էր ոչ միայն բնիկ Հայաստանի ժողովրդին կողմին հարգանք ու պատկառանք վայելել, այլև միջազգային եկեղեցաշինության մրցումներից հտ չմնալ, որ նույն ժամանակներում բյուզանդական սահմաններով սունկի նման բուսնում էին տաճարներ ժամանակի ողու պահանջմամբ: Մասնավորապես Հայաստանի համար անհաստատ անկախության մեջ եկեղեցին էր մի ամուր շրջանակ ժողո-

վորդին պահելու համար, և հողմերական դասն էր ընդհանրապես հայոց ազգի և պետությունների միջև միջնորդի դեր կատարողը: Պետական իշխանությունները երբեմն քայքայվում էին, սակայն ժողովրդի ամբողջությունը պահպանվում էր եկեղեցին շուրջը: Հավաքված իրաց այս վիճակին մեջ դժգոհ է հին հայերին մեղադրել կրոնական մոլեռանդության մեջ, սակայն ինչ որ առավելապես զնահատելի է, արվեստասեր և գեղարվեստասեր ժողովրդի համար այն է, որ ընդհանուր գեղարվեստը զարգացնելու մեծ ասպարեզներից մեկն էր կրոնական կոթողը, որ 5-րդ դարին մինչև 15-րդ դար շափաղանց շքեղ և հետզհետե վերածնվող ոճերով կանգնվեցին և այսօր մեծ պատիվ են բերում ստեղծագործող ժողովրդին. համաշխարհային գեղարվեստի պատմության մեջ նվիրույթով իրազորված միջնադարյան մի քանի շաշխարհիկ ոճերի ծննդավայրը Հայաստանն է համարվում վճռականապես: Միայն եկեղեցիները չեն, որ հայ ժողովրդի գեղարվեստասիրական հաշակն էր ապացուցանում. շիրիմներ և դամբարաններ ևս, ինչպես ուրիշ ամեն ազգաց մեջ, նույնպես հայոց մեջ, մեծամեծ շքեղությամբ են կանգնված՝ սկսած ամենահին դարերից մինչև մեզ մոտիկ վերջին դարերը: Դժբախտաբար այս վերջիններն իբր ոչ բուրգովին կրոնական շինություն, ավելի են ավերվել քան եկեղեցիները, առհասարակ փշատակները և շինքերի գեղարվեստական բեկորները միայն մնացած են տեղերի վրա: Աշխարհիկ շինությունների կորուստը կամ ավերումը թույլ չի տա լիովին ապացուցանելու նույն շքեղությունները, այնուամենայնիվ կան փաստեր այդ մասին:

Շատերի համոզումն է եղած այսօր, որ հայերը Հայաստանում միմիայն եկեղեցիներ են շինած, քաղաքակրթական ուրիշ ասպարեզներում բնավ չեն առաջ գնացել բացի ճարտարապետականից: Այս թյուր կարծիքն առաջ է գալիս գլխավորաբար դուցե այն պատճառով, որ այսօր մեծ մասամբ եկեղեցիների ավերակներ են մնացել կանգուն անցյալի իբրև վկաներ: Եթե՛ պետք է լավ իմանալ, որ առանց քաղաքակրթական ընդհանուր զարգացման ճարտարապետությունը երբեք չէր կարող առաջադիմել Հայաստանի մեջ, իսկ ճարտարապետության և գեղարվեստի զարգացման չափն իմանալու համար, խորհուրդ եմ տալիս դիմել եվրոպացի գիտնական ճանապարհորդների գրած այն հարյուրավոր հատորներին, որոնք ամբողջապես կամ մասնակի կերպով հետազոտած, ուսումնասիրած են և առանձին հիացումով են խոսում Հայաստանի ժողովրդի կենսունակության շրջապատում ծաղկող գեղարվեստներից օգտուվելու ընդունակության և ստեղծագործական տաղանդի մասին: Այնուամենայնիվ, եթե Հայաստանում բացի եկեղեցիներից, ուրիշ շինքեր չեն տեսնում, այդ չի նշանակում զուտ ճշմարտություն լինելը, բնականաբար չեն տեսած ուրիշ բազմաթիվ աշխարհիկ կուլտուրական մնացորդներ:

Բովսնդակ աշխարհի ճարտարապետության պատմությունը եթե թղթատենք, կգտնենք միմիայն եկեղեցիներ, որոնց վրա հիմնված, գիտնականներ իրենց ուսումնասիրություններն ու եզրակացությունները հանում են զանազան երկրների ճարտարապետության զարգացման մասին: Արևմուտքում միայն հոռմեական

և մասամբ բյուզանդական կայսրությունն է, որ թողել են աշխարհիկ կամ բարբառային շինություններ, որոնց սվերակները միայն կան գիտնական խուզարկումներու առջև: Կրոնական շինություններ միայն պահպանված լինելու մասին, ենթադրություններ անել կամ կարծիք հայտնել առայժմ տեղը չէ, յուրաքանչյուր ժամանակակից պատմաբան կարող է գոհացում տալ այդ առեղծվածային կարծիքով հարցին, սակայն ես առայժմ իտալացի մասնավորեցնելով Հայաստանի վրա, հաստատապես կարող եմ ասել, որ այնքան կուլտուրական և բազմաբային շինություններ են շինված Հայաստանում, որ եթե բոլորին հավաքենք գուցե ավելի մեծ թիվ կազմեն քան եկեղեցիները: Իմ մոտավորապես 20 տարվան հետախուզություններս ինձ տվել են բազմաթիվ նյութեր, որոնք մինչև այսօր հնար չէ եղել հրատարակել, սակայն ավելորդ չեմ համարում այստեղ դնել մի քանի կարևոր նմուշներ, որոնք կարծեմ բավական կլինին ապացուցանելու, թե հայեր դարերով ինքնուրույն պետություն կազմելու մեջ, զուրկ չէին պետականության արժանավորություններից (Փր. Մամիկոնյանի պալատը Արուճում, Սահմատիկի պալատը Մրենում, Սահմատիկի պալատը Անիում):

* * *

Նախաքրիստոնեական 2-րդ դարում, հունահռոմեական երկիրների նման, թատրոնները գոյություն ունեցել են Հայաստանի մեջ, որում մասին վկայում են օտարազգի պատմագիրները Հայոց արքունիքները (մասնավորապես Մեծն Տիգրանի ժամանակ) ոչ միայն պահանջ էր դրում թատրոններ շինելու, այլև նրա հաջորդ Արտավազդը գրում էր նաև պիեսներ թատրոնների մեջ ներկայացնելու համար: Թե որչափ խրախուսում էին գիտությունն ու արվեստները թող ամեն մի հետաքրքրվող գիմե պատմագրությանց, իմ նյութից սահմանը շատ նեղ է այդ հարցերով զբաղվելու համար: Իսկ քրիստոնեական թվականի սկզբնավորությունից հետո մինչև 15—16-րդ դարեր, մեզ խիստ շատ նմուշներ են մնացել այդ ժողովրդական և կուլտուրական հիմնարկություններն կամ հուշարձաններին բացառապես ենթարկված միմիայն հայկական ունին, որոնց գլխավորներն են հետևյալ հուշարձանները:

Թովմա Արժրուճին, 10-րդ դարում, Վասպուրականի սահմաններում այնպիսի բազմակողմանի շինարարական աշխատանքներ է նկարագրում, որոնց շինելակերպերին և ճաշակի մասին այսօրվան գեղարվեստագետներին և շինարարական մասնագետներին իսկ հիացում է պատճառում: Իմ հոգվածիս սահմանը շատ նեղ է այդ բոլորը մի առ մի գրել. սակայն այդ շինարարական աշխատանքներից ամենից ուշագրավը և կարևորը կուղեմ այստեղ հիշատակել. Գագիկ Ա. ուղեով ծովի մեջ Յի խաղաղ նավահանգիստ շինել, շուրս ձիարշավ երկարությունը (ավելի քան երկու կմ.) ծովը լեցուցել է մեծամեծ ծալերով և վրանները շինել է հաստատուն պարիսպներ նավահանգիստը շրջապատող: Այս պարիսպները այժմ ևս երևում են ջրի մեջ, որովհետև վերևի մասերը փլել են, նաև ջրի մակարդակը բարձրացել է դարերի ընթացքում և պարիսպի ստորին մասերը մնացել են ջրի մեջ: Թովմալի՝ այս նավա-

հանգստի շինության մասին շափազանց ուշագրավ է նկարագրությունը: Այնպես մանրամասնությամբ և ճշգրիտ նկարագրում է բարերի տեղափոխումը, ծովի մեջ հոսեցման եղանակները և այլ մանրամասնություններ, որ այսօրվան միևնույն նպատակով աշխատանքներից ոչ մի տարբերություն չի երևում, միայն եթե կամի տարբերություն, որ մեզ հայտնի չէ, այն ժամանակվան ջրի մեջ բարեր ամրացնելու համար գործածված կրաշաղախի տեսակը և բնույթն է: Այս մասին ոչ որ հետամուտ չէ եղել, կարգացել են նկարագրությունը, նկատել են նավահանգստի պատերը ջրի տակ և այդքանով բավականացել են: Վասպուրականի մասին այսքանը հայտնելուց հետո ես կանցնեմ Շիրակ գավառին, որը ես անձամբ շրջել և ամեն մի մնացորդ տեղի վրա տեսել ու արձանագրել եմ:

Նկ. 9. Անիի կամուրջի ավերակներն Ախուրյան գետի վրա

Ախուրյան գետը որ ամբողջությամբ Շիրակի թագավորության է պատկանում, բնակչության հարաբերությանց գլուխկալի համար այդ գետին վրա, սկսած Մարմաշենից մինչև Արաքսի խառնուրդը շինել են ինք հսկայական միակամար կամուրջներ, որոնց կամարները 23 մետրից մինչև 30 մետր բացվածք ունին, կամուրջների կառուցվածքը եղել է սրբատաշ քարերով և այնպիսի շինարարական մարտություն, որ այսօրվան

մեր ամենևն ինամբով կառուցված շենքերն կգերազանցեն: Եվ ոչ ոք թող տարօրինակ չթվի, որ ասենք թե 31 մետր լայնություն ունեցող միակամար մի կամուրջի կամարազագաթը 105 սանտիմետր միայն թանձրություն ունի:

Չբերվում գյուղի առջև շինված կամուրջը ավելի գերազանց հատկություններով օժտված է, որը ոչ միայն այսօրվա ավերակ վիճակի մեջ իսկ հպարտ է յուր ահեղ կառուցվածքով այլև իր վրա ունի անցյալումն բարձր տեղերը ոռոգելու համար ջրուղի եղած լինելու նշաններ: Այս կամուրջը թե՛ ավելի լայն է և թե՛ ավելի բարձր քան Անիի կամուրջը: Այս երկու կամուրջները քանդվել են թուրք-պարսկական կռվի ժամանակ պարսիկների ձեռքով՝ թուրքերի արշավանքը դժվարացնելու համար: Մնացյալ յոթ կամուրջները թեև ավելի քանդված և ավերակ, սակայն ցույց են տալիս միևնույն մեծությունը և արվեստագործական վեհությունը: Այս կամուրջների շինության ոճը եթե քննենք, պիտի տեսնենք, որ իրենց պարզությամբ, ոճի հատկություններով իրենց կամարների ձևով, տեղ տեղ քաշված moulure-ների պարզությամբ ու զեղեցկությամբ կպատկանին տեղական հայկական ոճին (այստեղ կարելի է հիշատակել Գերեզի կամուրջը): Ծիրակի ամեն կողմի վրա կարելի է տեսնել ձեռագործ ճանապարհների մնացորդները, որոնք մի քանի վերստ երկարություն են ունեցել և այն տեղերը ուր ժայռերի և խութերի են պատահել, ձեղքել են բազալտի ժայռերը պետք եղած լայնությամբ և երկարությամբ և շարունակել են ճանապարհը (Բագարան, Անի, Աղջաղալա, Ուղղալալի հյուսիսային

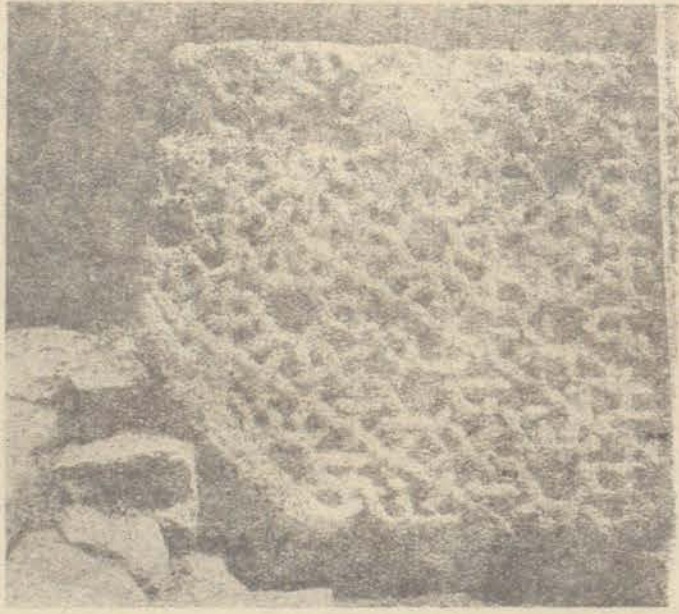
կողմը և այլն և այլն): Ոռոգման համար ջրանցքների սխտեմով և բազմազանությամբ հետաքրքրվողներին, խորհուրդ կուտայի տեսնել ամենաուշը Բագարանում ինչ-որով շինված Ամբերդի ջրանցքները, որոնք խորածոր լանջերի վրա շինված են անջրդի հողերը մշակելու համար: Ամբերդի գետի միայն աջ լանջին վրա սկսած ցածից մինչև վերին ձորեվրը 13 հատ ջրատար առուներ են շինված, որոնց մեկ քանիսը դեռ մինչև այսօր օգտագործում են շրջակա գյուղացիք մինչև Տեղեր կամ կող գյուղերը: Ամբերդի ձախ ձորալանջին նույնպես հինգ հատ ջրատար առուներ են եղել, որոնք ընդ Ամբերդի բերդաշրջանը ոռոգելով, անցնում էին շրջակա արևելյան և հյուսիսային գյուղերը, որոնք այժմ անբերրի են առուների խանդարման պատճառով: Նույն դրուվությունը կարելի է տեսնել նաև Անիի շրջանում, որ մեծ քանակությամբ ջուր բերված էր Ալաջա լեռան և Գետիկների աղբյուրներից, որոնք ոչ միայն ոռոգում էին շրջակա ամբողջ այգիներն ու պարտեզները, այլև լեցնում էին քաղաքի հյուսիսային պարիսպի առջև փորված լայն խրամատները, և անցնելով այս խրամատներից քաղաքի արևելյան և արևմտյան լանջերում եղած այգիներն ու պարտեզները, ոռոգելուց դատ դարձնում էին շատ ջրաղացներ և ձիթհանքի քարեր: Այս ջրատար առուների հայտնի հետքերը այսօր ևս կարելի է տեսնել Եղվարդում. Գր. Մամիկոնյանի շինած բազմանկյունի եկեղեցիի մոտերը Սոգլուկի ձորալանջերի վրա և այլ տեղեր: Մենակ Անի քաղաքում շինված են հինգ հատ քաղնիքներ, բացի պալատական քաղնիքից, որոնց շուրջ պարիսպի մեջ են, իսկ մեկը

Նկ. 20. Քաղնի իջևանատան ներքին ժառանգ

պարիսպից դուրս: Բազմիցաների ձևերը հիշեցնում են արևելյան ձևերը, յուրաքանչյուր բաժանումները զըմբեթավորված և տաք ու պաղ շրերի խողովակները դեռ մնում են ամեն մի գուռի առջև: Այդ ուղղությամբ դեռ չեն բնակված նախքան Անին գոյություն ունեցող հայկական հին բաղաբները, ինչպես Մրեն, Բագարան, Արգինա և Երազգաձորս, որոնց մեջ անհնար է որ չըզըտնվին հասարակաց անողջության օգտակար այս կարևոր հիմնարկությունները: Հայոց վանքերը, բացի իրենց կրոնական և կրթական նպատակներից, ծառայել են նաև իբր ասպնջականոց կամ իջևան ճանապարհորդ կարավանների համար, սակայն անկախ վանքերից, Նիրակում շինված են մեծամեծ իջևաններ, որոնց ավերակները հիացում են պատճառում հանգիստանսին: Թալինի և Թալիշի մոտերը կան այնպիսի հսկայական իջևաններ, որոնց մեջ կարող էին պատասպարվել հարյուրավոր մարդիկ և հարյուրավոր անասուններ, սայրեր և աչն և այլն: Այս իջևանները ևս շինված են այնպիսի խնամքով և սրբատաշ քարերով ինչպես շինված են արքայական իշխանական պալատներ:

Հայ հասարակության քաղաքակրթության և աշխարհաշինական աշխատանքներից կարելի է հարյուրավոր օրինակներ բերել և եթե նրանց ժամանակի պահանջն է հզել տեղ տեղ կրոնական շենքեր հիմնելը, այնուամենայնիվ այնպիսի մեծ և բազմաժախ հասարակական աշխատանքներ և շինարարություններ են կատարել նրանք, որ յուրաքանչյուրը 10-նյակ եկեղեցիների արժեքն ունի: Մենակ Թալինի իջևանի ծախքով կարելի էր շուրս հատ եկեղեցի շինել: Եթե Թալինում 7-րդ դարուն կանգնել են հսկայական գեղարվեստական կրոնական 2—3 կոթողներ, նրա հետ միաժամանակ շինել են ճանապարհներ, իջևանատներ, տնկել են անտառներ, փորել են ոռոգման առուներ և այլն և այլն: Այս բուն թափով շինարարությունը Հայաստանում մինչև 14-րդ դարը առաջ է գնացել, որ ոչ միայն դարձի դար վերածնություններով և ձևափոխություններով

Նկ. 11. Քալինի իջևանատան ժուռքի ճակատակալ քարի մի մասը

արվարձանային է երկրի մեջ, այլ նաև հայ-շինարարական արվեստը և ոճերի ազդեցությունները գնացել են մոտավոր և հեռավոր երկրներ:

Զկա մի երկիր, Հայաստանը շրջապատող երկրների մեջ, ուր պատմական ավանդությունները չհաստատեն հայ մասնագետների— բժիշկների, նկարիչների, ճարտարապետների գոյությունը: Մասնավորապես ճարտարապետներն իրենց երկրի սեփական ոճով շինել են շենքեր Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայի զանազան մասերում և իրենց անունները փորագրել են իրենց կանգնած շենքերի վրա: Գարտարապետության հուշակավոր պատմաբան փիլիսոփա Ա. Choisy ցույց է տված մի գիտական բարտեխի միջոցով այն հոսանքները, որ հայոց շինարարական արվեստը տարածվել է Եվրոպայի զանազան մասերում վրա: Հոսանքներից մին և ամենեն բնորոշը անցնելով Դոնի և Վոլգայի ափերով, իրենց հետքերը Ռուսաստանում թողնելի ենտո, հասել են Սկանդինավիա, հետո Իռլանդիա և այնտեղից դեպի հյուս. արևմտյան Եվրոպա: Մի ուրիշ հոսանք Մե ծովի ափերով անցնելով Եվրոպա և Դանուբի եզրերները, հայ-ճարտարապետական դադիվայրի մը վերածելով, հասել է նույնպես հյուսիս արևմտյան Եվրոպա և մեծ օժանդակ է հանդիսացել սոմանական ոճի կազմակերպման՝ 11-րդ դարու սկզբների: Պակաս դեր չէ ունեցել նաև գոթական հյուսիս կազմության մեջ 13-րդ դարում: Նաև Ogive անվանված շինարարչիկ ոճին ամենահին օրինակներն եվրոպացի գիտնականներ Հայաստանում են գտնում: Նույն հեղինակը (Choisy) նույնպես ցույց է տալիս քարագործության արվեստի հետ միասին ուրիշ հայկական արվեստների ուղիղ ազդեցությունների փոխադրությունը թաթարների արշավանքների միջոցով մինչև Նիկոմեդիա (Մարմարա ծովի եզրերը):

Գ. ԲԱՎՐՈՒՇԱՑՏԻՍԻ ԳԻՐԸ

Եվրոպական հայագիտական մատենագրանը հարստացավ հայոց ճարտարապետության մասին, ուսումնասիրական մի նոր հատորով: Գիրքը մեծազիր և շքեղ հրատարակություն է գեղատիպ պատկերներով:

Գրքի անունն է «Etudes sur l'art médiéval en Georgie et en Arménie» «Ռուսումնասիրություն միջնադարյան վրացական և հայկական արվեստի»:

Հեղինակն է Մորքոնի համալսարանավարտ Jurgis Baltrušaitis— Ժյուռժիս Բալդրուշայտիս երիտասարդ գիտնականը: Տպված է Փարիզ 1929 թ.:

Այս գիրքը միջնադարյան Հայաստանի արվեստագետ աշխատավորության պատիվն ու պարծանքն է, որ ոչ միայն գիտցել են, հին դարերի մեջ, իրենց շրջապատում զարգացող արվեստներից օգտվել, այլ և գիտցել են այդ ուրիշներից փոխառյալ արվեստները յուրացնել, զարգացնել և կատարելագործել, այսօրվա եվրոպական գիտնականների ուշադրությունը իրենց թողած հուշարձանների վրա բեկեղյու շափ:

1 Այս հոդվածը մի գրախոսական է, որ ցարդ անտիպ է մնացել:

Խաղվաղ

Հեղինակը, միջնադարյան հայ արվեստի մի նյութը, այսինքն հայկական մանվածոները մոտից ուսումնասիրելու համար, երկու անգամ այցելել է Հայաստան, շրջել է հուշարձանների մի մասը՝ ուր կային հեղինակին հետաքրքրող նյութեր:

Հեղինակի համար խիստ դժվարին և երկար ժամանակի կարոտ պիտի լինեք այս լուրջ ուսումնասիրությունը գլուխ բերելը, եթե Հայաստանի կառավարությունը, և մասնավորապես կառավարության ժողովրդական Կոմիտեի անդամները, բայց ամենայնիվ չզոտրացնեին հեղինակի ճանապարհորդությունները, տալով ամեն տեսակի հանձնարարություններ, փոխադրական միջոցներ, և այլն և այլն, որով, հեշտությամբ կարողացավ իր նպատակին հասնել: Ուստի առ այս՝ իր գրքի առաջաբանին մեջ պարտք համարեց հրատարակել անհուն շնորհակալություններ հայտնել Հայաստանում գտած թե պետական աջակցությունների համար և թե մասնագետների տված խորհուրդների և օգնությունների համար:

Գրքի առաջաբանը գրել է Սորբոնի համալսարանի բազմահմուտ պրոֆեսոր Ֆոսելյոնը, (Henri Pocillon,) որ մի հակիրճ, բայց հմտալից տեսություն է կատարել հայոց հին պատմության մասին, խտացնելով նախաքրիստոնեական շրջանից մինչև մեր թվականի քաղաքական անցքերը, որուն մեջ ցույց է տալիս ընդհանրապես Հայաստանի քաղաքական և շինարարական զարգացման աստիճանները, որում պարբերաբար, ըստ ընդհանուր բարեկարգության և տնտեսական բարեկեցիկ վիճակի, ստեղծել են ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճեր, թե՛ արտաքին և ներքին փոխադարձ ազդեցություններով և թե՛ ստեղծագործություններով:

Ընդունելով, որ, համեմատական ուսումնասիրությունը կընտրուի յուրաքանչյուր ոճի կամ ձևի բնագավառը կամ գաղթավայրը, այնուամենայնիվ, նույն կերպով մանրազնին ըննության ենթարկելով՝ կորոշվի նաև տեղական ստեղծագործությունները: Հայաստանը թեև խոշոր ազդեցություններ կրած է շրջակա մեծ ազգերի ճարտարապետությունից, սակայն անվիճելի է դառնում այժմ նաև ինքնուրույն ստեղծագործությունները: Քանի խորանում են գիտնական արվեստագետներ պատմական հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության մեջ, այնքան մեծ նյութ են դոնում ուսումնասիրելու թե՛ օտարաժուտ ոճերը, և թե՛ տեղական ստեղծագործությունները:

Վերջին անգամ, որ հայ ճարտարապետության մասին խոր ուսումնասիրություն կատարել է Հ. Սորթի-գոֆսկին և տվել է առատ նյութ հայ ճարտարապետության հուշարձաններից, անշուշտ պրոֆեսոր Ֆոսելյոն համամիտ Սորթիգոֆսկինի: Կրկնում է անոր Հայաստանի ճարտարապետության մասին կարծիքը: Թե՛ սերկար ժամանակ բյուզանդական գավառական ճարտարարվեստ համարվելուց հետո, հետզհետե հանգեցին այն համոզման, որ Հայաստանը, ճարտարարվեստի էական տարրերի՝ եթե ոչ տարածողը, գոնե յուրատեսակ մի օջախ է, որ օժտված է մեծ գորություններ տարածելու: Հայկական ճարտարարվեստի կառուցողներին մենք հանդիպում ենք ոչ միայն Պոլսում, ավելի հին ժամա-

նակներում, այլ և հետագա շրջանում Ինեստրի և Սիրիի երկիրներում (առաջաբան, էջ 7):

Գիտնականներից ընդունված ճշտություն է, որ գիտություն և արվեստներ երկրե երկիր փոխանցվում են. առևտրական հարաբերություններով, գաղթականություններով և պատերազմներով: Հետևաբար բնավ տարօրինակ չէ, որ Հայաստանի մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ զարմանալի կերպով զարգացել են, քանի որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, վերահիշյալ երեք տեսակ երևույթների թատերաբեմը եղած է ընդմիջում:

Գրքի առաջաբանի հեղինակն ասում է. «Հեղինակ ուսմանական ճարտարարվեստի մի մասնագետ է, որ հարուստ հողի վրա շարունակելու է իր հետազոտումները և գործադրելու իր մեթոդները»: Հետազոտություններ և բաղադատություններ անելու պահուն, հեղինակը կարծում է, որ, անոր (հայ ճարտարապետության) ամենափայլուն ծաղկման շրջանը գրեթե զուգահեյտում է ուսմանական կուլտուրայի ծաղկման հետ (էջ VII):

Հեղինակը, իր տեսած սահմանափակ հուշարձաններով, բնական էր, որ այս տեսակ մի կարծիք ունենար: Սակայն, եթե նա հնարավորություն ունենար տեսնելու 5-րդ դարին մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնած մեծ ու հուշակալ հուշարձանները, անպայման պիտի համոզված լինեք, որ հայ ճարտարապետության գլխավոր օջախը Արևելքն էր. տեղական ճաշակի և շինանյութերի ինքնուրույն հատկությանց համեմատ, յուր արևելքից առած դասերը անհունապես զարգացուց նույնիսկ հին ազգյուրները անձանաչելի գառնալու շափ: Այս ամենը կատարված էր դեռ այն ժամանակ, երբ ուսմանական ճարտարապետություն գոյություն չուներ և առնվազն ավելի քան երեք հարյուր տարի անցնել էր հարկավ, որ ուսմանական արվեստը ծրագրվեր:

Հիրավի, եղել է ժամանակ, որ արևմուտքը մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքակրթության վրա, նախաքրիստոնեական շրջանում, մասնավորապես Արշակունիների ժամանակ, բայց այդ ազդեցությունը մեզ տալիս են հայ և օտար պատմագիրներ, ոչ թե կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձանական վավերական վկայություններ:

Քրիստոնեական առաջին դարուց մինչև երրորդ դար, մենք ոչ մի հուշարձան չունինք, բացի Գառնիի մեջ Տրդատ առաջինի կանգնած հովանոցին, որպեսզի մենք հիմնավորենք պատմագրաց տված տեղեկությունները նաև ճարտարապետական տեսակետով: Մարտի հոռոմեական ոճով կանգնված Տրդատ հովանոցը իր շքեղ գեղարվեստական ոճով, բնավ ազդեցություն չէ ունեցրել Հայաստանի շինարարության և ճարտարապետական ոճին վրա և ինքը մենակ մնացել է Հայաստանի սրտին վրա, մինչդեռ անվիճելի կերպով 5-րդ դարուն նույնիսկ Գառնիի մեջ կառուցված մեծ կաթողիկեն, որը այժմ կիսավեր վիճակի մեջ է, բնավ չունի արևմտյան հատկանիշ: Երկու կամ երեք հին հուշարձանների մեջ, թեև երևում են մի քան արևմտյան գծեր, ինչպես էջմիածին, Տեկոր, Շիրվանճուք, բայց ընդհանրապես անոնց կառուցումը և ճաշակը միշտ արևելքն է հիշեցնում: Արևմտյան ճարտարապետության մի քանի մասնավոր ձևեր, որոնց հետագային ևս պարբերաբար երևում են Հայաստանի հուշարձանների վրա,

մինչև 11—12-րդ դար, հաստատապես մեզ ենթադրելի են տալիս, որ ազդեցությունը եղած է Սիրիայի ճանապարհով, որովհետև 5-րդ դարուն կանգնված Քաջ Ապարանի և ուրիշ ժամանակակից շենքերը զուտ սիրիական զարդաքանդակներով զարդարված են: Իսկ 7-րդ դարուն կանգնված Չվարթնոց հոյակապ տաճարը, հռովմեակա-նից շատ ավելի սիրիական ոճի և ճաշակի հատկանիշ-ներ ունի: Այնուհետև մինչև 12-րդ դար, թե՛ Անիում և թե՛ Հայաստանի ուրիշ մասերում, հունա-հռոմեական աննշան մանրամասնություններ երևում են դռների և այլ զարդաքանդակների մեջ պատշաճեցուցված:

«Երբ 429 թ. Սասանյանները տապալեցին Արշա-կունիների բոլոր մնացորդները Հայաստանում, անոնք իրենց հետ բերին ոչ միայն քաղաքական սխտեմ, այլ նաև տարբեր կրոնական հաստատություններ և իրենց դինաստիական գոգմատիկական ֆանատիկոսությունը» (էջ IX): Այսպես է քննարկում առաջաբանի հեղինակը նույն դարերուն Հայաստանի քաղաքական կացությունը: Ես չեմ կարող որևէ առարկություն անել այս կարծիքին դեմ, սասանյանների ժամանակ Հայաստանի քաղաքական կացության մասին, այդ կարող պատմաբան-ների լուծելու խնդիրն է, սակայն միայն մի բան ինձ շփազանց հետաքրքրել է, այն է, գտնել Հայաստա-նում սասանյան կրոնական տիպի հաստատությունների մնացորդներ, բայց այդ տեսակ հետքեր գտնել ոչ մի-այն ինձ համար անհնար է եղել, այլև մի քանի խու-զարկու մարդկանց ենթադրությունները ևս միանգամայն անհիմն են: Պարզապես երևում է, որ սասանական կրոնը Հայաստանի մեջ ընդհանուր տիրապետող չէ եղած, հետևողներ խիստ սահմանափակ եղել են առանց կրոնական նշանակելի հաստատությունների:

Գալով Բաղրուշայտիսի աշխատության, արվեստա-գիտական շփազանց լուրջ հրատարակություն է: Նա ցույց է տալիս, ոչ միայն ողմանական արվեստի մեջ իր կատարյալ հմտությունը, այլև հաշվական ճարտարա-պետության մեջ իր ընտրած ճյուղի, մանվածոների ու սուամասիրությունը կատարում է ամենայն բարեխղճու-թյամբ: Քննության է ենթարկում բոլոր ձևերը, անոնց հյուսվածքների եղանակը, բազմազանությունը և միան-գամայն բարդ ձևերը, որոնց տարբարությունով, պարզելով ցույց է տալիս ընթերցողին քանդակող արվեստագետ-ներին շփազանցական հմտությունը և քանդակելու մեջ ունեցած ճարտարությունը:

Հեղինակը, ինչպես ասացինք, ուսումնասիրության նյութ ընտրել է հայ-վրացական մանվածո քանդակները և հարթաքանդակ պատկերադրամները, որոնք առհա-սարակ գտնվում են հուշարձանների պատերի վրա փո-րագրված: Ես այստեղ չպիտի զբաղվիմ ամբողջ դրքի բովանդակությունով, այլ պիտի զբաղվիմ Հայաստանի մանվածոների մասին գրվածներով, որոնք հաճախ իր խոսքերով պիտի ներկայացնեն ընթերցողին և պիտի գրեն իմ դիտողությունները, եթե կարիք չինի դիտողու-թյան:

Շատ քիչ է զբաղվում մանվածոների պատմակա-նով, այնուամենայնիվ հետաքրքրական են տված տեղե-կությունները և իր տպավորությունը հնագույն արվես-տի մի ճյուղի մասին, որին սահմանն է գծում արևել-քում Սև ծովից մինչև Վասպից ծով տարածված երկր-ները, այսինքն բովանդակ Անդրկովկասը:

«Մանվածոները ամենաին ձևերի խումբին գալու-կանին, որը մարդիկ գործածել են իրենցները և հու-շարձաններ զարգարելու համար: Ոչ ոք չպետք է համարի որպես բարբարոսական ոգու արդյունք կամ արպես Ասիայի հատուկ մի տարր: Իր տարածված երկիրները ևս կթվի ընդարձակ ինչպես իր հնագույն ծագումը: Միջին դարու բոլոր նախնական ժամանակներում, հե-տո ողմանական շրջանում, և արևելքի մեջ ևս զարդա-քանդակների այս արվեստը, երկար ժամանակ շատ սի-րելի թեմա եղած է»:

«Արևմտյան Ասիան, քրիստոնեական հուշարձան-ների զարդաքանդակների մեջ, արտակարգ կարևորու-թյուն տվավ մանվածոներին, մասնավորապես Հայաս-տանի և Վրաստանի մեջ»:

«Անօգուտ չէ ստորագծել, որ քրիստոնեական թվականներին, մեր տեսած նույն երկիրներին մեջ, շատ հին ժամանակներում այսօրինակ մի զարգացման ոճ գործածել էին քաղղոսացի և հիթիթ քանդակագործներ և կարելի է նույնիսկ ավելի հին ժամանակներում ևս: Մեր ծրագրի մեջ չի մտնում պատմական հաջորդության մի կապ փնտռել և հաստատել այս սխտեմանների մեջ, որ կրնան տեսականապես վերլուծվել մի միության և կգտնվին նաև իրենց քաղկացության մեջ ավելի հին ձևերը, որոնք այժմ խիստ հեղաշրջված են»:

«Մանվածոների թիվը, բազմազանությունը և երկա-րատև գործածությունը, ի սկզբան միօրինակության տպավորությունը կթողնու: Այս օժայտույտ հան-գույցներով համատարած հյուսվածանկար քարերը, ա-ռաջին հայացքով միմյանց նման են և ստեղծագործելու անընդունակ մի ժողովուրդից ստրկաբար գործմված, բայց ավելի մոտիկից տարբարությունով, պիտի տեսնենք, որ կազմական ոճը շփազանց բարդ է և այս այլազան զուգախառնումները, մեծ ճշտությամբ մեկը մյուսից կբխեն, որ ունին իրենց մեջ շփազանցական մի բան: Բառին բուն իմաստով, զարդական ձևերն անկե կան-ջատվին այնպիսի պայմանների մեջ, որ կպարտավոր-վինք ճշտել, և թերևս պիտի օգնենք ըմբռնելու ոչ մի-այն այս արվեստի ոգին, այլ և բաղադատական ճանա-պարհով փուլարկությունները լույս պիտի սփռեն ու-րիշ երկիրների քրիստոնեական արվեստների վրա»:

Այս հոյակապ հրատարակությունը մի լուռ մեղա-դրանք է Հայաստանում ապրող բազմաթիվ ճարտարա-պետների հասցեին, որոնք բնավ չեն հետաքրքրված իրենց անմիջապես շուրջը համատարած սփռված ար-վեստագիտական անգնահատելի գանձերով: Եվ ահա ինչպես ընդմիջտ, այս անգամ դարձյալ գիտական մի մեծ հաստատության կողմից, Եվրոպայից է գալիս մի մասնագետ, Հայաստանի հուշարձանները ուսումնասի-րելու համար, նաև կատարելապես լրացնում է հայ ար-վեստի գեթ մի մասին վրա, նախորդ գիտնական ար-վեստագետների մակերևութային և թուղցիկ ուսումնա-սիրությունները:

Հիրավի, զարմանալ միայն կարելի է՝ հեղինակին թե՛ դեպի հուշարձաններն ունեցած արտակարգ սիրույն վրա և թե՛ մանվածոների մաթեմատիկական և շփա-զանցական ճշգրիտ ձևակերպումները խորապես ուսում-նասիրելու, կատարյալ համբերատարությամբ տարբա-լուծելու մասին:

Մանվածո քանդակները, ինչպես նկատել է գրքի հեղինակը, ուրիշ շատ օրինակների հետ ժառանգել ենք հեռավոր հիթիթներից և Ասորա-Փաղղեայից, սակայն ակներև է, որ այս հին ցեղերի մեզ թողած պարզ և նախնական ժառանգությունը, անօրինակ բազմաբեղուն կատարելության են հասցրել Անդրկովկասի ժողովուրդները և մասնավորապես Հայաստանը, որոնց արտագրությունները համեմատելով նախկին պարզության հետ, կտեսնենք, թե որչափ սիրելի են Հայաստանում այս մանվածոները և մի խորհրդավոր անհրաժեշտություն են համարել այդ ճյուղի զարգացումը։ Դեռ 5-րդ դարին սկսած, հայ հուշարձանների վրա երևում են մանվածոներ, սակայն ավելի պարզ և թեթև հյուսվածներով։ Ավելի բարդ և գեղատեսիլ կատարելության հասած շրջանը 10-րդ դարեն մինչև 12-րդ դարն է, որ միանգամայն հավատարիմ նախկին ավանդություններին ավելի խիստ են հյուսվածները և շատ անգամ սովորական երկու ժապավենի, մինչև երեք ժապավենով հյուսված են։ Սկսած 13-րդ դարեն է, որ երևան են գալիս ուստերով և տերևներով խառն մանվածոները և զանազանակերպ հյուսվածներով բազմանկյունի աստղերը, որոնք թեև չունին նախկին շրջանի հյուսվածքի խտությունը, այնուամենայնիվ, շափազանց ճոխացած և ծանրաբեռնված մի երևույթ ունին և հաճախ աններդաշնակ, թե՛ իր ամբողջության մեջ և թե՛ իր շրջապատին հետ։ Անտարակույս այս շրջանի մանվածոների մեջ, հեղինակը համարում է արարական հանճարը այս ձևակերպումների մեջ առաջին կարգի մի դեր խաղացածը։ Ինչ որ այլ լինի արարական ազդեցության խնդիրը, պետք է որ այդ ազդեցությունը համարվի 13-րդ դարեն ոչ շուտ հավանական է համարվում, որ թաթարների մահմեդականությունը ընդունելուց հետո միայն, մանվածոների մեջ այդ էական փոփոխությունը կատարվել է, այդ շրջանը առհասարակ, ոչ միայն մանվածոների, այլ և հայոց ճարտարապետության անկման սկիզբն է համարվում։

Այս գրքին մեջ ցանկալի էր, որ ուսումնասիրված լինեն մանվածոների, գունե քրիստոնեական շրջանի «հաջորդական կապերը» որով մեզ որոշ շափով հայտնի պիտի լինել, թե ո՞ր երկիրը նախապես ժառանգել է հիններից մանվածոների ավանդությունը, շարունակ պահել և զարգացրել է, և ո՞ր երկիրները եղած են հետևողներ կամ ազդվողներ։ Մանվածոնք երբ նկատվում է, որ որոշ դարաշրջանների մեջ, մանվածոների բնույթը զգալի փոփոխությունների է ենթարկվում։ Թերևս այդ ուսումնասիրությամբ պիտի պարզվեր նաև արարական կամ իսլամական ազդեցության ժամանակաշրջանը։

Երևի առաջիկային դարձյալ նույն հեղինակից պիտի սպասենք այդ ուղղությամբ մի ուսումնասիրություն։

Թեև սկզբից մինչև վերջը ժամանակագրական համեմատություն չէ կատարած հեղինակը, այնուամենայնիվ, որոշ երկիրների մեջ, մանվածոների արվեստագիտական տարբերությունը նշանակել է, որ մեզ համար խիստ շահեկան է։ Արդ, այս մասին հեղինակը գրում է՝ «Գալով թեմային Անդրկովկասին մեջ բաժանվելուն, միշտ հավասար և համեմատական չէ, վրաստանը նվազ

խորացած է վերլուծական ոգիով, նորա հյուսվածքները հաճախ գործածում են շղթայումներով ձևացած և քնծայում են անոր մի ընդարձակ աղյուսակ։ Իրենց բազմանկյունիների ձևակերպումը ավելի սեղմ է, մասերի շղթայումը, մանվածքը և հյուսվածքն ավելի միատարր և ավելի անձկորեն կապված լինելը կհաստատեն»։

«Հայաստանն ընդհակառակը, ամբողջովին ստույգ ված է վերլուծական ոգով, յուր անթիվ խաչքարերը տարբեր բազալիտայ հյուսվածքներով կներկայացնեն յուրը հնարավոր այլազանությունները, այնտեղ շղթայումը խիստ քիչ անգամ կիրարկված է։ Անոր հակառակը, ընդհարար խաչաձևումը, որ կընչե ձևի միությունը, կստանա մի մասնավոր զարգացում. բազմանկյունիները կատարյալ երկրաչափական են և հյուսվածքը միանգամայն պարզ է, յուրաքանչյուր տարր դուրահասականալի, հաշիվների խորությունը այնտեղ խիստ չորության կհասնեն և մարդ կզգա որ, ոճի մի հրամայական պահանջի հատկանիշ կստանա»։

«Միևնույն ոգին երևան կուգա նաև բարձրարանակ հորինածի մեջ, սա միօրինակ կանոնավորություն ունի, ձևակերպությունը խույս կուտա այլազանություններից, հաշված է նաև քանդակով ու կարգինով. գծագրության ստվերագծի շուրջը եղող դատարկությունները խորացնելով է, որ դուրս կբերեն ուրվագիծը. հասարակ եղանակ թերահարթ քանդակագործության։ Հատակը կմնա խորության մեջ ծածկված և կտարածվի ստվերավոր մի սիոնցի նման։ Պատկերագրական այս նշանաբանները ճշտորոշված են նաև փողածև փորվածքներով, որք կընթանան հյուսվածքին զուգընթաց, կկրկնեն յուր գծագրությունը և կուրվագծեն մի ստվերի շողով»։

«Վրաստանի մեջ աստիճանաչափը ավելի ընդլայնված է, փորվածքները ավելի շեշտված, հորինվածքը նվազ մանրամասնությունների մեջ կմտնեն։ Մինչ դեռ Հայաստանի մեջ բազալիտայնաց աստիճանաչափը շատ ավելի փոքր է, հատակի փորվածքները նվազ շեշտված, ամբողջության մեջ ավելի խտացած, ուրվագծեր ավելի նուրբ են, քանդակագործական դուրի ճարտարությունը սակերչական աշխատանքն են հիշեցնում»։

«Այս կերպով մենք կարողացանք հետևել Անդրկովկասյան մանվածոների շրջափոխությանց մեջ, մի շափաբերական ձգտումի։ Սա փակագրի և շափագրության հշտորտ պաշտամունք է, որ անհրաժեշտ է պատշաճապես տալ արևելյան ոճին։ Այսօրինակ հղացված արվեստի մի գործ, խաչի արդյունք չէ, արվեստագետի հաշակը կամ քմահաճույքը չէ, որ առաջ վարել է գրիչը։ Հանպատրաստից մի հորինված չէ, որ ինքնաբերաբար գտել է ձևերու այս բազմապիստությունը, նա մի գեղագույն գիտության տեր արվեստագետի հաշիվն ունի իր բոլոր եղանակների մեջ։ Փանդակագործը մի շափագետ է, և փնտրում է շափագրական կարգով խնդիրների լուծումը և իր հրահանգները դրոշմում է քարի վրա»։

«Ես չեմ ավելացնելու իմ կողմից ավելի բացատրություն հայկական մանվածոների մասին և որչափ հրամայությամբ և ճարտարապետությամբ քանդակված են անոնք, այս հորվածին մեջ բավական եմ համարելու հեղինակի ապավորությունները և տեսությունները,»

միայն ցանկալի կգտնենք, որ ժամանակակից արվեստագետներ հետաքրքրվեն և սեփական աչքով տեսնեն այն ամենը, որ միջնադարյան հայ աշխատավոր արհեստավորը թողել է մեզ իբր ժառանգություն, որով մենք կարող ենք պարծենալ համաշխարհային արվեստագետների առջև:

Կարգալով այս գրքի առաջաբանը և առաջաբանի հեղինակի պատմական եզրակացությունները, թե ինչպես Արշակունիների ժամանակ արևմտյան քաղաքակրթությունը տիրապետող եղած էր Հայաստանի մեջ, և հետո որ 429 թվին տիրապետեցին Սասանյանները, դրեթե միանգամայն փոխվեց քաղաքակրթական պատկերը Հայաստանի մեջ, ձուլելով Սասանյանների քաղաքական և կրոնական սիստեմները հայոց ներքին կյանքի մեջ: Ըստ իս, այս պարագան ավելի խորն ուսումնասիրության կարոտ է: Գուցե քաղաքակրթական զանազան ճյուղերի մեջ առաջադիմություն կատարեց ըստ պատմագրական վկայությունների և ժամանակակից պատմաբանների ենթադրության, սակայն ճարտարապետական տեսակետով, կարծեմ համաձայնել զժվար պիտի լինի ինձ համար, քանի որ Հայաստանի մեջ ունե հուշարձան չէ գտնված փաստացի կերպով նախաքրիստոնեական վերջին դարերը հիշեցնող: Այստեղ շատ կան նախապատմական ուրարտական կամ խալդական շինքերի հետաքրքրական կիկլոպյան ամրոցների և պարիսպների մնացորդներ, որոնք ճարտարապետության նախնական պատկերը միայն հիշեցնում են մեզ, բայց ոչ թե հունական կամ հռոմեական բարձր քաղաքակրթություն տիրապետող Հայաստանին, Իսկ մնացորդներին անմիջապես հետո, թողելով մի քանի դար անորոշ դատարկություն, 4-րդ դարուց սկսվում է քրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը, որը դարե ի դար թե զարգանում է և թե նոր վերածություններով կերպարանափոխվում է մինչև 15-րդ դար: Սակայն եթե ուշի ուշով քննենք, գրեթե առանց բացառության, բոլոր դարաշրջաններում, հայոց ճարտարապետության մեջ կգտնենք ոչ միայն Աքեմինյան և Սասանյան, այլ և հեռավոր ասորա-քաղաքական ճարտարապետության տարերքներ:

Ինչպես վերև ասել եմ, եղել են դարաշրջաններ 5-րդ դարին մինչև 12-րդ դար, որ արևմուտքը մասնակի ազդեցություն ունեցել է հայոց ճարտարապետության վրա, բայց երբք ընդհանուր տիրապետող չէ եղած: Հիրափի, Էջմիածնի, Տեկորի, Երվանդուքի, և այլն շինքերի վրա կան հունա-հռոմեական դժբ, սակայն անոնք շատ աննշան են և հազիվ ճանաչելի տեղ բռնած են, իսկ ամբողջ շինարարական ոճը և ճաշակը միանգամայն արեելյան է: Այստեղ հարկ է որ կրկնեմ, թե Փառնիի մեջ Տրդատի հոյակապ հովանոց անվանված շինքը, իր հունա-հռոմեական ոճի արտակարգ ճոխությամբ հաճելի չէ եղած տեղական ճարտարապետներին և ժողովրդին ու բնավ հետևողներ չէ ունեցած: Նույնիսկ Փառնիի մեջ 5-րդ դարուն կանգնված մի շինք, հռոմեական ճարտարապետությունը հիշեցնող մի գիծ իսկ չունի: Ուստի իմ կարծիքով, կանխահաս եզրակացություն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ հունական և հռոմեական ազդեցություն փնտրել, նախորդ թվածա ազդեցություն-

ները և անվիճելի են այն պատճառով, որ Սիրիայի ճանապարհով եկած են, որովհետև փաստացի գիտենք, որ Սելևկյանց տիրապետության ժամանակ շատ շնքեր կառուցվեցին Սիրիայում հռոմեական ոճով, որոնցմե փոխադրվեցան Հայաստան, քրիստոնեության միջոցով, իսկոն սիրիական ոճի հետ:

Գալով հեղինակ Բաղդուշայտիսի հայկական մանվածոների մեջ «Արարական կամ իսլամական հանճար» տեսնելուն, կարծում եմ, որ այդ եզրակացությունը առաջ է դալիս ժամանակագրական մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարած չլինելուն համար: Այս հապճեպ հայտարարությունը, մի քանի գիտնական ճանապարհորդներ ևս արել են, որ իբր թե հայ ճարտարապետության մեջ տիրող դժբ է կատարել արարական ոճը:

Արարները Հայաստանին մեծ մասամբ տեր դարձած օրից (7-րդ դար) պետք էր, որ իրենց ճաշակը դրոշմած լինեք եթե ոչ 7-րդ դարու, գեթ 10-ից 11-րդ դարու ճարտարապետության վրա: Մինչև 13-րդ դար, այդ կարծեցյալ ճաշակը բնավ գոյություն չունենալեն զատ, անոնց տիրապետության շրջանում չենք գտնում մի շինք կանգնված: Եթե նույնիսկ ուղարկություն չը դարձնենք հայ մատենագիրների ողբերգություններին, Հայաստանի տառապանքների մասին, և սա ոչինչ համարենք, Վոգլուի, Շուաղի և այլ եվրոպական գիտնականների, արարների արշավանքը քաղաքակրթության պատուհաս համարելուն, դոնև իրենց տիրապետած սահմանին մեջ, չգտնվեցան հուշարձաններ, որոնք այս ընդհանրացած կարծիքների հակառակը սպացուցեն:

Արվեստը հանկարծական թափով երևան է գալիս Հայաստանի մեջ 13-րդ դարուն, թաթարական տիրապետության ժամանակամիջոցին, և երկիրը ծածկվում է թեև փոքր, բայց հաճոյատեսիլ շինանյութերով: Ահա այս շրջանին է, որ հայկական մանվածոները, որոնք արդեն գոյություն ունեին 5-րդ—7-րդ և 10-րդ—11-րդ դարերուն մեջ, ստանում են միանգամայն նոր տեսք և նոր զուգախառնում: Այս շրջանին է, որ տերևալից ուտերի մեջ խառն կենդանիների և թռչունների քանդակներով մանվածոներ երևում են, որոնք գրեթե օտարաևում են հին մանվածոների ակնապարար երևույթին և մեր կարծիքով մոտենում են անկման, ինչպես որ այդ շրջանում է, որ սկսվում է հայ ճարտարապետության անկումը, որովհետև ոչ միայն մանվածոներն այդ դարուն նոր ձև ստացան, այլ և շինքերի ամբողջության մեջ ևս հեղաշրջում առաջ եկավ, հին ավանդությունները պահելով հանդերձ: Թաթարական շրջանի մանվածոների և քանդակաղարդերու այլասերված նմուշներն են Ջուղայի բազմաթիվ խաչքարերը, որոնք թեև նախնական հայացքով չափազանց շքեղ և զարդարուն երևույթ ունին, այնուամենայնիվ, նախկին մանվածոների ակնապարար և հաճոյալի երևույթը չունի: Այստեղ արդեն նկատելի է ոչ միայն թաթարական ճաշակը, ինչպես Անիի հետին դարերու շինությունց մեջ, այլ և նոր պարսկական ճաշակը խառնված հին մանվածոների հետ, որոնք ցույց են տալիս նախորդ մեծ արվեստի անկման ենթակումը:

(Ժամանակի դատաստանը)

Վաղուց անցիր էին եգիպտական մեծագործ Ռամզեսներու, փարավոններու և ասորա-քաղղեական Սենիքերիմներու Սարգոններու աշխարհազորոջ շրջանները:

Փիլիսոփայական Աղեքսանդրի վաղահաս մահվամբ հռոմ-մայեցի կայսեր տիեզերական մեծ փառքը ընդմիջտ ազոտեցավ և աշխարհաստան կայսրությունը՝ բախտախնդիրներու մեջ բաժան բաժան եղած անվերջ կոփներու ասպարեզ դարձավ, մինչև որ միջին դարուն համաշխարհային մեծ հեղաշրջում մը փոխեց երկրին ճակատագիրը:

Միջին դարուն առաջ եկավ բյուզանդական ահեղ կայսրություն մը, որ մոտավորապես երեք դար միահեծան տիրապետեց Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին, ավելի քան, Ալեքսանդր աշխարհակալի տիրապետած սահմանները: Եթե արաբական աշխարհակալեր արշավանքը վրա չի հասներ, թերևս բյուզանդական կայսրության բախտը մինչև համաշխարհային տիրապետության հասներ:

Սկսած Բյուզանդիոնի մայրաքաղաք դառնալին (326—330) մինչև Ֆաթիմ սուլթան Մահմեդի տիրապետությունը (1453) Բյուզանդիոնի փառապանծ գահուն վրա նստող կայսրներուն ամենուն շվիճակվեցավ պատմական, քաղաքական և գիտական մեծագործության հավիտենական անուն թողելու, անոնցմե ոմանց համար այդ փառաշուք գահը թեև փուշ ու տատակ եղավ և գիրենք ավելի թշվառացուց, քան սովորական մարդկանց ամենեն թշվառականը, սակայն ուրիշներու համար երջանկության և վայելչության այնպիսի հեշտավառ դրախտ դարձավ, որ երբեմն փորձվեցան ինքզինքնին սովորական մահկանացուներն շատ բարձր՝ աստվածներ կարծելու:

Ժամանակը անկայուն է և անոր դատաստանը անողոր և իրեն հետ միասին անէություն անդունդը կզրորի ինչպես ցավ ու տառապանք, այնպես ալ փառք ու վայելչություն:

Այսպես անէացավ և սուլթրի մը նման եկավ անցավ ավելի քան տասն և հինգ դարեր ապրող, իշխող և հզոր աշխարհի նման մեծող բյուզանդական երբեմնի աշխարհահռչակ կայսրությունը:

Պատմությունը հազիվ կարողացավ ժամանակի անէացնող հոսանքին առջևին փրկել քանի մը արժանահիշատակ անցքեր, այս երկար ու մեծանուն անցյալին, և կայսրության աստվածային գահը բազմողներու լուր անունները միայն պահել, խիստ նսեմ և անփառունակ:

Սակայն այս տասն և հինգ դարերու մեջ Բյուզանդիոնի աստվածային գահուն վրա նստողներն երկուքին իսկապես վիճակվեցավ աստվածանալու շափ համաշխարհային փառքի և հավիտենական երախտագիտության արժանանալու նախանձելի բախտը:

Այս երկուքը՝ Կոստանդիանոս և Հուստինիանոս՝ իրենց անվան այնպիսի մահարձաններ կանգնեցին, որ

րոնց առաջինինը պիտի մնա կանգուն այնքան ժամանակ, որչափ ժամանակ գոյություն ունենա քրիստոնեությունը, իսկ երկրորդինը՝ պիտի մնա քանի գոյություն ունենա աշխարհի մեջ գիտության և գեղարվեստի պաշտամունքը:

Բայց արդյո՞ք արդարացի կերպով տիրացան այս երկու կայսրներ իրենց վիճակված հավիտենական փառաց պսակին: Ժամանակը պիտի պարզե այդ ճշմարտությունը, անոր դատաստանն արդար է և վճիռն անողոր, գուցե դա օր մը, որ անոնց պատվանդաններուն քով կանգնե ավելի բարձրերը և բազմացնե անոնց վրա այն ճշմարիտ աստվածները, որոնց ավելի արդար իրավունքն էր հավիտենական համաշխարհային երախտագիտությունը:

Կոստանդիանոս, հակառակ իր նախորդներու հալածող քաղաքականության, քրիստոնեությունը ազատ և պետական կրոն հայտարարեց, որո փոխարեն, քրիստոնյա աշխարհը, ի վարձատրություն կայսերական այս բարյացակամության, զինքը պաշտելի սրբոց կարգը դասեց:

Մինչև վերջին օրն առանց մկրտված լինելու քրիստոնյա և հավիտենական պաշտաման արժանի սուրբ հոգևավոր Կոստանդիանոս համոզված էր արդյոք հանուն քրիստոնեության մարտիրոսացող հարյուր հազարավորներու դատին ճշմարտությանը որոնք կպահահանջեին ընդհանուր մարդկության համար ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն, թե՞ երեք հարյուր տարիներ ի վեր մարտիրոսներու արյամբ ոռոգված ու բեղմնավորված քրիստոնյա աշխարհի ահամար ուժին առջև ակամա տեղի տալով արքայական վեհաշուք գահն ու աշխարհային փառքն ու վայելչությունն ապահովեց:

Անշուշտ չէր մոռցած քանի մը տարիներ առաջ Դիոկղետիանոսի սարսափը ամբողջ բանակին զինավափ տեսնելու վտանգին առջև, երբ կոռոզ զոհելու կրթունադատեր իր քրիստոնյա զինվորներուն:

«Սոսիալ յաղթեցիս» ի ճշմարտության տեսիլին մեջ արդյոք խա՞չն էր տեսած, թե՞ աշոք բացոք տեսավ իր գահին ու թագին սպառնացող քրիստոնյա բանակին անպարտելի ուժը:

Արժանահավատ պատմությունը կհավաստե, թե խաչանիշ սաղավարդակիր և վահանակիր բանակի միահամուռ զորությունը փրկեց կայսրության ամբողջությունը մոտալուտ կորստյան վտանգեն, կհավաստե նաև, թե բովանդակ բանակի զինվորները հաճույքով դրին իրենց կուրծքի վրա իրենց վսեմ գաղափարի հաղթանակի պաշտելի խորհրդանշանը:

Ուրեմն բախտը գեթ առ ժամանակ ուզեց երեք հարյուր տարվան մարտիրոսներու արյամբ հյուսված՝ ռազատության, հավասարության և եղբայրության գաղափարի փառաց պսակը ժառանգե Կոստանդիանոս կայսրը:

Հուստինիանոս ուզեց որ, իր օրով քաղաքական խառնակության մը ժամանակ մոխիր դարձող Կոստանդինաշեն եկեղեցին այնպես մը վերաշինե, որուն նմանը աշխարհի մեջ տեսնված չի լինի:

Հասավ իր նպատակին, կանգնեց հանուն ս. Սոփիայի գերահարաշ տաճար մը, որուն վրա տասն և չորս դար հիացավ բովանդակ աշխարհը:

Վ Այս մինչ այժմ անտիպ հասկանալի ունեց երկու տարբեր ձևագրերի վրա տարբեր վերնագիր, որոնցից մեկը զրինք փակագծի մեջ: Կազմող

Ի՞նչ զգացմունքներն մղված Հուստինիանոս ձեռնարկեց այդպիսի աշխարհահռչակ մեծագործության:

Ոմանք կվերագրեն անոր շերմեռանդ հաժաօքին, ոմանք ալ ծայրահեղ գեղարվեստասիրության: Սակայն հավատացողներ ալ կան, որ այդ միջոցին ամբոխացած ժողովուրդին առջև անհրաժեշտ էր թափել, հեղեղել իր պետության գանձարանին մեջ կուտակված ոսկիները, և այդ ոսկիներու շողշողուն փայլով ստեղծել տատանվել սկսող դահին նեցուկները: Իսկ ոսկիին հեռ երբ կմիանար աստվածառար հրեշտակներու պատգամը տաճարի շինության մասին, այն ժամանակ կայսրը նվիրական կդառնար ոսկիին աչքում և անձեռնմխելի կդառնար անոր գահը:

Ինչե՞ր էին հրեշտակներու պատգամները աստվածախոս այս նոր Սողոմոնին:

Հրեշտակները բերին տաճարը շինելու աստվածային անբռնաբարելի կամքը, տաճարին շափը, ձևը և ամբողջ հորինվածի ծրագիրը:

Կայսրն առանձին հպարտությամբ հայտարարեց, որ եթե աստված շնորհմամբ տաճարի շինությունը, եթե հրեշտակը չբանար անհայտ քարայրի մը մեջ ծածկված անհամար ոսկիի շտեմարանը, ինքը բնավ չէր կարող հանդգնել այդ մեծագործության ձեռնարկելու: Նաև եթե աստված չի տար այդ զարմանահրաշ հրեշտակներու միջոցով չի զեկավարեր անոր շինությունը, ինքը անզոր էր քան Սողոմոն գերազանցելու:

Ուրեմն ի՞նչ կասկած կարող է լինել, որ աստված, Սողոմոնեն շատ ավելի սիրեց Հուստինիանոսին:

Եթե Կոստանդիանոս խոստովանեցավ, որ առանց իսաչի կամ իսաչակիր բանակի ինքը անզոր էր վերահաս վտանգին կայսրությունը փրկելու, նույն խոստովանությունը վեհանձնաբար կատարեց Հուստինիանոս իր անզորության մասին, առանց աստվածառար հրեշտակներու օժանդակության:

Կայսրության գանձարանին անսպառ միլիոններ մատակարարող ճարտարամիտ ելեմազետ պաշտոնյաներ և երկու մեծահանձար ճարտարապետներ եթե դժգոհ էին այս աստվածային պատգամներեն և հրեշտակային օժանդակության հավաստիացումներեն, սակայն լուրջությունը իմաստություն համարեցին, վստահ լինելով, որ ժամանակը ուշ կամ կանուխ պիտի վերցնեն իրենց վրա ծածկված հրեշտակային շողշողուն հանդերձները և պիտի ցույց տա աշխարհին. Հուստինիանոսի վայելած փառաց դասիններուն իսկական ժառանգորդները:

Հուստինիանոս բոլորովին սխալ չէր իր հայտարարության մեջ, մի՞թե սովորական մարդոցմե բարձր հանձարները պաշտվելու արժանի չեն:

Ժամանակը թերեւս օր մը Կոստանդիանոսի փառաց պատվանդանին քով ավելի բարձր պիտի կանգնե համամարդկային իրավանց պաշտպան նահատակներու փառապանծ արձանը, որուն առջև հավիտյան պիտի երկըրպագեն իրավագրկության կապանքներեն ազատված մարդկությունը, իսկ Հուստինիանոսի պատվանդանին

մոտ պիտի կանգնե Անթեմիոսի և Իզիտորի հոշակապ արձանները, որոնց առջև հավիտյան պիտի խոնարհվին գիտության և գեղարվեստի բոլոր երկրպագուները:

Գուցե մնան Կոստանդիանոսն ու Հուստինիանոսն ալ իրենց խոնարհ պատվանդաններուն վրա՝ առաջինը իբրև համեստ գիշորության, իսկ երկրորդն իբրև գեղեցիկին ու վսեմին մարմնացում գեղարվեստը գնահատողի օրինակ:

Ե. ՏՐԿԱՏ ԸՍՏԱՆԻԱՊԵՏԻ ՄԱՀԱՐԱՔԱՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

Կոստանդնուպոլսո Ս. Սոփիա եկեղեցին միջին դարու ճարտարապետական ամենամեծ հրաշալիքն է:

Այս հրաշալիքը 6-րդ դարու սկզբին կանգնել տրվավ Հուստինիանոս կայսրը, փոքր ասիացի երկու հույն ճարտարապետներու ձեռքով, որոնց մեկն էր Թրալլացի Անթեմիոս և մյուսը՝ Միլետացի Իսիդոր:

Այս եկեղեցին մինչև այսօր աշխարհի բոլոր դիտանականների ուխտատեղին է, որը Կոստանդնուպոլսո առումեն հետո մզկիթի փոխարկեցին թուրքերը:

Անկարելի է առանց զարհուրելու դնպի վեր՝ անոր գմբեթին նայել, որ երկնքի մը պես կախված է դիտողի գլխին վրա, որուն մեջ բյուզանդական կայսրության օրով ոսկեղեն ու արծաթեղեն անթիվ ջահեր ու կանթեղներ կփողփողային աստեղազարդ երկինքի մը նման:

Գմբեթի տրամագիծը 31 մետրն ավելի է, տրամագիծ մը, որ քիչ պակաս է Ջվարթնոց եկեղեցիի կամ Անիի Գագկաշեն ս. Գրիգոր եկեղեցիի ամբողջ շենքին տրամագծեն:

Շենքը վերջանալեն, Հուստինիանոս քառաձի կառքով գնաց օժման հանդեսին ներկա գտնվելու. երբ ներս մտավ ու տեսավ այս հրաշալի շենքը զարդարված ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդերով, բյուրավոր ջահերով ու կանթեղներով, հպարտ շեշտով մը գոչեց. —

«Հաղթեցի քեզ, Սողոմոն...»

Օժման թվականն քսան տարի հետո, այս մեծագործ գմբեթը փլավ: Հուստինիանոս առանց հուսահատվելու, վերստին նորոգեց ավելի հաստատուն կերպով: Այս նորոգությունն հետո միջոտ անվնաս մնաց մինչև 989 թվականը: Այս թվականին ահեղ երկրաշարժ մը վերստին փլուցց գմբեթը և շենքն ալ մեծ ճեղքվածք բուտացավ:

Ժամանակակից հայազգի վասիլ կայսրը ուղեւով անմիջապես վերանորոգել այս շնաշխարհիկ հիշատակարանը, բազմաթիվ տեղացի ճարտարապետներ հավաքեց անոր շուրջը:

Այս դեպքին նույնպես ժամանակակից հայ պատմագիր Ստեփաննոս Ասողկի կպատմե, թե տեղացի ճարտարապետներն ոչ ոք չհամարձակվեցավ հանձն առնել անոր վերաշինությունը:

Պատահաբար այնտեղ գտնվեցավ Շիրակի թագավոր Սմբատ Բագրատունիի անձնական ճարտարապետը՝ Տրդատ, որ հիմնարկել էր Անիի Մայր եկեղեցին, բայց Սմբատի մահվամբ շինությունը ընդհատվել էր, մինչև Գագիկ Շահնաշի զուգակից Կատրանիդե թագուհիի վերսկսելը:

Այս հանձարիկ ճարտարապետը հրավիրվեցավ

նորոգելու: նա համարձակ մտնեցավ այդ մեծ ու հանդուգն գործին և հանձն առավ վերաշինել ավելի հաստատուն, քան իր նախորդները: Անձամբ պատրաստեց բոլոր կաղապարները, անկյուններու շորս առաջաստները նորոգեց իր ուզած ձևով, հետո բարձրացուց շուրջանակի ցած թմբուկ մը, որ այն ժամանակ միմիայն Հայաստանի հատուկ ոճ էր, և այս թմբուկին վրա կազմեց 31 մետրեն ավելի տրամագծով կիսագունդը:

Այն օրեն ի վեր անցեր են ինը հարյուրեն ավելի տարիներ, բազմաթիվ երկրաշարժներ և ուրիշ բնական արկածներ Կոստանդնուպոլիսը դղրդեր են, սակայն Տրդատաշեն գմբեթը անասան կմնա ս. Սոփիայի գրվածքին:

Ահավասիկ գեղեցիկ փաստ մը պատմական հայ ճարտարապետության հոռետես քննադատներուն համար:

Շիրակի նման փոքրիկ թագավորության մեջ ծներ ու զարգացեր է այնպիսի հայ արվեստագետ մը, որ ոչ միայն մրցակից հանդիսացավ Հուստինիանոսի զույգ ճարտարապետներուն, Անթեմիուսին և Իսիդորին, այլև իր հավիտենական մահարձանը կանգնեց Բյուզանդիոսի ս. Սոփիա եկեղեցիում վրա, — պատիվ ու պարծանք իր հայրենիքին, իր ցեղին:

Երբ որ զաղթականության բուռն հոսանքներ 5-րդ դարեն սկսյալ Բյուզանդական կայսրության երկիրները կողողեին, արդյոք քանի՞ մեծագործ արվեստագետներ խառնված այդ հոսանքներուն Տրդատի նման սքանչելիքներ կանգնեցին Բյուզանդական երկիրներու մեջ, որոնք անհիշատակ կորան և անոնց հանճարի արտադրություններն արձանագրվեցան երկրին և տիրապետող տարրին անունով:

Բայց ի՞նչ հարկ կա ուրիշ փաստեր փնտրելու հնագրային Հայաստանի բարձրագույն քաղաքակրթության և հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի մասին: Այսօրվան ս. Սոփիայի գլխին բազմած ահեղատեսիլ գմբեթը Հայաստանի քաղաքային քաղաքակրթության պերճախոս պատմությունն է:

2. [ՏՐԴԱՏ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ]

Ամբաստ Բագրատունու Տիեզերակալ մականվանյալ թագավորը, երբ իր հոր Աշոտ Ողորմածի գահը բարձրացավ 977 թվականին, առաջին գործը եղավ Անի քաղաքն ավելի ընդարձակ պարիսպով մը շրջապատել, այնուհետև գրեթե 8—10 տարի ևս հանդիստ ու դարձաբ շունչեցավ իր երկիրն առպատակող թշնամիներեն մաքրելու համար:

Ամբաստի սարսափը հյուսիս և հարավ տարածված ոչ ոք այլևս չհամարձակվեցավ անոր երկրներուն և հարստությանց աչք տնկելու: Իրացի բոլոր թագավորներ ակամա խոնարհած անոր ասպետական քաջության առջև զինքը Շահնշահ և Տիեզերակալ տիպառններով պատվեցին:

Երբ ամեն բարիք ու առատություն, խաղաղություն

1 Թորամանյանը Տրդատ ճարտարապետին ուղեցել է գործել գեղարվեստական երկի նյութ, որի սեպարի միայն սկզբի մի երկու թերթերն են պահվել նրա զիվանում: Այստեղ տեղին ենք համարում ներկայացնել մեզ հասած այդ հատվածը:

կազմող

տիրեց Շիրակի մեջ, Ամբաստը հիշեց, որ երախտափտական պարտք մը ևս ունի իրեն սրտին արիություն, բազումներին ուժ և ձեռնարկներուն հաջողություն տվող աստուծուն, բերգեր, կամուրջներ, ճանապարհներ և շքեղ ապարանքներ մեծ քանակությամբ շիներ էր կարճ ժամանակի մեջ, սակայն անտես ըրեր էր աստվածային փառաց տաճար մը կանգնելու:

Հրամայեց կանչել իրեն մոտ Շիրակի անվանի ճարտարապետներեն մեկուն՝ Տրդատին, և հայտնեց անոր իր մտադրությունը, և ըսավ.

«Չիս ու իմ երկիրս անհուն բարիքներով ողորդող Աստծու անվան սրբազան խորան մը կանգնել քեզ վիճակված է, ուստի բոլոր ուժդ հավաքած պետք է այնպիսի տաճար մը կանգնես այս քաղաքին մեջ, որ ոչ միայն իմ նախորդներու շինածները գերազանցե, ալև մինչև այսօր քու բոլոր շինած շենքերուդ մեջ ամենեն շքեղը լինի: Արքայական գանձարանս բաց է, մինչև այսօր ձեռք բերած համբավիս փառաց պտակը այդ տաճարով բոլորելու համար. ես վստահ եմ քո հանճարիդ և գեղարվեստական ճաշակիդ, դու պիտի կարողանաս ամեն կերպ գոհացում տալ իմ բաղձանքներուս, ես ալ քու շինած հրաշագեղ տաճարիդ թե իմ թագավորական թագիս և թե քու արվեստագիտական հազվագյուտ տաղանդիդ արժանի վայելչությամբ պիտի զարգարեմ ներսով ու դրսով: Արգեն Հնդկաստան մարդ ուղարկեցի մինչև ութը բյուր արժողությամբ շահ մը բերելու համար, որպեսզի որպես արեգակ տաճարիս երկնաման գմբեթն կախված լուսավորե տաճարիս մեջ աղոթող հավատարիմ ու անձնվեր ժողովուրդս և շուրջը հազարավոր ոսկի և արծաթ կանթեղներ մշտավատ աստղերու պես փողփողեն: Պատվիրեցի նույնպես քաղաքիս ամենեն արվեստագետ ոսկերիչներուս պատրաստել համակ արծաթաձուլյ մարդաշափ խաչ մը, որուն վրա մարդարտին ու աղամանդին, զմբուխտին ու հակինթին շրջողուն լույսը ոսկեգոծե մեր դիմաց վահափառորեն բազմող ծերունի: Արագածի ճակատը և հեռվին ամբողջ Հայաստանի վրա արթուն աչքերով հսկող վշտակոծ Մասիսի գագաթը, հանելով զիրենք 500 տարվան մշտամորմոք սուրբն:

Անմիջապես պիտի կանչեմ մնացած բոլոր արվեստագետներ, որոնք ևս սկսեն պատրաստել բոլոր այն ոսկեթիվ բանվածքներ, վարագույրներ և մետաքսեղեն գորգեր, սկսած աստվածաբնակ խորանեն մինչև գավիթի դուռը, դատարկ տեղ չմնա զարդարելու համար: Իսկ քու վարձատրությունդ, անշուշտ, գիտես որ արքայական վարձատրություն պիտի լինի»:

Տրդատն այս վերջին խոսքը լսեց անզամ, նա բոպեապես սլացած էր երևակայությամբ անպարագրելի հորիզոնները և սկսեր էր մտքին մեջ ամփոփել մինչև այն ժամանակ ծրագրած հազար ու մեկ հրաշալիքները, որոնց իրագործման ժամանակը հասեր էր: Հանճարը հրաբուխի մը նման սրտին ու մտքին մեջ կրորոքեք, ու իր ամբողջ էությունը կիսանձեր: Հասեր էր այդ հրաբուխը պայթելու ժամանակը և անոր բոցով լուսավորելու համար հայ գեղարվեստագիտի աշխարհը:

Թեև քիչ մը սրտաբեկ էր իր շինելիք տաճարին մեծությունը, քան Կ. Պոլսո ս. Սոփիան մեծ, և Ամբաստի գանձը Հուստինիանոսին շափ առատ չլինելուն, սակայն նա որոշել էր այնպիսի բան շինել, որ թեև ծավալով

փոքր, սակայն բնորոշ հիանար նորանով ապագան:

Տրդատի ուրախությունը երկար շտեկեց: Մեքատի անակնկալ մահվամբ, բոլոր հույսերը ցնդեցան: Իր երևակայությունները մնացին լոկ երևակայություն: Ո՞վ պիտի կանչեր զինքը անկեց ետքը մեծագործություններ առաջարկելու: Թագավորներ սովորություն լուսնին իրենց նախորդներուն պաշտոնյաներով և արվեստագետներով զեկավարվել: Անոնք իրենց համար նոր պաշտոններով և նոր արվեստագիտաց խումբ կկազմեին:

Այս հուսահատ տխրությունը Տրդատի վրա հազիվ մեկ երկու ամիս տևեր էր, երբ Բյուզանդական կայսրություն մեջ պատահած սոսկալի երկրաշարժի մը լուրը հասավ, որը շատ մեծ ու փոքր շենքեր, բերդեր ու ապարանքներ կործանելին զատ փլցուցեր էր ս. Սոփիայի գմբեթն ալ և շենքը ճեղքել էր վերեն մինչև վար:

Տրդատի հուսահատ աչքերը վերստին փալկեցան, ուրախության և հույսի արևը լուսավորեց համակ էությունը: Ոչ ոքի հետ բան չխոսեցավ, լոկ ու մնջիկ ճանապարհ ընկավ զեպի Բյուզանդիոնի մայրաքաղաքը:

Տրդատ չէր սխալած, որ Բյուզանդիոնի մեջ ինքը պիտի փայլեր ու պիտի փայլեցներ հայ արվեստագետներու անունն ու պատիվը: Բաղմաթի արվեստագետներ ժողոված էին Վասիլ կայսեր հրամանով, որ ամեն հնարք ի գործ դնեն ս. Սոփիայի գմբեթը վերստին շուտով շինելու համար, սակայն ոչ ոք չէր համարձակեր նախաձեռնարկ լինել այդ սարսափելի կերպով պատասխանատու գործին:

Տրդատ առանց կողմնակի մարդոց դիմելու, դիմեց ուղղակի կայսեր, և ցանկություն հայտնեց, որ էրեն հանձնվի այս անգամ ս. Սոփիայի գմբեթի վերաշինությունը, ներկայացնելով ամեն հավաստիք իր հարողություն և արժանավորության վրա:

Կայսեր անձանոթ չէր հայն ու Հայաստանը, ինքն ալ հայ մը էր Բյուզանդիոնի գահուն վրա, շատ մոտեն գիտեր Շիրակի թագավորության մեջ կանգնվող զեղարվեստական շինություններու համբավը: Ուրախությամբ հավանություն տվավ Տրդատի առաջարկին, միանգամայն ձանձրացած տեղական ճարտարագետներու երկար խորհրդակցություններին և ապարդյուն ժողովներին: Ուստի ըսավ Տրդատին.

— Ես արդեն լսած եմ քո անունն ու համբավը, վստահ եմ, թե ըստ ամենայնի զիս կգոհացնես, ուստի այս բոլորին քեզ բացարձակ լիազոր կկարգեմ այդ գործին: Քու հրամանեղ կախված պետք է լինին տեղական բոլոր ճարտարագետները, արքունի գանձարանը ալ բաց, որչափ որ ծախսես. ով որ քու կամքիդ ու ուղղությանդ հակառակ կգործե, մահվամբ կիսխարինեմ այդպիսիներուն վարմունքը, դնա՞, ուրեմն, հաշուություն քեզ:

Այդ հանձարեղ ճարտարագետը համարձակ մոտեցավ գործին առանց որեկ պատասխանատվութենե վախենալու: Առանց ժամանակ կորցնելու Տրդատ ոգևորված ձեռնարկեց կազմակերպելու պատրաստության և սկզբնավորեց շինության պիտուն ժողոված վարժ ու փորձված արհեստավորներու խումբ մը: Ամենայն հաջողությամբ առաջ գնաց, և ահա վերջապես եկավ օր մը, որ գմբեթը ամբողջովին կանգնած էր, ավելի հաստատուն և ավելի սիրուն ձևով մը:

Տրդատի մեծագործության համբավը արդեն հասեր էր Անի, ամեն կողմ կխոսեին անոր վրա:

Թարեպաշտուհի Կատրանիզե թագուհին առ ժամաբար հանձներ էր Մեքատի պակաս թողած կաթողիկեին շինության շարունակությունը մի այլ ճարտարագետի հսկողությանը: Բայց արտանց կցանկանար, որ Տրդատ ինքը վերջացնե իր սկսած գործը, ուստի շուտով պատգամ հանեց Պուլիս և հրավիրեց Տրդատին վերստին Անի մայրաքաղաքը, իր ձեռքով սկսած գործը իրմով ալ վերջացնելու համար:

Տրդատը հազիվ վերջացուցեր էր ս. Սոփիայի գմբեթի գործը, երբ այս հրավերը ստացավ: Հայրենասեր արվեստագետին սիրտն ու հոգին դղրդաց. առանց վարանելու և սպասելու կայսեր իրեն խոստացած վարձատրություններուն, զնաց ներկայացավ անոր հրաժեշտի ողջույնը տալու:

Կայսրը զարմացած հարցուց. — Տրդատ, մի՞թե քեզի իմ հզոր պետության մեջ փառք, պատիվ ու մեծություն կպակասեր, որ որոշել ես գնալ այնպիսի փոքրիկ երկրի մը մեջ, որ հազիվ իմ հետին նահանգներես մեկուն հավասար է և շատ անբավական քու ստեղծագործական տաղանդը բեղմնավորելու համար. քեզ նրման արվեստագետ մը իմ երկրիս պատիվ կբերե: Մնա այստեղ:

— Ոչ, արքա, հայրենիքս ինձի կկանչե... պատասխանեց Տրդատը հպարտությամբ. — Հայաստանն է իմ հայրենիքս, Հայաստան պիտի երթամ (Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է):

Է. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ԵՐԱՋԸ:

«Եւ տեսանէի ի մեջ բաղաբիս, մոտ յապարանան արքունի, խարխիսաձև, ճախարակաձև խարխիս ոսկի. մեծութեամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սին մի հրեղէն, բարձր մինչև լոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ և խաչն լուսաւոր ի վերայ նորա»:

Հիմնվելով սյունի նկարագրության խարխիսաձև և ճախարակաձև բառերուն վրա, կարծողներ կան, որ Զվարթնոց եկեղեցու բլուրակ ձևը լուսավորչավանդ ծրագիր էր, երազի միջոցով և երազի մեջ մատնանշված տեղը, նույնիսկ Զվարթնոցի շինված տեղն էր: Հետևաբար ներսես Շինող իր ժամանակին նախնայաց սխալը սրբագրող և երազի միջոցով լուսավորչական ձևի եկեղեցու ճշտությամբ իրագործողն եղավ:

Երազի մեջ մատնանշված տեղը՝ Վաղարշապատն էր թե՛ Քաղաքադաշտի առապարը, այդ մասին վճիռ տալ կթողում հմուտ պատմաբաններուն, իսկ ինչ կվերաբերի զուտ ճարտարագետական նկարագրության իմաստին, ավելորդ է միանգամայն այլ ընդ այլո մեկնություններ տալ, այլ պետք է բացատրել Ազաթանգեղոսի ժամանակները ընդհանրացած մի քանի ավանդական սովորություններով, որոնք ճարտարագետության միջոցով կարտահայտվին:²

¹ Այս հոդվածը տպագրվում է հեղինակի անավարտ սեպիր ձեռագրից, որն, ինչպես հեղինակն է վերջում նշում, բնեկի և քննադատորեն մշակելի նյութ է:

² Ինչպես կերևի դեռ 7-րդ դարուն ներսես Շինողի գերեզմանին վրա մինևույն ձևով կանգնված էր կոթող մը. սյուն խարխիսներով և խոյակով:

Հունա-հռոմեական շրջաններուն, քաղաքական մեծամեծ անցքերու և մեծագործ մարդկանց հիշատակի հազարամյակն համար սովորութիւն կար առանձնահատուկ հիշատակարաններ կանգնելու Այս հիշատակարաններուն մեջ ամենեն բնորոշներն էին հաղթական կամարները և սյունաձև կոթողները:

Սյուն կոթողներու մեջ, ամենեն նշանավորը 112 թվականին Հռոմի մեջ Տրայանոս կայսեր 44 մետր բարձրութեամբ և 3,57 մետր տրամագծով կանգնած սյունը, որուն բունին վրա մագաղաթյա փաթուժին ձևով քանդակված էին իր օրով տեղի ունեցած նշանավոր քաղաքական անցքերը պատկերներու լեզվով:

Ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված սյունը և միևնույն նպատակով կանգնվածները, այլև բոլոր հունա-հռոմեական ճարտարապետական ոճի սյուններն առ հասարակ բոլորակ են և կրողական կրեք գլխավոր մասերն, 1. խարխիս, 2. բուն, 3. խոյակ:

Խարխիսներն առանց բացառութեան բոլորակ են և ճախարակաձև ինչպես ցույց կուտա երազատեսք, իսկ խոյակները որոնք զանազան դարաշրջաններու մեջ թեև տարբեր ձևեր ստացեր են, սակայն անոր վերին մասը, որ քառակուսի տախտակի մը ձևն ունի, նույնութեամբ անփոփոխ պահված է ամեն ոճի մեջ, զրեթե մինչև մեր օրերը և այդ մասին զուտ հայերեն բառն է *թաղաղ* (Abaque կամ taillor):

Ազաթանգեղոս, իրեն ըսելով «ի քաղաքէ մեծն Հռոմայ և վարժեալ հայրենի արուեստի, հռոմայիքն և յունարէն ուսեալ դպրութիւն» անպայման տեսած էր ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված հոկա սյունը Հռոմի մեջ, այլ և ուրիշ նմանները շրջակային մեջ:

Արդ, քանի որ թագավորական հրամանով Հռոմեն կանգնված էր (Ազաթ., էջ՝ 9) քրիստոնեութեան և խաչի հաղթանակի մատենագրական հիշատակարանը կազմելու, անշուշտ հիշելով իր ծնած ու սնած երկրի մեջ սովորութիւնն եղած ճարտարապետական հիշատակարանի վեհագույն ձևը — սյուն կոթողը, թերևս ցանկացած վարչապատի մեջ ալ կանգնված տեսնել Տրայանոսի կոթողին նման սյուն մը, որուն թակադաղին վրա, փոխանակ Տրայանոսի, Տրդատի կամ ևս առավել ու Գրիգորի արձանը կանգնած լիներ:

Սակայն ժամանակի ոգին փոխված էր, նորածին քրիստոնեութիւնը անողոք կերպով կհաղածեր այն ամենը, ինչ որ հեթանոսական ճաշակ ու սովորութիւն կարտահայտէին. հետևաբար նյութապես անկարելի էր իրագործել զուտ քրիստոնեական մեծ հեղաշրջման հիշատակին հեթանոսական ձևով հաղթանակի կոթող կանգնելու Ուստի երազատեսն իր երևակայած սյան գլխին կանգնեն լուսաշող խաչը, որ հաղթական քրիստոնեութեան միակ խորհրդանշանն է: Գրիգոր Լուսավորիչ՝ զխաչով սյունն էր քրիստոնեական հավատի և լուսավորութեան, որուն բարձրութիւնն ավելի էր քան ուրիշ սյուներ նույն երազին մեջ տեսնված:

Որովհետև քրիստոնեութեան հաղթանակի համար տաժանելի տանջանքներով մարտիրոսանալու մեջ, Գրիգոր մեծակ չէր իր ժամանակին, ուստի, երազի հեղինակը երևակայեց ուրիշ երեք սյուններ ևս՝ ի հիշատակ Հռիփսիմեի և իր ընկերներուն, որոնք ոչ նվազ արժանացեր էին հաղթական հիշատակութեան՝ իբրև գորա-

վիդ քրիստոնեութեան հաղթանակի և իբրև հավատ սյուններ, որոնց համար Ազաթանգեղոս Գրիգորի բերանով կը ըսէ. «Ահա սինք հաստատուն կանգնեցան ձերոմ խարխուլ շինուածոյն: Այս այն սինք են, աւէ, որ ունին զբեռն ծանրութեան ձերոյ շինուածոյն փրկութեան. ահա երեք սինք և շորրորդ սինք կենդանութեան՝ որ զձեզ առ Աստուած վերացուցէ... և այլն և այլն» (Ազաթ., էջ 400): Գրիգոր թեև քաղաքագիտորեն ինք զինքը բնավ հավատ սյուն չանվաներ, սակայն Հռիփսիմայնց նահատակներու անունով կանգնված մատուռները երբ սյունն կանվանե, շատ պարզ է, որ շորրորդ սյունը ինքն է երազին մեջ առաջինը և ամենաբարձրը:

Այս երազի այլաբանական նկարագրութեանն էլ թե ուզենք եկեղեցիի մը շինութեան ճարտարապետական ծրագիր մը հանել, Զվարթնոցին ավելի կպատշաճի այժմյան էջմիածնի կաթողիկէին, որովհետև նկարագրութեանը շորս աղեղնակաւ սյուններու վրա գմբեթավորյալ եկեղեցիի մը պատկերը կուտա, առանց բոլորակի մասին ակնարկ մը ունենալու, բացի սյանց խարխիսներու ճախարակաձևութենէն: Հետևաբար միանպայման անտեղի է երազը Զվարթնոցի հետ կապելը:

Ինչպես հաճախ առիթ եմ ունեցեր խոսելու այն մասին, թե հայոց եկեղեցական ճարտարապետական սկզբնական ձևերը ուղղակի ազդված են մեհենական ձևերէն, նույնպես այս երազին մեջ տրված ճարտարապետական ծրագրին մեջ, ես կտեսնիմ դիցապաշտութեան հեռավոր մի ազդեցութիւնը, խառնված քրիստոնեական սկզբնական դարերուն, երևան եկող շորս սյուններու վրա, գմբեթավորված եկեղեցիներ կանգնելու սովորութեան հետ:

Դեռ հռոմեացիներն առաջ, Հունաստանի մեջ, սովորութիւնն կար, սյունազարդ մեհյաններու յուրաքանչյուր սյունը նվիրել մի առանձին աստվածութեան, և կառուցված տաճարն այդ բոլոր աստվածութիւններու անունը կստանար սյուններու թվով: Հետևաբար հեղինակը երևակայութեամբ սլացեր էր դեպի հեթանոսական դարեր և այնտեղ գտնված օրինակներն ուզեր է օգտուվել նորադարձ քրիստոնեութեան հավատ շորս սյուններու անվամբ եկեղեցի մը կանգնել՝ շորս սյուններու վրա գմբեթավորված որպէս երկնային աստվածային հովանավորութեան, և շորս սյուններուն յուրաքանչյուրը նվիրված լինելին հավատ շորս սյուններու անվան:

(Քննելի և քննադատորեն մշակելի նյութ հապճեպով գրված):

Ը. ՀԱՄԱՌՈՒՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅ ՀՍՐԱՍԵՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Ձեկուցում Պետերբուրգի Գիտութեանց կայսերական հարգելի կաճառին):

Թե որչա՞փ հին է հայոց ճարտարապետութեան ծագումը, ժամանակի թանձր մթնոլորտն մեջ կորած է նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ, հայոց միահեծան կայսրութիւններու աշխարհակալութեանց և զարդացման մասին քանի մը պատմագրաց տված պերճարան վկայութիւններ միշտ պիտի մնան իբր առասպելներ:

1 Գիտութեանց ճեմարանի կնիքի թիվը 1417. Թվական 1776-1907.

քանի որ այդ զարգացման ապացույցներ, եթե կան, երկրի ծոցին մեջ հողի թանձր շերտի տակ ծածկված են:

Արտաշատ, Արմավիր, Գլին նույնպես և Վասպուրականի և այլ հայաբնակ գավառներու հետազոտութեան կույս մնացած հողաբուրները թերևս տան մեզի դրական փաստեր այն ատենվան զարգացման մասին, սակայն քանի որ այժմ ոչինչ չունինք ի ձեռին, մեզ կմնա դատել այլի առջև եղած իրական ապացույցներու վրա:

Թեև հայերը, բարձրագույն կրթութեան հասած ազգերով շրջապատված՝ իրենց աշխարհագրական դիրքով չէին կարող չազդվիլ անոնց քաղաքակրթութենեն, սակայն գեղարվեստի պատմութեան համար, տրամաբանական հետևություններ, այնքան ալ զորեղ ապացույցներ չեն կարող համարվիլ, երկրի մը ընդհանուր դարգացման մասին: Միայն կա մի դրական ապացույց, որով կարող ենք հայ գեղարվեստի ծագումը, անոր դոյութեան զործնականապես ապացուցված թվականներն քանի մը դար նա՝ ավելի հեռու, դեպի հեթանոսական շրջանը տանիլ:

Հայկական ոճի ամենահին նմուշ, մեզի հասած 4-րդ և 5-րդ դարու հիշատակարանները՝ դատելով իրենց բարձրագույն կատարելութեան հասած երևութիւն և զանոնք կատուցողներու կիրթ ու հմտագույն ճաշակեն, բնականորեն պետք է հետևեցնել, որ անոնք երկար դարեր առաջ սկսված և անընդհատ աստիճանական զարգացման ենթարկված գեղարվեստի մը տրոյունք են:

Ինչ որ ալ ըլլա հեռավոր անցյալը, մեզ հասած տարրերու վրա չափելով, կմնա հետաքրքրվիլ թե ո՞ր էր հայոց գեղարվեստի աղբյուրը, ի՞նչ ճանապարհով մտավ Հայաստան, և ի՞նչ պարբերական ազդեցութիւններ անցնելով, հասավ յուր վերջին անկման շրջանին:

Այս հարցը դժբախտաբար դեռ անլուծելի կմնա: Մինչև ցարդ գիտնական ուղևորներու եզրակացությունները, միշտ զիրար հակասեր են, հայոց ընդհանուր հիշատակարաններու վրա հավաքական ուսումնասիրութիւն կատարած ըլլալուն համար: Մի փոքր շրջանի մեջ թուցիկ արշավանքներ բովանական չեն ընդհանուր արվեստին վրա գաղափար կազմելու, վասնզի, հաշկական զանազան նահանգներու մեջ ճարտարապետական արվեստը՝ իրարմե զգալի չափով տարբեր ազդեցութիւններու ենթարկված այլազանութիւն մը կնիկալացնել: Հետեւաբար յուրաքանչյուր գիտնական հետազոտող, տեսած նմուշներուն վրա պիտի ձևեր յուր հարծիքներն ու ենթադրութիւնները, ընդհանուրի վերաբերմամբ:

Հետազոտութեանցս համառոտ ամփոփումը գրի առնելով, նոր կարծիք մը, կամ նոր ճշմարտութիւն մը հայտնած ըլլալու հավանականութիւնը երբեք չունիմ, գուցե ես պարզ արձագանքն եմ քան զիս կանխող բազմաճանաչ ուսումնասիրողներու, սակայն իբրև գեղարվեստի խոնարհ մշակ, ես ալ պարտական զգացի ինքզինքս, հաղորդել թղթին, գուցե և ապագային, այն ամենը, որոնք ինձի նորութիւն և հետազոտութեան գուրը թվեցան:

Հայ ճարտարապետութեան ոճը և կազմութիւնը

ընտրող թեև շատ բան գրված չէ, սակայն եղածներն ալ ընդհանրապես, անոր՝ բյուզանդականի ազդեցութեան տակ կազմված ըլլալուն համամիտ են: Ոմանք ալ հակված են այս կամ այն մասերուն մեջ տեսնել արեւելեան ոճերու ազդեցութիւնը, բացի իր ինքնուրույն ստեղծագործական ճոխ մասերէն:

Այս հակասութիւնը բառնալու համար էր, որ վերջերս գիտնական ճարտարապետ մը Փարիզի Սորբոնին մեջ, հատկապես հայոց ճարտարապետութեան մասին կարգացած դասախոսութեան մը ժամանակ, ուշադրութիւնը կհրավիրեր մասնագետներու, նորագույն հետազոտութիւններու և հայտնութիւններու համեմատ՝ քրննել թե, այսուհետև որչափ հավանական կարելի է համարել հայոց ճարտարապետութեան ուղղակի բյուզանդականն ազդված ըլլալու կարծիքը: Միևնույն ատեն հարկ կհամարեր քննել թե ինչ չափով Բյուզանդիա օգտված էր հայ ոճէն:

Ես հակվելով բոլորովին այս վերջիններու կողմը, առավելագույն համոզումս եղած է, թե հայ ոճը քնա՞վ չէ ենթարկված արեւմտեան ոճերու, մինչև 11-րդ դարու սկիզբը: Այս դարին սկսյալ, հազիվ կես դար, արեւմտեան ոճերը հայ արվեստին մեջ թեթեւ հետքեր թողել են հետո, իսպառ անհայտացած են, միանգամայն տեղի տալով հանկարծական անկման մը՝ որը տեւած է ու վելի քան մի դար, մինչև նորագույն վերածնութիւնը:

Պատմական տեսակետով ալ դատելով, փոքր ինչ անբնական կթվի ինձ բյուզանդական ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը հայոց վրա, քանի որ գիտութիւնը պարզաբանած է բյուզանդականին կատարելապէս Փոքր Ասիոյ բազմազան ոճերու խառնուրդն մը կազմված ըլլալը, որոնց մեկ երկուքին փոխանցման ուղիղ ճանապարհը Հայաստանն էր յուր անընդհատ և խուռներամ գաղթականութիւններու միջոցով:

Բյուզանդիայի գահի վրա տասնյակ կայսրներ բարձրացնելու չափ դիրք և ազդեցութիւն գրավող գաղթականութեան մը համար, տարօրինակ բան չէ հավատալ, որ անոնք իրենց հետ փոխադրած քաղաքակրթութեան արժանավորութիւններու շնորհիվ կարողացած էին շահել իրենց ձայնը քաղաքական գործերու մեջ իսկ:

Բյուզանդական կայսրութեան անմիջական դրացի երկիրներու մեջ, որոնք հաճախ մնացած են անոր երկարատև թափանցման տակ, գուցե գոնովին անոր ուղիղ ազդեցութիւնը կրող արվեստագործութիւններ. այս կողմերը որ Ասորիքի և Պարսկաստանի մշտնջենական բաժինը եղած է գրեթե, անսնց արվեստներուն ալ խոր հետքերը հստակ կերպով նշմարելի են մինչև վերջը:

Արեւելեան ոճերու ենթարկման այս ընդհանուր հոսանքին մեջ կա սակայն մի ուշադրաւ, բայց անհետեանք բացառութիւն՝ Գառնիի մեջ, ժողովրդական ավանդութեամբ Տրդատայ թախտ անունով:

Տրդատայ թախտը զուտ հոնա-հոովմեական ոճ ունի և միայն արդիւնք է այն կատուցողին ի մանկութեան Հոնովմի մեջ ստացած դաստիարակութեան:

1. Միւսականը հանդես, հրատ. 4, 3. Բասմաճեան, Փարիզ, 1906., հատոր 8, № 4:

2. Բարսեղյանի գիշտում զանվող մի առանձին թղթի վրա այս հարցի մասին գրածը տեղին համարելով գիտեմ ենց այստեղ իր ծանոթութիւնը:

ճարտարապետութեան պատմութիւնով դրացի գիտնա-

որոնք՝ հետո՝ վերածվել են անկանոն բազմանկյունի-
ներու: Իսկ գավիթներ անխտիր ավելացված են ամեն
եկեղեցիներու առջև, նույնիսկ լինալով անոնց նախ-
կին գեղարվեստական ներդաշնակ երևույթին: Մայր
եկեղեցվո շինված ժամանակ այդ գավիթի սովորու-
թյունը դեռ մտած չերևիր Անիի մեջ, որովհետև Մայր
եկեղեցվո գավիթն ալ ուշ ժամանակ՝ ավելցված է: Ըստ
երևույթին այս գավիթները շուտով փոխելով իրենց
նշանակությունը, գերեզմաններու և դամբարաններու
վերածվեր են:

Հայոց և հունական ոճի փոխադրեցությունը են-
թադրել տվող գլխավոր մանրամասներն մեկը խոշորն
է (volute). այս ենթադրությունը կարող էր արդարանալ
այն ժամանակ երբ խոշորի ծննդավայրը Հունիան կը-
կարծվեր, ինչպես որ Պերսեպոլիսի ավերակներուն մե-
ջին գտնված սյունի մը խոշակին վրա վերեն վար ուղ-
ղահայաց դիրքով՝ քանդակված խոշորները Քսերքսեսի
գերի վարած հուն վարպետներու գործ համարվեցավ:
Բայց երբ Եգիպտոսի և Ասորեստանի պեղումները ճշ-
տեցին անոր իսկական հայրենիքը և գծեցին անոր փո-
խանցման ուղին, այն ատեն այս ենթադրությունը իր
ուժը կորսնցուց: Կարելի կըլլար հետադարձ ազդեցու-
թյուն համարել հայոց վրա, եթե, նախ անոնք՝ հայոց
մեջ արևելքի նախնական գծերով մնացած լըլլալին,
երկրորդ, եթե խոշորն զատ հունական ոճը շոշափող
գեթ աննշան շափով ուրիշ մանրամասներ ալ գտնվեին-
երկրորդ, եթե, պրոֆ. Մառի Անիի գլուղի մեջ պեղված
հեթանոսական գերեզմաններն դուրս եկող կավի ա-
մանի մը կողի վրա բարձրաքանդակ նկարված խոշորը
անոր, նույնիսկ հեթանոսական դարերու մեջ գործած-
ված ըլլալը շապացուցաներ:

Ուրեմն ասկեց կհետևի, որ Առաքելոց եկեղեցվո և
Գազկաշեն ս. Գրիգորի վրա եղած խոշորները վերջին
շառավիղներն էին, որովհետև անոնց թվականներն հի-
տո շինված հիշատակարաններու վրա այլևս չեն երևեր,
մինչդեռ անկեց առաջ հաճախ գործածված են՝ մինչև
Զվարթնոց եկեղեցին, թերևս ավելի հիններն ալ ունին,
բայց դժբախտաբար ես առիթ չեմ ունեցած հետազո-
տելու:

Եթե ընդունենք խոշորին արևելքին ուղիղ փոխան-
ցումը դեպի Հայաստան, այնուհետև ամեն մանրա-
մասնություն հայոց ճարտարապետության մեջ, միմիայն
ասորական և պարսկական մանրամասներու գույրնիաց
նախատիպեր կմնան, որոնցմե ոմանք գործածված ի-
րենց բնավայրի իսկական ձևով, իսկ ոմանք՝ այլա-
փոխված և ճորտազարդված սեփական հայ ճաշակով:

Այժմ կհամեմատեմ քանի մը գլխավոր մանրամաս-
ներ, տեսնելու համար անոնց հարազատությունը ասո-
րական և պարսկական նախատիպերու հետ:

Առհասարակ քիվերը սկզբն մինչև վերջ շոքս տե-
սակ ձևափոխության ենթարկված կերևին, որոնցմե մե-
կը ամենին հին շրջանին մեջ գործածված է, այսինքն
5-րդ դարն մինչև 7-րդ դար, և կտեսնվի Պաղնիի,
Մրենի, Քալինի և Մաստարայի եկեղեցիներու վրա, ո-
րոնք կնրկայացնեն երբեմն մեկ և երբեմն քանի մը
ճարտարապետական գծերով խառնված առամնաշարեր
(denticule) Պերսեպոլիսյան համալսարանային, առամ-
նեքը երբեմն կհասբողր և երբեմն քառակուսի և եր-

բեմն ալ առարկաներու պատկերների վերածված
(Պաղնի):

Մյուս երկու տեսակները միաժամանակ հավասարա-
պես գործածված են 7-րդ դարն մինչև 11-րդ դար: Առա-
ջին օրինակը կնրկայացնեն նեղ ճակատի մը հաջորդող
քառորդ բոլորակի խողովակ մը երբեմն վերջացած պա-
տին կից listele-ով մը: Այս օրինակները զանազան հա-
մաշափոխմամբ կտեսնվին Քալինի ս. Աստվածածնի,
Տեկուրի, Ալամի, Անիի Առաքելոց եկեղեցիի և Հովիթի
եկեղեցիի վրա, իսկ երկրորդը՝ առհասարակ ամեն եկե-
ղեցիներու վրա, գլխավորաբար Անիի մեջ: Սա ևս կնրկ-
կայացնեն առաջակարկառ մը՝ բաղկացած նեղ ճակատի
մը և պատին մոտիկ գավազանն մը՝ ճակատին և գա-
վազանին մեջտեղ մնացած լայն պարապուրջությունը քան-
դակված է ամեն տեղ միօրինակ մանվածոներով: Ա-
սոնց մեջ կան նաև նեղ ճակատին տակ գավազանը
(listel) կրկնված և երբեմն ալ լայն պարապուրջու-
նը քանդակված օրինակներ:

Առաջին օրինակին Հայաստան մտնելու ճանա-
պարհը խիստ պարզ է Եգիպտոսն սկսած մինչև այն-
տեղ հասնելը:

Երկրորդ օրինակը՝ եթե նախկին խողովակաձևին
բարեփոխությունը չէ, կարելի է տեղական ստեղծագոր-
ծություն համարել, որովհետև ինձի տակավին չէ հա-
ջողված տեսնել այս ձևի նախատիպը:

Վերջին շրջորդ օրինակը պարզ բարեփոխումն է
նախկին մանվածո քանդակազարդ առաջակարկառին,
երբեմն երկու և երբեմն երեք գավազանով, միայն պա-
րապուրջություններու մեջ փոխանակ միօրինակ մանվածո-
ներու ուրիշ նոր շրջանի բազմաթիվ տեսակ քանդակնե-
րով զարդարված են: Այս ձևը անխտիր ամեն շինու-
թյանց վրա գործածված է 13-րդ դարն սկսյալ մինչև
վերջնական անկումը:

Նեղ ու երկար բունով և գնդաձև (bulbe) խոշա-
կով ու խարխուղով արտաքին որմնասյուներու հին նա-
խատիպը դուրս եկավ խորսապատի պեղումներն. ուր-
կեց անցեր էր այս ձևը Պարսկաստան և անկեց ալ Հա-
յաստան լիովին անփոփոխ նմանություններ: խորսապա-
տի մեջ կբացակայեր անոր խորանարդաձև abaque-ը,
իսկ Պերսեպոլիսի մեջ՝ երկու մասերը առանձին գործա-
ծելի էին: Հայեր այդ երկուքը իրարու միացուցեր են
իրենց մեջ, բայց տարօրինակ է, որ այս բարակ բունով
արտաքին որմնասյուները 9-րդ դարն առաջ ոչ մի տեղ
գործածված չկա: Եթե Զվարթնոցի ներքին որմնասյունե-
րը իրենց երկարությունով կհամապատասխանին, բայց
խոշակներով և խարխուղներով շատ տարբեր են: Զը-
վարթնոցի մեջ գնդաձևը գործածված է միայն ներքին
սյունաշարի ձևձ խոշակներուն վրա իբրև կողով:

Գալով մանվածո քանդակներուն՝ նույնպես մի
թեթև օրինակը խորսապատի մեջ աշյուաի վրա նկար-
ված գտնվեցավ, որուն բացի բազմաթիվ տեսակ խառ-
նուրդները (composition), որ իրենք հորինեցին իրենց
ճաշակով, հիշտ նմանն ալ գործածեցին հայեր մինչև
վերջը:

Ամփոփելով տեսությունս, վերջնականապես հասած
եմ այն եզրակացության, որ հայոց ճարտարապետու-
թյան ամբողջ կմախքը՝ ասորական և պարսկական ար-
վեստների մասերով կազմված է ինչ մաս որ վերցնենք
հայոց ճարտարապետության մեջն, նույնին օրինակ-

նեղը կգտնենք ասորվոց ու պարսից մեջ, ոչ միայն գծագրական ձևերով, այլ և շինարարական օրենքներով:

Բայց և այնպես, հայեր, եթե փոխ առան այս մասեր, անոնց հետ իրենց սեփական ստեղծագործությունները խառնեցին զանոնք անճանաչելի դարձնելու շահ օտարացնելով: Հովվի եկեղեցիին ներքին կողմի վեց գրեթե ամբողջ կիսարտուր քարաշեն աղեղներու առանց սյունի դեպի կեդրոն հավաքումը, միշտ պիտի մնա հալ ստեղծագործության պակաս, թեև Կորդովայի հռչակավոր մզկիթին մեհրապը կհիշեցնե այս ձևը, սակայն նախ որ նա կազմված էր փայտով, երկրորդ անոր մեջ աղեղները խառնակված են ամենն քարձր կետը կեդրոնի վերածելով: մինչդեռ Հովվի եկեղեցիին մեջ կեդրոնը գրեթե մոտ է հավասարվելու, աղեղներու, որմասյանց գլխուն վրա հանդուղ մասի քարձրության, ինչ որ բոլորովին հակառակ կերպ մը կներկայացնե: Կորդովայի մեհրապի աղեղներուն ուղիղ նմանություններ կտեսնվին Հախպատի և Ղոշավանքի խառնակված կամարներու վրա, որոնք շինված են 13-րդ դարուն մեջ:

Առ այժմ փոխանակ մի առ մի թվելու այն ամենը, զորս հայոց սեփական ոճերու արդյունք համարած եմ, ամփոփ կերպով պիտի բնորոշեմ զայն:

Հայոց ճարտարապետության առանձնահատկությունը կկայանա արտաքուստ մասերի ներդաշնակ դասավորության և գեղեցիկ ու վայելուչ բաղադրության (composition) անվերջանալի կերպերուն մեջ: Ենթի կմախքներու մեջ պահելով ընդհանուր ձևը, ըստ ժամանակի պահանջման, զարդարանքներու բազմաբնույթի և դասավորության մեջ հազվադեպ է տեսնել մեկը մյուսին նմանող օրինակ մը: Առանց հպատակելու համաշխարհային օրենքներու, անվերջ մրցելու են մեկը մեկին տարբեր բաներ արտադրելու և մեկգեղեցիկ գերազանցելու համար, և հիրավի, մասնավորապես, վերջին շրջաններու մեջ, անթիվ քանակությամբ իրագործեր են միշտ սիրուն ու վայելչագարգ հիշատակարաններ:

Կմասնավորեմ խոսքս Անիի վրա, ուր եղեր է իմ տշխատությանս զգեստը կենտրոնը: Անիի մեջ, Կամսարականներու ժամանակին հազիվ կմնան մի եկեղեցի, պալատին կից և քանի մը հիմեր, պատերու մնացորդներ անոր շուրջը: Այս մնացորդներն ալ բավական են պարզելու անոնց գեղարվեստական և շինարարական ճաշակը:

Այս առաջին նմուշները բազմաթիվ ամենավերջին նմուշներու հետ, Անիի մեջ կտեսնվին երեք զանազան զարգացման և ձևավորության շրջաններ, որոնց առաջինին կպատկանի պալատի եկեղեցին: Թեև արտաքուստ մասամբ նորոգված, գույն և վրայի կամարն ալ, սակայն ներքին պատերը, 5-րդին 7-րդ դարու արվեստագիտական դրոշմը կկրե իր սյուններով, խոյակներով և ալ զանազան զուտ արեվելյան քանդակներով: Այս շրջանին կպատկանին, եթե շեմ սխալիք, Ղոշավանքի ձորի մեջ ս. Մինաս անվանված եկեղեցին և բլրին վրա ս. Հովհաննես տաճարի հարավային կողմը անանուն մի փոքր մատուռ: Ասորումընց ս. Գրիգորը շատ հեռու չի մնար այս ոճերեն իր միջին տարազով. սա կկրե իր վրա հին արվեստի վերջին շառավիղները և նոր շրջանի արշալույսի

ցույցերը: Արձանագրության մեջ հիշատակված պատմական անվանմը մը կհաստատվի, որ այս եկեղեցին շինված է 10-րդ դարու կեսին հետո, հետևաբար սկիզբը Անիի ճարտարապետական երկրորդ շրջանին:

Օրկորդ շրջանին մեջ, նախկին լուրջ ու ծանր երևույթները սկսած են անհետանալ շինությանց վրային, գողտրիկ վայելչություն մը սկսած է զգալի դառնալ անոնց ընդհանուր երևույթին վրա. սկսած են բարակ որմնասյուները զարդարուն կամարներով միասին պեճել դատարկ պատերը, երկրաշափական գծերով բազմաճյուղ մանվածներ իրենց վայելուչ տեղերը դարձված են այդ ընդհանուր ներդաշնակության մեջ և տեղ տեղ մանվածների մեջ հյուսվելով սկսած են արաբական և պարսկական տերևներու փոքրիկ խառնուրդներ: Հազիվ մի դար ապրած է այս շրջանը և դեռ չի տված յուր վերջին կատարելագործության պտուղները, ենթարկվել է վաղահաս ճակատագրական անկման մը 11-րդ դարու կեսին մոտ:

Արիստարանի տիրապետությունն անմիջապես հետո, ավելի քան մի դար, գեղարվեստական կյանքը բոլորովին ձեռնարկ է այս քաղաքին մեջ: Մինչև 13-րդ դարու սկիզբը, ոչ միայն Անիի մեջ, այլ և շրջականերու մեջ իսկ քար քարի վրա դրված շերտեր, ո՛չ պատմական հիշատակություն կա, և ո՛չ ալ շինության մի արձանագրություն, որ այդ շրջանին պատահի, բացի Բագնայրի մեջ մի փոքրիկ մատուռն: Բացի նորեր շինվելը, եղածներն ալ մեծ մասամբ քանդվելու ու ոչնչացվելու են:

Կուլտուրայի բացարձակ թշնամի տարր մը տիրապետելով միջնաբերդի Բագրատունյաց պալատին, ոչ միայն զայն հոշոտված ու այլանդակված դիակ մը դարձուցեր է, այլև հավաքելով պալատի անմիջական մոտիկ միջավայրի վրա համացեղներու մի ոճմակ, սկսյալ պալատին մինչև Աշոտի պարիսպը, ամեն բան փճացուցեր են անխնայ: Պատմական ավանդությամբ ծանոթ բազմաթիվ եկեղեցիներն հազիվ չորս հատի հետքերը մնացել են, որոնց մին իր վիթխարի փլատակով և բոլորովին հատակագծով, պատմության ծանոթ երկրաշարժի կործանված Ամենափրկիչը ըլլալ կկարծեմ, հին ոճով քանդակներ թափած են մեջը, մասնավոր ուշագրության արժանի են զմերթին կոնաձև մասին քանդակագարգ ծածկի բեկորները, որուն միակ օրինակը եղած էր Առաքելոց եկեղեցին: Մնացյալ երեք ավերակներն մեկը միայն ծանոթ է հիշատակարանով և մյուսները անհայտ են:

Ամբողջ այս ընդարձակ միջավայրին մեջ, հակառակ ամեն տեղե ավելի իր դիրքի գեղեցկության և պալատի մոտավորության, այլևս ոչ մի կարևոր շինության հետքը չկա, ամեն տեղ ցեխով շաղախված խեղճ ու ողորմելի պատերու փլատակներ միայն կտեսնվին: Հայտնի բան է, որ տիրապետող ստորին տարրի այնտեղ բազմանալին, հարստահարված հայերը հետզհետե քվելու են ներքին պարիսպն զուրս, եղեր է ժամանակ մը, որ այդ մասը զուտ մահմեդական քաղաքամասը կազմեր է, մեկ կողմին իրեն սահման ունենալով խաներու ապարանքը և մյուս կողմին մզկիթը կամ Աշոտի պարիսպը: Հետզհետե այնքան հաստատուն դիրք գրաված կերևին այնտեղ մահմեդականները, որ 13-րդ դարուն Ջաբրեի տիրապետության օրով իսկ, որուն հետ կսկսի նաև Անիի ճարտարապետության

վերածնության երրորդ շրջանը, նաև չէ եղած հեռացնել զանոնք այդ տեղեն, և այդ մասն ալ շինցնել ինչպես դրսի ընդարձակ տարածությունը:

Բունության կապանքներն ազատված դեղարվեստասեր ժողովուրդը, կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ, անհավատալի արագությամբ, Աշոտի պարիսպն զուրս ծածկեր է մինչև այն նմանը շտեմնված անթիվ շքեղ տաճարներով, ասպարաններով և անհատական բնակարաններով:

Առաքելոց եկեղեցիի արևմտյան կողմի ձորեզրին սկսյալ մինչև Լուսավորիչ եկեղեցի և Գլխորի եզերքները, երրորդ վերածնության շքեղ արվեստագործությամբ կանգնված քանդակազարդ տաճարներու և ասպարաններու համախոնում մը կներկայացնեն, հարյուրե շատ ավելի կարելի է համարել այս տարածության վրա եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, որոնց շուրջը թափված գեղաքանդակ բեկորների մեծ մասը գեղարվեստի վերջին երրորդ շրջանի դրոշմը կկրեն, մինչև Աշոտի պարիսպին ներս, մինչև այսօր ոչ մի բար և քանդակ չէ տեսնված, որ գոնե քանդակված ըլլա, բացի հիշածս եկեղեցիներու բեկորներն Զարայան շրջանի հատուկ ոճով:

Երրորդ շրջանին մեջ բուրրովին այլափոխված է հայ ճարտարապետությունը: Իբր ավանդական սրբություն, պահելով միայն եկեղեցիներու հատակաձևերը և արտաքին երեսներու կամարակապ սյունազարդերը,

արտադրեր են նորօրինակ քանդակներու անհուն բազմազանություն: Չափական գծերով մանվածոներ հազիվ կտեսնվին, ոստեր, ցողուններ և տերևներ են, որ այլևս գողտրիկ ճկունությամբ կհյուսվին՝ իրենց ոլորումներու մեջ տեղ տալով նրբաքանդակ թռչուններու և կենդանիներու:

Արաքական արվեստը զորեղ գծերով ներբաշնակորեն պատվաստված տեղականին հետ, հիանալի վերածնության ակնախտից պատկեր մը կներկայացնեն: Այս շրջանի գործեր են. ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Նախշի), Ղըզլղալայի ս. Աստվածածին, Բեխենց վանք, Փրկիչի գմբեթը, Առաքելոց եկեղեցիի զավիթը և այն ամեն մնացորդները, որոնց մեջ առանց կարկինի և քանոնի օգնության ձեռքի ճարտարությունն ալ կփայլի:

Անիի ճարտարապետության վերածնության այս մեծ թվականը կարծես Զաքարի գոյության հետ միայն կապված էր: Անոր մահվանն հետո, կրկին զգալի է շինություններու աստիճանական նվազման հետ, մեծ փայլով սկսված գեղարվեստի ևս տակավ առ տակավ նսեմացումը, հազիվ կհիշատակվին կարևոր շինություններ, մինչև կես դար, այնուհետև վերստին կսկսի մարել ետուն կյանքը և հալ ու մաշ վիճակի մեջ կհասնի մինչև այն դժբախտ թվականին, երբ այլևս տիտուր փլատակներու տակ վերջնականապես կծածկվի այս բազմադարյան կուլտուրան:

Ալեքսանդրապոլ, 26 հուլ, 1907

Գ.

(ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ)

Նախամարդու մերկութենն մինչև այսօրվան մեր ճոխ ու վայելուչ զգեստավորումը, հագուստներու անթիվ, անհամար ձևեր ընդունվեցան և լքվեցան: Ոչ միայն ամեն ազգ, ամեն ցեղ պարբերաբար իր հագուստի ձևն ու ոճն ունեցավ, այլ և յուրաքանչյուր դարաշրջան յուր սեփական դրոշմը դրավ մարդկանց հագվելու ճաշակին վրա: Հին դարերն սկսած, բազմաթիվ այլազանություններն անցած մարդկանց տարազներու ուսումնասիրության նյութը այնքան շատ և բազմակողմանի է, որ այսօր առանձին մի գիտություն է դարձել. հազվադեպ տաղանդներ կգթաղվին այս բոլոր անցած ձևերու հավաքման, ամբողջացման և անոնց ըստ դարաշրջաններու դասավորման համար: Շնորհիվ անխոնջ և մշտապես ուսումնասիրության, մեծ առաջադիմություն արավ այս հետաքրքրական գիտությունը, այնպես որ հմուտ մի ազգագրագետի համար այսօր շատ դժվար չէ որոշել կերպանների, հագուստների ձևերի, հագուստների վերաբերյալ բազմազան ասեղնագործությունների ո՞ր դարաշրջաններում, ո՞ր ազգերի մեջ գործածական լինելը:

Մարդիկ միայն հագուստներու ձևը չէր, որ դարև ի դար փոփոխության ենթարկելով հետզհետե ավելի վայելուչ և նպատակահարմար ձևեր կստեղծեին, այլ և անդադար ձևափոխության և կանոնավորման կենթարկեին այն բոլոր իրերն ու առարկաները, որոնք անհրաժեշտ էին կյանքի մեջ մշտական կամ պարբերական գործածության համար, ինչպես անական կարասիներ,

երկրագործական կամ արհեստագործական գործիքներ և այլն:

Ճիշտ այս կերպով սկսավ ճարտարապետական արվեստի զարգացումը. բնական քարայրերն, հասարակ ծառի ճյուղերն և եղեգներն կազմված սկզբնական բնակարանները աստիճանական զարգացումով հասան այսօրվան գեղակերտ և հսկայական շինքերին: Փանի մարդկային ցեղը դեպի բազարակրթություն առաջացավ, բանի անոր պետքերը բազմացան, զուգահեռաբար զարգացավ նաև անոր ստեղծագործելու հանձարը՝ բարեկեցության վայելչության և ճոխության համար:

Ինչպես ցրտեն ու տաքեն պաշտպանվելու համար նախապես պարզ հագուստներ միայն ստեղծեցին, բայց հետո բավական շահարելով անոր պարզությունը, գույնզգույն երիզներով, ասեղնագործ և ոսկեթել բանվածքներով զարդարելու և մեկզմեկ գերազանցելու մեջ մրցեցին մարդիկ: Նմանապես եկավ ժամանակ, որ մարդիկ բավականություն չզգացին հասարակ, պարզ պատերով կանգնված բնակարաններն, հետզհետե ձգտեցին իրենց բնակարանները ներսեն և դրսեն զարդարել գեղակերտ քանդակագործություններով, ներդաշնակ գունազեղ պատկերներով և ճոխ փարթամ կահ կարասիներով:

Հետզհետե զարգացող և կատարելագործության հասնող արվեստներու շարքին մեջ, մարդիկ շինարարական արվեստը մասնավորապես այնքան բարձրագույն կատարելություն և շքեղ գեղարվեստականության

հասուցին, այնչափ մեծագործություններ կանգնեցին և կանգնեցան շենքերին հրաշատեսիլ կերպարանք տվին, որ այդ մեծ արվեստն անվանվեցավ ճարտարապետություն և զանազան հղացող և իրագործող հազվագյուտ տաղանդները վարձատրվեցան ճարտարապետ պատվանունով:

Եվ հիրավի, շատ ծանր և պատասխանատու էր ճարտարապետի կոչումը. ճարտարապետը ոչ միայն գիտակ պետք է լիներ բազմաթիվ կողմնակի գիտությունների և արհեստների, այլ և պետք է որ շնորհք ունենար բազմաթիվ արհեստավորներու վայելչություն և գեղեցկության ճաշակը ներշնչելու, որպեսզի անոնք մղվին զեպի բարձրագույն կատարելություն և ստեղծագործություն իրենց ապարիզում:

Ոչ մի արվեստի մեջ այնքան բազմատեսակ արհեստավորներու հավաքական գործակցություն պետք չգալի չէ, որչափ ճարտարապետության մեջ. հետևաբար ճարտարապետի տաղանդն ու գեղագիտական նուրբ ճաշակն կախված է այդ բազմաթիվ արհեստավորների նպատակահարմար կերպով աշխատցնել և անոնց արտագրությունները գեղեցիկ պատշաճությամբ դասավորել՝ տալով անոնց նաև անսասան հաստատություն:

Մի ուրիշ տեսակետով, ճարտարապետն իր կանգնած շենքի հաստատությունն և գեղարվեստականութիւնն զատ, պարտավոր էր մտածել նաև անոր առողջապահական պայմաններու համապատասխանումը, և կառուցման նպատակի համաձայն գործածության բոլոր հարմարությունները:

Եվ ահա, այս բազմաթիվ պահանջներու պատասխանատու ճարտարապետները, դարուց ի դարս, միշտ հենքը սրբագրելով, նորերը ավելացնելով կամ ավելորդները պակասեցնելով, ժամանակի ոգույն համեմատ, իրենց ձեռքին ունեցած նյութերը դասավորելով, այսօր մեզ թողեր են իրենց հանձարի շնաշխարհի կոթողները:

Ճարտարապետության ծագումն մինչև այսօր կրած փոփոխությունները և ստացած կատարելությունները ուսումնասիրելու գործը նույնպես մի մեծ գիտություն է, որուն համար ամեն տարի պետական դանձարաններ մեծամեծ գումարներ կտրամադրեն, հազվագյուտ գիտնականների ուղեղներ կշարժարվեն այս կատարելագույն ստեղծագործությանց մեջ, յուրաքանչյուր ազգի ու ցեղի կատարած գերը և պարբերական գործացման ժամանակաշրջանները և միջավայրերը որոշելու համար: Եվ պետք է ըսել, որ այս գիտությունն ալ շնորհիվ պետական օժանդակություններու զուգահեռ մասնագետ մեծ գիտնականներու հոգնաշան աշխատությունց այնքան առաջ գնաց, որ այժմ բազմաթիվ սխալներ սրբագրված, շատ անստուգություններ պարզված են, և կարելի է ըսել, թե անոր շատ ճյուղերու նկատմամբ, գիտությունը կարողացավ իր վճռական վերջին խոսքն ըսել:

Բայց նյութն այնքան ընդարձակ է, անհետացող դարերու խավարը այնքան թանձր, ավերումներն այնքան բազմաթիվ, ապրող, գործող և անհիշատակ անհետացող ազգեր ու ցեղեր այնքան շատ են, որ գեոգրաֆերու աշխատանք պետք է հին ազգերու ճարտարապետությունը լիովին ուսումնասիրած լինելու համար:

Ազգեր ու ցեղեր կան, որոնք ոչ նվազ գեր ունեցել են երկրագնդի զանազան մասերի վրա այս վեհ ու շքեղ նազ արվեստի կազմակերպության մեջ, որոնց ծառայությունները բնեկու և ստուգելու համար կամ բնավ ձեռնարկված չեն ճարտարապետության պատմաբանների կողմից և կամ անոնց գոյությունը հազիվ հազ հաստատելու շափ փորձեր եղած են:

Ահա այս ծանոթ մնացածների կարգին մեջ էր նաև հայոց պատմական անցյալի ճարտարապետությունը, որուն գոյությունը մտաավորապես մի դար առաջ, գրեթե անտեսակական էր, սակայն շնորհիվ 19-րդ դարու մի քանի եվրոպացի գիտնական ճարտարապետներու բնութիւն և ուսումնասիրության, ոչ միայն անոր գոյությունը արացուցվեց, այլև հետզհետե կատարված լուրջ հետազոտություններով այսօր, գիտնականների սեղանին դրա իր պատկանելի տեղը բռնեց, անոնք թեև երբեմն հակասական, այնուամենայնիվ որոշ չափով գծեցին ծագման ու զարգացման ուղին և ըստ կարելիության զանազանեցին օտարն ու սեփական ստեղծագործությունները:

Թեև հայ գեղարվեստի հույակապ հուշարձաններ համատարած են բովանդակ Հայաստանի մեջ և անոնցմե շատ քիչ քան մատակարարված է գիտնականներին՝ գիտականորեն մշակելու համար, սակայն միևնույն ժամանակ միջիթարական է տեսնել, որ վերջերս այդ գործը լավ ապագա կխոստանա, շնորհիվ մի քանի արվեստագետների և գիտնականների անխոնջ ջանքերին, որոնք տարիներ և վեր սկսել են հայ գեղարվեստի զանազան ճյուղերի վերաբերյալ մեծ քանակությամբ նյութեր հավաքել՝ լուրջ ուսումնասիրության համար:

Եթե իշխողին կամ տիրապետող նյութական ապահովված դասի վայելչությունն ու փառասիրությունը կմղեր զեպի հույակապ ճարտարապետություն, զեպի շքեղ գեղարվեստ, այս բարձր դասի ձգտումներին վայելչասիրության օժանդակ կլիներ համայնական մի ուրիշ ավելի մեծ զգացում, մի ավելի սրբազան պահանջ և հակայական քաջերով կոտորեցներ զեպի գերագույն կատարելություն: Այդ զգացումը հավատի զգացումն էր, այդ պահանջը, աստ և հանդերձյալի մեջ մարդուն երջանկության աղբյուր և ճակատագրին տեղ ամենագոր սաստմունքի անվան կառուցվելիք տաճարներն էին, որոնք իբրև սաստմունքայն բնակարան ավելի գերազանց պետք էր լինելին, քան մարդկանց բնակարանները: Այն տաճարների մեջ, մարդ արարածը, թագավորն սկսած մինչև հետին սարուկը հարաբերության պիտի մանկր կղերների միջնորդությամբ, զիրենք ստեղծող աներևույթ էությունց հետ, ուր ստատուրն պիտի բաշխվեր հատուցում և շնորհ, այնտեղ պիտի փառավորվեր թագավորը քաջություն և իմաստություն ստանալով աստվածներին, որոնց մարմնավոր ներկայացուցիչն էր աշխարհի վրա: Այնտեղ պիտի բողբոջեր ու աճեր կարոտյալներու և տառապալներու սրտին մեջ ներկա կլանքի հաջողությանց և հանդերձյալ հավիտենական կյանքի անսպառ երջանկության գեղածիծաղ հույսը: Այնտեղ պիտի միջիթարվեր ճակատագրապես զժբախտության մատնված վշտաբեկ հուսահատը: Վերջապես աստվածային տաճարները համայնական երջանկության ամենամեծ օջախներն էին, ու

րոնց շքեղ ու փառավոր կառուցման համար, համայնքը պարտավոր էր զոհաբերել իր բոլոր նյութական, բարոյական և ֆիզիկական կարողությունները առանց խնայելու:

Այս համայնական զոհաբերողների կարգին մեջ արվեստագետին բաժին կմնար հանճարի ավելի մեծ թոկըներով սլանալ անհունին, հավիտենականին և անծայրածիր երջանկությանց շնորհաբաշխ աստվածությանց անվան արժանի կոթողներ կանգնել: Այսպես կպահանջեին աստվածությունաց և մարդկանց մեջ միջնորդ կղերականությունը, այսպես կպահանջեր միամիտ հավատով տարված համայնքը. ուստի աստվածներին հաճելի լինելու բուռն ցանկությունը, հարուստից ոսկի, արվեստագետից հանճար և հասարակությունից աշխատանք ու քրտինք զոհաբերել կտրամադրեր:

Տնտեսական, քաղաքական և կրոնական անդիմադրելի ուժով ծնած ու հետզհետե զարգացած ճարտարապետական արվեստի զանազան ճյուղերը իրենց ծնունդ տվող պատճառների հատուկ զանազան ուղղություններ ստացան: Այս զանազան ուղղությունները բնորոշելու համար սովոր ենք ասել տնտեսական, քաղաքացիական, կրոնական և այլն և այլն ճարտարապետություն:

Այս ուղղություններեն յուրաքանչյուրը ունեցան նաև իրենց այլազանությունները կամ ճյուղերը, որոնց մեկուն, կրոնական ճարտարապետության մի ստորաբաժանումին մասնակի ուսումնասիրությունը պիտի լինի ներկա աշխատությունս նպատակը:

Գրեթե աշխարհի բոլոր կրոնները մարդուն սովորեցրին հոգվո անմահությունը և հավիտենական կյանքի գոյությունը: Աշխարհի կյանքը հավիտենական անմահ կյանքի նախադավիթն էին համարում, ուստի այս աշխարհի վաղանցիկ կյանքից հետո էր, որ պիտի սկսվեր բուն կյանքը, որ հավիտենական էր:

Մեռնելեն հետո ապրելու համոզումը ծնունդ տրվավ մեռելոց համար հավիտենական բնակարաններ շինելու գաղափարին նույնիսկ այս աշխարհի վրա: Այս համոզման հետևանքն են երթեմնի այն հոյակապ արքայական դամբարանները, որոնց մեջ հաճախ կգտնվեին բացի սրահներ և մեծամեծ սենյակներ, որոնք արքայավայել կերպով կահավորված էին, նույնիսկ բոլոր պիտույքներով և կահավորություններով դասավորված խոհանոցներ: Եթե հասարակ ժողովուրդը չէր կարող դամբարաններ շինել, այնուամենայնիվ յուր մի փոքրիկ գերեզմանի մեջ անգամ տեղավորված էին ապրելու հատուկ պիտույքներ և իրենցներ, ինչպես զենքեր, զարդ ու զարդարանք: Գտնվել են նաև գերեզմաններ, որոնց մեջ թաղված էին մեռելի հետ, մեջերը կերակուրներով լիքը զանազանակերպ ամաններ: Հին ազգերի թողած հուշարձանների պեղումները բազմաթիվ օրինակներ տվին մեզ, յուրաքանչյուրին հավիտենական կյանքի մասին ունեցած համոզումները բացատրող և այդ բարոյական համաձայն կառուցված դամբարաններ ու մեծ ու փոքր գերեզմաններ:

Կրոնական ճարտարապետության այս ճյուղը կամ ստորաբաժանումը այնքան կտարբերի պաշտաման հատուկ տաճարներու ձևերեն, որ այս ճյուղին առանձնա-

պես դամբանական կամ գերեզմանական ճարտարապետություն (Architecture funéraire) անունը տվին ճարտարապետության գիտնական պատմաբաններ:

Այս ճյուղն ալ ունեցավ իր բոլորովին նախնական ձևը, բայց հետզհետե դարերի ընթացքում այնքան զարգացավ, որ գեղարվեստական գլուխ գործոցներ կանգնվեցին այս ճյուղին հատուկ: Իհարկե, դարե դար զանազան ազգերի մեջ հանդերձալ կամ հավիտենական կյանքի մասին համոզումներ փոխվեցան, սակայն մեռելոց համար հիշատակարաններ կանգնելու պահանջը մինչև այսօր մնաց անխուսափելի:

Իմ նպատակս չէ այստեղ խոսել ընդհանուր գերեզմանական ճարտարապետության մասին, թե ի՞նչպես սկսեց և ինչպես զարգացավ մինչև այսօր յուրաքանչյուր ազգի և ցեղի մեջ, և ի՞նչ հաջորդական ձևեր ու ոճեր ստացան իրենց դավանանքների և հավատալիքների պատշաճությունը: Այդ մասին հետաքրքրվողներ կարող են գտնել եվրոպական լեզվով գրված հոյակապ հատորներ: Ես կուզեմ այստեղ, եթե ոչ լիակատար ուսումնասիրություն, գեթ հնար եղածին չափ նյութ մատակարարել հայոց գերեզմանական ճարտարապետության՝ առաջիկայի ուսումնասիրություններին դյուրություն տալու համար:

Հայկական ճարտարապետության և գեղարվեստի զանազան մասեր փոքր ի շատե ուսումնասիրության և քննության առարկա եղել են հայ և օտար գիտնականների և քանասերների ձեռքում, իսկ մասնավորապես ուսումնասիրել հայոց գերեզմանական ճարտարապետությունը, դեռ ոչ ոքի մտքից անգամ չէ անցել: Եթե երբեք պատահաբար հատուկտոր նյութեր էլ կան հրատարակված, նրանք էլ արվեստի, ոճի և դարաշրջանների տեսակետով բնորոշելու փորձ չէ եղած:

Նախաքրիստոնեական հայության գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսել, իմ կարծիքով գրեթե անկարելի է, որովհետև այսօր ձեռքբերվիս ոչ մի շուշափելի կամ փաստացի ապացուցված աշխատություն չունենք հայ ժողովրդի կազմավորման մասին, սակայն ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանի հողին վրա խիստ բազմաթիվ են նախաքրիստոնեական շրջանի գերեզմաններ, կարելի է նախապես անոնց այլազանություններն նկարագրություններ և մի քանի օրինակներ դնել այստեղ, որոնց մեջ գուցե գտնվին նաև նախաքրիստոնեական հայկական գերեզմաններ. դոնե ինձ համար հավանական երևցածները կմատնանշեմ վերապահությամբ, սակայն ընդհանրապես վերջին եզրակացությունը կթողում ավելի հմուտ մասնագետներին:

— Բացի հայ և օտար մասնագետների ձեռքով, Սևանա ծովի ափերում, Լոռիի շրջանում հայտնագործված հին դամբարաններից և գերեզմաններից, որոնք ըստ ինքյան չափազանց հետաքրքրական բովանդակություն ունեցած են, ինձ հայտնի են Շիրակում և Այրարատի այլ գավառներում բազմաթիվ նախաքրիստոնեական բազմատեսակ շիրիմներ և գերեզմաններ, բայց նրանց մեջ դժվար է որոշել, թե ո՞րն է հայկականը և ո՞րն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական մինչև հայ ժողովրդի կազմավորումը: Կան իհարկե դամբարաններ և գերեզմաններ, որոնց ձևը և հատկությունները կասկած չեն թողուր որ շատ հին են և նախահայկական բնիկների գերեզմաններ են, սակայն կան այնպիսիներ ևս, որոնք

առանձին ուսումնասիրության կարող են, որովհետև չափազանց համարակալանություն ցույց կուտան քրիստոնեությունն մի քանի դար առաջ լինելու:

Պատմական իրողությունն է, որ Հայաստանում հայ ժողովուրդը գոյություն ունեւր քրիստոնեությունից մի քանի դար առաջ և նա կազմավորվել էր առաջին հարաձայնակի կեանքին տեղական ցեղերից: Բայց միևնույն ժամանակ հայերի հետ կողք կողքի ապրում էին նաև այլ ցեղեր: Անպայման հայերի և մյուս ցեղերի գերեզմանական ոճերի կամ պարզապես մեռելի թաղելու սովորությունների մեջ տարբերություն պետք էր որ լինեւր մինչև նրանց լիակատար միաձուլումը: Իմ կարծիքով այս հարցերը այնքան էլ դժվար չունենու հանկուկներ չափտի լինելին, եթե վաղուց հետաքրքրված լինեին և ընդարձակ չափով պեղումներ կատարվեին: Բուն Հայաստանի հողին վրա և արդյունքները լրջորեն ուսումնասիրվեին: Անվիճելի փաստ է նաև, որ հայոց քրիստոնեությունը ընդունելին հետո իսկ մի քանի դար դեռ կային թե՛ նախնայաց դավանության հայտնի կամ գաղտնի հետևող հայեր և թե՛ զուտ օտարադավան ուրիշ ցեղեր: Մենք մինչև իսկ այս քրիստոնեական շրջանի, մինչև 5-րդ դարու հայ և օտար գերեզմանների գանազանության մասին ոչինչ չգիտենք: Չեմ կարծում, որ հայեր քրիստոնեությունը ընդունելու հետ զուգահեռաբար անմիջապես փոխեցին նաև իրենց գերեզմանների ձևը. անշուշտ երկար ժամանակի կարող էր անոնց լիակատար փոփոխությունը, սակայն նախքան ամբողջական փոփոխությունը պետք է կապ ունենար իրենց դավանության և հավատալիքների հետ և որոշ աստիճանի կապ ունենար նաև գիրենք շրջապատող մեծ ազգերի սովորությանց հետ, որոնց ազդեցության տակ ընկած էին հաճախ թե՛ բաղաբանականային և թե՛ կրոնական:

Ուրեմն այստեղ ի նկատի ունենալով նախաքրիստոնեական շրջանի բազմազան դամբարանների որ ազգին և ցեղին պատկանելը որոշելու դժվարությունները և երկար ու բազմակողմանի ուսումնասիրության կարող լինելը, բավականանանք ցույց տալով անոնց գլխավոր ձևերը և նկարագրությունները ապագային վերապահելով անոնց դիտականորեն լիակատար լուծումը:

(Այստեղ ցույց տալ նախաքրիստոնեական շրջանի դամբարանների և գերեզմանների օրինակներ, տալով անոնց նկարագրությունը ըստ կարելույն համեմատելով, թե Հայաստանի մեջ գտնվածները միմյանց հետ և թե շրջապատող մեծ ազգերի սովորությանց հետ):

Բավական համարելով հայոց հեթանոսական շրջանի գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսելը, ձեռք առնենք հետազոտել քրիստոնեական շրջանի մահարձանները, դամբարանները և գերեզմանները, որոնց մի շարք այլազանություններին ծանոթացել եմ երկար տարիներ իմ ճարտարապետական ուսումնասիրությունների նպատակով հանապարհորդություններին ժամանակ:

Քրիստոնեական առաջին շրջանին մինչև հետին 14-15-րդ դարերը հայոց գերեզմանական կամ դամբարանական ձևերը խիստ բազմաթիվ են և բազմատեսակ: Ոչ միայն որոշ դարաշրջանների մեջ զգալի փոփո-

խություններ և տարբերություններ կան, այլ և միևնույն երկրին մեջ գավառե գավառ տարբերությունները ակնբախ են:

Հայոց գլխավորաբար հին գրականության մեջ, բազմաթիվ բառեր ունենք, որոնք ամենևն ալ պարզապես գերեզմանի նշանակությունն ունեն, սակայն այդ տարբեր բառերը ի հնումն իզուր տեղն առանց պատճառի չեն ստեղծվեր, անպայման նրանց յուրաքանչյուրը մի ձևի կամ կերպի, մի ցեղի տված բնորոշող հատկանշական անունն էր:

Այս բառերի մի մասը պարզված են մեզ համար և դեռ կան ուրիշներ, որոնց հատկությունները տակավին չեն պարզված, ըստ ոմանց մի քանիսը հոմանիշ են միմյանց, բայց այս հոմանիշ լինելը որչափ համոզիչ և հիշտ է, իմ կարծիքով դեռ վերջնականորեն պարզված չի կարելի համարել. պետք է, որ մեր հայ լեզվաբաններ ուշադրություն դարձնեն այս կետին վրա, քննելով անոնց ծագումը և առումը զանազան դարաշրջանների մեջ: Բացի գերեզմանների տարբեր անուններն, նշանակությունը կորած և առումները զանազան դարերի մեջ շփոթած ուրիշ շատ բառեր ունենք, որոնց վրա գրեթե բնավ ուշադրություն չեն դարձուցել մեր լեզվին զարգացման նախանձախնդիր գիտնականներ և բանասերներ: Այս կետը շատ կարևոր է և շատ կենսական կրթական արվեստի պատմության մեջ, եթե աշխատվի ճշտել մեր հին գրականության մեջ գտնված բազմաթիվ նշանակությունները կորած և ներկայիս տարբեր առումով դործածվող բառերուն:

Առայժմ ինձ հայտնի են գերեզման նշանակող հետևյալ բառերը՝ դամբարան, դամբան, շիրիմ, վկայաբան, հանգստարան, հանգիստ, դիր, տապան, տապախատուն, եշխարատուն, բնարան, գերեզման, գերեզմանոց և այլն և այլն:

Առանց վերջնական համարելու իմ բացատրություններս, և սպասելով ավելի հմտագունից գիտականորեն ճշտված բացատրության, առայժմ կգրեմ փոքր ի շատե նշանակություններ ինձ համար պարզված համարածներս և համառոտիվ կբացատրեմ, թե ի՞նչ հիման վրա կբնորոշեմ անոնց ձևն իրենց ստացած անվան համեմատ:

✓1. **Վկայաբան:** Մատուռի կամ փոքր եկեղեցիի նըմանությունը շինված մի շենք էր վկայաբանը, ուր կրթաղվեին մարտիրոսների կամ հանուն քրիստոնեության նահատակվողների մարմինները: Արտաքուստ ութանկյունի, բոլորակ կամ քառակուսի ձև ունեին, ըստ Փաղբատոսի և Ղազար Փարպեցու թեև եկեղեցական զարդերով կաճնվեին, սակայն պատարագ չէր կարելի անել անոնց մեջ: 7-րդ դարուն էր, որ առաջին անգամ փոփոկեց անոնց ձևը, վերածվեցին եկեղեցիների, հեռացնելով այնտեղից մարտիրոսների նշխարները և եկեղեցվո մի կողմում ստորերկրյա կամարակապ մի տեղում գետեղելով այդ նշխարները:

✓2. **Տապան,*** որ իմ ըմբռնումով պետք է լինին քարափոր գերեզմանները, որոնք շարժական սնդուկի ձև ունին մարդու հասակին չափով շինված և վրան կափարիչով փակված:

* Այստեղից սկսած գետեղել ենք մի այլ սևագիր հատվածի մի մասն իբրև շարունակություն նախորդ հոդվածի:

Կազմող

Վ 3. Կիր, Բնարան, Խանգիստ նկատեր եմ իբրև հոմանիշ բառեր տապանի: Թեև այս բառերը մեկ մարզու թաղված տեղը կնշանակեն տապանին նման, սակայն տարբեր տեսակ նշանակությամբ բառեր հաակացվելը կվերագրեմ դարձյալ Հայաստանի տարբեր ցեղերից ծագած կրոնական որոշ վարդապետությունց՝ աշխարհի և հովիտենական կենաց նկատմամբ:

Վ 4. Հանգստարան պետք է ուղղակի համանիշ լինի գերեզմանոց բառին (ոչ գերեզմանատան), ուր պետք է թաղված լինին մեկն ավելի հանգուցյալներ. կամ ամբողջ բաղաբի կամ դյուղի մը հասարակության հանգուցյալները:

Վ 5. Դամբարան ըստ իս, պետք է լինին այն հույակապ շինվածքները, որոնց մեջ թաղված են ամբողջ առհմեր, և մասնավոր ցեղերու միայն հատուկ են: Մասամբ դամբարանի համանիշ կրթնիմ գերեզմանատուն բառը, հիմնվելով Անիի մեջ նկատված հետաքրքրական երևույթի վրա, որ բացի հասարակաց ընդհանուր գե-

րեզմանոցներեն, յուրաքանչյուր տան մաս (ի հարկե իշխանական կամ հարուստ դասերու) կան առանձին բաժանումներ տան հետ կից, որոնք կրաղկանան մի փոքրիկ մտտուսե և մի տոհմային գերեզմանատուն. մեջը թաղված նույն ընտանիքին պատկանող հանգուցյալներ:

Վ 6. Երբիմ* ըսելով պետք է հասկանամ մի որևէ դիրի, Խանգիստի տապանի կամ գերեզմանի վրա կանգնեցված զանազան գեղարվեստական կերտվածքներու, ինչպես շքեղ տապանաբար, բանդակազարդ կոթողներ, խաչքարեր, արձաններ և այլն և այլն:

Աս շունիմ հավակնությունը ըսելու որ անպայման իմ ըմբռնումներս ճիշտ են, բառազննությունն իմ մասնագիտությունը չէ, կարելի է որ սխալված լինիմ, սակայն իմ այս ուսումնասիրությունս ընթացքին մեջ, որ հաճախ պետք պիտի ունենամ զանազան ձևեր բացատրելու համար որոշ անուններուն, հետևաբար նույն անունները պիտի տամ այն ձևերուն, ինչ կերպով որ ես ըմբռներ և բացատրեր եմ, եթե ոչ՝ թե՛ ես ինքս կշփոթեմ անպատճառ և թե՛ ընթերցողը:

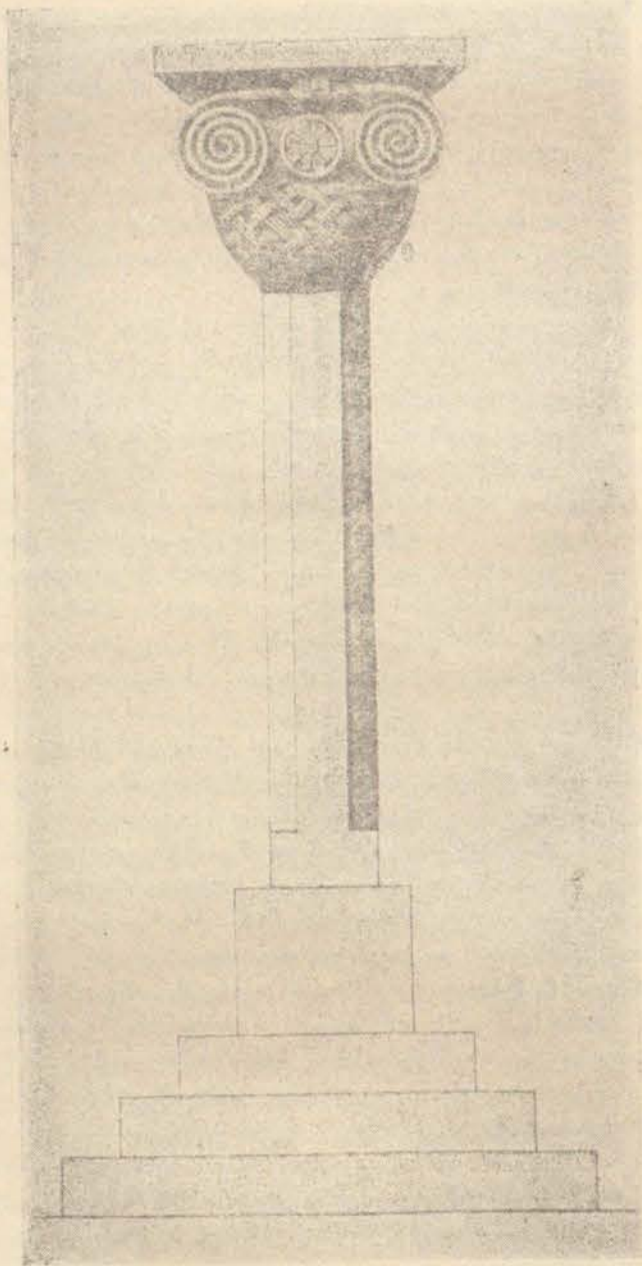
Նախքան բուն նյութին սկսելու մեջ պիտի բերեմ բոլորովին բացառիկ մեկ հատիկ հիշատակարան զոնե իմ տեսածներու մեջ, որը եթե շիրիմ լինելը չհաստատվի, այնուամենայնիվ հերքելն ալ դժվար է:

Այդ հիշատակարանը Օշականի մեջ հնագույն ժամանակների կանգնված մի սյուն է, որուն տակը կա աստիճանավոր մի պատվանդան, պատվանդանին վրա սյունին բունը, իսկ բունին վրա մի խոշակ: Հավանորեն խոշակին վրա ի հնումն եղեր է մի արձան, սակայն այժմ արձանին փոխարինած է մի արագիլ, ուր ամեն տարի կուգա և խոշակի դատարկությունը կլեցնե իբրև ավելի հաճելի մի գարդարանք:

Խոշակի ձևը և վրայի քանդակագործությունը ցույց կուտա որ այդ սյունը կանգնված կարող էր լինել ամենաուշը 7-րդ դարուն: Որովհետև նույն ձևի խոշակներ կան Զվարթնոց եկեղեցվո ներքին կողմի կիսաբոլոր սյունաշարերու վրա, և բացի Զվարթնոցեն հատ-հատ որտեղ որ ալ կան, անոնք փաստացի կերպով հայտնի են որ 7-րդ դարեն այս կողմ չեն:

Ինչո՞ւ համար կանգնվեր է այս կոթողը Օշականի մեջ, արդյոք գերեզման էր, թե՛ մի ուրիշ հաղթության հիշատակարան: Թեև գյուղացոց մեջ ընդհանուր համոզում կամ ավանդություն է թե Մորիկ կայսեր մոր գերեզմանն է: Անշուշտ հետևյալով մեր պատմագիրներն մեկուն ավանդութենեն թե Մորիկ կայսրը հայ էր և Օշականցի:

Համենայն դեպս այս երևույթը եզակի է և Հայաստանի մեջ և շատ տարօրինակ: Եթե հին ժամանակ հռոմեական կայսրության մեկ հաղթանակի հիշատակարանը չէ և գերեզման է, պիտի ըսեմ որ դարձյալ պետք է լինի մի մեծ հռոմեացի գերեզմանը, հռոմեական սճով շինված: Երբ և իցի ես չգիտեմ ալ թե Օշականը եղած է մինչև 7-րդ դար մի կարևոր կենտրոն ուր հարկ ըլլար թաղել ունե մի հռոմեացի զորավար կամ

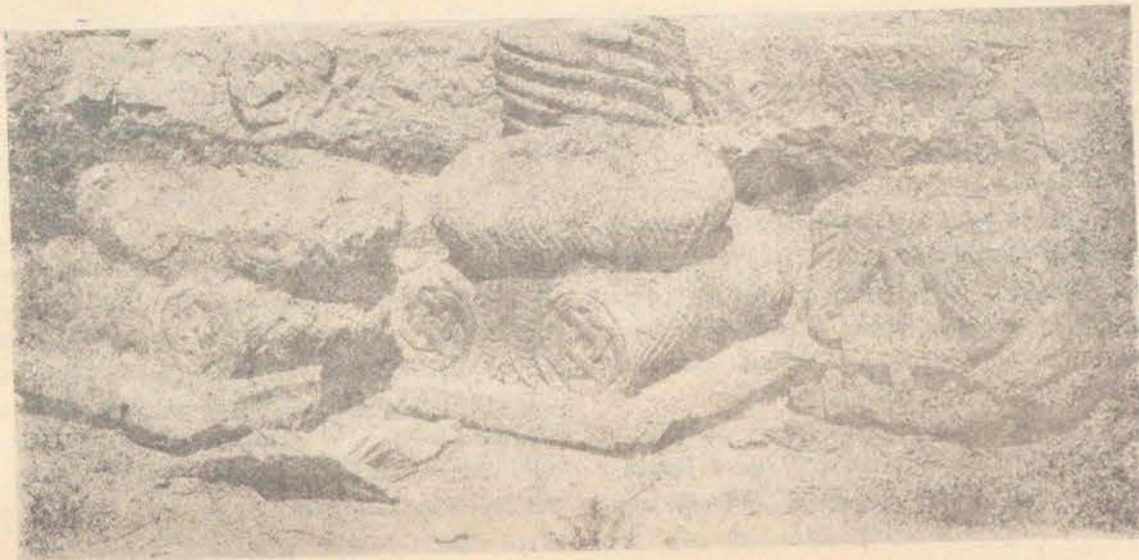

Նկ. 12. Մորիկ կայսեր մոր վերադրվող սյունի Օշականում

* Երբիմ և դամբարան հաճախ շփոթված են մեր հին պատմագրաց մեծ և անխաբի շատ անգամ իրարու տեղ գործածված, այնպես որ թիչ կմնա հոմանիշ համարելու, սակայն իմ ընդունած ձևով ավելի շատ լինելուն համար այս ձևն ընդունեցի:

արքայազուն: Հեռակարար, եթե ճիշտ է որ Մորիկը հայ էր և նույնիսկ Օշականցի, այն ատեն ավելի հավանական ենթադրություն կլինի այդ հիշատակարանը Մորիկի անվան հետ կապել բան ուրիշներու:*

Գերեզմանական ճարտարապետության բոլոր ստորաբաժանումները իր բոլոր մանրամասնությամբ ուսումնասիրել այս հողվածին մեջ առայժմ անհնար է, նախ՝ կարծվածեն շատ ավելի ընդարձակ ու բազմա-

Նկ 13. Գլխում դանված 7-րդ դարի խոյակներ

կողմանի է նյութը, երկրորդ՝ լիակատար ուսումնասիրության համար դեռ կապակիսն ինձի կարևոր նյութեր: Ներկա հողվածով պիտի ջանամ ուսումնասիրության մի ուրվագիծ տալ հայոց մեջ իրագործված դամբարաններու, շիրիմներու և տապաններու ճարտարապետության և անոնց դարե ի դար ոճերու փոփոխության վրա:

Նախ ձեռք առնենք տապանը և իր նշանակութենեն հետևցնենք մասամբ իր ոճը և հետո ձեռքի տակ ունեցած օրինակները բացատրենք:

Տապան բառը հայերենի մեջ կնշանակե անտակ, բայց ավելի ճիշտը սնտուկի նմանությամբ նավ, որուն ֆրանսերենն է arche: Ըստ Մովսեսի հնգեմատյանի առաջին անգամ Նոյը շինեց տապան մը վերահաս ջրհեղեղեն ազատվելու համար: Նոյը շինեց այնպիսի տապան մը, որ ինքը իր ամբողջ սերունդով պատրասարվեցա՞վ անոր մեջ, և տապանը քառասուն օր լողաց ջրերուն վրա, մինչև որ ջրերը բաշվեցան և նստավ Արարատ լեռան գագաթին:

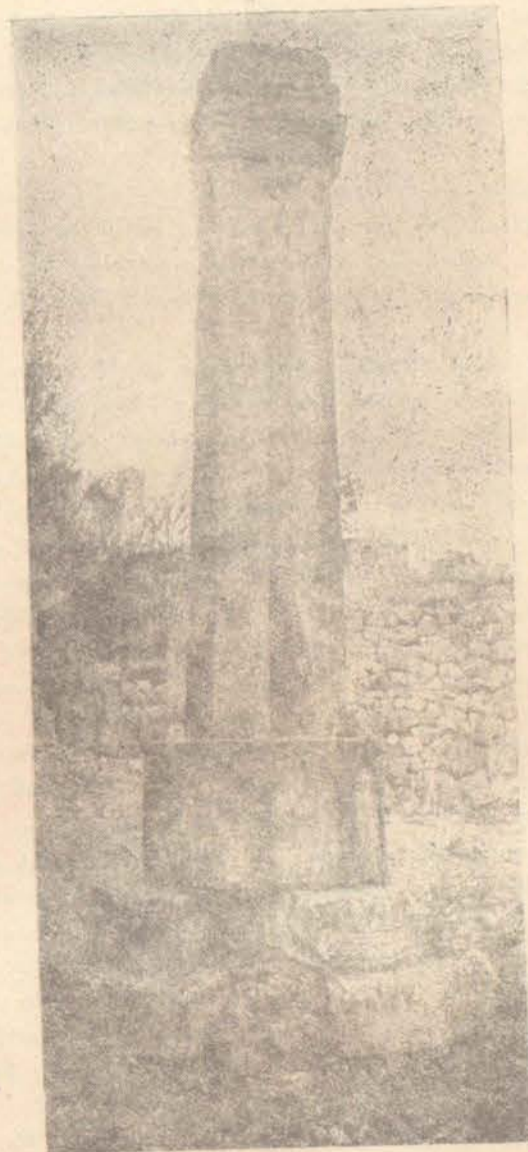
Երկրորդ տապանը կամ տապանակը շինեց Մովսես՝ տաճարին մեջ դնելու համար, և այդ տապանը մի տեսակ փրկական խորհրդավորություն ուներ իր մեջ:

Գիտական հետազոտությունները բավականին պարզեցին, որ Նոյի և Մովսեսի տապանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթե կգիտական սրբազան նավակի (barque sacré) մի ուրիշ ձևով սրբազործումը:

Եգիպտական դիցաբանության մեջ սրբազան նավակի պաշտոնն է մեռելոց հողիները փոխադրել դեպի հավիտենական աշխարհը:

Դիցաբանական այս ավանդության զանազան այլազանությունները ոչ նվազ ընդունված էին ասորեստանցոց և բաղդեացոց մեջ, նույնպես պարսիկներու

* Օշականի առանձնակի կանգնած սյան խոյակի ճիշտ նմաները գտնվեցին Գլխում չորս հատ, հավանաբար դարձյալ առանձնակի սյուներու վրայից (տես նկ. 13): մի այդպիսի սյուն էլ կա Հովհաննավանի բակում (նկ. 14):
Կողմող

Նկ 14. Կոթող Հովհաննավանի բակում

մեջ: Ըստ իս, հավանական է, որ հայոց հեթանոսութեանն ընդունված և սրբագործված բառ է մեռելոց անունով և թերևս նույն նշանակությունն ունեն ինչպես Եգիպտոսի մեջ, որ դեռ 5-րդ դարու մատենագրությանց մեջ գործածական է:

Տապանները առհասարակ բարե շինված էին, և իմ կարծիքով ամենաշատը հայոց մեջ գործածական եղեր է 6—7-րդ դարերը, իսկ անկեց հետո բացառիկ դեպքերու մեջ միայն գործածած:

Իմ տեսած տապաններուն մեջ մեկ տեսակ մը կար, որ պարզ երկար քառակուսի սևտուկ է, բուրբուկին պարզ և արտաքուստ հազիվ կոկված, ինչ որ ապացույց է թե հողին մեջ պետք է թաղվեր, ոչ թե հողին դուրս երևնար: Խորությունը մոտավորապես 50—60 սմ. վրան կափարիչ շուներ, հավանաբար կորած կամ փճացած էր:

Մի ուրիշ տեսակը արտաքուստ կատարյալ երկար քառակուսի է, իսկ մեջը փորած 40—50 սմ. խորություն մեկ կողմը լայն և մեկ կողմը համեմատաբար նեղ, անշուշտ լայն կողմը պետք է գլխուն կողմը լիներ, իսկ նեղ կողմը ստերուն: Ուտքերուն կողմը փորվածքը անկյունավոր, իսկ գլխի կողմը՝ ամբողջ կիսաբուրբուկ և հատակն ալ աստիճանաբար բարձր, այնպես որ, այդ սևտուկին մեջ դիակը փոխանակ ուղիղ հորիզոնականի, փոքր ինչ գլխին և թիկունքներու կողմն զեպի վեր թեքված պիտի պառկեր: Այս տապանն ալ կափարիչ շուներ, որ գաղափար կաղմբի անոր ձևին վրա:

Ինչպես կերևի այս տապանները անպայման հեթանոսական էին, որովհետև ասոնց մեջն գտնված են խեցեղեն ամաններ, գույնզգույն ուլունքներ և այլ ուրիշ առարկաներ, որոնք քրիստոնեական շրջանին պրեթի անսովոր են:

Այս տարի Արթիկ գյուղի մոտ գրեթե երկու կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Լմպատավանք ըսված հնագույն եկեղեցու արևելյան կողմը ցույց տվին ինձի բարե տապաններ, որոնք կարելի է բնիզ գծա տեղերն չեն հանված: Տեղի գտնվելը լինելուն պատճառով անշուշտ վրային բավականին հողը վազելով շուրջը մի քիչ բացվեր է: Նմանապես այս տապաններուն ալ կափարիչները անհայտացած են: Անոնցմե մեկը, որ համեմատաբար ավելի անաղարտ մնացած է, բավականին կատարբերի մյուս տեսածներն: Տապանին արտաքին ձևը հավասարակողմ երկար քառակուսի է, իսկ մեջի փորվածքը բուրբուկին տարբեր է նախապես նկարագրածս երկու տեսակ տապաններն: Իսկական մարդու ձևով փորված է մեջը, այնպես որ, գլուխը իրեն համար առանձին բուրբուկ մի տեղ ունի, գլխի բուրբուկին կհաջորդի փորվածքի լայնություն մը ուտքուն տեղավորելու շափ և անկեց վար երթալով հետզհետե անզգալի կերպով կենդանու և ուղիղ մարմնին ձևը կըստանա: Խորությունը շատ քիչ է, հազիվ հազ տեղավորվի դիակը, այնպես որ, եթե կափարիչը ծածկվեր, մարդուն մարմնին թերևս 1—2 սանտիմ բարձր կմնար կափարիչը:

Արդյոք այս տապանները հեթանոսական են թե՞ քրիստոնեական, ոչինչ հայտնի չէ, շուրջը կան շատ ուրիշ գերեզմաններ, որոնք ոչ միայն իրենց ձևերով 10—15-րդ դարու գերեզմաններ լինելը հայտնի են,

այլև ունին հայերեն արձանագրություններ, որոնցմե կհասկցվի թե մեծ մասամբ բարձրաստիճան կղերներ են եղած և կամ վանքի միաբան հոգևորականներ: Լրմպատավանքը յուր ոճով և ձևով չի կարելի 7-րդ դարն այս կողմց բերել, անպայման շատ հին ձև ունի, նույնիսկ իր վրա կան 5-րդ և 6-րդ դարերու նկեղեցիներու հատուկ ավանդական ձևերը: Այս տապանները եկեղեցու արևելյան հարավային անկյունեն հազիվ 2,5—3 մետր հեռու են, եկեղեցուն այնքան մոտիկ այսպիսի ձևով տապաններ, այն ալ ոչ այնքան հողին ներքև, ինձի ենթադրելի կուտա, թե պետք է որ քրիստոնեական գերեզման լինին: այս ենթադրությանս պատճառով էր, որ քիչ առաջ ըսի թե հեթանոսական ձևով բարյա տապանները թերևս շարունակվեր են մինչև 7-րդ դար: Մնացած գերեզմանները թեև բավականին չեմ հետազոտած, այնքան բնորոշ ձև չունին, բացի շորս հինգ օրորոցաձև տապանաքարերի, որոնք շատ պարզ են 12—13-րդ դարերի հետո կամ նույն դարերուն լինելնին:

Այստեղ գտա նաև մի շիրիմաքար կամ կոթող, որը անպայման 6—7-րդ դարերուն կպատկանի, այս մասին կիսովիմ քիչ հետո, ուստի նկատելի է, որ վանքի շինություն հետ մեկտեղ գերեզմանոցը գոյություն ունեցեր է այստեղ և միշտ պահվել է մինչև վանքի ամայնալը:

Գյուղացոց ոմանց պատմելով, վանքի հարավային կողմի յանջերուն վրային հաճախ գտնված են հին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջն եղած են կճուճներ, ուլունքներ և ուրիշ շատ հեթանոսական շրջանի հատկություններ ունեցող իրեղեններ: Ուստի, կասկած չկա, որ հեթանոսական դարերուն Արթիկը և այս վանքի շրջակայքը բնակել էին հեթանոս ժողովուրդ, գուցե այս տապաններն ալ հեթանոսական մնացորդ են, թեև պատմական ակնարկներ ալ կան 5—6-րդ դարերուն, որ հայոց մեջ եղած են բարափոր տապաններու մեջ թաղվածներ:

Մահմոտանով գյուղին արևելյան կողմը հնագույն մի գերեզմանոց կա, ուր այժմ ալ գյուղացիք իրենց մեռելները կթաղեն: այս գերեզմանոցն իր վրա ցույց կուտա շատ խոր հնության նշաններ, բացի այն, որ կան հին խաչքարեր և 13—14-րդ դարերու արձանագրություններ գերեզմանաքարեր, նաև անմիջապես այս գերեզմանոցին կից կա ընդարձակ մի տարածություն, որ բուրբուկին հող չկա գետնին վրա, բնական հրաբխային կարմիր ապարածներ են: Այս բնական ապարածին վրա տեղն ու տեղը փորված են բազմաթիվ տապաններ, երբեմն անշատ անշատ իրարմե մեկն մինչև երկու մետր հեռավորության վրա, իսկ երբեմն՝ խումբ խումբ երեքն մինչև վեց յոթը հատ անհավասար շափերով: Ասոնց մեջ կան, որ պարզ երկար քառակուսի փորված են միայն ուտքերուն կողմը քիչ ավելի նեղ, իսկ մեծավ մասամբ կտեսնինք ճիշտ այնպես մարմնի ձևով փորված, ինչպես նկարագրեցի Լմպատավանքի մոտի տապանները: Պահ մը կուզեի հավատալ որ այս գերեզմանները լինին քրիստոնեական, սակայն այդ փորվածքներու անկանոն ուղղությունները կամ արևելադրությունները զիս ավելի կհամոզեն հեթանոսական լինելուն: Անոնց մեջ արևելքն արևմուտք ուղղվածներ ալ կան և եթե ոչ բուրբուկին, գոնե զգալի շափով հյուսիսն հարավ ուղղվածներ ալ կան:

Այս տապանների վրա ոչ միայն կափարիչներ չկան, այլև դարե ի դար այնքան մաշվել են, որ շատերուն հազիվ հազ ձևը մնացել է:

Վերին աստիճան հետաքրքրական էր, ըստ իս, գիտնալ թե այս ձևի տապանները ի՞նչ ձևով կծածկվին: Շատ պարզ է, որ աղքատ ու անկարող դասակարգի համար բավական պիտի լիներ տապանին հարմար շափով քարե պարզ կափարիչ մը, սակայն ազնվական դասակարգը անշուշտ չէր բավականանար այդ շափով և պիտի շինեին որոշ շափով դեղեցիկ շիրիմներ ալ: Սակայն դժբախտաբար ոչինչ հետք չեմ գտած մինչև այսօր, թերևս ապագային հաջողվի հշտել այդ քարե տապաններու ամբողջական ձևը:

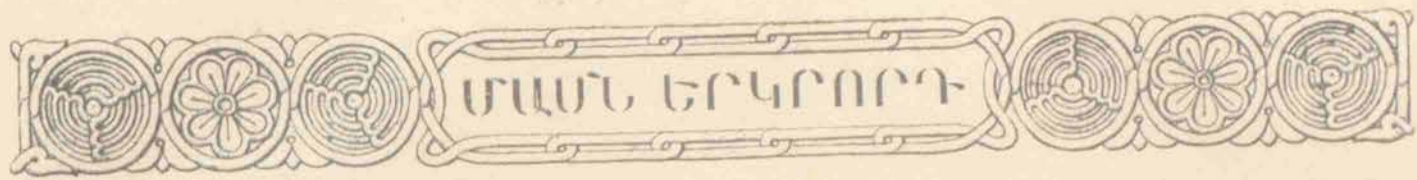
Մի ուրիշ երևույթ ևս, որուն մասին թե՛ պատմական վկայութիւններ կան և թե՛ իրական օրինակներ կուզան մեզ համոզելու, որ քրիստոնեական նախնական դարերուն անպայման վերացած կլիներ քարյա տապաններու գործածութիւնը, որովհետև բացի պատմական վկայութիւնների թե կալի տապանի կամ կարասի

մեջ դրած կթաղեին. այլև զանազան տեղեր գտնված են ժողովրդյան ձեռքով մեջը մարդու կմախքներով կարասներ և մոտը գտնված իրեղենները քրիստոնեական դարերու լինելը կապացուցանեն: Ինչպես շատ գտնվել է Անիի մեջ, որուն մոտեն գտնվել են բյուզանդական պղնձե դրամներ:

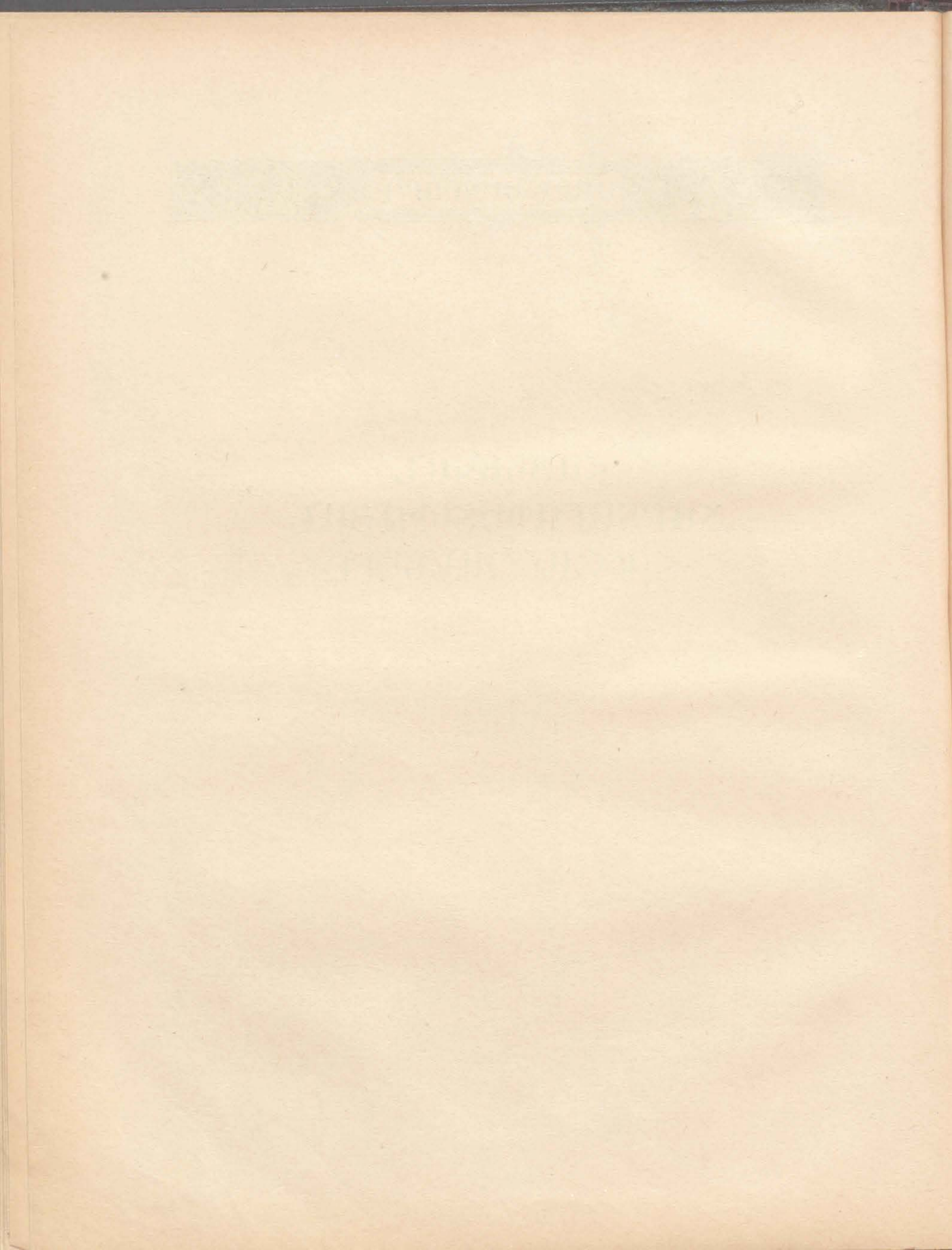
Տապաններեն հետո անցնինք շիրիմներու: Ես կը կարծեմ որ շիրիմ ըսելով պետք չէ հասկնալ հողին տակը եղած մասը, այլ հողեն վեր, տապանին վրա իբրև հիշատակարան շինված մասը, որն ամեն ազգի մեջ զանազան ձևերով արտահայտված են: Տապան մը կարող էր առանց շիրիմի լինել, բայց առանց տապանի շիրիմ պետք չէր որ լինի: Կարող է այդ շիրիմը շատ պարզ ձևով լինի, և կարող է խիստ շատ փառքամ ու հոյակապ գործ լինի:

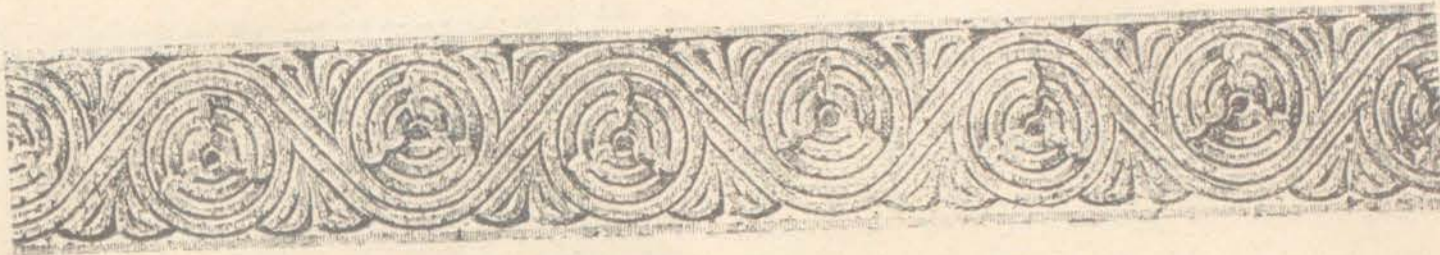
* Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Ա.

ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

ա. ԷԶՄԻԱՄՆԻ

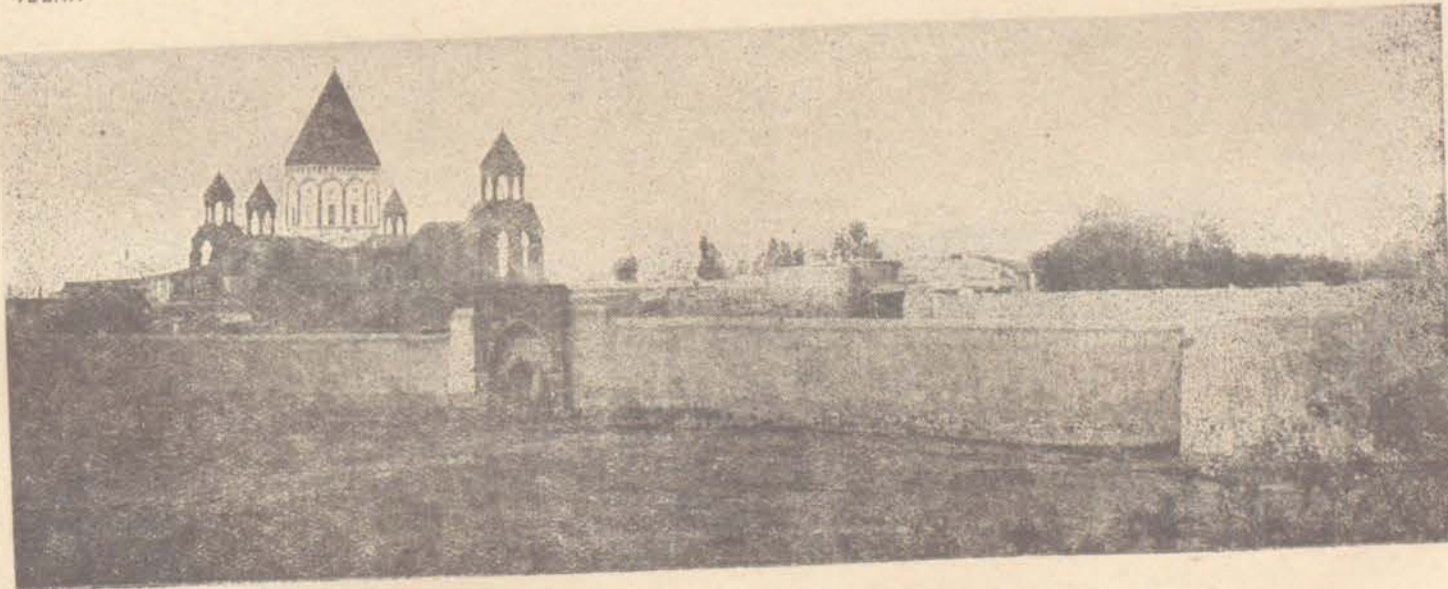
Քրիստոնեական ծագում ունեցող շենքերից գրեթե ամենահինն է Էջմիածնի տաճարը, որն ըստ պատմական ավանդության հիմնված է 303 թվականին, սակայն մատենագրությանց մեջ գտնված հատ ու կտոր տեղեկություններից կիմանանք նաև, որ այս տաճարի սկզբնական շենքը մեծ մասամբ փայտաշեն էր, որով հեշտությամբ ենթարկվեց բնական և քաղաքական փոթորիկների պատճառած ավերումներին, որոնց հետևանքն էղավ հաճախակի նորոգություններ նախկին հատակագծի վրա:

Այժմյան գոյություն ունեցող շենքի մանրամասն մասնագիտական քննությունից պարզ երևում է, որ նախկին 303 թվականին հիմնարկված շենքը միանգամայն գոյություն չունի: Հին շենքը ամբողջովին քանդելով հիմն ի վեր վերաշինել է Վահան Մամիկոնյանը 488 թվականին՝ Հայաստանի մարզպան նշանակվելուց հետո:

Հատակագծային բաղադրատարկան ուսումնասիրությունից ապացուցվում է, որ Վահան Մամիկոնյանը նախկին եկեղեցական հատակագծային ձևերից տարբեր մի նոր ոճով կառուցել է այս շենքը, որ բացի մի քանի աննշան արևմտյան ճաշակի մանրամասնություններից, ինչպես ֆրոնտոններ, պսակի ձևերը, տաճարի ընդհանուր երևույթը և շինարարական կերպերը, զուտ արևելյան հատկանիշ ունեն:

Սակայն, որչափ որ, Վահան Մամիկոնյանը ժամանակի պահանջած հատակագծով շինեց, այնուամենայնիվ թե՛ շինարարական արվեստի որոշ թերություններ կային այն ժամանակ և թե՛ շատ շուտ փոփոխությունների էին ենթարկվում հատակագծային ձևերը: Կոմիտաս կաթողիկոս (612—621) 7-րդ դարում, իր ժամանակին մաշված ու հնացած փայտյա դմբեթի տեղ, շինել է քարե դմբեթ անշոշոտ, նաև հարակից նորոգություններ ևս անելով: Իսկ Ներսես Շինող կաթողիկոս (642—662) նույն դարում, թերևս տաճարը ընդարձակելու դիտավորությամբ, շորս կողմից քառակուսի պատերի մեջ ամփոփված արտաքին արտաքին պատերից դուրս հանեց, ինչպես որ այժմ կտեսնվի: Ուրեմն հատակագծի վերջին ձևը տրվեցավ 7-րդ դարում:

Թե ինչ ճակատագիր ունեցավ այս շենքը 7-րդ դարուց մինչև 15 դարը, այս մասին հաստատ մի բան չի

Նկ. 10. Էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս-արևմուտքից

կարելի ասել, որովհետև դրեթի պատմական տվյալներ չունենք: Արդեն 5-րդ դարում կաթողիկոսական աթոռը փոխադրված էր Գլխն, հետո զանազան անգամ մինչև 1441 թվականը, երբ վերստին էջմիածնի տաճարում հաստատվեց կաթողիկոսական աթոռը: Ուրեմն, մոտ տասը դար (ի բաց առյալ Կոմիտասի և Ներսես 3-րդի կատարած շինությունները 7-րդ դարում), այս շենքը միանգամայն անտեր ու անխնամ մնաց, մինչև կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին փոխադրվելը: Այժմ միայն այս երկար ժամանակամիջոցին մեջ պատմագրական մի հիշատակություն չենք գտնում էջմիածնի տաճարի նորոգության կամ շինության մասին, այլ վերջին անգամ կաթողիկոսական աթոռ հաստատվելուց հետո իսկ, մինչև 1627 թվականը, դարձյալ շինարարական ոչ մի գույզն ձեռնարկ չի եղել: 1627 թվականին է, որ Մովսես վարդապետ, որ հետո կաթողիկոս դարձավ 1629 թ., ձեռնարկել է տաճարի վերանորոգության, որի մասին Առաքել Գավրիթեցի պատմագիրը հետևյալ նկարագիրը կուտա. — «Եստ ամենայնի գատարկված է տաճարը, և կողպուված յուր գարդերը. ոչ գիրք կար և ոչ զգեստներ, այդ պատճառով ոչ մի ժամասացություն չէր լինում. պատահական անցավոր ճանապարհորդների համար մի մահմեդական ձեթի ճրագ վառելով բեմի վրա կղներ, որպեսզի իրեն ողորմություն տան: Հատակի սալերը ամբողջովին քանդված էին և մեծամեծ յուսամուսաները բաց էին մնում առանց վանդակի և փեղկի, որով թռչունները մտնում էին ներս և ազտոտություններով լցնում: Իսկ գրսե կողմից կաթողիկեի զլուխը, տանիքը և պատերի երեսները ամբողջովին քարուքանդ եղած և քարերը թափված էին գետին՝ գետնի սալերը ևս ջարդելով և փշացնելով: Մի ժամանակ տաճարին կից շինություններ էին շինված ու հետո քանդված, որով փլատակների կույտը մինչև յոթը կանգուն բարձրացած էր տաճարի շուրջը»:

Նկ. 16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը

Նախնական վիճակի նկարագրությունը մի քիչ մանրամասն գրեցի, որպեսզի այժմյան շենքի վրա եղող հետնագույն փոփոխությունները և ստացած վիճակը ավելի պարզ և հեշտությամբ համեմատելի լինի: Ինչպես տեսանք, Առաքել պատմագիրն ասում է, թե նախքան Մովսեսի վերանորոգությունը, կաթողիկեի գլուխը քանդված էր, տարակույս չկա, որ գմբեթի վերևի մասը այնքան քանդված էր, որ նույնիսկ ներքին կողմից գմբեթին վրա գեպի տաճարը նայող մի կլոր ծակ էլ բացված: Այս պատճառով է, որ Պարսկաստանի գերմանական ուղեկից Տեկտանդեր 1664 թ. առանց ուշադրություն դարձնելու կաթողիկեի վիճակին, ներքուստ գմբեթի մեջ բոլորչի պատուհան էր տեսնում կամ տեսնել կարծում. մինչդեռ այդպիսի բան չկա և չէր էլ կարող լինել: Այժմ արտաբուսաշատ պարզ երևում է, որ մինչև կաթողիկեի շուրջը եղած որմնասյուների համասարությունը քանդված էր գմբեթը և առաջի անգամ նորոգության ենթարկվեց Մովսես վարդապետի նախաձեռնությամբ. բայց հակառակ հայկական հին ոճին, որ թե՛ թմբուկները և թե՛ վերևի կոնսոլի մասը բարձր չէին (հին օրինակ մնում է Հոփփոսի գմբեթը), ահապին բարձրություն և սրություն տված են արտաբուսա, որով աճույնի ծանրություն են պատճառած ներքին գմբեթակիր շորս մույթերին:

է, որ ներքին գմբեթակիր մույթերը վերևի ճնշող ծանրության տակ վնասվելով քանիցս նորոգվել են և հաստացել, այլ և ներկայիս ևս հարավ-արևմտյան գմբեթակիր կամարները ճարձած են վերևի թմբուկի ծանրության տակ այնպես, որ առաջիկայում այդ ձեղքերը վտանգ են սպառնում շենքի ամբողջության: Այժմ նվազ վտանգ է սպառնում նշխար կաթողիկոսի (1680—1691 թ. թ.) շինած գմբեթներից մեկը՝ Հյուսիսային կողմի արսիդի վրա, որուն ծանրության տակ ճարձել է արսիդի պատը մինչև պատուհանը: Ահա այս անգամ ծանրաբեռնման պատճառով է, որ մի քանի տարի առաջ հարավային կողմի փոքր զանգակատունը ամբողջովին փլավ:

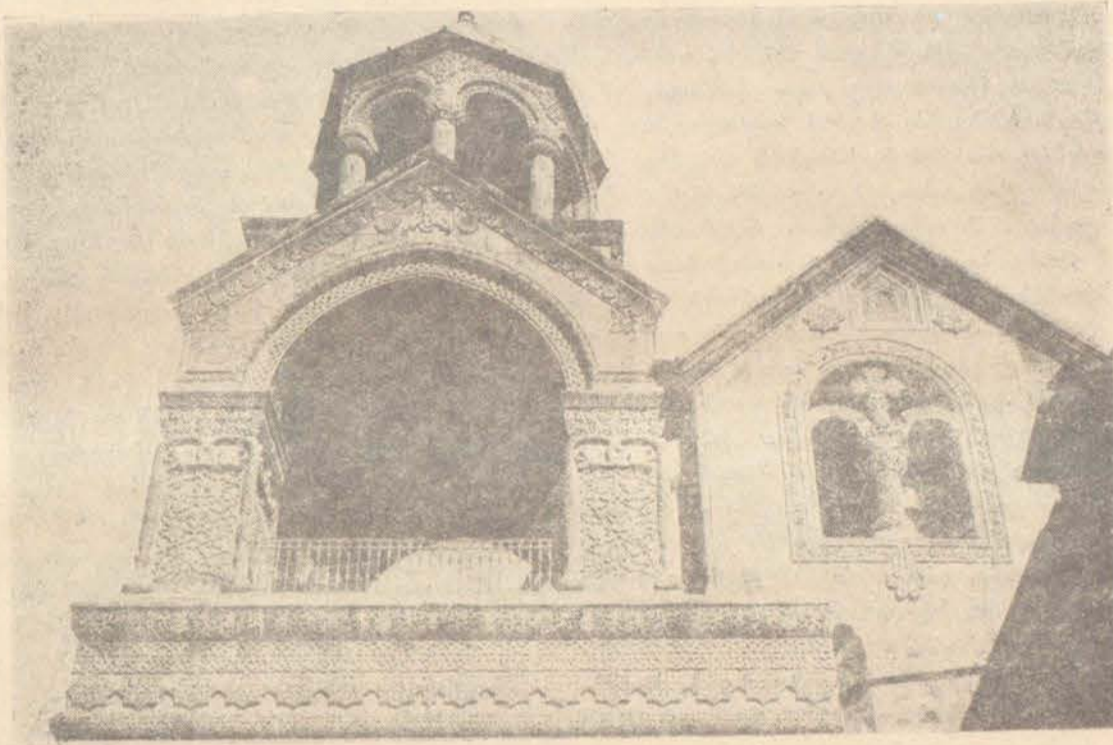
Եթե ուշի ուշով քննենք շենքի ճակատները՝ յուրաքանչյուր դարաշրջանի շինության և նորոգության հետքեր կգտնենք: Հյուսիսային ճակատի վրա տակավին մնացել են 5-րդ դարու մնացորդներ. վերևի երեք ֆրոնտոններ, որոնք ճոխազարդված են պնդակներով 5-րդ դարից են մեզ հասնում, մնացած մասերի վրա վերևից մինչև ներքև, 7-րդ դարից մինչև մեր օրերը եղած նորոգությունները և կարկատանները շատ օրոշ կերպին: Ինչպես կերևի համասակի նորոգության ենթարկվել են

Ոչ միայն տաճարի արձանագրություններից երևում

հարավային և արևմտյան ճակատները, սրովհետև այդ ճակատների վրա 5-րդ դարու ոչ մի հետք չի մնացել։
 սակայն 7-րդ դարուց սկսած 11—12-րդ դարերի նորագույն նմուշները գոյություն ունենալուց հետո, խիստ ակնբախ են 17-րդ դարուց սկսած մինչև մեր օրերը կազմ նորագույնությունները, մասնավորապես ստորին մասերի վրա։

Այս ապելի բան 12 դար ունակությունից բանդման և ապերման ենթարկված շենքը, իբրև մայր աթոռ

այն հարդանքը չէր վայելում ինչպես այժմ։ Այն միայն գանազան տեղափոխություն կատարել կարելի էր, այլ և, ըստ Վազար Փարպեցու, Վահան Մամիկոնյան վերաշինում է տաճարը իբրև «գործ նախնաց իւրոց» (անշուշտ մոր գծով ինքզինքը Պաշլափունի էր համարում) ոչ իբրև մայր աթոռ, հետևաբար, երբ 5-րդ դարու վերջերը աթոռը Գվին փոխադրեցին, այնու ուշագրություն չդարձրին Վազարշապատի վրա։ 7-րդ դարում Կոմիտասը ընդօրինակում է Վահանի տաճարի ձևը Հոփոսիմեի

Նկ 17. Էջմիածնի զանգակատան հարավային երեսը

համար և նորագույնություններ է կատարում կաթողիկոսի վրա։ Իսկ ներսես Շինող իր կանգնած Զվարթնոցի մեծ մարմնացնում էր Վահանի եկեղեցիին ձևը քիչ ավելի ընդարձակելով։ Իսկ ներսես 3-րդից հետո մինչև 17-րդ դարը այլևս ուշագրություն չդարձնելով, Առաքել պատմագրի նկարագրած վիճակին հասավ։

Բ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԷԶՄԻՈՒՄՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՐՄԵՒԻՎՐԱ ՀԵՏՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՀԱՆԿԱՐԾ ՓԼՁԵԼՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՎՆԱՍՎԱԾ ԱՐՄԵՒԻՒ ԵՎ ՈՅՐԻՆ ՓՈՒՐ ՄԱՍԵՐՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՄԱՆ

Էջմիածնի տաճարի վրա, 1682 թվականին Աղիազար կաթողիկոսի ձեռքով կանգնված երես փոքր զանգակատներն մեկը՝ հարավային արսիդի վրայինը, տնակնկալ կերպով փլած է 1921 թ. մարտի 27-ի առավոտյան ժամը 4-ին, և փլուզման ցնցումով ու բարերու միջանց բախումով, մեծապես վնասվել էր ներքին հնարարյան արսիդը։

Վանքի միաբանությունը հետաձգել էր փլած և վնասված մասերի վերանորոգումը, միայն բավականապես էր նույն տարին փլատակը մասամբ մաքրելով և արսիդի վրան մի թեթև փայտյա ծածկ դնելով։

Այս տարի, միաբանությունը թե՛ զանգակատան և

թե՛ ուրիշ հարկ եղած մասերի նորագույն համար, կազմել էր մի շինություն հանձնաժողով, նախագահությամբ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի և անգամակցությամբ Խորեն և Բազրատ արքեպիսկոպոսների։

Հանձնաժողովը ի նկատի ունենալով տաճարի թե պատմական և թե գեղարվեստական նշանակությունը, մանավանդ նրա բազմադարյան հնությունը, սրուշեց հրավիրել Հայաստանի գլխավոր ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Յամանյանին՝ նախնական խորհրդակցություն և տաճարի մանրամասն բնութագրի համար, որից հետո կազմել ըստ պատշաճի վերանորոգության ծրագիրը։

Ակադեմիկոս Յամանյանն ատաշին այցելության ժամանակ, կարգադրեց որ նախապես բոլոր խախտված և վտանգավոր դարձած մուտքեր՝ լուսանկարել և մանրամասն չափազրել հետո, քանդվին և խնամքով մաքրվին, սրպեսզի հնարավոր լինի լուրջ բնութագրի ենթարկել տաճարն իր բոլոր մասերով։

Այս կարգադրության հիման վրա, անմիջապես գործի ձեռնարկվեցավ ներկա 1923 թ. օգոստոսի 2-ին, և ակադեմիկոս Յամանյանի կողմից արվեստագիտական աշխատանքներին ղեկավար նշանակվեցի ես։

Չափազրելու, բանդելու և մաքրելու աշխատանքները տեղեցին մտավորապես երկու շաբաթ, որից հետո

կրկին հրավիրվելով ակադ. Թամանյանը նախ քննեց այն մասերը, որոնք ընդունակ էին դարձել զարնան և աշնան անձրևներն իրենց մեջ ծծելու և մինչև տաճարին ներսը թափանցելու, որով փշանում էին բոլոր պատերն ու ներքին կամարները: Հետո քննեց նոր փլած զանգակատան և արսիդի մասերը, որոնք անմիջական նորոգության պիտի ենթարկվեին:

Ձյունահալքի և անձրևների խոնավությունից մըշտապես փճացման ենթարկված մասերի համար, ակադեմիկոս ճարտարապետը գտավ, որ տաճարի տանիքի ամբողջ քարե ծածկերը, նախապես արվեստի պահանջած կանոնների համաձայն շինված չլինելն զատ, նաև շահագանց հնացած էին, ուստի հարկ համարեց լուրջ վերանորոգության ենթարկել ծածկի սալաքարերը՝ առանց այլափոխելու տանիքի նախնական հին ճևր: Բացի ծածկի սալաքարերի անարվեստ շարվածքը և հնացած լինելը, ակադ. ճարտարապետը ամենամեծ շարիքի աղբյուր համարեց արտաքին պատերի կառուցումը, հետևագույն ժամանակ բոլորված շուրջանակի պարապետները և Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմին կցած ամբողջ շենքը՝ վրայի տեղ ու անճաշակ դուլզ գմբեթներով, որոնք պատճառ են դառնում ձյունահալքի և անձրևի ջրերին տանիքի վրա լճանալուն և պատերի ու կամարների մեջ ծծվելուն: Ուստի այս մասին կարգադրեց, որ քանի որ այժմ հնարավոր չէ Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմին կցած շենքը միանգամայն վերացնել, գեթ այժմ անհրաժեշտ է միանգամայն վերացնել նույն շենքի վրայի դուլզ գմբեթները և շուրջանակի կտուրի մակարդակից վերև բարձրացված պարապետները և տեղերը հավասարեցնել տանիքի սալահատակի հարթ մակարդակին. նաև տանիքի մակարդակին հավասար պատերի վրա շարված սալաքարերը պատերից դուրս հանել շուրջանակի առնվազն 0,05 սաժ. պատերի արտաքին երեսները անձրևի կաթիլներից ազատ պահելու համար:

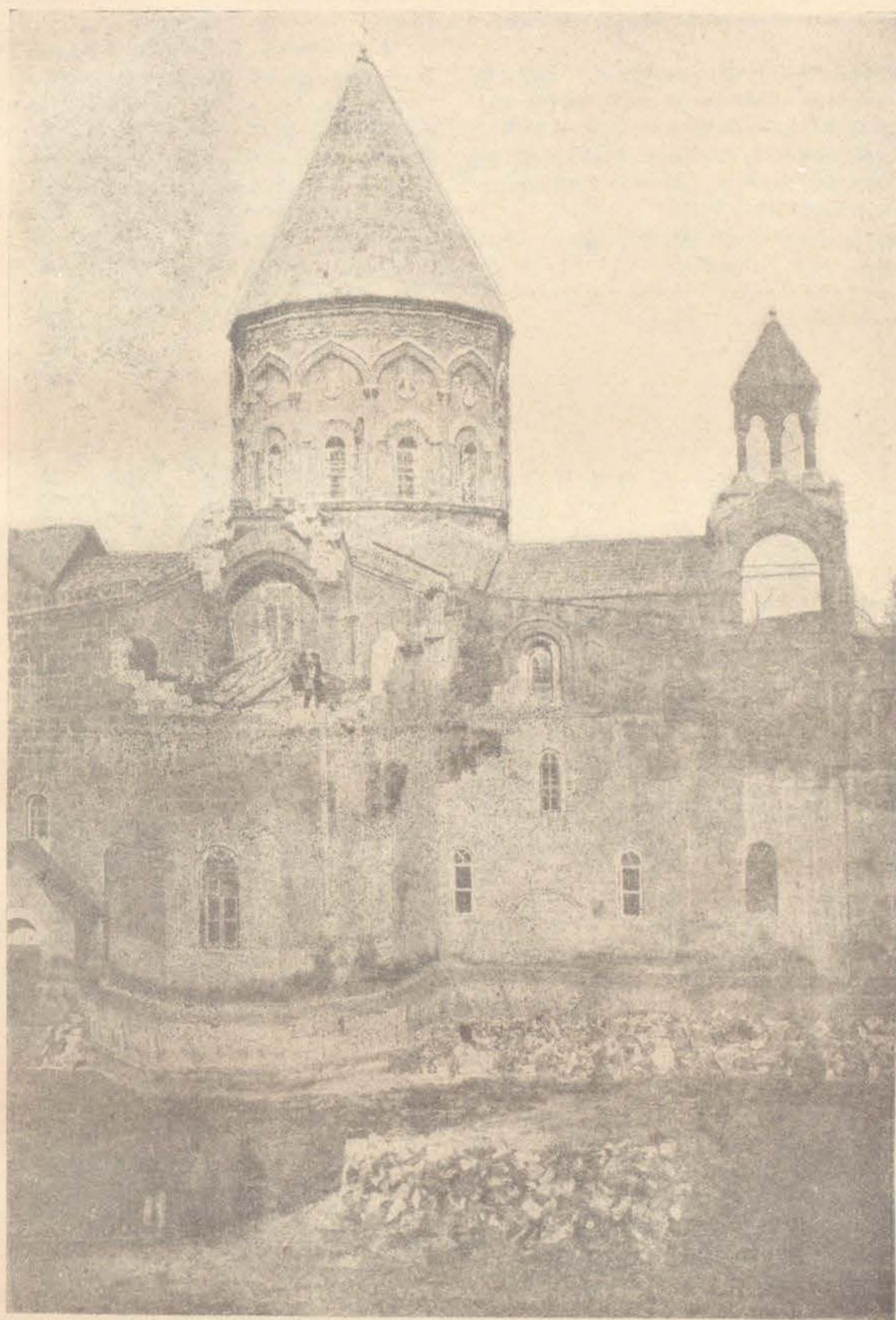
Փլած զանգակատան կազմությունը մանրամասն քննելով և հյուսիսային արսիդի վրայի նույնաձև կանգուն զանգակատան հետ համեմատելով, ակադեմիկոս ճարտարապետը պարզեց, որ զանգակատանների շինողները, նույնիսկ սկզբից, առանց ի նկատի առնելու շինարարական էական կանոնները և մասնավորապես տարրությունը օրենքները, հանդուգ կերպով ծանրաբեռնել էին, բազմադարյան հնությունից արդեն հյուսվել սկսող արսիդի պատերը: Բացի այս, մի ուրիշ աննորոգի սխալ ևս գործված էր, որ նախքան զանգակատան շինվելը, արսիդի կատարին, շուրջանակի բարձր պատեր էին բոլորած իբրև պատերազմական ամրոց՝ առանց պահանջված ապահով հաստատության. և այս պատերու վրա էին դրված զանգակատան գմբեթի զանգվածի ամբողջ ծանրությունը իրենց վրա կրող շորս սյուների են կրկուրին կես մասերը, որով իբրև ամրոցի պատ արսիդի հյուսված պատի վրա շինվածը ծառայում էր նաև իբրև սյուն: Հետևաբար, զանգակատան ծանրությունը հետզհետե ճնշելով արսիդի ուժասպառ պատերը և դեպի դուրս մղելով թե ամրոցին և թե արսիդի պատերը, գմբեթի հանգիստը կազմող շրջագծի և պատերու մեջտեղ շուրջանակի ճեղքվածք էր գոյացել 0,04 սաժ. լայնությամբ՝ անկախ երկու տեղից ևս վերեն վար

գոյացած ճեղքվածքներից և դուրս պրծած քարերից: Այսպիսով հետզհետե զանգակատան հավասարակշռությունը կորչելով և հակվելով դեպի դուրս գլորվել էր դեպի ցած:

Արդ, ըստ ակադեմիկոս ճարտարապետի, փլած զանգակատունը նախկին ձևով վերականգնելու համար, հարկ պիտի լինել հնացած արսիդը քանդել կեսից ավելին և նորը շինել հաստատուն կերպով իբրև ապահով խարիսխ նորոգ կառուցվելիք զանգակատան: Բայց որովհետև արսիդի կեսից ավելին քանդվելով և բոլորովին նոր շինելով, անշուշտ պիտի կորչեր նախկին հնությունը, որ հակառակ էր հին հուշարձանների նորոգության համար անհրաժեշտ ընդունված օրենքի, այն է ամեն հնար գործ դնել հնություն տիպը պահպանելու առանց քմածին այլափոխումներու, և որովհետև զանգակատունը նորագույն ժամանակի գործ էր և չէր կարելի նրա վերականգնման զոհել ավելի քան տասն և երեք դարու հնություն ունեցող շենքը, որը առանց զանգակատան կարելի էր ապահովել երկար դարերու համար, հետևաբար որոշեց որ արսիդի դրսի երեսից, պսակով միասին քանդվին միմիայն շորս շարք քար և իր սեփական քարերով վերստին շարել քանդվածը՝ պահասած մասերի համար միայն նոր քար տաշելով և զտեղելով շարքի մեջ: Եթե նույնիսկ հնար լիներ առանց արսիդը քանդելու վերաշինել փլած զանգակատունը և վտանգ չսպառնար արսիդին լուր արտակարգ ծանրություններ, դարձյալ պետք էր վերականգնել հնագիտական օրենքներով և ըստ կարելիության շինել իր քարերով, այդ ևս անկարելի էր, որովհետև սյուների, խարիսխների, խոյակների, զարդաքանդակված կամարների ու աղեղների այնպես էին փշրված, որոնցմե ոչ մի հատ գործածել հնար չէր: Հետևաբար արսիդի վրան փոխանակ զանգակատան, որոշեց ճարտարապետը ըստ հայկական վաղմի ոճի, ծածկել կոնաձև ծածկով անճամբ որոշելով կոնի քարձրության շափը:

Ակադեմիկոս ճարտարապետի վերոհիշյալ կարգադրությունները իրագործվեցան հետզհետե. բազմակուսի արսիդի երեք ճակատների քարերը պսակի շարքերով միասին, նախապես վրանները թվանշաններ դրվելուց հետո զգուշությամբ քանդվեցին, և մաքրվելով նույն կարգով վերստին իրենց տեղերը շարվեցին, իսկ պակասած մասերի համար նոր քարեր տաշվեցին իբրև լրացուցիչ շորս շարքերին: Պսակի ոճը նույնը պահվեց, ինչպես որ կար առաջ հին շարքի մեջ: Բայց որպեսզի այս նոր շարված քարերը սերտիվ միանան հին պատի հետ, և անխախտ ձուլվին, ճակատի շարված յուրաքանչյուր քարերը երկաթյա ձողերով կապվեցին հետևի շարքերի հետ՝ ձողերի ծայրերը հալած արճիճով ամրացվելով: Արսիդի վրան ծածկվեց կոնաձև՝ եղերքները ագուցիկ տաշված սալաքարերով:

Արևելյան կողմին Գևորգ կաթողիկոսի կցած շենքին վրային դուլզ գմբեթները վերացվելուց հետո քաջ մնացած տեղը նախապես ծածկվեց կրկաթի ձողերի վրա ձուլված բետոնով և վրան հավասարվեց ագուցիկ եղերքներով տաշված սալաքարերով՝ հավասար տանիքի մակարդակին, իսկ նույն մակարդակով, վերջված պարապետների տեղերը սալաքար շարվեցին 0,05 սաժ. պատերից դուրս առաջացնելով:

Նկ. 18. Էջմիածնի տաճարի հարավային արտիզը, որի վրա փլված է դանդաղատունը

Բայց որովհետև աշխատանքները ցրտերը վրա հասան և աշխատանքները կատարելը դժվարացավ, որոշվեց հետաձգել առաջիկա զարնան ամբողջ կտուրի սալահատակների նորոգությունը, և ժամանակավորապես մարտը դաճ ու կրով ձեռիվեցին սալաքարերի միմյանց միացման տեղի բաց մնացած ճեղքերը և կոտորված մասերը:

Ակադեմիկոս Թամանյանի կարծիքով, էջմիածնի հնադարյան տաճարը, հետնադույն տեղը հավելումներից և անձաշակ կարկատաններից ազատելով նախկին պարզության վերածելու և մոտալուտ կործանման վրտանգից փրկելու համար, մոտ ապագայում անհրաժեշտ են հետևյալ աշխատանքները.

1. Վերացնել հյուսիսային աբսիդի վրայի փոքր զանգակատունը, որուն ծանրության ներքև վտանգավոր կերպով ճեղքրտված է աբսիդը և մոտալուտ կործանման վտանգ է սպառնում:

2. Վերացնել տաճարի արևմտյան կողմի տանիքի շրջապատ պարսպետները:

3. Անմիջական վերանորոգության ենթարկել արևմտյան ճակատի հյուսիսային և հարավային անկյունների ճեղքված և քանդվելու վտանգ սպառնացող մասերը:

4. Միանգամայն վերացնել արևելյան կողմին կից Գևորգ կաթողիկոսի շինությունը:

Որովհետև այս տարվա համար ծրագրված աշխատանքը մասամբ վերջացած է և առաջիկային կա ուրիշ անհետաձգելի աշխատանք, որոշվեց մինչև այժմ կատարված և հետո կատարվելիք աշխատանքների համար կազմել սույն տեղեկագիրը:

էջմիածին
25 դեկտեմբեր
1928 թ.

Տ Ե Կ Ո Ր Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

ա. Տ Ե Կ Ո Ր Ի

Պատմական և ճարտարապետական մեծ արժեք ունեցող հուշարձաններից մեկն է Տեկորի հնադարյան տաճարը, որ մերթ վիշաբան սրբույն Սարգսի և մերթ ս. Երրորդություն անունն է ունեցել:

Ըստ իմ հետազոտության Հայաստանի մեջ, նախաքրիստոնեական դարերից մինչև քրիստոնեության 15-րդ դար, տեղի է ունեցել ճարտարապետական արվեստի շրտ վերածնություն, որոնց առաջինը, կիկլոպյան պատերից հետո 4-րդ և 5-րդ դարերուն մեջ կազմակերպված է, որուն կատարյալ մի օրինակն է Տեկորի հուշարձանը 5-րդ դարուն կանգնված: Թեև ապացույցներ կան, որ նախքան 5-րդ դար գոյություն ուներ այդ շենքը, 5-րդ դարու մեջ, հավանորեն քրիստոնեական տաճարի վերածվելիս ստացավ ներկա ձևի գլխավոր մասը (ինչպես նույնը պատահել է Երեբունյի տաճարում): Ծենքի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ճակատների վրա կան անվիճելի ապացույցներ, որ 10—11-րդ դարերուն մի նոր նորոգության հետևանքով, այդ դարերի ճարտարապետական արվեստի կնիքը դրվել է նոր կատարված նորոգությունների մեջ, որոնց մասին կանդրադառնամ շատ համառոտ կերպով:

Հայաստանի պատմական ճարտարապետության անծանոթ մասնագետների համար, գուցե անհավատալի թվի 5-րդ դարու մեջ Տեկորի տաճարի նման մի շենքի գոյությունը, որուն թե՛ գեղարվեստական ճաշակը և թե՛ շինարարական օրենքները նվազ տարբերություն ունին ներկա զարգացած արվեստին: Նայելով կառուցման դարաշրջանի հնության և գեղարվեստական ճաշակի նախնականության, պատկառանք կազդեն դիտողին:

Եինություն որոշ թվական չկա շենքի վրա, միայն շինող Սահակ Կամսարականի և ընդ նմին հիշատակված անունները, Հ. Ալիշանի քննությունը 5-րդ դարուն

կհասնին: Բացի արձանագրության մեջ հիշված 5-րդ դարի անուններեն, ճարտարապետական և շինարարական ոճերի քննությունը ևս այս շենքը տանում է մինչև 5-րդ դար:

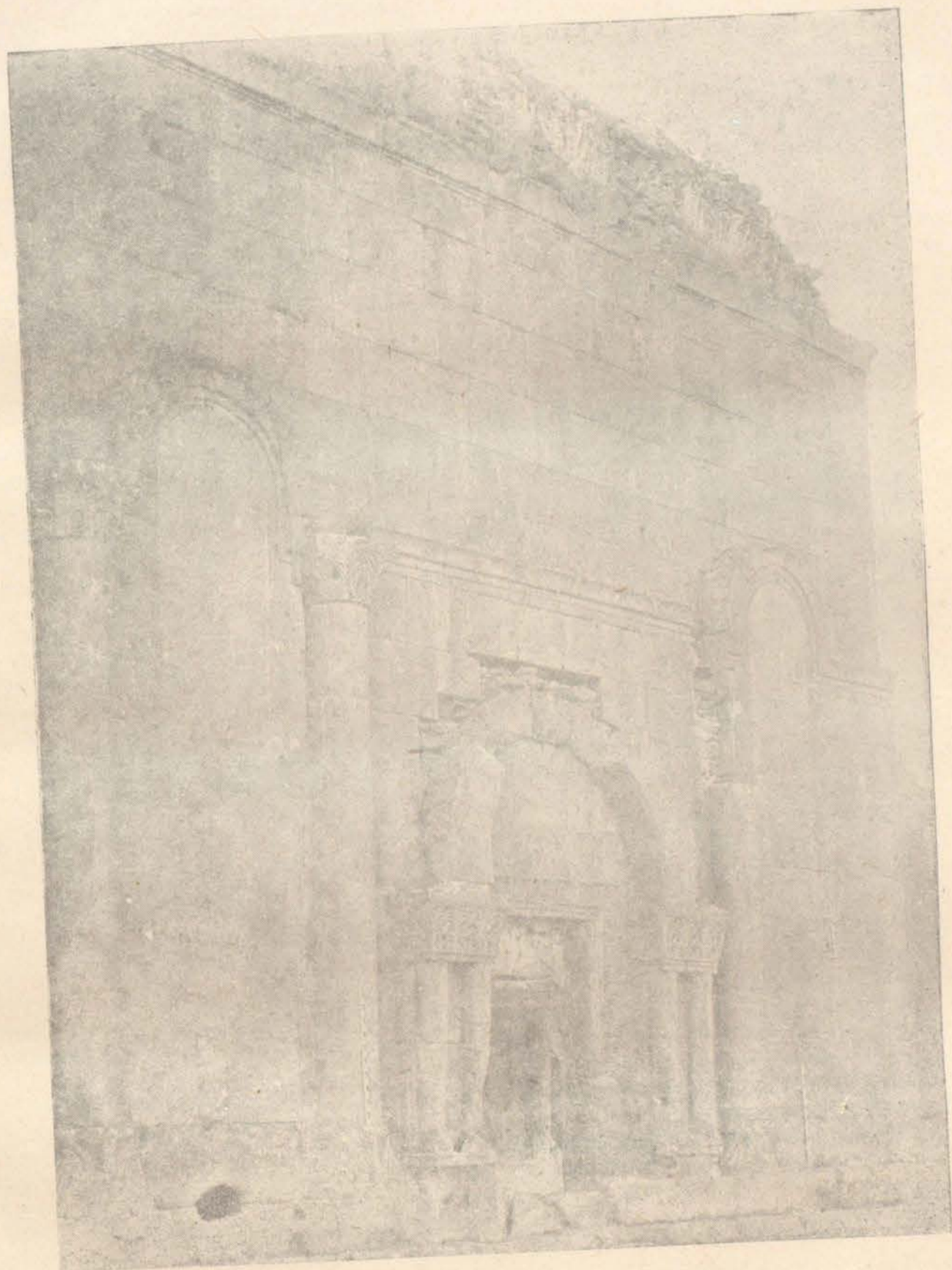
Այս առաջին վերածնության մեջ իրագործված են թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ձևեր՝ ինչպես պսակ, լայն պատուհան, պայտաձև աղեղներ, սյուններ, խարխուլներ, խոյակներ, շրջապատ սյունազարդ բացօթյա սրահ՝ հետագա դարերում այլևս գոյություն չունենու: Հետզհետե շանքեր են լինում նոր ոճ և ճաշակ ստեղծելու, որը բավական երկար ժամանակ Հայաստանի արվեստագետներին խարխախտումների մեջ թողնելի հետո, 7-րդ դարուն միայն մի նոր ոճ է երևան գալիս:

Որպեսզի պարզ լինի Տեկորի տաճարի նախնական ձևը և հետնադույն փոփոխությունները յուրաքանչյուրի համար, այստեղ թե՛ մասնակի կրացատրեմ և կներկայացնեմ շենքից վերցված ձևեր ու քանդակներ նախնական շենքի վրա և թե՛ հետադույն հավելվածներին կամ նորոգություններին առաջ եկած:

10—11-րդ դարերուն, որ Բագրատունի թագուհիները նորոգել են այս շենքը, գլխավոր աշխատանքը կատարել են հյուսիսային պատի վրա արտաքուստ բուրդովին նոր քարեր շարելով: Առաջ, որ տանիքը պարզ էր, արևելյան և արևմտյան կողմի ֆրոնտոններ ուներ, և ֆրոնտոնների թեքումի համեմատ երկու կողմից վալրահակ տանիք ուներ, այժմ շինել են ֆրոնտոններ թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային կողմը, և դրանից առաջ են եկած անհամաշափություններ, սակայն հանուն սկզբունքի այդ անհամաշափություններին հանդուրժել են՝ կտուրին իրենց ուզած ձևը տալու համար:

Կարծեք առաջին անգամ գմբեթ շինվում է Հայաստանում այս շենքի վրա, որը չափազանց տարօրինակ կերպով կազմվում է գմբեթին ներսը վալրահակ պատե-

1 Այս հատվածը քաղում ենք «ցուցակից»:

Նկ. 19. Տեկուրի սուճարի հյուսիսային պատի արևմտյան կեսը

յով ձևացած, վրան մի գտական ծածկված, իսկ արտա-
բոստ քնդորովին քստակուսի:

Առաջ պահանջված գծերը վրան հարձարեցնելու համար հարկ եղեր է ներքին փոփոխություններ կա-
տարել, սյուններից տաշելով և կամ ավելացնելով ներքին սյու-
նների հաստությունները. հնարավոր է եղած գծեր-
ի համապատասխան խարտիտներ պատրաստել: Նաև, նախքան 10-րդ դար, որ շենքերը ծածկված են կրղ-
մինդրով, այս տաճարի 10—11 դարերու բարձր ծած-
կույթներուն ներքև շաղախի մեջ երևում են կղմինդրի
բեկորներ, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ այս
շենքը այնչափ հին է, որ պատկանում է 5—7-րդ դա-
րաշրջաններին, որ սովորական էր շենքի տանիքը ծած-
կել թրձած կղմինդրով:

Ներսը, արևմտյան կողմի հյուսիսից գեպի հարավ,
մայր գմբեթակիր սյուները կապելու համար ձգված ա-
ղեղը, ինչպես երևում է, հնացած և վնասված էր,
վերջին նորոգության ժամանակ աղեղը նորոգել են:

Բ՝ ՏԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԲ՝

Հագար հինգ հարյուր տարվան մի պատկասելի
գտամ ծերունի, հայ հարտարապետության տանն և
հինգ երկար դարերու միակ ներկայացուցիչ Տեկորի
տաճարը, թեև անտեք ու անպաշտպան, սակայն շնոր-
հով յուր ջրապինդ կազմվածքի դեռ կապրի և հույս կու-
տա այսուհետև ալ երկար ապրելու, և թե խնամող
ձեռքեր մի քիչ օրնություն հասնեն իրեն: Կապրի իրեն
կենդանի վիճակ մեզ պատմելու համար յուր ծնունդն ու
արկածալից կյանքը և ներքողելու գնիրը կանգնողներու
հանձարն ու մեծագործությունները:

Երբեմն իր հովանույն տակ սիրովանք և մխիթա-
րություն փնտրող բարեպաշտ ժողովուրդին այսօր իր-
մե հետացած օտարացած և դիքը լքած թողնելուն վրա
թեև վշտալիք սրտով դարե ի դար հառաչելով կուրծքը
ուռած ու պատառ-պատառ եղած, ժամանակի ծանր
բեռան տակ մեքրը կորացած, ախար ու հուսահատ
գլուխը ծռած, ցակայն օրհասական շունչով իսկ դեռ
շատ բան կպատմե հարցասեր այցելուին. զինքը խո-
սեցնել գիտցողին համար ամեն քար լեզու կդառնա,
ամեն խորշ արտասուքի աղբյուրներ, և դանակակիծ
ողբով մեկարագրել յուր անցյալի վայելությունն ու
գնիրը կանգնող մեծագործ իշխաններու բարոյական և
նյութական նախանձելի արժանավորությունները:

Հայկական եկեղեցիներու առաջին տիրապը և հայ
հարտարապետության ինքնուրույն ոճի անխառն մարմ-
նացումը կենդանի յայտնա երբեմնի վեհաշուք տաճա-
րը, և իսկական դպրոց կարգ մը ակնախառն ոճերու,
որոնց ծննդավայրը գտնելու համար, դիտնականներ եր-
կար մոլորվեցան ուրիշ հեռավոր տեղերու մեջ փրնա-
րելով: Բայց որչափ ատեն կանգուն է Տեկորի տա-
ճարը, շուտով պիտի հեղաշրջվին մինչև այժմ կզած
վուր կարծիքներ ու ենթադրություններ, 5-րդ դարու մեջ
ստեղծագործական տալանդով օժտված հայ հարտարա-

1 Այս հոդվածն արտատպում ենք «Միսուրյան» շաբաթաթերթի
1909 թվականի № 39-ից (մայիսի 29), փոքրիկ կրճատումներով
նույնը տպագրված է «Հուշատեղ» ամսագրի 1912 թ. № 2-ի մեջ
20—22 էջերի վրա ատենց ամբողջին փերահերոջ հասցածին
Կապագ

պեաներ պիտի ստանան իրենց պատվավոր մրցանակը
գեղարվեստի պատմության մեջ, որոնց մեկուն ձեռա-
կերան է այս հոյակապ տաճարը:

Ոչ միայն հետագա դարերում հայ հարտարապե-
տության համար իբր արվեստի աղբյուր ծառայած է,
ոչ միայն արևմտաքի փառքով պննագարդվելու ձգտող
7-րդ դարու Զվարթնոց եկեղեցուն սիրուն ու վայելու-
ղաբարձանդակներու օրինակներ մատակարարած է, այլ
և շատ հետո, օտար աշխարհներու արվեստի զարգաց-
ման ալ մեծ օժանդակ հանդիսացեր է: Այս մասին թեև
շատ հարևանցի կերպով, սակայն իրավամբ հայտարա-
րեց գիտական աշխարհին առաջին անգամ Տեքուի
ֆրանսացի հարտարապետը 1839 թվականի ճանապար-
հորգության ժամանակ:

Կամսարականներեն մինչև Քաղբատուններու տի-
րապետելը, տաճարին պայծառության համար խնամք
ու ջանք չէ խնայված, դեռ նոր կազմված հայ եկեղեցիի
փոխանցման շրջանին ազգած հեթանոսական ձեերու
հետքեր կորսնցնելու համար եղած փոփոխությունները
դեռ կհշմարվին:

Քաղբատուններու օրով ալ թեև չէ լրված բոլորո-
վին, սակայն պարզ է, որ նախկին վայելություն մեջ
ալ չէ պահված, այդ շրջանին մեջ եղբր են նորոգու-
թյուններ, բայց այդ նորոգությունները ավելի անշա-
քուցներ են անոր պայծառ ու զրավիչ երկվույթը:

Թեք տանիքներու վրա երկնել են ուրիշ տանիքներ
առանց պակի, առատ լույսով տաճարին ներսը լուսա-
վարող լայն պատուհանները բոլորովին փոքրացուցեր
են և այդ պատուհաններուն պլուխները երբեմն քան-
դակներ են Քաղբատունի շրջանի քանդակներով, բայց
բոլորովին անարվեստ կերպով: Շուրջանակի, տաճարին
կեսեն վեր, ճակատի քարերը վերտին նորոգեր են բո-
լորովին առանց հավասարելու ներքևի մասին շինարա-
րական արհեստի նրբություններուն ու հարտարույնու-
նեուն:

Գմբեթի ծածկը և պակը կասկածելի են միայն,
անոնք ո՛չ կամսարականներու գործ են և ո՛չ ալ Քաղ-
բատունիներու, այլ երկու շրջանի մեջ միջանկյալ նո-
րոգության մը արդյունք են: Երբ որ ալ լինի անոնց
փոփոխության և նորոգման ժամանակը, պարզ է, որ
նախառնակն են տասներորդ դարեն սկսած գործածված
պակներու և նույն ձևով ծածկված կոնաձե գմբեթնե-
րու, որպիսիներն են Խժկոնքի ս. Ստեփաննոս և
ս. Սարգիս եկեղեցիները, Մարմաշենի եկեղեցին և յուր
նմանները:

Ինչպես կերևի, արքայական տան ձեռնարկի ար-
դյունք չէր այս նորոգությունը, որ այսօրինակ անշուք
կերպով կատարված է, և կկարծեմ, որ այս նորոգու-
թենեն հետո ալ բոլորովին թողված է բախտի քմահա-
ճայքին, այնուհետև ոչ մի կարևոր նորոգության հետք
չերևիր և ոչ ալ նմուշ 13—14-րդ դարերու շքեղ ար-
վեստագործություններեն, կզածները ամենն ալ հասա-
րակ կարկատաններ են միայն:

Ոչ նվազ հետաքրքրական է տաճարի հարավային
կողմը արևելքեն արևմուտք երկնցող բարձր բլուրին
վրա ժողովրդին բերդ անվանածը:

Իսկապես մի բերդ կա այնտեղ, որուն կրկնակ պա-
րիսպներուն հետքերը միայն մնացեր են, բայց ինչ որ
մնացեր է, այն ալ բավական է զարմանք ու ապշու-

թյուն պատճառելու հետաքրքիր խուզարկուին: Այս բերդին մեջ ամենևին չկան կրաշաղախ և սրբատաշ քարեր, այլ միմիայն երկաթի նման կարծր որձաքարերու հակա կտորներ իրարու վրա շոր շոր շարված են: Մարդըս պահ մը ինքզինքը Եգիպտոսի բուրգերու առջև կը կարծե, տեսնելով իրարու վրա բարձրացած որձաքարի ահռելի զանգվածներ, որոնց մեջ կան երեքն շորս մետր խորանարդ ծավալի հասնող միակտուր բեկորներ: Այգալիսի դարու մեջ երբ դեռ շուրջն ու մեքենաներ պաշտոնի չէին կոչված, մարդկային տկար ուժը ինչպե՞ս կարողացավ այս կոշտ զանգվածները հնադանդեցնել իր կամքին, դա մի առեղծված է:

Հազիվ 500 մետր երկարությամբ ունի ամրոցը և երկու հարյուր՝ լայնությամբ: Հարավային կողմը կրկին պարիսպ ունի: Արևմտյան կողմին, ուր եղեր է իմ կար-

ծիրով մտից պլանվոր դուռը, երկու ձեռագործ ճանապարհներ բացված են ժայռի լանջերուն վրա, որոնց մինը կտանի դեպի արևմուտք՝ Ագրակի կողմը, իսկ մյուսը՝ դառնալով ամբողջ ամրոցի շուրջ կուգա կհասնի ուղղակի տաճարի արևմտյան դռան առաջ: Հինգ մետրեն ավելի կամ քիչ պակաս լայնությամբ ունին ճանապարհները, որոնց հարթ մակերևույթ տրվելու համար տեղ-տեղ պինդ ժայռի կուրծքը պատուեր են, տեղ-տեղ ալ ըստ պատշաճի նույնպես հակա որձաքարի պատուեր են շինել՝ ճանապարհի թեք կողմին վրա և այնպես, ճանապարհը հասած է մինչև տաճարի առջև:

Հավանաբար այս պողպատյա ամրոցը կառուցված էր կամսարական իշխաններուն, ինչպես անոր ստորոտը կանգնված փառավոր տաճարը, և այդ պատճառով ալ ամենևն լայն և կանոնավոր ճանապարհը

Նկ. 20. Տեկոթի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի մուտքը և Քուրդսանույշ թաղուհու արձանագրությունը

կանցնի տաճարի առջևով:

Ամրոցին մեջը շինություն հետքեր չեն մնացած և տարակույս չկա, որ դեռ Բագրատունիների օրով իսկ սկսած էր անշքանալ, որովհետև տաճարին հարավային կողմը գտնված գերեզմանատունը, որուն մեջ մինչև (ՆՄԹ) 1010 թվականի խաչքար և ուրիշ ժամանակակից թվականներով տապանաքարեր կան, գրաված է ճանապարհի մի կարևոր մասը, որով ճանապարհը անգործածելի դարձած է:

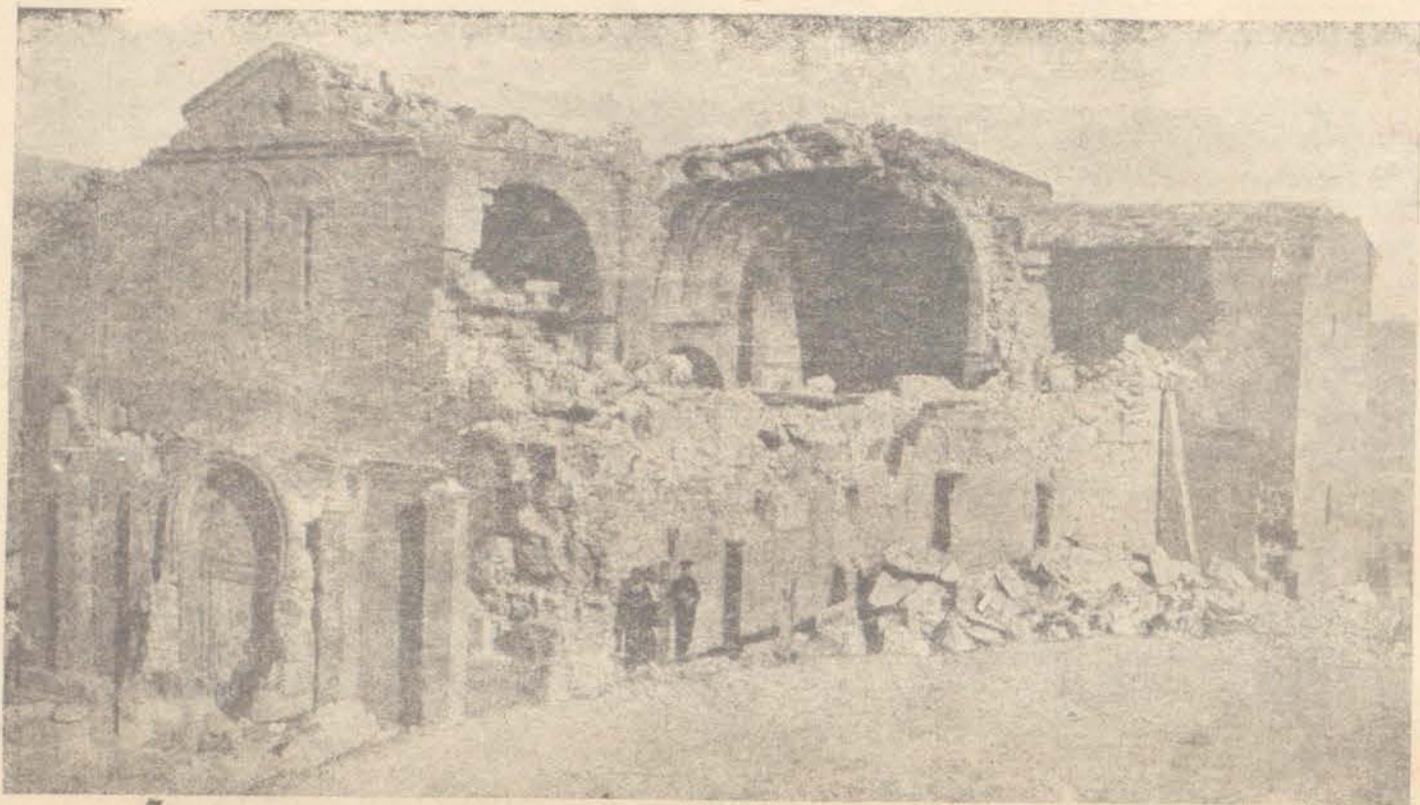
Ջարմանակի է որ ինչպես տաճարին վրա, նույնպես ալ այս գերեզմանատան մեջ 10—14-րդ դարերու ճաշակով խաչքարեր և տապանաքարեր ամենևին չկան: Եղածները այս դարերին կամ ավելի հին են և կամ անճամբմատ նոր: Կարծեք երկու ամբողջ դար կյանքը դադար եղած է այս հույակապ տաճարին շուրջը:

Գ. ՄԻ ԱՍՏՂ ԱՆՆԵՏԱՅԱԾ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ՀՈՐԻՉՈՆԻՑ¹

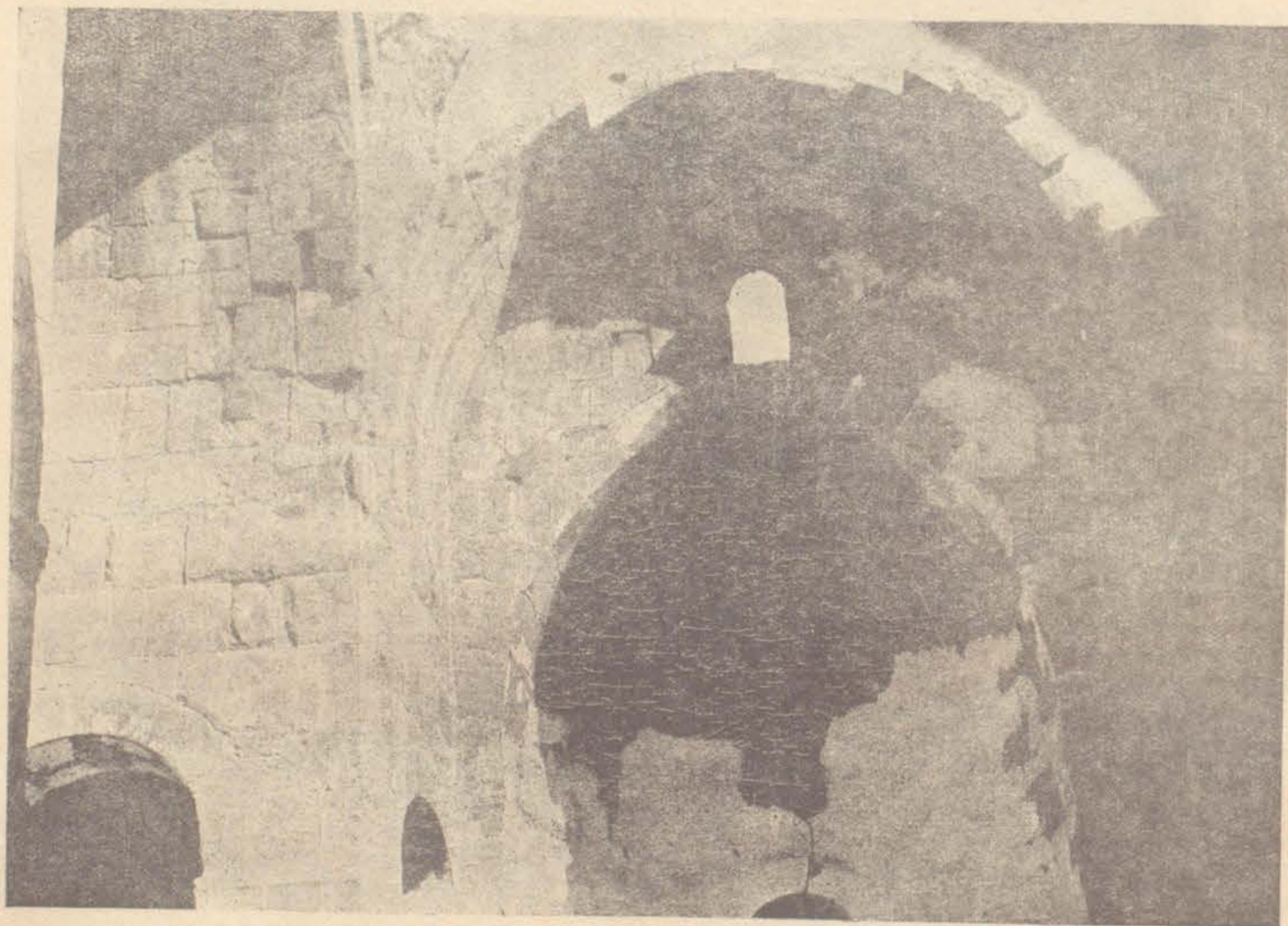
Հայ գեղարվեստի հնադարյան ներկայացուցիչներն ամենեն հոյակապը ու ամենևն պատկառելին, որ ապրած է ավելի քան տասն է հինգ դար ու հասած զառամ ծերություն, վերջապես տեղի տվավ ճակատագրի անդառնալի վճռին առջև, և ընդմիջտ խոնարհեցուց իր սիդապանձ գլուխը թաղելով հավիտենական լեռնակուտակ փլատակներու տակ:

¹ Այս հոդվածը Թորամանյանը տպագրել է «Հուշարար» ամսագրի 1912 թվականի N 2-ի, էջը՝ 28—29, Տեկոթի տաճարի ծածկի փուլ գալու առթիվ, որից և արտատպում ենք փոքրիկ կրճատումներով:

Կազմող

Նկ. 21. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո

Նկ. 22. Տեկորի տաճարի արևելյան սրբիղի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո

Այս ողբալի կորուստը կանխաճառ չէր, մենք վաղուց պետք էր հաշտված լինեինք մոտավոր ապագայի մեջ այդ կորստյան հետ, և հետևաբար պետք է որ շտապեինք օրհասական օրերուն մեջ գոնե քաղել իրմե պատմական մեծամեծ անցքերու արժանահավատ վկայութիւններ՝ որոնց մեծ մասամբ ժամանակակից վկան էր եղած:

Տեկոր գլուղի հարավային լեռնալանջին վրա աչևոր նահապետի մը նման դարերու բնական արկածներին պարտասած այս ծերունի հիշատակարանը, շատ տարիներն ի վեր լոկի հրավեր կկարդար դարուս գիտնական արվեստագետներուն ու բանասերներուն, որ գան ժողովրդին իր շուրջը, և ինքը պատմեալու լուսաբանե հայ գեղարվեստի պատմական կյանքի մեջ մութ մնացած շատ մը անեղծվածները:

Տեկորի տաճարը ոչ միայն կենդանի ակնատես էր իրմե հետո տասնյակ դարեր վերածնող ու մեռնող արվեստներու, և իր որոշ դերը ունեցեր էր անոնց կազմակերպության և զարգացման մեջ, այլ և քաջ տեղակ էր իրմե շատ դարեր առաջ ապրող հայ և օտար արվեստներու՝ որոնց հեռավոր կամ մոտավոր ազդեցութեան ներքե կազմակերպվել էին իր կմախքն ու ակնապարար տարազը:

Տեկորի տաճարին ավերակաց կույտի մը փոխվելը, պարզապէս ազեա պետք է համարել, վասնզի հնադարյան հայ գեղարվեստի պատմութեան համար շատ մը դադարներ և գերագույն կարևորութիւն ունեցող լուսարանութիւններ թաղեց իր փլատակներուն տակ:

Սակայն այս ցավալի կորստյան մեջ եթէ կա փոքր ի շատե միխթարական պարագա մը, այն է թե, բոլորովին բախտակից չեղավ իրմե առաջ անհետացող բազմաթիվ մեծագործ և գեղակերտ հուշարձաններու՝ որոնք մի անգամ ընդմիջտ կորեր են պատմութեան մեջ՝ հազիվ ապրտ հետք մը միայն թողնելով:

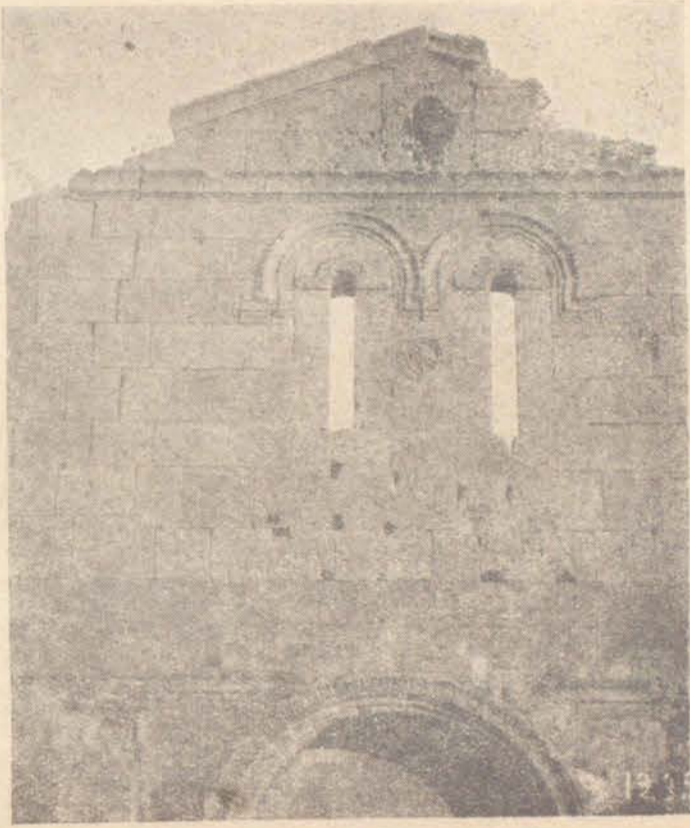
Բախտի բերմամբ Տեկորի տաճարը անցյալ դարու առաջին քառորդին սկսած ունեցավ իր հետաքրքրվող այցելուները, որոնք բազմականին քաղցին և արձանագրեցին հատ ու կտոր հատվածներ անոր կյանքի պատմութեան: Բայց այս ամենը՝ հայ գեղարվեստի պատմութեան համար Տեկորի տաճարին ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը զգացնող հատվածներ էին՝ քան իսկական ուսումնասիրութիւնը, ցնցող ու շահագրգռող կոչեր՝ որոնց անխելի մնալուն վրա ոչ ոք չէր կասկածեր: Այնուամենայնիվ եզրակացութիւնը ախուր և արդյունքը ցավալի է, որովհետև, քանի առիթ կար և կարելի էր օգտվել անոր գոյութենէն, ոչ ոք չկարողացավ լիակատար օգտվել անոր բնական իր բազմակողմանի օգուտներէն:

Տեկորի տաճարին անակնկալ կորուստը ցանկալի է որ փորձառական մեծ դաս մը լինի մեզ համար, և մենք այսուհետև գոնե անուշադիր շփոթունք այն բազ-

մաթիվ հուշակալ հուշարձանները՝ որոնք Տեկորի տաճարին նման մեծամեծ պատմական անակնկալ հայտնութիւններու շտեմարաններ են: Մինչև այժմ մեր կամքին անկախ պատճառներով ակամա զրկվել ենք շատ փառավոր հիշատակարաններու ցանկալի գոյութեան, բայց անցածն անցեր է, գոնե ներկան անօգուտ շանցնի:

Շատ երկար կլինի մի առ մի թվել այն բոլոր տակալին գոյութիւնը շարունակող պատմական հուշակալ հիշատակարանները, որոնք անգլուտ գանձեր են և հայկական աշխարհի մեջ ծաղկող գեղարվեստի պսակին վրա հազվագիշտ դարդեր:

Անտեսել հայ աշխարհի մեջ համատարած անխնամ ցրված այս անթիվ հարստութիւնները և անհոգութեամբ

Նկ. 28. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը

իողուլ որ ոչնչութեան բնութիւն դառնան, կնշանակե կամ ուրանալ պատմութեան կարևորութիւնը և կամ անզգա լինել:

Պատմութեան կարևորութիւնը գիտակցաբար ուրանալու համար անօրինակ քաշութիւն ունենալու է, վասն զի հերքել հանդիմել՝ կնշանակե համայն քաղաքակիրթ մարդկութեան երեսին մեծամտորեն անարդանք շարտել:

[ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԸ]

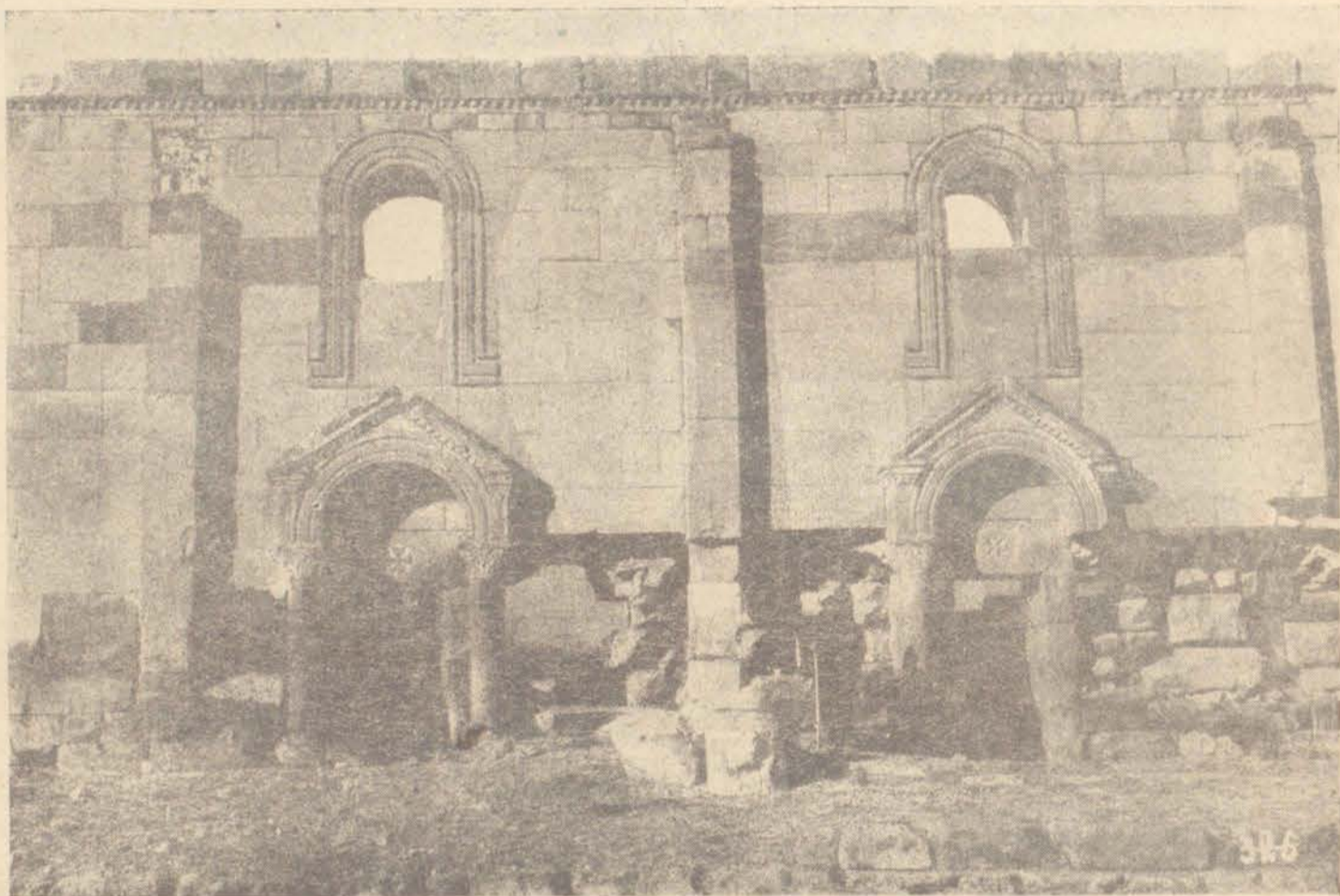
ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ԲԱԶԻԼԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ մեզ հասել է երբեմնի այս հռչակազ շենքը, որոշ չափով ցույց կտան նորոգման առիթով հանված լուսանկարները և կատարված չափազրական գծագրությունները, այնուամենայնիվ հարկ է մանրամասնաբար նկարագրել ավելի հասկանալի լինելու համար. պատկերների մեջ հաճախ ծածկված են այն մասերը, որոնք շենքի ամբողջական փլուզման և մի հսկայական ավերակի կույտ ձևացնելու մոտալուտ սարսափելի վտանգն են ցույց տալիս:

Տարակույտ չկա, որ եթե բարբարոս ձեռքեր բմահաճ կերպով այս շենքից քարեր չպոկեին, օգտվելով

քարերի անհամեմատ խոշորությունից և սրբատաշ վիճակից իրենց բնակարաններ, գամեր և մարագներ շինելու համար, այս շենքը մինչև այժմ էլ կանգուն պիտի մնար դեռ երեկ շինվածի նման, ինչպես երևում են այդ նորակառույց վիճակը շենքի պատերի ձևեր շտված մասերի վրա:

Շենքը կանգնված է մի աստիճանավոր պատվանդանի վրա աստիճանները ամբողջովին շրջապատած էին շենքը տեղի բնական դիրքին համեմատ՝ 5-ից մինչև 7 աստիճանով: Աստիճանները վերջացնելուց հետո կմտնվեր երեք կողմեն ևս սյունազարդ սրահների տակ, հարավային կողմից երկու, իսկ արևմտյան կողմից մեկ շքեղ դռներից կմտնվեր տաճարի մեջ:

Նկ. 24. Երեբույքի տաճարի հարավային պատի կենտրոնական մասը

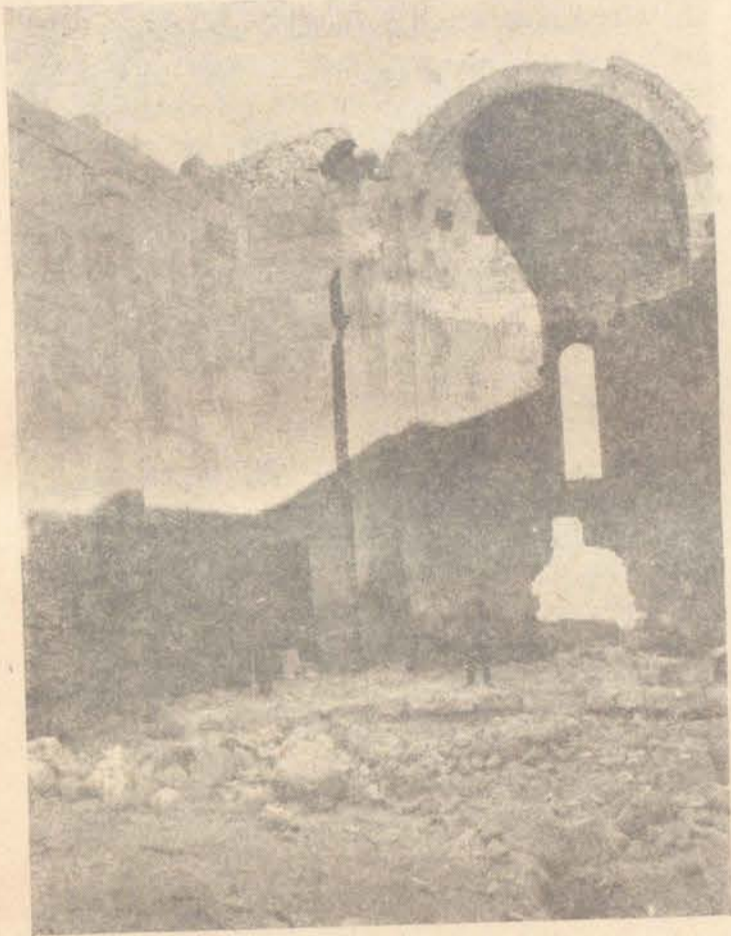
դեռ այսօր ևս ներքին շքեղ պարզությունը և ներդաշնակ համաչափությունները խոր ապավորություն կդորձեն ներս մտնողի վրա:

Ինչպես երևում է, շենքը կանգնված էր բնդարձակ բնական ժայռուտ տեղի վրա և տեղի անկանոնությունները ուղղված և հարթ մակարդակի վերածված է աստիճանավոր պատվանդանով: Այդ պատվանդանի դեղակերտ աստիճանները, որոնք մեծամեծ քարերով շինված էին, այժմ մի ողբալի տեսարան են ներկայացնում, մեծ մասամբ քարերը տեղից հանված և տարված, իսկ մնացածները ևս գրեթե ամբողջովին կտրված ու փր-

չրված վիճակի մեջ են: Այնուպարզ սրահներն իրենց ծածկույթով միասին քանդված են. մնացել են տեղին վրա իբր նրանց գոյության ապացույց հաստահեղույս կլոր սյունների բեկորները և ալլանդակված խարիսխներ ու խոյակներ՝ 5-րդ դարու և նրանից առաջ սովորական հողի ինքնուրույն քանդակներով: Նույնիսկ պատերի վրա եղող սրահների քասակուսի որմասյունները ազատ չեն մնացել ավերող ձեռքերի շարագործությունից. խարիսխները ալլանդակված, քանդակազարդ խոյակները թափված ու անհայտացած են:

Արևելյան կողմի խորանը քանդված է թե՛ ներսից և թե՛

դրսից և քարերը տարված, իսկ հարավ արևելյան դուրս
ցցված թևի անկյունը նմանապես դիտարկող կերպով
քարերը հանված են ներսից և դրսից: Ներքևի երնք
կարգ քարերը հանված լինելու պատճառով վերևի շար-
քերի մեծամեծ քարերի ճնշումից շենքը հարել է երկու

Նկ. 25. Երեբունյեի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի
ներքին տեսարանը

տեղից: Նույն վիճակին է մատնված հարավային այս
դուրս ցցված մասի արևմտահարավային անկյունը, ոչ
միայն հանել են սրբատաշ մեծամեծ քարերը, այլև
բանդել են պատին միջի լիցքը, խոր խոռոչներ ձևաց-
նելով, որով միանգամայն թուլացել է պատերի տարու-
ղության ուժը:

Հարավային ճակատը, որ բոլոր կողմերի համեմա-
տությամբ, ամենից զերազանց զեղարվեստական էր
իր վսեմ պարզությամբ, ամբողջ երկարության վրա
բանդված են քարերը, թե՛ ներսից և թե՛ դրսից, մինչև
այնքան բարձրության վրա, որ մարզկային ձևերը
կարող էին հասնել, ֆրոնտոնավոր երկու զեղեցիկ
դռներ հագիվ կանգնած են մաշված ու թուլացած ու-
ների վրա:

Արևմտյան կողմը, որ նույնպես ունեցել է դուրս
ցցված թևեր, որոնց մեջ չափավոր մեծությամբ սենյակ-
ներ էին, այս հարավային կողմինը միանգամայն կոր-
ծանվել է, թողելով կանգուն արևմտյան կողմի վրա
մի պատի կտոր միայն, իսկ մեջը փոխվել է սրբատաշ
քարերի մի ողբալի կույտի: Այս կողմի վրա ևս շատ
մասերի մեջ պատերի արտաքին երեսների քարերի ա-
րանքում եղած լիցքերը քանդած են և միայն հարավկո-

րեն շարված և միմյանց ազդեցված քարի շնորհիվ էին,
որ կանգուն կմնան պատերը մինչև այսօր:

Դեպի հարավ դուրս ցցված արևելյան մասին երկու
անկյունները ևս բանդված և քարերը հանված են որոշ
բարձրությամբ, այդ պատճառով էլ պատի երկու երե-
սից հանված քարերի շնորհիվ միջուկը ևս քայքայվել է
և պատի ստորին մասերը ծակվել, որով երկու տեղից
վտանգավոր ձեղքեր են առաջացել վերևից դեպի ցած:
Ճեղքին մեկը մեջտեղիցն է, դեպի արևմտյան անկյունը
առաջացած, իսկ մյուսը՝ ուղիղ հարավ-արևելյան ան-
կյունին վրա, որ բավականին առաջացել է և 3—4 սան-
տիմետր բացվել է: Ամենից վերև դրված է սև, կարծր,
երկար մի քար, որն իրեն կապ է ծառայել բացված
ձեղքին և պահել է նրան փլուզումից, այնուամենայնիվ
այդ ձեղքը դարձյալ մոտալուստ քանդման վտանգ է
սպառնում և կարող է շուտափոյթ ամրացման:

Ամենից ավելի անմխիթար, նույնիսկ սոսկում
պատճառով վիճակի մեջ է առևմտյան կողմը ներքևի
մասում, ոչ միայն մեծամեծ վաղ երեսի քարերը իրենց
ուղղահայաց դիրքը կորցնելով ներս ու դուրս են հակ-
ված, և քարերը մեծամասնությամբ փռած ու հալված
են, այլև պատի միջի շաղախը ամբողջովին դատարկ-
ված է և միայն չոր քարերն են միմյանց վրա շարված
կանգուն մնում: Սակայն այս վիճակին մեջ, հագիվ թև
մեկ տարի ևս կյանք ունենար, վերջապես մի հորգ
անձրևի տակ և կամ մի թեթև երկրաշարժի ցնցումով
ամբողջական փլատակի պիտի վերածվեր: Այս վերջին
նորոգումն էր, որ որոշ չափով ապահովեց շենքը ամեն
կողմից:

Արևմտյան կողմի հավելյալ սենյակների հարավա-
կողմինը արդեն մի քարակույտի փոխված է, իսկ հյու-
սիսային կողմի պատերը, թեև կան տեղի վրա, այնու-
ամենայնիվ չափազանց վտանգավոր կերպով ծոկած են
դեպի դուրս:

Նկ. 26. Երեբունյեի տաճարի բանդակազարդ խոյակ

Հյուսիսային պատն է, որ ավելի անվնաս մնացած
է և ուղղահայաց կանգնած է: Քարերը իրենց հիանալի
շարքով կմնան և վրան պարզ նկատելի են զանազան
զարաշքանների նորոգությունները: Աստիճաններից
վերև գրեթե մինչև կեսը նախնական շարքն է, անկեց
վերևն է, որ նորոգության ենթարկվել է 6—7-րդ դարե-

րուն: Անշուշտ նորոգութիւններ եղեր են այն ժամանակ, երբ սյունազարդ սրահը, արտաքին խորանները և արևմտյան սենյակները շինվել են: Սակայն դժբախտաբար այս կողմին վրա ևս առանց խոր ցավ զգալու չենք կարող կանգնել: Ներսի մասում նեֆերը կամարով ծածկված լինելուն իրեն անվիճելի ապացույց մնում է տեղում արևելյան հյուսիսային պատի վրա մի կամարաքար, որ սկզբի քարն է կաժարածածկի դրսի պատին վրա: Բացի այդ տեղին վրա մնացած կամարաքարից, գետինն ընկածների մեջ կան երկու քարեր, որ կը պատկանին թևի կամարածածկին: Գտնվեցին նաև երկու

խիստ մաշված աղեղնաքարեր, որոնք հատուկ էին ներքին անշատ սյուները իրար միացնող կամարներին: Բարբարոս ձեռքեր պատի մեջտեղից ծակեր են և գեղեցիկ մեծածավալ սրբատաշ քարերը տարել են, ինչպես հարավային կողմը որ ունեցել է շենքը արտաքին ծածկույթավոր սյունազարդ սրահ, նույնը եղել է նաև հյուսիսային կողմում: սակայն ամբողջովին քանդած և իրեն գոյութիւն վկա թողել է եկեղեցվա պատերի վրա բարձր քառակուսի որմասյուներ և գետնին վրա թափված հակաշահան սյանց բեկորներ, նաև այս սյուներեն ոմանց գեղաքանդակ խարխախներն և խոյակները:

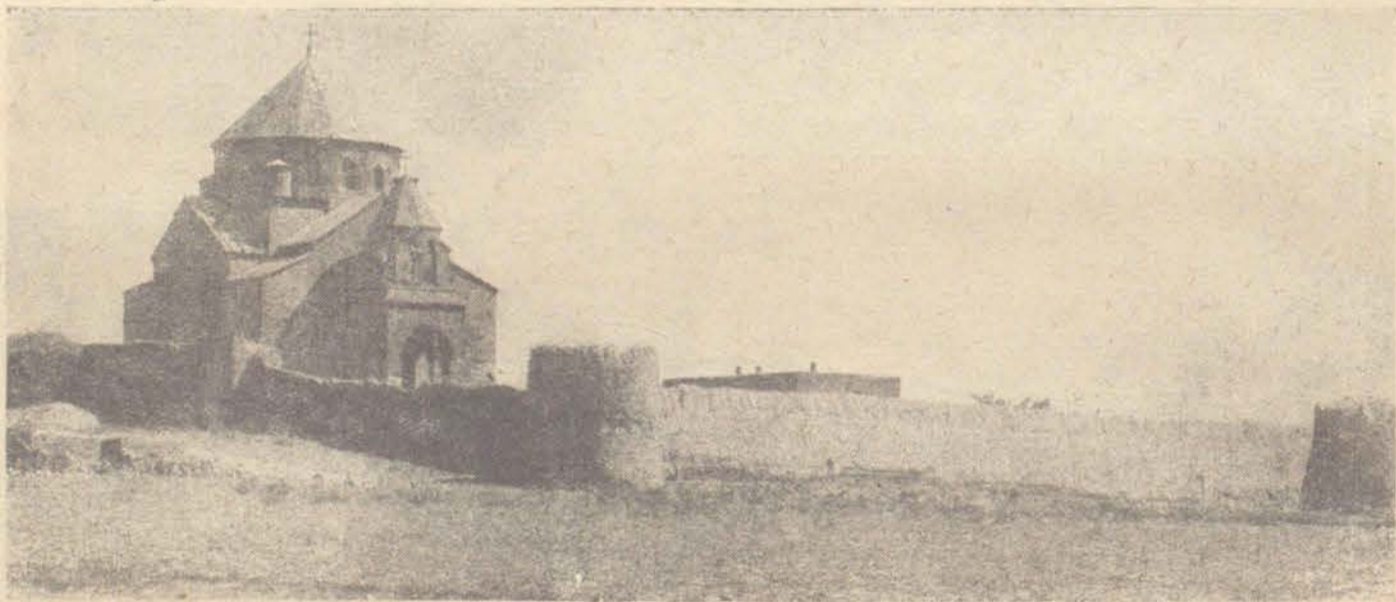
4

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Ե Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

Վաղարշապատի մեջ 618 թվականին կանգնված Հռիփսիմեի տաճարը տակավին կանգուն է, որը կարող է իրեն ապացույց ծառայել 7-րդ դարու հայոց շինարարական արվեստի մեջ ունեցած հմտության և հայ ճարտարապետների գեղարվեստական նուրբ ճաշակին: Ընձ շատ հնուց կտաներ այստեղ արձանագրել ուսա և եվրոպացի ականավոր ճարտարապետների և գիտնական արվեստագետների հիացմամբ լի ներբողական

վկայությունները, ցանկացողներ հեշտությամբ կարող են գտնել բազմաթիվ հատորների մեջ ոչ միայն դրվատիքներ, այլև հմտալից ուսումնասիրություններ այս շենքին նվիրված:

Ընչի՞ համար այսքան դրվատիք և հիացական բացազանչություններ Հռիփսիմեի նման բոլորովին պարզ և միանգամայն անզարդ շենքի համար: Ի տես այս կոթողին հիացում ազդողը և հանդիսատեսին հաիշտակո-

Նկ. 27. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից

դր արտաքրատ միմյանց հակառակ ուղղությամբ, հորիզոնական և ուղղահայաց ուղիղ գծերի երբեմն աղեղներով խառն վսեմ ներդաշնակությամբ օժտված գծերն են, որոնք իրենց բարձրության և լայնության մեջ այնպիսի չքնաղ դասավորություն ունին, որ ամեն տեսակ բննադատությունից բարձր են մնում: Ներքին տեսքը թերևս ավելի շքեղ երևույթ ունի իր անօրինակ պարզությամբ ինչպես արտաքինը: Այստեղ, կառուցող հը-

մուտ ճարտարապետի մի գիտական ակնբախ այնպիսի մի արժանիքն է գրավում ականատեսին, որ մեր այսօրվան թատրոնական ճարտարապետների նախանձը կշարժե իր երկարատև և բարձրաձայն արձագանքներով:

Շատերին առասպել պիտի թվեր պուցի այս շենքին հազար երեք հարյուր տարի առաջ շինված լինելը, եթե չլինեին երկու տեղով պատին մեջ հազցված արձանագրությունները, որոնց վրա փորագրված են շինողի անունը:

¹ Այս հոդվածը քաղում ենք Պ. Պ. Թանդարանի ճարտ. բաժնի հատկանշական ցուցակից: Կազմող

Մի թե մեր ժամանակակից արվեստագետների հետաքրքրության նյութ պիտի շիններ և խորապես չքրններին թե դուռ տեղական տուֆ քարով և պարզ կիր ու ավագով շաղախով մի շենքի ավելի քան առան և երեք դար կանգուն մնալուն գաղտնիքը ինչումն էր, և չի կարելի օգտագործել այս տեղական շինվածանյութերը այնպես, ինչպես գործածել են ի հնումն, որով գուցե

կարողանանք թե՛ խնայողություն անել և թե՛ երկար կյանք տալ մեր շենքերին:

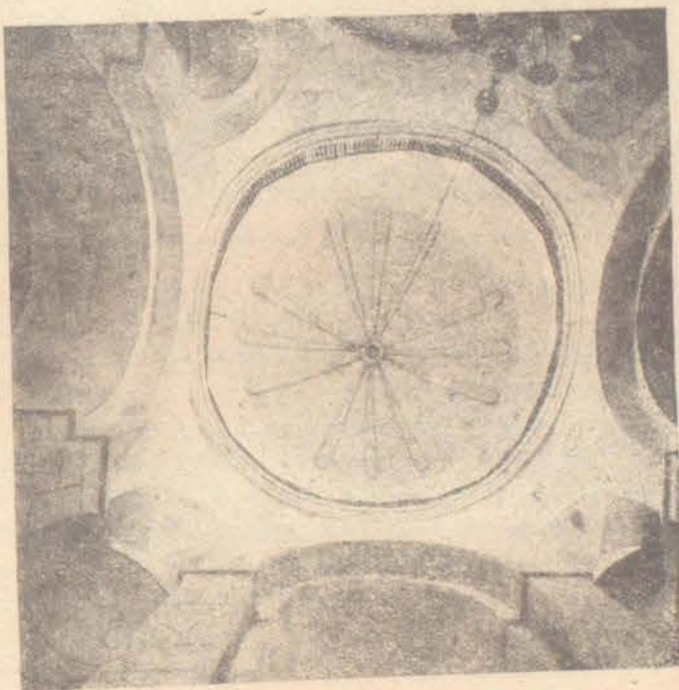
Այս հազվագյուտ կոթողը, որ իրեն նախատիպ ունեցեր է 5-րդ դարուն էջմիածնի տաճարը (նախկին տաճարը ձևափոխությունից առաջ) և 6-րդ դարուն Ավանի եկեղեցին, գերազանցեց բոլոր իր նախորդներին, և իր նորաձաշակ համաշխարհական ձևերով ու փայելչու-

Նկ. 28. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից

թյուններով, հետադարձին մոտավորապես երկու քար, իբրև օրինակ ծառայեց նորոգ կանգնված շինությունների՝ առավել կամ նվազ հաջողությամբ, թե՛ Հայաստանի սահմաններում և թե՛ նույնիսկ սահմանից դուրս այլ երկրներում: Հռիփսիմեի տիպի և նրա հարազատ ընդօրինակություններն են Քարզմանչաց, Կարսի, Ադիամանի, Նրասխաձորի և 7-րդ դարու այլ բազմաթիվ հուշարձանները և Անիի Առաքելոց եկեղեցին՝ 10-րդ դարում: Եվ զարմանալի կերպով բոլոր այս շենքերը մինչև այսօր կանգուն են, բացի մեկից՝ Քարզմանչաց տաճարից, որուն մնացորդ գմբեթի մասը զեռ երկու տարի առաջ ընկավ:

Բացի բնության արկածներից, բազարական փոթորկալի անցքերն ևս պակաս աղետներ չեն պատճառել Հռիփսիմեի շենքին, սակայն համառ կերպով կուրծք տալով վեհօրեն կանգնել է այսօր, ի պարծանս կանգնող արվեստագետների տաղանդին և ընթույշ ճաշակին: 16-րդ դարի կեսից մինչև 17-րդ դարի առաջին կեսը, ժամանակակից մատենագիրները ողբում են նրա անտեր ու քայքայման վիճակի մատնված լինելը: 1652—53 թվականներին էր, որ մի լուրջ նորոգություն կատարվեց արաաբին երեսին, կտուրին և գմբեթի ծածկին

Նկ. 29. Հռիփսիմեի տաճարի գմբեթը ներքից

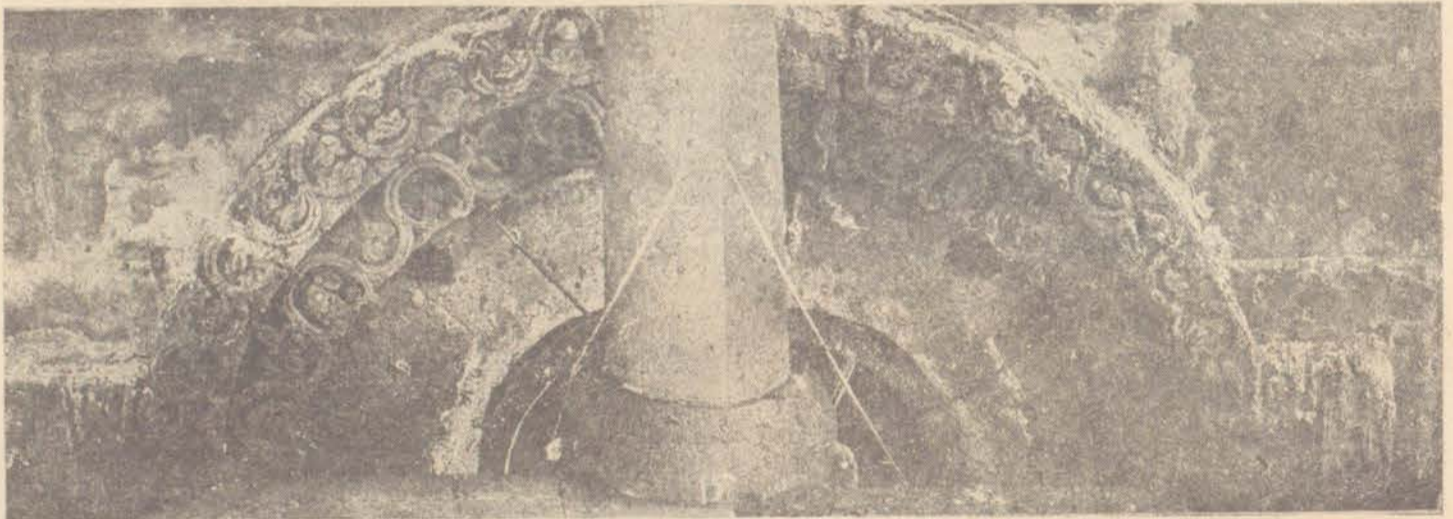
վրա: Այս թվականից հետո, որպես թե վանահայրերը հակում էին, սակայն շատ քիչ բացառությամբ միայն օգտակար եղան շենքի ապահովության: Վերջին անգամ երթմանն էր, որ (1893—1907) հոգածու գտնվեց անկեղծորեն և մի մասնակի նորոգություն կատարեց. այս նորոգության ակնատեսներ վկայում են, որ վերին աստիճանի խղճամիտ հնագիտական նորոգություն կատարեց, պահելով շենքի մեջ այն ամենը, ինչ որ պատմական և գեղարվեստական արժեք ունեին: Վերջին ժամանակներս, թեև որոշ չափով գիտնական միաբաններ նշանակվեցին իբրև վանահայր, սակայն նրանք ևս ոչ մի ապացույց չթողին այնտեղ իրենց երկարամյա գոյության, և շենքը մնացել էր բախտի քմահաճությին:

Ընդհանրապես, բոլոր հնագիտական հուշարձանների, ի շարքս որոնց նաև Հոփսիսի վանքի ճակատագիրը փոխվեց զեպի լավը 1921 թվի փետրվարի 5-ի դեկրետով, որով պետականացվում էին պատմական և գեղարվեստական նշանակություն ունեցող էջմիածնի շուրջը գտնված հնագիտական հուշարձանները՝ Հոփսիսի մեն, Զվարթնոցը դրվեցին էջմիածնի Կուլտուր-պատմական Ինստիտուտի հսկողության տակ, սակայն քիչ հետո 1923 թվի դեկտեմբերի 18-ի դեկրետով, Լուսժողկոմի հովանավորության ներքո, կազմվեց մի Հնությունց Պահպանության Կոմիտե, որով պետականացվում էին ամբողջ Հայաստանի սահմաններում գտնվող

պատմական և գեղարվեստական նշանակություն ունեցող շեն, կիսավեր և ավերակ հուշարձանները և նրանց պահպանությունը հանձնվում էր նորակազմ Հնությունց Պահպանության Կոմիտեին: Կոմիտեն, որչափ որ կենդանի իր միջոցները, խղճի մտքը սկսեց կատարել իր վրա դրված պարտականությունները՝ նախապես արշավանքներ կազմակերպելով, ցուցակագրելով և փյուզման վտանգ սպառնացող մասերը ըստ հնարավորության նորոգելով:

Տաճարի արևմտյան ճակատի երկու պատուհաններուն տակ կտեսնվին անսովոր երկարությամբ քարեր: Ահա այս երկար քարերը եղբր են մուտքի վերնասլամերը, այլապես ուրիշ պատճառ չկար այդ արտակարգ երկարությամբ քարերը կատարյալ համաչափորեն զետեղելու պատուհաններին ցած:

Ճշմարիտ է, որ նախնական շինության մեջ գործածված են երկար քարեր, բայց ոչ երբեք նույն անսովոր չափերով: Սույն քարերուն ներքև, արդեն պարզ ակնարկով կտեսնվի, թե ի՞նչպես վերեն մինչև վար, գրեթե դռան՝ իր բարավորներով հանդերձ գրաված տարածության չափով շարքերը խառնված և տղեղ կարկատանի վերածված են: Նույնպես նաև քարերու տեսակը կհամապատասխանե հետնագույն նորոգությանց ժամանակ գործածված կարմրագույն քարերուն, մինչդեռ

Նկ. 30. Հոփսիսի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրագիւր պատուհանի բանդակագորդ պատկը

չառ հիները բոլորովին սև քարերով են շինված: Հյուսիս արևմտյան ճակատին վրա բոլորովին պարզ է դռան լայնության չափն ալ բարավորներով միասին: Հավանականաբար մաշված բարավորներն, երբ վերցուցեր են անոր հաջորդող քարերը, անմնաս գտնելով շարքեր են միմիայն դռան գրաված տարածության վրա, որով շատ պարզ մնացել են դռան երկու կողմի բարավորներուն պատի քարերուն հետ միացման գիծը վերեն մինչև վար մեկ ուղղության վրա:

Արևելյան ճակատի հյուսիսային կողմի պատուհանին տակ մնացել է մի քար, որ ցույց կուտա թե այս կողմի դուռը կիսաբողբոսկ կամարակապ եղած է. անշուշտ ունեցել է moulure-ով կամ պարզ կամար, որուն աղեղի կորության վրա հանգչող որմաքարի ծայրըն է այժմյան երեցած աղեղը որմաքարին վրա:

Այս պատուհանին հանդիպակամ կողմին վրա

դռան հայտնի նշան չիկա, որովհետև բոլորովին փոխված են քարերը, սակայն հարավային ճակատին վրա բավականին կասկածելի նշաններ ցույց կուտան, թե այստեղ ալ եղած լինի երբեմն մի դուռ, ինչպես Բագարանի եկեղեցին:

Բագարանի եկեղեցին արևելյան հարավային անկյունը, որ ի հնումն սենյակ է եղել, երկու դուռ ունի, մին՝ արևելյան կողմեն, մյուսը՝ հարավային կողմեն, որոնք մինչև այսօր պահված են, ինչպես արևելյան ճակատի հյուսիսային կողման դուռը: Դեռ Բագարանի հետազոտությունեն դարձիս ես տպեցի մի հողված այս մասին, բայց հողվածիս կեսը զանազան պատճառներով անտիպ մնաց, որի մեջ կհայտնեի կարծիքներս և որոշ ապացույցներս այն մասին, որ Բագարանի եկեղեցին ալ ընդօրինակություն էր էջմիածնի հնագույն ձևին:

Զ Վ Ա Ր Թ Ն Ո Ց

ա. ԶՎԱՐՔՆՈՅԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հյուսիսային բարբարոս ազգերու արշավանքի պատճառով հունա-հռոմեական արվեստի անկման վերջին կնիքը եղավ pantheon-ը արևմուտքի մեջ: Իսկ արևելքի մեջ, սկսած Սելևկյանց շրջանեն մինչև արաբական արշավանքը, թեև կշարունակվեր գեղարվեստական կոթողներու կանգնումը Սյուրիոս և Փոքր Ասիոս մեջ, սակայն քրիստոնեական անձեռագործ տաճարի վարդապետությունը մեկ կողմեն, քրիստոնեության և հեթանոսության մեջ գոյություն ունեցող երկարատև պայքարները մյուս կողմեն ոչ նվազ հյուսիսային գեղարվեստական և ճարտարապետական աշխարհը՝ մշտապես տատանման և վարանման մեջ թողնելով գեղարվեստաներ տարրերին կայսրության հարավային սահմաններուն մեջ:

*Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուն հետ մեկտեղ սկսվեցավ հռոմեական արվեստի ավերակներեն վերածնվել մի նոր արվեստ՝ արևելյան և արևմտյան խառն տարազով, որուն գիտությունը բյուզանդական արվեստ անունը տվավ:

Այս արվեստը իր զարգացման գագաթնակետին հասավ 6-րդ դարուն Կ. Պոլսոս աշխարհահռչակ ս. Սոփիայով:

Սակայն անկեց հետո ոչ բյուզանդական կայսրությունը մի նոր Հուստինիանոս ունեցավ և ոչ ալ բյուզանդական արվեստը մի նոր ս. Սոփիա:

Թեև Հուստինիանոսեն հետո ավելի քան մեկ դար շարունակվեց և շինարարական գործունեությունը արևելյան կայսրության սահմաններուն մեջ, սակայն այդ մեկ դարու շինարարական աշխատությունները մի նորություն չբերին՝ նույնիսկ հետագա դարերուն իսկ, որով 6-րդ դարը ընդմիշտ մնաց բյուզանդական ճարտարապետության ոսկեդարը: Արաբիայի անապատներեն 7-րդ դարուն խուժող բարբարոսական արշավանքը միանգամայն խամրեցուց հեթանոսական դարերեն սկսած պարբերական ելևէջներով անընդհատ շարունակվող ճարտարապետական արվեստի այլազան պտուղները Սյուրիոս, Պարսկաստանի և Հայաստանի մեջ, այս երկիրներու արարական նվաճումով:

Մասամբ աննվաճ մնացած Բյուզանդիան անգամ իր նախկին թափը կորսնցուցեր էր և ս. Սոփիայով փառաց գագաթնակետին հասած բյուզանդական արվեստը իր օրհասականին մոտեցեր էր մեկ կողման՝ քաղաքական արտաքին և ներքին տագնապեն, մյուս կողման՝ պատկերամարտությունեն, եթե Բարսեղ կայսրը չգար մի նոր սյուն ավելացնելու ահեղ կայսրության խարխլած քաղաքական կյանքին և վերջնական անկման մոտեցած բյուզանդական արվեստին: (Պատկերամարտությունը Հուստինիանոսի ժամանակին ըսկըսած է) Բարսեղ կայսր կանգնած ս. Զորավոր եկեղեցին (որուն պատմական նկարագիրը միայն մնացած է) բյուզանդական արվեստի նոր վերածնությունը համարեցին մեր ժամանակի գիտնական արվեստագետները:

Թե ո՞րչափ տեեց այս նոր վերածնությունը և թե ի՞նչ նախանձելի բարձրության հասավ, այդ մասին խոսեն իսկ ավելորդ է: որովհետև, ինչպես նկատեցի, 6-րդ դարը բյուզանդական արվեստի մեջ այլևս չկրկընվեցավ, միայն թե սարքերական վերածնություններով շարունակվեցավ քանի մը դար ևս, առանց սակայն իր ոսկեդարը գերազանցող բարձրության հասնելու: Քանի զեռ հյուսիսային բարբարոսներու արշավանքով արևմտյան կայսրությունը բաժան-բաժան լինելով, քայքայման հեռանկարի առջև սարսափած՝ գոյության կռիվ կմղեր, իսկ արևելյան կայսրությունը զորացած Պարսկաստանի հետ կշտիվեր, հաճախ ոտքի տակ կոկորոտելով Հայաստանը: Հայաստանն այդ ժամանակ մերթ մեկին և մերթ մյուսին հպատակ կամ ավելի ճիշտը գերի, ոչ միայն կռիվ-մեջիկ կշարունակեր զարգացնել մի ինքնուրույն ճարտարապետություն, այլև ունեցավ Երերուլքի, Բալինի, Արուճի, Մրենի և այլ քաղձաթիվ հույակապ տաճարներով իր ճարտարապետության և գեղարվեստի կոթողները: 7-րդ դարուն, յորոնց ճարտարապետական բազմաստեղյան երկնակամարին վրա փայլուն աստղ մը եղավ անման վանձությունը կանգնված Զվարթնոց տաճարը:

Ինչ համեմատություն Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև: Հուստինիանոս երբ բյուզանդական արվեստի գլուխ գործոց ս. Սոփիան կանգնեց, ինքնակայն էր 64 նահանգներու, որոնց մեկին—եգիպտոսի մեկ տարվան տարբով զարգարվեցան տաճարի ներքին շարժական զարդերը:

Իսկ Հայաստանը, հազիվ հավասարվող Բյուզանդիոս մեկ նահանգին, կանգնեց հայ ճարտարապետության գլուխ գործոց Զվարթնոց մը, որը թեև շատ հեռու կմնա ս. Սոփիայի համար թափված ոսկեի կույտերեն յուր նյութական արժանիքով, այնուամենայնիվ, իբրև հանձարի անօրինակ հղացում, ճարտարապետության մեջ իբրև շնաշխարհիկ նմուշ միշտ պիտի մրցի ս. Սոփիայի հետ՝ յուր արվեստագիտական բարձր արժանիքներով:

Ս. Սոփիայի ամենամեծ արժանիքը կկայանա յուր անօրինակ լայն 31—35 մետր տրամագծով գմբեթին մեջ, որ ահավոր կերպով դրված է հսկայական շենքի գլխին: Սակայն ոչ նվազ պատասխանատու և զարմացման արժանի է Զվարթնոցի ութ տկար կետերու վրա բարձրված 24 մետրեն ավելի տրամագծով կանգնված միջնագմբեթը կամ երկրորդ հարկը, որուն ծանրության չափը զգալիորեն կբազմապատկեն իր շուրջանակի gallerie-ին վրա ծածկված կամարի կեսին ծանրությունը:

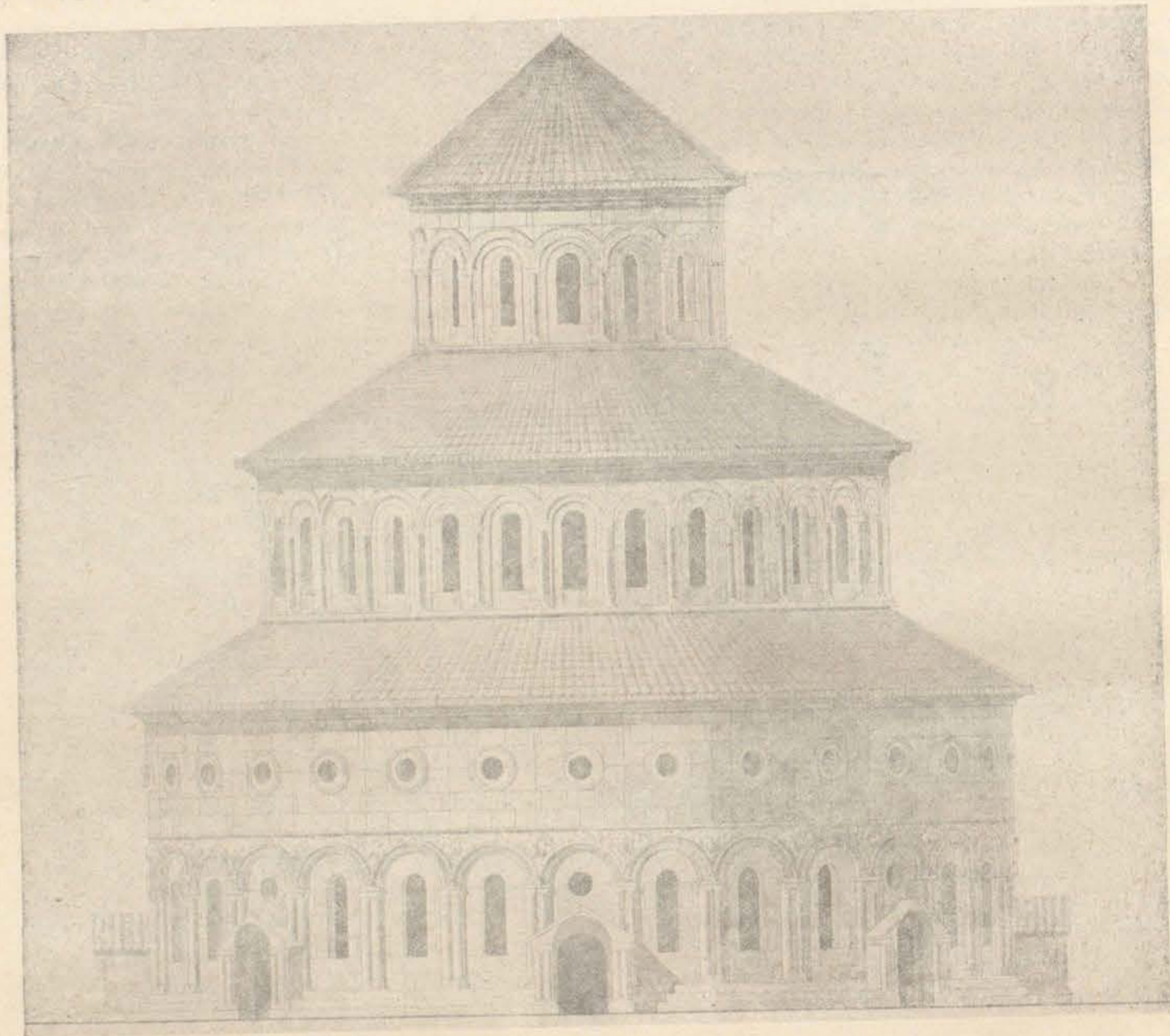
Երբ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի նենգավոր քաղաքականության մշտապես զոհ դարձած բոլոս մը հայ ժողովուրդը ծանր հարկերի և տուրքերի տակ ճնշված կկանգնե Զվարթնոցի նման մի գլուխ գործոց և զուգընթացաբար մեծագործություններ համարվելու չափ ուրիշ բազմաթիվ գեղարվեստական կոթողներ, եթե բյուզանդական կայսրության գանձարանն ունենար յուր ձեռքին մեջ, շատ ս. Սոփիաներ կարող էր կանգնել, որով-

հետև մեծագործ Զվարթնոցը մենակ չէ մնացած Հայաստանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել ս. Սոփիան Երևանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել ս. Սոփիան Երևանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել ս. Սոփիան Երևանի մեջ: 10-րդ դարուն կան երկու Զվարթնոցներ ևս կանգնած ոչնչված մեծագործ, քան Ներսեսաշենը, և դեռ չգիտենք թե ապագան քանի՞ հատ ալ պիտի տա մեզ՝ երբ հառաջիկային խուզարկություններ լինեն մեր հնագիտական ուսումնասիրություններն գրեթե կույս երկիրը:

Արվեստագետներ, եթե լրջորեն քննեն և համեմա-

տեն, պարզ կտեսնեն, որ քացի ս. Սոփիային բյուզանդական կայսրության սահմաններուն մեջ մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնված կոթողներուն համահավասար և երբեմն ավելի արժանավորություններով կմրցեն փոքրիկ Հայաստանի մեջ կանգնված հիշատակարանները և համեմատական թվարկությամբ դուրս ելան գերազանցին իսկ:

Մենք աններելի վերստի մեղանշել ենք մինչև այսօր, որ մեր ունեցած ազգային գեղարվեստի և ճար-

Նկ. 31. Զվարթնոցի տաճարի վերակազմության հակառի երկրորդ ձևն ըստ Թորամանյանի կատարած կարվածքի

տարապետության անսպառ դանձարանք չենք բացեր գիտության առջև, որպեսզի ավելի կանուխ ստանայինք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մեջ ստեղծագործող ազգ լինելու պատվավոր վկայականը:

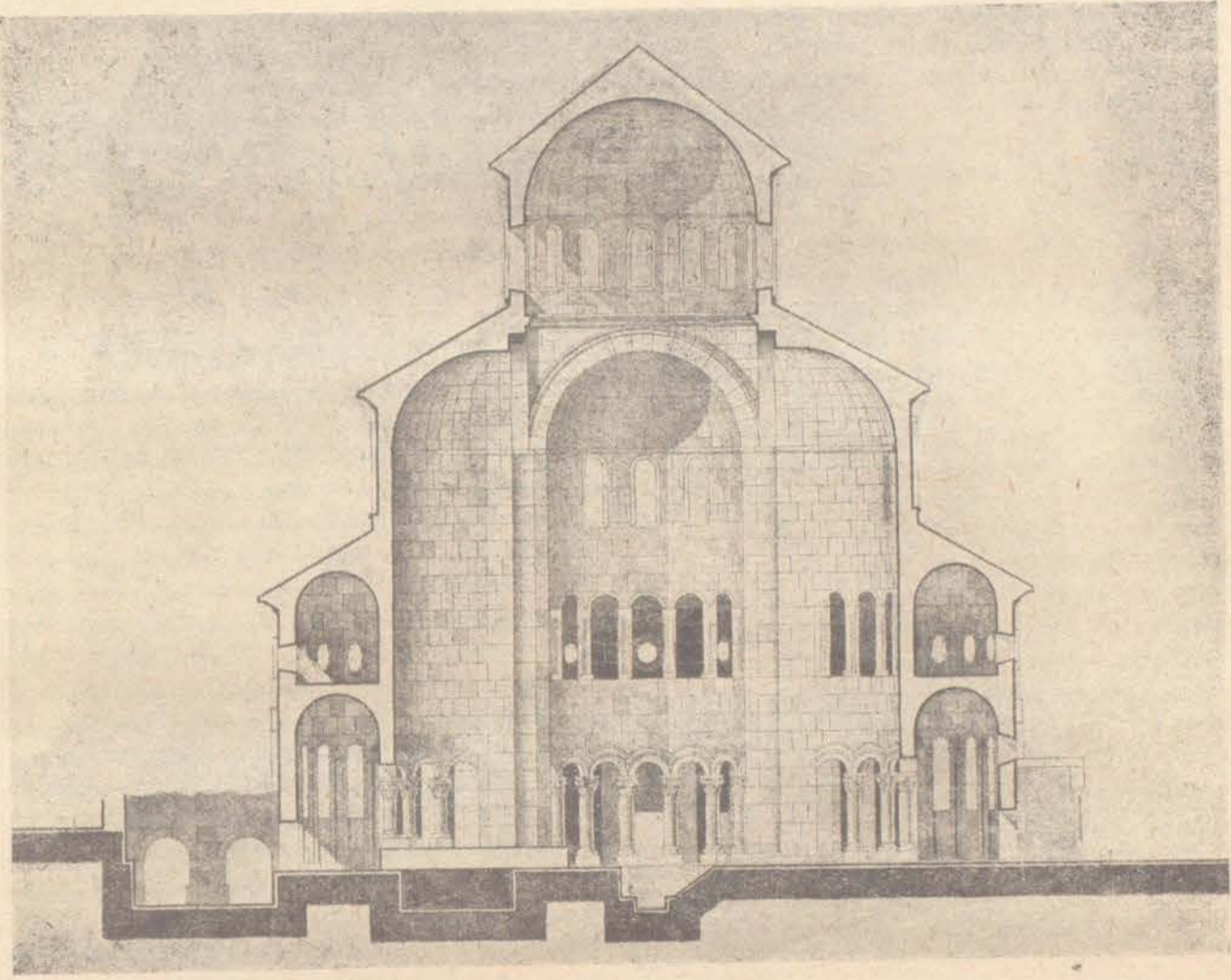
Մինչև այսօր գիտության ինչքան որ հայտնի եղեր է հայ պատմական ճարտարապետության գեթ աղոտ ուրվագիծը, այն ալ նույնիսկ Եվրոպայի գիտնականներու ուսումնասիրական ձեռներեցության ևնք պարտական: Անոնք միշտ ինքնարեքարար կամ պատահարար անցնելով Հայաստանեն, տեսեր և հետազոտեր են, ո-

րով փոքր ինչ ընդարձակվեր է հայ արվեստի մասին գիտական աշխարհի ծանոթությունը: Իսկ վերջերս քացի մեծանուն գիտնական պր. Ն. Մառի քաղմարեղուն աշխատություններեն, որուն արդյունքը, թերևս ի մոտո, մամուլի և հասարակության սեփականություն դառնա: Սրտանց հայ արվեստի ուսումնասիրության նվիրվող եվրոպացի գիտնականներն մեկը՝ Հ. Սարժիզովսկի, որ վիեննայի համալսարանի ուսուցչականներն է, ոչ միայն առաջին անգամ հայտարարեց, թե առանց պատմական հայ արվեստի ուսումնասիրության արևելյան

արվեստներու պատմական առեղծվածները լուծել անկարելի է, այլ և այդ ուղղութիւնք ինքը երկար ճանապարհորդութիւններ արավ Հայաստանի մեջ: Ամենուն հայտնի է Ստրիժիգովսկիի 1913 թվականի աշնանը կազմած գիտական արշավանքը Վիեննայի համալսարանի ծախքով, սկսյալ Շիրակեն մինչև Երասխաձոր: Այս առաջին օտար գիտնականն է, որ բազմաթիւ հայկական հոյակապ հիշատակարաններ անձամբ տեսաւ, որոնք 4-րդ դարեն մինչև 13-րդ դար կանգնած կ'ըն, բայց մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնվածները իրենց կարգին պատկանելի թիւ մը կազմելով, ավելի պատկառանք կազգեին: Ամբողջ մեկ ամիս տեւց Ստրիժի-

գովսկիի ճանապարհորդութիւնը, որուն անձամբ կրնկերանայի ես, թե՛ առաջնորդելու և թե՛ ցուցումներով գոհացնելու անոր հետաքրքրութիւնները, քանիցս ապշած ու վարմացած յուրաքանչյուր քալափոխի վրտանդար հանդիպելով մեկէ ավելի հոյակապ շինութիւններու՝ կ'առնար ինձ և կրտեր. ժգիտական տշխատանք է կատարվեր այստեղ, ո՛ր է այժմ այս ժողովուրդը: Ի՛նչ պատասխան կարող է տալ ավելի գերճախոս քան անմահ վիպասան V. Hugo-ի—Les Tures ont passé par là պատասխանը:

Հայաստանի հողին վրա զարհուրելի էր արարական արշավանքի պատճառած ավերն ու աղետը: Հրա-

Նկ 32 Զվարթնոցի տաճարի արևելքից արեւմուտք կտրվածքը

բուխի նման պայթեցաւ, հրաշեկ լավայի նման տարածվեցաւ ամեն կողմ այս այրող և խանձող հոսանքը: Ավելի քան 700 տարի եվրոպա ու Ասիա շշմած տեղի տվին այս անսպասելի փոթորիկի առջև, բյուզանդական և սասանական ահալոր գահերը փշրվեցան Մահմեդի կտակած եթազաններու առջև, մեկ կողմեն Վենետիկ ու Վիեննա, մյուս կողմեն մինչև Հնդկաստան հասաւ հոսանքը: Հազիվ երկու դար առաջ հիասթափված Եվրոպան կամաց-կամաց սկսեց սեղմել այս աշխարհավերհոսանքի շրջանակը:

Եվրոպան փրկվեց, բայց Ասիան դեռ ճակատադրապես մահվան հնչյունների տազնապի մեջ կհեծն քաղաքակրթութեան երդվյալ թշնամի այս բարբարոս

ցեղի լուծին ներքև:

Ի՛նչ կարող էր անել մի փոքրիկ Հայաստան այս զազանային ուժի առջև, բախվել, փշրվել և փոշիանալ, կամ տեղի տալ հեռատես քաղաքագիտութեամբ և կամ սպասել նպաստավոր ժամանակին վերականգնելու համար:

Հայ ժողովրդի հկուն հատկութեան շնորհիւ էր, որ թեև 7-րդ դարեն մինչև 10-րդ դար տառապեցաւ և քար քարի վրա շկարողացաւ դնել, այնուամենայնիւ 10-րդ դարու սկզբներին օգտվելով նպաստավոր պատահարներե, անմիջապես վերածնվեց քաղաքականապես և վերածնութեան հետ մեկտեղ անմիջապես սկսեց շինարարական այնպիսի մեղվաշան աշխատանք, որ

10-րդ դարերն մինչև 14-րդ դար անթիվ գողարիկ շինութուններով ծածկեց Հայաստանը, որոնք թեև դարձյալ ենթարկվեցան միևնույն ավերիչ և քանդիչ բարբարոսների ճարվածներուն, այնուամենայնիվ այդչափ ավերու քանդումն հետո էլ թշնամին չկարողացավ ճնշել այդ ուժեղ քաղաքակրթության և մեծ գեղարվեստի հետքերը:

Ահա այս 10-րդ դարու վերածնությունն հետո եղած հիշատակարաններն են մեծ մասամբ, որ հայտնի են եվրոպական գիտնականներուն, որոնցմէ ոմանք այս վերածնության մեջ տեսնել կարծեցին արաբական քաղաքակրթության ազդեցությունը Հայաստանի վրա, շատ անգամ նույնիսկ հակասելով ինքն իրենց: Սրովհետև մեկ կողման խոստովանել են արաբներու քաղաքակրթության գուրկ լինելը, մյուս կողմին Հայաստանի մեջ այնքան փայլուն կերպով ծաղկող արվեստի օջախը Բաղատի մեջ տեսնել ուղեցին:

Բաղատար եթե ունեցեր է բանաստեղծություններու և գրականության փայլուն շրջան մը, որը ամենայն հավանականությամբ ավելի բնիկ ժողովուրդին տաղանդի արդյունքն է, քան արաբներու, այնուամենայնիվ, Հայաստանի ճարտարապետության զարգացման մեջ ազդեցություն ունենալը երբեք ընդունելի չէ:

Ճարտարապետական մեծ պատմաբաններն մեկը կըսեն թե օժիթ Բաղատի մեջ արաբական ճարտարապետության հետքեր չեն մնացեր, անոր շարունակությունը պետք է Հայաստանի մեջ փնտրել: Ետ տարօրինակ կարծիք: Բաղատի արվեստի արտադրությունները եթե մինչև այսօր Հայաստանի մեջ կան, ի՞նչ պատճառ կա, որ ավելի մեծ շափով Բաղատի մեջ պիտի չմնային, եթե եղել են: Ավելի շուտ պետք է հավատար, որ ընդվերջ և անհետանալու վտանգը Հայաստանին էր հատուկ, որովհետև Բաղատար և իր շրջանը երբեք այնքան քաղաքական փոփոխիչներու և կործանարար արշավանքներու շեն ենթարկված, ինչպես Հայաստանը: Բաղատի արաբական տիրապետության ժամանակ ամենամեծ արկածը Հուլայու խանի երկարատև պաշարումով գրավելն էր, որը երբեք ավերումի և քանդումի չենթարկեց:

Բաթալները նույնիսկ Հայաստանի մեջ թուլլատու և ներդրամիտ էին հայ գեղարվեստի զարգացման և հայ ժողովուրդի բարեկեցության, քանի ղեռ մահմեդականությունը չէին բնդունած: Հայաստանը բարբարոսի լինելուն ամենամեծ պատճառներն մեկը հայերու քրիստոնեւ լինելն էր, արաբները կրանգեին, կավիրին իբրև պղծություններ, ինչ որ քրիստոնեւներուն կպատկաներ, ինչպես եկեղեցի, տաճար, վանք ու մենաստան: Իսկ հայ իշխանական ցեղը և հասարակ ժողովուրդը միշտ խոշտանգանաց տակ կ'եծեր մահմեդականությունը շրջուցելու համար:

Բնականաբար եթե մահմեդականության այդ պահանջին գոհացում տային, ոչ մի ավերում տեղի չէր ունենար: Բաղատի և շրջակայից մեջ հայեր գրեթե չկային և մահմեդականությունը վաղուց ծավալված էր այն տեղերը, հետևաբար պատճառ բնավ չկար, որ մեծամեծ հիշատակարաններ ավերվեին ու քանդվեին, ընդհակառակը ավելի շուտ պիտի պահվեին իբրև դավանակից ժողովուրդի կրոնական սրբություններ, որոնք ավելի երկարատև կյանք ունեին ժամանակի ընթացքին

մեջ, քան քաղաքային ուրիշ շենքեր և պալատներ:

Ես այստեղ կրկին պիտի անդրադանամ գիտական այն մեծ վճռին, թե համայնքի արժանիքին շափը ճշտիվ որոշողը իր հետևը թողած գեղարվեստական հիշատակարաններն են, որչափ բարձր արժանիքներով օժտված են գեղարվեստական հիշատակարանները, այնքան բարձր են գանոնը կանգնողներու ստեղծագործական արժանիքը իրենց ապրած դարաշրջանին մեջ:

Եարք մը անաչառ գիտնականներ, որոնք բնավ չեն առաջնորդված քաղաքական թաքուն հաշիվներով, գրեթե միահամուտ հիացմամբ կղրվատեն հայն ալ, հայուն ստեղծագործական հանճարն ալ:

Ինչպես կարելի է արեգակի նման ճառագայթող ճշմարտությունը քղարկելու ջանալ, քանի որ հայտնապես կանգուն են բարեբախտաբար մինչև այսօր այնպիսի մեծամեծ գեղարվեստական հիշատակարաններ, այնպիսի դարաշրջաններու մեջ իրագործված, երբ դեռ քաղաքակիրթ եվրոպան միություն մեջ կխարխալվեր և արեժտյան հին ճարտարապետության երկարատև անկումն հետո, նոր պիտի տաներ արևելքից մի նոր արվեստի վերածնության տարերքը:

Բ. Զ. Վ. Ա. Բ. Թ. Ն. Ո. Յ.¹

* Հայաստանի ճարտարապետության պատմության ամենագեղեցիկ էջերից մեկը կկազմեն Զվարթնոց եկեղեցին, որ կանգնված է 7-րդ դարում Արարատյան դաշտի վրա էջմիածնի մոտ:

Էջալոց եկեղեցական ճարտարապետության մեջ բուլրակը կամ բազմակյունին գրեթե սկսվում է 7-րդ դարում: Ավելի առաջ քրիստոնեական ճարտարապետության սկզբնավորությունն մինչև 7-րդ դար, եկեղեցական հատակագծային ոճը խառն էր հին հուն-հռոմեական սելլաների և բազիլիկների հետևորդությամբ շինվածներով: Սակայն Հայաստանի ժողովուրդը, որ իր առունձին ճաշակն ունի, և երկարատև միօրինակություն չէր սիրում, ղեռ 5-րդ դարում սկսեց շեղվել սելլաների և բազիլիկների հետևորդությամբ եկեղեցական հատակագծերից և սկսեց կատարել առանձին ձևվերով, որոնք ավելի արեելյան հատկանիշ ունեին. թեև գուգահեռաբար հատուկներն պատահում են նաև հին ավանդությամբ շինվածներ, այնուամենայնիվ բնոճանուր քրիստոնեական ուղղութիւնն շեղվելու շրջանին, Հայաստանում սելլաներն ու բազիլիկները ևս այլափոխման ենթարկվեցին, այնպես որ բազիլիկների միայն հիշողությունը մնաց:

Այժմ մեր նյութից գուրա է բնեւել, թե ինչ արտաքին ազդեցությունների հետևանքով Հայաստանը հետացավ արևմտյան ոճերից, այդ մասին կգրվի և առանձին ուսումնասիրության կենթարկվի Էջալոց ճաղաքայան ճարտարապետության մեջ: Ուտի, ինչպես որ նախքան 7-րդ դարը Հայաստանը շեղումներ ունեցավ ընդհանուր քրիստոնեական ճարտարապետության ոճերից, նմանապես 7-րդ դարից սկսած բնորոշից նաև բուլրակ կամ բազմակյունի շինությունաց ոճը:

▲ Բուլրակի հատակագիծ ունեցող եկեղեցական շեն-

¹ Հանված է ցուցակից, անսխալ է:

քերից գրեթէ առաջինն է Ղվարթնոց եկեղեցին, որը կանգնել տվեց հայոց պատմության մեջ մեծ շինարարի համբավ ունեցող Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը: Հայաստանի հողի վրա այս շնաշխարհիկ հիշատակարանը ոչ միայն շինարարական տեսակետով մեծ տեղ պիտի բռնի արվեստի պատմության մեջ, այլ և գեղարվեստի տեսակետով ևս նշանավոր է թե՛ իր կանգնման և թե՛ հետագա դարերու ճարտարապետության պատմության մեջ: Իր արտաքին տեսքին մեջ եռահարկ երևույթը գրեթէ նույնի է եկեղեցական ճարտարապետության մեջ: Շոք տկնաճաճ լինելուց դատ, շինարարական տեսակետով ևս խիստ մեծածախ և առանձին թոխքներ են հարկավոր շինության ակներև դժվարություններին հաղթելու համար:

Ճարակույս չկա, որ շինարարական տեսակետով այս լուրջ դժվարություններն են պատճառը, որ դարերի ընթացքում հազիվ հետևողներ և իր գործը կրկնողներ ունեցեր է Ղվարթնոցի ճարտարապետը: Առաջիմ բովանդակ արվեստի պատմության մեջ նույն ոճը չբերվերնվերն դատ, միայն 10—12 դարերի մեջտեղ Հայաստանում շինվել են նույնօրինակ ճարտարապետություններ Անիում և Քանայում, եթե չհաշվենք Հովվի եկեղեցին՝ Անիի պարիսպից դուրս, որ թեև փոքր, բայց ունի իր մեջ թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ամեն արժանավորություններ:

Ղվարթնոցի շինարարական օրենքները անշուշտ տեղական են, որովհետև նախքան Ղվարթնոց կառուցվող մեծ թվով նշանավոր հուշարձաններ անվիճելի կերպով ցույց կուտան, որ տեղական ժողովուրդը մեծանշան զարգացած էր շինարարական արվեստի մեջ: Իսկ զարգարանների ոճերից երևում է, որ արտաքին ներդրություններ եղել են հայոց 7-րդ դարու ճարտարապետությանը կանգնվող Ղվարթնոցի գեղարվեստական մասին վրա: Հունա-հռոմեական և սիրիական ոճերի մասնակի ներդրությունը ակներև է Ղվարթնոցի մեջ. անշուշտ ճաշակի այս նորությունը Հայաստան բերողը ինքը Ներսես Շինողն է, որուն կյանքը նախքան կաթողիկոսանալը, անցել է Կ. Պոլսում և կամ բյուզանդական երկրներում, զինվորականի կարեւր պաշտոնում: Հայտնի բան է, որ ինքը իբրև բարձրագույն կրթություն ստացած մարդ և արևմտյան ճաշակի կատարյալ զարգացումով, երբ կաթողիկոսական գահը բարձրացավ, ուղեց անպատճառ նաև իր ճաշակի կնիքը դնել հայոց ճարտարապետության վրա: Թե որչափ հաջողվեց իրեն այս մտածողությունը, այդ կոտաններ հետագային իր ամբողջ գործը ուսումնասիրելիս:

Ղվարթնոցի շինության առանձին թվական չկա, սակայն, այդ շինությունը, Ներսեսի կաթողիկոսության գահակալության հետ կապ ունի, ուստի Ղվարթնոցի հիմնարկության թվականը ճշտիվ գիտենալու համար, պետք է պարզ լինի Ներսեսի գահակալության թվականը, որը պատմագրական բանասերներ և քննադատներ դանազան թվականներ են մատնանշում՝ 640—642-ը: Քայքայ ես հավանական տվյալների վրա հենվելով, համարում եմ 644 թվականը և ըստ այնմ հիմնում եմ իմ կարծիքս Ղվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

Որովհետև հարկ չեմ տեսնում իմ ամբողջ ուսում-

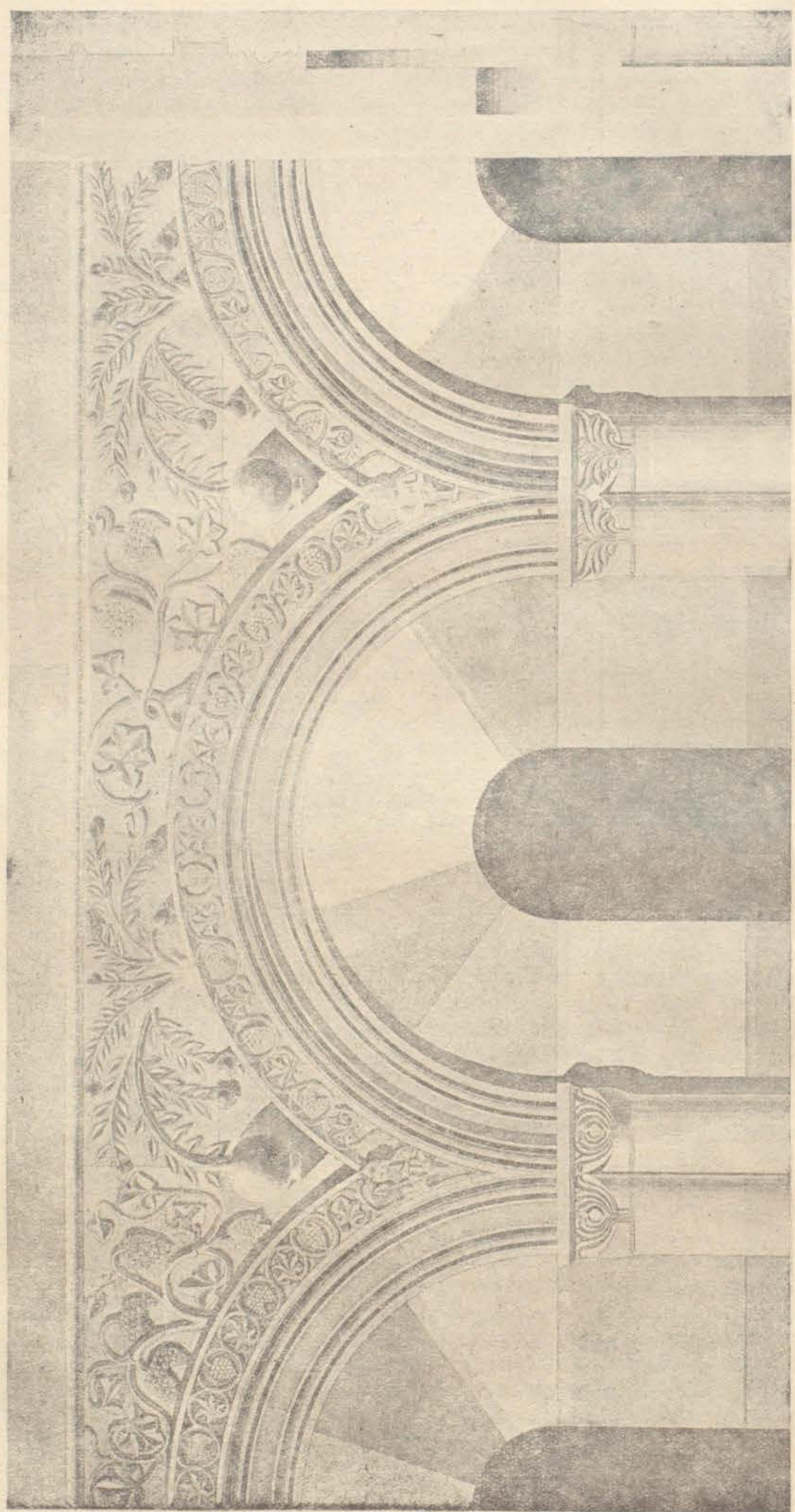
նասիրությունն մանրամասնաբար կրկնել, ուստի առաջիմ իմ տեսությունս և հետազոտությանս խտացած արդյունքները կաամ այստեղ Ղվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

Եթե 641-ին Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը եղած էր և ըստ պատմագրաց տեղեկության նախապես զբաղված էր արարներու կոտորածների պատճառով բազմաթիվ դիակներ գաշտերից, գյուղերից և քաղաքներից հավաքելու և այդ դիակների ամփոփման վայրերի վրա դամբարաններ շինելով, որպիսիքն են Դվինի ս. Սարգիսը և Խոր վիրապը, ուստի հազիվ թե հիմնարկված լինի Ղվարթնոց եկեղեցին 643 թվականին: Ուրեմն ամենահավանական թվականն է Ղվարթնոցի հիմնարկության 644 թվականը: Եվ որովհետև 651 թվականին Կոստանդկայսրը Հայաստանը պատճելու համար եկած էր Հայաստան և Ներսես կաթողիկոսի խնդրանքը հաշտեցավ և մնաց Հայաստանում. այդ միջոցին ըստ Մովսես Կաղանկատվացիի հրավիրվեցավ Ղվարթնոցի օժման հանդեսին, որուն ծախքը ևս Կոստանդկայսրը տված էր յուր հայրագիր Ներսեսին՝ ըստ նույն պատմագրի: Հետևաբար, քանի որ 651 թվականին եկեղեցին այդչափ շինված էր, որ օժման հանդես կարելի էր կատարել, ուստի մեկ խոսքով վերջացած էր գրեթե եկեղեցու շինությունը, որեմն սկսած իր հիմնարկության 644 թվականից մինչև 651 թվականը, եկեղեցիի վերջավորումը տևած է ութ տարի. այդչափ տարին ևս հազիվ բավական է Ղվարթնոցի նման մի շինք կանգնեցնելուն: Թե որչափ գեղարվեստական և հափշտակիչ երևույթ ուներ այս շինքը, կարելի է շափել պատմագրի նախալ Հայտարարությունից. Կոստանդկայսրը հավերժ հիացած հրամայեց ճարտարապետին իր հետ գնալ Պալիս և նույնը շինել իր պալատի մոտ: Սակայն ճարտարապետը ճանապարհին հիվանդացավ և մեռավ:

Ներսես կաթողիկոսը հեռացավ Հայաստանից և իր տեղը թողեց Անաստաս Ակոռեցիին, եկեղեցու մնացած մասերը և շրջակա շինությունների գործը շարունակելու համար: Որովհետև ուղիղ վեց տարի հետ վերագարձավ Ներսես 3-րդ, այսինքն որ 651 թվից մինչև նրա վերադարձը դեռ վերջացած չէր ամբողջությունը և կամ Անաստաս Ակոռեցին չէր կարողացած Ներսեսի նման արագությամբ առաջ տանել գործը: Ուստի եկավ մնացած գործերն ալ անձամբ շարունակեց, որոնք ըստ Հովհաննես կաթողիկոսի շրջակա բնակարանները և եկեղեցու շրջապատի պարիսպներն էին:

Շինքերի համար բոլորակ ձևը նորություն չէր, նախաքրիստոնեության շրջանում իր նախորդներն ունեցել էր թե՛ հունա-հռոմեական երկրներում, թե՛ Ասորա-Քաղզկայում: Քրիստոնեական շրջանում եկեղեցիի համար նորություն էր բոլորակ ձևը Հայաստանում, որ առաջին անգամ իրականացավ Ներսես 3-րդի ձեռքով Ղվարթնոցի շինությանը:

(Ղվարթնոցը) Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական վիճակին հետ համեմատելով, փոքր շինք չէր. անվազն 35 մետր տրամագիծ ունեք ուստի այսքան մի փոքր երկրի համար, իրոք մի մեծագործություն էր 35 մետր տրամագիծով եռահարկ մի շինություն կանգնել: Շինքի արտաքին պատը, ձգ 95 սմ. թանձրություն ունեք, ներքուստ ամբողջովին բոլորակ էր, զարդարված

Նկ. 33. Բիստրեկի տաճին հարկարանի քանդակազարդ գոտի (բաց թորման գոտի հակադրված ձևեր, 1. Գույքագրում)

որմնասյուններով և որմնասյունները միացնող կիսաբուլբուլայի կամ եռանկյունի պսակներով:

• Իսկ արտաքուստ թեթևակի անկյունավոր էր 32 ճակատների բաժանված* և յուրաքանչյուր ճակատի մեջտեղ, անկյունների վրա, կալին հոյակապ գույզ որմնասյուններ միմյանց կապված և յուրաքանչյուր որմնասյունի մեջտեղ նստ, խաղողի բնտիք քանդակներով դարդարված: Չափազանց ճոխ քանդակազարդ մի պսակ շրջապատում է շենքի երեք հարկերը. շենքի հատակը ուներ երեք աստիճաններ: Բացի շենքի երեք աստիճաններից, շենքը շրջապատված էր մի պլատֆորմով, որը հատակված էր մեծամեծ սալերով և այս մասը շուրջանակի բարձրացած էր ընդհանուր գեանից: Գետնից մինչև պլատֆորմը բարձրանալու համար 7—8 աստիճաններով շրջապատված էր:

Նկ. 31. Զվարթնոցի տաճարի ստալին հարկաբանի քանդակազարդ գոտու բեկոր

Տաճարի հարավային և մեծ մասամբ արևելյան կողմը, 20—25 մետր հեռավորության վրա, շրջապատված էր մասնավոր շենքերով և այս շենքերը բաժանվում էին երեք մասի. արևմտյան կողմը ամբողջովին պատկանում էր կաթողիկոսին, որոնց մեջ էր մեծ ընդունելության դահլիճը, որում տանաբ անուն են տալիս պատմագիրները: Հարավային կողմն էր կրկնաշեն միջին մասը ամբողջությամբ պատկանում էր համայն միաբանության, իսկ երրորդ, գեղի արևելք կղամ մասը, պատկանում էր ութիշ զանազան կարիքների համար:

Կար նաև հնագույն խորան, որ մնացորդն էր մի հնագույն եկեղեցիի, որ գոյություն ուներ նախքան 7-րդ դարը: Այս եկեղեցին որևէ արկածով փլած և կամ Զվարթնոցի շինության առթիվ քանդված էր. միայն, իբրև նախկին սրբավայր, թերևս արևելյան խորանը պահված էին:

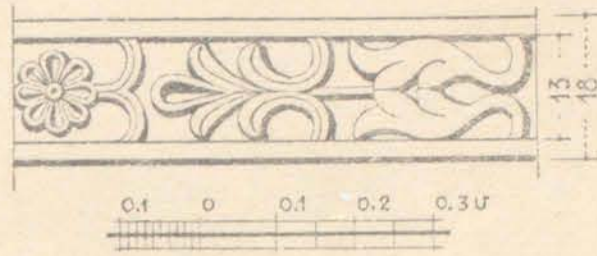
Գ. Զ. Վ. Ա. Ր. Թ. Ն. Ո. Ց¹

Հայ հնագիտության համար վերին աստիճանի հետաքրքրական Զվարթնոց եկեղեցին ալեբրակները բացվել են ի վեր, ամեն դասակարգի մարդկանց մեջ քննության տուարկա է դարձած, թե ինչու՞ է համար ներսես Գ. այդ հոյակապ եկեղեցին և կաթողիկոսական աթոռը

* Այս նախածր հավանաբար գրված է 1930 թվին «Հին Վաղարշապատի սրահամասի պեղումների անհրաժեշտության առթիվ Այդ պեղումները տեղի ունեցան 1931 թվականին»

Կազմող

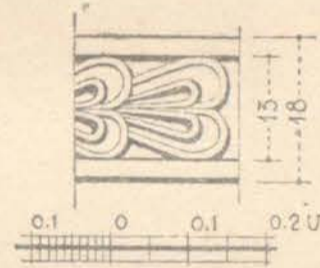
Վաղարշապատից հեռու ամայնության մեջ շինեց. ի նկատի ունենալով, որ այն ժամանակ կաթողիկոսական եկեղեցին և կաթողիկոսարանը գրեթե համահավասար էր մի արքունիքի և պետք էր որ շեն քաղաքի մեջ լիներ,

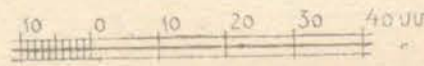
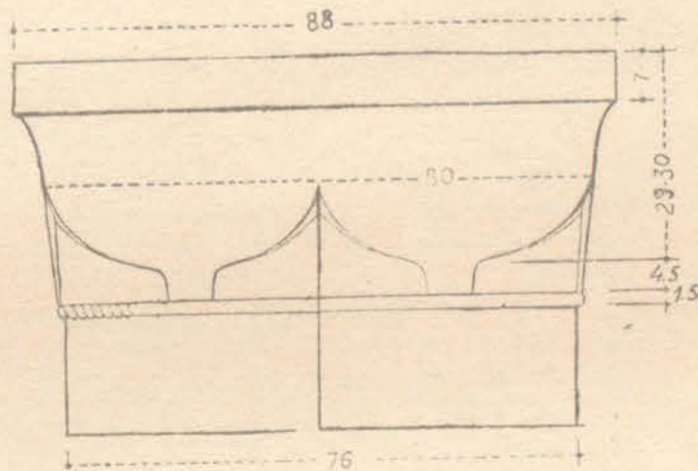
Նկ. 35. Զվարթնոցի տաճարի մասերի ֆրոնտոնի քանդակներից

որ թե վանքի կամ տնտեսային մը նման մարդկանց բնակություններն միանգամայն հետու: ¹

Այս արդարացի հարցին պատասխանելու համար հարկավոր է որոշ չափով ծանոթանալ 5-րդ-են մինչև 7-րդ դար Արարատյան դաշտին վրա տեղի ունեցած քաղաքական անցքերուն և հետո այ էսպիսի ճանչնալ ներսես Շինողի անձնական նկարագիրը: Բայց այս մասին վրա մանրամասն ծանոթանալ այստեղ չենք կարող, այլ պիտի սրվազենք մի քանի բնորոշ կետեր, որոնց վրա հիմնված լինի ընդհանուրին հետաքրքրող պատասխանը:

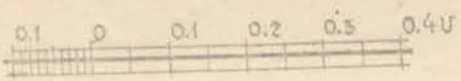
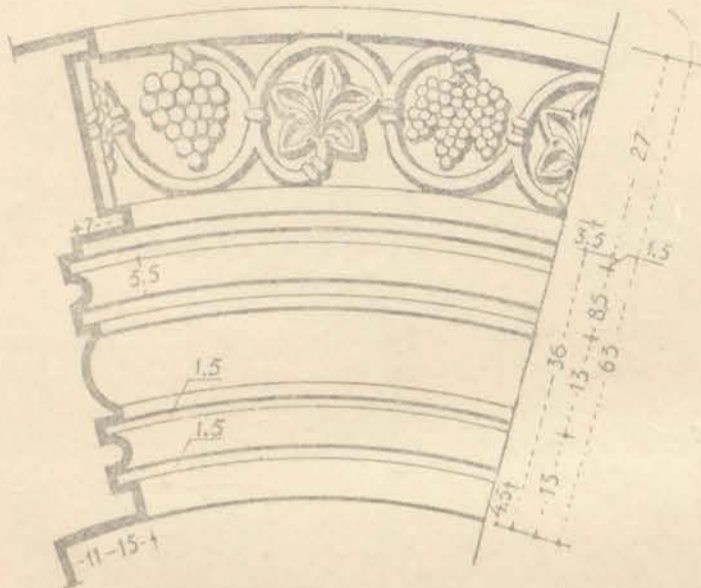
Նկ. 36. Զվարթնոցի տաճարի մասերի ֆրոնտոնի քանդակներից

Նկ. 37. Զվարթնոցի տաճարի արտաքին գույզ որմնասյունների խոշակի շափերը

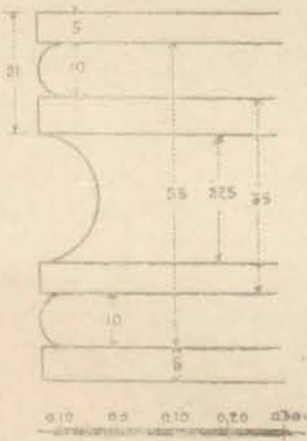
Մեր բոլոր մատենագիրներ միահամուռ վկայում են, որ ներսես Զվարթնոց եկեղեցին շինեց Վաղարշապատի մեջ: Մասնավորապես Սեբեոս, Զվարթնոցի շինության ժամանակակից պատմագիրը, ալեկի պարզ

կերպով ասում է, որ «Արկի ի միսս իւր կարողիկան հայոց ներսն շինել իւր բնակութիւն մեծ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ք վերայ նանայաբնին յորում ասեն բնդ առաջ եղև Տղաւ սրբոյն Գրիգորի»:

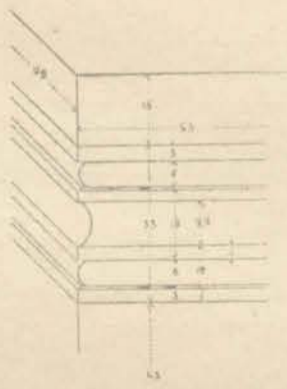

Նկ. 38. Զվարթնոցի սուրբ Կարապետի տաճարի սրբատաշտների գլխի մույուրները

Ուրեմն ժամանակակից պատմագրի «ի Վաղարշապատ քաղաքին» խոսքն պարզ կհեռուի, որ Զվարթնոց եկեղեցին կանգնվեցավ բուն իսկ Վաղարշապատի մեջ և ոչ թե Վաղարշապատից դուրս՝ «Մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն» խոսքով ակնարկում է Զվարթնոցի եկեղեցին:

Նկ. 39. Զվարթնոցի տաճարի գմբեթի օղակը ներքեց

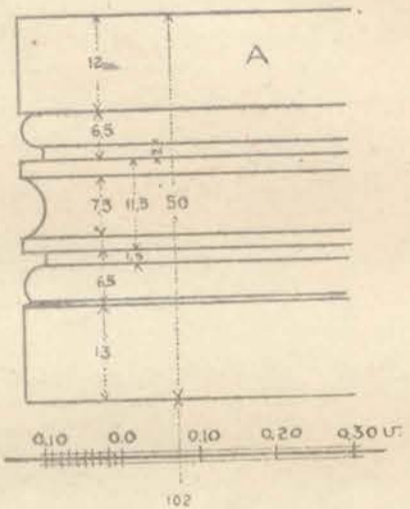
Նկ. 40. Զվարթնոցի տաճարի հյուսիս-արևելյան մույթի ստորին անկյան մույուրները

առաջ շինված մեծ բազիլիկը, որուն սյուներն են մնացել այժմ:

Թովմա Արծրունի 10-րդ դարուն Զվարթնոցի շինության տեղը նանաչում է Նոր Քաղաք անունով, փոխանակ Վաղարշապատի, և խոսելով Գլխի երկրաշարժի

մասին դրում է. «Երանելի հայրապետն տէր Գեորգ..... բողեալ զբնակելն ի Գուիենն՝ եկեալ բնակեցաւ ի Նոր Քաղաքին ի մեծ եկեղեցուն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր Երանելոյ տեառն ներսիս եկեղեցի (իմա՛ երեղի) հայոց կարողիկան»: (Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 231):

Այս անուններու տարբերութիւնը ոչ մի շփոթության տեղի չի կարող տալ, երբ նկատի ունենանք, որ

Նկ. 41. Զվարթնոցի հարավ-արևելյան մույթի ստորին մույուրները (դեանեն 102 սմ բարձր)

դեռ հինգերորդ դարուն, Վաղարշապատ և Նոր Քաղաք միևնույնն էին և այդ ավանդական հին անունն է, որ հասել է մինչև Թովմա Արծրունին:

Այս մասին Ղազար Փարպեցին կարծեք հատկապէս շփոթության տեղի շտաբու համար միշտ շեշտում է երկու անուններու նույնութիւնը մի քանի անգամներ իր Պատմության ընթացքում, ինչպես օրինակ՝ ս. Մեսրոպի մահվան առիթով խոսելիս ասում է. «Յետ վեց ամսոյ կատարման հորին տարւոյ հանգստեան սրբոյն Սահակայ վախճանեցաւ Երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր և Նոր Քաղաք անուանեն»: (Ղազար Փարպ., Տիգրիս, 1904, էջ 38; Տես նաև նույն, էջ 176, 186 և այլն):

Կասկած չի կարող լինել, որ Ղազար Փարպեցու Նոր Քաղաքը օտար պատմիչներու կայննապոլիսն է, որ հոսովեացիք զորք էին պահում, ինչպես կվկայե նաև այժմ էջմիածին գտնված հոմարեն արձանագրութիւնը:

Այժմ կարող ենք հարցնել թե բազմադարյան այնքան մեծ անցյալ ունեցող քաղաքի տեղը ներկա Վաղարշապատին տեղին վրա՞ է, թե՞ մի ուրիշ տեղ:

Այս առիթով հնարեալներ և պատմագիրներ շատ են խոսել և թեր ու դեմ կարծիքներ հայտնել առանց որոշ կարակացութեան հասնելու, և իզուր են փնտրել այժմյան Վաղարշապատի մեջ, երբ և իցե մի հին քաղաք եղած լինելուն ապացույցներ: Վաղարշապատի մեջ և անմիջական շուրջը միշտ տներ շինվելիս և բազմատեսակ մշակութի աշխատանքներ կատարելիս, զրեթի բնավ չէ լսված հին քաղաքի մը գոյութիւնը հաստատող բար, պատ կամ մի շինութեան բեկոր, բացառու-

թյամբ մի լատիներեն արձանագրության, որը դուրս է եկել Հեմարանի արտաքին պարսպի հիմերը փորձիս և հաստատված է, որ այդ քարն ալ ուրիշ տեղից բերված էր այդտեղ:

Հոնիփսիմի վանքից սկսած դեպի արևմուտք և հարավ, ներկա Վաղարշապատն ալ մեջ առնելով, պարզ աչքով իսկ կտեսնվի, որ այդ ընդարձակ տարածություն վրա բացի վարուցանքի ուրիշ ոչ մի աշխատանք չէ այլ լատիսիմա հողի հարթածվալ մակերևույթը:

Ուրեմն մնում է մեզ դիմել Սեբեոսի մատնանշած տեղին և Զվարթնոցի շուրջը փնտրել Վաղարշապատի կամ Նոր Քաղաքի (Կաշինուպոլիս) իսկական տեղը, որ հաճախ գտնվեր են դրական ապացույցներ այնտեղ ընդարձակ տարածություններ քաղաքատեղի մը գտնվելուն:

Նրան բոլորովին չհամոզվիր տեսնելով Զվարթնոցի շուրջը ընդարձակ տարածության վրա որոշ սահմանի մեջ անհավասար շափով բլուրներն ու թումբերը, որոնք պատմահնագիտական մեծամեծ գանձերու պահարան լինելուն մեծ հավաստիք կներկայացնեն, թվինք մի քանի իրական ապացույցներ, որոնք վերջին մի քանի տարվան մեջ երևցել են:

1. Այժմ [Պետական Պատմական] թանգարանում գտնվող հունարեն արձանագրությունը, որ Զվարթնոցից մեկ կիլոմետր դեպի արևմուտք դուրս է եկած Զանդուի առուն փորելիս:

2. Խաշիկ Զվարթնոցի և Ն. Կալայանի ընկերակցությամբ, Զվարթնոցից մեկ կամ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության մի քանի բլուրներու վրա կատարած փորձնական պեղումները, որոնք դրական արդյունք տվին, դուրս բերելով հեթանոսական շրջանի առարկաներ:

3. 1904 թվականին ժանդարտի կոտորվող անասնոց դիակները թաղելու համար Հոնիփսիմի վանքի առջևից դեպի Վարձաղիար տանող ճանապարհի կողքին փորված փոսերից մեկուն մեջ երևաց մի մեծ պարսպամաս, որուն արտաքին բուրգը ներկա Վաղարշապատի կողմն էր, ինչ որ ապացույց էր հակառակ կողմին վրա քաղաքի մը գոյության: Այն ժամանակ ես լուր տվի խաշիկ Զվարթնոցին և Սեբեոս վարդապետին² (այժմ եպիսկոպոս), որոնք ակնատես լինելուց հետո ոչ մի միջոց ձեռք չառին այդ պարսպի հետքը չկորցնելու համար, որն ընդմիշտ կրկին ծածկվեց հողի տակ: Սեբեոս վարդ. այն ժամանակ բավականացավ «Սեզգ. Հանդեսին» մեջ մի հակիրճ ծանոթությունով:

4. Այս տարի վերոհիշյալ պարսպը վերստին բաց անելու փորձ արվեց, սակայն միջոցներն այնքան քիչ էին, որ պեղումները նպատակին չհասած դադար տրվեց: Սակայն պարսպի փոխարեն 4 արշին խորության վրա դուրս եկավ մի հեթանոսական գերեզման, որը դարձյալ ծածկվեց առանց գերեզմանը բաց անելու:

Այս բոլոր պատահական գյուտերը միացած Զվարթնոցի և պատմագրական վկայություններու հետ, կարծեմ բավական են հաստատելու, որ հին Վաղարշա-

պատը, կամ Նոր Քաղաքը (Կաշինուպոլիս) ծածկված է Զվարթնոցը շրջապատող մեծ ու փոքր բլուրներու ներքև և փորձնական պեղումներն անհետաձգելի պետք է լինին հաշիկական Պոմպեի մը հայտնագործելու համար:

Այս հակիրճ տեսությունից հետո, կարծեմ կարելի կլինի բացատրել պատճառը, թե ինչու ներսեսը հատկապես այս տեղը ընտրեց իբր կաթողիկոսական աթոռ և կանգնեց Զվարթնոցի նման հոյակապ մի եկեղեցի:

Ներսեսի մասին ժամանակակից պատմագիրներ ավանդում են, որ սնված ու կրթված էր բյուզանդական արքունիքում, հասած էր զինվորական բարձր աստիճանի և զինվորական կարգով շատ տեղեր ման եկած էր բյուզանդական կայսրության սահմաններում:

Ահա այսպիսի բարձր արժանիքներով օժտված մի մարդ, հանկարծ կաթողիկոսանում է Հայաստանում այնպիսի ժամանակ, երբ արաբական արշավանքը սկսեր էր քանդել ու ավերել Հայաստանը:

Իր կաթողիկոսության առաջին տարին իսկ Գվինը քարոզանք եղավ արաբներու ձեռքով և բազմահազար մարդկանց կոտորածից հետո, Երեսուն և հինգ հազար հոգի գերի տարվեցան: (Սեբեոս, էջ 176: Անոնգ, էջ 10—11):

Ահա այս պարագային էր, որ ցայտուն կերպով հրեան կոզա Ներսեսի հզոր նկարագիրը և ձեռնիքից ոգին, որ առանց լքելու և հուսահատելու այս մեծ սղետին հանդես, ոչ միայն միջոցներ ձեռք առավ վշտահար ժողովրդին սփռվելու, այլ և ձեռնարկեց շատ մը շինարարական աշխատանքներու, ի միջի այլոց Զվարթնոցի և կաթողիկոսական տան կառուցման: Նոր Քաղաքի մեջ, ինչպես կբնորոշե պատմագիրը առ ձեռքով զմտաւ զկրթական արշաւանս հինիցն թշնամեաց, գեղեցիկ իմն մոլորթեամբ դնե ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի տանն Աստուծոյս:

Ներսեսի նման բարձր կրթություն ունեցող մի մարդ, որուն քաղաքացիական առավելությունները կրունականեն շատ ավելի գերակշիռ լինելը անվիճելի է, միթե՞ կարող էր գալ Վաղարշապատի ամառի տեղիքում բնակություն հաստատել, առանց մի խոշոր ծրագիր կամ մի մեծ նպատակ ունենալու: Իհարկե ոչ:

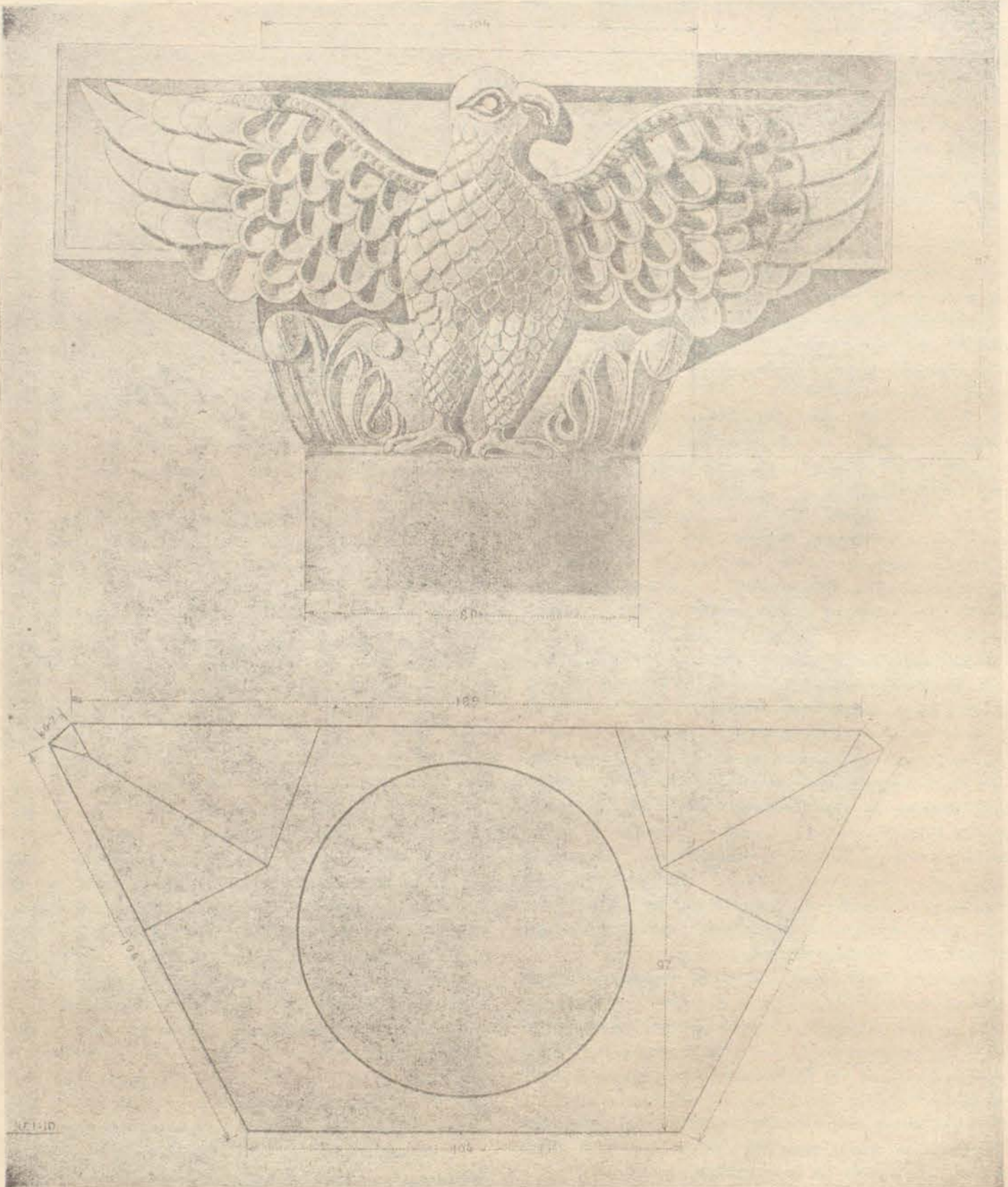
Մտա երկու դար էր, որ հին Վաղարշապատը անշքացել էր և համարյա հալածարվել էր մի դյուզի (այստեղ ս. Գրիգոր անուն պուլ կար բոտ Կաղանկատվացու): Ներսեսի օրով Գվինն ալ ավերակ դարձավ: շատ բնական էր, որ Ներսես չէր կարող հոգեպես և ֆիզիկապես ապրել Հայաստանի ավերակներու մեջ, անկասկած անոր մտքին մեջ ծագեց մի հանգուց խորհուրդ, որով պիտի անմահանար դարուց ի դարս և արդյունքը պիտի լիներ իրապես իր արժանավորություններու համապատասխան, և այդ խորհուրդը կամ ծրագիրն է՝ վերականգնել երկու հարյուր տարի ի վեր ավերված Վաղարշապատը և կամ Նոր Քաղաքը:

Հովհաննես կաթողիկոսի մեկ համարտ աշխարհը կհաստատե այս ենթադրությունը, որ եկեղեցին, կաթողիկոսարանը և շրջապատող պարիսպները ավար-

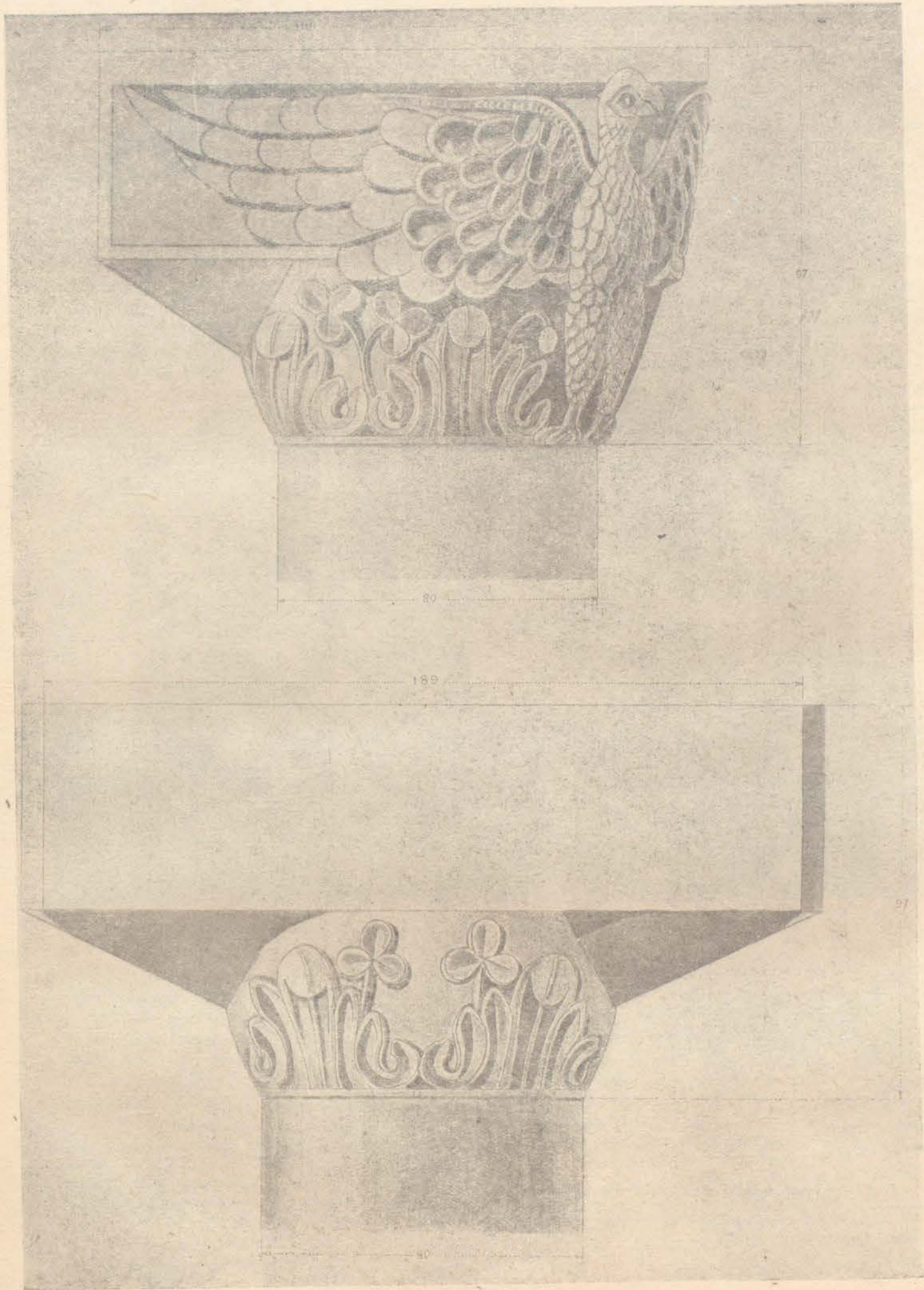
¹ Այսպես էր իրեն անվանում Զվարթնոցը պեղող խաշիկ վարդապետ Գաղայանը: Կազմող

² Մեսրոպ Տեր Մովսեսյանն է:

³ Յովհաննես կաթողիկոսի Գրասխանակերտեցու Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 83

Նկ. 12. Զվարթնոցի սաճարի ներքին արձանից խոյակի հակառակ մակարդակը

Նկ. 48. Զվարթնոցի տաճարի ներքին արձիւանիչ խոյակը կողքից և հետևից

տիկն հետո, «այլ կարգէալ կացուցանեւ ի նմա ամբարտաւանս երզումարաց քառ պայմանի Բաղաւաղաց, և ամեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ, գամենայն առագախիտ առապար դաշտավայրն ի գործ առկանեւ. տրեկեւ այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց»:¹

Անշուշտ ներսես պիտի հասնէր իր նպատակին, և թե քաղաքական մշտական փոփոխիկներ, ներքին կոխիկներ և կամավոր արսորը անոր թռչչոններուն արգելք չլինէին. այնուամենայնիվ իր ժամանակին «Շիեղ» մականունը ստացաւ:

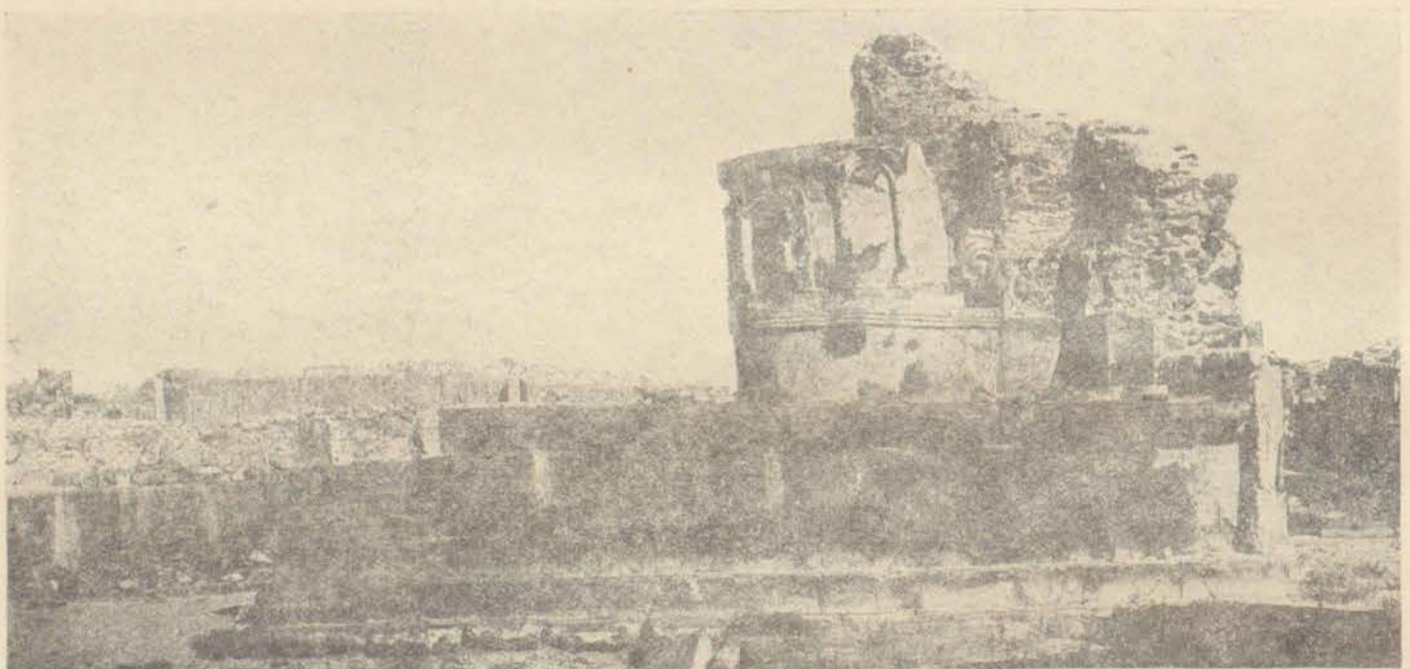
Դվինի երկրաշարժից հետո, Գեորգ կաթողիկոսին Զվարթնոց պալը ցույց կուտա, որ որոշ շափով շինացած էր Զվարթնոցի շուրջը և թերևս Քովմա Արծրունի այս նոր ներսեսաշէն քաղաքը կազմարկի «ի նոս Քաղախին» բռնելով: Արդ հառաջիկա պեղումները պիտի հաստատեն ոչ միայն հինները, այլ և ներսեսի օրով կատարված գործերը: Ուստի այժմ պետք է միանգամայն անձեռնմխելի պահել Զվարթնոցի շուրջը բոլոր հնագիտական տարածությունը հօգուտ պատմագրության և պեղումներու, այլ և փորձնական պեղումները պետք է սկսվին նույնիսկ պարիսպներն, որոնց ուղղությունը և սահմանը բավականին որոշ են:

* * *

1. Արծրունի շուրս անջատ սյուներու տակի բարձրությունը նորոգվեր է և եղերքներն լայնացուցեր են՝ հավանականաբար ճնշում նկատելով:

2. Այժմյան երեցած գրոցը չի կարող ներսես Շինողին պատկանել, որովհետև սա շինված է հետնագույն շինված բեմին վրա, այն ալ, հին սեղանին սահմանն շատ դուրս՝ բեմին կարնիզին եզերքին հավասար: Ներսեսի շինածն ալ ունե՞ր թե ոչ, հարց է: Գրոցի միաժամանակ շինված լինելուն վկայությունը տվողը Հովհաննես կաթողիկոսն է, որ երկու դար հետո է: Գուցէ բեմի բնդարձակումը Հովհ. կաթողիկոսն առաջ էր եղած, և ինքը ժամանակին կամ նորոգության անտեղյակ, կարծեր է, որ նույնիսկ ներսեսի շինածն է. այնուամենայնիվ հարց կմնար գիտենալու, թե ե՞րբ է բնդարձակված բեմը, բեմի բնդարձակումն առաջ գրոցը կա՞ր թե ոչ: Որո՞ւ կվերաբերի գրոցի ծրագիրը, և թե ներսեսի շինածը շունք գրոցը, կամ ի՞նչ ապացույց կա ներսեսի շինած լինելուն:

3. Հետաքրքրական է փնտրել պատճառները մըկրտություն ավազանը եկեղեցիի կենտրոնին վրա փոս

Նկ. 44. Զվարթնոցի տաճարի սեղանի և գրոցի ավերակները

շինվելուն և գտնել ժամանակը, մկրտությունը եկեղեցիի մեջ կատարելու սովորության սկիզբը: Բազմաթիվ նաև մյուս եկեղեցիներու մկրտարաններուն հետ, ի նրկատի առնելով ժողովրդ կանոնները, արդյո՞ք այս ձևը օտար չէ՞ր և կապ չունե՞ր ներսեսի քաղկեդոնիկության հետ: Հավանաբար փակվեցավ այս ավազանը, բեմի բնդարձակման ժամանակ և տեղը շինվեցավ խաչաձև քարե ավազանը, եթե հնար լինի գտնել ժամանակը և փոփոխությունը պատճառները թե՛ բեմին և թե՛ ավազանին:

4. Վերնահարկ սրահի սանդուղներուն տեղը քառ

¹ Հովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիան հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 88:

ամենայնի գտնելու ջանալ: Պետք է գտնել նաև մույթներու մեջ եղած սինյակներու դաների տեղը: Սանդուղներու տեսակետով ի նկատի ունենալ Քասախի եկեղեցիին սանդուղը, նմանապես Հովվի եկեղեցիին համար ալ միևնույն հետադրությունը անհրաժեշտ է, քանի որ վերջինս մանրանկարն է Զվարթնոցին:

5. Քահանայից դասին բեմին վրա կենսալուսն աղնարկները հավարել պատմագիրներն:

6. Պատկերները Զվարթնոցին մեջ պետք է բացա-

¹ Այս փորրիկ համավաճը Քորամանյանը գրել է Զվարթնոցի մոնոգրաֆիայի համար իբրև գիտություններ և հարցեր, որ և ապագրուել ենք համարյա անփոփոխ կերպով:

Կազմող

որի երևույթ համարել քաղկեդոնիկ կաթողիկոսներու համար և այս մասին օգտվել «Անահիտին» տված հոդվածներ: Նույնպես խոսել մոզայիկ պատկերներու մասին օտար ճանապարհորդներու Հայաստանի (Մուշ¹) մեջ տեսած պատկերներուն հին կարծելուն մասին դիտողություններ:

7. Ch. Diehl-ի և Ստրիտիգուսկիի գրածներին անպայման քաղվածքներ կատարել և ուղղումներ ընել անոնց պատճեններով:

8. Զվարթնոցի բոլորակ գալերեան երկհարկանի լինելուն վրա տեսություններ և վիճաբանություններ թե որտեղն էր աղբյուրը և այլ սովորություն պետք պահպանել Հայաստանի մեջ քաղաքապետ քաղկեդոնիկ եկեղեցիներու համար:

9. Զվարթնոցի ներքին մեծ աղբյուրը Ogive-ին թե plein de cintre. քննել այս հարցը, նկատելով որ դրսի պատին երեսի աղբյուրը pleine de cintre-են:

10. «Եւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիք կանգնեցին ճեմարան իմն երկնաման հրաշքարտար շինուածովք, երկագմբեթս և եռախորանս և երկուց կողմանէ գաւիթս և սրահակս, վերնատունս սեամբք և սրահլի յօրինուածովք շինեալ»:

Օրբելյանի այս նկարագրությունը այսուհի պարզապես ցույց կուտայ հայոց հնագույն եկեղեցիներու ձևը, երկու կողմանց գավիթներով և սրահակներով, և ճշտով կ'պատշաճեն Երեբունյի, Օձունի, և այլ նման տաճարներուն: Անշուշտ «երկուց կողմանէ գավիթս» բռնածեն պետք է հասկանանք՝ երկու կողմի սյունազարդ գավիթները և սրահակները նույնպես սնչակները երկու կողմին վրա, որ այժմ պահպանված կա Երեբունյի տաճարին վրա: Սակայն ամենեն հետաքրքրականը և կարևորը՝ այս նկարագրության մեջ Զվարթնոցի տեսակետով երկագմբեթ բառն է: Ուրիշ ոչ մեկ կերպով չի պատշաճեր երկու գմբեթ հայոց եկեղեցիներու վրա, կամ պետք է հինգ գմբեթանի լիներ, ինչպես հին էջմիածինը, Ավանի եկեղեցին, Անիի Առաքելոց եկեղեցին և կամ մեկ գմբեթանի, ուստի այս նկարագրության մեջ պետք է պարզ տեսնվի Զվարթնոցի երկու գմբեթը միմյանց վրա:

11. Զվարթնոցի գմբեթը բանտանթիվ ունի՞ր թե ոչ.— Եթե Զվարթնոցի մեջ գտնվի շորս մույթերու և բուրբակ սյունաշարերու հպումն ձևացած անկյուններուն վրա դրված բանտանթիվն և բուրբակներ, ինչպես կան Գագիկի շինած ս. Գրիգորի ավիսակներուն մեջ, այն ժամանակ անպայման պետք է հավատալ, որ Զվարթնոցի գմբեթը ևս շինված էր բանտանթիվն և բուրբակ, և այս տեսությամբ գոնե ավելի հին կլինի Հայաստանի մեջ բանտանթիվ շինելու սովորությունը, բայց այս հաստատությունով անպայման կհեռանա արդյոք թե այս սովորությունը Բյուզանդիոնեն բերված է, կամ տեղական ստեղծագործությունը: Համենայն դեպս 6-րդ դարուն Կ. Պոլսի ս. Ստեփանի աշտման գմբեթի բանտանթիվն և բուրբակը Տրդատ ճարտարապետին շինածն է և նախկինը միշտ կմնա անորոշ, քանի որ երկրաշարժով վերջին կործանուածն է ետո, Տրդատ ամբողջովին նորոգեց ս. Ստեփանի գմբեթը:

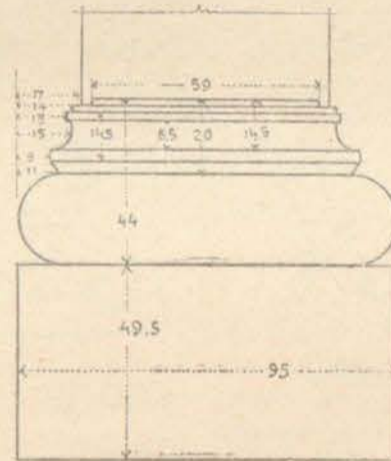
¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան Արքեպիսկոպոսի Սիսեակց. Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 71:

12. Զվարթնոցի մեջ գործածված ծածկի կղմինգրները համեմատել Մրենի, Բաղարանի, Մալա-Ղասուտի և այլ տեղերու կղմինգրներու հետ, և որ ավելին է Զվարթնոցի կղմինգրներու մեջ երեցած հատուկ գմբեթի կանի համար շինած կղմինգրներու վրա որոշ ուշադրություն դարձնել, թե ինչպես մեկ կողմը նեղ և մյուս կողմը լայն շինված են մասնավորապես մահեռնիքը:

* * *

Սյուներ

Ներքին խաչածեղի բոլոր խորիսխները կոտված են մի տեսակ սև քարերի, որոնց մեջն ընկած են մանր գալլախաղի փշրանքներ, բնականաբար սկզբում կատուցման ժամանակ ունեին նաև փայլ, որին ընդունակ է այս քարը: Որուն՞ը էր հանրը: Բայց կերևի թե քա-

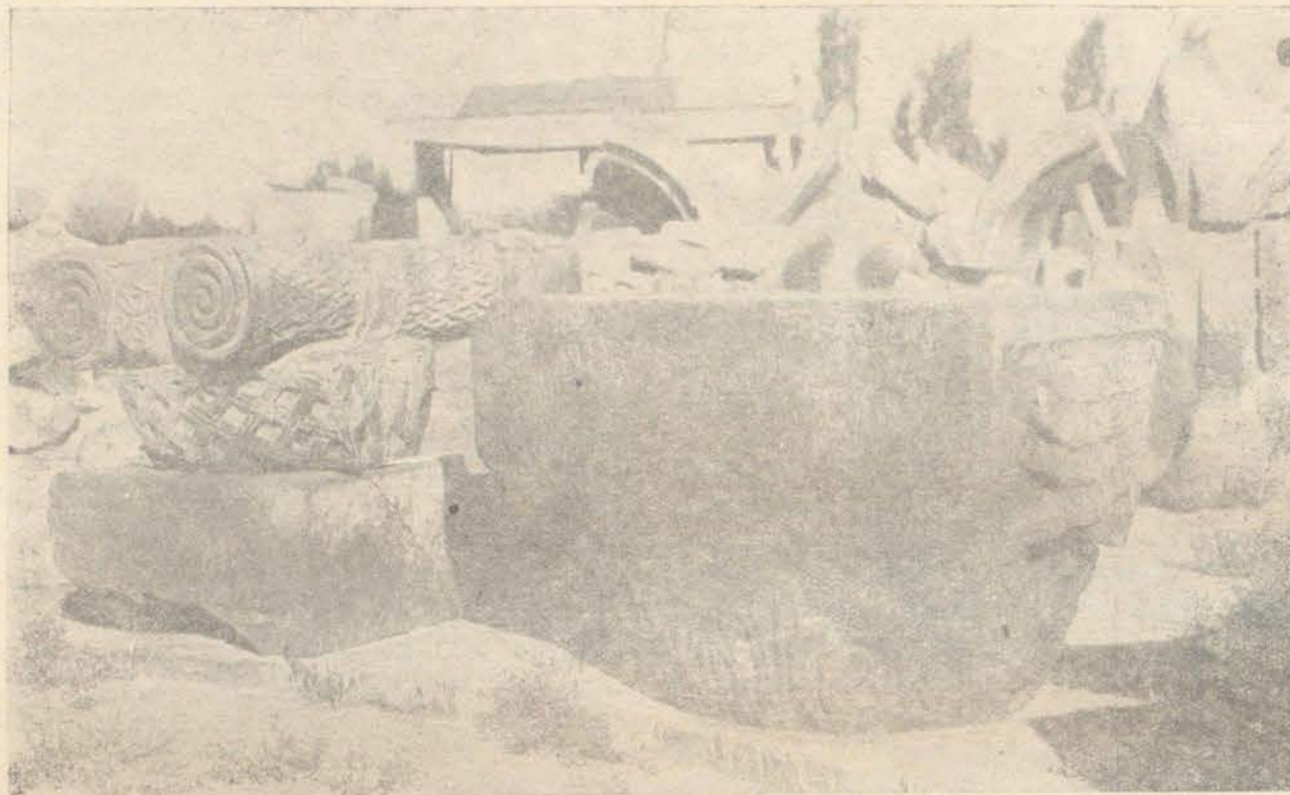

Նկ. 45. Զվարթնոցի տաճարի ներքին խաչածեղի սյունաշարերի խորիսխ

վարար բանակությունը չեն գտած այս քարերին, որուն պատճառով մի քանի խորիսխներ և տանուց քացառություն բոլոր խոչակներ, արծվի խոչակներն ալ միասին առնելով, մի ուրիշ տեսակ սև քար կոտված են, որոնք թեև պարունակում են իրենց մեջ գալլախաղի մանր փշրանքներ, սակայն շունին նախորդներուն ոչ փայլը, ոչ ալ կարծրությունը:

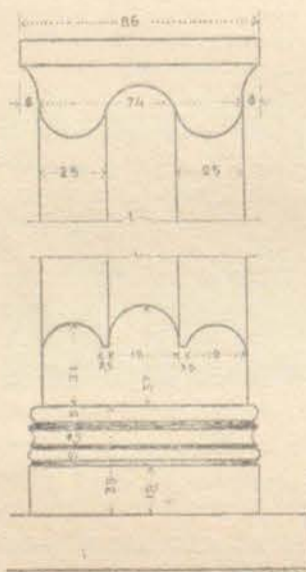
Այս սյուներու բուններն մնացած է միայն մեկ բեկոր հարավ արևմտյան որմնամույթի ետև, նույն տեղի արծվեսյունին պատկանող: Այս մնացորդն կհետևի, որ բոլոր բունները շիկագույն հրաբխային քարի շինված էին:

Այս բեկորը գրեթե ցույց կուտայ արծվի սյունին բունին ամբողջական մեծությունը, որովհետև երկու բուններն վրա ալ կգտնվին երկաթի գամի համար բացած ծակը՝ 11 սմ. երկարությամբ և 4,5 սմ. լայնությամբ, նույն շափով ևս փորված է արծվեսյան խորիսխին վրա: Բունի երկարությունն է մոտավորապես 225—230 սմ: Մայրերու հատվածակողմին վրա կան խաչածեղ փորվածքներ մոտավորապես մեկ սանտիմետր կամ քիչ ավելի լայնությունով, կազար հալեցնելով մեջը վազցնելու համար, որպեսզի ամբացնե գամը: Բոլոր սյունախորիսխները ունին թե՛ երկաթի տեղ և թե՛ արծիճ լեցնելու, տաճարի մյուս բոլոր սյուները թե՛ ներսն

Նկ. 46. Ջվարթնոցի տաճարի արձվեստյակ և կողովածն խոյակ

և թե՛ դուրսեն, միօրինակ հրաքիտային շեկ քարե շինված են խոյակ և խարխախներով, ինչպես տաճարին ամբողջ շենքը, բացառությամբ քանի մը պատասխանատու թուղերու, որոնք թեթև գորշագույն ավազաքարով շինված են:

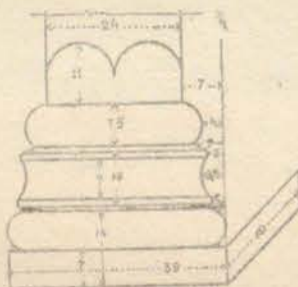

Նկ. 47. Ջվարթնոցի տաճարի չարվաչին մուտքի զույգ որմնասյուներ

և աններդաշնակ դասավորված. կրաշաղախը բազաղրված է մանր ավազներե դատ, նաև զանազան մեծության խճարարերե, սկսած սիսեոփ մեծութենեն մինչև հավկիթի շափ, բացի այն խիպարներեն, որոնք ծառայել են քարերու թողած քացք լեցնելուն: Պատերու քարերը ներսեն և դրսեն մինչև 125 սմ. մեծություն ունեցողներ

Պատեր

Պատերը միահամուռ շինած են սև, գորշ և առավելազույն շափով կարմրագույն քարերով միշտ խառն:

Նկ. 48. Ջվարթնոցի տաճարի արտաքին պատի ներսի երեսի որմնասյուների խարխախ

կան երկայնությամբ, իսկ խորության շափերը անհավասար են, ոմանք հազիվ 18 սմ. թանձրությամբ *abaque*-ներ են, իսկ ոմանք ետևի անտաշ մասերով մինչև 45 սմ. թանձրության կհասնին: Երկու երեսին դրած են երեսուպար քարերը, մեջտեղը կրաշաղախ և խիպար լեցված է, խիպարները դրված են հորիզոնական դիրքով:

Կամարներ

Տարբեր ձևով կտրված են դաշերիան ծածկող կամարներու քարերը, այս քարերը կտրված են նեղ ճակատով 35—55 սմ. մինչև 225—230 երկարությամբ, իսկ խորությունները մոտավորապես մինչև մեկ մետր պատին մեջ թաղված հանգիստին մոտերը, թեև կան մինչև 80 սմ. կարճ քարեր ալ, սակայն միշտ խոր պատին մեջ մտած կողմերեն:

Աղեղներ

Տաճարին մեջ կան ա. մայր սյուները միացնող աղեղներ, բ. խաչաձևի սյուները միացնող աղեղներ, գ. *galerie*-ին մեջեն երկրորդ գմբեթին խարխախ կազմող աղեղներ, դ. արտաքին որմնասյուներու աղեղներ, ե. պատուհաններու և դռներու աղեղներ:

Մայր սյուները միացնող աղեղները, որ մեծ մասամբ շինված են կարմրագույն քարերով, հնար եղածին շափ երկար շափերով կտրվածներ կան, իսկ մյուսները զանազան մեծությամբ, որոնց մեջ կան նաև ավելի քան մեկ մետր մեծությամբ աղեղնաքարեր:

Պատուհաններու աղեղները կան որ մի քարով տաշված են, իսկ կան մինչև երեք քարով կաղծած, որոնց մեջ կպատահին զանազան գույնի քարեր: Արտաքին

որմնասյուներու moulture-ներով աղեղները մինչև 115 սմ. երկարությամբ և ամբողջ moulture-ները վրան տեղա-
վորող լայնությամբ կարված են: Այս աղեղներուն մեջ

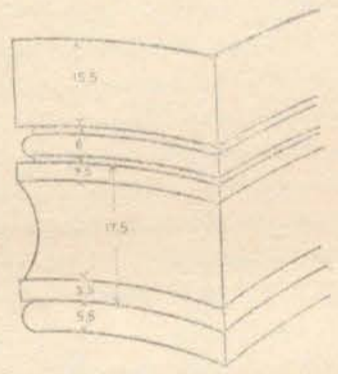
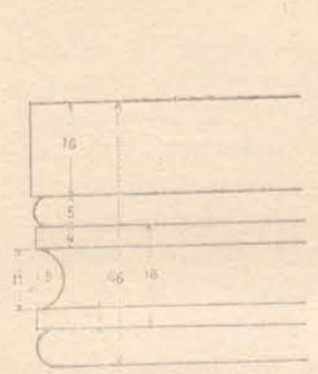
հազվապես են տեսնուի քարերով շինվածներ, սրանք բնի-
հանրապես կարմիր և շիկապույն քարերով են կազ-
մած:

Նկ. 49. Զվարթնոցի տաճարի վերին հարկի արտաքին որմնաշինության ընկերներ

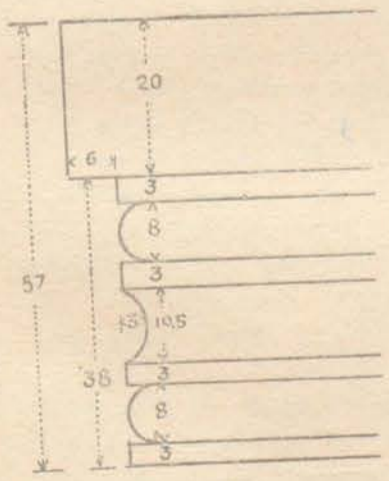
Քարակ պատուհաններ

Առհասարակ քարակ պատուհանները կազմած են երկու քարերով հաս հաս, պատահեցի, որ շուրս քարե-
րով են և կամ մեկ կողմը ամբողջ քար, իսկ մյուս կող-
մը երկու կտորով կազմված են:

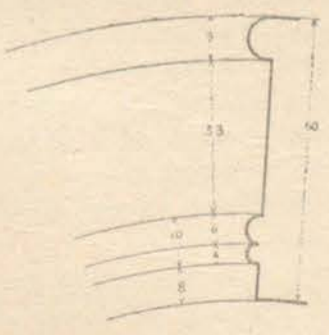

Նկ. 50. Զվարթնոցի տաճարի որմնաղեղի մուշտրները (հա-
վանային վերին հարկին պատկանող)

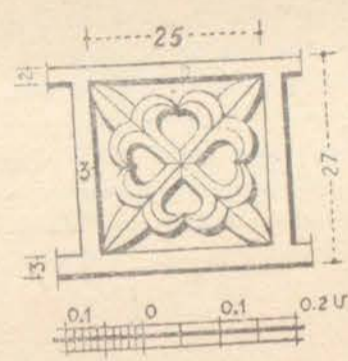
Նկ. 51. Զվարթնոցի տաճարի ներքին խաչածիր սյունաղաղթի
ներքին հակառի սյունաղա-
ծարները մուշտրները

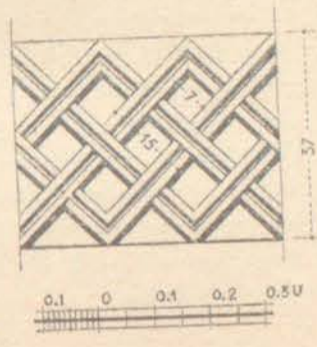
Նկ. 52. Զվարթնոցի տաճարի վերին հարկարմանին պատկա-
նող արտաքին որմնաղեղ

Նկ. 53. Զվարթնոցի տաճարի խաչածիր միջին տաճար հարդ
պատուհանի շրջանակի մու-
շտրները

Նկ. 54. Զվարթնոցի տաճարի պատկի հակառի քարակ

Նկ. 55. Զվարթնոցի տաճարի պատկի սար-
նահայաց մասի կողմ-
վարանդակը

Քիվ (պակ)

Քիվերն անհամեմատ դուրս ցցված են քան հաշվական ոճի սովորական պատկները: Ունին նաև

Նկ. 56. Զվարթնոցի տաճարի հարվային մուտքի կողմի
վարակի բարձրարանդակը

շատ կանոնավոր larmier-ներ շուրջանակի, նույնպես
անհամեմատ երկար մաս ունին պատին վրա հանդիսա-
մինչև 50—90 սմ. երկարությամբ:

Պատահաններ

Ներքին հարկի պատուհաններու շաբթ օրոշ է՝ սյու- ներու դասավորութիամբ. մեջը անցուցած է եղեր եր- կաթ վանդակ. ուղղահայացը՝ երեք երկաթլեռով, հորի- ցովականն ալ նույն համեմատութիամբ:

«Կրակատուն»

«Կրակատուն» պատերուն մեջ առանձին բացատու- թյուն չկա շինվածքով, բացի քանի մը մասերնն: Նախ պատի միջի վառարանաձև կամարը, որուն տակ շինված է որձաքարով մի խողովակ արևելքն ար- ևմուտք, շաբթով որձաքարեր են՝ 80 սմ. բարձրութիու- նով, ջալնուհետև սովորական բարերով շարունակած են պատերը, որոնց մեջ դրված են հողե խողովակներ, հա- տակազմին մեջ ցույց տված դասավորութիամբ, վերին վար, իսկ ներքևը socle-ին վրա պատուհանի նման բացվածքներ ունին 28 սմ. լայնությամբ. — ի՞նչ են ա- տներ: Քառակուսի սյուներու բաժնին մեջ ալ կան հողե խողովակներ սյուներուն մեջ, իսկ մեկ հատ ալ հյուսի- սային կողմի սենյակին հյուսիսային և արևմտյան պա- տի անկյունին վրա, այս բոլոր տեղերու բարերու շաբ- վածքները 7-րդ դարուն կպատկանին իրենց Interctice- ներու տաշվածքով: Երբեմն կան քարտաշ վարպետնե- րու նշաններ տաճարի վարպետներուն հետ համեմատ- վող: Այս սենյակի մեջ կան մինչև 125 սմ. երկարու- թյամբ բարեր:

դ. [ԶՎԱՐՔՆՈՑԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿԱԳՄԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ]

ա. Աշխատարանս նպատակը: Ներկա աշխատու- թյունս, որ գրեթե Զվարթնոցի ավերակների մասին ու- նեցած ուսումնասիրությանս մի գլուխը կկազմե, պետք է նախապես հայտնեմ, որ լիովին ճարտարապետական ուսումնասիրության բնույթ չունի, այլ նպատակ ունի մի մեծ և աննորելի թյուրիմացություն և կամ միտում- նավոր խեղաթյուրում ուղղելու, որը մասնավոր մի ան- հատի կողմից կապվում է Զվարթնոցի պատմական անցյալին հետ: Կարծեմ որ անհրաժեշտ է այդ խեղա- թյուրումը միանգամայն ուղղել և թույլ չտալ, որ ընդ- հանուր համոզում դառնա, վասնզի այս միտումնավոր խեղաթյուրումը ոչ միայն վնասում է Զվարթնոցի նը- ման մի հոյակապ հուշարձանի ճանաչելուն, այլև աղա- վազում է Հայաստանի քաղաքական և ազգային պատ- մությունը:

Իրականին միանգամայն հակասող այս աղավա- ցումները և քմածին մեկնությունները տարիներն ի վեր այնքան համառությամբ քարոզվել են ոչ միայն հայե- րի, այլ և օտար այցելուներին, գիտնական ճանաչար- հորդների, որ սկսել է ընդհանուրին սեփականություն դառնալ որպես մի ճշմարտություն և մի պատմական նշանավոր գյուտ, որուն կբաղձային հին պատմությամբ հետաքրքրվող գիտնականներ երկար տարիներն ի վեր: Թեև հայ գիտնականների և քանասերների համար, ծի-

ծաղիկի առասպելներ են խոսվածներն ու քարոզվա- ները այս պատմական «գյուտի» մասին, որովհետև ա- նոնք, լիովին ուսումնասիրած չինելով Հայաստանի անցյալի կրոնական և քաղաքական պատմությունը, միշտ հեղանջով և արհամարհանքով են վերաբերվել: Ասկայն սակավաթիվ հայ գիտնականներ բնավ չեն կա- րող արդարանալ իրենց հեղանջով և անտարբերու- թյունով, քանի որ անդին ահագին թվով պատմության անհմուտ մի հասարակություն սեննք, որն իբր մեծ ճշմարտություն, պատկառանքով լսում է սույն քմածին և խեղաթյուրված պատմական բացատրությունները: Հայ գիտնականին նվիրական պարտականությունն էր մինչև հիմա փոխանակ հեղանջով լսել անցնելու, ճշ- մարտությունը մամուլի միջոցով տարածելու ընդհա- նուր ժողովրդյան մեջ և վերջ դնելու այդ գուտ շահա- խնդրական առասպելներին: Այս հարցում ոչ միայն հայ հասարակությունը պետք էր ի նկատի ունենալ, այլ և այն մեծ թվով օտարազգի գիտնականներ և բարձրա- տիճան անձնավորություններ, որոնք ծանոթ չեն մեծ մասամբ հայոց պատմության և հին գրականության, անոնք հիացմամբ արձանագրում են միամտաբար ի- րենց հուշատետրին մեջ այս ցանկալի գյուտը և բաղ- մակողմանի կերպով վարձատրում են գյուտարարին և մամուլի սեփականություն դարձնում թե՛ պատմական անպատվարելի կեղծիքը և թե՛ այդ կեղծիքը ստեղծողի շունեցած արժանավորությունները:

Ուստի, Զվարթնոցի հոյակապ ավերակների մի մա- սին մեջ կրակապաշտական տաճար տեսնող ինքնակոչ պատմաբանի քարոզությունները սահմանափակելու և առեղծվածային կարծված հարցի լուծումը ուղիղ ճա- նապարհի վրա դնելու նպատակով, հարկ համարեցի ա- վելի ընդարձակ և մանրամասն գրել այս աշխատու- թյունս, քան Զվարթնոցի ամբողջական ուսումնասիրու- թյան նվիրված աշխատությանս մեջ:

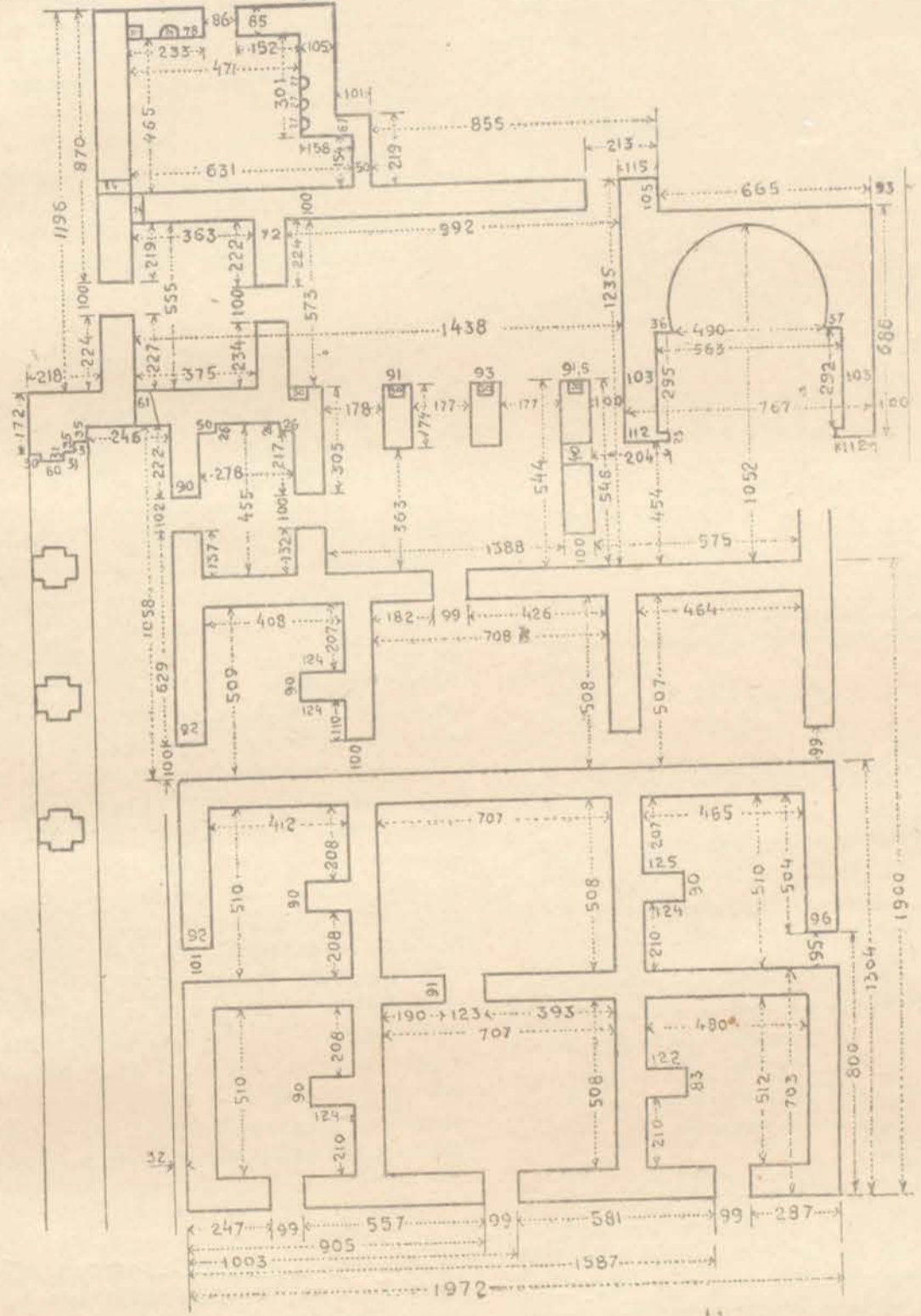
Էջմիածնից դեպի արևելք 3—4 կիլոմետր հեռավո- րության վրա կգտնվի Ներսես Գ. կաթողիկոսի ի հնումն առապար անվանած տեղի վրա կանգնած Զվարթնոց եկեղեցիի ավերակները: Այս ավերակները որ ի սկզբան բոլորովին հողով ծածկված էին և արտա- քուտ հողից վեր հազիվ նկատելի էին շորս գմբեթա- կիր սյուներու ծայրերը:

■ [1900] Թվականին էջմիածնի միաբան Խաչիկ ծ. վարդապետ սկսել է տեղի այս հուշակավոր ավերակը: Պեղումներով հայտնագործվել է ~~առ-միտոյն~~ Ներսես Գ-ի կանգնած հոյակապ եկեղեցին, որ ի հնումն բոլոր հայ մատենագիրներու մեծամեծ գովեստներով հիշատակ- ված է և մեծ տեղ գրաված է գեղարվեստի պատմու- թյան մեջ: Բացի տաճարեն, հայտնագործվել են տա- ճարի հարավային կողմը ընդարձակ շինությունների մնացորդներ, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են Զվարթնոցի կառուցման ժամանակի պատմության հա- մար:

Զվարթնոց եկեղեցին, գրեթե կզակի մի շինություն է, ի նկատի ունենալով անոր շինության ժամանակը, միջավայրը և երկրին քաղաքական ու տնտեսական վի- ճակը: Անոր հատակազծային ձևը, ճարտարապետական ոճը այնքան ինքնուրույն և Հայաստանին միայն հա-

տակ է, որ առաջիկա թույլ եւ տալիս ինձ այդ սեր հայկական համարելու, քանի չեն գտնված դեռ անոր նրամանները Հայաստանից դուրս և ավելի հնազուն քան Ջվարթնոցը: Հայաստանի մեջ այդ ինքնուրույն ճաշակով շինված հուշարձանը միակը չէ, գոյություն ունին որիչ շորս մեծ և փոքր հուշարձաններ ևս Հայաստանի

սահմաններում Ջվարթնոցի նմանությամբ շինված, որոնք են— 1. Ջվարթնոց, ս. Գրիգոր եկեղեցին 2. Անիի Գազկաշեն ս. Գրիգորը, 3. Ռավաղքյարի եկեղեցին՝ որն ըստ տեղեկատուի, շինությունը վերագրում է ներսեմ Շինողին, իսկ 4-րդն է Անիի հյուսիսային պարիսպներից դուրս կանգնված գողտրիկ Հովիվի եկեղեցին:

Նկ. 57. Ջվարթնոցի հարավային կողմի շինությունից խմբի հասակները

ցին: Ջվարթնոցի տաճարի շուրջը բացված շինությունաց մնացորդները գտնվում են հարավային և մասամբ հարավ արևմտյան կողմը, որոնք անշուշտ հատուկ էին կաթոլիկոսական տան և միաբան կղերական պաշտո-

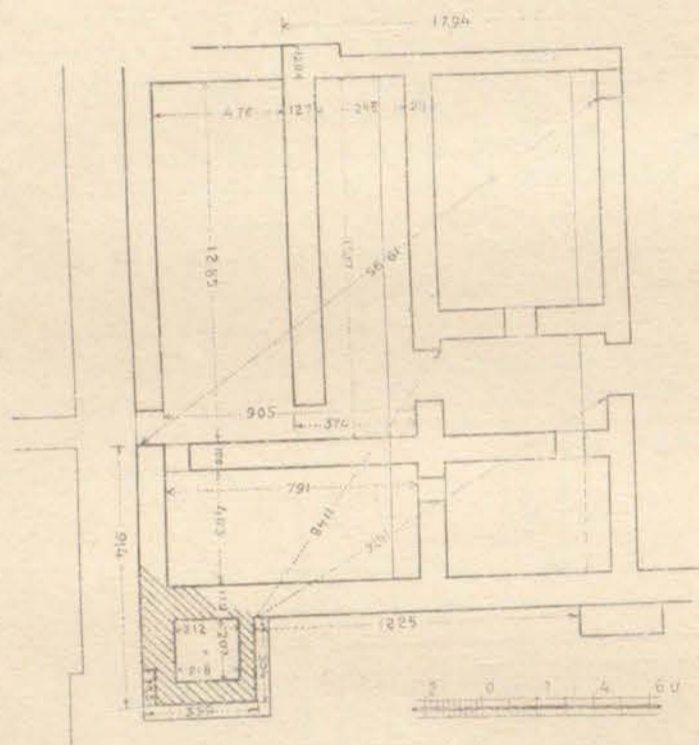
նեից բնակության: Ընդհանուր ավերակները կարելի է բաժանել շորս զանազան մասերու, որոնցից մեկը միայն առարկա է եղած քմածին ենթադրությունների և մեկնությունների:

Քնդհանուր ավերակների բաժանումները հետևյալներն են. —

1. Չվարթնոց բոլորակ տաճարը:
2. Կաթուղիկոսական դահլիճը և կաթուղիկոսական բնակության հատուկ բաժանումների տաճարի հարավ արևմտյան կողմը:
3. Կաթուղիկոսական շքախումբի և միաբան հոգևորականների բնակարաններ տաճարի հարավային կողմը:
4. Անկախ մյուս մասերից մի քանի ուրիշ բաժանումներ տաճարի հարավափողան ավերակների արևելյան ծայրին:

Ահա այս շորտրոյ մասն է, որուն միմյանցից անկախ մի քանի բաժանումների փոքր ինչ տարօրինակու-

կապաշտական տաճար կամ ատրուշան, քանի որ մեր հին պատմության մեջ գտնվում են հաս ու կոտոր տեղեկություններ, որ մեծամեծ անպատիվ ջանքեր և զոհողություններ եղել են սասանյան արքայից արքաների կողմն հայերին կրակապաշտ դարձնելու համար, սակայն հախուռն և առանց գրական փաստի վճռել և բարոզել, միանգամայն աններելի է: Հիրավի, Հայաստանում պարբերաբար խիստ նեղ սահմանների մեջ և շատ կարճ տևողությամբ ոչ միայն սասանական կրակապաշտություն, այլ և Հայաստանը շրջապատող բոլոր մեծ ազգերու կրոններն իրենց գրոշմը դրեր են հայոց սեփական կրոնին վրա. այդ խիստ բնական էր, իմ կարծիքով, բայց պետք է գիտենալ, թե այդ ազդեցությունը ինչ շափով եղել է, ինչքան ժամանակ տևել է և Հայաստանի ս'ր երկրամասին վրա է եղած:

Նկ. 58. Չվարթնոցի արևմտյան կողմի աջակողմյան շինությունների մի մասի հասակավանդակը

թյունը առիթ է տված պեղումները կատարող [Խաչիկ] վարդապետին մի կրակապաշտական տաճար գտած լինելու հավակնտ և համառորեն շարունակող բարոզների: Չկա մի այցելու, մանավանդ երբ այցելուն օտարական է, որին առանձին ոգևորությամբ, իբրև թանկագին գյուտ շնկարագրի և բացատրե մեր «պատմաբան» վարդապետը:

Որպեսզի ընթերցողները կարողանան ինձ հետ համեմատություն կատարել և լիովին ըմբռնել այս առեղծվածային մասի հատկանիշը, հարկ անհրաժեշտ կհամարեմ կրակապաշտության ծագումն մինչև մեր օրերը գոյություն ունեցող կրակապաշտական տաճարների ձևերը և կատարված ծիսական արարողությունները հավաքել գիտնականների ուսումնասիրություններից և ցույց տալ ընթերցողին, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք ինքը վճռե թե, իբրև կրակապաշտական տաճար ցույց տրված մասը հետափար նմանություն իսկ չունի կրակապաշտական տաճարի: Թեև տարօրինակ չէր լինի, որ Հայաստանում ևս պատահաբար գտնվեի կրա-

Հաստատված մի իրողություն է, որ քաղաքակրթական ամեն մի տարերք՝ զիտություն, արվեստներ, իշարս որոնց զեղարվեստ և ճարտարապետություն, երկրե երկիր փոխանցվել են քաղաքական և անտեսական շփումներու, պատերազմներու, գաղթականություններու և առևտրական հարաբերություններու միջոցով: Այսպես է պատահել նաև կրոնների և հավատալիքների փոխանցումը մեկ ազգեն մյուսը, մեկ երկրեն գետի մյուսը: Համարի պատահել է, որ պատերազմով հաղթական կամ կուլտուրայես բարձր մի ազգ, երբ քաղաքական և սովորական կամ իր ազդեցությունը տարածել է գրացի փոքր ազգերու վրա, տիրողին նշանաբանն է եղել այդ փոքր ազգերը ձուլել իր մեջ կրոնքի միջոցով, որպեսզի ապագային անշատողական խրատումներ առաջ չգան և իր տիրապետությունը երկարատև լինի, այդ համաձուլման ամենևն ուժեղ միջոցը համարել են իրենց կրոնի վարդապետությունը տարածել նվաճված ազգի մեջ: Անմիջապես կանգներ են կրոնական տաճարներ, կատարել են հանդիսավոր արարողություններ, եռանդուն կերպով անվերջ քարոզել են տիրողի կրոնի վարդապետությունները՝ նոր կրոնին բնակարանելու համար: Ետև անգամ պատահել է, որ նույնիսկ բուն միջոցների են դիմել կրոնական սկզբունքներ բնորոնել ապու համար: Այս բուն միջոցները, պետք է բռնել որ, երբեմն օգնել են, սակայն ոչ միշտ: Պատահել են դեպքեր, որ այդ բուն միջոցները առաջ են բերել համայնական կատարի բնորոնումներ, որով անփոխարինելի վնասների է ենթարկվել տիրապետելու ձգտողը:

Հայաստանը շատ կարճ ժամանակ միայն, պետական բացարձակ անկախություն է ունեցել, իսկ մնացյալ ժամանակներում, թե՛ քաղաքականապես և թե՛ կուլտուրայես, առավել կամ նվազ շափով ենթարկված է եղել շրջապատող մեծ ազգերի, բայց քաղաքական և կուլտուրական ազդեցությունից նաև որոշ շափով կրոնական հավատալիքների տեսակետով:

Այսօրվան գիտնականների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները ազացուցանում են, որ հին հայոց նախաքրիստոնեական կրոնը ենթարկված էր Հայաս-

տանին տիրող կամ Հայաստանի վրա գերիշխանություն ունեցող մեծ պետությունը կրոններուն, ինչպես հունա-հռոմեական, ասորա-բաղդակական, պարթևական, պարսկական և այլն և այլն: Միայն թե ոչ մի ազգի կրոն Հայաստանում նույնությամբ չէ ընդունված, այլ տեղական ճաշակի և դատողության համաձայն, քնտրանք մասեր պատվաստել են իրենց սեփական հիմնական կրոնին, որով հետզհետե, դարերի ընթացքում, կազմվեր է դրեթե շրջապատից անկախ մի կրոն, ծիսական առանձնատեսակ կանոններով և մեհյանական առանձին ձևերով:

Որովհետև այստեղ մեզ դբազեցնողը պիտի լինի առանձնապես կրակապաշտական կրոնը և անոր հատուկ տաճարների ձևերը, որոնք իբր թե երկար դարեր Հայաստանի մեջ պաշտաման առարկա եղան, պիտի սկսիմ համառոտակի արձանագրել կրակապաշտության ծագումը, հաջորդական փոխանցումները և անոր զարգացման շրջանները, Հայաստանը շրջապատող հին ազգերու մեջ, քաղելով գիտնականների կատարած ուսումնասիրություններին և վերջնական եզրակացություններին, որպեսզի կարողանանք քննել, համեմատել Հայաստանի մասին պատմական տվյալները և անոնց հետ կապ ունենալ կարծվող հայ հուշարձանների մնացորդները:

Աշխատությանս ընթացքում, բնականաբար, պիտի համեմատության դնեմ, բացի կրակապաշտական տաճարներից նաև Հայաստանից դուրս եղող ուրիշ ազգերի տաճարները, որոնց կապը ակներև է հեթանոս Հայաստանի տաճարների ձևերի հետ: Կարծում եմ, որ այս աշխատության ընթացքում, ես պիտի կարողանամ ցույց տալ, թե Հայաստան, ո՞ր կրոնքներից, ի՞նչ շափերով օգտվել է հավատալիքների և դիցապաշտության տեսակետով և ո՞ր ազգերի կրոնական տաճարների ձևերը եղել են իրենց ճաշակին և դավանանքին հարմար և կանգներ են տաճարներ նույն իրենց ընդունած ձևերով:

Բ. Կրակապաշտություն և կրակապաշտների տաճարները: Ինչպես կերևի, կրակի պաշտամունքը շափազանց հին է, ավելի վաղ, քան ասորա-բաղդակական հզոր պետությանը կազմվելը, ինչպես կրակի ճարտարապետության պատմարան Գալիելի Բամե իր ճարտարապետության ընդհանուր պատմության մեջ. թե օպա-մական արշալույսին գոյություն ստացավ կրակի պաշտամունքը հին առհաստիրական ցեղախմբերի ժամանակ: Առանց կանխադատելու, վերլուծելով հունական ավանդությունները, և անջատելով անոնք հերոսական դիցարանությունների, Ասիո մեջ պիտի գտնենք սկյուփական ցեղերի մի տիրապետության և հավատալիքների հետքերը պատմական ժամանակի արշալույսին: Այդ տիրապետությունը ապացուցված է մի մասնավոր կրոնի գոյությամբ, որ հավանորեն կհայտնար երկնային ժարմիններու և կրակի պաշտաման մեջ: Այս կրոնը մարդկային մի ուրիշ ցեղի հաստատած կապաշտության հակադիրն էր:

Մի հատուկ անուն Զորաստրինը, մասնավորապես կապված էր այս կրոնին, անուն մը, որ հույներ թարգմանեցին «աստեղաց պաշտամունք» անունով: Ամեն անգամ, որ պատմության մեջ կպատահի, սեմական

կապաշտությունն առաջ նախնական սկյուփների կողմից հաստատված տարերաց պաշտաման վերաբերող անցք մը, այնտեղ ուղղակի մի նմանություն կտեսնենք նախնական Զորաստրի վարդապետության հետ: Այն շփոթությունը, որ Զրադաշտի դարաշրջանի մասին դերակշիռ եղավ հունաց մեջ, հավանաբար կրոնական դադարներու կրկնակի շրջանի գերակշռությամբ կբացատրվի, այսինքն՝ սեմական տիրապետության հիմնարկությունն առաջ տարերաց մի պաշտաման գոյությունը և այս պաշտաման կրկին վերանորոգմամբ, որ երևան եկավ արեմենյանների օրով, սեմական վարդապետությունների տաան և յոթը դար տիրապետող լինելուց հետո: (Daniel Ramée. Hist. générale de l'Architecture, t. 1, p. 48—49):

Այս տողերից հետո, հեղինակը գանազան հին մատենագիրներից և նոր գիտնականների տեսություններից վկայություններ կբերի, հաստատելու համար այն տեսությունը, թե Զորաստրի պաշտամունքը շատ հին է և Զրադաշտի ձեռքով վերանորոգված է Արեմենյանների ժամանակ:

Այս ամենահին շրջանի կրակի պաշտամունքն է, որ հետո փոխանցվել է Ասորա-Բաղդակային: Թե ե՞րբ և ինչպե՞ս է փոխանցվել, այդ պարագաները մանրամասն գրել իմ նպատակես դուրս է, միայն թե ես այստեղ պիտի ընդգծեմ նախքան Արեմենյանները և Ասսանյանները, կրակի պաշտաման գոյությունը Ասորա-Բաղդակային մեջ, հիմնվելով գանազան արժանահավատ վկայությանց վրա՝ համառոտակի կբաղեմ այն տեսությունները, որ այս մասին ունեցեր են մեր ժամանակի գիտնականները:

Նախապես պետք է գիտնալ, որ հին ժամանակներու բազմատվածություն մեջ, աստվածությունները երկու դասակարգի կբաժանվեին. առաջինները բարձրագույն ստեղծող աստվածություններն էին, որոնք բովանդակ ահեղերի կազմակերպության և կառավարության մեջ իրենց առանձին դերն ունեին, երկրորդները բարձրագույն աստվածներու ձեռքով ստեղծված էին և անոնց ստորադրյալ սրբություններ կամ ոգիներ էին, որոնք բարձրագույն աստվածներից լիազորված էին անկախ կերպով գործել բարձրագույն աստվածների կողմից՝ իրենց հանձնված որոշ պաշտոնը կատարելու համար:

Տիեզերքի կառավարության համար բարձրագույն աստվածների ձեռքով ստեղծված երկրորդական աստվածությունների կամ պաշտելի ոգիների շարքին մեջ էր կրակի աստվածությունը, որը պաշտաման առարկա էր և կհամարվեր երկնից արեղական ներկայացուցիչ՝ բովանդակ երկրի վրա:

Բաղդակական երկրորդական աստվածությունները բաժանված էին երկու դասակարգի, դասակարգերն մեկը, իբրև օգնական և զործակատար մեծ աստվածների, բարի ոգիներ էին, իսկ մյուս դասակարգը՝ շար ոգիներ էին, որոնք ոչ միայն մարդկանց մոլորեցնելու և վնասելու համար անդադար կգործեին, այլ և այս երկու դասակարգերը իրար դեմ անդադար կվաճառեին:

Մեծ աստվածներ, շար ոգիներու պատճառելիք վնասները շեղարացնելու համար, բարի ոգիներուն օգնության կկանչեին, որոնք անդադար կկովեին շար ոգիների հետ և անոնց կհալածեին: Բարի ոգիներն մեկն

էր Gibil կամ Gibir կրակի աստվածութիւնը, որ գիշերից և խաղաղամած շրերից առաջ եկող Anounnaki կոչված շար ոգիների ամենագորեղ թշնամի աստվածութիւնն էր: (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique. Paris, 1895, p. 634—635):

Տների վառարանների մեջ զոհի սեղանների վրա վառված կրակի բոցերի երևումը կփախցնէր շար ոգիները և կցրէր անոնց զորութիւնը: Կրակը երկնքի արեգական ներկայացուցիչ կամ գերագույն քրմայետ էր երկրի վրա, իր բոցեղեն լեզուներով կխայթէր հակառակորդին և պատգամաբերն էր Mardouk կամ Asari-ի G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1904 թ., 164):

Շարդին, քննելով Ասորայտական բառի ծագումը և ստուգարանութիւնը, կհետևեցնէ, որ այս երկիրը պատկանելով հին Ասորեստանին և Ասորի միջոցով կրակի պաշտամունքը ընդհանրանալուն պատճառով այս երկիրը կոչվեցավ Asurpalcen այսինքն՝ pays d'Assour = ասորի երկիր, որ նշանակում է նաև կրակի երկիր: (Voyages du chevalier Chardin en Perse, t. II, p. 308—312, Paris, 1811 .

Թեև ձեռքի տակ չունիմ ասորա-քաղղեական կրոնի մասին բնորոշակ աղբյուրներ, սակայն կարծում եմ, որ ավելիին իսկ կարիք չկա, քանի որ անոնց կրոնական տաճարների ձևերը ընդհանրապես միօրինակ են և ունիմ ձեռքի տակ անոնց մի քանի օրինակները աշխատութիւնս մեջ գետեղելու համար, այստեղ էական այն է, որ հնագույն կրակապաշտութիւնն էր, որ ընդունված էր ասորա-քաղղեական կրոնի մեջ և շարունակվում էր դուցև նախորդեն քիչ տարբեր վերագրումներով և երկրորդական մի աստվածութիւն կամ պաշտելի ոգի էր:

Ասորա-Քաղղեայի մեջ վարդացող բազմաստվածյան կրոնը այնպիսի բարդութիւնների հասեր էր և այնպիսի խառնափնթոր մի վիճակ էր ստացել, որ քաղաքի քաղաք, երկրի երկիր միեկունչն աստծուն տարբեր վերագրումներ էին հատկացնում, բացի այս, նաև երկրի զանազան մասերում այնպիսի տեղական նոր աստվածութիւններ էին երևան գալիս, որը երկրի ուրիշ մասերում անծանոթ էր: Ահա այս անկերպարան վիճակին էր հասած Ասորա-Քաղղեայի բազմաստվածյան կրոնը իր անկման վերջին շրջաններում, երբ տեղի տվաւ ուրիշ նորագույն աշխարհակալների: Գրեթէ միեկունչն հողի վրա, միեկունչն երկրին տիրապետող իրանական ցեղին անցավ հին բազմաստվածութիւնը՝ իբրև պետական կրոն և հասավ մի անտանելի քառասյին գրութիւն:

Վերսիլի թե ժամանակի պահանջն էր Զրադաշտի երեմիայը, ինչպես նաև տարօրինակ մի զուգադիպութիւնը Զրադաշտի հետ միասին երևան են գալիս Զինաստանի մեջ Կոնֆուցիուս և Հնդկաստանի մեջ Բուդդա 6-րդ դարուն Ք. ա. մ. (D. Ramée. Hist. générale de l'Architecture, t. I, p. 46):

Տարակույս չկա, որ կրոնական այսպիսի բարդ և մարդկային բնկերականութիւն խզծին ու սրտին վրա ծանրացող մի ընդհանրական գրութիւն, առիթ պիտի տար բարեկարգիչներ երեկայուն: Միայն Պարսկաստանում, Չինաստանում և Հնդկաստանում չեն որ հավա-

տացյալները մի կոշմարային գրութիւնից աղատելու համար երեկան են եկել բարեկարգիչներ, կրոնը պարզելու և ավելի բարոյական սկզբունքների վրա հիմնելու համար: Այս իսկ պատճառներով է եղել, որ հետագայում ևս երևացել են ուրիշ բարեկարգիչներ ամեն ազգի և կրոնների մեջ, սակայն այս մասին խոսել իմ նպատակիցս դուրս է:

* * *

Որովհետև այժմ զբաղվելու ենք հին բազմաստվածյան ազգերի տաճարներու ձևերով, որոնք հետզհետե փոխանցվել են հաջորդող ազգերուն, ուստի գիտնականների տված տեղեկութիւններն հաջորդաբար կրագեմ այն գլխավոր մասերը, որոնք տաճարների ձևերին կվերաբերին, ծիսական արարողութիւններից կբնեմ միայն այն հատվածները, որոնք անմիջական կապ ունին տաճարի ձևին հետ և տաճարի ձևը ավելի լավ բնորոշելու հատկանիշն ունին: Ուստի նախապես բնորոշենք այն տաճարներու ձևերը, որոնք կգտնվին նախքան քաղղեացիները՝ հին ցեղերի գաղթականութիւն ժամանակ:

Քիչ առաջ զրեցի, որ հին սկյութացիների մեջ երևցավ բնագաղափարական կամ երկնային մարմինների մի պաշտամունք, ի շարս որոնց կգտնվեր նաև կրակի պաշտամունքը, այս մասին հետևյալը կգրէ Շարդին. — «Այս հին ազգերի պաշտաման արարողութիւնց համար, ինչպես կգրեն, հատուկ շինութիւններ չեն եղած իրր տաճար, ինչպես երևում է այս հին ազգերի կրոնական արարողութիւնները կատարվել են բացօթյա որոշ տեղերի վրա, որոնք թե՛ աղթատեղիներ էին և թե՛ կրոնական հանդիսավայրեր»:

Այս մասին Շարդին կգրէ հետևյալ տողերը. «Կային նաև ազգեր, որոնց կրոնական պաշտամունքները կկատարվէին բարձր բլուրներու և սարերու վրա, այս մասին կան բազմաթիվ վկայութիւններ...» (Voyages du chevalier Chardin en Perse t. II, p. 76):

Ասորա-քաղղեական կրոնն իր նախնական պարզ վիճակին մեջ ըստ էութիւնը բնութիւն և երկնային աստեղաց պաշտամունք էր և բնականաբար մի տեսակ շարունակութիւն էին սկյութական կրոնին, սակայն ասորաքաղղեացի, իրենց նախորդներու նման շվարկեցին, փոխանակ քաղաքներ և մարդկային բնակութիւններ հետո գնալով կրոնական հանդիսավայր պաշտամունքներ կատարելու, արվեստական կերպով այդ բարձունքները կամ սարերը մոտեցրել են քաղաքներին և մարդկային ամբոխին հսկայական ձեռագործ սարեր և բլուրներ կազմել, որոնց մասին բնորոշակ նկարագրութիւններ ունին ներկայիս պատմաբան-գիտնականներ:

Ասորեստանյան վիթխարի տաճարներն էին Zighouyat անվանված շենքերը, որոնց փլատակները միայն կան տեղին վրա, սակայն եվրոպացի գիտնականներ ոչ միայն անոնց նկարագրիչը տվել են մեզ, այլ և այդ վիթխարի տաճարների վերակազմութիւնները: Ծարտարապետութիւն պատմաբան Ա. Choisy-ն հետևյալը կգրէ այդ մասին. «Այն հսկայական բլուրներու նմանող աշտարակները, որոնք Բաբելոնի գլխավոր հուշարձանները եղան, մեհյանները և միեկունչն ժամանակ

աստղագիտարաններ էին, աստղաց պաշտաման մի
երկրի մեջ երկու գաղափարները կմիախառնվին: (A.
Cholsy, Hist. de l'Architect t. 1, p. 101—102):

Սկսած ասորա-քաղզեական ամենահին շրջանին
մինչև արեմինյան պետության կազմակերպման նախօ-
րյակին, պաշտաման հատուկ տաճարների մասին թեև
պատմական տեղեկություններ շատ հազվագյուտ են և
եղանակներն ալ խոստով են հօգուտ Ziggourât-ի, սա-
կայն այսօր պատմագիտության սեփականությունն են
գարձած այն մեծազանգված շինությունաց փլատակները,
որոնք անվիճելի կերպով քաղզեական մեհյաններ և միև-
նույն ժամանակ աստղագիտարաններ էին: Այս Ziggou-
rât-ները շինելակերպերու կամ փոքր հարամա-
սունքներու մեջ, թեև փոքրիկ տարբերություններ ունեն
միմյանցից, սակայն ընդհանուր ձևերով միատեսակ են
ամբողջ ասորա-քաղզեական երկրին մեջ: Ուրեմն այլևս
Ասորա-Քաղզեայի համար կրոնական տաճարի ուրիշ
ձև փնտրելը ավելորդ կլինի և սկզբից մինչև վերջ մի-
միայն Ziggourât-ը կմնա իբրև պաշտաման տաճար:
Ziggourât-ի լեռնանման վիթխարի զանգվածին գլու-
խը միայն կգտնվեր մի փոքր հարկածածուկ շենք, ո-
րուն մեջ կըրվին ըստ ոմանց մի մեծ աստծու արձան,
և ըստ այլոց՝ գիշերները անբուն կանցներ այդ սենյա-
կին մեջ մի բուրմ, որուն պաշտոններն մեկն էր հսկել
և դիտել մինչև առավոտ երկնից աստղերի ընթացքը:
Այս հսկայական շենքերի մասին ես կընեմ այստեղ
գիտնականների և պատմաբանների տված նկարագրու-
թյուններն ու բացատրությունները:

Ziggourât-ի այլազանություններն մեկը և պետք
է ըսել ավելի մեծն ու ճոխը, որ ըստ Maspero-ի ընդ-
հանրացած էր, այս այլազանություններն մեկ օրի-
նակին Belus-ի նվիրված մեհյան Ziggourât-ն է, ո-
րուն մանրամասն նկարագրություն կուտա ճարտարա-
պետության պատմաբան Գ. Ռամեո, հետևյալ կերպով.

«Բաբելոնի հարավ-արևմտյան անկյունին վրա
Մեմփիսի պիրամիդներն հետո ամենահին հեշտա-
կարանը Belus-ի մեհյանն էր հիմնված: Այս հսկայա-
կան շենքը գտնվեցավ Birs Nemrod ըսված ավերակ-
ներուն մեջ, եփրատեն ինը կիլոմետր հեռավորության
վրա: Այս ավերակներուն ծագումը երկար ժամանակ
անորոշ էր, կարծում էին, որ Բաբելոնի ավերակներն
այս շափ հետո ընկած տեղ, չէր կարող քաղաքի (Բա-
բելոնի) մասը կազմել: Բելի կամ Բաազի մեհյանը, ի
սկզբան ունեցավ մի քառակուսի պարիսպ ամեն կող-
մեն երկու ստաղ երկարությամբ, որուն մտից գունդը
անագապղնձե էին, և գոյություն ունեին տակավին Հե-
րոդոտի ժամանակ (484—425 ն. ք.):

Կեղրոնին վրա, կանգնված էր մեծազանգված մի
բառակուսի շինություն, ամեն կողմեն մեկ ստաղ (184 ու
94) (Herodote, II, CCLXXXI):

Առաջին շինության վրա կանգնված էր մի ուրիշը
(եերֆինից ավելի փոքր տարածությամբ), երկրորդին
վրա մի երրորդ և այսպես շարունակաբար մինչև յո-
թը: Սա ութ աստիճանով մի բուրդ էր խարխոսի շափով
մի ստաղ բարձրությունով, արտաբուստ շինված էին
աստիճաններ, որոնցմով կբարձրանային յուրաքանչյուր
հարկի վրա: Այս սանդուղներու կեղրոնին վրա կգտնը-
վին մի խուց և աթոռներ, որոնց վրա կհանդատանային
բարձրացողներ: Թեև պատմական տեղեկություններ չը-

կան այս հարկերու բարձրության մասին, սակայն ա-
նոնց յուրաքանչյուրը պետք էր որ 23 մետր բարձրու-
թյուն ունենար: Վերջին հարկի հարթավայրին (տանի-
քին) վրա կգտնվեր մի մեծ մատուռ, մատուռին մեջ
մեծ շքեղ անկողինն մոտ մի ոսկեղեն սեղան: Այս մե-
հյանին մեջ բնավ արձաններ չկային: Քաղզեացի կղի-
րականները պատմեցին Հերոդոտին որ, երկրեն մի կին
գիշերը կանցներ այնտեղ, ինչպես Եգիպտոսում Թեբեի
Ամմոնի տաճարին մեջ, ինչպես նաև Լիսիում Պատարի
(patara)՝ մեջ: «Այս ութ աստիճանավոր բուրդի ստո-
րուր կտեսնվեր մի մատուռ, ուր Բելը նստած ներկա-
յացնող ոսկեղեն մի մեծ արձան, արձանին մոտ ոսկե-
ղեն մի մեծ սեղան, պատվանդանը և աստիճանները
նույնպես ոսկեղեն էին, քաղզեացիները Հերոդոտին ա-
սացին, որ այն ամենը արժեն ութ հարյուր ոսկի տա-
ղանդ (հիսուն և վեց միլիոն ֆրանկ): Մատուռին
դուրսը ևս կտեսնվեր մի ոսկեղեն (զոհի) սեղան և ու-
րիշ մի շատ մեծ սեղան, որուն վրա կընհին տարեկա-
նից վեր զոհեր, որովհետև ոսկեղեն սեղանին վրա
թույլատրելի է զոհել միմիայն կաթնակեր անասուններ:
Քաղզեացիները այս աստծո տոնին օրը, մեծ սեղանին
վրա, ամեն տարի, հազար տաղանդ կշիռի ծանրու-
թյամբ խոնկ կծխեին (Herodote, II, CCLXXXIII)
գրեթե 24,970: Սրբազան պարիսպին մեջ կար նաև 12
արմկաչափ բարձրությամբ ոսկեծուլ մի արձան, որը
Քսերքեսս գրավեց:

«Հավանաբար այս բուրդն էր, որ քաղզեացի իբրև
աստեղագիտական գիտարան ծառայեցուցին, անշուշտ
այնտեղ էր, որ նաբուգոդոնոսորեն առաջ դիտնական-
ներ հաստատեցին իրենց դիտարանը»:

«Ալեքսանդր վճռած էր, որ իր Հնդկաստանն վե-
րադարձին, նորոգեր Baal-ի տաճարը, իր վերջին օ-
րերուն տասն հազար բանվոր աշխատեցուց այս ձեռ-
նարկի համար երկու ամսվան մեջ, բայց հաղիվ կա-
րողացավ նախկին շինության փլատակները մտքերի:
Մահը ընդհատեց այս աշխատությունները և իրմե հե-
տո, ոչ որ չի մտածեց այս աշխատությունները շարու-
նակելու մասին» (D. Ramée Hist. générale de l'Ar-
chitect. t. 1, p. 306—308):

Այս Ziggourât-ն աստիճանավոր աշտարակն
է, որ հույները հիացել էին, Բաբելոնի մեջ..... անոր
ավերակները կմնան, բայց դարերու ընթացքին մեջ՝
խորապես այնքան հաճախ խառնված էր, որ այսօր
այլևս չի գիտցվեր, թե, ի՞նչ կրովանդակեր նախնական
շինությունը: (G. Maspero, Hist. ancienne des peup-
les de l'Orient classique, Paris 1895, p. 628): Եվ որ
ավելի հետաքրքրական է և կարևոր այս աշխատությա-
նըս համար, «Մինչև այժմ ներքին հարկաբաժիննե-
րու ոչ մի հետք չի գտնված»:

«Այլազանության երկրորդ տեսակը որուն ընդհան-
րապես ստորին Քաղզեայի մեջ ավելի նախապատվու-
թյուն տրված էր, տարբերությունը այն էր, որ փոխա-
նակ միմյանցից հետզհետև փոքրացող խորանարդ
զանգվածները կեղրոնին վրա մեկմեկու վրա բարձրաց-
նելու, չէին անցներ կեղրոնական ուղղահայացը և մեկ
կողմին վրա՝ հետևը հանկարծական կբարձրանար հո-
ղեն, իսկ հակադիր կողմը կբացվեին ընդարձակ հար-
թավայրեր: Հարկերը ամբողջովին շինված էին արեգա-
կի տակ չորացված կավի զանգվածներով: Ամենակա-

տարր եղած մատուցը միմիայն մի սենյակի շափ էր, մի զոհի սեղան կհանգնվեր դրան առջև: Վերև կբարձրացվեր բացօթյա ուղիղ սանդուղներով, միայն յուրաքանչյուր հարթավայրի վրա առավել կամ նվազ բնդարձակություններ ընդհանրված գավիթով մը: Այս երկրորդ «այլազանության Ziggourât հաճախ կգտնվեին ինչպես մեկը Ուտի, մյուսը Երիզուի, մի երրորդը Ուրուկի (Ourouk-ի) մեջ, առանց խոսելու անոնց մասին, որոնք չեն հետազոտված»: (G. Maspero, անդ, էջ 627—628):

* * *

Որովհետև իմ նպատակս ասորաքաղաքական կրոնի աստվածաբանությունը ուսումնասիրելը չէ, կարծեմ թե բավական է ընդհանուր դժերով տված տեղեկությունները այդ հին կրոնի տաճարների մասին: Թեև կրոնը ժամանակի ընթացքում չափազանց բարդացել և մի բազմաստվածություն ստեղծվել էր: Եվ տեսանք միևնույն ժամանակ, թե ի՞նչպես աստվածություններ երկու դասակարգի էին բաժանվել, այսինքն՝ բարձրագույն աստվածություններ և երկրորդական աստվածություններ կամ պաշտելի սրբություններ:

Իմ նպատակիս համար անհրաժեշտ էր մի քիչ ավելի մանրամասն դրադվել անոնց տաճարներու ձևերով, հետևաբար մեջ բերի օրինակներ և տաճարներու ձևեր, որոնք բավական կլինեն ըմբռնելու համար թե ինչպես, նախապես բնապաշտ ժողովուրդը լեռներու և բարձունքներու վրա ծիսական արարողություններ կատարելի հետո, բնական բարձունքներուն վերջնական ձևը տվավ արվեստական բարձունքներով, այսինքն շինելով լեռնանման բարձր Ziggourât-ներ քաղաքներու և բնակություններու մոտիկ, որով ժողովուրդը ազատվում էր մասամբ աղոթքներու և հանդեսներու համար հեռավոր սարերու գագաթները բարձրանալու դժվարություններից: Որչափ որ անոնց հավատալիքներու մեջ խառնիխուռն բարդություններ առաջ եկել են, բարեխառնաբար իրենց տաճարներու ձևերը մինչև վերջը մնացել են անփոփոխ իրենց պարզություններ, մինչև այդ պետության և պետության հետ կրոնի անկումը և Ասորա-Քաղաքային փոխարինող նոր ազգերի կրոնական վերածնությունը:

* * *

Ասորա-Քաղաքայի կրոնը գրեթե սեփական կրոն դարձավ Ասորեստանին տիրապետող իրանական ցեղերին և երկրին հետ միասին ժառանգություն հղավ նաև անոնց կրոնը: Սակայն Ասորեստանին տիրապետող ցեղերն ունեին նաև իրենց սեփական հավատալիքները և կրոնական պաշտամունքները, որոնք խառնվեցան հին քաղաքական և ասորեստանյան կրոնի վարդապետությունների հետ և առաջ բերին մի անհանդուրժելի կացություն:

Հին բազմաստվածության վրա ավելանում էին միշտ նոր աստվածություններ և նորանոր սրբություններ, որոնց պաշտամունքը և մոգերու միշտ մեկզմեկ հակասող վարդապետությունները տաղտուկ ու դժգոհություններ էին պատճառում ժողովրդին: Ուստի այս ընդհանուր դժգոհությունը և խառնիխուռն վարդապետությունը բնական էր, որ պիտի առաջ բերեր մի մեծ հեղափոխություն, որուն գլուխը պիտի կանգնված լիներ մի մեծ մարգարե կամ պատգամախոս, որուն հետևի վանքը կլիներ հեղաշրջում և կրոնի պարզություն, ինչպես միշտ պատահել է ուրիշ երկրների հին կրոնների վերածնության և ընդհանուր բարեկարգության ժամանակ:

Նախկին Ասորեստանին հետագայում տիրապետող շորս զանազան իրանական ցեղերու, Մեդիայի, Բակտրիայի, պարսիկների և պարթևների կրոնը եղել է ասորեստանյան նախկին բնապաշտություն և միևնույն ժամանակ կրակի պաշտամունքը (Գ. Ռամոն, անդ, 346): Որ բակտրիական և պարսկական կրոնը ասորաքաղաքական կրոնի ազդեցության տակ էր և կամ անոր մի տեսակ շարունակություն էր, անժխտելի ապացույց են համարում, Ասուր աստու խորհրդանշանին, պարսկական կրոնի մեջ ընդունվելը քիչ փոփոխությամբ, առանց ընդհանուր ձևը և վերագրումը փոխվելու, միայն Ասուր անունը փոխվեցավ Ահուրամազդայի:

Ասորեստանյան բազմաստվածության կրոնը մինչև իրանական ցեղերուն անցնելը նոր վերածնություն կամ բարեկարգություն չի հիշվում պատմության մեջ, բայց Ասորեստանի անկումից հետո Բակտրիայի մեջ երևան է գալիս մի բարեկարգելի ավանդություն այն է՝ Զրադաշտի վարդապետության և սկզբունքների բարդությունը, որն անցնում է նաև արեմիսյան պարսիկներին:

Ահա այս Զրադաշտի բարդած Ահուրամազդան է, որ Հայաստանում հայ ժողովուրդից պաշտվել է հայկական Արամազդ անունով: Զրադաշտի վարդապետության համաձայն Ահուրամազդան տիեզերքը ստեղծող գլխավոր աստվածն էր, և կենդանացներ արեգակի, լուսնի, հողի, ջրի և ուրիշ մարդկային ճակատագրի վրա բարեբար ազդեցություն ունեցող մի քանի տարրերի պաշտամունքը: Թեև կրակի պաշտամունքը մագդակապետության սկզբնավորության ժամանակ գոյություն ունեցավ, սակայն, ինչպես տեսանք նախապես այս պաշտամունքը շատ հին ժամանակներից է գալիս, բայց ոչ իբրև գլխավոր աստվածություն, այլ իբրև մեծ սրբություն, իբրև արեգակի երկրավոր ներկայացուցիչ: Եստ տարիներ հետո սասանական շրջանին է, որ կրակին վերագրված դորությունները բազմանալով աստվածացավ, որուն շուրջ գրվեցան բազմաթիվ աղոթքներ և ստեղծվեցան երկար ծեսեր և արարողություններ:

Քանի որ իմ գլխավոր նպատակս է կրակապաշտական տաճարների մասին կատարել հետազոտություններ և բազմաստվածություններ, հետևաբար հարկ կհամարեմ մի քիչ ավելի երկար և մանրամասն գրել ոչ միայն տաճարների և անոնց ձևերի մասին, այլ և այդ տաճարների մեջ կատարված արարողությանը և ծեսերու այն մասերի վրա, որոնք բավականին տաճարների ձևերը բնորոշելու հատկությունն ունեն: Ուստի այս մասին աշխատությանս մեջ կրկին տեղ պիտի տամ սույն կրոնը ուսումնասիրող և հաստատուն եզրակացություններու հասնող գիտնական պատմաբաններու: Գարեոր մի հանգամանք է գիտենալու համար, թե Զրադաշտի երկնալը որչափ որ ավանդություններ կվերագրեն Բակտրիայի կամ արեմիսյան առաջին ժամանակներին, սակայն գիտնականների ուսումնասիրությունները միմյանց հա-

կասող եզրակացութեան են հասնում անոր երևնալու ժամանակի մասին: Գիտնականներից ոմանք միանդամայն առասպելական միայն կհամարին Զրադաշտը, ուրիշներ, որոնք հավատում են անոր գոյութեան, շատ հին ժամանակներու կտանին: Արդ, ինքս, որ պատմաբան կամ պատմագիր չեմ, հետևաբար ոչ մի սեփական կարծիք չեմ կարող ունենալ այս մասին, ուստի կբաղեմ հատվածներ հանրածանոթ գիտնականներից:

* * *

Մեղացիների և պարսիկների կրոնը՝ իրենց իրապես և հաստատապես պատմութեան ասպարեզ իջնելու պահուն—Ջորոաստրի կրոնն էր, սակայն ենթարկված մի կերպ բարեփոխութեան կամ մի տեսակ վերածնութեան: Այն Ջորոաստրը, որ ապրում էր Վշտասպի, այսինքն՝ Դարեհի ժամանակ, որը բարձրացավ Կյուրոսի և Կամբիզի գահը և գլուխ եղավ պարսիկների արքային ընտանիքի ճյուղ բակտրիական տոհմի, վերահաստատեց մի կրոն Ասորեստանի այն մասի վրա, որ ձևակերպված և գործադրութեան մեջ էր ասորեստանյան պետութեան արիական տարրերի կողմից: Այս կրոնը կրադականար եզրկատարներից փոխառյալ սկզբունքների մի խառնուրդն և սեմական երկասիրութուններն: Ջորոաստրի ծագումը Ասորեստանից էր, ուր գոյութեան ունէր Սպոտա կամ Ուրմիա մեծ լիճը, Վերին Մեդիայի գավառում: Այստեղ այս պաշտամունքը օտարականների հովանավորութեան ներքո ավելի անաղարտ պահված էր, քան թե դաշտային տեղերու մեջ: Այս կրակի պաշտամունքը շատ հին էր, ինչպես ասել ենք մեր ներածութեան մեջ, կվերաբերի Horma իմաստունին, որ ինք ևս աստվածացավ: Նա հույներից անվանվեցավ Omanos, որ ներկայացված է անմահացնող կենաց ծառով:

Բոլոր հեղինակներ համաձայն են այն կետի վրա, թե պարսիկներ աստվածներ ներկայացնող արձաններ չունենին: Պողոսիոս (աշխարհագիր II-րդ դարու) և Ստրաբոն (Տիբերիոս կաշսեր (14—37) ժամանակակից) առաջինն են, որ աթաշկահի կամ կրակի սեղանի (autel) մասին կիտոսին, ինչպես որ այսօր կտեսնվի աստվածուհին պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե կհաստատե, որ պարսիկներ, հետագույն ժամանակների մեջ իրենց աստվածներուն մարդկային կերպարանքով արձաններ են շինել: Օբյուսի որդի Արտաքսերքեսս, պետք է որ առաջին անգամ մտցրած լինի այս պաշտամունքը, ինքը պետք է հրամայած լինի, որ Անահիտի արձանները շինվեին Բաբելոնի, Շոշի, Էկրատանի, Պերսեպոլիսի, Բակտրիայի, Գամասի և Սարգայի մեջ: Այսօր տակավին կտեսնվին Դարեհի կանգնած հուշարձանների վրա Ասորեստանի նմանութեամբ աստվածութեանների փորձրդավոր պատկերներ և Ստրաբոն կհաստատե, թե Omanos (Horma) աստվածը և Անահիտ աստվածուհուն պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե Omanos-ի պատկերները կտարվին զանազան հանդեսներու Վերջապես, զարմանալի չէ, որ արևմտյան իրանցիները, շրջապատված կրոնական արձաններ գործածող ժողովուրդներով, կամաց-կամաց շարժվեին և մուտ չգտնեին իրենց մեջ արձանների գործածութունը: (D. Ramée, Hist. generale de l'architecture, p. 346—349).

* * *

Ապահովապես նվազ ծանոթ են արևելքը կառավարողներ. դասական ժամանակի պատմագիրներ կարողացան միայն Պարսկաստանի նկատմամբ ընթացիկ ավանդութունները հավաքել, տիրապետողները ոչ մի հիշատակարան չեն թողած իրենց պատմութեան:

Կրոնը ավելի արևելքում հաստատված էր իր խոշոր գծերուն մեջ, երբ ժողովուրդը ապստամբեցավ Ասորեստանի պալի դեմ և այն ժամանակվան տիրապետողի կրած խոստովանող անունը ապացույց է, որ կրոնը գործածութեան մեջ էր արքայական ընտանիքի մեջ: Գրեթե չպիտի կարողանանք հասկանալ այն զանազան հեղաշրջումները, որ կատարվեց այս կրոնը իր ամենահին ձևը ստանալեն առաջ, որոնք սուրբ գրքերը պահեր են մեզ: Ըստ ոմանց մագդեականութունը ծագում առավ Aryanem Vâedo-ի մեջ, ըստ այլոց միայն Մեդիայի մեջ ծագում առավ՝ իրանական գաղթականութեան գրեթե վերջին ժամանակներուն մեջ:¹ Հուսկ հետո, ինչ որ դարերու գործ էր վերագրեցին միայն մի մարդու ազդեցութեան, ազգային ավանդութունները, ճշմարիտ կրոնը հաստատած լինելու պատիվը վերագրեցին Զրադաշտ (Ջորոաստր) մարգարեին: Գրեթե գասական ժամանակների բոլոր գրողներ համաձայն են այս անձնավորութունը առասպելական հնագույն ժամանակի մեջ դնել: Հեռմիպպոս և Էուդորս կպնդեն թե, նա կծագեր Ալեքսանդրից վեց կամ յոթը հազար տարի առաջ, բայց Պլինիոս կբերե, թե հազար տարի առաջ էր քան Մովսես և Լյուդացի Քսանթաս կհաստատե, որ իր մահվանն վեց հարյուր տարի էր անցել,² երբ Քսերքեսս արշավեց Աթենքի վրա: Ըստ ամենահին ավանդութեան նա ծնած էր Ռարայի մեջ Մեդիայում կամ Ասորեստանի մեջ և կապեր իրանական ցեղի առաջին դարուն, այն ժամանակներում, որ ժողովուրդը տակավին բնակած էր Բակտրիայի մեջ: Նա արքայական սերունդից էր և նախքան իր ծնունդը աստուծոց ընտրված էր աշխարհը բարեկարգելու համար: Իր մանկութունը և երիտասարդութունը մշտական պայքար եղավ հանդեպ զեմիրու, միշտ հարձակող եղավ, միշտ հաղթող էր և ամեն մի փորձութունից ավելի կատարյալ դուրս կգար: Երբ երեսուն տարեկան եղավ գերագույն ոգի Վոհումանոն երևեցավ անոր և առաջնորդեց Ահուրամազդայի ներկայութեան: Աստված հարցաքննութեան հրավիրելով հարցուց անոր. «ո՞րոնք են երկրի վրա լավագույն արարածները», նա պատասխանեց, որ «մարդկանց մեջ այն է լավագույնը, որուն սիրտը մաքուր է»: Հետո ուղեց գիտնալ յուրաքանչյուր հրեշտակի անունն ու պաշտոնը, բնույթը և վերագրումները, վատ սկզբունքները: Ահուրամազդան անցավ բոցեղեն լեռան վրային, թույլ տվավ բանալ իր մարմինը և սրտին մեջ հալած մետաղ լեցնել տալ, առանց որեէ վնաս կրելու: Այս բաներն հետո, աստուծու ձեռքից ընդունեց Ավես-

¹ G. Maspero. Hist. Ancienne des peuples de l'Orient. p. 609.

² Ահաբոսի մեջ՝ բան տարի է գրված փոխանակ վեց հարյուրի:

Կազմող

տան՝ օրինաց գիրքը և վերստին զրկվեց երկրի վրա: Aourvatâçpa որդի Վիշտասպի մոտ, որ կթագավորեր այն ժամանակ Բակտրիայի վրա և ասպարեզ կարգաց պալատի գիտնականներուն: Երեք օր երեսուն հոգի աջ կողմեն, երեսուն հոգի ձախ կողմեն փորձեցին վիճել և մոլորեցնել, երբ որ վիճողները խոստովանեցին իրենց պարտվելը, այն ժամանակ հայտարարվեց, որ ինքը կուգար աստուծո կողմեն և սկսեց կարգալ Ավեստան վեհագետներու առջև: Իմաստուններից հալածվելով և իբրև խաբերա և անբարիշտ ամբաստանվելով, անոնց հաղթեց պերճախոսությամբ իր հրաշքներով: Վիշտասպը՝ իր կինը և զավակը հավատացին անոր և ժողովուրդան մեծ մասը հետևեցին անոնց օրինակին: Ավանդությունը նաև կավելացնե քի տակավին երկար ապրեցավ ամենից մեծարված իր առաջնորդության սրբության պատճառով: Ըստ ոմանց կայծակնահար մեռավ, ըստ ուրիշների Balkh-ի (Բակտրիա) մեջ թուրանյան մի զինվորի ձեռքով խողխողվեց: Հաճախ խնդիր եղած է, որ նա մի պատմական անձնավորություն է, թե՛ մի դիցաբանական հերոս, այսպիսի մի հարց որոշ կերպով չի կարելի վճռել, բայց կարելի է ապահով լինել որ, եթե իսկապես ապրեցավ, սակայն իր անունից ջոկ անկեց ոչինչ չհասավ մեզ:

Սկզբում, Իրանի պիսավոր աստվածը երկրների ամբողջական բոլորակն էր, աստվածներից ամենեն զորավորը, որովհետև նա «հագած ուներ երկնքի հաստատուն կամարը», ավելի գեղեցիկը, ավելի իմացականը, որուն անդամները ունին ամենեն ավելի ներդաշնակ համաշարփություն, իր մարմինը լույսն է, «Գերագույն և անսահման» արեգակը և լուսինը իր աչքերն են: Հետո առանց կորցնելու իր նախնական հատկանիշը, հետզհետե փոխվեցավ վերացականի և գրեթե ամբողջովին հեռացավ նյութականից: Սկզբում, Ահուրամազդան ներկայացնելու համար փոխ առին Ասուրի խորհրդանշանը և արձանագործները թևավոր բոլորակի կամ պսակի մեջեն զուրս եկող մի կիսամարմին ցույց տվին, ինչպես հարթաքանդակ կզրոյմվեր նիսվեի հուշարձաններու ճակատին. հետագային երևակայեցին պատկանելի հասակով մի թագավոր, որ կհայտնվեր երբեմն Իրանի գերիշխաններուն: Ահուրամազդա անունը կուտային անոր ամենագետ, բարության ոգի, գերազանցորեն իմաստուն, լուսավորը, շողջողունը, ամենամեծը, ամենաբարձրն, ամենակատարյալը, ամենախիմաստունը և ամենագեղեցիկը: Ինք անստեղծ է, բայց ստեղծել է ամեն ինչ, իր գործերի վարչության մեջ, ներկա է իրեն ենթարկված էություններու լեզբոնով: Իր աշակիցների կարողությունները վեց հատ գերագույն ոգիներ են, որոնք Ameshaçpentas (Amchaspands) «բարեգործ անմահներ» կկոչվելին: Սկզբից բնության աստվածներն էին արեգակը, լուսինը, երկիրը, բամբները և ջրերը, բայց հետո անոնց հավաղ նյութական պաշտոններ վերագրվեցին, անոնցմե բնորվեցին vâhaumano «բարի ոգին» Ashavaista «ամենամարտի» khshathravairya «ցանկալի թագավորություն»: Çpenta ârmaïii «կատարյալ իմաստությունը», Haourvatât առողջությունը, Ameretat «անմահությունը»: Իրենց տիրոջ նման լուսավոր այս յոթը միասին ունին միևնույն մտածությունը, միևնույն խոսքը, միևնույն գործը, միևնույն հայրը, միևնույն տերը, այլ սակայն անոնցմե յուրաքանչյուրը իրեն հա-

տուկ տիրապետության սահմանն ուներ, որով ինքը կզբաղվեր, առանց օտար հսկողության: Բարի ոգին կհսկեր տաճարներու վրա, ամենամարտի կհսկեր կրթակի վրա, ցանկալի թագավորությունը՝ մետաղների վրա, կատարյալ իմաստությունը՝ երկրի (հողերի) վրա, առողջությունը և անմահությունը բույսերի և օդի վրա: Ասոնցմե դատ, տիեզերքի մեջ տարածված են հազարավոր Yazatas (Yzeds)-ներ, որ կհսկեն տիեզերքի մասերի և կազմվածքի պահպանության վրա: Աստվածային լույսի ոգին Միթրան կհսկի գեղեցիկ արտափայլերուն, արթուն Միթրան երկնային Yazatas-ներին. առաջինը, արագաթոշ հեծյալ անմահ արեգակից առաջ, ոսկեղենիկ պերճությունը, առաջինը կսլանա Հեռա լեռան գլուխը, առաջինը կբռնի գեղեցիկ գագաթները, և իր բարերար հայացքը կխոնարհեցնե արիացիներու բնակարաններու վրա:¹

Ահուրամազդան և իր ընկերները ոչ տաճարներ ունեն և ոչ խորաններ, թեպետ երբեմն մարդու և կենդանի նմանությամբ պատկերներ ձևակերպեցին հարթաքանդակներու մեջ, բայց ոչ ոք չէր կարող համարձակել նույն կենդանական և մարգարեական պատկերները շինել իրենց սրբարաններու մեջ, որոնց մեծարու մ էին ասորեստանցիներ և եգիպտացիներ: Սակայն բրուցներու բարձունքին պալատներու մեջ, քաղաքներու կեդրոնին վրա, ատրուշան, այսինքն պատասպարան կիանգնեին, որ ի պատիվ անոնց՝ կրակը կվառվեր և չէր մարվեր դարե ի դար: Այն ատրուշանները առհասարակ զույգ զույգ կշինվեին, և այսպես է, որ կհանդիպենք զանազան կողմերու ավերակների մեջ, ինչպես նաք Ռոստեմի մեջ: Ատրուշանները խորանարդ ձև ունին և կնմանին կցված աշտարակներու չորս անկյուններու վրա, կիսաբոլորակ աղեղներով պսակված սյուներով, եռանկյունի ատամնաշարերով շրջապատված է վերեից և տանիքի վրա խարույկը դրվելու հատուկ տեղը թեթևակի փորված է:

Ձոհի արարողությունը երկարատև էր և կբարդանար ձեռնավորությամբ (manipulation) ու ծիսակատարության հատուկ դյուբական անվերջ երգեցողություններով, որ որ հային մշտավառ կրակ պահելու համար շահմանված ատրուշաններ, այնտեղ կրակը կվառնին նախապես կեղևը հանված և մարգարծով ճյուղերով (ճիպոտ), հետո կպահեն բնտիր տեսակի փայտերի հետ, նախապատվություն էին տալիս նոճիին և սարդենիին: Բայց զպուշանում էին կրակը ուժեղացնելու համար բերանով փշելե, մարդկային շունչը սրբապղծում էր կրակը և ով որ կամավորապես այս ծանր հանցանքը կգործեր՝ մահուամբ կպատժվեր: Սովորական նվերները կբաղկանային հացե, պտուղների, անուշահոտությամբ, ծաղիկների, բայց երբ առիթը պահանջում էր մի արյունալի զոհաբերություն, նախապատիվ համարված զոհը ձին էր, հետո եզը, կովը, ոչխարը, ուղտը, էջը և եղջերուն: Երբ մեկը կցանկանար մեռչալներու աստուծուն շնորհը ստանալ, մի մարդ կգոհեր: Ահուրամազդայի երկրային ներկայացուցիչ թագավորը երգեցողական արարողություններու կմասնակցեր, եթե ինք բարեհաճեր, բայց բացի իրենից, ոչ որի ներե-

¹ Masp., Hist., ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1909, p. 609—613.

լի չէր ազատ համարվել մոզերի միջնորդությունից: Հավատացյալները թափորով կերթալին ծիսակատարության հատկացալ տեղը, ուր կղերը (քահանան) խույրը գլխին դրած կոզեկոշեր ցած ու խորհրդավոր ձայնով, թագավորին և ազգին համար երկնային օրհնությունը խնդրելով: Հետո զոհը կտաներ գլխին մի հարված տալով, մաս մաս կկտրտեր և կբաժաներ ներկա եզոզներուն, առանց մի մաս թողելու, մի քանի պարագաներու մեջ, զոհը ամբողջովին կայրվեր, բայց հաճախ մի կտոր ճարպից և փորտիքներից կձգեին կրակի վրա, զոհարարը խույրից կախված ժապավեններով բերանը կծածկեր, իր շնչի կրակին հպելը արգելելու համար, ձեռքը կրաններ մոշենի ճյուղերու փոքր խուրձը բարեման և կպատրաստեր հառմա-ի խորհրդավոր ըմպելիքը: (Maspero, Hist. ancienne des peuples de l'Orient, p. 620—622).

Հին պարսիկները քաղցեացիներու կրոնքը եզոզ աստղերու պաշտաման հետ կմիացնեին կրակի պաշտամունքը, որ կշարունակվի այսօր գեպրդների մոտ: Քաղցեացի և Ասորեստանի աստղերու պաշտաման նըվիրված հարկավոր աշտարակներու նման մի հարվապետ օրինակներն մեկն է Շուրի սասանական աշտարակը:

Արեմիյան շրջանի կրոնական ճարտարապետությունն մինչև մեր օրերը հասած մնացողները, Պերսեպոլիսի քարաժայռերի գագաթին քանդակված բագիններն և կրակի սրբարանները, որոնց երկար ժամանակ կասկածելի մնացած գոյությունը լիովին լուսաբանեց M. Dieulafoy: Այնտեղ որոշ կտեսնվի վառարանը պարունակող մի cella, որ կրկնակի մի պարիսպով կը պաշտպանվի ամեն տեսակ սրբապղծությունների, և այս հատակադիրը պետք է, որ ընդօրինակված լիներ հույների բնակարանների մեջ հռմբակալ դարերեն, ուր վառարանը կպահեր մի նվիրական սրբություն: Շիրիմներ: Շիրիմը եթե Քաղցեացի մեջ չնշված և ոչ մի հետք չէ թողած, Ասորեստանի մեջ կվերստանա իր մեծ կարևորությունը և ինչպես նգիպտոսի մեջ, երկրային բնակարանի ձևը կներկայացնե, և ազատ նմանություն մր կօգնե մեզ վերականգնել ձեռքը:

Պարսկական կրոնը, զամբարաններից անկախ, մարդկային մնացորդները զետեղելու համար մի տեղի կարիք կզգա, գեպրդի Գախման է այս տեղը¹:

1754 թվականին² Անքթել անունով մի ֆրանսացի գիտնական զրկվեցավ Հնդկաստան, որը երկար ժամանակ մնալով այնտեղ և բարեկամանալով Հնդկաստանի մոզերուն հետ ծանոթացավ այժմյան կրակապաշտներու ձեռքով եղած Ավեստայի և անոր վարդապետություններուն հետ, նաև ծանոթացավ անոնց կրակապաշտական տաճարներու և կրոնական արարողությունց հետ: (Ի նկատի ունենալ հնդկական կրակապաշտության ազդեցությունը գեպրդներու վրա և Աթաշկահի մասամբ հնդկական ձևի վերածվելը):

¹ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:

² Այս մասը մեջ ենք բերում նույն նյութին վերաբերող մի այլ սևագիր ձեռագրից՝ իբրև շարունակություն նախորդ հոդվածի:

Բայց նախքան Անքթելի ուսումնասիրության վրա խոսելը, կարևոր եմ համարում մեջ բերել Բաքուի Սուրխանի ըսված մասի վրա՝ ներկայիս գոյություն ունեցող կրակապաշտական աստուղանը, որ բնա նմանության շատ է հիշեցնում Dieulafoy -ի զույգ աստուղաններու ձևերը, թեև այս վերջինը զույգ չէ:

Բաքուի մոտ, Սուրխանի ըսված արվարձանին մեջ, մինչև այսօր գոյություն ունի մի լքյալ աստուղան, որը վկա է երբեմն, նույնիսկ քիչ ժամանակ առաջ, Բաքուի և շրջակայքի մեջ մի կրակապաշտ ժողովուրդի գոյության, որը այժմ անհետացել է:

Թե ի՞նչ ձևով այնտեղ կրոնական պաշտամունքներ կկատարվեն, այդ մասին տեղեկություններ խիստ հատուկ տոր են, որոնք իր կարգին կբաղեմ գրական աղբյուրներ: Իսկ գալով անոր ձևին, քիչ կտարբերվի հին աքեմենյան շրջանից մնացած Պարսկաստանում նաքշե Բուստեմի մեջ Dieulafoy -ի հայտնաբերած զույգ աստուղաններին:

Պարսկաստանի աստուղանները, որոնց մասին խոսեցի վերևում, ունին երկու կամ երեք գանազանություններ, որոնց մեկը՝ վրամական կրակի մշտական աստուղանը, ինչպես նաքշե Բուստեմինը, խորանարդ էին և քարակտուր՝ քաղաքներին հետո ժայռերի և բլուրների վրա. ներքին շունեն անոնք, արտաքուստ միայն կերկին ճակատի անկյուններու վրա աղեղնակապ որմասյուններ, իսկ կատարը վերջացած ատամնաշարերով: Սույն խորանարդի վերևի մասին, յայնքն տանիքին վրա կվառվեր վրամական մշտաբորբոք կրակը, կրակի քուրմերու ձեռքով, և շուրջը բացօթյա կկատարվեր կրոնական պաշտամունքը, զոհաբերություն, ևն ևն բազմամբոխ հավատացյալներու ներկայությամբ:

Բաքուի աստուղանը, ընդհանուր տեսքով, մեծ գանազանություն չունի աքեմենյան աստուղաններին: Բաքուի մեջ տարբերությունը այն է, որ ի հնումն անվորական եզոզ խորանարդի տեղ շինված է շորս սյուններու վրա կամարակապ և դմբեթավոր փոքրիկ մի շինություն, ըստ Արևելյան նույն շարքով ինչ շարքով որ էր նաքշե Բուստեմի աստուղանը: Մեջը դատարկ և վրան գմբեթավոր: Միջի դատարկությունը, անշուշտ արդյունք է երկար դարերի հետո, ծիսական ձևերի փոփոխության, և անշուշտ ազդեցություն է հնդկական կրակապաշտական ազդեցության, որուն մասին քիչ հետո պիտի խոսիմ, իսկ վրայի գմբեթը նույնպես ճարտարապետական մի ժամանակակից ազդեցության արդյունք է, որ փոխարիններ է նաքշե Բուստեմի երդիկին կամ տանիքին: Նաքշե Բուստեմի մեջ աստուղանի վրա հարթ երդիկ լինելու անհրաժեշտություն կար, որովհետև այդ երդիկին վրա աթաշկահը պիտի դրվեր և բորբոքվեր մշտական կրակը և բոցերը բարձրանալով տեսանելի պիտի լիներ շուրջը հավաքվող հավատացյալ ժողովուրդի բազմության: Բաքուի աստուղանին վրա առանձին աթաշկահ զնելու կարիք չկար, անոր կրակը առաջ կուգար գետնի տակի նավթային գազերու բռնկումից, որը անցնելով շորս անկյուններու մեջ դրված խողովակներին բոցերը կբարձրանային օդի մեջ թերևս մի քանի կանգուն, հետևաբար, աստուղանի շենքին ավելի ճարտարապետական վայելչություն պիտի տար խորանարդի գմբեթը:

Գմբեթի տակ խորանարդաձև շենքի մեջը անպայ-

կազմող
վերաբերող մի
նախորդ հոդ-
վածի

ման հատուկ էր մոզերուն և մոզաբերուն, իսկ ժողովրդյան համար անմատչելի, իսկ հավատացյալ ժողովուրդը հեռվից պիտի տեսներ մշտաբորբոր բոցավառումները բոլորված ատրուշանին շուրջը որոշ հեռավորության վրա: Երևի այս նպատակով է որ թողված է Սուրախանի մեջ մի ընդարձակ բակ ատրուշանի շուրջը և հեռվից շրջապատված շենքերով, որոնք վանական տպավորություն են թողնում, ունին իրենց մեջ ոչ միայն բազմաթիվ բնակությունց հատուկ սենյակներ, որոնց մտից դռներուն վրա արապերեն և մասնավորապես հնդկերեն արձանագրություններ կան, այլ և ծիսական արարողություններու և կարգերու հարմարեցված բաժանումներ: Ըստ ավանդության, հին ժամանակ այստեղ նստում էր կրակապաշտից մեծ մողականը (ըստ Շարղեհի), այլև կատարում էին զոհի արարողություններ, ճգնություններ, ապաշխարություններ և այլ ծիսակատարություններ:

Առանձնապես ուսումնասիրության կարգաւ է այս ընդարձակ շենքը իր բոլոր մանրամասնություններով, նախ մատչելի գարձնել ուսումնասիրների և բանասերների գտնված արձանագրությանց բովանդակությունը, որոնք թերևս պիտի օգնեն իմանալու թե, ո՞ր մասի մեջ կհավաքվեր ժողովուրդը ծիսական պաշտաման ժամանակ, որ մասն էր զոհարանը և կամ ինչ ձևով կբաժանվեր հավատացյալ ժողովուրդը ատրուշանից, սրբություն սրբոցից ըստ նույն դավանության՝ պղծություններից ազատ պահելու համար:

Որովհետև, ըստ ճանապարհորդական և գրական տեղեկություններու, այս ատրուշանը վերանորոգել են Հնդկաստանից եկող ուխտավորներ վաճառական կամ կրոնական. հետևաբար հավանական էր, որ օգնե Հընդկաստան, հատկապես կրակապաշտական սովորությունները և պարսկական հին լեզուն ուսումնասիրելու համար ճանապարհորդող Անթիպի նկարագրությունները այս մասին և անոր տված բացատրությունները, որովհետև այստեղ ոչ ժողովրդյան մասը (որ անշուշտ շենքերով շրջապատված ընդարձակ բակին մեջ էր), ոչ զոհի սեղանին տեղը և ոչ ուրիշ պաշտաման հատուկ անանձին տեղերը հայտնի են:

Ինձ համար անհնար էր այստեղ Անթիպի հեղինակությունը գտնել, ուստի ես առայժմ պիտի բավականանամ Փ. Միքայել փառայի Եղիշի քննադատության առաջարկին մեջ առաջ բերած քաղվածքներեն և վիսություններեն. թեև անհամեմատ կարևոր էր և օգտակար կլիներ բուն իսկ հեղինակի գործը կարգաւ մանրամասնությունները:

Ըստ Փորթուքալ Միքայել փառայի «1754-ին Անթիպի Տյուբերուն անուն գաղղիացիին ի Հնդկիկս երթալով, և ետ բազում զժուարութեանց մտերմանալով Տեոթուր Տարապ անուն մովսիստի հետ, սակի ուժով ձեռք ձգեց սրբազան մատենից զանազան օրինակներ, զորս բերանացի կթարգմաներ նմա Տարապ և նա ի գիր առնուլը և բազում դարերե հետո վերադառնալով ի Գաղղիա կըճրատարակեր (1771-ին)»: (Քննադատություն Եղիշի Փ. Մ. փառայի, էջ 88):

«Մ հ հ յ ա ն մ ա զ զ Ե Վ Յ ա ն ց. Ծառ հին ժամանակաց մեջ պարսիկը (այսպես կսկսի Փ. Մ. փառայ կրակապաշտական ատրուշանների մասին խոսելիս) հրենց ատրուշանները լեռանց դագաթան վրա կկանգ-

նեին տերրիոր: Տակավ առ տակավ կտիածո և մնայուն ատրուշանը սովորական եղան, հետո զնուսս հարկաձածուկ շենքերով փակեցին, որպես պատմե մեզ Սուրապուն Անցյալ դարուն մեջ Անթիպի տեսածներն ալ ի կյուճերաթ գմբեթահարկ էին»:

«Մազդեական մեհենը երեք գլխավոր մասունս ունի, միջավայրն ընդարձակ գավիթ մի է՝ ուր կկենան հասարակ հաւատացյալք հանդեսի ատեն. սորա ձախակողմն է կրակատունն (աթաշկահ) և աջ կողմն հաշտից տեղին (իզեշնեխանե): Աթաշկահին մեջ է սրբազան կրակի ատրուշանն կամ բազինը և անոր վերաբերյալ սպասքն: Ատրուշանը երեք ոտնաչափ բարձրությունը կճյա անոթ մի է՝ մոխրով լցրալ, և հաստատյալ քառակուսի և կես ոտնաչափ թանձրությամբ խարխիսի մը վերա՝ զոր ատուղ կկոշեն: Ատրուշանին քովը կգտնվի մովսիստին կճյա բազմարանը և հանկյունս կրակատան դարաններ՝ որս կպահեն զփայտ և զծխանելիս: Աթաշկահը վառմական կրակն ունի՝ եթե մեհենը անոր նվիրյալն է, և կամ զկրակն ատարան, եթե սովորական կրակատուն է: Անդ միմիայն քահանայից ներքի է մտնել և այն ալ ետ թողլու ի դուրս զկոշիկս և զկրկնոցս: Հասարակ ժողովուրդը վանդակյա դռներու կրկեն միայն կրնա դիտել անոր ներքնակողմը: Երկու կամ երեք մողք զիշեր ցերեկ կպահեն զկրակն: Օրվան յուրաքանչյուր պահուն (կահ) նոր փայտ կհավելուն՝ աղոթս առնելով, ու այդ գործողության ատեն պարտ են զգեմս ծածկել փանդամալ և զձեռս տապալամոխ: Իզեշնեխանեին կամ զոհարանին մեջ կըլլան պատարագք և զոհողությունը: Սա երկայն քառակուսի սալահատակ սրահ մը է, որ փոքրիկ ջրանցյուք կբաժանի ի զանազան մասունս, որք առվիս կհորջորջին: Որքան առվիս ըլլա իզեշնեխանն՝ այնքան կրակաբուրմք կրնան զատ զատ պատարագ մատուցանել միանգամայն: Յուրաքանչյուր արվիստ աջակողմն է նստարան մը զոհարար մողին հատուկ. վիմատաշ սեղան մի՝ առվիս՝ որս վրա կը դնեն զսպասս զոհից և զզործիս, և քարե պատվանդան մը կկրե զԱվանտ՝ այս է սրբվելու ջրո կոնքը: Ի ձախակողմն, ատրուշան մի փոքրիկ՝ հաշտից սեփականացյալ, որ արաշկանին կրակը կը ներկայացնե՝ առանց անոր հավասարազոր ըլլալու, և զոհաբործության առթիվ միայն կվառի: Առընթեր սմա՝ զոհարար մողին և անոր սպասավորին համար մեկ մեկ նստարան, և այլ վեմք՝ որոնց վրա կըրվին պահեստի շերտերն և կնդրուկ:

Աշխարհիկ փարսիները՝ եթե ազատ են ի պղծութենեն կրնան մտնել իզեշնեխանե ի ժամ հաշտից: Եթե դիտությունը նվիրագործող քահանային պիղծ որ ներկա կգտնվի, պաշտամունքն ոչինչ կըլլան և հարկ է վերստին սկսանել»: (Փորթուքալ Միքայել փառայ. Քննադատություն Եղիշի, էջ 164—166, վեներտիկ, 1903 թիվ):

Հնդկաստանում կյուճերաթի մեջ Անթիպի տեսած կրակատան նկարագրությունը բավական մանրամասն է, և որոշ չափով պատկերանում է մեր առջև անոր ձևը. մասնավորապես կատարված արարողություններու կարգերը լրացնում են տաճարի ձևի մասին նկարագրության պակասները:

Թեև Հնդկաստանի ատրուշաններու չափերի մասին մի տեղեկություն չկա, սակայն, արարողությանց ձև-

րեն պարզապես կարելի է հետևյալն որ, Կյուճերաթի գմբեքահարկ կամ հարկաձածուկ ամառակահանները մեծ շինություններ չէին: Ինչպես կերելի, պարզ հավասարակողմ կամ երկար քառակուսի ձևով շենքեր էին, որոնց մեջտեղը դրված էր կրակի խարուչիկը կամ ասորուշանը. ասորուշանին քով դրված էր մովպետին քաղմոցը, անկյուններում շինված էին դարաններ՝ որոնց մեջ կպահվեին մշտավառ կրակի համար ընտրված փայտեր և ուրիշ արարողությանց հատուկ սպասներ: Բարեբախտաբար այստեղ մասնավորապես շենքված է որ, սույն ամառակահան մեջ միայն քահանայից ներելի էր մտնել (ինչպես եբրայական խորանին սրբություն սրբոցին մեջ), իսկ հասարակ ժողովուրդը ամառակահան մեջ կատարված արարողությունը պիտի տեսներ վանդակապատ դռներու հետևեն: Այս պարագան ևս սպացույց է որ, իսկական վոսմական կրակի ամառակահան կամ գրմբեթահարկ շենքը փոքր շենք էր և հավատացյալ ժողովուրդը, այս սրբություն սրբոցից որոշ չափով հեռու բաց գավթի մեջ մնալով պիտի տեսներ արարողությունը՝ սրբություն սրբոցը ժողովրդից առանձնացնող ունե վանդակապատի հետևից: Այս ամառակահան մեջ, սրբական կրակը ինչպես կվառեին, այս մասին ոչինչ չէ գրված, սակայն պարզ է որ, շենքի կամ սենյակի մի մասում դրված կլինեին վառարանը և այն տեղին կրակը կերելի մովպետին կողքը դրված ասորուշանին վրա:

Աթենքի նկարագրությունից նույնպես կտեսնվի, որ զոհարանը (իզեշնեխան) բողոքովին անկախ էր ամառակահանից և կգտնվեր գավթի աջ կողմը (որ նմանապես ամառակահան ևս աջ կողմը կլինի) առանձին մուտքով: Այս շենքին ձևը ավելի որոշ նկարագրված է որ, երկար քառակուսի սրահ է, դեռինը սալահատակած և զանազան ջրանցքներով բաժանված է զանազան մասերու, որոնք արվիս կկոչվին. յուրաքանչյուր արվիսներով բաժանված մասերու վրա առանձին զոհարանություններ կարելի է կատարել և յուրաքանչյուր արվիսի աջ կողմին դրված է զոհարար մողի հատուկ նըստարանը, նաև մի սեղան զոհի հատուկ, որու վրա դրված են զոհարանության հատուկ սպասներ: Զախակողմն մի փոքրիկ ասորուշան որուն մեջ վառված կրակը՝ Նվազ սրբական է քան վոսմական կրակը, որ կը վառվի իսկական ծածկովավոր շենքին մեջ և մշտավառ է: Այս ասորուշանին մոտ կգտնվին զոհարար մողին և անոր սպասավորին համար նստարաններ: Այս հարկի մեջ, նմանապես անթուլլատրիլի է մտնել հասարակ ժողովրդին. ներելի է համարվում մտնել այն հավատացյալներուն համար, որոնց պղծություններից ազատ լինելը ապահովված է: (Այս օրենքը շատ նման է բրիտանական մեջ գործադրված այն օրենքին, որ սպաշխարության ենթարկված մեղավորին ներելի չէր պատարագի արարողություն տեսնել):

(Զվարթնոցի արտաքին աստիճաններու ընդհանրման պատճառը գտնել խնդրի առարկա եղող բաժանման մոտ. առաջ էր շինված թե հետո):

Այսքան մանրամասնությունը բավական է մեղ, Բաբուի, Սուրբախանի արվարձանին մեջ գտնված կրակի պաշտաման տաճարը, Կյուճարեթի կրակի պաշտաման տաճարներու հետ համեմատության դեռևս համար:

Հնդկաստանի կրակի մեհյաններու նման, Սուրբախանի ամառակահանը ևս ընդարձակ գավթի մեջ կգտնվի և գավթի աջ կողմը գմբեթահարկ ամառակահան: Այս շենքը փոքր քառակուսի է՝ շորս անկյուններու վրա դրված շորս ամուր սյուներ կիրեն տանիքը և գմբեթը. շորս սյունամեջերը բողոքովին բաց են և սյուները սրակամար աղեղներով կապված են միմյանց՝ գրեթե շենքի բարձրության հավասար: Սակայն Կյուճերաթի ամառակահաններու համար նկարագրված կահավորումը միանգամայն բացակայելն զատ, հայտնի ևս չէ թե ի՞նչ ձևով կկահավորվեր և ի՞նչ դիրքով անոր մեջ տեղ կրոններն մովպետը և մյուս մողերը: (Ինչպես երևում է Հընդկաստանի մեջ կրակապաշտական հին ձևերը ինչպես են հնդկական կրոնի աղղեցություն տակ և որոշ փոփոխություններ եղել են տաճարներու ձևին մեջ, իսկ Բաբուում երևում է որ գրեթե անփոփոխ մնացած է):

Սակայն-այս կահավորման բացակայությունը և կղերականաց պաշտաման ժամանակ դիրքի անորոշությունը երկու գլխավոր պատճառներ ունի: Նախ որ վաղուց լրված մի ամառակահան է և թերևս ավելի քան հարյուր տարի է ի վեր կրակապաշտաներ գոյություն չունին Բաբուի և շրջակայից մեջ, հետևաբար ոչ մի արարողություն չի կատարվում այնտեղ, և ընդհանուր շենքը գործածվում էր բողոքովին այլ նպատակի համար, հետևաբար շատ բնական է որ այնտեղ կրոնական նշանակություն ունեցող շարժական կամ անշարժ կարասի կամ սպասներ չէին կարող գտնվել: Երկրորդ ինչ կվերաբերի փայտի պահպաններուն, որոնք գոյություն ունին Կյուճերաթի ամառակահաններու մեջ, այս ամառակահան մեջ արդեն կարիք չկար, որովհետև այստեղ վառվող կրակը փայտի կրակ չէր, այլ դեռինի տակից նավթային զաղի արտաշնչության բռնկումն էր, որ շորս անկյունի, շորս հաստ սյուներու մեջ դրված խողովակներու միջոցով կբարձրանար շենքի կտուրը, և կբոցավառվեր շենքի շորս անկյուններու վերա թերևս գմբեթեն ալ բարձր և ամեն տեղից տեսանելի: Նույնիսկ կարելի է որ մովպետի կողքը դրված ամառակահան ևս, ինչպես տեսանք Կյուճերաթի ամառակահան իրեն մեջ, այստեղ հավանորեն դարձյալ գաղաչին կրակով կվառվեր:

Գալով ամառակահան աջակողմին վրա Հնդկաստանում երեցած իզեշնեխանին կամ երկար քառակուսի ձևով զոհարան-սրահին, այստեղ իբր առանձին շենք գոյություն չունի. եթե ունի իսկ, ժամանակի ընթացքում անհայտացել է՝ գուցե մարդկանց ձեռքով, սակայն ամառակահան գտնված տեղի ընդարձակ գավթի շուրջը ամբողջովին շրջապատված է շենքերով, որոնք վանական մի հաստատության տպավորություն են թողնում. բնակության հատուկ բազմաթիվ սենյակներ կան այդ շենքի մեջ՝ զանազան չափերով և ձևերով, և առհասարակ այս սենյակներու դռներուն վերևը քառակուսի սրբատաշ քարերու վրա փորագրված-արաբերեն և հնդկերեն արձանագրություններ կան: Այս արձանագրություններեն, դժբախտաբար ևս օգտվելու հնարավորություն չունիմ. նախ այն պատճառով որ ինքս չունիմ և չեմ գտած այդ արձանագրություններու լուսանկար կամ ձեռագիր օրինակները. երկրորդ՝ չեմ տեսած ունե աղբյուրի մեջ այդ արձանագրությունները ընդօրինակված կամ թարգմանված: Կարծեմ որ այդ արձանագրություններու բովանդակությունը, որոշ չափով բա-

ցատրություններ կարողանալին շենքի նպատակի, տեղի պաշտաման և ծիսական արարողություններու մասին: Քերես ապագային մեջ հմուտ գիտնականներ ընդհանուրի սեփականություն գարծնեն այդ արձանագրություններու բովանդակությունը: Այս սենյակներուն մեջ կան այնպիսի սրահներ, որոնք ըստ երևույթին, պարզ հայտնի է, որ բնակություն հատուկ շեն, այլ ունի ծիսական արարողության հատկացված են, որովհետև ունեն մեջը այնպիսի հարամասունքներ, որոնք ցույց կուտան կրոնական ունի արարողության համար շինված:

Այս երկար քառակուսի սրահներեն մեկը որ ամենեն ավելի հավանականություն ցույց կուտա, ծիսական արարության հատուկ լինելու, թեև ավաշկահի հետ անմիջապես մի գծի վրա չէ, այնուամենայնիվ դավիթի աջակողմն է (գավթի ձախ կողմին վրա դեպի կենտրոն կողմի կրակի տաճարը կամ ավաշկահը), եթե գավթի մասենք և դեպի կենտրոն գնալով երեսնիս գարծնենք, գավթին ձախ կողմին վրա կտեսնենք ավաշկահը, իսկ առանձին ձախակողմը շրջապատող շենքերու մեջ այն սրահը, որ գտնված սենյակներուն մեջ բոլորովին տարբեր ձևով է շինված և պարզ հայտնի է բնակության համար շինելը:

Հայտնի բան է, որ այս մեծ կրակատունը, որ ըստ Շարդենի տված բանավոր տեղեկության, մոլորեղան մոլորեղան անպայման պետք էր որ ունենար նաև իր գոհարանը, սակայն կարող էր պատահել որ անպայման պարտավորիչ չէր անմիջապես ավաշկահին ձախ կողմը՝ մի գծի վրա իզեշնեխանե շինելը Պարսկաստանում կամ Բաքվի շրջանում: Նույնպես կարող է պատահել, որ Հնդկաստանում ևս գտնվին ավաշկահի այլ կողմերուն վրա շինված իզեշնեխաններ, այս մասին իմ ստացած տեղեկությունները բավարար չեն: Համենայն դեպս պետք է ի նկատի ունենալ որ, քանի որ այս տաճարի գոյությունը սագանյաններու, նույնիսկ աքիմենյաններու ժամանակին լինելու կարծիքներ կան. (J. de Morgan) նաև անուրանալի և որ այժմյան շենքը հին, բազմադարյան տաճարի չէ, անշուշտ ի հնումն գոյություն ունեցող մի տաճարի տեղում վերաշինված է մոտ ժամանակ, հետևաբար կարող են դարև ի դար ավանդությունները փոխված լինին որոշ ազդեցություններու տակ և տեղափոխություններ կրեն կրոնական այս կամ այն հարամասունքները և կարգերը, մընալով նպատակը նույնը, ինչպես կտեսնենք քրիստոնեական կրոնին մեջ 4-րդ դարեն մինչև մեր օրերը: Ուստի մի քանի խոսքով այդ ենթադրությունները պատմության և իրականության մեջ գտնված փաստերով և օրինակներով:

Թե ե՞րբ է Սուրբախանի մեջ կրակապաշտական մի տաճարի գոյության սկիզբը, այս մասին ըստ J. de Morgan -ի ենթադրության պետք է որ շատ հին, նույնիսկ աքիմենյան ժամանակից լինի: Ուստի նա դատում է հետևյալ կերպով: Կյուրոսի աշխարհակալության ժամանակ մի կարևոր անցք տեղի ունեցավ Կովկասի համար. Կյուրոս, իսկապես կըրողեր Զրադաշտական վարդապետությունը, կարելի է որ այս օրերեն իսկ երևեցավ Բաքուի մեջ այս պաշտամունքը, որ մնացած յուր կատարելալ ուժի մեջ ավելի քան հազար հինգ հարյուր տարի:

J. de Morgan այս տողերին վերջը ավելացուցած

է մի ծանոթության շորս թիվ, որուն մեջ, կըսե թե, տակավին կտեսնվի Բաքուի մեջ մի կրակի մեհյան, որ մի քանի տարի առաջ կապրեր մի գրադաշտական վարդապետ: Նավթի արտադրության սկզբնավորութենեն ի վեր, մեհյանը կգտնվեր մի գործարանի պարիսպի մեջ և վերջին վարդապետը խողխողից մի թաթար գործավարի ձեռքով (J. de Morgan Mission scientifique au Caucase, t II, p. 132):

Ուրիշ զանազան տվյալներից ևս հայտնի է, որ Սուրբախանի կրակատունը գոյություն ունեցել է շատ ժամանակների ի վեր, սակայն այսօրվան գոյություն ունեցող շենքը իր շինվածակերպով և ճարտարապետական ոճով միանգամայն հետին դարերու գործ է: Անշուշտ հին ժամանակվան տաճարը քայքայված ու անշքացած էր, վերջին անգամ նախկին տեղին վրա վերաշինել են վերաշինության ժամանակակից Բաքվի և շրջակայից մեջ գոյություն ունեցող կրակապաշտների կամ ամենայն հավանականությամբ Հնդկաստանեն եկող կղերներ կամ ուխտավորներ: Ուստի այժմ քննենք այն հարցը թե ե՞րբ վերաշինված կարող է լինել այս կրակապաշտական տաճարը կամ ավաշկահը:

Գծբախտաբար ևս հնարավորություն չունեմ հին և նոր ճանապարհորդական ուսումնասիրություններից օգտվելու. միայն այնքան կարողանում եմ օգտվել որչափ աղբյուրներ կարողանում եմ ձեռքի տակ ունենալ:

Չեղքս եղած ճանապարհորդական աղբյուրներեն ամենահինը Chardin-ի ճանապարհորդությունն է, որուն մեջ հեղինակը ծանոթ չէ իր կատարած ճանապարհորդության միջոցին Բաքուի և շրջակայից մեջ կրակի մեհյանի մը գոյության: (Ինչպես կերևի ինքը Բաքու էլ չէ գնացած): Միայն մի լրո տեղեկություն կուտա այն կողմերու վրա գոյություն ունեցող կրակապաշտական կրոնի և սովորությունների մասին:

Chardin դեպի Պարսկաստան ճանապարհորդության ժամանակ երբ Զուղա հասավ, Զուղան և շրջակայիցը պատմական և ազդազրական տեսակետով ուսումնասիրելու միջոցին հետևյալ տեղեկություններն է հավաքել, ավելացնելով նաև իր կարծիքները, այդ տեղեկությունները կգրե հետևյալ կերպով:

«Կավի թե Արաքսը կբաժանե Հայաստանը Մեղեայից. այս թագավորությունը որ երբեմն ասիական կայսրությունը իր ձեռքին ուներ, այժմ պարսկական նահանգի մի մասն էր, որուն պարսիկները Azerbeyan կամ Asurpican կանվանեն. ասիկա Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգն է: Արևելյան կողմեն սահմանն է Կասպից ծովը և Hircanie, հարավային կողմեն Պարթևական նահանգը, արևմտյան կողմեն մինչև Արաքս գետը և Բարձր Հայք. հյուսիսային կողմեն Գաղղստան և այն լեռնոտ երկիրը որ կսահմանակցի Մուկոլյան կողակների հետ, և ինչպես ըսի Տավրոս լեռան մի մասը կկազմե: Նա կպարունակե իր մեջ արևելյան Մեղեան որուն նաև Atropatie կամ Atropatene կանվանեն: Ասորեստանը Բարձր Հայաստանի մեկ մասն է: Պարսիկներ կսեն թե այս նահանգը Azerbeyan կըկոչվեր, այսինքն Տեղ կրակի կամ Մեղե կրակի այն պատճառով որ, ամենահնչակավոր կրակի մեհյանը այստեղ շինված էր: Կրակապաշտները այստեղ կպահանջին կրակ մը, որուն մասին կհավատային թե աստ-

ված է և թե այս կրոնքին մեծ մոզակետին աթոռը այս-
տեղ էր: Գլխաբերներ, որ կրակապաշտունների մնացորդն են,
այս կրակի տաճարին տեղը ցույց կուտան Եամասիին
երկու օրվան ճանապարհ հեռավորության վրա: Արպես
հաստատուն հշմարտություն կհավատացնեն որ այդ նվի-
րական կրակը տակավին այնտեղ է և նման է մի ստո-
րերկրյա հանքային կրակի. ով որ այնտեղ ուխտի կեր-
թա, բոցի կերպարանքով կտեսնե այդ կրակը: Արիշ մի
հատկություն ևս կավելացնեն, որը բավականին ծիծա-
ղելի է: Ուխտավորներ այնտեղ գետնի վրա ծակ մը փո-
թելով վրան սան մը (պտուկ) կգնեն. ներքևի կրակը
կհոսացնեն և կհփեն սանին մեջի կերակուրը» (Chardin,
vol. 2, p. 310—311).

Այս տողերեն հետո հեղինակը անցնում է Ագե-
պեյան անվան ծագման պատմության և ստուգաբանու-
թյան և դանում է որ Ագեպեյան անունը շատ հին է և
կապ ունի Ասորական Ասսուր աստվածության հետ:
Եարդեն, կսե, Ասսուր կնշանակե կրակ. այս մասին
վկայություններ է բերում թե հին կտակարանեն և թե
ուրիշ հին ժամանակագիր պատմագիրներն (Chardin,
vol. 2, p. 311—312), բայց ինձ համար միևնույնն է
կսե, ևս կկարծեմ որ Assure անունը գալիս է as ur -ից
այսինքն կրակից:

Ուրեմն Եարդեն իր ճանապարհորդության ժամա-
նակ կրակի պաշտաման տաճարի չէ հանդիպած. երևի
Բաբու ևս չէ մտած, միայն տեղեկություն է ստացել որ
Եամասիին երկու օր հեռավորության վրա կա մշտա-
վառ կրակի տեղ. ուր կգտնվեր մեծ մոզակետի աթոռը:
Անշուշտ այստեղ Բաբուն էր և այն ժամանակ ինձ թը-
վում է թե այժմյան ավաշկահճը և շրջապատ շենքերը
չկային, միայն ժողովրդին միաբերն մեջ հիշողությունն
էր մնացած:

* * *

Զվարթնոցի¹ հարավակողման շենքերու արևելյան
ճայրին մասն է, որոնց հատկությունը առայժմ անորոշ
է և այս անորոշությունն ապիթ կուտա խաչիկ վարդա-
պետին, այլ ընդ այլո մեկնություններ տալ, այս-
ինքն պարզապես այնտեղ տեսնել մի հին կրակապաշ-
տական տաճար: Ներկայիս իմ նշումն է այդ մասը, որ
բմաժին և դիտավորյալ մեկնությունների նշում է դար-
ձել: Կուտամ այստեղ խաչիկ վարդապետի բացատրու-
թյունները և հետո իմ տեսությունները այդ մասին
վրա:

Եկեղեցին հայտնի է որ 5-րդ դարու գործ է կամ
5—6-րդ դարի մեջ, իսկ կրակատուն անվանվածն պարզ
7-րդ դարու, որ Հայաստանում ամենեկին չէր եղած կրա-
կապաշտություն:

Այս մասը բաղկացած է հինգ բաժանմունքների՝
եթե հաշվի առնենք նաև արևելյան մասին վրա վերջին
սենյակը, որուն մեծությունը անորոշ է քայքայման
պատճառով:

Այս մասի հարավային արևելյան կողմը կա մի ե-
կեղեցիի մնացորդ՝ արևելյան ճայրի խորան, որն ան-
պայման գոյություն ուներ ավելի վաղ քան Զվարթնոցի

և հարակից շենքերու շինությունը: Ինչպես կերևի, այդ
եկեղեցին բաղիլիկ ձև ուներ, այս եկեղեցին, Զվարթ-
նոցի շինության ժամանակ, ավելորդ համարվելով պա-
հել են միայն արևելյան խորանը և արևմտյան մասին
վրա շինել են Գ. մասը՝ միաբան հողերակառններու
բնակության համար սենյակներ՝ միանգամայն անկախ
Գ. մասեն: Նույնպես միմյանցից անկախ են հարակից
շենքերի մեջ Բ և Գ մասերը, որոնք ցույց են տալիս որ
յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ նպատակը:

Կիսով չափ միայն մնացած խորանի հյուսիսային
պատին կից կա մի ընդարձակ բաժանում, որուն մեջ
կան մեկ զծի վրա հարավից հյուսիս շարված երեք հատ
բառակուսի սյուներ (Գ. 2) միջակ քարերով շինված,
որոնց մեջ վարեն վեր շարված են թրծված կավի խո-
ղովակներ. խողովակների ստորին մասերը հաղորդա-
կցում են ընդարձակ բաժանման հետ մի մի բառակուսի
ծակով: Ընդարձակ (Դ) բաժանման հյուսիսային կող-
մին կից են երկու փոքր նախազավթի նման բաժանում-
ներ, որոնք հաղորդակցում են դռներով թե դրսի հետ և
թե ընդարձակ (Դ) բաժանման հետ: Նույնպես մեծ
բաժանումը ունի մի դուռ դրսի հետ հաղորդակցող ա-
րևելյան կողմեն կիսատ եկեղեցվո հյուսիսային պատին
կից: Ընդարձակ (Գ) բաժանման հյուսիս արևելյան մա-
սին կից կա մի բաժանում (4) որ ընդարձակ բաժան-
ման հետ հհաղորդակցի ցածիլիկ (չափը գրել) աղեղնա-
կապ մի անցքով (6) որը, հայտնի է թե իբրև դուռ
շինված չէ, այլ մի ուրիշ կարևոր նպատակի համար:
Սույն սենյակը, արևելյան կողմեն կհաղորդակցի մի
ուրիշ սենյակի հետ որուն երկարության չափը (7) ան-
հայտ է արևելյան պատին բոլորովին քանդված լինելու
պատճառով: Ընդարձակ բաժանման մեջի (2) սյուներու
մեջ դրված թրծուն կավի խողովակներու նման այս (4)
սենյակի պատերուն մեջ և դրված են թրծուն կավի
խողովակներ շորս հատ հարավային պատին մեջ, երկու
հատ (7) բաժանումը մտնելու դռան երկու կողմերը,
մի հատ հյուսիս արևմտյան անկյունը, այս խողովակ-
ներուն ևս ստորին մասերը կհաղորդակցին սենյակի
հետ յուրաքանչյուրը մի բառակուսի ծակով այժմյան
գետնեն... բարձրության վրա: Փոքր (4) բաժանման
մեջ ցածիլիկ աղեղնակապ անցքի (6) անմիջապես կող-
քին մի փոքրիկ մաս կա դեպի հարավ առաջացած և մի
ծակով կհաղորդակցի դրսի հետ հարավային կողմից:
Փոքր առաջակարկառ մասին գետինը հատակված է
անկիզելի որձաքարով, աղեղնակապ անցքը ևս ներա-
ռյալ, և շրջապատող պատերի ստորին մասերն ևս շին-
ված են անկիզելի որձաքարերով: Դրսի հետ ունեցած
հաղորդակցության ծակը (8) և գետինները անկիզելի
որձաքարով հատակված լինելը ապացույց է որ այս-
տեղը ի հնումն մի վառարան էր և կվառվեր դեպի հա-
րավ բացված ծակեն. այս է վառարանի դուռը:

Ահա այս խողովակները, որոնք հյուսված են պա-
տի մեջ, վառարանի տեղը, աղեղնակապ անցքը, խաչիկ
վարդապետի տեղին վրա գոյություն ունեցող զվառվոր
ապացույցներն են, որ այդտեղ ի հնումն եղել է կրա-
կապաշտական տաճար, իսկ գրական ապացույցներն
են Անանիա Նարեկացու ներբողյանեն մի հատված
(Ժ դար) կաթուղիկի մասին գրված և Փորթուզալ Մի-
քայել փաշայի, Եղիշեի քննադատության մեջ, Հընդ-
կաստանում գոյություն ունեցող կրակապաշտական

1. Այս վերջին հատվածը լրացնում ենք հեղինակի նույն հող-
վածի սկզբի օրինակից, որն արտագրելու և խմբագրելու ժամա-
նակ դուրս էր մնացել: Այս հատվածը ձեռագրի սկիզբն էր, որ
մենք հարմար դատեցինք դնել վերջում:

տաճարներու մասին Անքթելի նկարագրութիւնը: Խաչիկ վարդապետ ինքը անշուշտ համոզված է իր ըսածներէ մասին, և բոլոր այցելուներուն աշխատում է համոզել իր այս շնաշխարհիկ գյուտի համար: Սակայն

ինչպէ՞ս նա բերում կապում է Անանիա Նարեկացու ներքողյանի հատվածը այս մասին հետ, և ի՞նչ համեմատութիւն է դնում Հնդկաստանի կրակատուններու և այս բաժանումներու մեջ:¹

[Լ Ո Վ Վ Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ն]²

Նախընուն ժամը

Անին այցելողները անպայման կտեսնեն, պարիսպներեն դուրս մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորութեան վրա, տափարակ դաշտին մեջ, մեն մենակ ցցված, անգույն ու անկերպարանք դանդաղ մը, ոչինչ հրապույր չունի անցորդներու աչքեր իր վրա ձգելու: Ե՛հ պատի մը կտոր, շարժի տեսնել» կսեն և անտարբեր կողքեն անցնելով կհեռանան առանց ակնարկ մը իսկ նետելու անոր վրա: Ոմանք ալ անունը լսած են «Նախընուն ժամն է» կըսեն, «ոչինչ հետաքրքիր չէ»: Իհարկէ ամեն ոք եկած են թագավորաշենքեր տեսնելու, հպարտութեան ու փարթամութեան վրա հիանալու, թագի, ս. գավազանի առջև խոնարհելու, ո՞վ է նախընուն, որ իրենց այցելութեան արժանանաւ: Եվ ահա այդպիսով կրկնակի սուգի մեջ դարերն ի վեր անմխիթար կողքա գեղարվեստական թանկագին մարգարիտ մը, որը հավասարապես արժանի է մեր հարգանքին ու հոգածութեան՝ ինչպէս Անիի մեջ ուրիշ մեծամեծ հիշատակարաններ:

Ոչ ոք թող չզարմանա, երբ այս խեղճ ու ողորմելի մնացորդը մեր հիացումը գրավող Մայր եկեղեցիի, Գագկաշեն մեծագործ ս. Գրիգորի և մեզ ապշուցիւն պատճառող վիթխարի պարիսպներու հավասար կդասեմ:

Բազրատունիներու դրոշակին տակ ապրող փոքրաթիվ հայ հասարակութիւնը, յուր բոլոր նշովական և բարոյական կարողութիւններէ շտեմարան Անիի մեջ, բազմակողմանի արժանավորութեանց անթիվ ապացույցներ թողեր է: Բազմամիլիոն արժողութեամբ իրագործված բրգաշար հսկա պարիսպներ խոխոտ Բյուզանդիոնի հպարտութիւնը կխորտակեն: Գագկաշեն ս. Գրիգորը այն հասարակութեան հանդուգն կողքա. Մայր եկեղեցին անոնց առաքինութեան և երկյուզած բարեպաշտութեան մշտնջենական ներքողն է: Լուսավորիչներ, առաքելոցներ և այլ նույնանման բազմաթիվ նըրբաքանդակ պճնաղարդված հիշատակարաններ, անոնց փառասեր ու վայելչասեր հոգւոյն արտացոլումներն են: Ախուրջան գետի վրա երեսուն մետր տրամագծով միակամար եռահարկ հսկա կամուրջը, անոնց ճարտարագիտական ձեռներեց ու ամենակարող ոգոյն դարավոր գրվատիքն է: Անթիվ անհամար հասարակական

մեծամեծ շինութիւններ, հազարավոր ընդարձակածավալ քարայրներ, ստորերկրյա կամարակապ անցքեր՝ անոնց մեղմաջան աշխատանքի վճիտ հայելին են:

Բայց այս ամենուն մեջ բան մը միայն կպակասեր անոնց բոլոր առ. վիշտ. թշուարները պսակելու, ահա այդ պսակը մեր ուշադրութիւնեն վրիպած և հաճախ արհամարված «Նախընուն ժամն է»: այդ փոքրիկ շինութիւնը անեցի ճարտարապետի պայծառ ու բեղմնավոր ուղեղի մարմնացումն է: Հովվի եկեղեցին գեղարվեստական նուրբ ճաշակի և հանճարեղ ստեղծագործութեան գողտրիկ պտուղն է: Առանց Հովվի եկեղեցիի Անիի շքեղութեան մեջ սուրբ մը և պաճուճանքին մեջ թերութիւն մը պիտի մնար:

Մի արհամարհեք անոր տղեղացած արտաքինը և մի խորշիք անոր ալլանդակված երևույթնը, մենք անոր մեջ, պահ մը գլուխնիդ վեր բարձրացուցեք և ուշադրութեամբ դիտեցեք, թե ինչպէս վեց ամբողջ կիսաբոլորակ քարաշեն աղեղներու մեկ ծայրը հանդած որմասյուններու վրա, մյուս ծայրերը հավաքված դեպի կեղրոն, հրաշքով կախ եկած են ձեր գլխուն վերև:

Մի վախենաք, ութ-ինը հարյուր տարի ի վեր անոնք կախված են այնտեղ, ոչ միայն վար չեն թափիր, այլև մի ժամանակ լուսաշող մեծ ջահն ալ կրընենին, զիրենք ստեղծագործող հանճարեն քաջալիրութեան և խրախույս տվող վայելչասեր բարեպաշտի գերեզմանին վրա:

Այսուհետև պետք չկա անոր մեջ խոնկին և աղոթքին, զինքը պահպանող, վերքերը դարմանող և վերջնական կործանումեն ազատող կարեկից ձեռքերու միայն կարող է:

Է. ԸՆՎՈ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սմբատյան պարիսպներու վրայի ատամնաշարերից այժմ տեղին վրա, ներսի կողմի պատին, մնացած է Լուսավորչի մոտի փոքր դռան կից քառակուսի բուրգի վրա, հետեյալ կերպ. — Գլխո դռան ներսի ճակատին վրա՝ 2 հատ, դռան արևմտյան կողմեն կից բուրգին անմիջապես հաջորդող պատին (դեպի արևմուտք)՝ չորս ատամ, բայց ներսի քարերը պոկված են և միայն շագխտով պահված է անոնց ձևը:

Գլխո դռնեն դեպի արևմուտք բուրգին սյան անմիջապես կից ուղիղ պատին վրա մնացած են 5—6 ատամներ բավականի որոշ վիճակի մեջ:

Ավագ դռան արևելյան կողմեն անմիջապես կից բուրգին արևելյան կողմեն միացած ուղիղ պատերու վրա կան չորս ատամներու որոշ մնացորդ:

¹ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:

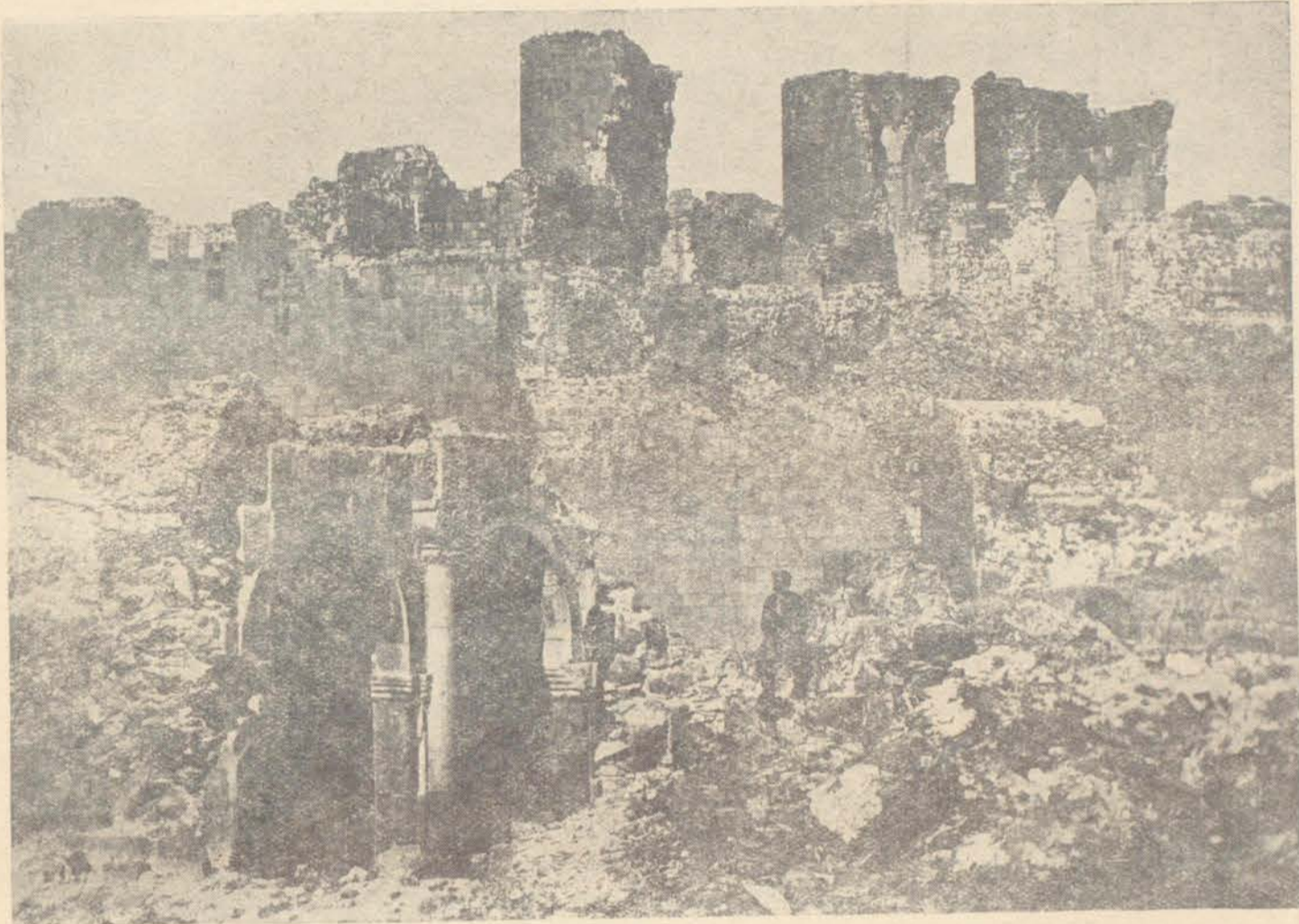
² Արտատպում ենք «Ախուրջան» թերթի 1908 թվի № 76-ից, դուրս թողնելով հոդվածի վերջին մասը, որտեղ խոսվում է «Հովվի եկեղեցին» նորոգելու անհրաժեշտութեան և կատարված մասնակի նորոգութիւնների մասին,

Կազմող
Կազմող

Ավագ դռնն ղեպի արևմուտք երրորդ բուրգին կիսաբուլորակին մեջ կերևի մի ատամի եզերքը, որը փակված է հետնագույն ներսին ավելացված շարքին հտեր:

Ավագ դռնն արևմուտք 7-րդ և Կարուց դռնն 3-րդ

բուրգին ներսին կիսաբուլորակին մեջ հայտնի է բուրգին ատամները թվով ութ հատ, որոնք ամենայն հավանա- կանությամբ դարձյալ Բագրատունի կամ Մանուչեյան շրջանին մեջ ցածր համարվելով մեջտեղերը լեցվելով վերստին վրան շինած են, նույն ձևով և նույն թվով

Նկ 59. Անվո հյուսիսային պարիսպների արևմտյան մասը ներքեց

ատամներ հիներուն անմիջոպես գագաթին հավասարու- թյամբ:

Կարուց դռան վրա մնացած են երկու որոշ ատամ- ներ, Կարուց դռնն ղեպի արևմուտք 5-րդ բուրգը, որ քառակուսի է և երեսն հետո պատ ավելցված չէ, կերևա հին ատամները միայն մեջտեղերը հետո լեցված և հավանաբար վրան ավելցած ուրիշ ատամներ, որոնք այժմ չկան, երկու ատամ ունի ղեպի արևելք նայող ճակատը և ղեպի հյուսիս նայող ճակատը:

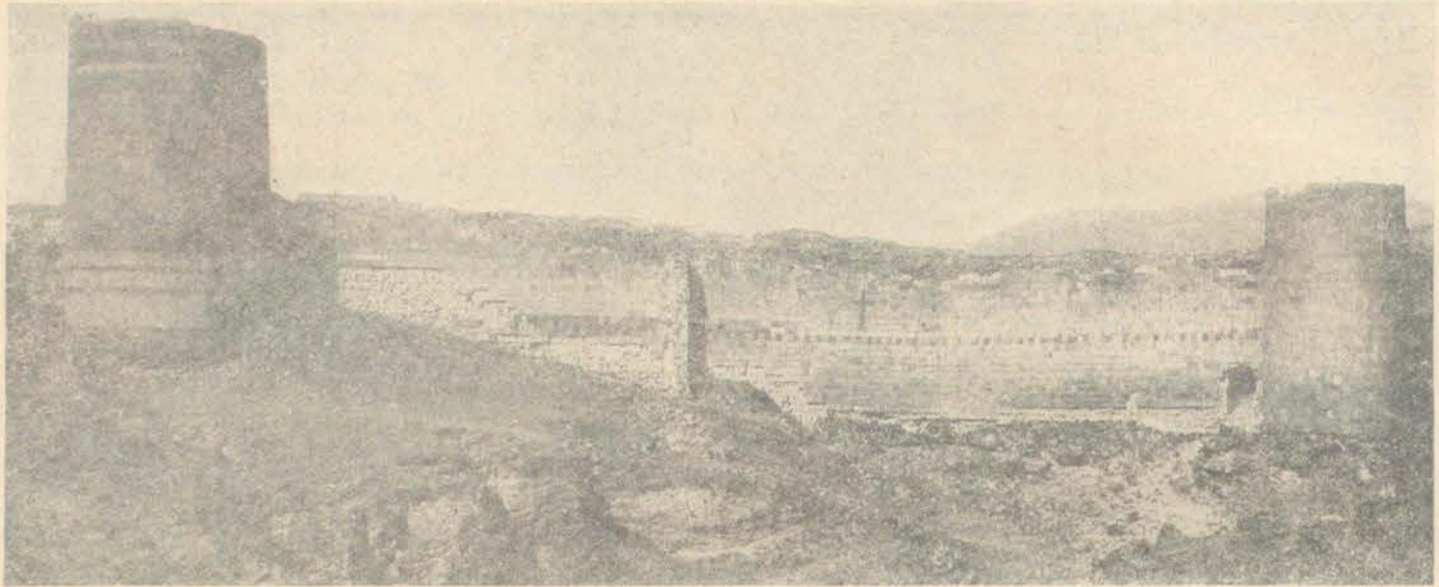
Այստեղ կվերջանա արևելքին արևմուտք երկնցող հյուսիսային պարիսպին շարքը և կդառնա ղեպի հա- րավ: Դրսի պատին վրա է լայն մեծ բուրգը, որուն ինչպես կերևի, այս անկյունին վրա կծածկեր ամբողջ անցքը:

Մաղկոցաձորի կրկնակի պարիսպի ներսի շարքն միայն մի բուրգ է մնացել՝ քովը մինչև հիմը քանդ- ված մնացորդներով, Գագիկի բուլորակ եկեղեցիին հա- րավ արևմտյան կողմը կարմրագույն քարով շինված, իսկ արտաքին շարքին մնացորդները մնացած են սկսյալ քարափոր եկեղեցիին, որ կգտնվի կարծեցյալ

պալատին ղեպի հարավ և Գագիկի բուլորակ եկեղեցիին ղեպի արևմուտք և անընդհատ բեկբեկումներով շարու- նակված է մինչև Ապուղամբենց ս. Գրիգորի և Գագիկի եկեղեցիի միջև գտնված ղեպի Մաղկոցաձոր իջնող ձո- րը, ուր քարայրներու վրա է եղած պարիսպին հիմքը, որոնք փլչելով պարիսպներն ալ միասին փլեր են այդ մասին վրա, ասկեց ալ ղեպի հարավ Ապուղամբենց ե- կեղեցիի ճիշտ ներքևը, լանջին վրա, կա նույն պարիս- պին մնացորդ մի պատի կտոր և մի բուրգի կեսը- մնացյալ շարունակությունն անհետ կորած է մինչև միջնաբերդի ներքևը:

Մաղկոցաձորի կողմի ներքին պարիսպի շարունա- կությունն մինչև միջնաբերդի արբունիքի արևմտյան դուռը տեղ տեղ քարափներուն վրա տակավին պարսպի հիմքը կերևան:

Դրսի պարիսպը, որ ժայռի փլումով ընդհատված է կարմիր քարափոր եկեղեցիի առջև, շարունակված է ե- դեր մինչև կարծեցյալ ապարանքը և այս վերջինիս ձո- րի կողմի արևմտյան և հյուսիսային պատերը գրված են ուղղակի պարիսպին վրա:

Նկ. 60. Անտիո գարաբաշեն գույզ բուրգերը Գլիճարում

Ը

ՅՈՒՑԱԿ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ՝

(Թերի)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական տվյալներով հաստատվում է, որ մեր թվականից շատ տարիներ առաջ Հայաստանը քաղաքակրթական զգալի բարձրության հասած էր և կարևոր տեղ էր բռնում սահմանակից մեծ պետությունների շարքում, որոնք շատ պարագաների մեջ հաշվի էին առնում Հայաստանի գոյությունը քաղաքական և տնտեսական տեսակետներով:

Այս ալյուտեղ շեմ խոսելու Հայաստանի ընդհանուր զարգացման մասին: Այս ընդհանուր զարգացումը և փոխադարձ ազդեցությունները բովանդակ Հայաստանի պատմության մեջ հետազոտել և դրական եզրակացություն հանդիս բավականին լուրջ գործ է և պահանջում է առանձին մասնագիտություն ընդհանուր ուսումնասիրության համար: Ուստի, ինձ մնում է խոսել ճարտարապետական և շինարարական արվեստների տեսակետով, որ սկսած մեր թվականից շատ առաջ արդեն որոշ կատարելության հասած էր Հայաստանի մեջ և մինչև մեր օրերը անջնջելի հետքեր մնացել են սեփական ստեղծագործությունների:

1 Թորամանյանը միտք է ունեցել ջուջակի ձևով տալու Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների համառոտ բնութագրեր, ոչ միայն իր տեսածների, այլ և նրանց, որոնց նա ծանոթ է եղել գրականության միջոցով: Այդ նպատակի համար նա քաղվածքներ է արել Ալիշանից, Էփրեկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանից» և այլ գրքերից, որոնց վրա կրթման ավելացրել է և կրթման էլ ուղղումներ է կատարել: Մակայն այդ գործը նա թողել է միանգամայն անավարտ վիճակում և հրատարակության է կարողացել պատրաստել միայն մի քանի հուշարձանների նկարագրեր, որը արդեն տպագրել ենք նրա աշխատությունների առաջին ժողովածուի մեջ «Երևանի Պետական Պատմական թանգարանի ճարտարապետական բաժնի համառոտ հատկանշական ցուցակ» վերնագրի տակ (էջ 282—320):

Նրկար տարիների մեջ իմ կատարած հետազոտություններով և համեմատական ուսումնասիրություններով համոզվել եմ, որ Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանին մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ մի համը զարգացումից հետո, բավականին կատարելագործված հասած են մեր թվականին և տեղա են մինչև մեր թվականի 4-րդ և 5-րդ դարերը:

Հայաստան կրկրին հատուկ ինքնուրույն մի ճարտարապետական արվեստի զարգացումը տեղ է մինչև 15-րդ դար զարգացման աստիճանական զարգացումով, շինությունների մշակումով և, որ ավելին է, ճաշակի նորանոր փոփոխություններով:

Հայաստանի մեջ, ճարտարապետական արվեստը կրկրին նորանոր վերածնությունների, հին ոճը (5-րդ դար) այնքան հեռացավ վերջին վերածնության ոճից (14 և 15-րդ դար) և տարբերվեցավ նրանից, որ հինը անճանաչելի դարձավ նոր ոճի համեմատությամբ: Թեև գեղեցիկին ճարտարապետական հին դետալներ, որոնք զանազան վերածնությունների մեջ ընդունվեցին,

տական բաժնի համառոտ հատկանշական ցուցակ» վերնագրի տակ (էջ 282—320):

Այստեղ մենք ընտրել և այրենական կարգով դասավորել ենք անավարտ մասից այն հուշարձանների նկարագրերը, որոնք համեմատաբար ինքնուրույն են և ընդհանուր զարգացման տալիս հուշարձանի մասին: Ցուցակի մեջ ենք ամփոփել նաև տարբեր սկզբի և անավարտ գործերի միջից քաղված հեղինակի որոշ արժեք ներկայացնող նկարագրերը, ենթադրելով նրանց որոշ խթմազրույթան, որտեղ միշտ նկատի ենք ունեցել հեղինակի մյուս ավարտված գործերը:

Տպագրվող մասում էլ պարզ կրկում են նյութերի մշակման

սակայն ոչ բոլորովին նախնական ձևով, այլ ավելի գեղեցկացած, վաշելչացած, մեկ խոսքով սրբազորված իր նախնական գծերից և երևույթներից:

Ներկա աշխատությունս մի ամբողջական սևում-նասիրություն չէ Հայաստանում իրագործված ճարտարապետական արվեստի մասին, այլ թանգարանային մի ցուցակ, որ իր մեջ պիտի բովանդակի նշանավոր հուշարձանների անունը, գտնված տեղը, շինողի անունը և շինության ժամանակը: Կարող է պատահել, որ շինողի անունը և շինության ժամանակը անհայտ լինի. շինարարական արվեստի համեմատությամբ անվերջ որոշված կլինի շինության դարաշրջանը: Բայց ամենից ավելին, որ ցուցակին նպատակն է, մատնանշված պիտի լինի ճարտարապետական և գեղարվեստական մասերը: Հնարավոր դեպքում հուշարձանների հատակագծերի հետ միասին պիտի դրվեն շափական դժագրությամբ գեղարվեստական կտորներ՝ իրենց պատկանած վերածնությունների և դարաշրջանների ծանոթությամբ: Այս կերպով պատրաստված մի ցուցակ երբ արվեստագետն իր ձեռքին կունենա, հուսալի է, որ հնարավորություն կունենա որոշելու թե՛ օտարամուտ ձևերը, թե՛ տեղական ճաշակին ենթարկված փոփոխությունները և թե՛ զուտ տեղական ստեղծագործությունները ճարտարապետական և շինարարական արվեստի մեջ:

Առհասարակ հենվելով իմ հետախուզությունների վրա, Հայաստանում մեր թվականից առաջ գոյություն ունեցող ճարտարապետական նախնական մնացորդները երկու մասի են բաժանվում. 1. նախաուրարական, 2. ուրարտական կամ խաչքական: Այս երկու տեսակ նախնական ճարտարապետությունից հետո եմ համարում Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի վերածնությունը՝ նույնիսկ մեր թվականից շատ առաջ. թեև շենք կարող որոշել, թե որչափ առաջ, այնուամենայնիվ փաստեր շատ կան, որ քաղաքակիրթ վերածնության ենթարկված ճարտարապետական մի-արվեստ, նախնականի հետ զուգահեռաբար մտել է քրիստոնեական թվականի առաջին շրջանները: Ուստի ենթադրելով առաջին վերածնությունը նախաքրիստոնեական շրջանին, տեղ է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարը: Այս առաջին վերածնության տևողությունը մինչև 5-րդ դարը ընդունելու պատճառն այն է, որ շափականց քիչ ունենք մեզ հասած, առաջին վերածնության վերագրված հուշարձաններ և այդ հուշարձանները ոճի մեջ փոփոխություններ չեն ցույց տալիս մինչև նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը և գրեթե հնից միօրինակ ոճով են առաջ գալիս մինչև 5-րդ դարը:

Բայց որովհետև հետագա վերածնությունների համեմատությամբ այս առաջին վերածնության տևողությունը շատ երկար է, և մինչև 5-րդ դար բավականին կատարելության հասած, կարելի է նաև ենթադրել որ ժամանակի այս երկար տևողության մեջ, մեկի ավելի

տեսակետով խոշոր տարբերություններ, այսինքն, որոշ հուշարձանների նկարագիրը կազմված են ավելի մանրամասնությամբ, բան մյուսները, այդ պետք է բացատրել ոչ թե հուշարձանի կարևորությամբ, այլ այն բանով, որ հեղինակը ներկայացվող ցուցակի որոշ մասերը հնարավորություն է ունեցել մշակելու և մյուսները դեռ մնացել են անմշակ:

Ցուցակին իբրև առաջաբան կցում ենք առաջին պրակի մինչև այժմ անտիպ մնացած ծանոթությունը շնչին կրճատմաներով:

վերածնությունների է ենթարկված Հայաստանի ճարտարապետական արվեստը. սակայն որովհետև հաստատուն տվյալներ չունենք այս ենթադրությունը հաստատող և համեմատության համար միանգամայն անբավարար հուշարձանական մնացորդներ են պահվել, ուստի առայժմ ներկի է կարծեմ մեզ համար, որ մինչև 5-րդ դարը ներառյալ համարենք առաջին վերածնություն: Իսկ հետագայի համար, մինչև Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության անկումը, ընդարձակ ծանոթություններ ունենք մեզ հասած նյութերի առատության: Արդ, մեզ հասած այս առատ նյութերի համեմատությամբ կտեսնենք, որ վերածնության միջոցներն այնքան երկար չեն և հնարավոր եղած է որոշ շափով ճիշտ դասավորել ժամանակի տևողությունը և թե յուրաքանչյուր վերածնության մեջ արվեստագետ կամ վտարված գեղարվեստական և շինարարական մասերը:

Սկսած քրիստոնեական առաջին դարից մինչև 15-րդ դարը, Հայաստանը միշտ ինքնուրույն կամ յուրահատուկ ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճ ունեցել է, յուր առանձնահատուկ ոճով զանազան վերածնությունների պատճառով հաջորդաբար կերպարանափոխվել է, այնուամենայնիվ համաշխարհային ճարտարապետության և գեղարվեստի պատմության մեջ իր պատվավոր տեղն է գրաված: 15-րդ դարից հետո է, որ սկսած են արևելյան և արևմտյան ոճերի անհամաչափ մի խառնուրդով երևան գալ մեծ ու փոքր շինություններ, որոնք ոչ տեղական հատկանիշ էին արտահայտում և ոչ Հայաստանում ապրող ժողովրդի հոգեբանությունը. միևնույն ժամանակ Հայաստանը շրջապատող հետու և մոտ ազգերի ոճերից ոչ մեկին չէին ենթարկվում: Այս խառնակ և անկերպարան երևույթը, որ երկար է տևում, ցույց է տալիս անկում Հայաստանին հատուկ ճարտարապետական ոճին: Ուստի քրիստոնեական սկզբից մինչև 15-րդ դարը նկատվում են 4 զանազան վերածնություններ: Առաջին վերածնությունը տևում է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարի վերջը. երկրորդ վերածնությունը տևում և կատարելություն է հասնում մինչև 7-րդ դարի վերջը, երրորդ վերածնությունը երևան է գալիս 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդի սկզբներին և տևում է մինչև 12-րդ դարի սկիզբը. չորրորդ վերածնությունը ծաղկման վիճակի է հասնում 13 և 14 դարերում, որին հաջորդում է Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության բուռն վերելքը: Մովսեսական կարգերի պայմաններում:

Թե՛ նախաքրիստոնեական կրկնության շենքերի մնացորդները և թե՛ մյուս շորս վերածնությունների հատուկ հուշարձանների կանգուն, կիսականգուն և ավերակ շենքերից ընտրանք նմուշներ պետք է պարունակի աշխատությունս պատմական և ճարտարապետական հակիրճ, բայց կարևոր ծանոթություններով:

Այս վերածնությունների երրորդ և չորրորդ շրջանների հատուկ մնացորդները բազմաթիվ են Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիում և շրջաններում. ուստի երրորդ և չորրորդ վերածնությունների առավելագույն նմուշները հնարավոր պիտի լինի տալ առաջիկային թե՛ Անիից և թե՛ շրջաններից:

Փակագծի մեջ պետք է ասել, որ հայ ճարտարապետության նմուշները և նրանց մասին դիտարկությունները

վերաբերում են միմիայն արևելյան Հայաստանին, որովհետև արևմտյան Հայաստանը ես անձամբ հրքեք չեմ ուսումնասիրած:

Առաջին վերածնությունը շատ ընդարձակ սահմանի մեջ տեղի ունեցավ, Արագածից և Արարատից մինչև Եփրատի արևմտյան հոսանքն է հասնում նրա սահմանները: Սակայն այս վերածնությունից այսօր շատ քիչ նմուշներ են մեզ հասել՝ նախկին կիլիսայան շենքերի մնացորդների հետ, որոնց նմուշները տալիս ենք այստեղ:

Երկրորդ վերածնության ժամանակ թեև միահեծան իշխանություն չկար և Հայաստանը բաժանված էր պարսից և բյուզանդական իշխանության մեջ, այնուամենայնիվ այս երկրորդ վերածնությունը համահայաստանյան եղավ: Միայն թե Հունաց և Պարսից իշխանությունների տիրապետած սահմանին մեջ, տիրող պետության ազդեցությունը մասամբ երևում էր Հայաստանի ճարտարապետական արվեստին վրա: Իմ կարծիքով այս ևս բնական էր, որովհետև թե՛ բյուզանդացիք և թե՛ պարսիկ սասանականները մեծ առաջադիմություններ ունեցել էին շինարարական արվեստների մեջ. պետք է ավելացնել նաև, որ երկրորդ վերածնության մեջ Հայաստանն այնքան առաջ դնաց ճարտարապետական մեծ արվեստի մեջ և այնչափ հռչակապ հուշարձաններ թողեց իր հետևը, որ այնուհետև հաջորդ

գարերուն այլևս ոչ մի նոր ճարտարապետական հատակածե չկարողացավ մշակել:

Երրորդ վերածնության ժամանակ ներքին վարչական և աշխարհագրական ձևերուն մեջ մեծամեծ փոփոխություններ էին կատարվել: Միահեծան պետությունը փոխվել էր մանր թագավորությունների և իշխանությունների, ինչպես՝ Վասպուրական, Շիրակ, Վանանդ, Սյունիք, Կոտի, և այլն և այլն: Ինչպես երևում է, Շիրակի թագավորությունը, որուն մայրաքաղաքն է Անին, ամենից ավելի ուժեղ և ժողովրդական եղավ սույն վերածնության մեջ. դարձավ արվեստի մի մեծ դպրոց և տարածեց գեղարվեստի ճաշակը մանր հայ պետությունների շրջանում: Վերջապես Բագրատունիները, որոնց վերին հսկողությունը վայելում է Պահլավունիների և Կամսարականների շինարար սերունդը, մանր ու խոշոր գեղարվեստական շինություններով ծածկեցին Անին և մոտավոր ու հեռավոր տիրապետության սահմանները:

Քաղաքական և վարչական ավելի անմխիթար դրության մեջ ստեղծվեց Հայաստանի ճարտարապետության շորթորդ վերածնությունը: Իր նախնիքներից ժառանգած գեղարվեստի ճաշակը և շինարարության հատկությունները թեև պահած էր հայ ժողովուրդը, սակայն տնտեսապես այնքան ընկած դրության մեջ էր, որ չկարողացավ մեծամեծ շինություններ կանգնել, այնուամենայն

Նկ 61. Աղաշակի 7-րդ դարի շխաչակն եկեղեցին և 5-րդ դարու մեծնեֆ բազիլիկի ավերակները

նիվ բազմաթիվ փոքր, բայց ընտիր շինություններով ծածկեց երկիրը: Չորրորդ վերածնության մեջ ո՛չ միայն ճաշակի նորություն, այլ և շինարարական հանճարեղ նորություններ ևս մտցրեց, որոնց մասին իր հարմար ժամանակին պիտի գրենք և մատնանշենք:

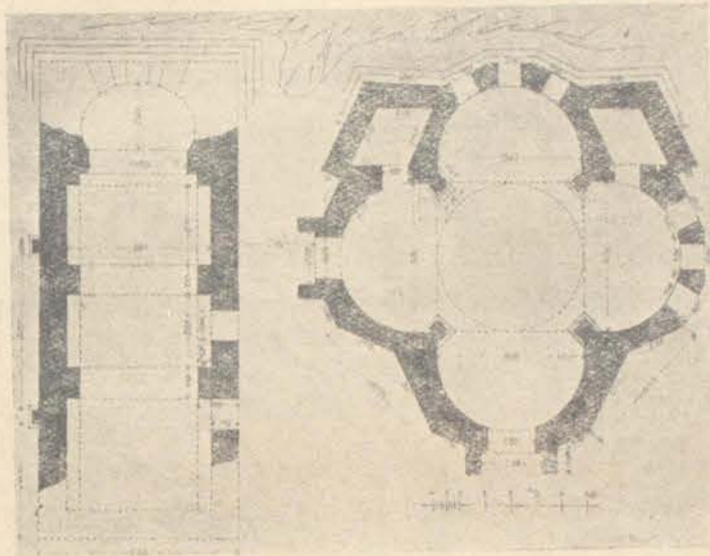
Վերջապես, եզրակացնելով փոքրս՝ ներկա փոքրիկ

հատորով չի վերջանում Հայաստանի կարևոր հուշարձանների համառոտ ցուցակը: Սա առաջին պրակն է, յուրաքանչյուր տարի պետք է, որ ունենանք այս ցուցակի շարունակությունը թե Պատմական Թանգարանում գտնված, և թե՛ հետզհետև հավաքվելիք նյութերով:

1. Ա. Գ. Ա. Ր. Ա. Կ

Կամ Ագրակ

Տեկորի հնագույն եկեղեցիից 2—3 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Ագարակ կամ Եգրեկ գյու-

Նկ. 62. Ագարակի 5-րդ և 7-րդ դարու եկեղեցիների հատակածները

ղը, որուն շրջանին մեջ կան շատ հնագիտական վայրեր, ամենահին ամրոցների և բերդերի մնացորդներ,

կոթողաձև քառակուսի պատվանդանավոր գերեզմաններ:

Բացի ավերակ եկեղեցիների մնացորդներից, կա այժմ մի հնագույն եկեղեցի գյուղի մեջ, որը 5—7 դարերուն պատկանելու հավանականությունն է տալիս, ունի իր վրա ՆՄՆ—1006 թվականը, բայց ոչ շինության համար, այլ նվիրատվության:

Այդ եկեղեցու հյուսիսային կողքին կա մի 5-րդ դարու բազիլիքի ավերակ:

Այս անունը կրող ուրիշ գյուղեր կան, որոնց մեջ ևս հին ավերակներ գոյություն ունին, սակայն նրանց մասին կիսոսիմ առանձին իրենց կարգին:

2. Ա. Գ. Ի. Ա. Մ. Ա. Ն

Արագածի հարավ-արևմտյան բարձունքներուն վրա Թալինի շրջ. փոքր գյուղի մեջ կանգուն է մի մեծ հույակապ եկեղեցի անվրեպ 7-րդ դարու գործ. անհայտ է շինողը. արձանագրություններ չկան. ներքուստ խաչաձև և անսյուն է, լայնանիստ գմբեթ ունի: Նորոգության կարոտ լինելն զատ շուրջը խառցող անպետք շինություններն ազատելն անհրաժեշտ է: Այս գյուղի արևելյան և հարավ արևելյան բարձունքներուն վրա կան նշանավոր նախապատմական և ուրարտական երկու մեծ ամրոցներու մնացորդներ:

Հյուսիս-արևելյան կողմը, ձորի մեջ, գտնված են

Նկ. 63. Ագրամանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

Հին եկեղեցու և բնակության հիմքեր. ի միջի ալլոց բարձրաբանդակ պատկերներով քուսակող կոթողածև գերեզմանաբարեր:

3. ԱՂԱՃԱԿԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ալաճալի գյուղի մեջ եկեղեցիի մը պվերակները կա, եթև կարելի է հավատալ Ալիշանի տված պատկերներու ճշտության, այն ատեն խիստ հեռաբերական են այդ եկեղեցու կամարներն ու ձևը, երկնարկանի սյունազարդ նեֆեր, կամարները պայտաձև և ձվաձև դարձված, այդ խոյակներն ազանթազարդ մոտավոր նմանություն կորեթականի. սույն խոյակներու մեկուն վրա կերևի արազաղի մը պատկեր:

4. ԱՂԱՓԱՐԱ

Բջնի հարավային կողմը կգտնվի Ալափարա գյուղը: Կա մի հին եկեղեցու մնացորդ կոփածո բարով: Եկեղեցին կթվի լինել խաչածև: Արձանադրությունները խանդարված են. միայն թվական մը կա 901 թիվ և մի անուն Գրիգոր: Այս գյուղի հին անունն է Ալաբերդ:

5. ԱԿՈՌԻ

Ակոռի մեջ կար մի հնագույն եկեղեցի 660-ական թվականներին շինված Անաստաս կաթողիկոսի ձևորով: Եկեղեցվո հատակագիծը շատ մոտ նմանություն կրեր Անիի կաթողիկոսին, միայն ավանդատունները քառակուսի են, փոխանակ խորանաձև լինելու արևելյան կողմեն. արտաքին մասեն (գույն ներքին) մնացած սյուններն կերևի, որ շատ նման է Զվարթնոցի արտաքին որմնասյուններուն իրեն խոյակներով:

Ուսկից կհետևի, որ Անիի զանազան եկեղեցիներու ներքին և արտաքին կողմերը գտնված այս տեսակ սյուններն արդեն գործածության մեջ էին 6-րդ դարեն սկսյալ հայոց մեջ. գտնելու է թե ո՞ր է սկիզբն այս ոճին:

6. ԱՂՋՈՑ ՎԱՆԲ

Այրիվանքի հարավ-արևելյան կողմը նույնաման ձորամիջին կգտնվեր այս նշանավոր վանքը, որուն մասին պատմական տեղեկություններ միայն կան: Ինչպես երևում է, պետք է խուզարկել տեղը և այժմյան դրությունը:

7. ԱՂՎԵՐԱՆ

Այս գյուղից բիշ վերև մենաստան կա ամայի մնացած անտառուտներու մեջ ճանապարհի գծարության պատճառով:

8. ԱՂՅ

(Այժմ Հախս)

Բյուրականի մոտ, անառիկ գերքի վրա, այժմ մի փոքր գյուղ է, որը ժամանակով եղել է ուրարտական ամրոց, որուն հետքերը կան այժմ, իսկ հետո՝ հին հայոց սեփական ամրոցներն մին:

Այստեղ է այն վերին աստիճան հետաքրքրական

Արշակունյաց ստորերկրյա կամարակապ դամբարանը, որուն մեջ հատուկ շինված տապաններու ճակատին քանդակված են հայոց հնագույն շրջանի հատուկ քանդակներ:

Այս դամբարանին մոտիկ կա մի հին եկեղեցու

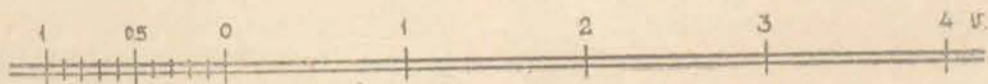
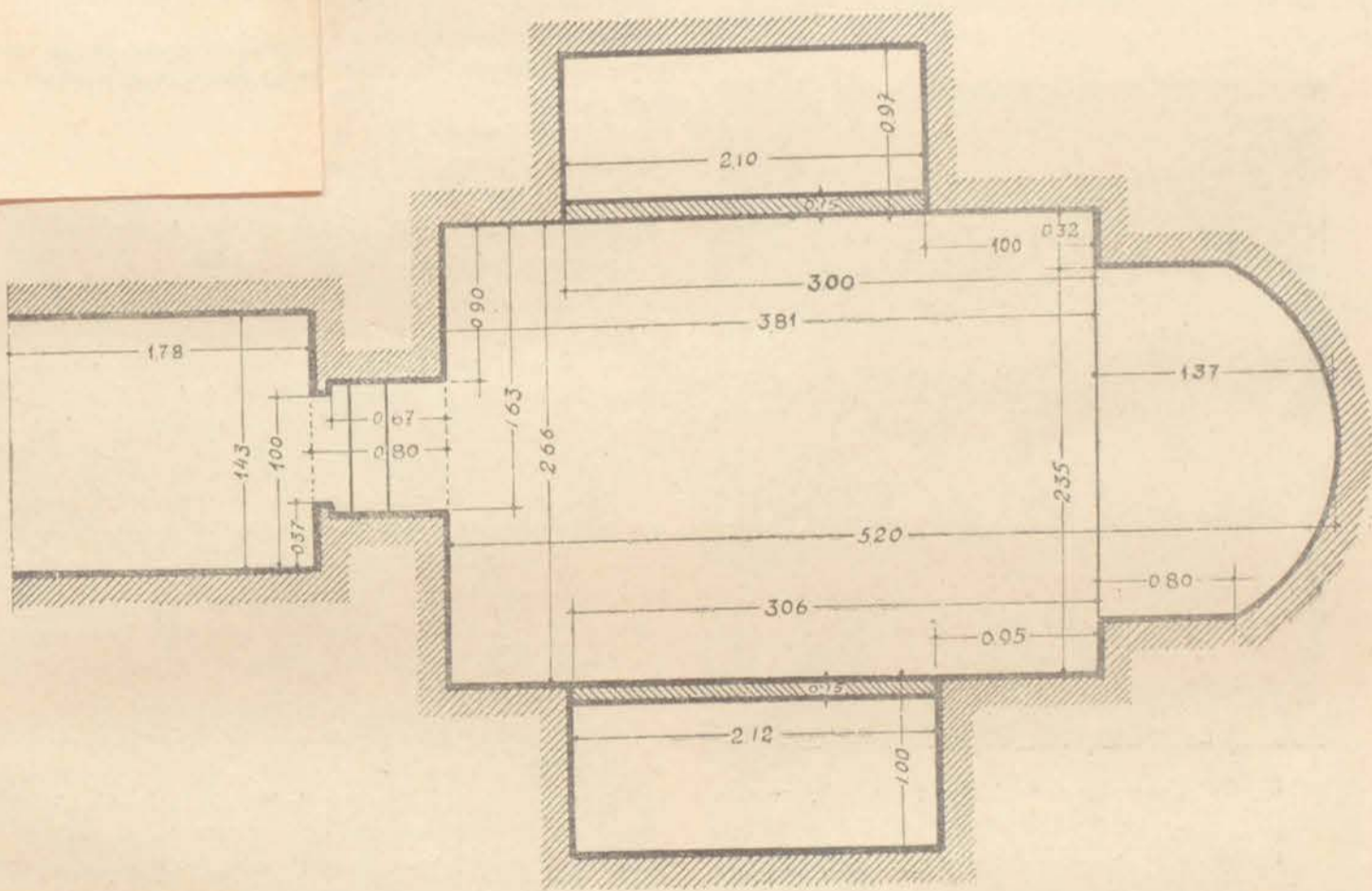
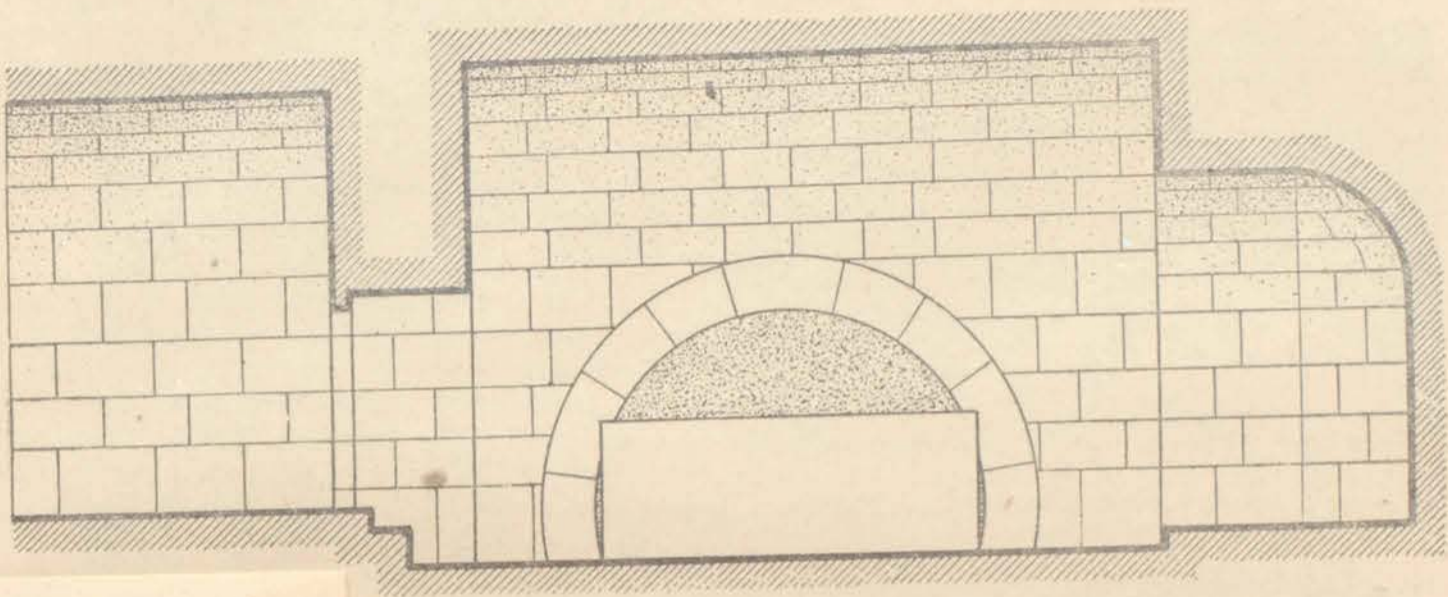
Նկ 64. Ազգի Բազրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի մուտքը

մնացորդ, որուն փլատակների բեկորները ցույց են տալիս, որ 5-րդ դարում կանգնված մի եկեղեցի է եղած:

Այս շրջանի ձորերուն մեջ խիստ շատ կան հետաքրքրական քարայրեր ուղադրով մանրամասնություններով և ոմանք քարե գուներով:

9. ԱՄԲԵՐԳ

Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ Բյուրականի մոտ, Արագած լեռան լանջերի վրա, երկու խոր ձորերից առաջ եկած հունակյունաձև մի բնդարձակ դաշտային լեզվակի վրա է Ամբերդ կամ Անբերդ անվանված ամրոցը: Բացի այս տեղը ամրոց լինելուց՝ նաև քաղաքի տպավորություն է թողնում: Գիրքը շափազանց անատիկ է՝ խոր ձորերով շրջապատված լինելուն համար, և տեղ տեղ երևում են պարսպի հետքեր շուրջը, բացի հյուսիսային կողմից, որ ամբողջովին պարսպապատ է: Հյուսիս-արևմտյան ծայրին պարիսպների շարքին վրա կա մի բրդաշար բերդանման ամրոց, որ նաև ցեղապետական դրչակ է, ներքին սենյակների և այլ նպատակների

Նկ. 65. Աղցի՝ Բագրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի հատակաձևը և կտրվածքը

հատուկ բաժանումներով: Դրչակի արևմտյան ծայրը անդնդախոր ձորի վրա է, իսկ արևելյան ծայրից շարունակվում է հաստատուն մեծ պարիսպը մինչև այն-

Նկ. 66. Աղցի՝ Բագրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրաքանդակներէց

տեղ, ուր Բյուրականի կողմի ձորն անմատչելի է դարձնում մուտքը: Այս կողմի պարիսպի վրա է ամրացի դուռը, որ ներս մտնելուց հետո, երկու ճյուղի է բաժանվում, մեկը տանում է դեպի դրչակ, իսկ մյուսը դեպի բերդամեջ կամ քաղաքամեջ: Չափազանց ուշադրով է դրչակի շինելակերպը, հավանորեն պատերազմական

Նկ. 67. Աղցի՝ Բագրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրաքանդակներէց

տեսակետով: Հյուսիսային կողմը, որ միանգամայն մատչելի է, ամենևին պատուհան չունի և խիտ բուրգերով ամրացված է. իսկ բոլոր բաժանումներ և խոշոր պատուհաններ միայն քաղաքին վրա են բացված: Դրչակը և պարիսպները հաղիվ թե 9—10-րդ դարու գործ են երևում. միայն հայտնի չէ, թե նախորդ ամրության վրա նորը շինված է, թե՞ այս մասը նորը շինած է: Բերդի մտից դուռն կամարը հիշեցնում է Անիի Սրմ-

բատաշեն պարիսպի վրա ավագ դուռն և Տեկորի եկեղեցիի ներքին կողմի նորոգության ժամանակ վերաշինված կամարները, որոնք ատամնավոր տաշված են և շարվելիս միմյանց մեջ կանցվին ու մեկս մեկ կպահեն:

Տարակույս չկա, որ շատ հին ժամանակ այստեղ բնորված էր որպես բերդատեղ՝ տեղի բնական ամրության պատճառով, որովհետև երկու գետերի խառնուրդի տեղի վրա, բարձր տակավին երևում են պարսպամասեր, որոնք անկասկած նախապատմական շրջանի գործեր են:

Այս հատ ու կտոր նախաքրիստոնեական շրջանի պարսպամասերը ապացույց են, որ ի հնումն ամրոցը թերակղզին շրջապատված էր պարիսպով, սակայն հյուսիսային կողմի ամրոց դրչակն իր ներքին սենյակներով և այլ բաժանումներով նման էր Տիգրիսի դրչակին, որը համարվում էր Բագրատունիների սեփականություն զարձած այն ժամանակ, երբ նախքան Անին, Շիրակավանն էր Բագրատունյաց մայրաքաղաքը:

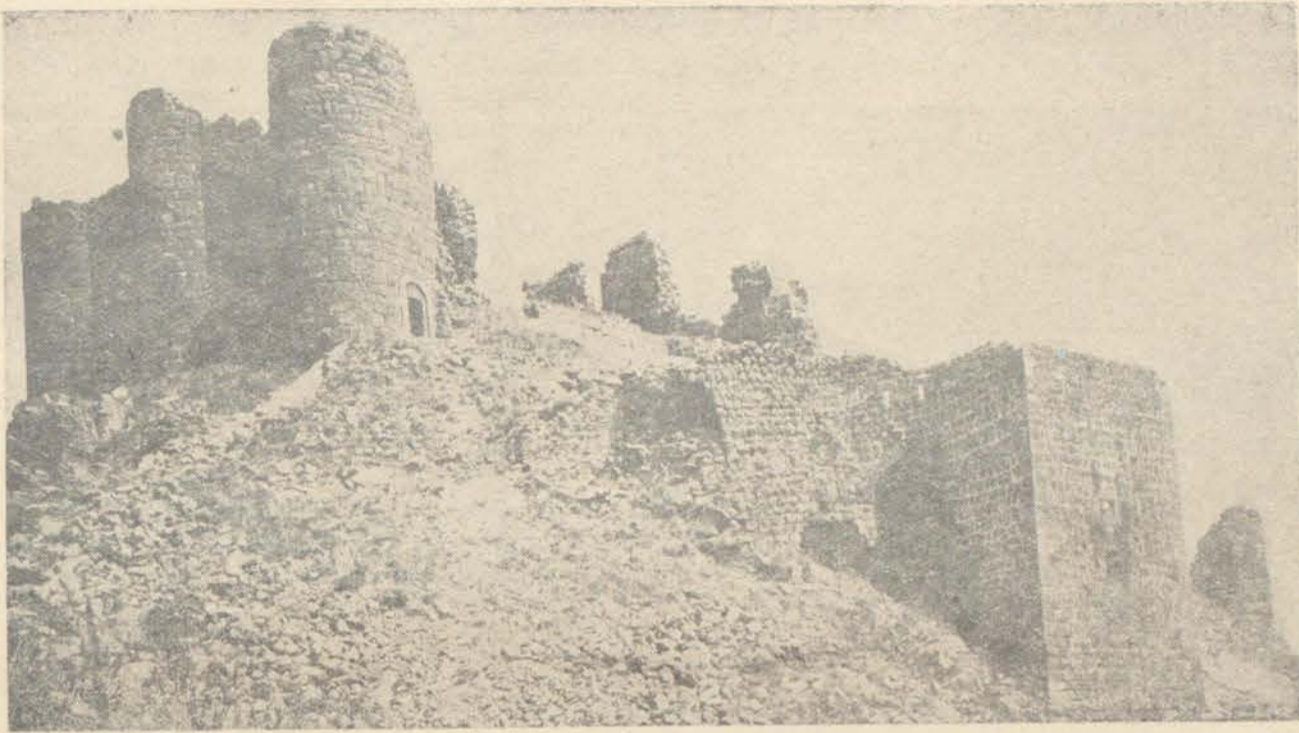
Ամբերդի դրչակի և պարիսպի շինարարական ոճը հիշեցնում է Բագրատունի շրջանի արվեստագործությունը, և ինչպես հավաստում են պատմական հիշատակությունները և ուրիշ հավանական ապացույցներ, սա ևս մի ժամանակ եղել է Բագրատունի թագավորաց սեփականություն: Պատմական տեղեկություն կա, որ Գագիկ առաջին Բագրատունի թագավորը կտակել է այս ամրոցն իր հաջորդ Հովհաննես Սմբատին: Իսկ հետո, Բագրատունի արքունիին հարազատ Վահրամ Պահլավունիին: Սա է շինել դրչակի փառավոր եկեղեցին, որ նույնպես շափազանց նման է Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկեսին: Թեև գեղեցկության և ճոխության տեսակետով Ամբերդի եկեղեցին պակաս է քան Մարմաշենին, սակայն շինարարական տեսակետով սքանչելի է ամեն կողմից: Ինչ ապացույցի կարոտ պիտի լինի, որ մոտավորապես հազար տարի է անցել, սակայն շենքը տակավին հաստատուն մնում է իր տեղը կանգուն. եթե փոքր ինչ վնասվածքներ երևում են, պատճառը երկարատև անտերությունն է:

Եկեղեցուց մի քանի քալ դեպի հարավ-արևմուտք, փորված է մի անցք, որ հասնում է մինչև ձորի ջրի սահմանը, պաշարման ժամանակ անշուշտ գետից ջուր հանելու համար: Հին ժամանակ, ինչպես երևում է, ամրոցների մեջ պահանջ էր այս ջրի գաղտնի ճանապարհը: նույնը մինչև այժմ կան Անիում, Բաղարանում և ուրիշ տեղեր:

Քաղաքին ամբողջության ջուր մատակարարող առունները հետաքրքրական են տեսնել, թե ինչպես գետի բարձր տեղից միմյանց վրա երկու առու ձորի լանջով բերած են Ամբերդ. այս առուններն մին հատուկ էր մեծ մասամբ դրչակին, իսկ մյուսն՝ ամբողջովին քաղաքին համար էր:

10. ԱՅՐԻՎԱՆՔ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆՔ

Հարավային կողմը արևելքեն թև ունի, ճիշտ նման Տեկորի և Երբուլայի: Բայց պետք է ստուգել ժամանակը, թե թևին հետ միասին շինված է թե ոչ:

Նկ. 68. Ամբերդի Նյուսիս-արևմտյան չգաբիտաների ավերակները

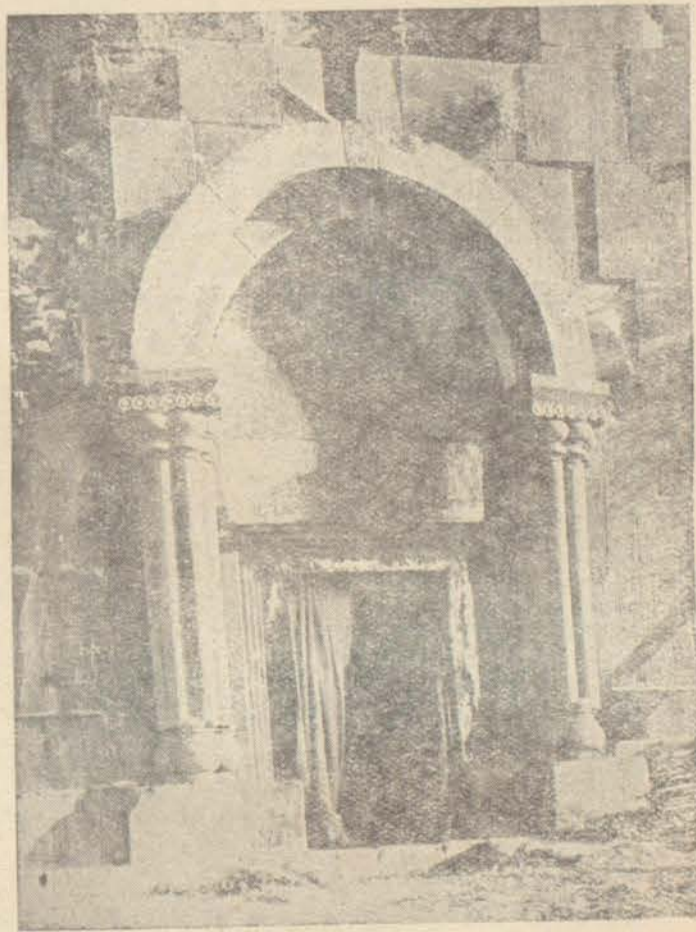
Եկեղեցիի դավթին անմիջապես կից կա ութը որմասյուններու վրա միակտուր քարակոփ մի եկեղեցի՝ կամարներու խաչաձևումով, որոնց մեջտեղին ունի գմբեթաձև մի լուսամուտ. գմբեթին մեջ բնականն սթալաքիթի քանդակած, նմանապես խորանին գմբեթարդին մեջ քանդակված է սթալաքիթի Խորանին կիսաբողոքակր սյունազարդված է ութ սյուներով կամ յոթը սյունամեջերով, երկու խորհրդանոց ունի, Նյուսիսի երկու սյուներին գոյացած անկյան մեջ կա քանդակա-

զարդ խորշ, հարավային սյունին վրա երեք շքեղ քանդակազարդ խորշեր ունի:

Գեպի արևելյան կողմի քարափոր եկեղեցին, որ ավելի կից է բուն տաճարի արևմտաՆյունիս անկյունին, դուռը կրկին կբացվի դավթի մեջն, ունի երկու

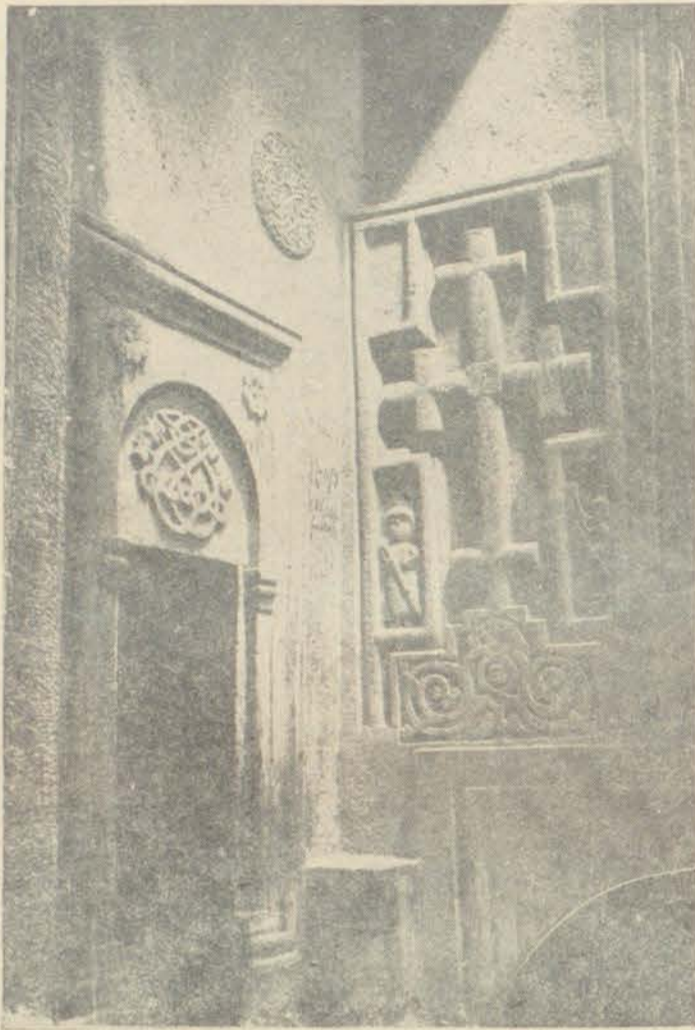

Նկ. 69. Ամբերդի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

Նկ. 70. Ամբերդի եկեղեցու հարավային մուտքը

բաժանում, մինը դեպի եկեղեցին, մյուսը դեպի գավիթ: Բոլորովին միակտուր քարակոփ սեղանին ճակատը

Նկ. 71. Գեղարդավանքի վիճափոր տաճարի քանդակագործերը

քանդակված է շրջանակի մը մեջ տարանկյուն և քառակուսի մողաչիքի ձևով քանդակվածքներով: Սեղանին երկու կողմը՝ երկու խաչեր կան քանդակված, հարա-

վային կողմը շրջանակավոր պարզ քանդակներ ունի, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ ուշագրավ է իր ուռուցիկ գավազանաձև քանդակով, որի ստորին կողմին վրա երկու ծայրերին, առանձին շրջանակներու մեջ, քանդակված են երկու մարդիկ:

Ունի երկու ավանդատուն, մեկը սրահին մեջը՝ հյուսիսային կողմեն, իսկ մյուսը՝ սեղանին վրա դարձյալ հյուսիսային կողմեն: Գմբեթն ամբողջովին քանդակված է թմբուկին մեջը սյունազարդ աղեղնակապած, իսկ կիսագունդը դադաթի լուսամուտեն սկսած շառավիղներով դատած և մեջերը 12 տեսակ քանդակներով զարդարած ամեն կերպ կանոնավոր որմնասյունները և կամարները, որոնց վրա հանգչած է գմբեթը, որպես թե առանձին քարերով շինված և տեղը դրած ըլլար:

Գավիթը երկու մասի բաժանված է, հյուսիսային կողմեն ունի մեկ սյունով և երկու աղեղով դատած բաժին մը, նույն բաժնի ճակատին վրա մեջեն մեկ սյունին վերևը քանդակված են երկու կապած առյուծներ, նեղքեր մի արծիվ՝ ոչխար վերցնող:

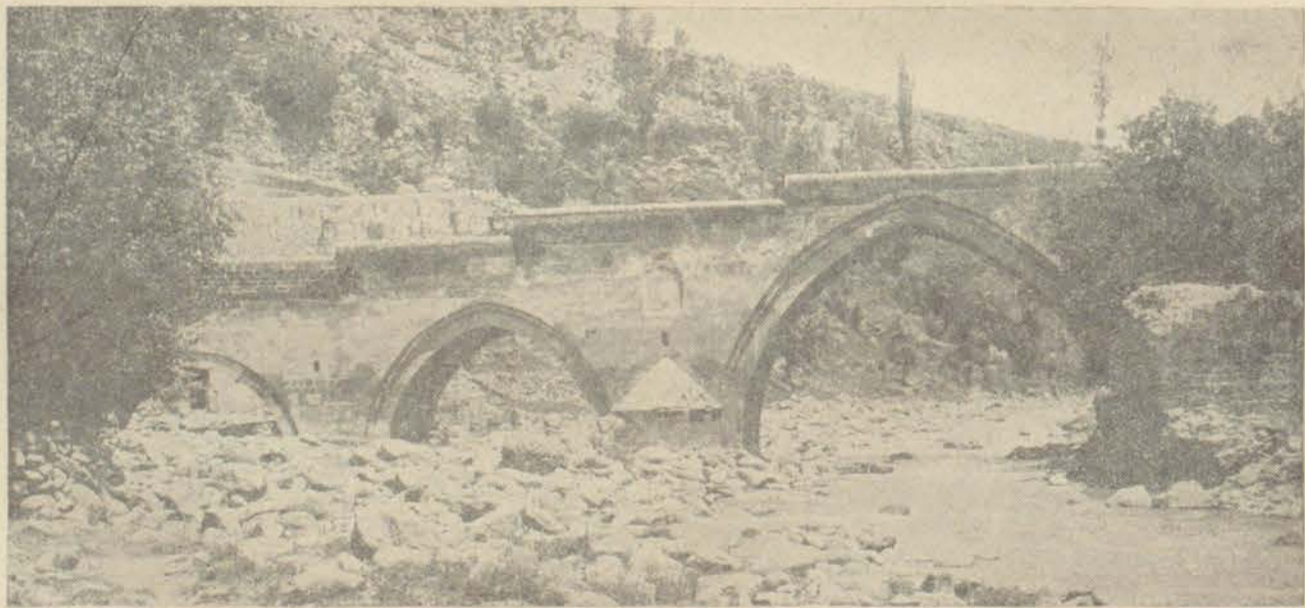
Դրան հարավային կողմը կա մի փոքր սենյակ ավանդատան նման. այս ավանդատունն ունի մի ութանկյունի գմբեթ, որի մեջն ամբողջ քանդակված է շատ գեղեցիկ կերպով:

11. Ա Շ Ն Ա Կ

Թալինի շրջանում, հնումն թագավորական ամառանոց, ունի մի կիսավեր եկեղեցի, որ ըստ ոմանց 7-րդ, իսկ ըստ ոմանց 10-րդ դարուն կապտկանի:

12. Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

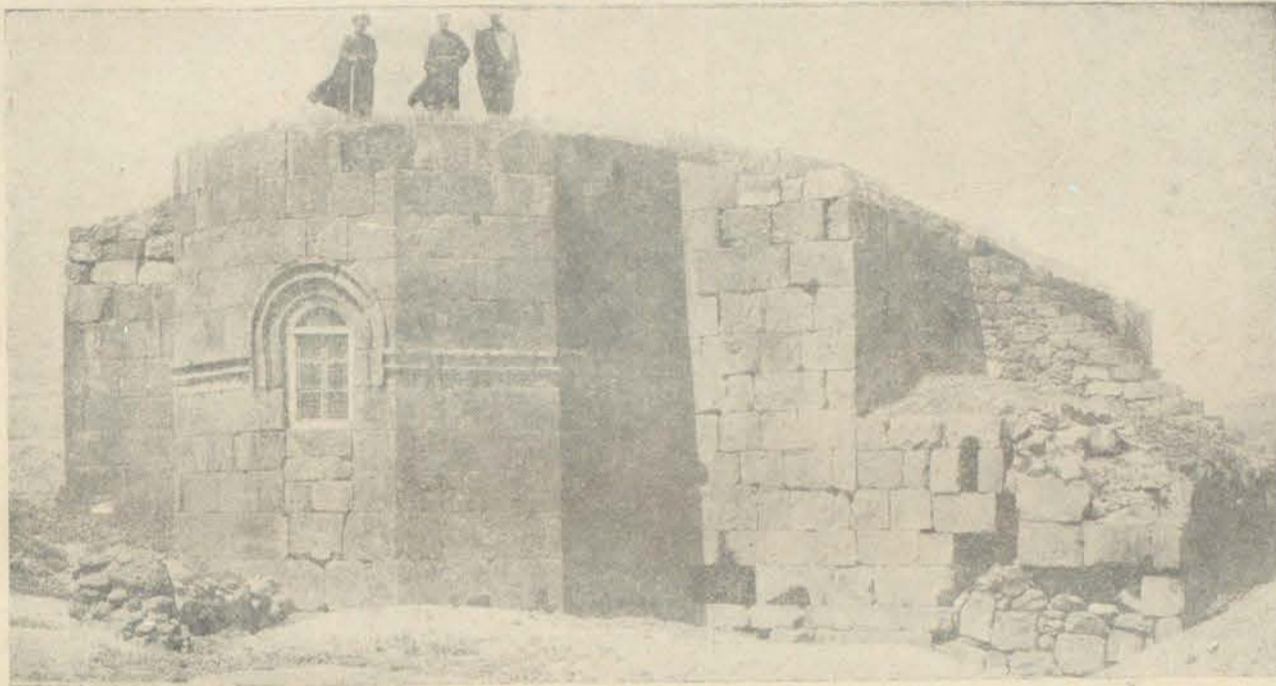
Այս գյուղի մեջ եղած հին հուշարձանների մանրամասն ցուցակագրումը աննպատակ կլինի առանց առանձին հետազոտության և ուսումնասիրության, որովհետև շատ կան բերդերու, բնակարաններու, դամբարաններու և այլ կարևոր մնացորդներ: 5—6 հատ մեծ ու փոքր զանազան դարերու մեջ շինված եկեղեցիներ

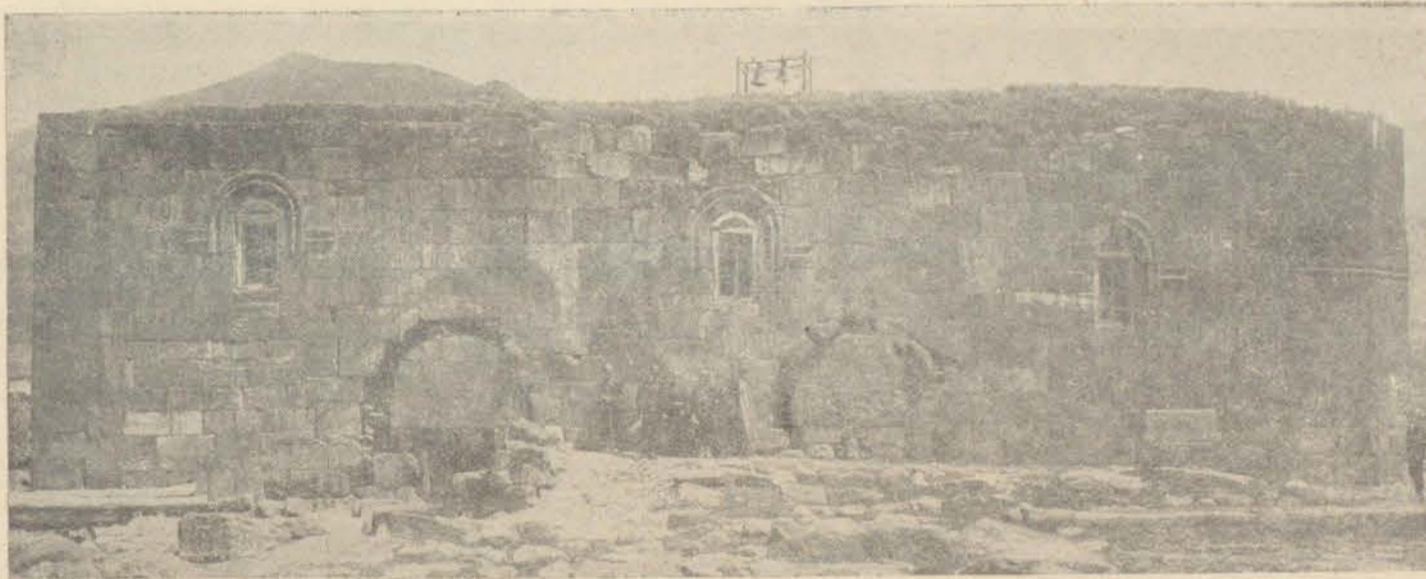
Նկ. 72. Աշտարակի կամուրջը

կան, որոնցմե մեկը նշանավոր է իր հնույթամբ և ճարտարապետական կազմութեամբ: Միրանավոր անունը կուտան տեղացիք և շինված է 5-րդ դարին ոչ ուշ:

Կարմրավորը՝ 7-րդ դարուն, Մարինեն՝ 13-րդ դ.: Ուշագրութեան արժանի է Քասախի կամուրջը իր շինվածով և տեղագրական դիրքով:

Նկ. 73. Ապարանի (Քասախի) բազիլիքի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

Նկ. 74. Ապարանի (Քասախի) բազիլիք եկեղեցու հարավային ճակատը

13. Ա Պ Ա Ր Ա Ն

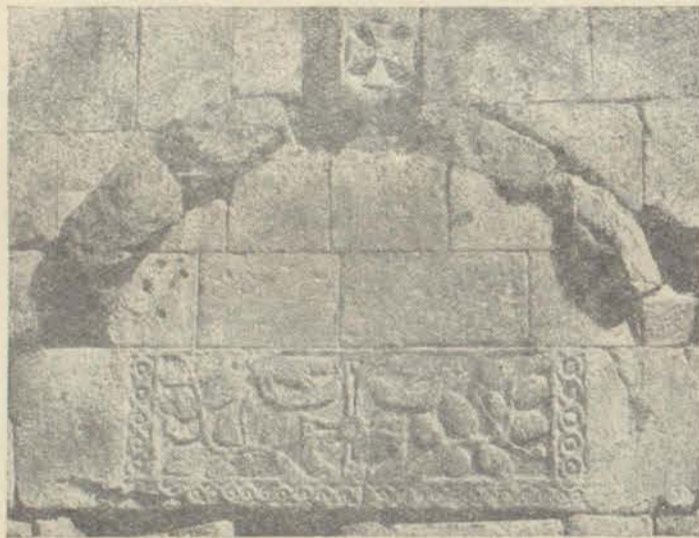
Արագածի արևելյան բարձրունքների վրա, Քասախ գետի աղբյուրների մոտ, Ապարան կոչվող շրջանային կենտրոնի մեջ կանգուն կա մի հնադարյան մեծ եկեղեցի բազիլիք ձևով կանգնված. շենքը և շինությունն ոճը այնքան հին է և տարօրինակ, որ նույնիսկ հեթանոսական ծագում ունենալ կկարծվի, արևմտյան և հարավային դռներու քանդակազարդումները միանգամայն գոյություն չունին Հայաստանում 5-րդ դարուց հետո: Շուրջը, որ սյունազարդ սրահ ունեցել է, որի սյանց

խոյակները չափազանց հին ձև ունին և խիստ հնադարյան քանդակներ: Այս եկեղեցու ժամանակը, ոճը և ճարտարապետական մանրամասնությունը ուսումնասիրությունը ամենաանհրաժեշտ պահանջներից մեկն է հնագիտության տեսակետով:

Այս գյուղի շրջակայքում ևս կան բավական թվով հեթանոսական և հին քրիստոնեական շրջանի մնացորդներ: Այստեղեն բերված է Հայաստանի Պետ. Պատմական Քանգարան շնագլուխ մարդապատկեր քանդակված մի սյուն խոյակ:

Նկ. 75. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու աբսիդոսյան մուտքի ճակատի քանդակները

Նկ. 76. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու հարավային փակված մուտքի ճակատի քանդակները

է ձևավոր սուրբի մը գիրքին, ինչպես ս. Գևորգ: Չհորը բռնած գավազանին վերի ծայրը կանաչ գույնով դրոշակի նման մի բան կերևա, դրոշակը երկուքի ճեղքված ձևով. կկարծեմ, որ անպատճառ պատկերները ետին ժամանակ ծեփված են վրային բարակ շերտով. եթե շերտը հանվի՝ տակեն կերևի մնացյալ մասեր, ինչպես նաև ուրիշ արտիդներու մեջ եղած պատկերներ, որոնք այժմ բոլորովին անհայտ են:

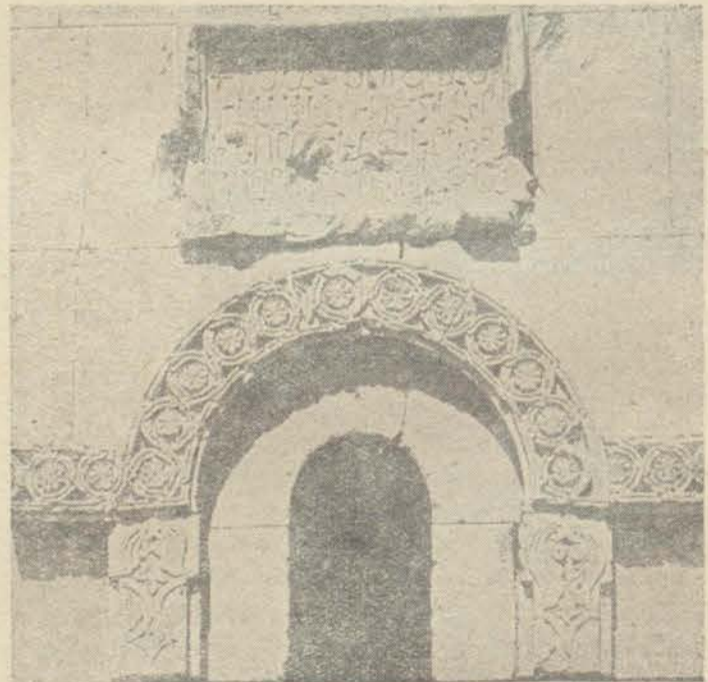
Խորանին կողմնակի ավանդատուններուն հավելումը հավանաբար եղած է շինութենեն քիչ հետո, որովհետև 11-րդ դարու ոճին ալ հետո է և մոտ նմանութուն ունին հնագույն ոճերու պատկերներուն բոլորչի ատամնաշարերով և նիշի մեջ եղած սյան խարխախի քանդակով, որուն խոյակը խոյի գլուխ է միայն: Մանվածոները 10—11-րդ դարու արվեստին կպատկանին, հետևաբար ավանդատուն խորաններու սկիզբը կարող է համարվիլ սրանց հավելման ժամանակը Անիի և շրջակայից մեջ:

14. ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՅ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Ներսի գմբեթագիր վեց աղեղները plein de cintres են և փոքր ինչ retonbe-ները ներս հակված դեպի կենտրոն՝ պայտաձևի նման: Խորանին մեջ նկատելի է ծեփին վրա պատկերներու հետքեր, խորանի գմբեթագիրն մեջ, պատուհանեն վեր, կա մեծ պատկեր, որ հավանաբար Քրիստոսի պատկերն է, նման բյուզանդական ուրիշ օրինակներու: Պատուհանեն ցած ևս կան ամբողջական սրբոց պատկերներ լուսապսակ գլուխներով, հազիվ տեսնելի: Գմբեթագրի ճակատի կրկնակ աղեղներու ներքևին թե ճակատեն և թե տակեն մնացած են սրբոց մանր գլխապատկերների հետքեր, վրայի աղեղեն ներքևի մասի վրա կան զարդանկարներ:

Մյուս արտիդներուն մեջ ալ հավանաբար եղեր են պատկերներ, բայց այժմ անհետացեր են կամ վրային ծեփված է, կամ ժամանակի ընթացքում թափված:

Որովհետև սեղանի անմիջապես հարավակողման կից արսիգին մեջ հետքեր կան պատկերներու, որոնց մեջ նկատելի է մի գլուխ և մոտը մի ձեռք դեպի վեր բարձրացած, ձեռքին միջով անցած է մի սպիտակ դիժ, որպես թե բռնած է մի գավազան կամ տեգ: Անպայման ձեռքը կվիրաբերի երևացող գլուխին և շատ նման

Նկ. 77. Ապուղամրենց ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան լուսամտի պսակը և արձանագրութունը

15. ԱՍՏՎԱՄԲԵԿԱՍ

Այս գյուղի մեջ կա մի մեծ եկեղեցի ընդարձակ գավթով, որը շինել է 1244 թ. Քուրդ իշխանը:

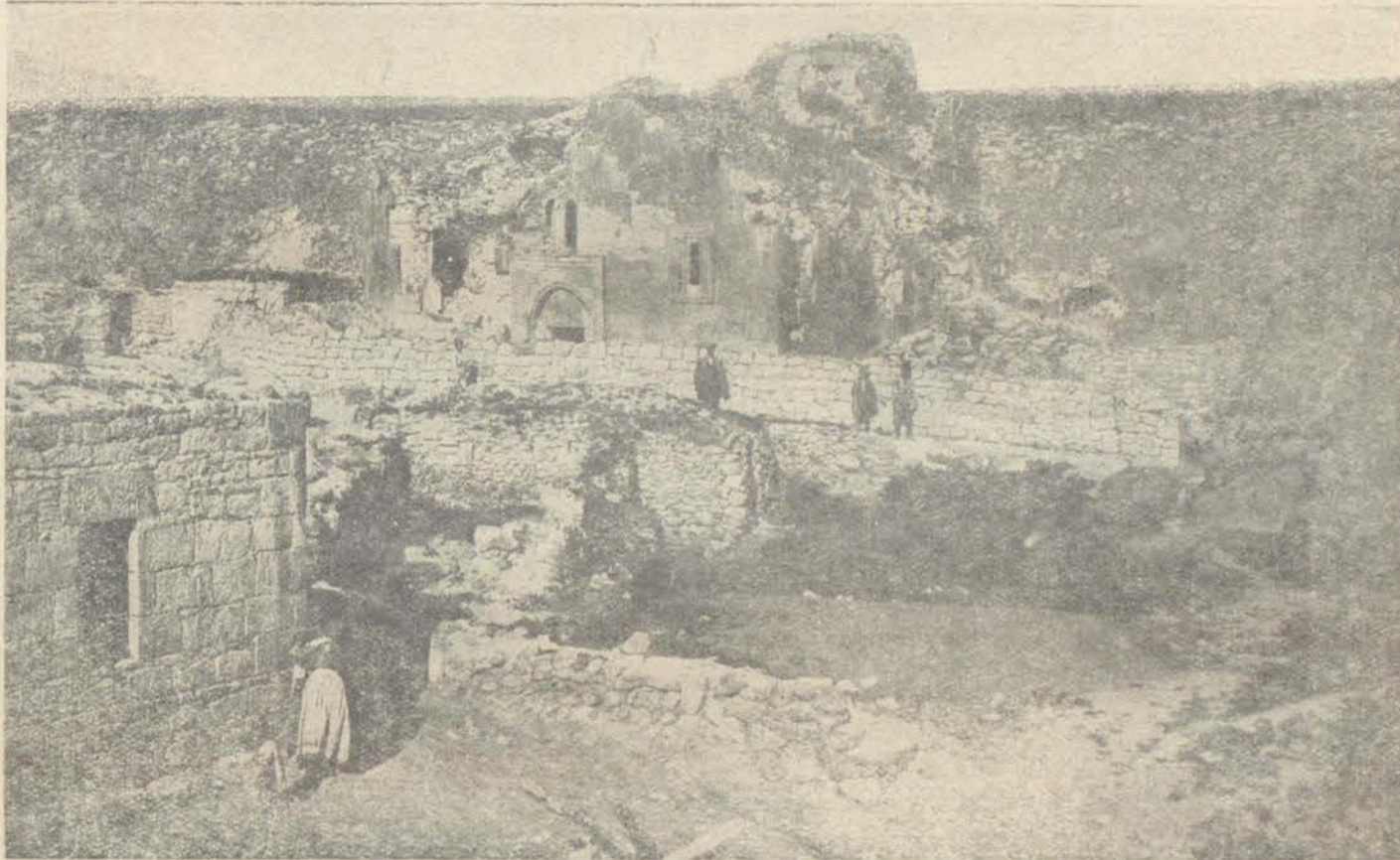
Կաթողիկեի կողքին կա մի փոքր ավերակ եկեղեցի, որի միայն պատերն են կանգուն. շինվածքի ոճը ցույց է տալիս 5-րդ դար:

Այս վերջինիս կողքին կայցրած ան մի փոքր մատուռ, որուն մեջ ընկած է խիստ գեղեցիկ արանդակ խաչքար:

Մեծ եկեղեցու հարավային կողմը և փոքրի արևմտյան պարիսպի մեջ կան շիրիմներ և գեղեցկարանդակ խաչքարեր՝ 12—13-րդ դարերու:

16. ԱՎԱՆ

Երևանի հյուսիս-արևելյան կողմը մի հայաբնակ գյուղ է Ավանը: Իր մեջ ունի 6-րդ դարու մի կիսավեր եկեղեցի, որը եղեր է իբրև հակաթոռ Արարատյան կաթողիկոսության: Ավանի եկեղեցին շինել է Հովհան կա-

Նկ. 78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի շինած եկեղեցու և ժամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից

թողիկոսը, որուն օրով հունաց բաժնին մեջ էր գտնվում Ավանը: Բացի 6-րդ դարու այս կիսավեր եկեղեցուց՝ Ավանում կան նաև ուրիշ փոքր եկեղեցիների կիսականգուն մնացորդներ, որոնք հավանականորեն 13—14-րդ դարերուն կվերաբերին:

17. ԱՐԱՅԻ ԳՅՈՒՂ

Ապարանի շրջանում Շիրակալայի մոտ ավերակ գյուղ է Արայի գյուղը: Այս ավերակ գյուղին մեջ կա մի մեծ իջևանատուն քարաշեն, որուն տանիքը փլած է: Պատերը կանգուն են և դուռը հյուսիսի կողմից է, որովրա հայերեն արձանագրություն եղած է, բայց քանդված լինելով մնացել է միայն 1213 (ՈԿԲ) թվականը:

18. ԱՐԳԻՆԱ

Արգինան իբրև բերդաքաղաք գոյություն ունի տակավին 6-րդ դարին ի վեր: 7-րդ դարուն պատերազմական մեծ անցքեր են տեղի ունեցել այս շրջանում և

շրջակա գյուղացիներ ապավինել են Արգինայի բերդում (Սերետս):

Սակայն երբ Շիրակավանը դարձավ Բագրատունի թագավորների համար մայրաքաղաք 9-րդ դարուն մեջ, հավանական է որ այն ժամանակ Արգինան, որ հազիվ երեք կիլոմետրի շախ հեռու է Շիրակավանից, դարձավ կաթողիկոսական աթոռ, մինչև որ Անին եղավ մայրաքաղաք և կաթողիկոսական աթոռն ևս փոխադրվեց միասին:

Այժմ հին բերդերեն հազիվ մնացորդներ կան, իսկ հուշակավոր կաթողիկոսարանի ոչ մի հետքը չի մնացած. մնացել է միայն խաչիկ կաթողիկոսի Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով կանգնած կաթողիկեի հյուսիսային և արևմտյան պատերը (Խաչիկ Ա. կաթ. 972—990) (տես Ա ժողովածու, էջ 305):

19. ԱՐՁԱԿԱՆ

Բջնիի գետակի Հրազդանի խառնուրդի մոտ կգրանրվի Արզական գյուղը. այստեղ կան երկու եկեղեցի-

Նկ. 79. Սասնաճճընկալի՝ Գուրգ իշխանի կառուցած եկեղեցու դամբի տրեկյան մասի ներքին տեսքը

ներ, մեկը գյուղի հյուսիսային ծայրը՝ գերեզմանատան մեջ խարտյալ քարերով շինված, հետո նորոգված ս. Գևորգ անունով: Մյուս եկեղեցին նոր է գյուղամիջին: Այս գյուղից քառորդ ժամ դեպի հյուսիս մի մենաստան ևս կա ս. Աստվածածին նեղուսի անունով. եկեղեցին նման է Աստվածընկալին՝ գմբեթով և գամբիով: Գոան վրայի արձանագրությունը 1271 թվականի է:

20. Ա Ր Թ Ի Կ

Արթիկ նշանավոր հայ գյուղ է Շիրակ գավառի մեջ Արագած լեռան արևմտյան փեշերին վրա: Գյուղի մեջ կա երկու հնագույն եկեղեցի, որոնց մեկը ոչ միայն նշանավոր է իր մեծությամբ, այլև նշանավոր է իր հնությունով, որ անվրեպ կպատկանի 7-րդ դարուն. այս եկեղեցվո մոտիկ, արևելյան հյուսիսային կողմը, կա մի ուրիշ եկեղեցի փոքր տարածությամբ, սակայն կպատկանի 5-րդ դարուն: Թեև վրան թվական չունի շինության, այնուամենայնիվ նրա հատակագծային ձևը անվրեպ կերպով ցույց կուտա որ 5-րդ դարուց հետո չէ:

Այս մեծ եկեղեցին հարավային կողմը մի կամ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա 7-րդ դարու ս. Ստեփաննոսի կմպատավանք եկեղեցին է:

21. Ա Ր Մ Ա Վ Ի Ր

Ի հնումն անվանի մայրաքաղաք Հայաստանի: Հոկտեմբերյան շրջանին մեջ բարձրացած բլուրի վրա կա հին ամրոցը, որի շուրջը տարածված էր քաղաքը: Այս բերդը և քաղաքը շատ հին դարերու մեջ գոյություն ունեցեր է իբրև ուրարտական բերդ և ամրեյի հին նախաուրարտական, որոնց ապացույցներ դուրս են գալիս պեղումներով կամ խուզարկություններով: Այնտեղեն գտնված են բեռնագիր արձանագրություններ, հունարեն արձանագրություններ և այլ անձանոթ լեզվով նշանագրեր. ըստ Մ. Խորենացու Արմավիրի մեջ կար նաև արեգական և լուսնի պաշտման մեհյան:

22. Ա Ր Ո Ւ Ճ (Թալիշ)

Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ կգտնվի Թալիշ գյուղը, որուն նախնական անունն է Արուճ:

Այս Արուճ գյուղն ունի պատմական մեծ անցյալ, նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերում, որովհետև շրջանում շատ են տեսնվում հին ամրոցների և այլ շինությունների մնացորդներ. շափազանց հետաքրքրական կլինի այդ շրջանի հնագիտական հետախուզությունը.

պատմական շատ առեղծվածներ կլուծվեն և նորութուններ կարձանագրվեն:

Փոքր մի ձորով բաժանված է Շամիրան կամ Շամիրամ գյուղը, որ ամբողջովին նախապատմական հնութուններով շրջապատված է, որ թերևս ի հնումն մեկ շրջան էր կազմում Արուճի հետ:

Արուճի մեջ, քացի գմբեթից, կանգուն է Գրիգոր Մամիկոնյանի յուր իշխանությունն անցնելուց (670) հետո կանգնած եկեղեցին, որ մի գոհար է 7-րդ դարու մեջ: Պատմական ճարտարապետության հետազոտում գրեթե շատ քիչ շենքեր հավասարվել են 7-րդ դարու կոթողներու ճարտարապետական ճարափերություններին:

7-րդ դարի մեջ կանգնած են Արենի, Բագարանի, Թալինի, Արթիկի, Մաստարայի և այլ հոյակապ շենքերը, որոնց մասին կարելի է հատորներ գրել:

Արուճի եկեղեցին ոչ միայն իր մեծությամբ և բարձրությամբ նշանավոր է, այլ շինարարական տեսակետով ևս սքանչելի է: Պատերը սրբատաշ մեծ քարերով շատ զեղեցիկ շինված են: Ուրիշ 5—7-րդ դարու շենքերին նման խոշոր պատուհաններ ունի, մի ժամանակ, անշուշտ 16—17-րդ դարերում բերդի տեղ գործածեր և բուրգը շինել են, որով բունի խաթարել են մի քանի տեղ, եթե ոչ այդ խաթարումներն ևս պետք է շունենար: Հայտնի չէ, թե երբ է ընկած գմբեթը:

Նկ. 80. Ալանի եկեղեցու արևմտյան ճակատը 1939 թ. վերանորոգությունից հետո

Պատմագիրների հիշատակած Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանքը, որուն Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմագիրը աբխունիք է անվանում, գտնվում է տաճարի հարավային կողմը մի քանի տասնյակ քայլի վրա ձորեզրին շինված, որուն միայն ներքին հարկի պատերն են մնացել, մոտավորապես մեկ կամ մեկ ու կես մետր ավելի կամ պակաս բարձրությամբ: Չափազանց հեշտ է և հետաքրքրական այս ապարանքի պեղումը, որով միայն լիակատար գաղափար կունենանք 7-րդ դարու իշխանական ապարանքի մասին: Այս ապարանքի մնացորդ պատերը, որը եկեղեցու նման սրբատաշ մեծ քարերով են շինված, ցույց կուտան թե որչափ շքեղ էր ամբողջ շենքը: Ապարանքից քիչ ցածր, ձորի լանջին, տակավին կա այն աղբյուրը (եթե հոգ տար-

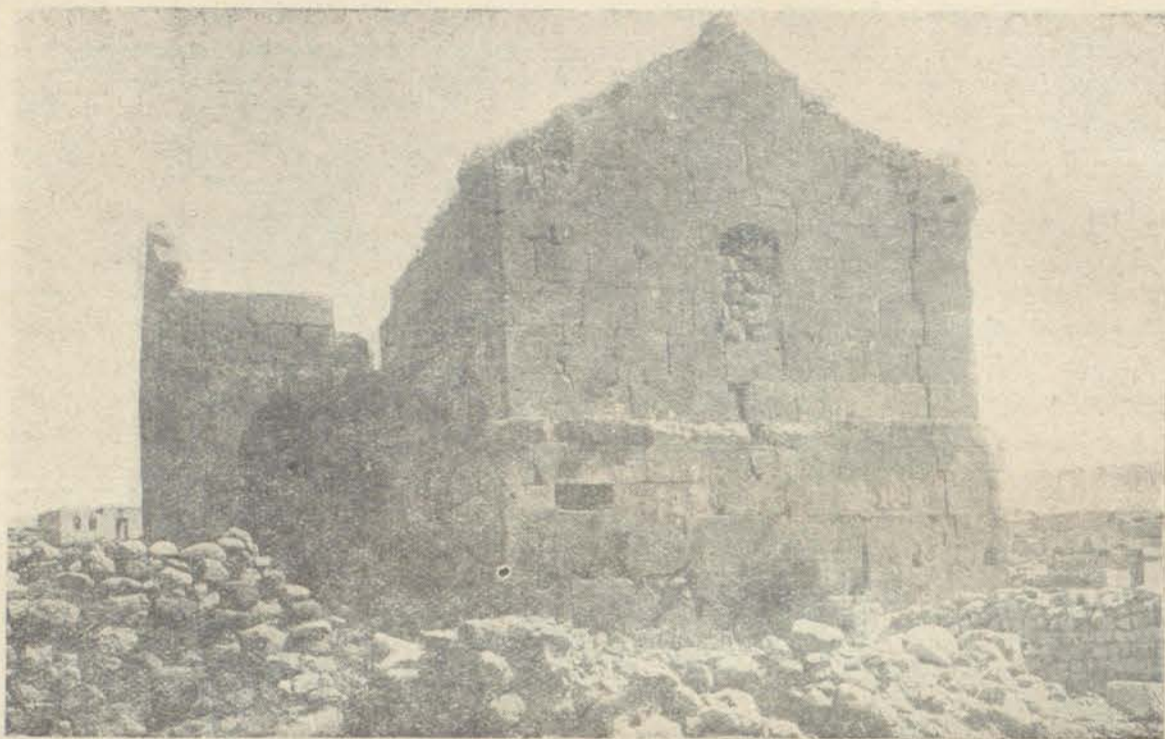
վի, մշտնջենապես ջուրը վազում է), որ շինել է տվել Գրիգոր Մամիկոնյան: Պատմագիրները հատկապես հիշատակում են այդ աղբյուրը:

23. Ա Ր Տ Ա Շ Ա Վ Ա Ն

Աշտարակի շրջանի այս գյուղին մեջ կան զանազան հնություններ, բայց հողին հավասարած և ինչ լինելը անհայտացած: Միայն մի փոքր մատուռի մնացորդ կա, որ 12—13-րդ դարու շենք լինել կկարծվի:

24. Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

Բագարանը նախաքրիստոնեական ծագում ունի. այնտեղ խուզարկուն շատ կգտնի նախաքրիստոնեա-

Նկ. 81. Արթիկի 3-րդ դարի շենքերից հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 82. Բազարանի կենդեղու ընդհանուր տեսքը հարավից

կան հնագույն պարիսպների և բնակարանների մնացորդներ ընդհանրապես որձաքարերով շինված, թեև այժմ հազիվ երևում են և մասնագետ խուզարկուին մի-

Նկ. 83. Բագարանի բերդի ավերակները

այն ուշադրություն են դրավում: Իսկ քրիստոնեական շրջանում, գլխավորաբար Բագրատունիների սեփականություն և մայրաքաղաք դառնալուց հետո մնացորդներ և ավերակներ շատ կան կիսականգուն: Բայց նախքան Բագրատունիները Բուս Առավելյան իշխանը 7-րդ

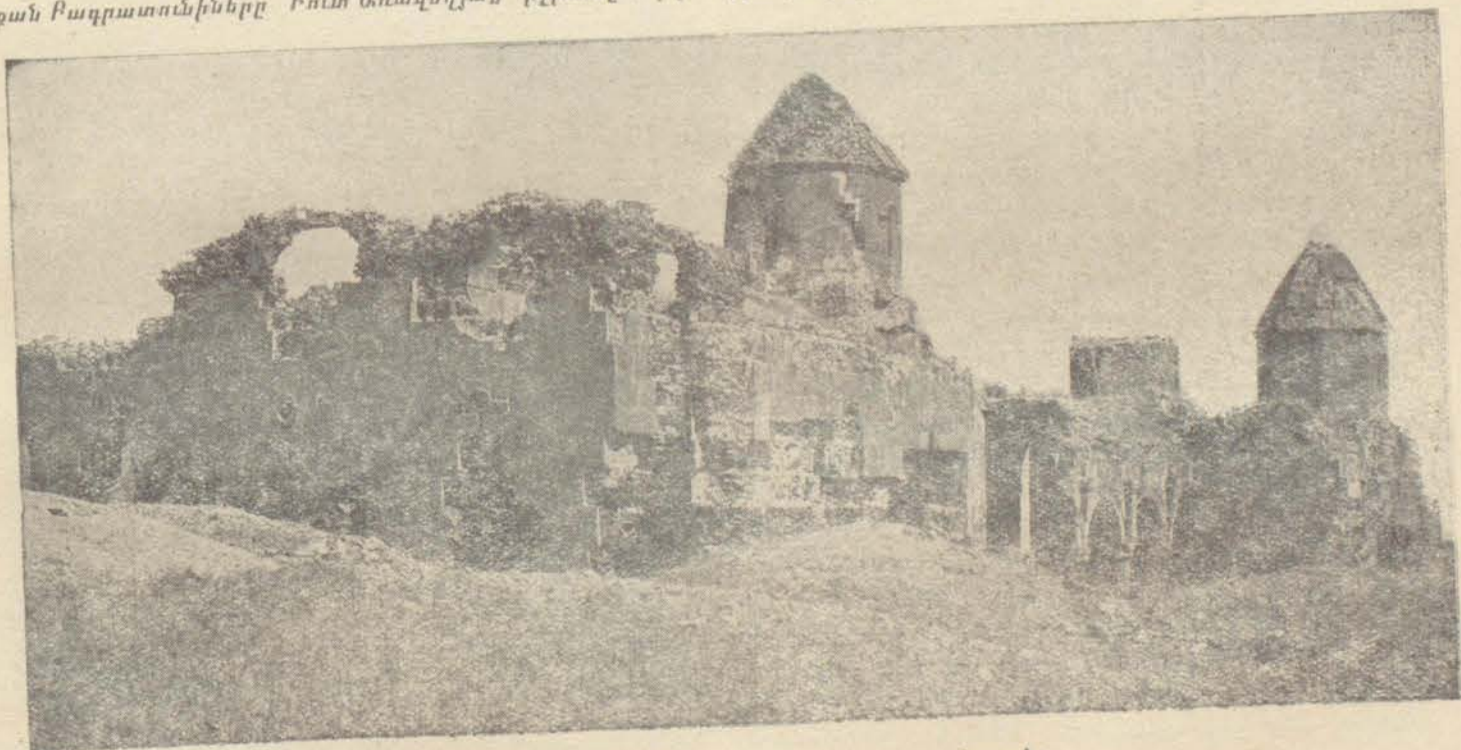
դարում շինել է այնտեղ մի եկեղեցի, որուն այժմ սթեոպոլիս անուն են տալիս, իսկ ս. Թեոդորոսի գրությունում բարձր տեղին հյուսիսային կողմը, որ ձորանման խորը եղած է, այդ խորության մեջ կա հին քաղաքատեղի որձաքարերով տներ շինված և գեղարվեստական մի եկեղեցվո ավերակ: Այս ավերակի դիմաց գետի աջ կողմին կա ս. Շուշան անունով մի եկեղեցի: Կիսավեր մի շենք, որը անշուշտ ի հնումն կամուրջով կապված էր գետի ձախ ափին հետ, ուր կգտնվին քաղաքը, բերդը և ուրիշ զանազան եկեղեցիներ: Գետեղերին մոտ քաղաքի հյուսիսային կողմը կան զուգահեռաբար շարված երեք բլուրներ, որոնց ամենաբարձրը շրջապատված էր պարիսպով, որոնց մնացորդները միայն կան, իսկ ծայրին՝ այժմյան ս. Գևորգ եկեղեցին, որ հաճախ նորոգված է և ուխտատեղի է ժողովրդական:

Բարձր բլուրները, որ երեք հատ են և ամենաբարձրը շրջապատված է պարիսպով և երկնցած են հյուսիսից հարավ, հյուսիսային ծայրին կա ս. Գևորգի եկեղեցին: Մյուս բլուրները աստիճանաբար փոքր և ցածր են, թեև վրաները երևում են շինությունաց հիմերի մնացորդներ, սակայն պարիսպի հետքեր չկան:

25. Բ Ա Պ Ն Ա Յ Բ

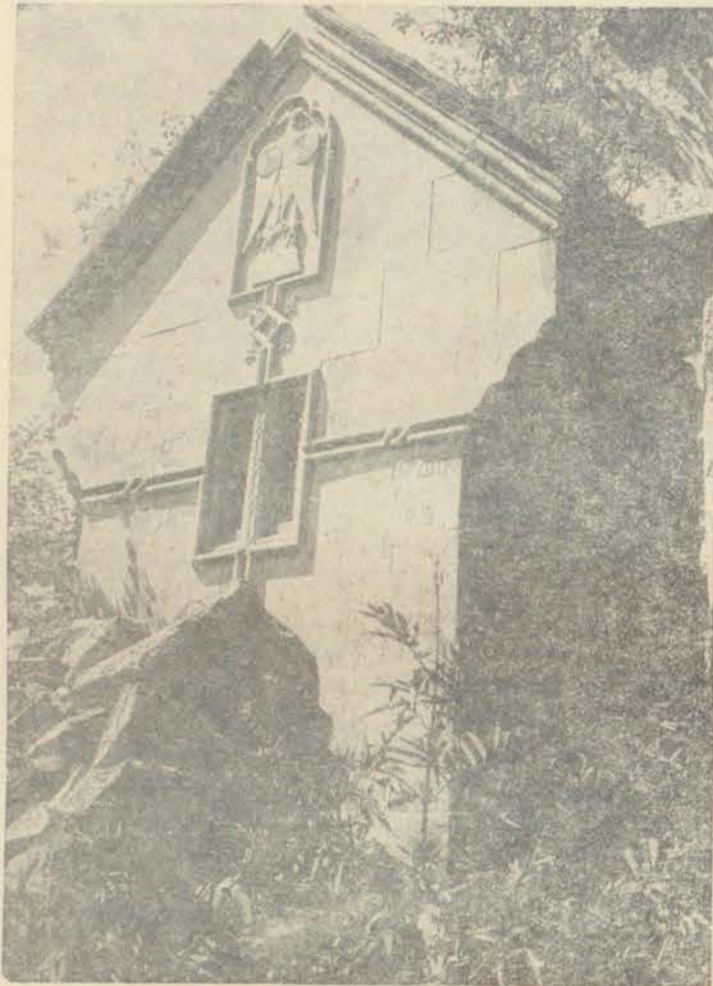
Անիից 6—7 կիլոմետր դեպի արևմուտք, Ալաճալեռան ստորոտին վրա կգտնվեր Բագնայրը (Ղոզլիճա), Գյուղի մեջ կան 4 եկեղեցիներ՝ մեծ և փոքր. ամենամեծը շինել է Պահլավունի Սմբատ Մազիստրոս (11-րդ դարում), ունի ընդարձակ գավիթ, այս գավթին մեջ կան ճարտարապետական և շինարարական ուշագրավ մասեր: Մեծ եկեղեցիի հարավային կողմը կան երկու փոքր եկեղեցիներ, և այս եկեղեցիների արևմտյան կողմը նույնպես սյունազարդ կամարակապ գավիթ՝ հարավից, բացօթյա:

Գյուղի հյուսիս արևմտյան ծայրում կա մի ութանկյունի փոքր մատուռ: Գյուղից դեպի հարավ-արևելք

Նկ. 84. Բագնայրի երեք եկեղեցիների խումբը հարավ-արևմուտքից

5—6 կիլոմետր հեռավորության վրա Ալաճա լեռան ամենամեծ բարձրության գագաթի վրա կա կրկնակի պարսպապատ մի բոլորակ շինություն, որի շատ հին պաշտաման մի վայր լինելն անկասկած է:

Նկ. 85. Բարձրագույն Գրիգոր եկեղեցու արևելյան արտաքին պատը

26. ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՍԻՆ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔ

Կգտնվի Ալավերդու [Թումանյան] գյուղի մոտ. շինված է 11-րդ դարուն մեջ, Մամիկոնյաններու ձեռքով. կանվանվի նաև Ճերմակ վանք. արտաքին ձևը բոլորովին պարզ է և հրաբխային գոմավոր քարերով շինված է. պատուհանները փոքր և շրջանակաձև. ուշագրավ է տանիքի պսակը, որ գործածված է նույնպես ուրիշ տեղեր ժամանակակից շինություններու մեջ:

Այս եկեղեցվո արևելյան պատի վրա կգտնվի երկգլխանի զեղարանդակ արձիվ թևատարած, ճանկերուն մեջ գտն բռնած:

Բացի կարնիզեն այս եկեղեցիի անկյունները սուրուրիկ ձևով անկյունավոր կտրված և ստալաքթիթ զըմբեթաթարղով զեպի դուրս հակած և տակի երկու անկյունները մեկ հատի վերածված է, եթե ուշադրության առնենք 11-րդ դարուն հայոց մեջ գտնված ըլլալուն, այն ատեն պետք է լրջորեն քննել, թե ե՞րբ մտավ ստալաքթիթի արվեստը հայոց մեջ: Մինչդեռ կկարծվեր,

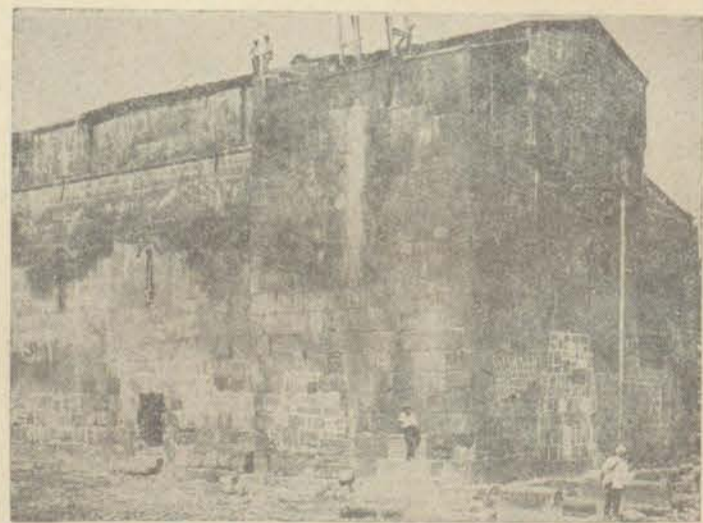
որ արաբական արվեստը մտած էր հայոց մեջ 12—13-րդ դարեն ոչ առաջ:

27. ԲՅՈՒՐԱԿԱՆ

Բյուրականը մի մեծ գյուղ է Արագածոտն գավառի մեջ Աշտարակի շրջանում, Ամբերդի մոտ: Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի օրով (10-րդ դար) կհիշվի մի ամբողջ այս գյուղում, որ մեծ և արյունահեղ կռիվ եղած է բերդում և ապավինողների պարտությանը վերջացած է: Ակնարկված բերդը այժմ գոյություն չունի, տեղն էլ հայտնի չէ, սակայն կա մի եկեղեցի, որու շինությունը պատմաբան Հովհաննես կաթողիկոսին է վերագրվում: Շինությունը ուշադրության արժանի է, թե մեծության տեսակետով և թե որմնադրական ըստ ամենայնի ուշագիր և օրինական աշխատությանը: Ներքին կողմը հյուսիսային և հարավային պատերի վրա սրմասյուններ կան, որոնց խոյակները շատ զեղեցիկ են և պարզապես, արևելյան հատկանիշ ունեն իրենց ճոխ քանդակագործության մեջ:

Այս եկեղեցին մի հատկություն ունի կրոնական տեսակետով, որով բոլորովին կտարբերվի, առանց բացառության, մյուս եկեղեցիներից: Իմ Տեկորի ուսումնասիրության մեջ ես ապացուցել էի, որ նախաքրիստոնեական տաճարը սկզբում, երբ եկեղեցիի էին փոխարինում, արևելյան ծայրին մի ուղղանկյուն խորություն են թողած իբր քարոզի կամ պատարազի ամբիոն. սակայն հետո, երբ կիսաբոլորակ արքիդները ընդհանրացան, Տեկորի եկեղեցուն վրա ևս շինել են կիսաբոլորակ արքիդ: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ 10-րդ դարուն շինված մի եկեղեցիի արքիդը, փոխանակ կիսաբոլորակի՝ շինված է անկյունավոր՝ պատշաճ խորությամբ: Սա նշան է, թե կիսաբոլորակ ձևը անպայման կրոնական պահանջ չէր, քանի որ անկյունավոր արքիդը ևս նույն պաշտոնը կկատարեր, նույնիսկ Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի վերին հսկողությամբ շինված եկեղեցիի մեջը:

Հին հուշարձանների մնացորդներ այս գյուղի մեջ աստանդական երևում են— սակայն շարժական աննշան, միայն ուշադրության արժանի է գյուղի արևելյան

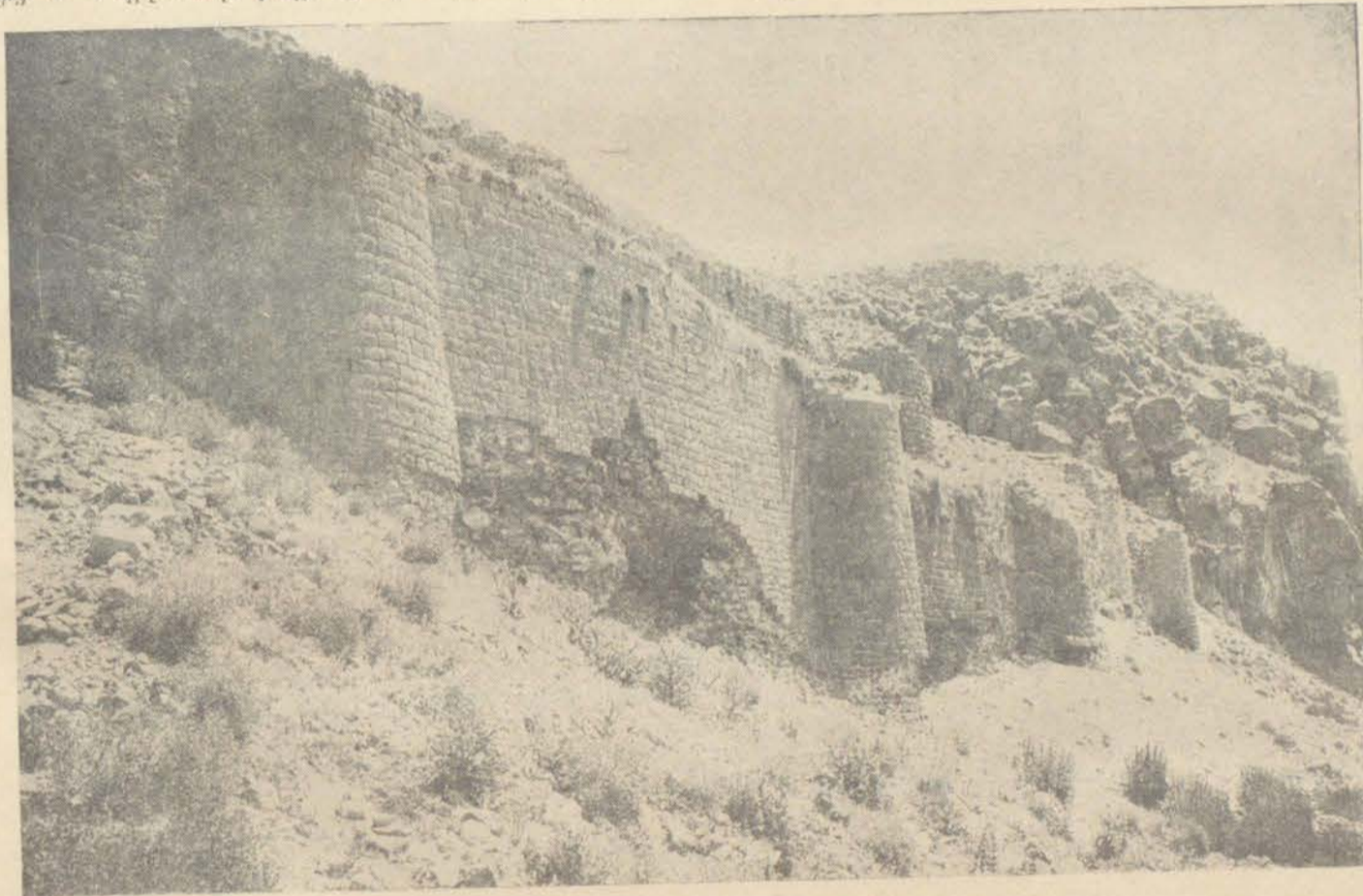

Նկ. 86. Բյուրականի ս. Հովհաննես եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

կողմը գրեթե երկու կիլոմետր հեռավարության վրա Արտավասիկ տեղին վրա մի փոքր եկեղեցի, կիսափուլ, որու քարերի վրա քարտաշ վարպետների նշաններից երևում են, որ շենքը անվրեպ 7-րդ դարուն կառուցված է: Իսկ այս փոքր եկեղեցիի հանդեպ, արևելյան կողմին վրա կա մի մեծ հուշարձան խաչքարերով և զարդարուն շրջանակներով, որը ըստ երևույթին, 12—13-րդ դարու գործ է և անկախ է իր դիմաց եղող 7-րդ դարու մատուհից:

28. Բ Ո Ւ Ժ Ա Կ Ա Ն

Արայի լեռան արևելյան ստորոտներին մոտ կգրտնըվի Բուժական գյուղը Ապարանի շրջանում: Այս գյուղից 2—3 կիլոմետր դեպի հյուսիս, լեռանց ձորերուն

Նկ. 87. Բջնի բերդապարիսպների ավերակները

բացած է բերդը: Գագաթին վրա ցրված են շինվածոց բեկորներ, որոնց երկուքը կոփածո քարերով եկեղեցիներ լինել կթվին: 10-րդ դարուն բազմամարդ քաղաք եղավ այս տեղը Պահլավունիներու տիրապետության օրով: Այստեղ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին շինեց մի եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով, որ ներկայիս կանգուն է՝ անսյուն դժբեթավորված: Հարավային կողմը դուռն վրա արձանագրություն կա 1031 թվականի: Բացի այս արձանագրություններեն կան նաև ուրիշ շատ արձանագրություններ, որոնք կհասնին մինչև 1358 թվական:

30. Գ Ա Յ Ա Ն Ե

Հիմնարկության թվականը 630. Եզր կաթողիկոսի ձեռքով: Նախքան Եզրի հիմնարկությունը այնտեղ

մեջ կան անձանոթ մենաստանի մը ավերակները: Մնացորդներից երևում է, որ եկեղեցին հույակապ և սյունազարդ է եղած, և հաս ու կտոր արձանագրություններից երևում է, որ վաշուսյանների ձեռակերտն է, նույն իսկ Մեծ Քուրդի կամ նրա կնոջ հոր, ինչպես գրված է տաճարի հյուսիսային կողմի պատին ներսի կողմը 1211 թվականի արձանագրության մեջ:

29. Բ Ջ Ն Ի

Ախտայի շրջանում, Հրազդանի աջ ափին հին գյուղ է Բջնին, որի մեջ համարյա լին կանգուն է հնագույն մի բերդ, բարձր քարաբլուրի մը վրա: Արևելքից և հարավից խապառ անմատչելի է, ուրիշ կողմանե փոքր ինչ մատչելի բարձր պարիսպներով և աշտարակներով ամ-

րություն ունեցող նախկին խրթին մթին շենքի մասին:

Եկեղեցուց դուրս քահանայից բնակարան շինելու օրսին:

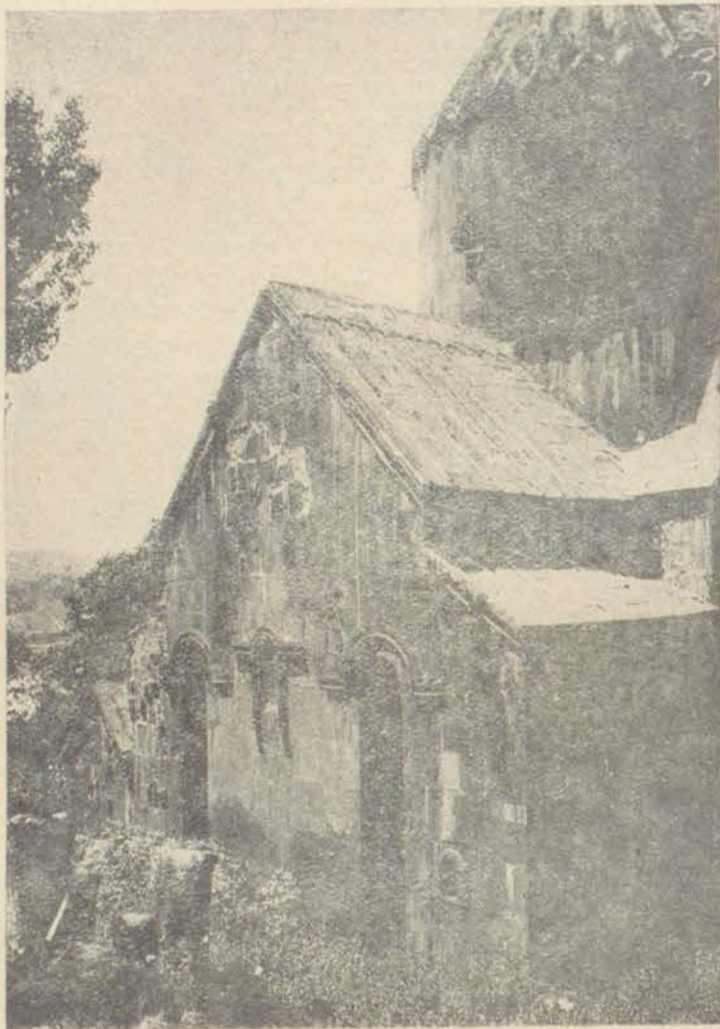
1652 թվականին Փրիլպոս կաթողիկոսի վերաշինությունը և ավերյալ վիճակի նկարագրությունը: 1188 թվականին Եղիազար կաթ. կշինե արևմտյան գավթի:

31. Գ Ա Ռ Ն Ի

Երևանից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա անվանի հին բերդաքաղաք: Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմը Ազատ գետի ափունքին բարձրաբերձ ժայռերի վրա տակավին չէ կորած Տրդատ թագավորի շինած

Խոստովիդուխայի հոյակապ հովանոցի ավերակները և ըստ պատմական տվյալների Ներոնի ժամանակակից հեթանոս Տրդատի շինածն է առաջին դարուն:

Արևմտյան կողմին գրեթե կից կա բոլորակ կամ

Նկ. 88. Բջնի եկեղեցու արևելյան նակատը

ութանկյունի մի շենքի մնացորդ հազիվ հիմերը նշմարելի:

Գյուղին մեջ կա մեծ եկեղեցու ավերակ, որուն հյուսիսային պատն է միայն մնում: Այգիների մեջ կա փոքր, բայց խիստ գեղարվեստական մի մատուռ:

Գյուղի արևելյան կողմը կան դարձյալ երկու փոքր մատուռներ կիսավեր վիճակի մեջ, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմը կա մի մեծ գերեզմանատուն խաչարձաններով:

32. ԳՈՇ ՄԽԻԹԱՐԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՆՈՐ ԳԵՏԻԿ

Նոր Գետիկի կամ Գոշ Մխիթարավանքը հիմնված է 1191 թվականին Գոշ Մխիթար վարդապետի ձեռքով Արցախի Քուստ գավառի մեջ:

Այստեղ ի հնումն կար Գետիկ վանք, որ երկրաշարժից սաստիկ վնասված էր, Գոշ Մխիթար նորը հիմնեց և կոչեց սուրբ Աստվածածին անունով: Այս վանքն ունի բացի Աստվածածին եկեղեցուց նաև ուրիշ եկեղեցիներ զանազան ժամանակներում հիմնված:

Աստվածածին եկեղեցիի հարավային պատին կից

կա ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին. երրորդ եկեղեցին է ս. Կարապետ, որ կից է Աստվածածին եկեղեցիի գավթի հարավային կողմին: Գոշավանքում այս եկեղեցիների ուշագրավ կառուցվածքի մանրամասնություններից զատ կան նաև շափազանց գեղաբանդակ խաչքարեր:

33. Գ Ա Ր Բ Ա Ն Գ

Լենինականից 7—8 կիլոմետր հեռավորության վրա գետի հյուսիս, Գարբանդ գյուղի կողքին կա մի հին գերեզմանատուն, որն այժմ ևս կծառայի նույն նպատակին: Սույն գերեզմանատան մեջ կան մի քանի հատ հեթանոսական շրջանի կոթողաձև քառակուսի գերեզմանաքարեր վրաները քանդակված: Այս քարերն մեկ հատը Հակոբ Կարանյանցը փոխադրեց Լենինական և այժմ էլ գտնվում է Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանում:

Գյուղին մոտիկ կա ուրարտական շրջանի ամրոցի մի պատ, հսկայական անտաշ քարերով շինված:

34. Գ Գ Մ Ա Շ Ե Ն

Ռնդամալից արևմուտք կգտնվի Գղմաշեն գյուղը: Այս գյուղում կա հին քարաշեն եկեղեցի, որուն տանիքը և գմբեթը ընկած է: Գյուղացիք տանիքը փայտով ծածկած են:

35. Գ Ի Լ Ի Ջ Ա Ն

Նշանավոր ամառանոց է Գիլիջանը, շրջակաները և մեջն ունի հնությունց մնացորդներ: Անհրաժեշտ է մանրամասն ուսումնասիրել այս շրջանը, որովհետև հավանականություն կա արտաքին նշաններից, որ ոչ միայն քրիստոնեական շրջանի այլև նախաքրիստոնեական շատ հնություններ պիտի գտնվին այս շրջանում:

36. Գ Ի Ր Ա Կ Լ Ա Ր

Այս գյուղի այժմյան եկեղեցին հնագիտական շատ կարևոր տեղ կրուն: Սա եղած է ի հնումն հեթանոսական տաճար. 5-րդ դարուն վերածված եկեղեցիի, 10-րդ դարուն նորոգված կրկին. հետո թողված բախտին: Վերջին տարիներս նոր եկող բնակիչներ նորոգելով վերածել են գյուղական եկեղեցիի:

Այս գյուղից շատ են գտնվում հեթանոսական իրեզներ: Այստեղից գտնված է մի բրոնզյա ձուլված փոքր եզ: Շրջապատում կան շափազանց կուրգաններ:

37. ԳՊԲՎԱՆՔ ԿԱՄ ԳՊՐԱՎԱՆՔ

Գպրեվանքը գյուղ է Անիի հյուսիսային կողմը: Վանքի արձանագրության մեջ հիշված անուններն ու մանց վրա հիմնվելով այս շենքի հիմնարկությունը համարվում է 7-րդ դարը: 10-րդ դարուն Աբաս թագավորի ժամանակ նորոգվեց. միշտ շեն է եղած այս վանքը և նշանավոր վարդապետներ ապրել են այստեղ:

Գառնիից գեալի հյուսիս-արևմուտք 8—10 կիլոմետրի վրա, Արտաշար գյուղին կից են Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք և Մերձավոր Արևելքի կենտրոն հանդիսացող Գվինի ավերակները, որտեղ գետնի երեսին միայն մնացել են պարիսպները, որոնք հետզհետե քանդվելու և ոչնչանալու վրա են:

Խաչիկ վարդապետը բացած է այստեղ 7-րդ դարեն կանգնված հսկայական ս. Գրիգոր եկեղեցին, որն իր

մեծությամբ գերազանց է բոլոր Հայաստանի մեջ գտնված եկեղեցիներին: Միջնաբերդը նույնպես ավերակ է և բազմիցս փորված ու խուզարկված ժողովրդի կողմանի. այնուամենայնիվ պեղումները շատ բան կարող են պարզել այս պատմական նշանավոր քաղաքի մասին: [1937 թվին ՍՍՏՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը ձեռնարկեց Գվինի սիստեմատիկ պեղումները, որոնք հսկայական նյութ տվին 5—13-րդ դարերի պատմության համար: Պեղումները շարունակվելու են մի քանի տարի ևս]:¹

Նկ. 89. Եղվարդի 6-րդ դարի շրջադիրքի եկեղեցու ավերակների ներքին տեսքն արևմտյան կողմից

39. ԵՂՎԱՐԴ

Աշտարակի շրջանում, Արալի լեռան ստորոտին, գտնվում է այս նշանավոր գյուղը, որուն հետ կապված են անընդհատ պատմական անցքեր, սկսած 5—18-րդ դար, որոնց մասին պատմաբանները գրել են արդեն: Ըարտարապետական հուշարձանների տեսակետով նշանավոր է այս գյուղն իր մեջ զանազան դարերի հուշարձանների հուշահասցի մնացորդներն ունենալով: Ամենանշանավոր շինությունն է այս գյուղում այն մեծ կաթողիկեն, որու ներքևից մեկ երկու մետր բարձրությամբ պատերն են մնացած: Այս կաթողիկեի շինությունը վերագրվում է եղվարդեցի Մովսես կաթողիկոսին (574—603): Երբ ժամատառ արձանագրություն թեև կա, սակայն ինձ կիվի թե, դեռ մանրամասն ստույգ կարգացող չէ եղած: Այնուամենայնիվ շենքը 6-րդ դարու լինելուն ոչ մի կասկած չկա, որովհետև այդ տիպը միմիայն 6-րդ դարում գոյություն ունի, ինչպես Արթիկի փոքր եկեղեցին, ինչպես Գվինի ս. Գրիգոր եկեղեցին և այլն և այլն: Իսկ այս եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմը դարձյալ կա մի ավերակ, որուն պատերը մեկ կամ մեկուկես մետր բարձրության մնացել են, միանգամայն 5-րդ դարու գործ է: Ցավոք սրտի արևմտյան դռան վերև գտնված 10 կամ 11-րդ դարու մեծ արձանագրությունը բարբարոս ձեռքեր կտորել և գործածել են հարևան շենքի մեջ:

Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կա մի շքեղ եկեղեցյակ, որ նաև Ջանգալատուն անունն ունի: Ծինված է ձեռամբ տն Աղիգրեկի 1321 կամ 1328 թվականին (վրան երկու արձանագրություն կա, առաջինը ձեռով գրված, երկրորդը քանդակված): Եկեղեցին երեք հարկանի է, առաջին և երկրորդ հարկերում պատարագի տեսարաններ կան, իսկ երրորդ հարկը մի սյունազարդ զանգակատուն է: Արտաքին ճակատներն այնքան գեղարվեստականորեն քանդակագործված են, որ Հայաստանի 13 և 14 դարերի արվեստագետներին և ճարտարապետներին մեծ պատիվ կբերի:

40. ԵՐԵՐՈՒՅԷ

Երևան—Լենինական երկաթուղագծի վրա, Անի կայարանից մեկ կիլոմետր հեռու, Անի-Պեմզային կից կանգուն է մի կիսավեր եկեղեցի անգմբեթ. տանիքը փլած է, իսկ հսկայական սրբատաշ քարերով շինված պատերը տակավին կանգուն են. եկեղեցին իր շուրջն ունեցել է սյունազարդ սրահներ: Անվիճելի է, որ 5-րդ դարուց այս կողմ չի կարող լինել նրա հիմնարկությունը: Ունի երեք դուռ, մեկը արևմտյան կողմում, իսկ երկուսը հարավային կողմում: Վրան կա 10—11 և 13-րդ դարու արձանագրություններ: 1038 թվականի մի արձանագրություն կա հարկերի բաշխման մասին:

Երբ թափված են քանդակազարդ խոյակներ.
¹ Կազմող

բարձրաբանդակ պատկերներով քառակուսի կոթողաձև գերեզմանաբարձր, որոնց մեկ քանին պրոֆ. Ն. Մառք փոխադրեց Անիի թանգարանը:

Եկեղեցու արևելյան կողմը 15—20 քայլի վրա կանակ մի փոքր շինություն, թերևս եկեղեցուն ծառայող մի շենք է:

Նկ. 90. Եղվարդի 14-րդ դարի եռանդակ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

41. Ե Ր Վ Ա Ն Գ Ա Շ Ա Տ

Պատմության մեջ միայն գոյություն ունի Երվանդաշատ քաղաքի անունը. նախապես գոյություն ունեցել է Արարսի ափին Ախուրյանի խառնուրդին մոտը: Այսօր այդ անվանի քաղաքին տեղը բռնել է Բախչալար (Հաջի Բայրամ) գյուղը: Առաջին դարու մեջ Երվանդ անունով Հայաստանի գահին ձգտող մի մարդ, հիմնեց Երվանդաշատ քաղաքը և իր անձնական ապահովության համար շինեց քաղաքի թիկունքին բարձր լեռնանման բլուրի վրա մի ամուր բերդ, որուն ավերակները մինչև այժմ գոյություն ունեն և զարմանք է պատճառում աչքելուին ոչ միայն դիրքի ամրության համար, այլև

բերդապարսպի մեջ բազմաթիվ բնակության բաժանումներին համար, որ կնշանակե, թե Երվանդն իր ապահովության համար ինչքան համակիրներ հավաքել էր այդ ընդարձակ բերդին մեջ:

Բերդապարսպները նախաքրիստոնեական ձևով անշաղախ վիթխարի որձաքարերով շինված էր, սակայն մի տնավելություն ևս ուներ, որ բոլոր բարերը միմյանց կապված էին երկաթով: Եթե դժվար է վերև բարձրանալ և բերդը անձամբ տեսնել, Հաջի Բայրամ գյուղացիների բերդից ցած դուրսձ քարերի վրա կարելի է պարզ տեսնել երկաթի կապերի նշանները: Այս բերդի մասին էր, որ Խորենացին կատարյալ համիշտակությամբ գրում էր, թե Երվանդը ինչքան ծախքեր էր արած այս բերդի շինության համար. ինչքան հնարավոր միջոցներ ձեռք էր առած, որպեսզի թշնամու ձեռքը չընկնի այս բերդը: Երկաթե սանդուխքներ է շինել ավել և այլն և այլն, այս մասին հետաքրքրվողը թող կարդա Խորենացու առաջին գրքի Ա գլուխը:

Պետք է ասել, որ հին քաղաքից մի քանի նմուշներ մնացել են ստորաում, որոնք ամուր որձաքարով շինված են, վիթխարի քարերից դասն բարավորներ կան բնակարանների մուտքի համար, միայն թե այլևս վրաները ծածկույթ չունեն, այս նախնական բնակարանները կարելի է տեսնել Ախուրյան գետի ձախ եզրերին, գյուղից բավականին բարձր, որովհետև գետամոտ տեղեր այժմ գրավված է Բախչալարի բնակչության կողմից:

42. Զ Ա Ր Ն Ճ Ա

Թալինի մոտերքը, Արագածի լանջերուն վրա մի գյուղ է Ջարնճան: Այս գյուղի մեջ կա մի փոքր, բայց շատ վայելչաշեն եկեղեցի հավանորեն 11—12-րդ դարերու դորձ: Գյուղացիք նորոգելով շիններ են գյուղական եկեղեցի:

43. Զ Ո Վ Ո Ւ Ն Ի

Ապարանի շրջանի գյուղերից մեկն է (հին Մուլա Ղասում): Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի 5-րդ դարու, ինչ որ մի Գնթունի իշխանի շինած. արևելյան կողմի խորանը քառակուսի է, հակառակ սովորական անկյունավոր կամ կիսաբոլորի: Նշաններ կան որ ունեցեր է սյունասրահ:

Այս եկեղեցվո մոտերեն գտնված են կղմինդրներ նորոգության ժամանակ, որոնք ապացուցում են, որ մի ժամանակ կղմինդրներով ծածկված է եղեր ինչպես Զվարթնոց, Մրեն, Բագարան, Տեկոր և այլն և այլն:

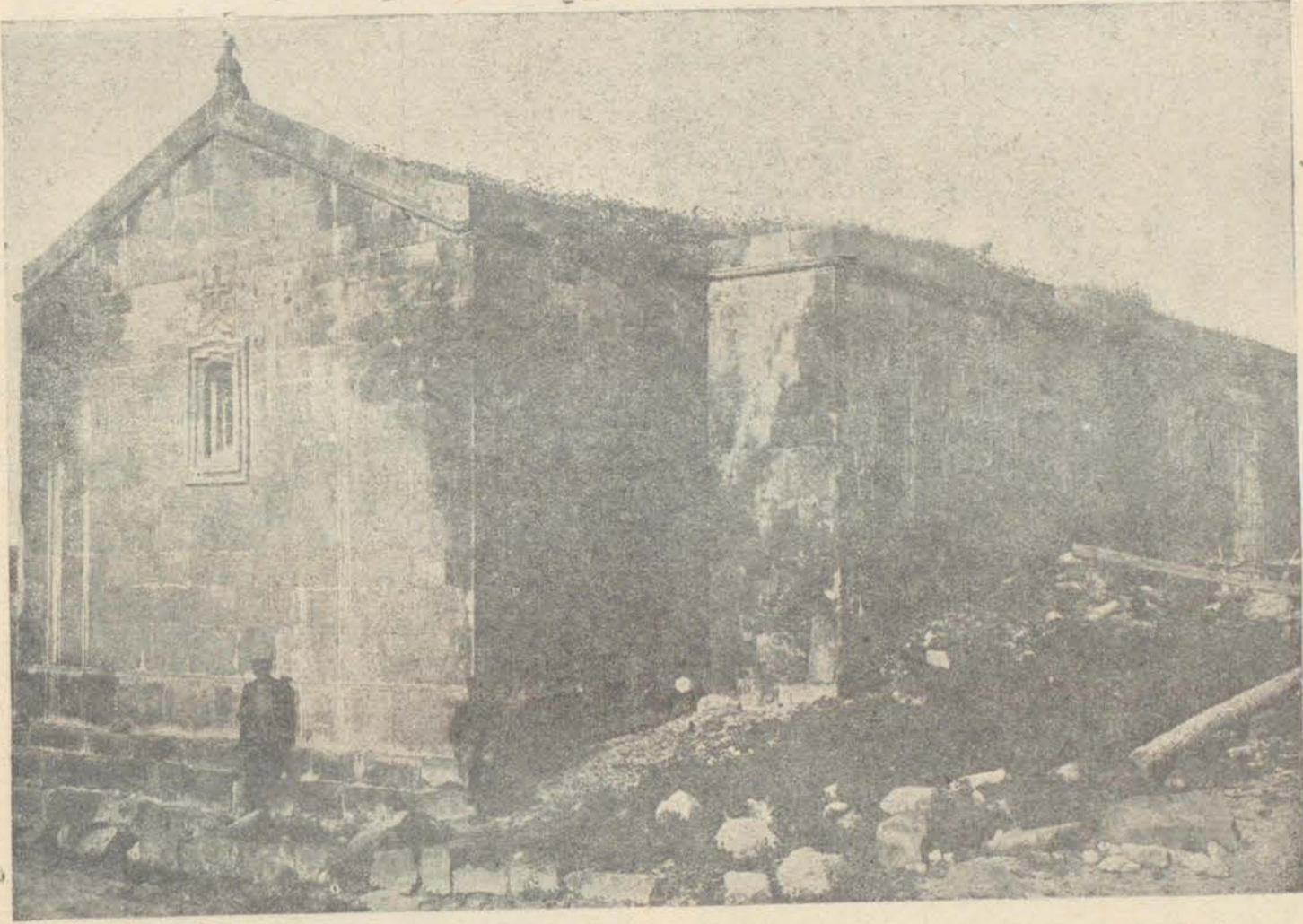
Այս եկեղեցվո արևելյան կողմը բառորդ կիլոմետրի վրա կա ավելի մեծ մի եկեղեցու ավերակ, թեև հողին հավասարված, այնուամենայնիվ ձևը հայտնի է, որ եղեր է Թալինի մեծ Կաթողիկեի նման խաչաձև հատակագծով, շուրջը թափված քանդակազարդ խոյակներ, և ուրիշ բեկորներ զինքը կտանին մինչև 5-րդ դար:

Այս գյուղի շրջանում շատ կան զանազան տեղերով քառակող կոթողաձև պատվանդանավոր գերեզմանաբարձր, իսկ մի ժայռի մեջ փորված կա մի տապան կամ գերեզման, որուն վրա կափարիչ չկա¹

¹ Այդ կափարիչը գտնված է բերված է Պետ. Պատմ. Թանգարան և պատկանում է Դավիթ Գնթունուն:

Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի մեջ կգտնվին Հին և Նոր Թալինները, որոնք այժմ ապառա-
ժոտ և ժայռոտ վայրերու վրա հիմնված գյուղեր են: Անշուշտ հին ժամանակ Թալինը մի կարևոր և բազմա-
մարդ շրջան էր, որի պատմական մեծ անցքերը կապ-
ված են այդ անվան հետ և հոյակապ շենքեր են շին-
ված այնտեղ նույնիսկ ամենահին ժամանակներու մեջ:

Նախաքրիստոնեական շրջանում կառուցվել է մի
կիկլոպյան ամրոց, ներկայիս Կյուլեֆ Թեփա անվան-
ված սարի վրա, որտեղ մի լուրջ քննական պատույտ
բավական է տեսնելու համար ո՛չ միայն նախաքրիստո-
նեական գերեզմաններ, այլև անշաղախ խոշոր քարե-
րով կառուցված մարդկային բնակարանների մնացորդ-
ներ: Քրիստոնեական շրջանի գերեզմաններ եղել են
տարածված Թալինի մոտերքը քառակուսի քանդակա-
զարդ կոթողներով, որոնք 5—7-րդ դարուն հատուկ են

Նկ. 91. Ջովունու 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

և անշուշտ շարունակությունն են հեթիթական սովորու-
թյան:

Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, քրիստոնեական երկրորդ դա-
րում ծանոթ է այս տեղը հույն աշխարհագիր Պտղո-
մեոսին Թալինա անունով: Իսկ 7-րդ դարում ոչ միայն
շեն և բազմամարդ է երևում այս շրջանը, այլև Կամ-
սարականների տոհմի բնակավայրն է եղած, ուր կանգ-
նել են մեծամեծ շինություններ, որոնց երկուքը հասել
են մեզ: Կան նաև բազմաթիվ հետախուզության կարոտ
ավերակներ և շինության հետքեր: Եթե այս ավերակ-
ները հետախուզվին, անպայման մինչև այժմ մեզ ան-
ծանոթ պատմական տեղեկություններ պիտի հավաք-
վին: Ես կարծում եմ, որ Կամսարական ներսեհի շի-
նած եկեղեցիի մեջ Հայաստանի Հն. Պահպ. Կոմիտեի
ջանքերով հավաքված բարձրաբանդակ գերեզմանակո-
թողները կապ ունեն Կամսարականների տոհմի հետ և
նրանց մեկ քանիսին վրա իշխանական տարազով քան-

զակված մարդկանց պատկերները թերևս նույնիսկ
Կամսարականներն էին:

Մեզ հասած հոյակապ շինություններն մեկը, որ
չատ անշուշտ կերպով վնասված է, կանգնել տվել է
Ներսեհ Կամսարականը 7-րդ դարու մեջ: Իսկ մյուս
չատ շքեղ երևույթով հսկա շենքը, դարձյալ Կամսարա-
կանների գործ է և չափազանց հոյակապ է թե՛ արտա-
քուստ և թե՛ ներքուստ:

Թեև քանդումների և փլուզումների պատճառով
մեծ շենքի վրա շինության արձանագրություն չկա, սա-
կայն կասկած չի կարող լինել, որ այս շրջանը Կամսա-
րականների ցեղին էր պատկանում, ավելի վաղ քան
7-րդ դարը: Թե՛ այս շենքերի և թե՛ 7-րդ դարի գեղար-
վեստական ճաշակը ցույց տալու համար այստեղ կը-
ղենք նմուշներ նրանց ճարտարապետական շինանմուշ-
ներից:

Մինչև այժմ իմ տված տեղեկությունները կվերա-

Նկ. 92. Քալինի կաթողիկէի կենտրոնական թեի արևմտյան տեսքը ներքից

բերեն Հին Քալինին: Մոտավորապես 4—5 կիլոմետր դեպի արևմուտք կգտնվի Նոր Քալինը, որ նույնպես նոր չէ և ունի պատմական անցյալ, որի մասին ավելորդ չի լինի մի քանի խոսք ասել:

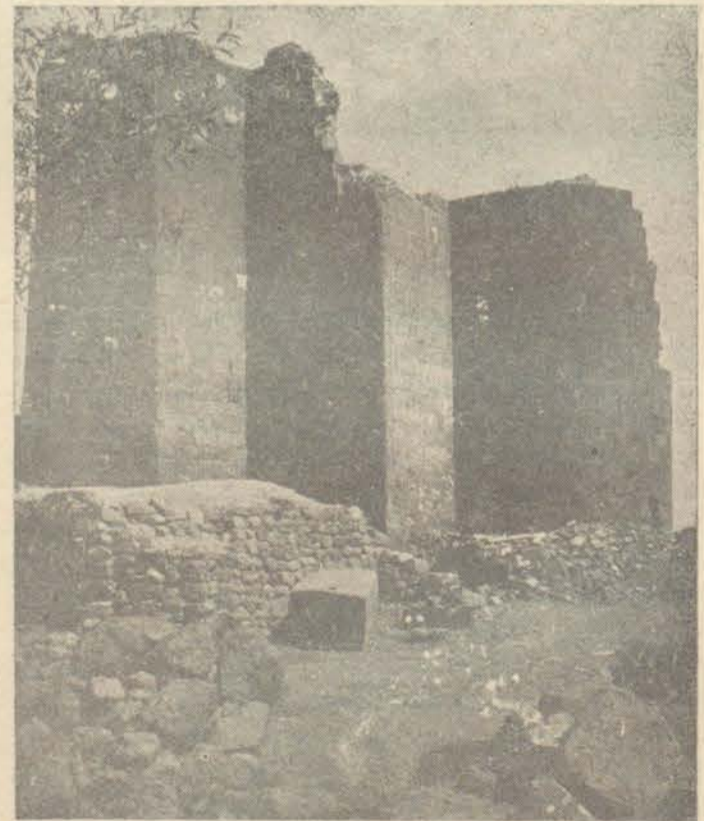
Նրեում է, որ հին ժամանակ Քալին անունը վերաբերում է ընդարձակ մի շրջանի, որի մեջ պարունակում էր Նոր Քալինը և շրջակա ուրիշ վայրեր: Նոր Քալին անունը հին չէ, վերջին դարերի մեջ այն շրջանի մեջ ապրող ժողովուրդն է տվել այդ անունը. կարծում եմ, որ այս Նոր Քալին անվանվածն էլ այնքան հին է, որչափ որ Հին Քալին անվանվածը, որովհետև Քալինների լեռնադաշտին ստորոտը (Նոր Քալինի շուրջը) մինչև Հոկտեմբերյան ձգվող ճանապարհի վրա, 50—150 մետր հեռավորության վրա, շարված են ամենահին ժամանակների հսկայական քարակույտ դամբարաններ. երբ վերջանում է Քալինի հատուկ լեռնադաշտը, վերջանում են նաև դամբարանները: Լեռնադաշտին վրա Նոր Քալինից երկու կամ երեք կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի 7-րդ դարու շենք, կողքին գերեզմանատուն: Շենքին վրա կա 11-րդ դարու արձանագրություն, բայց ոչ շինության, այլ նվիրատվության:

Նոր Քալին անվանված այժմյան գյուղը ամբողջովին պարսպապատ է, բայց այս պարիսպները շատ նոր են և հայտնի չէ թե հին պարիսպների մնացորդների

վրա են շինված, թե՞ բոլորովին նոր ժամանակ շինված է այս արտաքին պարիսպը. սակայն պարսպամիջին, բացի հին բնակավայրերի մնացորդներից, կան կիսավեր եկեղեցիներ 11 և 13-րդ դարերի թվակիր արձանագրություններով: Այս շրջապատ պարսպի մեջ, դեպի ընդարձակ դաշտերը նայող մի բարձր տեղի վրա, շինված է մի միջնաբերդ, կամ ավելի ճիշտ մի դղյակ, որ ինչպես կերևի Չաքարյան մեծ տոհմի շառավիղներին Աղպուղային կվերաբերեր: Այս Աղպուղան 1267 թվականին մի արձանագրություն քանդակել տված է միջնաբերդի պատի վրա, որով կհայտնեն, թե ինչ որ գինիի տուրք վերացնում է բնակչության վրայից: Այստեղ հարկ է ավելացնել, որ մասնավորապես Նոր Քալինի շրջանում եղել են պարտեզներ և խաղողի այգիներ, որոնք այժմ համարյա թե գոյություն չունեն:

Չափազանց հետաքրքրական և կարևոր մի հուշարձան է Հին և Նոր Քալինների ճանապարհի միջին կետի վրա տակավին գոյություն ունեցող իջևանատունը, որ 12—13-րդ դարու գործ է: Մեծ և հոյակապ շինություն է, արտաքին պատերը բուրգերով ամրացած են, ամբողջ շենքը շինված է սրբատաշ քարերով, մեջը ունեցել է բազմաթիվ սենյակներ ճանապարհորդների համար, ապաստարաններ բեռնատար կենդանիների համար և ուրիշ բաժիններ զանազան կարիքների հատուկ: Ժամանակը շատ քիչ վնաս է տվել այս շենքի ամբողջությանը, քան բարբարոս մարդկանց ձեռքերը. այժմ էլ գյուղացիք պատմում են և անուճաները տալիս են այն մարդկանց, որոնք իջևանատան սրբատաշ քարերը փոխադրել են գյուղերը և իրենց համար շենքեր շինել:

Դեռ ուշ չէ այս մեծ և հոյակապ շենքի հատակագիծը հանել և վերականգնել ամբողջությամբ. եթե մի

Նկ. 93. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պատերը

քիչ էլ ուշանա, արդեն ամեն հույս կկորչի շենքի մանրամասն վերակազմությունն ունենալու համար:

45. Խ Մ Կ Ո Ն Ք

Խժկոնք կամ Խժկունք ոչ միայն հասարակաց ուխտատեղի է, այլ և շուրջը բխած բուժիչ ջրերու պատճառով կարևոր բուժավայր է:

Խժկոնքը գտնվում է Անիից մոտ 40 կմ. դեպի հարավ-արևելք և Տեկորի արևմտյան կողմը կես ժամ հեռավորությամբ. մի փոքր շրջանում ունի հինգ եկեղեցիներ, որոնց մեկը, ամենահինը, հավանական է որ 10-րդ դարուց առաջ լինի և գուցե հասնի 7-րդ դար: Երկրորդ եկեղեցին ս. Սարգիսն է, որը շինել է Վեստ Սարգիս, արտաբուստ բուրբշի է, ներքուստ իաչաձև:

Նկ. 94. Խժկա վանքի ընդհանուր տեսարանը հարավից

Առաջին տաճարի անունն է ս. Կարապետ, նրան կից կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որն ունի ս. Աստվածածին անունը. չորրորդ եկեղեցին անջատ է և գտնվում է այս երեք եկեղեցիներու արևելյան կողմը մի ժայռի վրա և կոչվում է ս. Ստեփանոս: Հինգերորդ եկեղեցին գարձալ երեք եկեղեցիների արևելյան կողմում է, սակայն գրեթե մի կիլոմետր հեռավորության վրա. այս վերջին հինգերորդ եկեղեցին անունն է [Լուսավորիչ]:

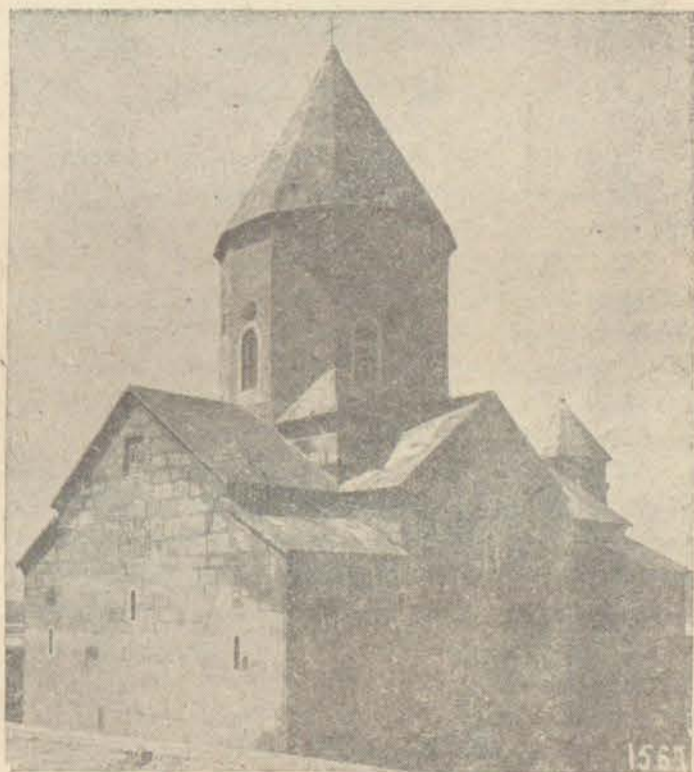
խորը և այս ևսր Վիրապների մեջ բանտարկվողների կյանքը երաշխավորված չէր, օրերի հարց էր հորը ձրգվածի ապրելը, Գրիգորը իբր թե ապրել է մի պտռալ կնոջ տված օրվան մեջ մի նկանակով:

46. Խ Ո Ք Ա Վ Ա Ն Ք

Արցախի Հաթերք գավառի մեջ Թարթառ գետի աջ կողմը կգտնվի ԽՈՔԱ վանքը: Այս վանքի սկզբնական շինության թվականը հայտնի չէ, հաճախ նորոգվել և վերաշինվել է, որով կորել են արձանագրությունները, եթե կային: Առաջին անգամ արձանագրություն երևում է 12-րդ դարուն (1189): Այսպես հաջորդաբար հետագային կարելի է այս վանքում գտնել նորոգության կամ վերաշինության արձանագրություններ:

47. Խ Ո Ր Վ Ե Ր Ա Պ

Խոր Վիրապի վանքը որ մինչև այսօր ուխտատեղի է հասարակ ժողովրդյան համար, ունի յուր պատմական ծագումը, որ ժողովրդական հավատալիքների հետ սերտիվ կապվում է. այսինքն հայոց մեջ քրիստոնեություն տարածող Գրիգոր Լուսավորիչը այստեղ բանտարկված է եղել Տրդատ Թագավորի հրամանով, որովհետև Խոր Վիրապը թագավորական ժամանակ թե աքսորավայր էր, և թե բանտ էր, որոնք փորած էին գետնի տակ շատ

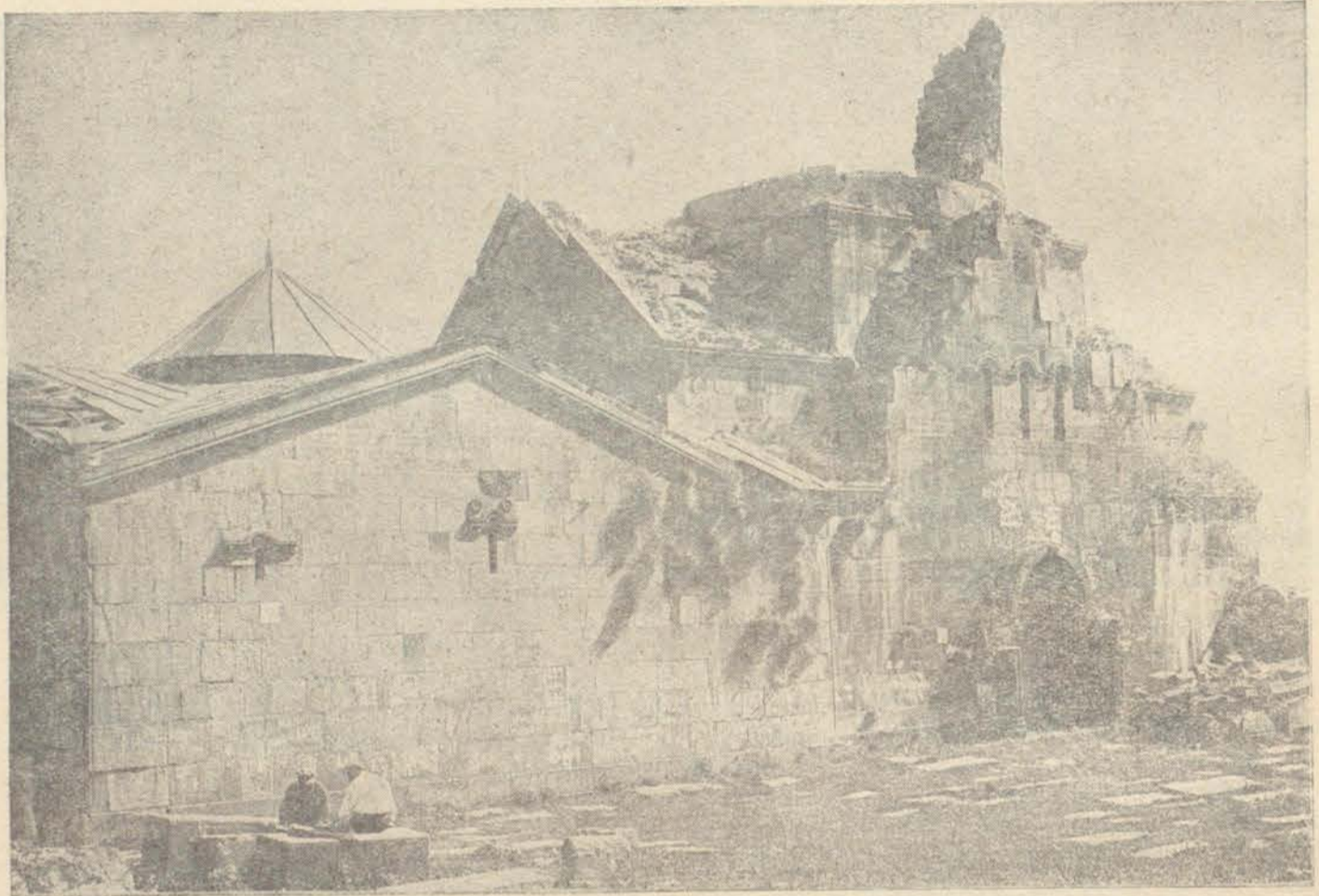

Նկ. 95. Խոր Վիրապի եկեղեցին հյուսիս արևելքից

Քրիստոնեությունը հաստատվելուց հետո, որպես թե այնտեղ ի հիշատակ Գրիգորի բանտարկության վանք են շինել: Այս վանքը հիշվում է 7-րդ դարուն Ներսես 3-րդի օրով: Այնուհետև թե պարբերաբար է հիշվել, այնուամենայնիվ մինչև այսօր նշանավոր ուխտատեղի լինելի չի դադրել: Այժմյան եկեղեցին ուշ ժամանակի է, հավանաբար 17-րդ դարի գործ է:

48. Մ Ա Ղ Կ Ա Ջ Ո Ր
(ՀՆ. Կեչառուս կամ Կեչառուֆ)

Երևանից դեպի հյուսիս Հրազդան գետի աջ ափի մոտ կգտնվի Մաղկաձոր ամարանոցը, որուն մոտ կան բազմաթիվ ավերակներու մնացորդներ, որոնց մեջ այժմ գրեթե կանգուն վիճակի մեջ են շորս եկեղեցիներ:

Նկ. 98. Կեչառուքի ս. Գրիգոր եկեղեցու և դավիթի ընդհանուր տեսքը հարավից

1. Ս. Գր. Լուսավորիչ, որուն շինողը կհամարվի Գր. Մաղիստրոս 1003 թվականին: Վրան ունի բազմաթիվ արձանագրություններ մինչև 1272 թվականը:

2. Անթվական շինություն. նորոգված է 1204 թվականին ոմն պարոն Վաչեի ձեռքով ըստ արձանագրության: Եկեղեցու անունն անձանոթ է, կկարծվի լինել ս. Նշան կամ ս. Հովհաննես:

3. Ս. Կաթողիկե անունն ունի. շինողն է Վասակ որդի Խաղբակա ԺԳ դարու սկզբին:

4. Ս. Հարություն. ունի ժամատուն. փոքր է եկեղեցին, բայց անաղարտ մնացած. շինված է 1220 թվականին. շինողի անունն անհայտ է: Երկու ծնողներու Հասանի և Ռուզբանի հիշատակին նվիրված է:

Մնացած ավերակները միանգամայն հետաքրքրական են, բայց նկարագրության և մանրամասն խուզարկության կարոտ:

49. Մ Ա Ղ Կ Ա Վ Ա Ն Ք

Կարթիկի մոտ, Արալի լեռան հարավային կրճերն, ձորի լանջին, ամառի վանք է: Մինչև վերջին ժամա-

նակներս շրջակա բնակչությանց մեծ ուխտատեղի է հղած ամեն տարի Համբարձման տոնին:

50. Կ Ա Ջ Ա Ն Ջ Ի

Արթիկի շրջանի մեջ Լենինականից դեպի հարավարևելք կգտնվի այս գյուղը, որը նշանավոր եղած է մի հին բերդով, ուր գտնված են բավական հին զանազան գործիքներ, որոնց մեջ կարևոր տեղ կրունեն մի սյան խարխախ, որուն վրա կա շուրջանակի բևեռագիր արձանագրություն:

51. Կ Ա Ր Ա Ն Լ Ո Ի Ն

Ապարանից դեպի հյուսիս-արևելք լեռնալանջի վրա կգտնվի այս փոքրիկ գյուղը, կիսով չափ անտառներով շրջապատված: Անտառի հյուսիսային կողմը կա մի 7-րդ դարու կիսավեր եկեղեցի, գյուղեն կես կիլոմետր հեռավորությամբ և իբրև ուխտատեղի կծառայի գյուղացոց:

Հյուսիսային կողմը, մի ուրիշ կետի վրա, անտա-

ոին մոտիկ կա մի ուրիշ հետաքրքրական մնացորդ։ Ուրարտական շրջանի ոճով հսկա անտաշ սև քարերով շինված մի շենքի մնացորդ կա երկար քառակուսի և բավական ընդարձակ, մեջտեղից երկու մասի բաժանված։ Քրիստոնեական շրջանին այս շենքը եկեղեցիի

վերածեր են՝ երկու բաժանումներու արևելյան ծայրին սրբատաշ հրաբխային քարերով խորաններ շինելով։

Այս եկեղեցու մոտերը կա մի անկած սև քար, հավանորեն հեթանոսական շրջանի monolith է։

Նկ. 97. Կեչառուքի ս. Նշան և կաթողիկե եկեղեցիներն արևմուտքից

52. Կ Ա Ր Բ Ի

Հովհաննավանքեն երկու կամ երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Կարբին։ Ըստ պատմական տեղեկություններու բազմաթիվ շինություններ եղել են այս գյուղում, սակայն այժմ միայն հետքեր են մնացել. կա միայն մի հին եկեղեցի, որուն վրա հետաքրքրական է արևելյան կողմեն շինված զանգակատունը։

53. Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք
(Ղոշավանք Ախուրյանի ձախ ափին)

Հոռոմոսի վանքին մոտ, Ախուրյանի ձախ ափին, Կարմիր վանք գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի դեղնեցիկ շինվածքով և խիստ անաղարտ պահված։ Շինված է 985 թվականին, շինողի անունը եղծված է արձանագրության փշացած մասեր ունենալու պատճառով։ Բայց շինող ճարտարապետի անունը որոշ կարգացվում է, որ եղել է Սամեհան ևստարապետ արեղա։

54. Կ Ա Ր Ս

Կարսի թերղը գոյություն ունեցած է 4-րդ դարեն առաջ։ Քաղաքին հին անունը ըստ Ստրաբոնի և Պաղոմեոսի Խորդինի է, ուրկեց առաջ կկամ ըլլալ կկարծվի

Կարս կամ Ղարս անունը (դոներեն մեկուն վրա կա հայերեն գրված «Դուռն Անվո»)։

Կարսի պարիսպները Զաքարեի օրով նորոգված են մասամբ։ Թ. դարու կեսին Աշոտ Բագրատունի կնորդե Կարսը. Սմբատի թագավորության ժամանակ Աբաս սպարապետ անունով մեկը եղբայր Աշոտի, վարեց Կարսի իշխանությունը, Սմբատի օրով ալ մեռավ 902 թվականին։

Սմբատ Ա-ի մահվանեն հետո, անոր երկրորդ որդին Աբաս զահր ժառանգեց իբր օրինավոր թագավոր։ Այս Աբասը 930 թվականին հիմնարկեց Առաքելոց եկեղեցին, որը կնկարագրեն Ասողիկ. «Շինեալ թագաւորին զկաթողիկէ սուրբ ի քաղաքին Կարուց» և վերջացրեց 942 թվականին։

55. Կ Ա Փ Ղ Լ Ի

Կենինականի հարավային կողմը 12—15 կիլոմետր հեռավորության վրա հայաբնակ գյուղ է Արթիկի շրջանում։ Գյուղին մեջ կա հին հեթանոսական շրջանի անտաշ քարերով ամրոցի մը մնացորդ, որուն վրա հետագա 13—14-րդ դարերուն շինել են մի նոր բերդ։

Գյուղից մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա նաև մի ուրիշ ուրարտական ամրոց. այս երկու ամրոցներուն մեջտեղ տարածված է հեթանոսական շրջանի մի փոքր քաղաքի ավերակը։ Բազմաթիվ քարե

Նկ. 98. Կեչառուքի ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան տեսքը ներսից

դազազներ և ուրիշ հեթանոսական առարկաներ հաճախ գտնվում են այս գյուղում:

Այս գյուղի մոտ դաշտավայրին վրա է հսկայական արվեստական հողաբլուր, որուն Շահ թափա անունը (Արքայաբլուր) կուտան: Ամենայն հավանականությամբ սա մի մեծ ուրարտական դամբարան է, պեղման կարոտ:

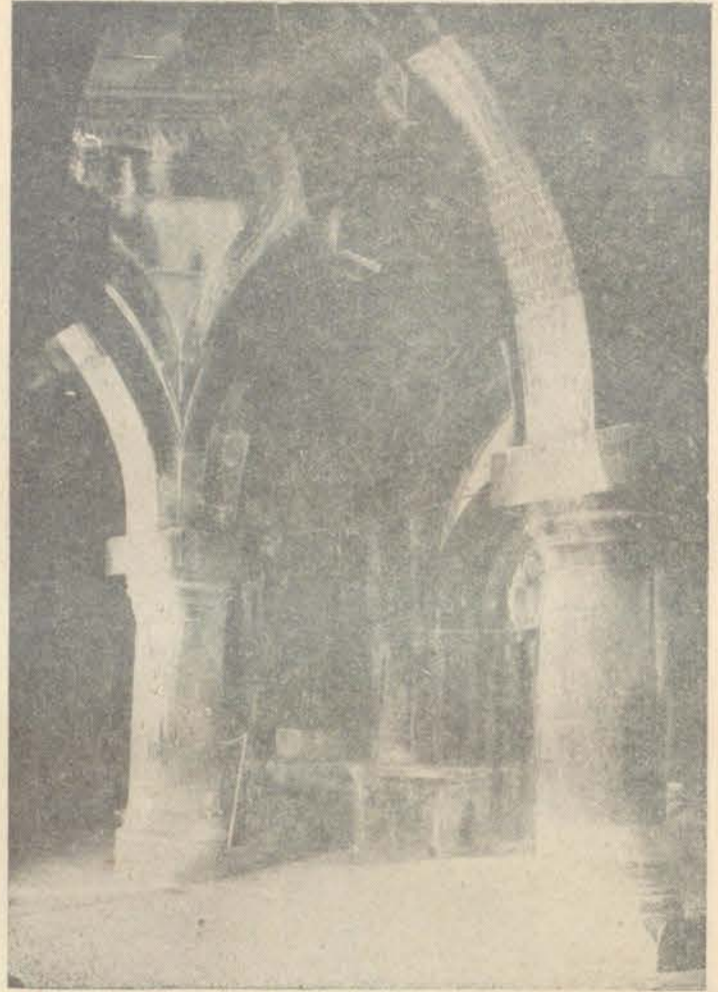
56. ԿԸՐԵ ԳԱԳԻՐՄԱՆ

Արագածի հյուսիս-արևմտյան բարձրունքներու վրա Ապարանի շրջանի մեջ մի գյուղ է: Վերին աստիճան հետաքրքրական է գյուղի կոնակը, բարձր սարի գլխին գտնվող ուրարտական շրջանի մեծ բերդը և բերդի շուրջն ուրարտական քաղաքի ընդարձակ տարածությունը:

Այս գյուղում կան 7-րդ դարու մնացորդներ. նշանակելի են քառակող կոթողիկներ, բարձրաքանդակ պատկերներով գերեզմանաքարերը, որոնց մեկը գյուղի եկեղեցու դռան բարավոր են շինած, իսկ մյուսը՝ գյուղացիների ձեռքով մատրանման շինված տեղի մեջ կանգնված է և ուխտավորներու վառած ձեթի ճրագներու և մոմերու ծուխից միանգամայն սևացած:

57. ԿՈՒԼԻՉԱՆ

Ալեքսանդրոպոլից դեպի հարավ-արևելք Արագածի ստորոտներու մոտ, Մանթաշից հոսող վտակի ափին մի գյուղ է Արթիկի շրջանում:

Նկ. 99. Կեչառուքի ս. Գրիգորի գավիթը ներսից

Նշանավոր է իր բևեռածև արձանագրությունով, փորված ձորի մեջ մի քարայրի բերանին: Հին ուրարտական ամրոցի ավերակներ և այլ շինություններ շատ կան այս կողմերը. նշանավոր են երկու քարայրեր:

Այս գյուղից գտնվեցին բրոնզյա քանդակազարդ դոսի, բրոնզյա նիզակ, սուր և այլ ուրիշ հեթանոսական իրեր, որոնք այժմ գտնվում են Հայաստանի Պետական Պատմական Քանդարանում:

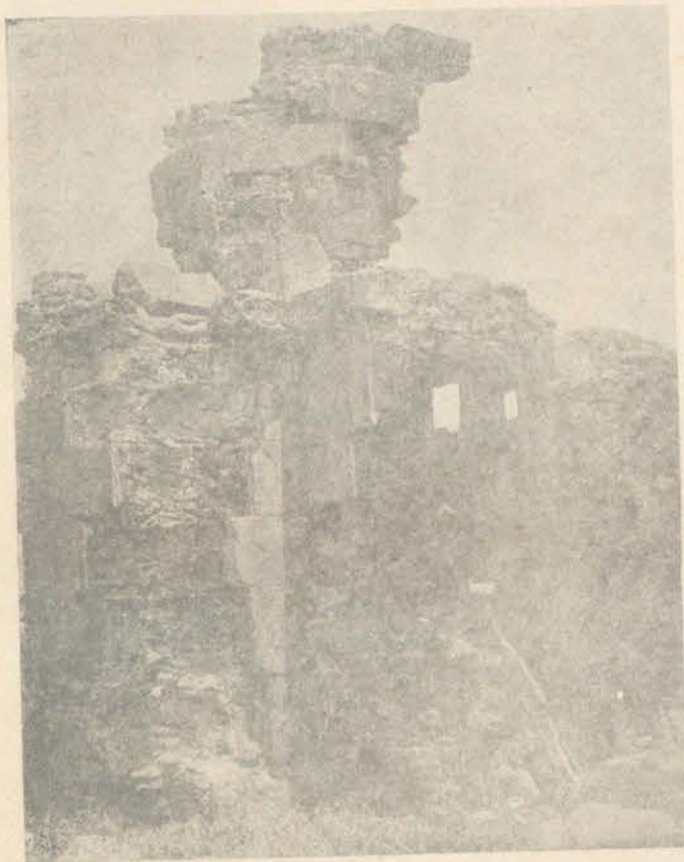
58. Հ Ա Ջ Ի Խ Ա Լ Ի Լ

Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերուն վրա Ապարանի շրջանում մի գյուղ է, որ հնագիտական տեսակետով նշանավոր է իր նախապատմական շրջանի բերդով և ամրոցներով: Բացի ամրոցներեն ընդարձակ տարածության վրա տակավին կիրևին նախապատմական շրջանի մի քաղաքի շինությունց բավականին որոշ հիմքերը: Այս մնացորդներու մեջ ուշադրության արժանի են մի քանի հատ կրոմլեխներ, բոլորակ ձևով շրջանակված:

59. Հ Ա Ռ Ի Ճ (ՂՎՉԱԽ)

Արագածի արևմտյան լանջի վրա, Արթիկից երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք մի գյուղ է: Գյուղի կողքին ձորի եզերքին բարձր տեղի վրա շինված է երկու եկեղեցի ի հնոմն ամուր պարիսպներով պատած: Եկեղեցիներուն մեկը շինված է ոմն Սարգիս Ճոնի

ձևերով 7-րդ դարում և նորոգված է մասնակիորեն 10-րդ դարում: Իսկ մյուս շինած են Զաքարի և Իվանի երկու իշխաններ, որոնց արձանները քանդակված են Էկեղեցվո արևելյան սլափոն վրա: Գեղեցիկ քանդա-

Նկ. 100. Կարանլուսի դյուղի 7-րդ դարի ավերակ էկեղեցին

կապարդություններ ունի արտաքուստ: Ունի գեղարան-դակ սյունազարդ գավիթ արևմտյան կողմը. մի քանի ընդարձակ կարևոր արձանագրություններ կան վրան:

Այս եկեղեցու արևելյան կողմը բարձր տեղի վրա կա մի հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան շատ քանդակագարգ արձանագրված տապանաքարեր և խաչ-քանդակներ: Իսկ գերեզմանատնից մեկ կիլոմետրի չափի գեղի արևելք կա մի փոքր մատուռի մնացորդ՝ հավա-

նորեն 7—8-րդ դարու: Այս փոքր մատուռի մուտից բեր-ված է մի գեղեցիկ և հետաքրքրական քանակուսի կո-թողածն գերեզմանաքար 7-րդ դարու իր պատվանդա-նով: Քանդակագրված են չորս կողմերը հետաքրքրա-կան քարձրարանդակ պատկերներով:

Այս ավերակներու մտերքից գտնված է մի փոքր գանդակ 13-րդ դարու գործ և մի ուրարտական բրոնզյա գոտի և ուրիշ հեթանոսական շրջանի տարվաներ:

60. Հ Ա Վ Ո Ւ Յ Թ Ա Ռ

Աղջոց վանքից շին հեռու հարավ-արևմտյան կող-մը և Գառնիի հյուսիս-արևելյան կողմը կա Հավուց Քոտո քոված ամառի գյուղը, որուն մեջ սլժմ կիսափեր մնում է Հավուց Քոտի Ամենափրկիչ մեծ վանքը: Ծի-նություն սկիզբը կիսի 11-րդ դար. Գրիգոր Մաղիսարոս 1013 թվին այս վանքին մեջ շինել է մի եկեղեցի: Կար-ծիք կար, որ նախքան 11-րդ դար նախապես Քեղա Գևորգ իշխանի այս վանքը հիմնելն առաջ շատ հին ժամանակ վանք գոյություն չուներ այստեղ: Անհրա-ժեշտ է երկար խուզարկություն այս վանքի շուրջը, ո-րովհետև շատ ընդարձակ և անվանի եղած է:

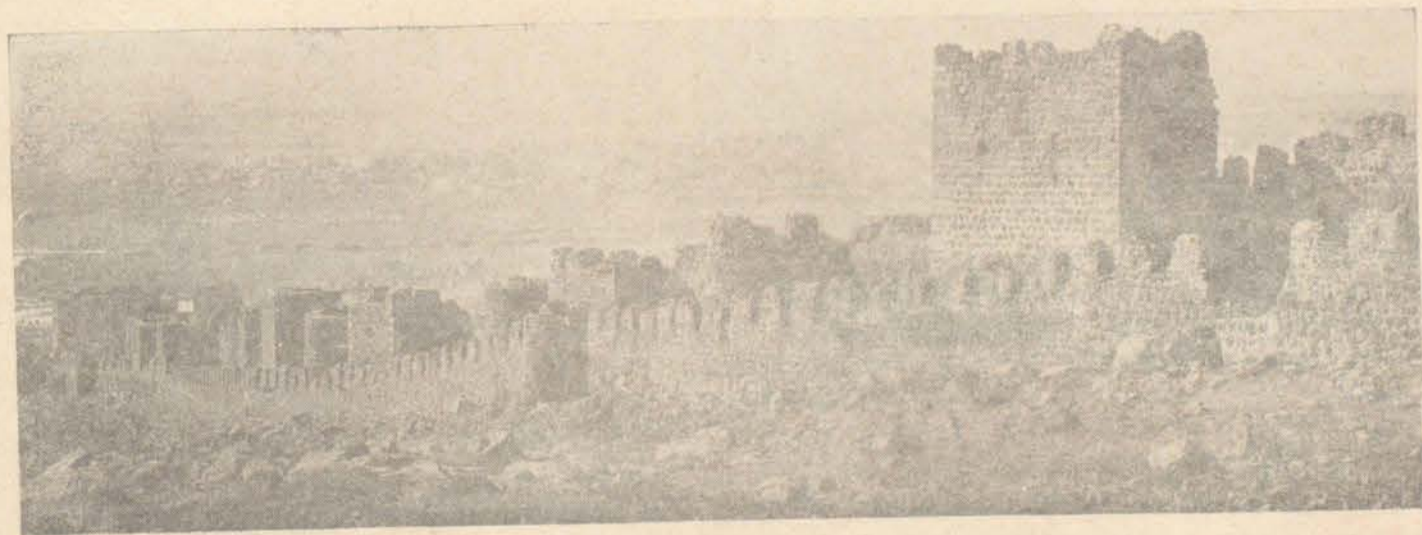
61. Հ Ո Ռ Ո Մ

Ալեքսանդրոպոլից 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ և Կափլիից 3—4 կիլոմետր դեպի արևելք մի գյուղ է, որ նշանավոր է իր Ղալա-Իշի կոչված հին ամրոցով: Մեծ տարածություն գրաված է այս ամրոցը և հին ու-րարտական քաղաքը: Վերին աստիճանի հետաքրքրա-կան է և անհրաժեշտ ուսումնասիրության կարոտ այս հսկայական ավերակն իր պարիսպներով, բերդերով, բնակարաններով ու քարայրներով:

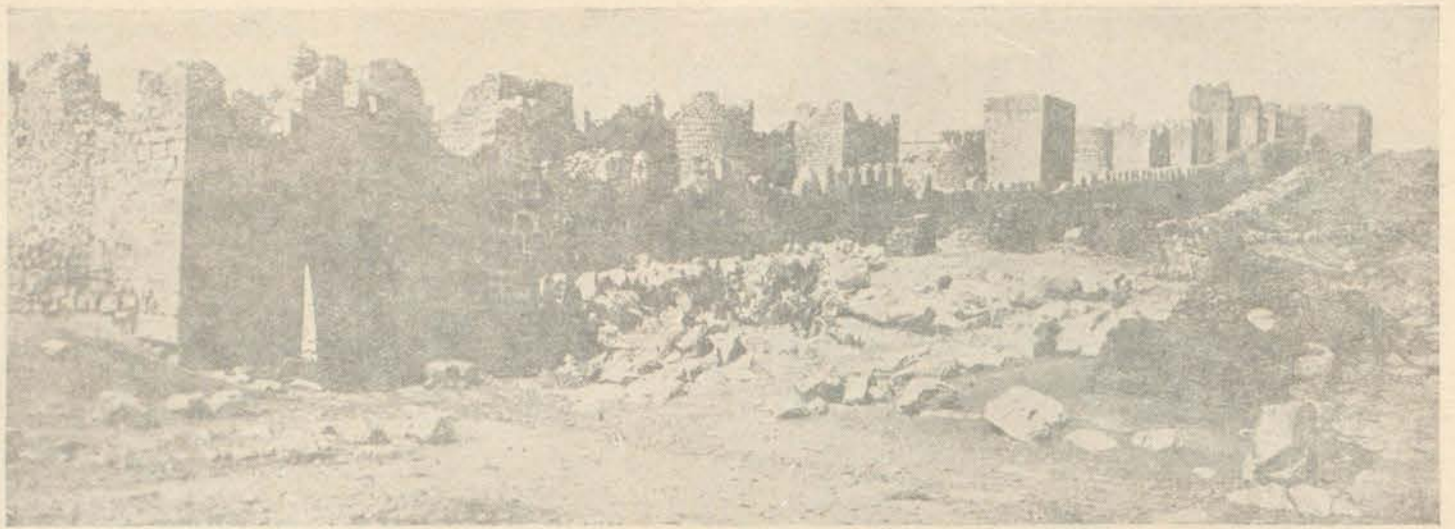
Հոռոմ գյուղը գտնվում է ավերակ քաղաքի լեռնա-լանջի ստորոտին:

62. Հ Ո Վ Հ Ն Ն Ս Վ Ա Ն Ք

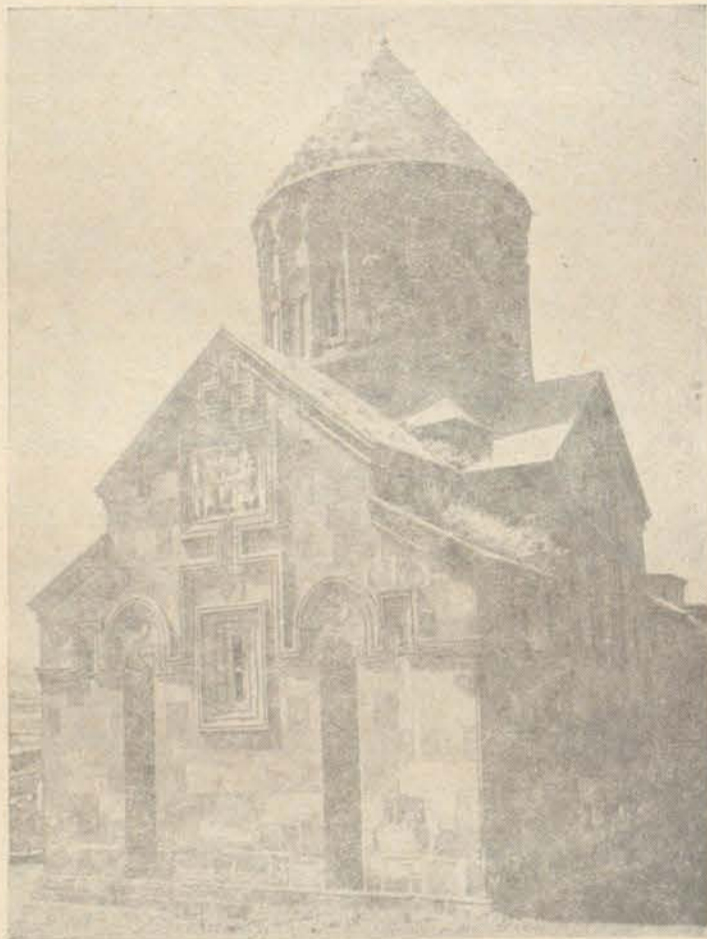
Համանուն գյուղի մեջ եկեղեցի է: Ծառ հուշակա-վոր է պատմության մեջ այս վանքը: Երկու մասից է բաղկացած, մեկ մասը 4—5-րդ

Նկ. 101. Կարսի բերդի պարիսպները (քանդված 1878 թ.)

Նկ. 102. Կարսի բերդի պարիսպները (բանդված 1878 թ.)

Նկ. 103. Հատինավանքի՝ Չաքարե և Իվանե իշխանների շինած եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

դարու գործ է և այժմ ալ կանգուն է, որ կատարվում է ժամասացություն, իսկ մյուս մասը Վաչե իշխանի ձեռքով շինված 1217 թվին, որ կից է հին եկեղեցուն, բայց գլուխ գործոց է 13-րդ դարու հայոց ճարտարապետության՝ իր մեծությունով, դավթով, նրբակերտ քանդակներով և շինարարական ճարտիկ ձևակերպումներով:

63. Ղ Ա Ր Ա Վ Ա Ն Ք

Ներքին Թալինեն 3—4 կիլոմետր դեպի հարավ դաշտերուն մեջ կիսականգուն է սև քարերով շինված 7-րդ դարու մի փոքր, բայց գեղեցիկ եկեղեցի, շուրջը ափերակներով և գերեզմանատնով: Եկեղեցու հարավային պատի վրա կա 10-րդ դարու նվիրատվության արձանագրություն, իսկ գերեզմանատան մեջ կան հետաքրքրական քանդակագործություններ և արձանագրություններ:

64. Ղ Ա Ր Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ա

Ապարանից դեպի Էջմիածին տանող խճուղու վրա 7—8 կիլոմետր հեռավորությամբ մի գյուղ է: Այստեղ կան մատուռներու մնացորդներ և հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան քանդակագործ հին խաչքարեր՝ 11-րդ, 12-րդ և 13-րդ դարերու ոճով:

65. Մ Ա Հ Մ Ո Ի Գ Ջ Ո Ի Ղ
[Այժմ Պեմգաշեն]

Արագածի արևմտյան լանջերին Արթիկից 4—5 կիլոմետր դեպի հարավ կգտնվի այս գյուղը: Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի գրեթե անարատ մնացած 7-րդ դարու խիստ հետաքրքրական ստորաբաժանումներով: Արևմտյան դռան վրա կա մի գեղեցիկ բարձրաքանդակ պատկեր Պատկերը ներկայացնում է Տիրամայրը Հիսուսին գրկած, հրեշտակը հովանավորում է Տիրամորը և մի իշխան աղոթում է նրա առջև (նկ. 106):

Գյուղի արևմտյան կողմը 500 մետրի շափ հեռու կա մի 13-րդ դարու ափերակ եկեղեցի, եղծված արձանագրություններով, այս եկեղեցու արևմտյան կողմը 150 քալը հեռու կա 10—11-րդ դարերուն նշանավոր Վահան Պահլավունի իշխանի եղբոր՝ Ապլղարիք իշխանի տապանաքարը վրան ընդարձակ արձանագրություններով:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է բարձր տեղում

Մակարավանք անվանված 10-րդ դարում շինված դեղեցիկ եկեղեցին վրան արձանագրություններով և փլած մի դասիով (նկ. 107):

Շինության արձանագրությունը կա, բայց թվականի մասը կորած է:

Նկ. 104 Հուսիսարևմտյան Ջաբարե և Իվանե իշխանների շինած եկեղեցու օթյակը

Այս գյուղի եղերին կա մի հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան շատ հին արձանագրություններով տապանաքարեր: Այս գերեզմանատունը ի հնումն եղեր է նաև հեթանոսական գերեզմանատուն, որովհետև բազմաթիվ գերեզմաններ կան բնական ժայռի վրա փորված անկանոն ուղղություններով, որոնք վրաները կափարձ չեն ունեցիր և կամ կափարձները կորսվել են:

66. Մ Ա Ն Կ Ա Ն Ա Յ

Օշականի հյուսիս-արևմտյան կողմը գյուղի սահմանին Շաղվերտ գետի ափին մի ավերակ է Մանկանոց անունով, ավերակների մեջ կա մի եկեղեցի ս. Սիոն անունով, որուն վրա արձանագրություն կա 1200 թ.: (Տե՛ս Օշական):

67. Մ Ա Ճ Ի Տ Լ Ա Ի

(Այժմ նոր կյանք)

Լենինականից հարավ-արևելք 10—12 կիլոմետրի վրա մի գյուղ է, որի մեջ կա մի 7-րդ դարու եկեղեցի:

Այս եկեղեցու պատերուն վրա կան բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք հասնում են մինչև 10-րդ դար, զանազան նվիրատվությունների և հարկաբաշխման վերաբերող:

68. Մ Ա Ս Ս Ա Ր Ա

Գյուղ Արագածի արևմտյան լանջին 3—4 կիլոմետր հեռու Շենիկ գյուղեն:

Հին հիշատակներով հարուստ գյուղերեն մեկն է Մաստարան: Թե գյուղի եղերքները և թե անմիջական շրջակայքը կան մատուռներու, եկեղեցիներու, խաչարձաններու, բնակարաններու մնացորդներ:

Այս հիշատակարաններուն մեջ ամենեն ուշագրավն է գյուղի միջի եկեղեցին, որ անվիճելիորեն 7-րդ դարուն կանգնված է: Խաչաձև հատակագիծ ունի: Ներքուստ և արտաքուստ արձանագրություններ կան, սկսած 7-րդ դարուց մինչև 13—14-րդ դարերը: Եկեղեցին պարբերաբար նորոգել են գյուղացիք՝ իբր գյուղական եկեղեցի, սակայն տգիտաբար հաճախ աղճատել են հիշատակարանները, ոչնչացնելով շատ կարևոր մասեր: Այս գյուղում շատ կան ուսումնասիրելի մնացորդներ:

69. Մ Ա Ր Մ Ա Շ Ե Ն (Ղանլիճա)

Ալեքսանդրոպոլից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա գետի հյուսիս-արևմուտք Ախուրյան գետի ձորի մեջ կան երեք եկեղեցիներ, որոնց մեծագույնն այժմ էլ կանգուն է և ծառայում է իբր գյուղական եկեղեցի:

Շինողն է իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին: Շինությունն սկսվել է 986 թվին և վերջացել է 994-ին: Արտաքուստ շքեղ քանդակազարդ է, որմասյուններով զարդարված, ներքուստ պարզ կամարակապ:

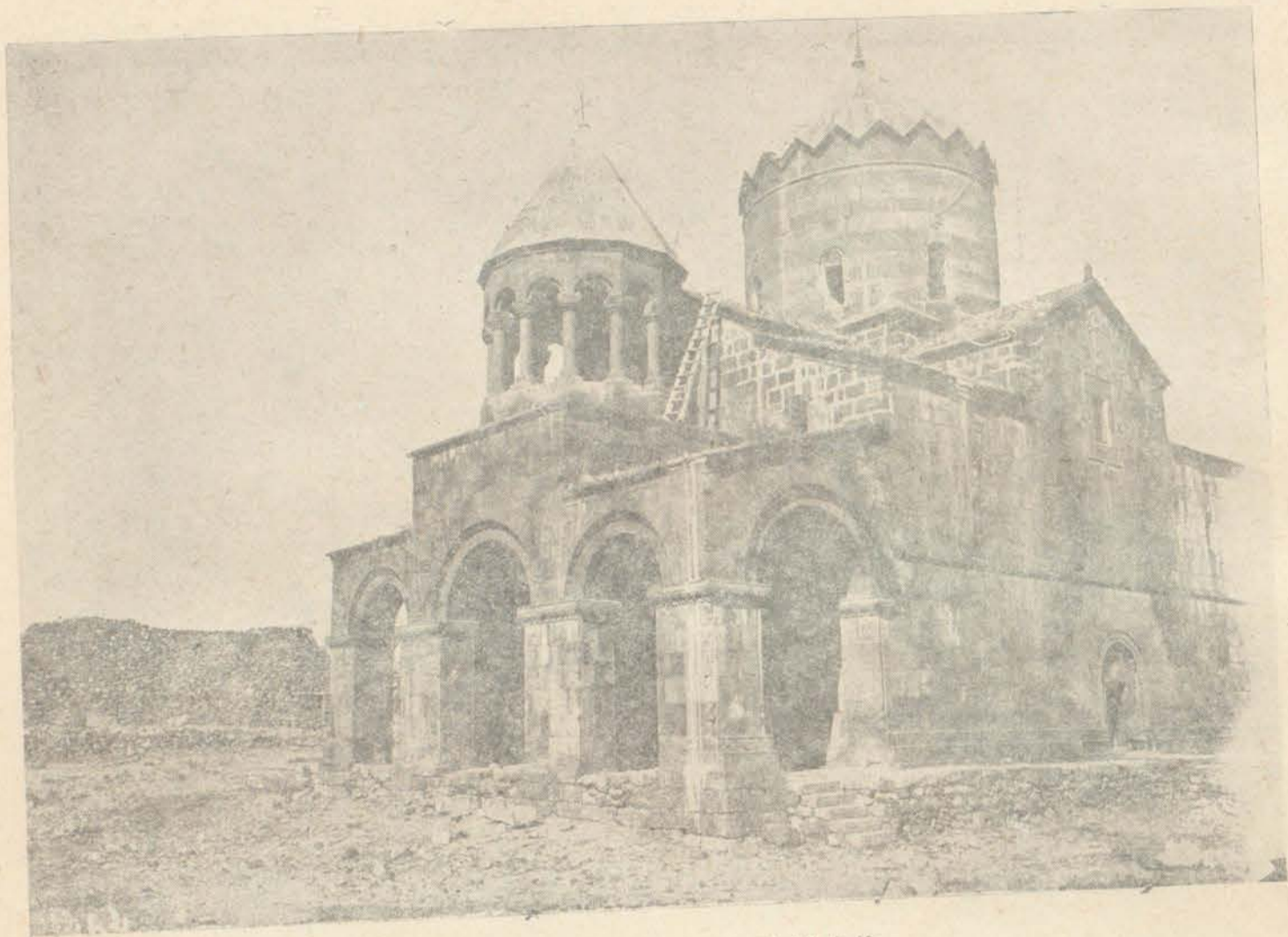
Վահրամ իշխանի եկեղեցու հյուսիսային կողմը 3 մետր հեռավորության վրա կա մի ուրիշ եկեղեցի, քիչ փոքր, քան նախկինը: Հավանորեն ավելի հին, բայց դարձյալ 10-րդ դարու գործ. փլած է արևմտյան պատը և վրայի գմբեթը: Շինողն անհայտ է:

Հարավային կողմը Վահրամաշենից 8—10 մետր հեռավորության վրա կա մի փոքր մատուռ. շինողն անհայտ է. հավանորեն 13—14-րդ դարու գործ. ներսը անաղարտ է. գմբեթը կանգուն. քանդակազարդ են արտաքին երեսի քարերը:

Այս երեք եկեղեցիները շրջապատված են եղած ընդարձակ պարիսպով և պարիսպի մեջ մեծ ու փոքր բնակարաններով, որոնց հիմքերը երևում են այժմ. արևմտյան կողմեն պարիսպը մասամբ մնում է խոշոր սրբատաշ քարերով:

Պարիսպին կից, հյուսիս-արևմտյան կողմը, փոքր ձորակի բերնին երևում են բոլորակ մի շինության հիմքերը, հարկավոր է պեղել ինչ լինելը հասկանալու համար:

Եկեղեցիների հյուսիսային կողմը կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի բարձր բլուր. բլուրի գագաթին վրա կա մի փոքր եկեղեցու մնացորդ սրբատաշ քարերով: Շինվածքի ոճը ցույց է տալիս, որ 7-րդ դարու գործ է: Արձանագրությունը կորած է. հյուսիսային պատը միայն մնում է գմբեթի մասով:

Նկ. 105. Մանուկշուգի 5-րդ դարի եկեղեցին

Եկեղեցիներից դեպի հարավ, Ախուրյանի վրա, կա մի հսկա կամուրջի մնացորդ, որն ըստ երևույթին Չրոփբլուի կամուրջին նման երկու աշտարակներ ունի, այսինքն գլուխները երկու հարկանի:

Նկ. 106. Մանուկշուգի 5-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի Տիրամեր բարձրաքանդակը

Կամուրջից դեպի հարավ մի բանի կիլոմետրի վրա կան շատ ավերակներ մատուռներու, ջրաղացներու, ձիթհանքերու և բնակարաններու. տեղ-տեղ թափված են գեղաբանդակ շինությունների: Կան բաղամաթիվ գերեզմանաբարեր վրաները արձանադրություններով: Այս տեղին անունն է Խաչի Չոր:

Մարմաշենից երկու կիլոմետր հարավ-արևելք ձորի եզերքին կան ուրարտական պատերի մնացորդներ և Արգիշտիի բեկոածե արձանադրությունը:

70. Մ Ա Ք Ր Ա Վ Ա Ն Ք

Ծաղկաձորի մոտ Հրազդանի աջ ափին կա Մաքրավանք հայաբնակ գյուղը. ունի մի հին եկեղեցի քարաշեն անսլուն գմբեթավորված, այժմ գմբեթն ընկած է և փայտով ծածկված:

71. Մ Ո Ւ Ղ Ն Ի

Նշանավոր ուխտատեղի Հովհաննավանքի մոտերը եկեղեցին ծագումով շատ հին է. սակայն այժմյան եկեղեցին ալ շինված է հին փոքր եկեղեցույն տեղ 1669 թվին Հովհաննես և Գավիթ վարդապետներու ձեռքով:

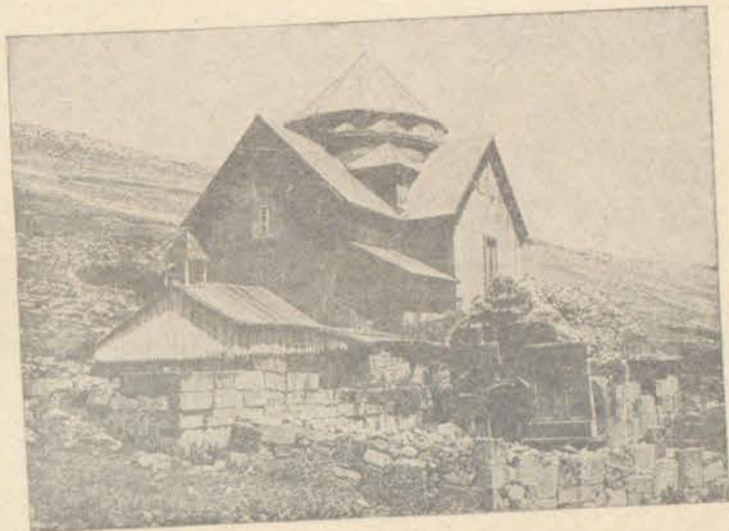
Նկ. 107. Մահմուդզուղի Մակարավանք կոչվող եկեղեցին հարավ-արևելյան կողմից

կթվի, իսկ առջևի ընդարձակ գավիթը, որ երբեմն խիստ շքեղ է եղած, այժմ քայքայված է: [Նկ. 110]:

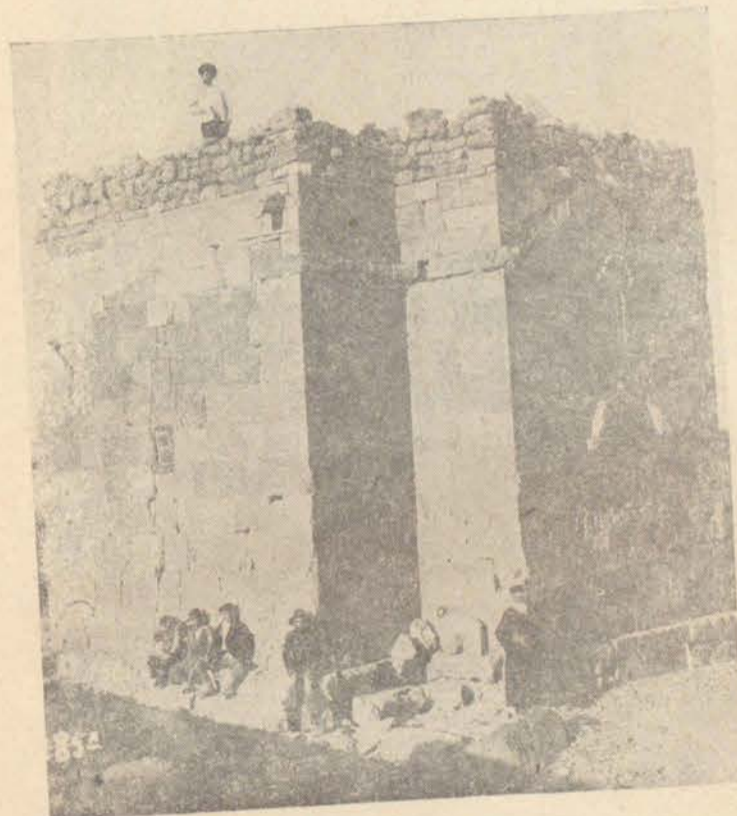
Այս եկեղեցվո առանձնահատկությունն այն է, որ արևմտյան երկու անկյուններուն վրա ունի երկու աշտարակաձև դանդակատուններ:

Գյուղի արևելյան կողմը հին գերեզմանատան կից մնացած է մի եկեղեցու հյուսիսային պատը, որուն պատկի ոճեն երևում է, որ 5-րդ դարու շենք է:

Այս մնացորդին մոտիկ կա վերին աստիճան գեղեցկաքանդակ մի խաչարձան:

Նկ. 109. Մաքրավանքը հարավ արևմուտքից

Նկ. 108. Մահիտուի 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

72. Մ Ռ Ա Վ Յ Ա Ն
(Տամնլու)

Ապարանի շրջանում գտնվում է այս գյուղը: Գյուղի մեջտեղը կա մի չափավոր մեծությամբ եկեղեցի, որուն շինությունը 11—12-րդ դարաշրջանին լինել

73. Շ Ե Ն Ի Կ (Մագաբզուֆ)

Ատիամանի և Մաստարայի մեջտեղ (հնում Մագաբ շուղ) Արագած լեռան հարավ-արևմտյան բարձրունքներու վրա փոքր գյուղ է Քալինի շրջանում: Այս գյուղին մեջ կա մի ավերակ եկեղեցի, որուն հյուսիսային և արևմտյան պատերը կանգուն են: Շինության ոճեն կտեսնվի, որ անվրեպ 5-րդ դարու շենք է:

Իսկ գյուղին մեջ կա մի ուրիշ եկեղեցի, որ շինված է նույնպես 5-րդ և 6-րդ դարերուն մեջ, մնացել է արևելյան պատը և հարավային պատի մի մասը, արեւմելյան պատին կից: Գյուղացիք պահելով հին պատերը, ավելացնելով նոր պատեր՝ շինել են իրենց համար եկեղեցի: Այս եկեղեցվո արևելյան հնագույն պատին վրա կա եղծված մի ասորերեն արձանագրություն:

Փոքր եկեղեցվո մոտ կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որն այժմ ևս ծառայում է նույն նպատակին: Եստ են գտնվում կոթողաձև բարձրաքանդակ պատկերներով տապանաքարեր:

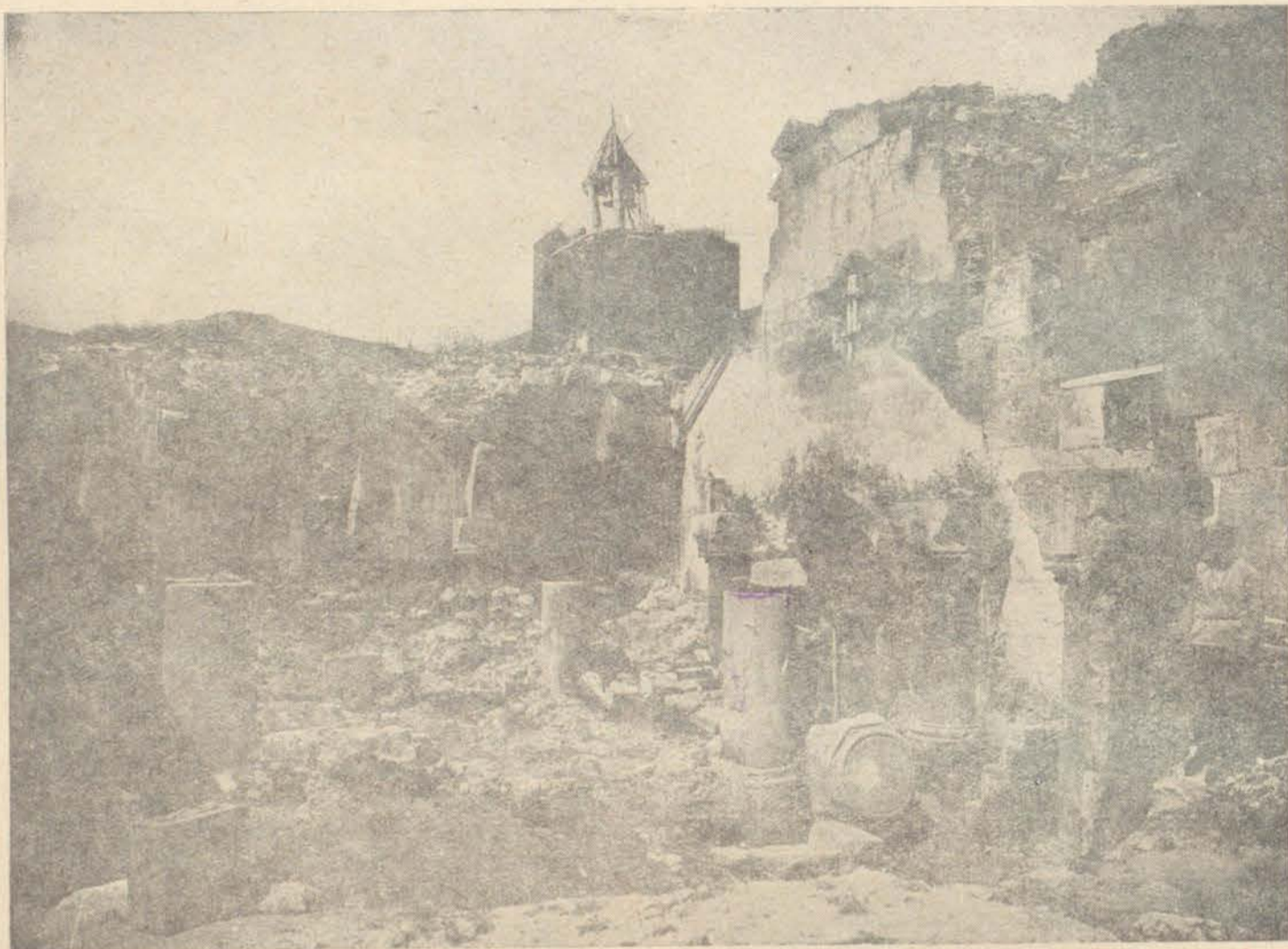
74. Շ Ի Ր Վ Ա Ն (Ջ Ո Ւ Կ)

Արագածի արևմտյան լանջին վրա Մահմուդզուղից 3—4 կիլոմետր հարավ գյուղի մեջ հետաքրքրական եկեղեցի է:

Հավանորեն հեթանոսական ծագում ունի այս շենքը: Հիմքը դրված է անտաշ հսկա քարերու վրա, ինչպես ուրարտական շրջանին: Իր հատակագծով նման է հունական Cella-ի, պատուհան չէ ունեցել, հարավ-արևմտյան և արևելյան կողմին վրա ուշ ժամանակ բացեր են պատուհաններ:

Աշտարակի շրջանում Օշականի մոտիկ մի գյուղ է: Հնությանց նշմարներ շատ կան, թե գյուղի և թե շրջակա այգիների մեջ: Սակայն ամենին ուշագրավն այս գյուղի մեջ Քասախ գետի ապառաժուտ ափունքի բարձունքներու վրա հնադարյան ուրարտական ամրոցն է:

Գյուղ Կարբիի մոտերը Աշտարակի շրջանում: Գյուղին մեջ կա ավերակ եկեղեցվո մնացորդ, իսկ գյուղից դուրս կան երկու եկեղեցիներ հին ընդարձակ գավթով: Այս եկեղեցիներուն շինողն անհայտ է, հավանորեն պատկանում են 13-րդ դարուն:

Նկ. 110. Մոսոյանի եկեղեցու արևմտյան ավերակ գավթեր

77. ՋՐԱՓԻ (ՀՆ. ՉԻՓՐԻ)

Նշանավոր կամուրջ Ախուրյանի վրա: Կամուրջը նշանավոր է նրանով, որ այժմ երևում է, թե ավելի քան 30—35 մետր լայնություն վրա շինված է միակամար ջուրը տակից անցնում էր, իսկ վրայով էլ Ախուրյանի ջրից առու էին տանում գետի մյուս ափը բարապետների միջոցով, մյուս կողմի հողերը սոսոկելու համար:

Գյուղի մեջ ուշադրության արժանի հնություն է հին իջևանը, որուն անեղծ մնացած սենյակները այժմ ևս օգտագործում են իբրև բնակարաններ:

78. ՌՆԳԱՄԱԼ

Բջնիից դեպի հյուսիս-արևելք Հրազդան գետի մոտ կգտնվի Ռնդամալ գյուղը: Այս գյուղի մոտն է մի փոքր կիսավեր եկեղեցի:

79. ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ

Հռչակավոր վանք է Աշտարակի շրջանում, Աղա-

տավանի մոտ 13-րդ դարու սկզբին Զաքարե սպասալարի գործակալ Վաչե իշխանի շինած:

Ընդարձակ գավթի ունի շորս կամարակապ սյունի-րու վրա և ճոխ քանդակագործված: Գավթին կից կա մի փոքր մատուռ և այլ մի փոքր բաժանում, որ ըստ արձանագրության գրատուն է եղած:

80. ՍԱՌՆԱՂՅՈՒՐ

(ՀՆ. Սոգյուրլու)

Արագածի հարավ-արևմտյան լեռնալանջերուն վրա Ադիամանից 3—4 կիլոմետր դեպի հյուսիս արևմուտք մեծ գյուղ է: Այս գյուղի մեջ նշանավոր է ջուր բխող մեծ քարայրը, որ խիստ առատ ջուր է տալիս և ի հնումն ևս իբրև ուխտատեղի է ծառայել: Քարայրի ներքին պատերու վրա կան հատ ու կտոր արձանագրու-թյուններ:

Գյուղի ծայրին մի հին մեծ շինության պատը մնա-

Նկ. 111. Շիրվանջուկի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 112. Սառնաղբյուրի 11-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

ցել է վերին աստիճան մաքուր շինված սրբատաշ քարերով, ինչ շենք լինելը պետք է քննել:

Գյուղի հարավային կողմը 2—3 կմ. հեռավորության մի ձորալանջի վրա կա գեղեցիկ մի եկեղեցի 11-րդ դարու գործ:

Ամալոթյան մեջ փշանալու և բոլորովին քանդվելու վրա է: Վրան կան զանազան դարերու արձանագրություններ (Հավանորեն Ալիշանի Հոգեվանք անվանած եկեղեցին այս է):

81. Ս Ո Ւ Ա Կ

Բջնիի հանդեպ, Հրազդանի ձախ ափին կանվի Սուլակ մեծ գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմը, դժվարամատուց լեռանց խորածորի մը վրա կա մի փոքր եկեղեցի սրբատաշ քարերով, որուն վրա կա 1224 թվի արձանագրություն: Ըստ արձանագրության նույն տեղի անունն էր Տափակ Մայրի և եկեղեցու անունը ս. Աստվածածին:

82. Տ Ե Կ Ո Ր

Ագարակի և Խճկոնքի արևելյան կողմի գրեթե կեսից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա է Տեկոս գյուղը, որու կողքին գոյություն ունի բազմամյա հուշարձան Տեկոսի եկեղեցին ս. Երրորդություն կամ ս. Սարգիս անունով:

Շինության արձանագրությունից և արձանագրության մեջ հիշված անուններից հայտնի է լինում, որ եկեղեցին կանգնված է 5-րդ դարուն: Բայց իմ կատա-

րած մի ուսումնասիրությունից երևում է, որ նախքան եկեղեցիի վերածվելը ավելի հին ժամանակ եղել է այդ շինությունը:

Թե ի՞նչ նպատակով շինված է, ինձ հայտնի չէ, միայն հետազայում, 5-րդ դարում, փոխարկվել է եկեղեցիի արձանագրության մեջ հիշված մարդկանց ձևերով, երբ բավականին ձևափոխված է. ինչպես օրինակ ավելացված են Portique-ները և այլն:

10—11-րդ դարերուն Բագրատունի թագուհիները, Աշոտ Ողորմածի կինը և Գագիկ Ա-ի կինը, զանազան նվիրարարություններ և նորոգություններ կատարած են: Հետագային Գրիգոր Մագիստրոսի աղջիկ՝ Վեստ Սարգսի կինը մի տուրք զիջել է գյուղին կամ գյուղաքաղաքին:

Բացի շինության հնությունից, որը դրեթե հասնում է հեթանոսական դարերը, ունի իր մեջ ուշագրավ երկվություններ, որոնք ճարտարապետական որմնաշինական արվեստներու մեջ կարևորություն ունին:

83. Փ Ա Ր Ո Ս (ՀԸ. Խաչափխա)

Գյուղ Արագածի արևմտյան լանջին վրա, Հառիճից երկու կիլոմետր հեռու Արթիկի շրջանում: Գյուղի մեջ կա մի 7-րդ դարու եկեղեցու պատի մի մասը: Արան կից շինած են գյուղացիք իրենց եկեղեցին: Եկեղեցու շուրջը թափած են գեղաքանդակ քարեր՝ զանազան դարերու: Մի հատ քառակուսի կոթողաձև տապանաքարի պատվանդանը կա, որուն վրա փորագրված է Գանիկը ձգված առյուծի գոգը և առյուծները լիզում են ոտները: (Նույնը կա նաև Հառիճի կոթողի պատվանդանին վրա):

84. Ք Ա Ղ Ս Ի

Մարբավանքից մեկ կամ մեկ ու կես ժամաչափ դեպի հարավ կգտնվի Քաղսի գյուղը, որտեղ կա մի հին քարաշեն եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով. տանիքը և պատերի մի մասը քայքայված են, որոնք կարկատված են փայտով:

85. Օ Շ Ա Կ Ա Ն

Նախապատմական շրջաններից սկսած մինչև քրիստոնեական վերջին դարերի հնագիտական մնացորդներով լի է Օշական գյուղը և գյուղի շրջանը: Բայց մինչև այժմ հնագիտական լուրջ հետազոտություն և ուսումնասիրություն չի կատարված այս շրջանում: Գյուղից մի քիչ հեռու արևելյան և հարավային կողմերը, բազմաթիվ նախաքրիստոնեական գերեզմանների դատ, կգտնվեն նաև հնագույն ձևի դոլմեններ, որոնց գյուղի բնակիչները Օղուզի տներ անունն են տալիս: Գետի մշուս ափին ևս դեպի Հաջի Ռարա գյուղը և նրա շքեղակայքը տարածված են նախաքրիստոնեական գերեզմաններ, պաշտման խոշոր աշտարակներ և այլ մնացորդներ՝ մինչև Աղավնատան սահմանը: Եթե ի նկատի առնենք նաև Օշականի անմիջական սահմանակից Ոսկեվազ, Աղթամուր և այլ գյուղերն ու սահմանները, այն ժամանակ մի ընդարձակ շրջան կլինի հնագիտական տեսակետով հետազոտելի:

Գյուղի անմիջապես եզերքում կան երկու բլուրներ, որոնց մեկը մի փոքր սար ըսվելու չափ մեծ և բարձր է: Նախապատմական տեսակետով շատ մեծ արժեք են

ներկայացնում այդ բլուրները. բլուրներն մեծին և ընդարձակին գյուղացիք անվանում են Գիղի Կոնդ: Այս բարձր Կոնդի գագաթին տակավին երևում են հսկայական որձաքարերով անշաղախ շինված ամրոցի մնացորդները, և ամրոցի մեջ ցեղապետական բնակարանների հիմքերը, բացի ուրիշ անշատ և մասնավոր հիմքերի մնացորդներից: Երևում են նաև քարայրներ, որոնք նախաքրիստոնեական ծագում ունեն: Քրիստոնեական շրջանում ևս ավանդաբար նվիրականացել է այս մեծ բլուրը և զանազան կետերի վրա կանգնվել են խաչքարեր, դամբարաններ և այլն և այլն:

Երկրորդ Կոնդը, որ քիչ հեռու է Գիղի Կոնդից և անհամեմատ փոքր է, սակայն դարձյալ պատկանելի մեծություն ունի և գյուղացիք «Գյուլլի Կոնդ» անունն են տալիս: Այս բլուրը պարզապես արվեստական մի բլուր է, որուն հողը եթե քննվի, կտեսնվի որ մոտակա Գիղի Կոնդ անվանված մեծ բլուրի լանջից փորելով տեղափոխել են և կազմել են այս Գյուլլի Կոնդ անվանված բլուրը՝ շրջապատելով որձաքար անշաղախ պատերով, որոնց հետքերը տակավին երևում են:

Գյուլլի Կոնդը մեծ նախապատմական դամբարան է, որը վաղուց նկատել էր Երվանդ Հայայանը: Հարմար առիթով նա պեղումներ կատարեց Խաչիկ վարդապետի հետ, բայց ինձ հայտնի չէ մինչև այժմ, թե ո՞ր տարին բլրի միջից հանված իրեղենները: Թեև պետք է ասել, որ պեղման օրենքներին հակառակ փորումներ կատարելուն համար, բնականորեն քիչ արդյունք պիտի ունենային՝ գյուղերի տեսակետով և որչափ որ լսել եմ այս պեղումը եզած է իբրև մի նախնական փորձ, առաջիկային շարունակելու համար, սակայն հետո չեն կարողացել շարունակել: Եթե հմուտ մասնագետների ձեռքով պեղումները շարունակվեն թե՛ այս բլուրի վրա և թե՛ մոտակա դոլմենների և նախաքրիստոնեական գերեզմանների շրջանում, մեծ արդյունք կստացվի հնագիտական տեսակետով:

Քրիստոնեական շրջանի հնությունների մնացորդներ ցրված են գյուղի զանազան կողմերում: Գյուղի մեջ նշանավոր տեղ կբռնեն պատմական տեսակետով այն բարյա կոթողը, որ ավանդությունը վերագրում է Մավրիկ կայսեր մոր անվան: Մեր պատմագիրներն ոմանք ասում են, որ Մավրիկ կայսրը բնիկ օշականցի էր, հակառակ օտար պատմագիրների տված տեղեկություն Մավրիկի ծագման մասին: Ուստի եթե ստուգվի, որ Մավրիկ կայսրը բնիկ օշականցի էր, այն ժամանակ կասկած չի մնա, որ կոթողը ևս Մավրիկի մոր հիշատակն է, որովհետև կոթողի կազմվածքը ևս հայկական չէ, թեև մասունքների մեջ նկատվում են հայկական տեղական ձևեր: Աստիճանավոր պատվանդանի վրա կանգնված է միակտուր բարձր միանկյունավոր սյուն, որու գլխին վրա Զվարթնոցի մանվածո կողովավոր խոշակների շատ նման մի խոշակ կա: Այս խոշակն է, որ տեղական ժամանակակից ճարտարապետական հատկանիշն ունի:

Ներկայի Օշական գյուղը ընդհանրապես հայոց մեջ ժողովրդականություն է վայելում, հայկական դրերի գյուղի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի աչնտեղ թաղված լինելուն համար: Այս գյուղը սեփականություն էր վահան Զորավարին, որը Մաշտոցի մարմինը փոխադրեց իր կալվածքը հանուն երախտագիտության և դամ-

բարանին վրա շինեց մի եկեղեցի, որն այժմ չկա: Նախկին եկեղեցին չափազանց հնացած է եղել, որը Փիլիպոս կաթողիկոս 1840 թվին նորոգել է, բայց դարձյալ չի դիմացել, ուստի Գևորգ կաթողիկոս 1875-ին ամբողջովին հիմնիվեր նորոգել է:

Գյուղի մի եզերքում, գետի մի կողմը կան անտաշ որձաքարերով շինված կիկլոպյան շենքի հիմեր և տեղտեղ բավականին բարձր պատեր: Մի քանի գյուղացիներ որոշ չափով վերականգնելով այս պատերը օգտագործում են իբր քնակարան: Այս պատերի համար հասարակաց կարծիք է գոյացել գյուղացոց մեջ, որ վահան Ամատունիի ապարանքի պատերն են: Ինչ որ էլ լինի այս պատերի անցյալը, վահանի ապարանք թե ամբողջ, լուրջ ուշադրության և մանրակրկիտ հետազոտության արժանի է:

Բացի մի շարք հատուկտոր հնագիտական մնա-

ցորդներից և այրերից, որ ցրված են գյուղի մեջ և շրջակայքում, ուշադրության արժանի է Մանկանոց անվանված փոքր եկեղեցին և գետի վրա ձգված կամուրջը:

Մանկանոց ըսված փոքր եկեղեցին ս. Սիոն անունով, Օշականի հյուսիս-արևմուտքում, բավականին վայելուչ և գեղարվեստական երևույթ ունի: Իր մանրամասնության մեջ ցույց է տալիս թե 7-րդ և թե 10-րդ դարու ճարտարապետական ոճերի խառնուրդ: Դեռ լիովին չէ ստուգված վճռականապես որոշելու համար, այս եկեղեցու շինության դարաշրջանը, մեր քննության ժամանակի կարճության պատճառով: Սակայն ճարտարապետության պատմության համար անհետաձգելի է որոշել, թե իսկապես 7-րդ դարու շենք է, 10-րդ դարու ժամանակակից ձևերով նորոգված, թե 10-րդ դարուն կանգնված է, 7-րդ դարու ճարտարապետական ավան-

Նկ. 113. Օրթաբեկխաչի 7-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

դություններով խառն: Իսկ կամուրջի մասին Շահխաթունյան տեղեկություն է տալիս, որ Նահապետ կաթողիկոս շինած է այս կամուրջը 1691—1705 թվերին, որ արձանագրված է: Կամուրջը վերանորոգել է Սիմեոն կաթողիկոսը 1763—1780 թ. թ.:

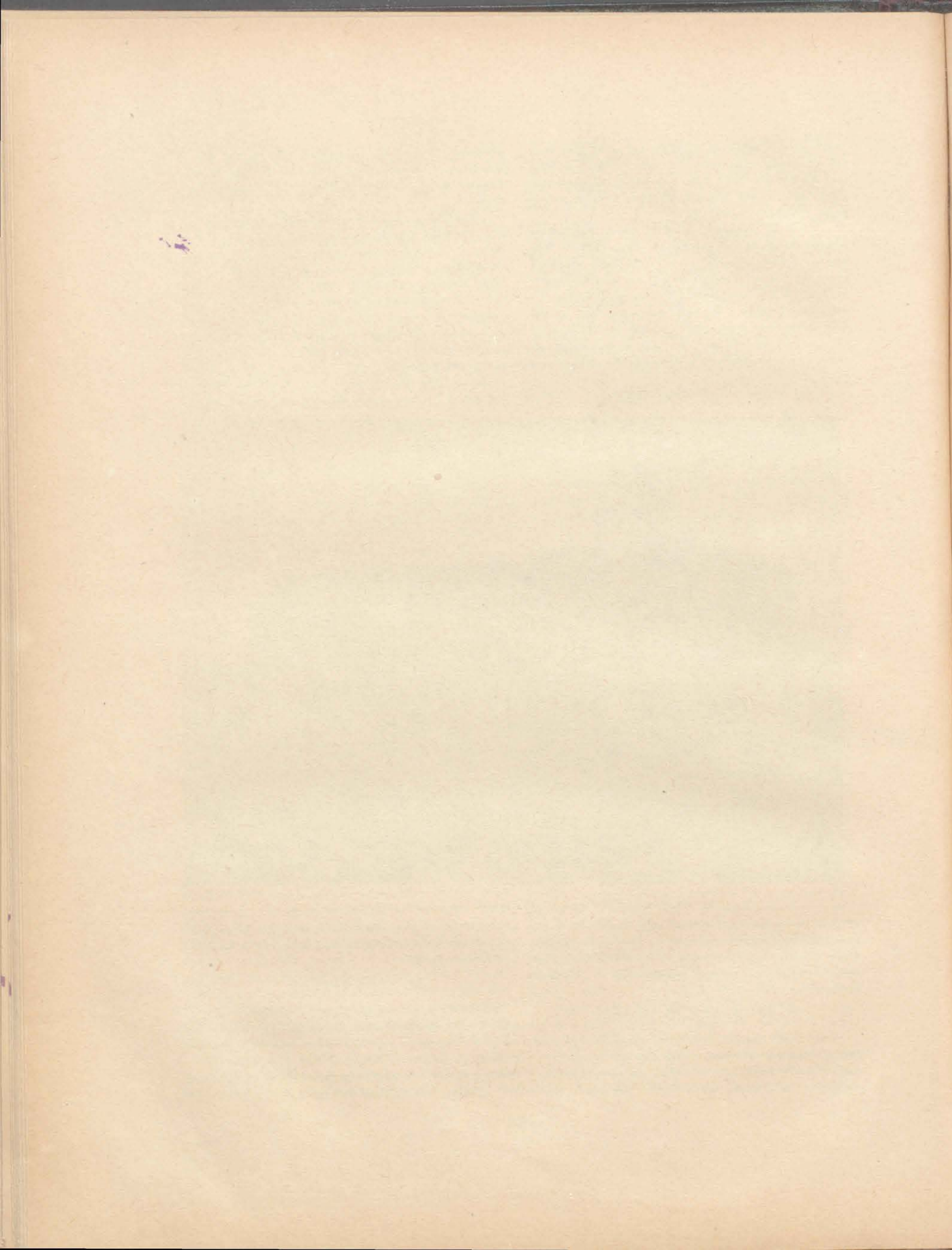
85. Օ Ր Գ Ա Կ Լ Ո Ւ (ՉԵ. Պորտակ)

Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին կգտնվի այս գյուղը Օրդակլու անունով, որուն հին անունն է Պորտակ: Այստեղ կա մի հին եկեղեցի, որ գյուղացիք նորոգելով ս. Հովհաննես անվանեցին: Կան նաև հին

գերեզմաններ և խաչքարեր: Այս գյուղի մոտ ծովեզրյա բարափների վրա գտնվեցավ ինը տողով մի բևեռագիր արձանագրություն:

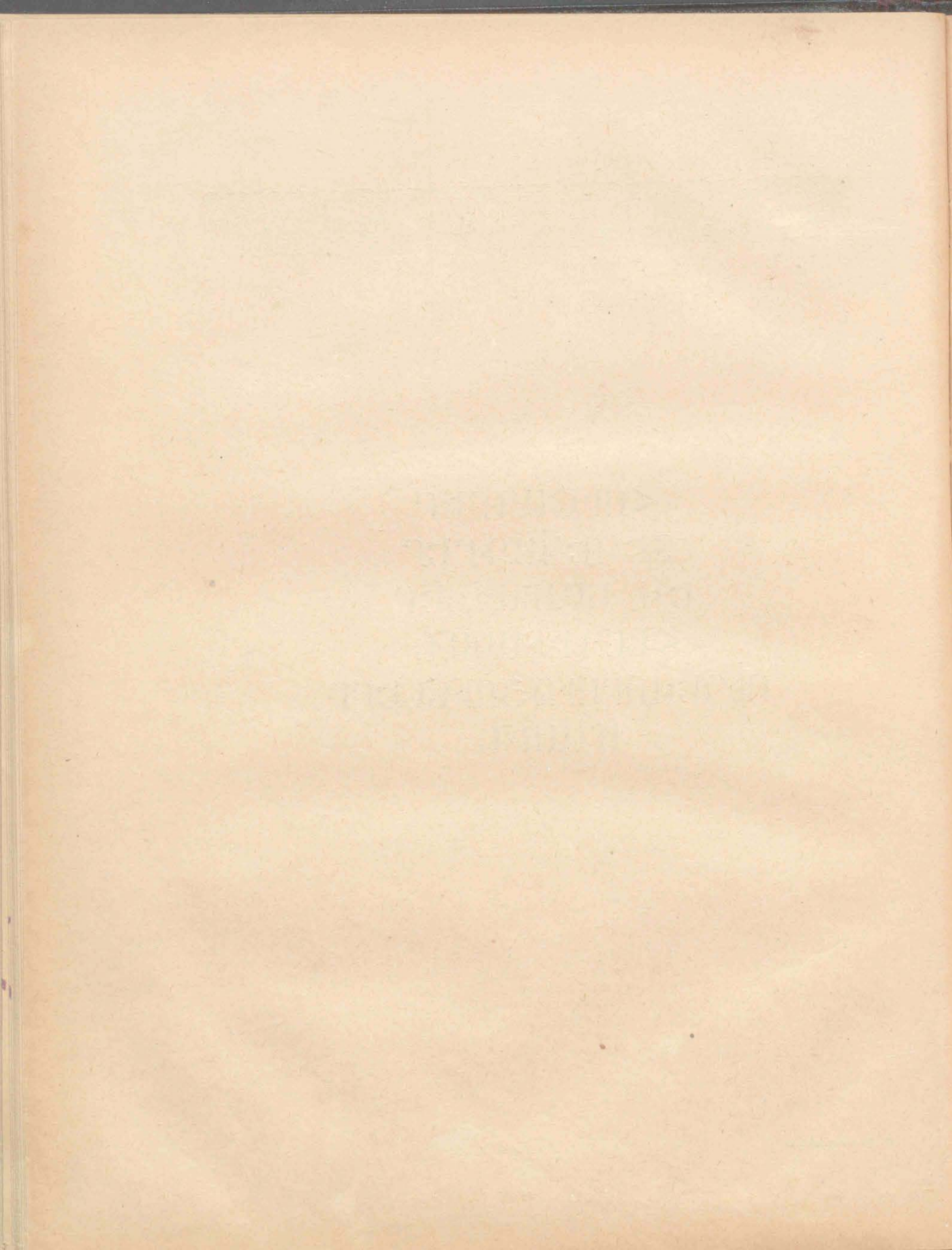
86. Օ Ր Թ Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ա

Լենինականից չորս կիլոմետր դեպի հյուսիս գյուղին մեջ կա մի միջակ մեծությամբ եկեղեցի անգմբեթանվրեպ 7-րդ դարու գործ. 10—11-րդ դարուն ավելցուցած են մի մատուռ: Եինոզն անհայտ է, արձանագրություն չկա կամ նորոգությանը կորած է: Այժմ գյուղական եկեղեցի է և անխնամ պահված:

ՀՈՒՇԱԳԻՐԵՐ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա.

ՀԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԾՈՑԱՏԵՏՐ

(Դիվանի № 35 ա) սկսած 1909 թ. մայիսի 9-ին

բոլորակ: Աբսիդներն արտաքուստ ութանկյունի, ճեք-
բուստ՝ բոլորակ: Գմբեթի կազմությունը նախնականի
զրոշմ ունի. փոխանակ «voûte pendentif-ի սկսված է
անկյունները կտրելով, ինչպես ձևագրված է ստորև
(նկ. 120):

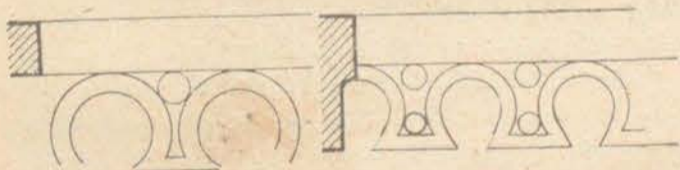

Ա. Ա. Ա. Ա.

այիս 9-ին աչքելեցի Ալամ:
Ալամի հյուսիս արևմտյան
արսիդին քառակուսի մասի քիվը:

Հյուսիսային արսիդին մեկ մասի քիվը:
Հարավային, նույնպես արևելյան արսիդին քիվը:
Պատուհան և պատուհանի պսակի վրա ստամուս-
շար է:

Ներքին որմասյուններու խոյակ:
Քերև առաջին օրինակն է արևմտյան քառակ. եր-

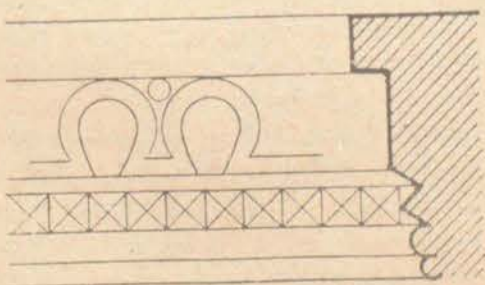

Նկ. 114. Ալամի հյուսիս-
արևմտյան արսիդի քա-
ռակուսի մասի քիվը

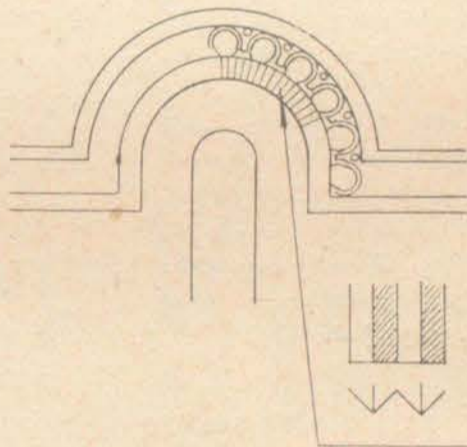
Նկ. 115. Ալամի
հյուսիսային արսիդի
մեկ մասի քիվը

կար թևով բոլոր եկեղեցյաց մեջ և նմանում է 7-րդ
դարուն:

Գմբեթի արտաքուստ ութանկյունի է, ներքուստ՝

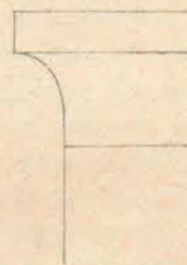
Նկ. 116. Ալամի հարավային և արևելյան
արսիդների քիվը

Նկ. 117. Ալամի պատուհաններից մեկի պսակը

Գմբեթին աստիճանաբար բոլորշիացման կերպը,
abcd փոքր կամարներ շեղակի նետված: Նրևի 7-րդ
դարուն ծանոթ չէր voûte pendentif -ով գմբեթի բո-
լորշին կազմելը:

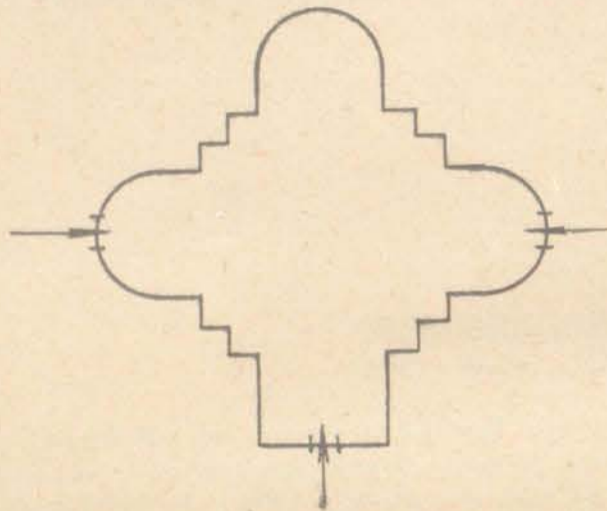
1909 մայիս 9-ին Անիեն ճա-
նապարհովեցա դեպի Տեկոր, ճա-
նապարհին հանդիպեցա Ալաման
գյուղը և մի ժամու շափ ս. Անա-
նիա եկեղեցին հետազոտելեն
հետո, մեկնեցա ուղղակի հրժ-
կոնք (Պեշ Քիլիսե), մի գիշեր
այնտեղ անցնելով և հիշատա-
կարանները տեսնելով անցա Տե-
կոր մայիսի 10ին առափոտյան,
և ինձի բնակության համար
տվին գյուղի ուսումնարանի սե-
նյակներին մին:

Նկ. 118. Ալամի
ներքին որմասյու-
ների խոյակ

Արևմտյան մուտքի վրայի կամարակապ *voûte d'arrêt*-ը հետևազույն նորոգության արդյունք է, հետևաբար այդ եկեղեցին 12-րդ դարուն մեջ, անկասկած, նորոգություն կրեր է:

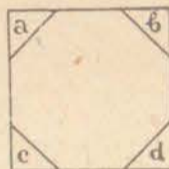
Այս եկեղեցին, որ կոչվում է ս. Անանիա, Գրիգոր Նղյուսար անունով մեկուն շինածն է, ըստ արձանա-

Նկ. 119. Ալամի տաճարի հատակածը

գրություն 637 թվականին, Հերակլ կայսեր և Արշարունյաց տեր Ներսէ համաարականի օրով:

Եկեղեցին 7-րդ դարու ոճի համաձայն արտաբուստ խաչաձև է, բայց ավելի նախնական քան անկյունավոր արսիզներ ունեցողները: Այստեղ արսիզները ուղղակի քառակուսի ձևով են դուրս շեջտված:

Նկ. 120. Ալամի տաճարի գմբեթի հիմքը

ՏԵԿՈՒԻ ՏԱՃԱՐԸ

Արևելքեն արևմուտք ընթացող համանուն գետակին հարավակողման վրա լեռնացած երկարող բարձր բլուրներու լանջին շինված է այս հռչակավոր հնադարյան տաճարը, հարավային և արևմտյան կողմեն շենքը շրջապատող մոտակա լեռներն են, որոնց մեջեն հազիվ իմն նշմարելի է Յաղճա լեռան գաղաթը, հյուսիսեն նմանապես, բայց քիչ ավելի բացազույն կերևին Ալաճա լեռան կցված և անոր շարունակությունը կազմող լեռնակներ, իսկ արևելքեն, որ ձորի ուղղությամբ հետզհետե ցածրացած են լեռներ, հիանալի կերպով կպարզվի Արագածի սպիտակափառ սրանկյուն գագաթը իր լայնատարած քղանցքներով: Առայժմ բացի գյուղի մեջ ջուրի առատության պատճառով բացառաբար կանաչած վայրենի ու պտղատու ծառերու կանաչութենն, ուրիշ հաճելի տեսարան մը չկա:

Անտարակույս այլ պատկեր կներկայացնեն այս ջրառատ ձորը և նույնպես ջրառատ լեռնալանջերը, երբ Կամսարականներու և Բագրատունիներու մեծ և վայելչասեր հովանավորությունը կվայելեր, մանավանդ տաճարի հարավակողման լեռնալանջը, որ Աղարակի միջով հոսած ջուրով շատ հավանականություն կվերցնեն

դրախտանման վայելչությամբ ծաղկած լինելը, ծառ ու ծառաստանով և պտղատու պարտեզներով և անշուշտ այս իսկ պատճառ տվեր է այն մեծ ջրի կըրվին, որուն մինչև Բագրատունի Հովհաննես Սմբատ միջամտեր հաշտեցուցեր է տեղորոշները ագարակցիներու հետ և այդ անբռնարարելի որոշումը արձանագրվեր է տաճարի հյուսիսակողմը արևմտյան անկյան կից:

Բազմադարյան անցքերու ու արճավիրքներու վկա այս տաճարը ուսումնասիրել շատ դժվար և երկար ժամանակի գործ է: Թե ի՞նչ է եղեր սկիզբը և ի՞նչ դանազան փոփոխություններն անցնելով դառած ու օրհասական հասեր է մեր օրին, չէ կարելի լիովին մանրամասն և ճշգրիտ բացատրել. սակայն ինչ որ ակներև է և քիչ թե շատ փաստացի կերպով և գիտականորեն հավանական, ես պիտի ջանամ դանոնք պարզել:

Իր ձևով և հատակագծով այս եկեղեցին հազվագյուտ օրինակներն մեկը կներկայացնեն, որուն համանման շինություններ հազիվ իմն նշմարելի են Հայաստանի զանազան կետերու վրա, մինչև այսօր նկատելի եղած են Ղրղըլ-Ղալաչի տաճարը և Քասախի եկեղեցին, որոնք ևս սույն տաճարին նման ունին նախնական քրիստոնեական տաճարներու տիպը և ձևերով ալ շատ նմանություններ:

Ուղղանկյուն երկար քառակուսի կներկայացնեն հատակագիծը, միայն արևելյան կողմեն մի քիչ դուրս ընկած է խորանի կիսաբոլորակի մասը: Բացի արևելքեն, այժմ նկատելի են, որ երեք կողմեն՝ հյուսիս, հարավ և արևմուտք, շրջապատված է եղեր սյունազարդ սրահով մը, որուն սյուները աղեղներով թե՛ միմյանց կապված էին և թե՛ կամարներով բուն տաճարին, արևելյան կողմեն այս սյունասրահը ընդհատվեր են սեղանին կից երկար հյուսիսեն հարավ երկնցող քառակուսի սենյակներու պատճառով և նույն սյունազարդի ուղղությամբ սենյակներու պատերը շարունակվելով հասեր են մինչև արևելյան անկյունը, ուր այլևս այսօր ոչինչ չեն նշմարվեր, բացի իր ինն աստիճաններն:

Փոփոխություններ և նորոգություններ խիստ շատ եղեր են այս տաճարին վրա, բայց բարեբախտաբար յուրաքանչյուր շրջաններու մեջ եղած փոփոխություններու և նորոգություններու բավականին բնորոշ հետքերը մնացեր են, թե՛ արտաբուստ ամեն կողմն և թե՛ ներքուստ:

Շատ պատճառներ կան համոզվելու, որ տաճարի արևելյան կողմը ի սկզբան չէ ունեցեր արսիզի այժմյան դուրս ելած մասը, այլ եղեր է ուղիղ օրորոց հյուսիսեն հարավ և ունեցեր է նմանապես սյունազարդ սրահ մը ինչպես մյուս կողմերը:

Բացի այն նշանները, որոնք կապացուցանեն խորանին հետևազույն ժամանակ դուրս եղած ըլլալը, այժմ կա մի անհերքելի փաստ՝ արևելյան կողմեն ևս սյունասրահի մը գոյություն:

Արևելյան ճակատի երկու անկյուններուն տակ, տակավին կմնան երկու որմնասյանց խարխուլներ, քանդակված միևնույն քարով, միևնույն ճաշակով և միևնույն բարձրաքանդակներով, ինչպես տաճարի մյուս կողմերը, սյունախարխուլները ևս չէին կարող կամ պատահաբար դրված ըլլալ և կամ իբր զարդ աննպատակ կերպով, սուանց վրաները սյուներ կամ *contre*

pillastre *ներ ունենալու, մանավանդ որ մի բան նկատելի է, որ ինչպես մյուս անկյունները, նույնպես ալ այս անկյունի մնացած խարխուլները իրենց մուլյուրներու վերջավորության ընդհատումը և քովերնին դեպի դուրս, արևելյան կողմի համար դրվելիք մի այլ սյունախարխուլի նշանները ցույց կուտան, որ այժմյանները կվերարերին հյուսիսի և հարավի պատերու շարունակության վրա: Հիրավի, թեև այս խարխուլներուն վրա կան բավական սյունամանման մուլյուրներ բարձրացած մինչև պսակը, սակայն սա ըստ ինքյան իր բնորոշ հատկությամբ, նույնիսկ 7-րդ դարեն հետո ծնած

մի հաշակի արդյունք է, հետևաբար 7-րդ դարեն ալ հետո եղած նորոգության մը հետևանք, 10-րդ դարուն հաճախ կրկնված է այս ձևը, եկեղեցիներու բոլոր անկյուններուն վրա ավելի կանոնավորված և կատարելագործված ձևերով, իսկ 7-րդ դարեն սկսյալ դեպի հինները ոչ մեկուն վրա գոյություն չունին:

Թե երբ է դուրս հանված արսիզը իսկական ժամանակ կամ թվական չէ կարելի որոշել, եթե նայելու և դատելու ըլլայինք անոր ճակատը շարված քարերեն և մասնավորապես ցոկոլի և ցոկոլից վեր եղած պատուհանին տակ, բովանդակ արսիզին երկարությամբ միայն

Նկ. 121. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից քանդակելուց առաջ (վերարտադրություն)

և արսիզին բեկումներով միասին բեկբեկված պսակներու ոճին պետք էր հետևցնելինք, որ այդ փոփոխությունը եղած են նույնիսկ 13 կամ 14-րդ դարերուն մեջ:

Բայց որովհետև արսիզին դեպի արևելք բացվող լայն պատուհանը գոյություն ունի դեռ իր լայնարձակ բացվածքով, ինչպես տաճարի մյուս նախնական պատուհանները, նաև անոր մեջ կա, միաժամանակ, հավանորեն Բագրատունի շրջանին մեջ անցված դեղնագույն քարեր՝ (պետք է դիտնալ, որ հին շենքը շինված էր վարդագույնի մոտ քարով) պատուհանները նեղցնելու համար և վրան քանդակված Բագրատունի շրջանի մանվածո պսակով, այն աստեղ կտեսնինք, որ այս արսիզը դուրս հանելու գործողությունը կատարված է նախքան 9—10-րդ դարերը, ցածի մուլյուրները և այժմյան երեսին վրա գտնված քարերը թերևս շինված են 12—15-րդ

դարերու շրջանին մեջ: Պիլաստրի նման արսիզի բեկուն անկյուններին հյուսիսային կողմեն վերեն վար սյունաման դուրս ցցվող մասերը, երբ հասեր են պատուհանի պսակին, պարտավորյալ կերպով քարը տաշված է պսակի լայնությամբ, տեղ տալու համար պսակի դեպի դուրս ցցված ավելի բարձր մասին:

Պատուհանի պսակի ձևը և քանդակները մեկ նայվածքով ցույց կուտան թե նման են դռների և այլ կողմերի մուլյուրների արվեստագործության, սակայն մանրակրկիտ քննությամբ կարելի է շուտով եզրակացնել, որ դա ավելի անհաջող նմանություն է, քան մի ժամանակ և միևնույն վարպետի հսկողության տակ շինված, տաշված քանդակներու: Ոչ իրենց չափով կհամեմատին դռներու եզերքը եղած նմանօրինակ քանդակներուն և ոչ ալ իրենց մանրամասնությանց մեջ ունին այն հաջող նրբությունները ներկայացնելու համար իսկական

իր նախատիպերը երեք դռներու կամարներու վրա: Ասկեց կհեանի, որ այս արտիդի հավելվածի գործողութիւնը կատարված է, այն ժամանակ, երբ դեռ 5-րդ դարու սօճը նոր էր մտանցած իր անկման շրջանին և չէր ծնած դեռ 7-րդ դարի նոր վերածնված արվեստները: Այդ պատճառով ալ, թե՛ նմանութիւն: պահպանելու նպատակով և թե՛ ուրիշ նոր սօճերու բացակայութեան պատճառով համբալ վարպետը հազիվ կարողացած է մոտավոր նմանութիւնը իրագործել ուրիշ կողմի կամարներու վրա գտնված քանդակներուն:

Բացի այս քանդակեն, արտիդին կողմնակի պատերուն հետ միացումը բոլորովին օտարոտի կերպով եղած է, այն հատակ ուղղութիւնը բնականորեն կորցուցեր է ինչ որ պիտի ունենար նոր շինված ատեն, նաև ավելի բարձր է հանված քան կողմնակի պատերը և վրան դրած պսակը ևս անհաջող և անհամաչափ նմանութիւն է միայն մյուս կողմերու պսակներուն: Ավելի անվրեպ նշան կգտնվի կտուրին վրա, երբ վերջացեր է արտիդի «elévillon»-ը, կոնաձև ծածկով մը ծածկեր են վրան, որուն ծայրը հասեր է արդեն արևելյան ճակատի երկայնութեան վրա նախապես գոյութիւն ունեցող ֆրոնտոնի պսակին տակը, ուր այսօրվան մուտքումնեքեն հայտնի կտեսնվին, որ նախապես սրբատաշ բարերով շինված ճակատին է կպցված ամբողջ ծածկը:

Ընչպես կերևի ամենեն շատ խնամքը դարե ի դար տարված է այս [արևելյան] կողմին վրա, թե ամենեն ավելի ամուր դիրքով մնացած մասն է, և թե շատ բազմատեսակ նորոգութեանց և գույնզգույն քարերու այլազանութիւն մը կենեկայացնեն այս կողմը:

Արևելյան ճակատին վրա բացի արտիդին միջին պատուհանեն ուրիշ որե՛զ զարդ չկա. միայն կան չորս փոքրիկ պատուհաններ կողմնակի սենյակներուն միջեն, որոնք ի ներքուստ շինված են վրայն վրա երկու կողմին ալ:

Հյուսիսային ճակատը կենդանա ամենաճոխ կողմը: Այս կողմն ունի երկու անհավասար մեծութեամբ դռներ պայտաձև կամարներով: որոնք գույզ սյուներու վրա են նստած և այս վերջիններս ալ նստած են բարձր աստիճանի վրա:

Հինգ հատ զարդաքանդակ սյուներ հոսմեական կըր սյուներու համաչափութեամբ, բոլորովին ինքնուրույն սօճի խոյակներով և խարսխներով կգորդարեն ճակատը, այս սյուներեն երկուսը կգտնվին երկու դռների մեջտեղ, և երկու սյուներուն մեջ կա մի լայն պատուհան, որը փակված է Բագրատունի շրջանի նորոգութեան ժամանակ, իսկ մյուս երեք սյուներեն երկուսը նույն ճակատի դեպի արևմտյան կողմը, իսկ մյուսը՝ արևելյան կողմի դռան սյուներուն մոտ: Այս սյուներուն մոտ ալ կան ժամանակակից սօճով լայն պատուհաններ խցված միաժամանակ Բագրատունի նորոգութեանց ժամանակ կամ մի քիչ ավելի շատ:

Այս կողմն լիովին նկատելի է շուրջը պատուղ սյունազարդ սրահին անվրեպ ապացույցները: Արևելյան կողմի սենյակեն դուրս ելած մասը, որուն ճակատը արևմտյան կողմն կամարակապ է և կձևացնեն կիսաբոլորակ արտիդ մը, որպես խորան ոչ միայն ունի յուր առանձին կամարներու հանգստյան խոյակները, այլ անկեց դուրս մի քիչ ցածր, ուղիղ հյուսիսային պատին անկյան վրա ունի մի խոյակ՝ կըր սյուն, որը հանգստան էր սյունաշարի վերջին աղեղին: նույն ուղղութեամբ հատակին վրա կմնա տակավին նույն սյունաշարի կողմն, իսկ այս սյունաարահը ծածկող կամարին միակ ապացույց հետքը մնացած է միջին երկու սյուներու դիմաց վրա կորաքանդակ նույն երկու սյուներուն մեջտեղ գտնված պատուհանի պսակին երկու կողմին վրա, որոնք կամա թե ակամա շին վերցված, և կարծես այն պատճառով, որ այդ քարերուն ծայրերը շատ խոր կերպով մտած էին սյուներու խոյակներու ետևը, որոնք հանել առանց խոյակներուն վնասելու շատ դժուար էր, ուստի հարմար էր սեպեր հետնապույն պսակը բնագոտել այն տեղերը ուր պատահեր է այս կամարամասը և ուրիշ խոյակներ:

Այս սյունաարահի գործածութիւնը կամ գոյութիւնը այստեղ շատ երկար չէ տեսած, այսօրվան շինութեան վրա գտնված նշաններն կերևի, որ դեռ հասօքան Բագրատունի շրջանի մեծ նորոգութիւնը արդեն քանդակեր և վերցուցեր են բոլորովին, և կամարի հանգստին վրա սյունախոյակներու բարձրութեամբ նորագույն կերպով դրեր են պսակ մը, որ կարծուք նույնիսկ այնքան ալ հատուկ չէ նույն դարու սօճին, հետեցնելով ավելի հնագույններու ձևերն և համաչափութիւններն, որպիսիք են դռների քանդակազարդ շրջանակները և արտաքին արտիդը պսակող կամարի «monstre»-ները: Բնականորեն նորից պահանջում է այս պսակին գեանդումը միջին մասին վրա հակառակ հայ ճարտարապետութեան մեջ բնորոշված սովորութեան, որովհետև ի սկզբան պատերը անհամեմատ թանձր են շինված մինչև սյունաարահ կամարներու բարձրութեան հասնելը (17—20 սմ.):

Արդ, երբ սյունաարահ կամարները քանդակեր են, բնականաբար վերևի մասի ավելի բարակ շինված պատի և ներքևի թանձր մասի տարբերութիւնը բաց պիտի մնար, ուստի հարկ էր մի կերպ ծածկել և հարմար միջոցներ մի ժամանակակից սօճի նմանութեամբ պսակ մը քաշելը, այդպես ալ եղած է, ուր որ անարդել շարունակել կարելի եղած է, շարունակած են ուղիղ հորիզոնական ձևով և միայն բնագոտված սյունց խոյակներուն առջև, իսկ երբ հանդիպեր է անհամեմատ բարձր և լայն պատուհաններուն նույն տեղերը պարտավորվեր են նույն մույլուրներով պսակել կամարաձև պատուհաններուն կատարները, հետնապույն պսակներու քարերը կարճվել են, որոնք շին մտած խոր պատին մեջ: Ահա այս պատուհաններու պսակներուն վրա ալ բնորոշ կերպով կերևին շեշտված պայտաձև կամարներու աստիճանաբար մեղմացումը, մասնավորապես արևմտյան կողմի արտիդին մոտ գտնվող պատուհանին պսակը բոլորովին կիսաբոլոր է, իսկ մյուսներուն վրա, համեմատելով հիններուն, շատ քիչ շեշտված է պայտաձևը և կմտենա այնպիսի համաչափութեան մը, որ հետնապույն դարերու մեջ գործածված է:

Թեև շեմ ուղեր հաշտվել արևմտյան կողմի արտիդին միաժամանակ (ոչ ետևի սենյակներուն) շինված ըլլալուն, սակայն շատ ուժեղ փաստ ալ չգտա հետնապույն շինութիւնը ըլլալուն, բայց ինչ որ ալ ըլլա, եթե հավելված իսկ է, ավելի հին է քան սյունաարահներու

Ն/ 122, Տեղի տանի հարսանիքի արևելյան մասի տեղն արտաքին

վերացումը, որովհետև թե մնացած խոյակները նույն արվեստագործության դրոշմը կկրեն ինչ որ են մյուս հին հարազատ խոյակները և թե այնպիսի համաշարքարձրության մը վրա դրված են արտիզին, [թե՛ խոյակները և թե՛ կամարը], որ սյունասարհին սյունաշարերու անդունդները կապելին հետո դեպի պատը ձգվող կամարը համաշարքերեն կրողորվեր արտիզի կամարին վրային և ըստ երևույթին արտիզը պսակող մուլյուրն է միակը, որ մնացեր է ավելի հին օրինակը և ուղիղ նստած սյանց խոյակներուն վրա, մինչդեռ մեծ ճակատին վրա քաշածը գրվեր է ավելի ցած, որուն պատճառով, մտեր է մասամբ արտիզի անկյունների խոյակներուն հավասարությունը դրված մեծ ճակատի colonne engagée-ներու խցակած հտերը:

Իմ կարծիքով այս փոփոխությունը կամ նորոգությունները կկազմեն տաճարի գլխավոր նորոգությունաց առաջին շրջանը, որուն մեջ կմտնեն սյունասարհներու վերացումը և ներքին խորանի արտիզի դուրս շեշտվելը:

Բնականաբար հայտնի չէ տեսքով թե ինչ ձև ունեն սյունասարհներու սյունները և խոյակները թեև քանակով հայտնի է, որ պիտի լինեն այնչափ, որչափ որմասյուններ: Այս նախնական կամ սկզբնական շրջանին նորոգությունը պահված է մինչև պատուհաններու կիսարողորակ պսակները:

Երկրորդ շրջան, որ բավական մեծ փոփոխություն և այլաձևություն ենթարկվեր է, ամենահավանական ժամանակն է Բագրատունյաց շրջանը և սկսեր է պսակած պատուհաններեն վեր մինչև կատարները, գմբեթն ալ միասին, նմանապես ներսի կողմեն ալ բավականաչափ փոփոխություններ են եղել: Սրա մասին ներքին նկարագրության ժամանակ կտեսնենք:

Այս երկրորդ նորոգությունն եղած է սպիտակի մոտեցող դեղնագույն քարով, և վրան դրած քանդակներ զուտ Բագրատունի շրջանի մանածոներ են, ինչպես կան ֆրոնտոններու մեջ եղած զույգ պատուհաններու վրա իբրև պսակ:

Այս նորոգության մեջ եղած գլխավոր փոփոխություններն են՝ կիսեն վեր ամբողջ շինության ճակատի բարերի վերստին նորոգվելը առանց հինեն քար մը թողելու: Նախապես գոյություն ունեցող լայն ու լուսավոր պատուհաններուն կարճացվելն ու նեղացվելը ֆրոնտոններու տակ, իսկ ստորին մասի պատուհաններուն բոլորովին փոխվելը:

Միևնույն ատեն փակված են նաև միջին ֆրոնտոններու կողմնակի ճակատներեն դեպի տաճարը նայող պատուհանները. ֆրոնտոններեն երկու կողմեն թեքված տանիքներու վրա շրի հոսանքը ավելի ուժեղացնելու համար, նախկին ցածին վրային կրկներ են ալ տանիքներ ցածի եզերքներեն հինին հավասար սկսելով աստիճանաբար բարձրացուցեր են մինչև գրեթե ֆրոնտոնին կողմնակի պսակեն, հողեն 20 սմ ցած, որով թեև տանիքը ավելի թեքվեր է, սակայն նույն ֆրոնտոններու կողմնակի երեսներուն մեծ կամարներու վրային դեպի տաճար նայող պատուհանները փակվեր են ընդմիջտ:

Այս բ. նորոգության մեջ ալ քիվերու նոր ձև չեն ստեղծած, հիներու նմանությունը պահած են, սակայն համաշարքության տեսակետով չեն կարողացած նույնը

իրագործել, որմերը առհասարակ կամ ավելի նեղ և կամ ավելի լայն շինած են, միայն ֆրոնտոններու մեջ եղած զույգ պատուհանները պսակող մուլյուրներն են, որ մի քիչ հիներուն նմանվելու երևույթը ունեցեր են, իսկ մյուս մասերու տարբերությունները կշեշտվին ստորին մուլյուրներու անհամեմատ նեղությունը և վրայինի անհամեմատ լայնությունը:

Տեղին է ըսել, որ եկեղեցվույս այս ճակատի կտորն իբրև բերդ ծառայեր է մի ժամանակ, որովհետև պսակներու ամբողջ երկարության վրա միասին առնելով կողմնակի արտիզեն դեպի հյուսիս դարձած մասն ալ բարձրացուցեր են շոր պատեր ետևը պաշտպանելու համար, բայց չգիտեմ թե երբ եղեր է այս բանը:

Այժմյան երևույթով արտաքին կողմնակի արտիզին բարձրությունը չի հավասարեր ետևի երկու սենյակներուն և կամ արևելյան կողմեն տաճարին ունեցած բարձրության արտիզին խորության շափով կամարեն վեր կտրված է բարձրությունը և փոքրիկ տարածություն մի տանիք մնալեն հետո վերստին շարունակված է երկրորդ հարկի սենյակի բարձրության պատը մինչև շենքի իսկական հավասարությանը: Այս մասի նորոգության ժամանակի մասին ոչինչ չեմ կարող ըսել, որովհետև մինչև արտիզին կամարի կատարը եղած քարերու շարքերը համապատասխան են նախարագրատունյաց շրջանի նորոգության:

Իսկ անկեց վեր եղած մասը բոլորովին տարբեր է թե հինեն և թե Բագրատունյաց շրջանի նորոգության կերպեն, թե շինարարական ոճով և թե քարերու որակով: Սույն նորոգությունը անցած է նաև արևելյան ճակատեն, կողմնակի երկու պատերի նույն բարձրության վրային մինչև կտուրը, առանց սակայն արտիզին դիպչելու, բացի վերջինին կատարի երկու շարքեն. և սակերևի ավելի ուշ շրջանի նորոգություն մը, քան Բագրատունի շրջանը:

Արևմտյան ճակատին վրա բարձրացած են վեց քառակուսի որմասյուններ և ամբողջ ճակատը միևնույն փոփոխություններուն և նորոգություններուն է ենթարկված, ինչպես հյուսիսային ճակատը:

Նախնական նորոգության կապտկանին մինչև պատուհաններու գլուխը բոլորովն պսակներու կատարը, իսկ անկեց վեր ամբողջապես Բագրատունյաց շրջանի նորոգություն է: Այս ճակատի վրա պարզ նկատելի է, որ ստորին մասն ալ շինության ժամանակին հարազատ չէ մնացած, բոլոր սյունները հետնագույն կարկատաններու ենթարկված ըլլալեն զատ, պատին մեջ ալ մըրցրված են զանազան գույնով և շափով քարեր, որոնք տեղի կերպով խանգարեր են սկզբնական շինության ժամանակի կանոնավոր շարքերու գծերը: Հարազատ կերևին ներքևի աստիճանեն անմիջապես վեր երեք կարգ քարի շարքերը, մյուս մասերը մինչև հետնագույն սյունասարհի հանգստյան տեղի վրա շինված պսակը ենթարկվեր է անընդհատ փոփոխությանց, միայն այս կողմը, սույն հետնագույն պսակը սյունասարհի հանգստյան վրա դրված սյուններու խոյակներուն կանոնավոր հավասարությունը է դրված:

Միայն մեկ դուռ կա մեջտեղը, բայց անհամեմատ լայն քան հյուսիսային դուռերը: Դուռն ամբողջությամբ կներկայացնեն նախնական տիպը առանց ունի փոփոխության: Բոլոր զարդաքանդակներն իրենց ինքնուրույ-

նությամբ կապտականին 5-րդ դարու հայ ոճին: Այստեղ պայտածե կամարը աղեղի բոլորումով ուղղակի չէ վերջացած սյան խոյակին վրա, այլ բոլորակին հետ բեկուն կապված է, մաս մը ուղղահայաց կերպով իջած և հետո վերջացած սյան խոյակին վրա:

Ինչպես մյուս դռներուն, նույնպես այս դռան վերնասյամբ իր ամբողջ երկարությամբ միակտուր քար է, որուն մուլուրներուն առանց քանդակի եղած մասերուն վրա իրենց ունեցած լայնության համեմատ մեծ և փոքր տառերով արձանագրած է շինողին արձանագրությունը, վերի եզերքին վրա միջակ մեծությամբ գրված է երկու տող, իսկ քանդակներեն ցած, նեղ ժապավենի մը վրա ավելի փոքր փորագրված է մեկ տող, իսկ անոր ներքև, որ ավելի լայն է, անհամեմատ խոշոր տառերով գրված է՝ «Սահակ կամարական շինեաց զայս վկայարան արքայ Սարգսի» (?), միայն թե այս ամբողջ խոսքը մի շարքի վրա նույն սկզբած մեծությամբ տառերով չի՝ սեղմելուն համար վկայարան բառի տառերը փոքրացնելով վրան տեղ բացեր և գրեր են արքայ Սարգսի բառը: Կամարականի արձանագրությունը վերնասյամբն վեր կիսաբոլորակին վրայն սկսած է:

Վերնասյամբն վեր եղած կիսաբոլորակի ճակատը շինված է երեք կարգ սովորական մեծությամբ քարերով, նույնպես են նաև մյուս դռներուն կիսաբոլորակ ճակատները: Ինչպես կերևի, վերջնագույն ճարտարապետության մեջ, ընդունված և պահանջված սովորության համեմատ միակտուր քարով շինելու հող չեն տարած և կարևորություն չեն տված, երևի այս է պատճառը, որ Ալիշանի տեղեկատուն շփոթելով կամ չճանաչելով եղած քարերը ուրիշ տեղե քերած կարծեր է, ընդհակառակը, կամարին հետ միաժամանակ շինված է: Ահա այս մասին վրա գրված է Գաղիկի կնոջ Կատրանիդե թագուհիի արձանագրությունը:

Այս ճակատին վրա ևս, Բագրատունյաց շրջանի նորոգությանց մեջ նկատելի տարբեր քան շկա, միևնույն ընթացք, միևնույն կերպն է, ինչ որ հյուսիսային ճակատը, ցածի պատուհանները խցված, վերի Ֆրոնտոնին միջի պատուհանները կարճացված ու նեղցած, միևնույն ոճով քանդակազարդված կիսաբոլոր կատարներու պսակները: Միակ տարբերությունը որ կա, այն ալ Ֆրոնտոնին տակ քաշված պսակն է և անոր վրա շինված խաչաձև թևերով պատուհանն է: Սույն խաչաձևի վերի թևն ունի ավելի մեծ պայտածե կիսաբոլորակ քան կողմնակի թևերու կիսաբոլորակները, իսկ ստորին մասը քառակուսի վերջավորություն ունեցած է:

Վերի կիսաբոլորակին երկու կողմերուն վրա քանդակած են երկու սիրամարգներ, բավական ճաշակավոր կերպով, որոնք կիսաբոլորակի կատարին վրա տնկված տունկի մը վրայն ինչ որ պտուղ կուտեն, հավանաբար խաղողի երևույթը տեսնել կկարծեմ, իսկ կողմնակի թևերուն ուղղությամբ քանդակված են երկու պատկերներ (buste), որոնց հարավային կողմինը հայտնի է որ կնոջ մը պատկերն է, իսկ մյուսը՝ անորոջ, թեև դիտու գրակի կամ ծածկոցի ձևով մոտավոր նմանություն կտեսնվի, սակայն գագաթը քիչ մը ավելի ձվաձև է քան մյուսը, և երեսը մեծ մասամբ փշայած է, որով անհնար եղավ լիովին որոշել, թե ի՞նչ սեռի կապտականի:

Մտից մեծ դուռը կհիշեցնե Քրդը Ղալայի մտից

դուռը, որովհետև բացի պայտածե կամարեն, ունեցեր է նաև Ֆրոնտոն, որը թեև այժմ կբացակայի լիովին, սակայն պատին վրա հետքերը մնացեր են: Կրաշաղախի գծեր որոշ կերպով ցույց կուտան անոր մուլուրներու և կարկառումներու ուղղությունը: Բացի այս նշաններեն կա նաև մի ուրիշ անվրեպ հետք. երբ որ սյունասրահի բաց թողած տեղին վրա պսակը շարեր են, Ֆրոնտոնին հանդիպած տեղին վրա տաշեր են և հետո տեղին հարմարեցուցեր են: Այստեղ պետք է ըսել, որ նախքան սյունադարձ սրահ ունենալը, այս կամարները Ֆրոնտոն չեն ունեցեր, այլ հավանականորեն մի շարք քար կամ միայն մուլուր, որոնց հետքը հայտնի է, իսկ երկար սյունասրահը վերցված է, այն առեն ստիպված են եղեր ծածկել Ֆրոնտոնանման ծածկով անձրեհեն և ճյուղեն դռան պիտանի մասերը պահպանելու համար:

Դռան առջև վերջին ժամանակ շիներ են նաև փոքրիկ զավիթ, որուն բարձրությունը հասեր է մինչև դռան կատարին վրա և ունեցեր է ձև այս ձևով ծածկ, և այժմյան նշանները այդ ծածկին նշաններն են, թերևս և անոր նախկին Ֆրոնտոնին լայնությունն ալ այնչափ եղած է որ դռան երկու կողմի ցած զույգ սյուները մեջը առնելով հազիվ 20-ական սանթիմ անցած է հյուսիս և հարավ: Այժմ այդ զավիթն ալ միայն հիմքերը կմնան:

Հարավային ճակատը համեմատաբար ավելի նման է արևմտյան ճակատին ճոխության տեսակետով, բայց ավելի համեստ, քան հյուսիսային ճակատը, այստեղ ալ բոլոր colonne engagée-ները քառակուսի են, բացի մտակողման անկյունի որմասյունը, որը բացառաբար կիսաբոլորակ ձևով ցցված է պատեն դուրս: Նորոգություններու տեսակով նույնն է, ինչ որ մյուս երեսները: Ստորին պատուհանները փակված, վերևիները՝ նեղցուցած: Մի դուռ միայն ունի այս կողմին վրա, արևմուտքեն սկսյալ շորորդ սյունամիջոցին մեջ շատ մոտիկ շորորդ սյունին: Հարավային ճակատը արևելյան կողմում չունի միևնույն արտաքին խորանաձև արտիղը: Ինչ որ կա հյուսիսային ճակատին կից, այլ միմիայն դուրս ցցված է սենյակին մասը նույն համեմատությամբ ինչ որ է հյուսիսային կողմինը և պակաս է խորության վրա արտիղին մասը:

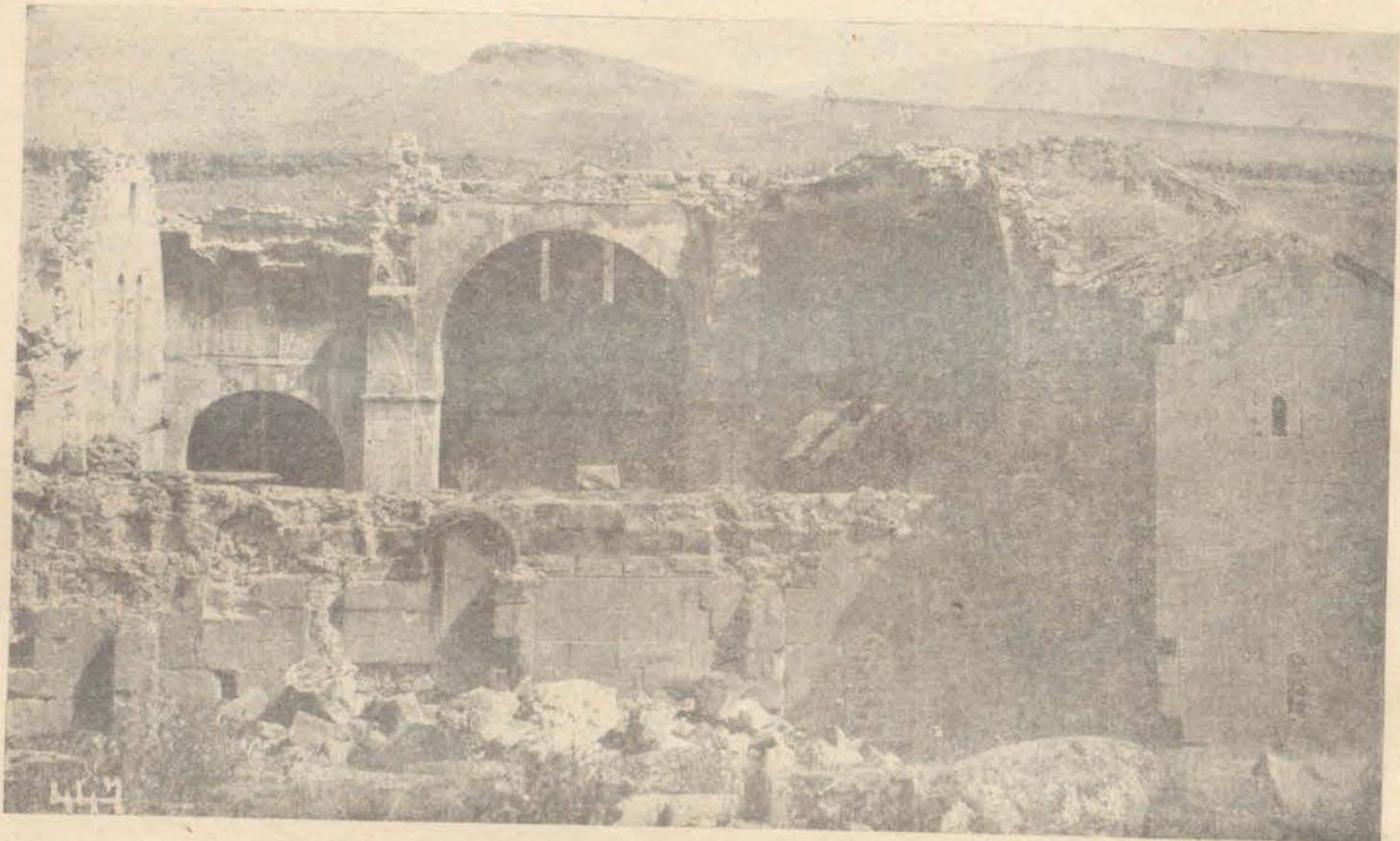
Գմբեքը բոլորովին բացառություն կկազմե ամբողջ հայ ճարտարապետության մեջ իր քառակուսի թմբուկով: Չեմ կարող ենթադրել, որ բոլորակ կամ անկյունավոր շինելու անընդունակ լինելին էր պատճառ այս ձևով ուղղանկյուն խորանարդ կազմելուն: Որոշ շափով կամ ավելի ճիշտ պատշաճ շափով գմբեթը ուղղանկյուն ձևով բարձրանալեն հետո, քաշված է վրան պսակներ և անոր վրայն անհավասար կողմերով ութանկյունի վերածված է 40—50 սմ բարձրությամբ և նույն ձևով կրկին պսակելեն հետո, ծածկված է կոնաձև ծածկով:

Գմբեթին շինության այս ձևը բնականաբար ավելի հինն է, քան Բագրատունյաց նորոգության շրջանը, թեև անհամեմատ փոքր քարերով կազմված: Ինչպես ցածը, նույնպես սկզբնական շինությանց ժամանակ գմբեթին պատուհաններն ալ նույնպես լայնարձակ և հավասար լայնությամբ շինված են ստորիններուն: Բագրատունյաց նորոգության ժամանակ այս պատուհաններն ալ ենթարկվեր են նույն փոքրացման փոփոխության:

Գմբեթին ութ անկյունի պսակը իր մանվածո քան-

դակով շատ նման է Բագրատունյաց շրջանի մեջ սովորական գործած պատկերուն, միայն մի տարրերով լինում կա, որ թեև ոչ բոլորը, մանվածոններն գոչացած խորշերը քառակուսի են: Եթե երբեք նոր ենթադրենք այս ձևը, այն ատեն պետք է կասկածել էջմիածնի, Չվարթնոցի պատկերուն ալ շինության ժամանակակից բլլալուն վրա, իսկ եթե նա ժամանակակից է, այն ատեն մեծ սխալ չի լիներ եթե ըսեմ որ այս ալ երկրորդ նու-

րոգության ժամանակ շինված ձև է և ավելի կանուխ գործածության մեջ ընդհանրացած, քան 10-րդ դար: Վրալի ծածկը, որ ավելի հաճելի երևույթ ունի իր ձևան փուշի երևույթով, հաճախ գործածական եղած է 10-րդ դարուն, նույնն է բաղդատելով Խճկոնքի ս. Սարգիս և կեղեցիին, Մարմաշենի եկեղեցիին և ուրիշներու հետ, բայց այստեղ իր հսկայական ելեկցներով ավելի սիրուն է քան մյուսները:

Նկ. 123. Տեղորի առճարի ընդհանուր տեսքը հարախային կողմից քանդվելուց նետ

Այս կողմեն պարզ կերևա միջին ֆրոնտոններուն երկու կողման ներքին մեծ սյուններուն վրա հանգչող պատերուն վրա բացած պատուհանները, որոնք կնային տաճարին մեջ, անոնք փակվեր են վերև նկարագրածս երկրորդ ծածկի շինության ժամանակ, որը շինված է թերությունը ավելացնելու համար: (Պատերին մեջ գրած խոթերները իրենց կարգին ևս ցույց կուտան շինարարական ամենահին ձև ըլլալը):

Տաճարը երբեք կողմեն բոլորովին այլափոխված է հաճախակի նորոգություններով, մանավանդ իմ կարծիքով Բագրատունյաց նորոգության շրջանին մեջ ամեն ինչ այլափոխած են հինին վրա, միջին մեծ սյուններուն վրա եղեր են հավելվածներ, հին կամարները բոլորովին քանդվեր և տեղը նորերն են շիներ, անշուշտ բնության մի պատահար կամարներուն վնասելով ստիպեր են ամբողջ կամարները ներքեից նորոգել՝ առանց գմբեթին և կողմնակից թաղերուն ձեռք տալու և այս կամարներուն նորոգությունը եղեր է գլխավոր պատճառ եկեղեցին վտանգելուն, եթե ոչ թերևս ավելի երկար դիմանար, եթե կարող մասնագետներու ձեռքով կատարվեր այս գործողությունը:

Հին կամարները քանդելեն հետո, տակի կամարներ

չեն կարողացեր այնքան պնդությամբ շարել, թեև ապաստվածության համար բոլոր քարերը առամնավոր շինելով իրարու մեջ անցուցեր են, սակայն ժամանակի ընթացքին մեջ հարկավոր խտությունը չունենալուն պատճառով, բոլոր քարերը թուլացեր և կախվեր են վար՝ առամներեն միայն մեկդմեկ բռնած, այս թուլանալովը և կամարներուն կախվելեն առաջ եկեր է վրալի գմբեթին ճնշումը, որը հետզհետե ծանրանալով կամարներու թուլացած կատարներուն վրա, ինքն ալ իջեր է վար և ճնշումը ավելցուցեր է կամարներու վրա ավելի ևս վտանգը մտոցնելով:

Ներսեն և գրսեն շատ պարզ հայտնի է, այս կատարած ճնշումը, առանց գմբեթին անկյունները ծովելու և կամ դեպի վար նստելու միմիայն միջին մասերի բրգածև քարերը միմյանցմե զատվելով նստեր են արդեն խարխլված կամարներուն վրա:

Գմբեթի կազմության մասին առանձին բացատրություն պիտի տամ, սակայն այստեղ ի դեպ է հիշել, որ կամարներու անկյունացած տեղերը, որտեղեն պիտի սկսեր կամաց կամաց բուրբակը կազմվիլ: Շեղակի յրած առաջին քարերուն վրա կնշմարվին դուրս ինկած

քանդակներու նման բաներ, երկար քննելու հետո այս եղբայրացու թխան եկա, որ անոնք ավետարանի շարս խորհրդանշաններ են քանդակված:

Արևմտյան կողմը դեմ դիմաց դուրս ցցված են երկու կենդանւոյց վզի նման բաներ՝ գլուխները կտտրած, այս երկուքին հյուսիսային կողմի անկյունին մեջ մնացած բեկորին վրա հայտնի է առյուծի բաշի նմանող քանդակներ, որմե մնացեր է միայն վզին տակը, իսկ մյուսը համաճարար կոմի գլուխ է, քանի որ նույնքան հաստ է, բայց բաշերու քանդակի նմանվող բան էլ ունի վրա: Արևելյան կողմեն հյուսիսի անկյունին վրա կա նաև գուրս ցցված միևնույն պարանոցի նմանող մի բան, դարձյալ ծալքը կտտրած, սակայն սա այնքան բարակ է, որ ինձի ենթադրել տվավ արծաթի վիզը, իսկ հանդիպակաց կողմինը արդեն որոշ նմանություն կրերն մարդու գլխու:

Գմբեթին դեպի արևելք նայող պատուհանի կատարեն վեր, երկու կարգ քար բարձր կա, որի քարերեն մեկուն վրա ներկով նկարած պատկեր մը կա, սպիտակ կարճ մորուքով մարդու մը նման, սուրը թե այլ նկար, եւ շեմ կարող հասկանալ:

Սեղանին գմբեթարդն ալ նկարազարդված է: Նախապես նկարված է եկեղեցվո գմբեթի նմանող մի բոլորակ եւ անոր մեջ նկարված են զանազան նկարներ, համաճարար հրեշտակներով շրջապատված Քրիստոս: Իսկ բոլորակին միջին մասեն սկսած նկարած կերևի մի եկեղեցիի պատկեր, որուն վրա դեռ կերևին վեց հատ լայն եւ կիսաբոլոր վերջավորությամբ պատուհաններ եւ անոնց ներքև նույն քանակությամբ փոքր պատուհաններ, վրան գմբեթի նմանող մի երևույթ կա, սակայն զգվար է զանազանել ձևը, ցածի մասերն ալ նկարազարդված ըլլալու նշաններ կան, սակայն բոլորովին եղծված:

Սեղանի նորոգությունները խիստ շատ ենթադրություններու տեղի կուտա: Ետեի մասերը բոլորովին փոխված ու հինը անճանաչելի դարձած է: Միայն սկզբնական շրջանի կամ երկրորդ նորոգության կապակցանի առջևի աղեղը, որովհետև քարերը շինված են ատամնավոր եւ այս նորոգության նմուշը հազիվ մնացած է մեկ ու կես կամ առ առավելն երկու մետր խորությամբ, մնացածը բոլորն ալ փոխած եւ օտարացած են հին ձևերին:

Կամարները ամենն ալ շեշտված պայտածն են, հետեւելով հին օրինակին, սակայն մեծ սյուններու խոչակներն եւ կողմնակիներն ոչ մեկուն խոչակները չեն մնացած, հինները ամենն ալ փոխված, նորոգված շատ պարզ ձևով, միայն սեղանին երկու կողմի որմասյուններն են, որ իրենց նախկինը պահեր են թեև մի ժամանակ երեսը ծեփած, սակայն այժմ ծեփը թափվելով դրակոններուն նմանող քանդակներ երևան է եկած:

Սեղանին առջևի transept-ի կամարին վրա կան հետքեր, որ այդ մասն ալ ամբողջովին նկարազարդված է եղեր, կամարին մեջտեղի քարին վրա կերևա սղոցատամ մի ձև սև եւ կարմիր գույններով շինված: Այս ձևին երկու կողմին վրա նկատելի են բոլորակներ:

Մի, նույն ձևն ունեցող ուրիշը սեին տեղ ձերմակ եւ ձերմակին տեղ սև գույններ ունի, մի ուրիշ տեղ ալ այս բոլորակներն հետո կա զեղեցիկ խաղողի ողկույզ մը տեղներով եւ մոտը ուրիշ ծաղիկներ: Այստեղ ալ մկրտության ավազան չկա:

Հյուսիսային պատին միջին փակված պատուհանին վրա կա մի արձանագրություն ՆՂԸ (498—1049) թվականին, որը կարծեմ «Շիրակ»-ի մեջ չէ մտած: Իսկ արևմտյան հարավային սյունին մեջ հյուսված է մի արձանագրություն Ռ. Մ. Ա. (1241—1792) թվականին, «Ես Կարապետ Գպիրս շինեցի զայս խախտեալ սինս... մնացածը չի կարողացա կարգալ:

Տեկորի այսօրվան ներքին կամարները չէ կարելի հինին օրինակ համարել, քանի որ հինը կորած է, երաներուն վրա իբր հիներուն փաստ կամա զուտ պայտածն կամարներ, զորեղ կերպով շեշտված: Անշուշտ դրսի դռների կամարներուն օրինակով շինված էին ներսիններն ալ:

Ամենակարևոր վճռելի խնդիրներն մեկն այն է թե ինչու արևմտյան եւ հարավային կողմերու պատուհաններն ու մանր անցեր են որմասյուններու ետևը, որպես ին սյունները հետո տեղավորված ըլլային եւ ակամա միևնույն տեղերուն վրա:

Այսօրվան ֆրոնտոններուն կատարները պետք է որ բարձրացած համարվին հինին վրա տանվազն մեկ մետր, եթե ոչ ավելի:

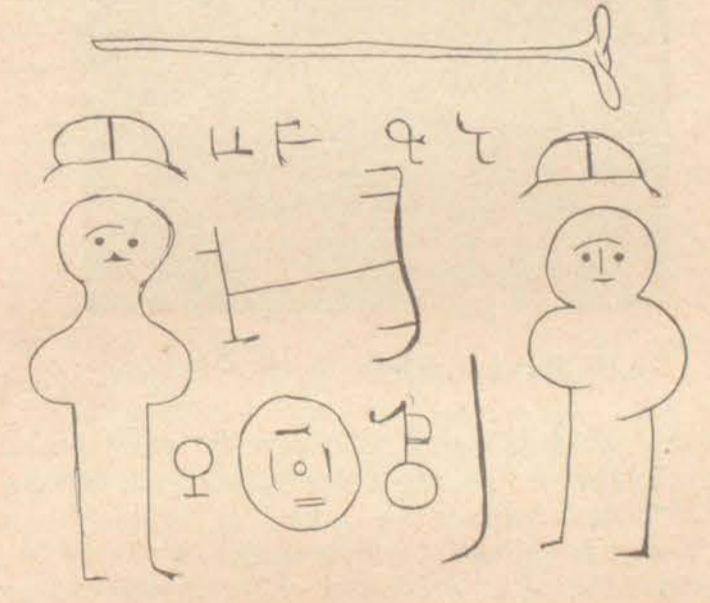
* * *

Արձանագրություններ

Հյուսիսային ճակատի արևելյան դրան կամարին վրա խորովանուշ թագուհի արձանագրությունն է փորագրված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտակողման դրան կամարին մեջ թեքատ արձանագրություն «Ե Ն Լ Ը թուական «Ես Գրիգորիկս ետու» մնացյալը սև ներկով գրված եւ չի փորված, այժմ ալ եղծված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտյան անկյունի սյան մոտ վերևը ԻՆԿ է թուական թաթուկի արձանագր. ա՛նօր ներքև Ն Ղ Ա թուական, Գրիգոր Մագիստրոսի գտեր եւ վեստ Սարգսի կնոջ արձանագր. ա՛նօր ներքև

Նկ. 124 Տեկորի մի տապանաքարի հյուսիսային ճակատի նկարը Ն Զ Ե թուական: Ազարակի եւ Տեկորի միջև ջրի մատուկարարության իրավարար վճռի արձանագրությունը: Մոխրագույն քար ըստ ումանց մոտակա ավերակներով:

Քարի մը վրա կկարդանք «Այս է տապան Տէր Ռազարի որդի Ղուկաս.....»

Փոքր դեղնագույն քար է, անճաշակ կերպով տաշված երեխայի մը գերեզմանին տալափորով յիշուողու Հյուսիսային ճակատին նկարներ, հարավային ճակատին արձանագրություն, վրան դավադան:

Սև որձաքար խաչ, տակավին կանգուն հարավային կողմը գերեզմանատան վերջափորովյան մոտ: Կա և մի

Նկ. 125. Տեղորի գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը

ուրիշը այս խաչեն դեպի հյուսիս արևելք գրեթե նույն բարձրության և վրան քանդակված խաչ, բայց առանց արձանագրության:

Հաճախ կրկնված են թամբած ձիու նմանությամբ քանդակված քարեր, սակայն խիստ կոշտ և անճաշակ:

Բացի զանազան ձևի տաշված քարերից, ինչպես օրորացածև սրագագաթ, տափակ և այլն, կան նրկու օրինակ ևս նախնական կերպով տաշված տաճարի մանրանկարը:

Գարձյալ Տեղորի տաճարի մասին:

Կողմնակի սենյակներեն հարավային սենյակին կտուրը գնացած միացած է տաճարի մասին և այդ միացման տեղը շնայելով տանիքի ծածկին և անոր կամարին ետևը բոլորովին սրբատաշ քարով շարված է, ինչպես որ պիտի ըլլար առանց հավելվածի և ատկից ցած ալ կզտնվին ստորին տանիքները. ասկեց կերևի որ հետնագույն կպցված է հավելված սենյակը:

Գմբեթի կպցմության մեջ շորս կամարներու ճակատները միշտ ուղիղ են, մինչև որ անկյուններու կտրվածքներով աստիճանաբար կորանալով հասեր են այնպիսի շափի մը, որ այլևս շորս կողմի լայնությունները հավասարվել են. այնուհետև սկսեր է արդեն ամեն կողմի կոր ձևով շարվել քարերը, և հետզհետե առաջանալով կաղնվել գմբեթ. միայն պարզ է, որ երբ ամբողջական բոլորակի հասեր է, այն ատեն գրեթե կանոնավոր կաղապար և հյուսեր են քարերը: Թեև ինձի մի քիչ կասկած ներշնչած է պատուհաններեն աննվազն մեկ մետր վերեն, ուր արդեն բոլորովին բոլորակ է և կարծեմ արտաքին քիվեն ալ բարձր, շինված ըլլա հետնագույն ժամանակ մը, որովհետև թե քարերուն շարվածքը տարբեր է և թե տեսակը չի համապատասխաներ ներքնին: Այստեղ նշանակելի է հին կամարին տեղը նորը շինելու ժամանակ մի փշացած քարի տաշածքը հետինը մեջն անցկացնելու համար:

Հին պատուհաններն ամենն ալ շինված են առանց դրսանց նեղ և ներսանց լայնանալու, այլ ճիշտ այնպես է ներսեն ալ, ինչ շափով որ է դրսեն: Հետնագույն կարկատաններն են, որ դրսանց նեղցած, իսկ ներսեն լայն են թողված:

Ավանդատան ներքևի հարկի բարձրությունն է հատակին մինչև կամարին կատարը 5,75: Վերջին շափածո ֆրոնտոնին ճակատը, որուն կցված է արտաքուստ արսիղը, արևելյան ուղիղ պատերեն ներս կմնա 1,57 սմ:

Բերդի հարավային և արևելյան կողմը ձորի լանջին վրա կան քարայրներ: Նմանապես Տեղորի արևելյան կողմը կան հին ավերակներ, ուր կան մեկ երկու եկեղեցիներու հիմեր, քիչ հեռու, դեպի հարավ բավական մեծկակ քարայր մը կա:

Ե Ղ Վ Ա Ր Գ 1

Հունիսի 30

Այսօր առավոտյան եկա ավերակ կաթողիկեն շափելու և լուսանկարելու:

Այս հոշակապ կաթողիկեն պեղեր է Խաչիկ վարդապետ Գատյանը թվականին, այս պեղումով նա կատարել է հոշակապ գործ, սակայն մնացեր է թաքուն մինչև 1913 թվականը, երբ այցելեցինք պր. Ստրիժի-գովսկիի հետ: Իր ութ սյունանի ներքին կազմովունը բոլորովին հեռացնում է զինքը հնագույն ճանշված, այլ սակայն միայն 7-րդ դարու գործ եղող եկեղեցիների, որոնք միայն շորս սյուն ունին թեև բազիլիկ ձևով:

1 Եղվարդի մեծ կաթողիկեն ըստ Խ. Ժ. Վ.-ի շինած է Մովսես կաթողիկոս ժամանակակից Կյուրոնը, տեսնել Հով. կաթ. մեջ:

Որովհետև այս կաթողիկէն 6-րդ դարու շինք է և խորանի երկու կողմերու սենյակներուն արքիդներ շինելը մոտ 10-րդ դարու սովորութիւնն, հետևաբար իմ տեսութեամբ միանգամայն տարակուսական պետք է լինի կողմնակի արքիդներուն շինութեան ժամանակակից լինելը:

Բնորոշ հատկութիւնն է մեծ արքիդին արևելյան կողմէն դուրս շեշտված լինելը. սա կլինի ապացուցներէն մեկը, որ մինչև 7-րդ դար արքիդներ միշտ դուրսը շինված էին՝ ինչպես Ապարանինը՝ Մուլա-Ղաստամի եկեղեցին, Եղվարդի փոքր եկեղեցին, Տեկորի եկեղեցին և այլն: Թեև մյուս կողման օւժեղ բացառութիւններ ալ կան, որոնց արևելյան արքիդները պատեն ներս ամփոփված են. ինչպես Աշտարակի բազիլիկը, Երեւոթի բազիլիկը:

Եկեղեցու պեղումներէն դուրս եկեր է երկու հատ շարժական ավազաններ. մեկուն մեկ կողմը երկու տող արձանագրութիւն գրված: Այս ավազանները մոտավորապես Զվարթնոցի շարժական ավազանին ձևն ունին, թեև անոնցմէ մի քիչ փոքր, մեկուն վրայի քանդակված խաչը հնագույն ոճ մը ցույց կուտայ, որովհետև նույն ձևով խաչեր հաճախ մինչև 7-րդ դար կանգնված եկեղեցիներու քանդակներուն մեջ գերեզմանաքարերու վրա կան. 10-րդ դարէն սկսված շինված խաչքանդակները անհասարակ միշտ ստորին կողմէն երկար թև ունին, իսկ հիները միշտ հավասարաչափ թևերով են:

Նկ. 126. Եղվարդի կաթողիկէի մեջ գտնված շարժական ավազանի վրայի խաչը

Ուշագրավ է եկեղեցւո հարավային արևելյան կողմը կիսաքանդակ մի շիրիմ, որ ինչպես կերևի, երկու մարդկոց համար շինած է, երեք աստիճաններով խարխուխ մը վրա, անոր վրան գրված է եղեր երկու պատվանդաններ և պատվանդաններու վրա կոթողներ անշուշտ քանդակազարդ, ինչպես տեսնված է ուրիշ տեղեր. այս կոթողներէն և պատվանդաններէն միայն մեկը մնացեր է տեղին վրա, որուն արևմտյան ճակատին վրա քանդակված է մի կանգնած մարդու պատկեր:

Մինչև 13-րդ, 14-րդ դարեր, թե եկեղեցին և թե շրջակայքը շին լինելուն մեծ ապացույց են թե՛ եկեղեցւո շրջակայքը և թե՛ մեկ կամ մեկ ու կես վերստ հեռավորութեան վրա գտնված ընդարձակ գերեզմանատան մեջ գտնված կանգուն ու կիսականգուն բազմաթիվ խաչարձաններ, որոնց շինութեանց ոճերը կհասնին մինչև 13—14-րդ դարերը:

Գերեզմանատան մեջ 7-րդ դարու կամ ավելի հին հատկանիշ կրող գերեզմանաքարեր կամ կոթողներ չը-

կան, սակայն 10—11-րդ դարերու հատուկ ոճով քանդակված խաչարձաններ կան: Նմանապես կաթողիկէի մոտը գտնված շիրիմը միակն է, մնացածները 10—14-րդ դարերու հատկանիշը ունին:

Եղվարդի փոքր եկեղեցին (բազիլիկ), որը դարձյալ եռաշիկ վարդապետի պեղումներով երևան եկած է, ամենայն հավանականութեամբ 5-րդ դարու գործ է, շատ բնորոշ է իր լայնութեան համեմատ երկարութեանը, նաև միջի որմասլանց խոյակ ու խարխուխներու ուսուլթները, որոնք համամասն են Տեկորի, Շիրվանճուքի, Մուլա Ղաստամի գերեզմանատան փոքր եկեղեցու մեջ եղած խոյակներուն: Անտարակույս ապացույց կարող է համարվել Մուլա Ղաստամի գերեզմանատան միջի փոքր եկեղեցիին վկայարան լինելուն, քանի որ իսկապես գերեզմանատան մեջ կգտնվի:

Խաչաձև ավազանին ներքե գրված խորանարդ մեջը փորված բարը, որ կամ ավազան է դարձյալ, և կամ խաչի պատվանդան, վերևի եղերքը գրված է Զգնդատուրգ գմեղատը յիշեցեմ:

Արևելյան կողմը դուրս ընկած արքիդին տողն ընկած է մի քար, որուն վրա կա չորս տող արձանագրութիւն, քարի տաշվածքի <—> ձևը ցույց կուտայ, որ անկյունավոր արքիդի հարազատ քարն է և վրան հիշատակված է խորանին շինութեանը հետևյալ կերպով.

«Ես Գրիգոր Սարուր... ետու շինել զխորանս ի սու... ոսի ի փրկութիւն հոգւոյ». տառերը մոտավորապես 12, 13-րդ դարերու ոճին նման են:

Կաթողիկէի հարավային կողմը արևելյան ծայրին, մոտ 3—4 մետր հեռավորութեան վրա, մնացեր է մեծագույն շինութեան մը պատը՝ անտաշ որձաքարի հիմերու վրա, ամենայն հավանականութեամբ ժամանակակից է եկեղեցւո շինութեան և անշուշտ պիտի ծառայիր իբրև եպիսկոպոսանիստ կամ առաջնորդարան: Այս պատին առջև ընկած է մի սև քարի դուռ, որուն ծխնինները դեռ կմնան, բնական քարե հանված, դրան չափը 140 երկարութ. և 95 լայնութիւն բացի ծխնիններէն:

Փոքր եկեղեցին ըստ երևույթին շինված է հինգ աստիճանի վրա թեև արտաքուստ 3 աստիճանը հայտնի է, մնացած մասերու վրա հող լցված, սակայն ներսի կողմը շատ խորն է, մոտավորապես 2—3 աստիճանաչափ: Արևմտյան դուռը փլված է, սակայն բեկորներուն մեջ կա մի հսկայական քար 3,10 մետր երկարութեամբ, որ ամենայն հավանականութեամբ դռան վերնասլանն է, որ շահվելով երկու կողմերէն մեկ մեկ մետր պատի վրա հանգող մասերը, դուռը պետք է որ երկու մետրէն աւելի լայնութիւն ունենայ: Դռան մեկ կողմի բարավորը մնացած է, իսկ մյուս կողմինը քանդված:

Այս մատուռին արևմտյան կողմը, դեպի հյուսիս, անկյունի մոտ կա երեք աստիճանով մի խաչարձանի խարխուխ, որուն վրայի և՛ պատվանդանը և՛ խաչարձանը անհետացած են, թերևս սույն խաչերէն մեկն էր ասոր վրա, որոնք գրված են աշտմ եկեղեցւո ներսը, սեղանին առջև, Խաչիկ վարդապետի ձեռքով:

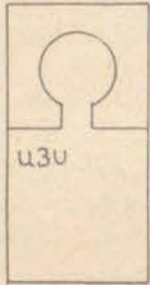
Այս եկեղեցւո արևելյան խորանը ամփոփված է արևելյան պատեն ներս:

Հյուսիսային պատին վրա դուրս ընկած մի խարխուխանման քար կա և մի ուրիշը՝ արևմտյան հյուսիսային անկյունին վրա, մի երրորդը արևմտյան հարավային

անկյունին վրա, որոնք ենթադրել կուտան, որ սա ևս ունեցեր է սյունաարահ (կաթողիկեի հյուս. կողմին վրա ալ կա նման երևույթ!!!):

5-րդն 7-րդ դարերու ոճով modillon -ներով քանդակված քիվերու բեկորներ կան թե՛ այս փոքր եկեղեցվո մոտ ընկած և թե՛ կաթողիկեի արևելյան կողմը՝ ամենայն հավանականութեամբ այս շենքերը պատկերած էին այս ոճով կառնիղներով:

Այս փոքր եկեղեցվո մեջ կան տապանաքարեր հակառակ ընդհանուր արգելքի, հավանորեն շատ ուշ են և ամենուրեք վրա ինչ որ սիմվոլ միանման քանդակված են այս ձևով (նկ. 127):

Նկ. 127. Եզվարդի փոքր եկեղեցու մեջ գտնված տապանաքարերից մեկը

կիսաբոլոր խորան շունի, կիսաբոլորակի տեղ քառակուսի ձևով է պատարագի խորանը:

Արևմտյան դրան աջ կողմի որմասյան վերև խաչին ներքև գրված է ՅԻՇԵՅԵՔ ՉՄԻԱՐԱՆ ՄԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ...

Ե Ղ Վ Ա Ր Գ

Հուլիս 6

Եզվարդեն դեպի հյուսիս 4—5 կիլոմետր հեռավորութեամբ մի բարձունքի վրա կգտնվի հնագույն մի եկեղեցի ըստ տեղական ավանդության Քառադ վանք անունով:

Այս եկեղեցին ներքուստ ութ կիսաբոլորակ արսիղներով և դրան ութ կողմերով է համապատասխան ներքին արսիղներուն: Տակալին կանգուն են երեք կողմերն հինգ արսիղները, միայն հարավային կողմն երեք արսիղները փլած են, գմբեթին ծածկը բոլորովին չկա, իսկ թմբուկին ալ միայն հյուսիսային մասը և մասամբ արևելքն ու արևմուտքն մնացել են: Ներսի արսիղները անջատող որմասյուններու խարխուխ ու խոյակները AB ձևերը ունին մտավորապես (նկ. 127): Պայտածեքու վրան, բոլորովո աղեղներ ու կամարներ լինել պայտածե են. պատուհանները խիստ լայն և խոշոր, ներքուստ լայն, իսկ արտաքուստ նեղ համեմատութեամբ 7-րդ դարու եկեղեցիներու, պատի քարերու շարքերու կարերը անկյունով կտրված են և գեղեցիկուն վրա, ինչպես ուրիշ տեղեր 7-րդ դարու շենքերուն վրա: Հաճախ քարերու վրա տառեր կամ նշաններ կան քարագործ փարպեաներու հաշիվին հատուկ այս տառերը այստեղ Ա Ժ Թ: Նշաններ՝ \oplus Γ \boxtimes \boxplus քիվերը շատ

կհիշեցնեն Չվարթնոցի քիվերը: Իրենց առաջակարկառ դիրքով և ստորին մասին վրա ուղղագիծ մանված քանդակներով, միայն հակառակ այստեղ տարբեր է, և

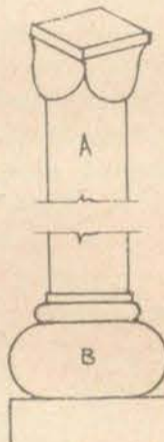
քանդակված է գմբեթի քիվի cimaise-ի վրա ոչորուն ոստեր խաղողի. ստորին քիվի cimaise-ի վրա երկժապավեն շղթայանման մանվածո է. մի ժամանակ եկեղեցին ծեփված և նկարագրված է եղեր, այժմ միայն հետքերն են մնացելը. խորանին ձախ կողմը ծեփին վրա եղեր է ընդարձակ մի արձանագրություն, որն այժմ անանընթեռնելի դարձած է: Ռառզավանքի եկեղեցին շիներ է Գր. Մամիկոնյան 7-րդ դարուն. այս եկեղեցվո գմբեթի շինութեան համար դեռ պանդանտիվի դիտակցություն ամենևին չկա, ինչպես Հոսիսիմեի մեջ նախնական ձևով կա, այստեղ ուղղակի դրված է գմբեթը, ներքին արսիղները իրարմե անջատող որմասյուններու խոյակները պատկող աղեղներուն վրա, որով ավելի լայնանիստ եղած է, փոխանակ ուրիշ տեղերու մեջ եզամ արտագուր կամ նախնական ձևով պանդանտիվներու միջոցով նեղցրված լինելուն. (սա ևս առաջին երևույթն է իմ տեսած եկեղեցիներու գմբեթներու կաղմութեան կերպին մեջ): Սեղանը (բեմը) միայն մեկ աստիճան բարձր է եզամ գետնին և արսիղին երկու կողմերու սյանց խարխուխները դրված են բեմին վրա:

Երբեմն արևմտյան դռան աջ կողմի եռանկյունի խորշը մատուռի վերածել են, որուն կամարի մասը մնացել է, իսկ ձախ կողմը գավիթի նման շինվածի մը հիմերը կա այժմ:

Ուշագրության արժանի են որձաքարով շինված շենքերու մնացորդները, որ շատ ընդարձակ տեղ բններ են, կան երբեմն մեծ շենքերու մնացորդները. ոմանք գաճ ու կրով են շինված, բայց շատը առանց կրաշագախի: Ինչպես սովորաբար ուրիշ տեղեր այս կարգի շինութեանց մնացորդներ կգտնվին հրաբխային բլուրներու վրա: Նույնպես այստեղ ալ հրաբխային քարքարոտ տեղ է, եկեղեցվո արևմտյան կողմը, քանի մը մետր հեռավորութեան վրա կա մի փոքրիկ ձոր, ձորի մյուս կողմը կերևի մի երկար պատի մնացորդ հյուսիսն հարավ ձգված. այս մնացորդը կամ հին բնակավայրը շրջապատող պարիսպի մը մնացորդ է և կամ ջրի ճանապարհի համար թուփ շինված է, վերջապես քննութեան կարոտ է:

Եկեղեցվո հյուսիսային կողմը 150 քաչի վրա կա մի դերեզմանատուն, ուր ցաք ու ցրիվ են տապանաքարեր, պատվանդաններ և կտրտված խաչքարերու փշրանքներ: Այնտեղ շինված է նաև մի փոքր մատուռ (վկայարան!) հավանորեն 13—14-րդ դարերու դործ, որուն արևմտյան պատը փլած է հարավային պատի մի մասին հետ:

Փոքր եկեղեցվո արևմտյան կողմը փլատակներն են կամ մի կապույտ որձաքար կա, որուն վրա քանդակված է ատամնաշարով միացյալ աղեղներ և միացման տեղին ներքև քանդակված է մի եզան գլուխ, ըստ երկվույթին պատուհանի քար է եզամ ատամնաշարերու հաջորդական հակառակ դիրքով: Ծարքը երկու կարգին

Նկ. 128. Եզվարդու Փրեզոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի արսիղներն անջատող ներքին որմասյունների խոյակ և խարխուխ

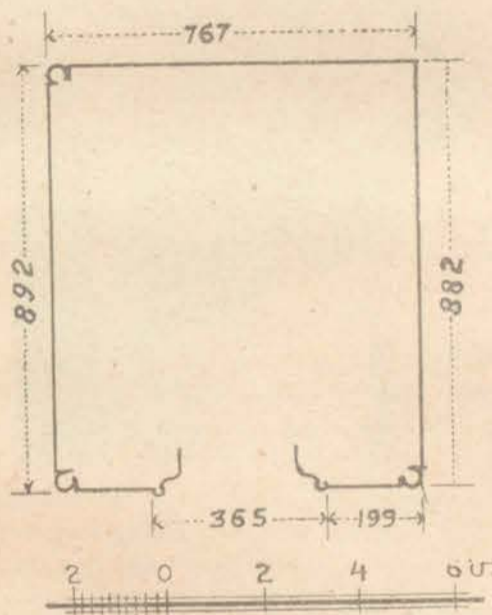
վրա հետաքրքրական է, սթալարթիթի ծագման տեսակետով:

Հուլիսի 12-ին առավոտյան ճանապարհով հեղի Երևան սալով:

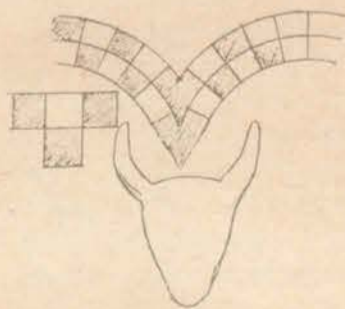
Գ. Վ. Ի. Ն.

Հուլիս 14.

Երևանից մեկնեցի դեպի Արտաշատ գյուղը: Չափազրեցի եսալի վարդապետի պեղած Գլխի եկեղեցին: Շրջեցա բերդի շրջապարիսպին մեջ եղող բարձր հողաբլուրը, այս տեղեն պարզ կերևի Գլխի բնակատեղի պարիսպին բնորոշությունը և անոր մեջ եղած ստորաբաժինները. հողաբլուրը առանձին պարիսպի մեջ է, իսկ եկեղեցին նմանապես առանձին պարիսպով շրջապատված է եղեր. փայտածածկ լինելու մասին մեծ հավանականություն կա:

Նկ. 129. Եզվարդում Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի մասի վերջը մասուռի հատակածը (արտաքին շափերը)

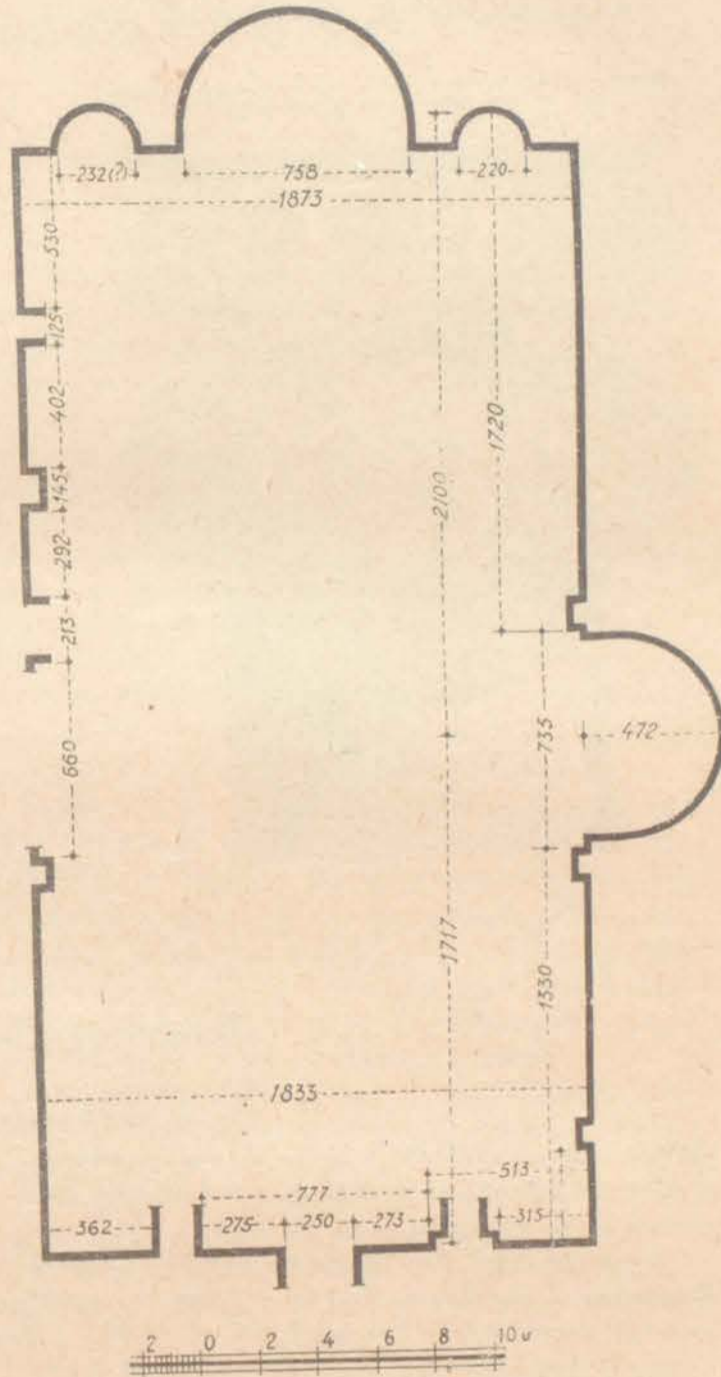
Նկ. 130. Եզվարդի 5-րդ դարի եկեղեցու փլատակների մեջ գտնված քարի վրայի բանդակները

[Գ. Ս. Թ. Ն. Ի.]

Հուլիս 16.

Առավոտյան ճանապարհով հեղի Արտաշատից դեպի Գառնի և իջևանեցա Վարդանին տունը: Այս այն վար-

դանն է, որ երկու անգամ այստեղ գալուս իջևաներ եմ տանը. նույնպես պր. Ն. Մառ իր պեղումներ կատարած տարիներուն մեջ օթևաներ է այս Վարդանին սենյակը, որ նաև տերն է այսօր Տրդատա հուշակավոր բերդին և Թախտին:

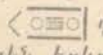

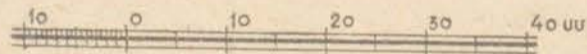
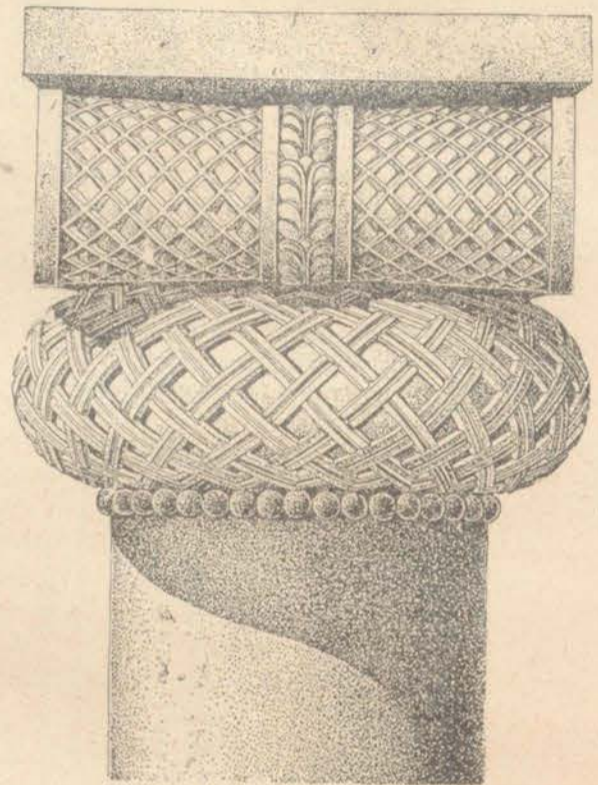
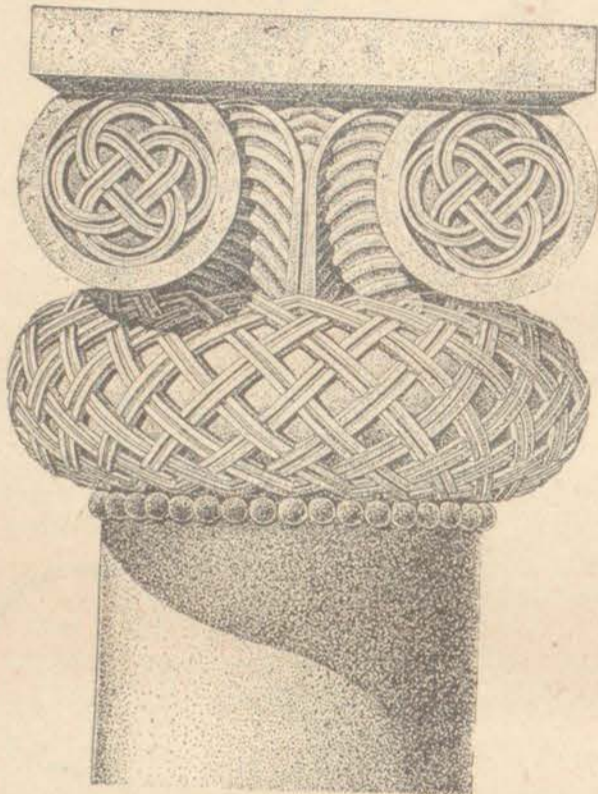
Նկ. 131. Գլխի կաթողիկեի հատակածի ներքին շափերը

Գառնի Տրդատա Թախտին արտաքին սյուներուն ստորին տրամագիծն է 69 սմ., խոյակներու տակ՝ 60¹/₂ արաքներու՝ 76—77, խարիսխներու տրամագիծը բունը դրված մակերևույթին վրա դուրս կարկառած մույուրով միասին՝ 79—80, մինչև հատակի բառակուսի մասը յուրաքանչյուր կողմեն 8—10 սանտ. լայնացած կերևի գլխավոր ճակատին վրա, երկու կողմեն դուրս ցցված 70 սմ լայնությամբ թեկուն վրայի քառ. խոյակը 78×80 է կոր տեղերուն ամենեն կարճ միջոցին շափելով: Պահվեր են դռան երկու կողմի ուղղահայաց

սյամերը, որուն ձախ կողմինին վրա գրված է երկար մի արձանագրություն (հավանորեն 13-րդ դարուն): Այս սյամին բարձրությունն է 2,35 զուտ ներսի բերնեն, որուն վրա պետք է ավելանա քանդակազարդ շրջանակին լայնությունը որ է 41—42 սմ:

Սյունի սյուն նետված քանդակազարդ (երեք կող-

մեն) ճիֆթերուն ստորին ճակատի լայնությունն է 60—62 սմ, կռնակեն՝ 81—82 սմ, որ նաև արտաքուստ կծառայեր որպես արշիտրավ: Այս ճիֆթերեն մեկը տաշված է այսպիսի ձևով՝ վրան ունի երկաթի ծակեր սուր կողմը հավանորեն երկու ուրիշ կողմեր մեկնող ճիֆթերու պատշաճ տեղավորվելու համար էր

Նկ. 133. Դվինում գտնված խոյակ

շինված մեկ արաբեն մինչև մյուս արաբը դատարկություն է 128 սմ, իսկ քարի ամբողջ երկարությունը մինչև սուր ծայրը 1,90 սմ է:

Մի ուրիշ ճիֆթ, որ մեկ կողմը դարձված անկյուն կներկայացնե դեպի մյուս ճակատ, արաբ է, արաբի դատարկ տարածության երկարությունն է 1,40, իսկ ամբողջ երկարությունն է՝ 2,32 մտ, անկյունի կողմը արաբի վրա նստած մասը 60—62 սմ է:

Ճիֆթերուն վրային իբրև առաստաղ սյունասրահի հորիզոնաբար տարածված քարերեն մնացածներու շափերն են 375—80 × 104—50 ամբողջ քարը, իսկ զուտ քանդակված մասը, որ պիտի երևար 247 × 71 այս քարը եզերքի քար է, 71 սանտիմետրեն ավելին պիտի մտնե պատի մեջ:

Մի ուրիշ քար, որի միայն քանդակված մասը 97 × 245 սմ է, երկարության յուրաքանչյուր կողմերուն վրա ունենալով 40—45 սանտիմետր ավելի ավելորդ մասեր պատերուն կամ ճիֆթերու վրա հանգչելու համար:

Կողմնակի սյունասրահներու ճիֆթերուն վրա ծածկ-

ված քանդակազարդ առաստաղ քարերու քանդակամասերու լայնությունն է 110—112, իսկ ամբողջ երկարությունը 180—190 է: Այս ավելորդ մասերը մեծ մասամբ պիտի հանգչեն պատի և ճիֆթերու վրա: Լայնության կողմերուն վրա ավելորդներ չունին, հաջորդաբար շարունակած են քանդակները: Քախտին մեջ կան երկու քարեր դռան քարի նմանող թևը գլուխը կեոնիսպուրան (ելուստ) չունի, քայց չափերով շատ նման է մյուս կեոնիսպուրան վերնասյամ կտրված քարին: Այս վերջին բարձրությունն ալ առանց կեոնիսպուրանի 230 սմ է, իսկ լայնությունը 83 սմ: Նախորդ սյամին նման, թեև մեկ կողմեն (հավանաբար ներսի կողմեն) պետք էր ավելանար ուրիշ քար պատին թանձրությունը լեցնելու համար, արդեն մուլյուր չունեցող կողմերեն կերևի այս բանը, որ կիսատաշ է և սահմանված կողքեն ուրիշ քար հարմարցնելու թախտին դռան ներսի կողմեն մոտավորապես իրարմե 2 մետրեն ավելի հեռավորությամբ կան դռան նախկին ծխնիներու հատուկ գետնին վրա փորված ծակերը, քառակուսի ձևով մոտավորապես 15—18 սմ մեծությամբ և 2¹/₂—3 սմ խորությամբ, երկա-

իյա կամ փայտյա գերան մտցվելու համար. սա արդեն ապացույց է դռան բացվածքի լայնութեան ավելի քան 2 մետր լայն լինելուն:

Ա Վ Ա Ն

Օգոստոսի 2-ին մեկնեցա զեպի Ավան:

Ըստ գլուզացի ծերերու տեղեկութեան ավանցիք պաղիներ են Պարսկաստանեն Պասկելիչի պատերազմի ժամանակ. եկած ժամանակին, որ հազիվ 15—20 տուն են եղեր, եկեղեցին գտեր են ավերակ և որովհետև իսկական անունը հայտնի չէ եկեղեցվուն, ավանդաբար Ծիրանավոր անունը կուտան. ի հարկե այնչափ ալ ուղիղ չի կարող լինել, սակայն ո՞րտեղեքն է այդ ավանդութիւնը, հայտնի չէ:

Այսօր առավոտյան կանուխ այցելեցի Ավանի մտակա երկու փոքր մատուռները, որոնք կիսավեր վիճակի մեջ են. երկուքն ալ հարավ արևմտյան կողմերը ծածկով միասին փրած են: Մեկուն մտտ, որ քստ արձանագրութեան ս. Հովհաննէս անունը ունի, կա անաղարտ պահված մի խաչարձան պատվանդանի վրա, շրջանակով և վերևը ֆրոնտոնով, այս խաչարձանի մտ կանգնած կա մի ուրիշ մահարձան, որ շատ նման է գերեզմանակոթողներու հնագույն ձևին: Մեկ կողմը քանդակված է զանազան երկրաչափական ձևերով զարդարանքներ, երկրորդ և երրորդ կողմերուն վրա միայն մուշտրներ, իսկ չորրորդ կողմը բոլորովին պարզ է:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք

Սեպտեմբեր 2

Այսօր Ալեքսանդրապոլից ժամը առավոտյան 10.30-ին մեկնեցա զեպի Կարմիր վանք: Ախուրջանի ե-գերքին վրա փոքր վանք է Կարմիր վանքը կարմիր քարերով շինված: Ունի արևելյան ճակատին վրա ընդարձակ մի արձանագրութիւն (տես Ծիրակ), իսկ հարավային պատի վրա կա հետեյալը.

Շնորհիւն այ ես Ամիւ սպասալար Զաֆարյա ետու զկարմիր մարզին ք. զանկէ ի սուրբ ուխտիս, մի ուրիշ կիսատ արձանագրութիւն. ի թուին ՈՅԳ և մնացած մասերը քարերը թափած ու մաշված լինելուն համար անընթեռնելի, թեև ամենը երկու տողե եղած: Ներքին մասը կբաղկանա մի մեծ խորան և կողմնակի երկու փոքրիկ արսիդավոր ավանդատուներ: Գմբեթը ունի պանդանտիվ և հանգչած է երկու որմասյուններու և երկու սեղանի կից որմասյանց վրա, շորս պատուհան շորս կողմեն, իսկ գմբեթը ունի երկու պատուհան արևելքե և արևմուտքե: Գուռը միայն արևմուտքեն, հարավային և արևմտյան կողմերը եղեր են ընդարձակ բնակութիւններ միարանսութեանց համար, այժմ քարուքանդ, քանի մը պատեր են մնացած. հյուսիսային կողմը ժայռերուն մեջ եղեր են քարափոր բնակարաններ, որոնց մեկ մասը այժմ ալ մնացած են:

Այս վանքին շինութիւնը իր ոճեն և քանդակներու ոճեն պետք է որ 10—11-րդ դարերու շնք լինի և ոչ ուշ:

Ղոշավանքի (Կարմիր վանք) շինութեան արձանագրութիւնը գլուզացվոց ըսելով արտագրեր է Սահակ քահանա Սահրադյանը 1830-ական թվականների սկիզ-

բը: Այդ արտագրութիւնը ճշտիվ օրինակած է Տեր-նոսրով քահանայի ճաշոցի սկզբի պարսպ թղթի վրային Ծիրակունի քահանայի ձեռքով և տպված է նույն քահանայի Անիի և այլ հիշատակարաններու մասին տպված մեկ գրքին մեջ:

Այսօր Կարմիր վանքից (Անիի մտ Ախուրջանի ե-գերքին) եկա Հոռոմոսի վանքը:

Հ Ո Ռ Մ Ո Ս Ի Վ Ա Ն Ք Ը

ս. Գևորգ

Այս եկեղեցին ի ներքուստ ներկված և նկարազարդված է. խորանի կիսագմբեթի մեջ նկարված է մեծագիր Քրիստոսի պատկեր, ինչպես Անիի մեջ Լուսավորչի գմբեթը և Փրկչի ու Ապուղամբենց և ս. Գրիգորի խորաններուն կիսագմբեթները: Նկարները նույն ճաշակը և տիպերը ունին գրեթե ինչպես Անիի եկեղեցիներու նկարները ստորին կիսաբոլորակին մեջ, պատուհանին աջ ու ձախ կողմերը նկարված են առաքելոց նկարները: Սեղանի կից որմասյուններու ճակատը հյուսիսային պատին մտ գեպի արևմուտք նայող ճակատին գրված է Անանիա եպիսկոպոսի արձանագրութիւնը բարձրաքանդակ խաչքանդակի աջ կողմը (հարավ), մյուս կողմը նույնպես ներկով գրված է մի ուրիշ արձանագրութիւն: Անանիայի արձանագրութիւնը կսկսվի այսպես ԱՄ է Ի ՍՄԱ, մյուս արձանագրութեան սկիզբը ավերված է և մեծ մասամբ դժվար ընթեռնելի:

Հարավային պատին ներսի երեսը դռան աջ կողմը նույնպես կա մի խոշոր տառերով արձանագրութիւն, մեծ մասամբ եղծված: Այս արձանագրութիւնը կսկսի «Յաճուն Այ» բառերով և շատ խոշոր գրված է Յ տառը:

Ավագ խորաններուն շուրջանակի կիսաբոլորակեն մինչև կեսը նկարված ըլլալը ապացույց է, որ առջևը ծածկած խաչկալներ չկային, այլ պարզ սեղաններ, որով հնարավոր էր տեսնել հասարակութեան:

Հարավային դռան կիսաբոլորակ ճակատին մեջ գրված է ոմն Մարտիրոսի նվիրատվութիւնը իր Գևորգ որդվուն համար:

Այս եկեղեցվո փլուտակներու մեջ երևում են քիվի քարեր, որոնք միայն 7-րդ դարու հատուկ են և 10—11-րդ դարերուն դործածված են նույն ձևերը Անիի Առաքելոցի և Գագկաշեն ս. Գրիգորի հարավային դռներու վրա:

Բայց այստեղ բնավ չի նմաներ այս քիվի քեկորները՝ դռների ֆրոնտոններու քիվերուն: Բեկորին մեկն ունի մի ձև, որ ամենայն հավանականութեամբ ուխանկյունի գմբեթ և կամ արսիդի շրջապտակի հատուկ է, այդ քարը չէր կարող պատկանել ո՞չ սբ. Գևորգին և ո՞չ ալ ս. Մինասի գմբեթներուն, որովհետև նրանց գմբեթներու քիվերի մնացորդները կան տեղին վրա, անպաման այդ քարերն ավելի հին ժամանակեն կուգան քան ժ դարը:

Արևելյան ճակատին վրա գրված է Գագիկի արձանագրութիւնը, իսկ արևմտյան ճակատին՝ Հովհաննէս Սմբատի արձանագրութիւնը:

Ս. Մ Ի Ե ա ս

Ներքին կողմը սպիտակացված, սակայն նկարազարդված չէ: Հյուսիսային պատին վրա պատուհանին ձախ կողմը գրած է Անանիա եպիսկոպոսի արձանագրությունը ՆԿԲ թվականին:

Հարավային ֆրոնտոնին ներքև գրված է ի ՆԿԵ թվականի Հայոց Չուրասի նվիրատվության արձանագրությունը:

Արևելյան կողմը յուրաքանչյուր խորաններու ճակատին գրված և ավերված անուններ կան:

Ս Ե Ո Չ Յ Ո Ւ Թ Լ Ի

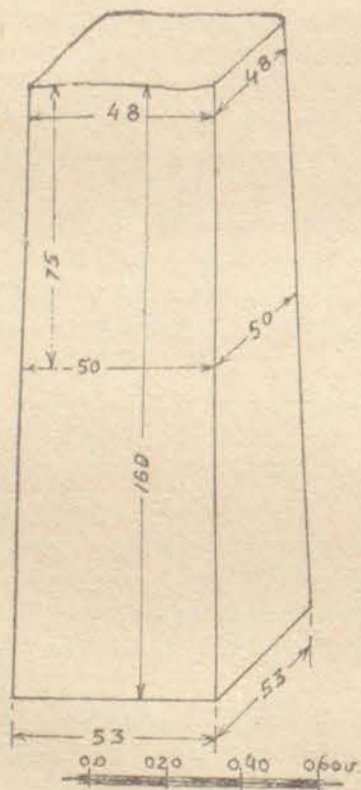
Սեպտեմբեր 29

Այսօր ժամը 7-ին Ճանապարհվեցա դեպի Ազիաման: Ճանապարհին հանդիպեցա Սեոզյութլի գյուղը, ուր կա մի հնագույն եկեղեցու մնացորդ. ըստ երևութիին 5-6-րդ դարերու մնացորդ, որովհետև ներքին կողմին վրա ունեցեր է նեղ պիլիաստրներ, նման Տեկորի, Քասախի, Աշտարակի և այլ եկեղեցիներու պիլիաստրներուն: Պատերը հազիվ մնացեր են 1-1 1/2 մետր բարձրությամբ, խորանը գյուղացիք կարկատելով շինել են ուխտատեղի:

Ա Գ Ի Ա Մ Ա Ն

Սեպտեմբեր 29-31

Այստեղ կա մի բառակող կոթող, որի Ա. երեսը նիզակաձև է, Բ. (դեպի աջ) պատվանդանի վրա նրստած մարդ, բովը կանգնած է ձեռքը գլխուն գրած ուրիշ մի մեծ մարդ: Գ. երես (դեպի աջ) մեծ մարդը գլխին բռնած մի ուրիշ պատվանդանանման բան, որուն վրա

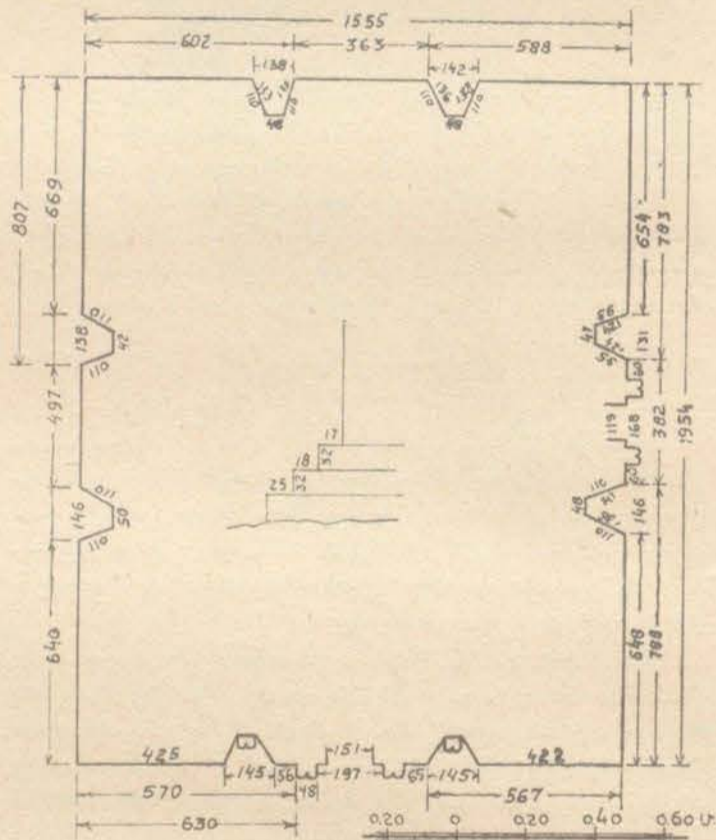

Նկ. 133. Ազիամանի քառակող կոթողի շափերը

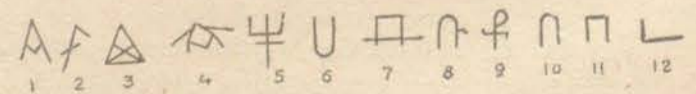
երեսում է մի ուրիշ մարդու ոտքերը: Գ. երես (դեպի աջ) ծաղկանկար վրան մի մարդ, որուն վերևի մասը կտտրած է:

Քարտաշ վարպետներու նշաններ կան (նկ. 135).--

1. Հյուսիսային արևմտյան պատերուն վրա, նաև արևելյան պատին վրա արևմտյան կողմի փոքր սենյակի պատերուն վրա:
 2. Արևմտյան պատին և աստիճաններուն վրա: նաև № 9:
 3. Հարավային պատին վրա, նաև № 10:
 4. Արևելյան պատին վրա:
 5. Արևելյան պատին վրա:
 6. Արևելյան պատին վրա, նաև № 8-ը:
 7. Հյուսիսային պատին վրա, նաև 11, 12:
- Ազիամանի եկեղեցին ներքին կողմեն շատ մոտավոր նմանություն ունի էջմիածնի մոտ Հոփսիմեի

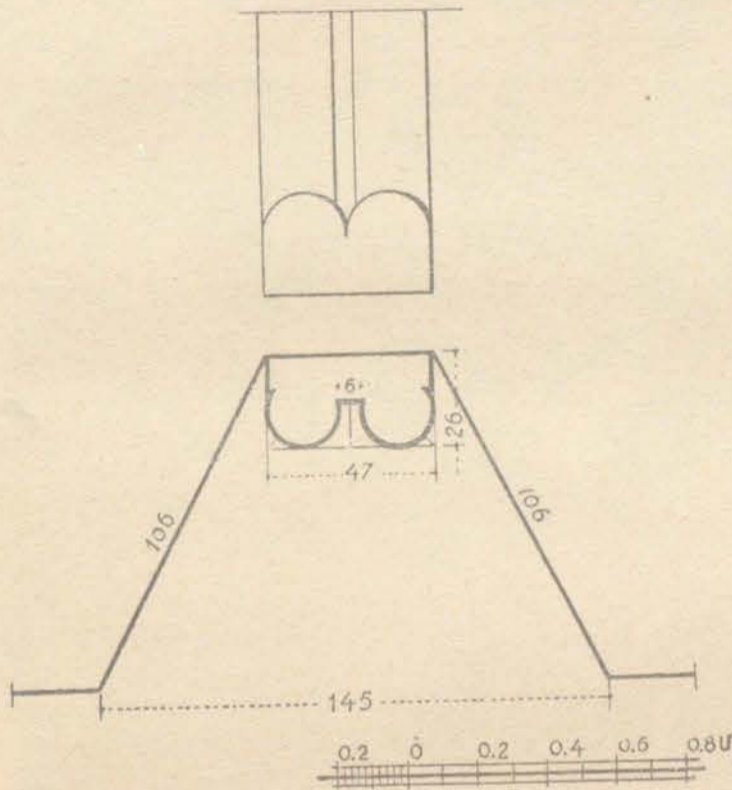
Նկ. 134. Ազիամանի եկեղեցու հատակագծի արտաքին շափերը վանքին, նույնիսկ գմբեթի մեջ շուրջանակի ունի մուլյուրներով շինված բոլորակ վարդաձևներու շարքը, շուրջանակի, արտաքուստ ամեն կողմն ունի խորշեր քայք արևմտյան կողմը խորշերուն մեջ կեսնն քիչ ավելի բարձրությամբ կան գույգ սյուներ վրաները խոյակներով, խոյակներեն անմիջապես վերևը ուղիղ կիսա-

Նկ. 135. Ազիամանի տաճարի քարտաշ վարպետների նշաններ բոլորակ գոգավոր խորշ շինված է, կարծես արձաններ դնելու հատուկ, որոնց պատվանդաններ պիտի լինեին գույգ սյուները: Այս կիսաբոլորակ խորշերեն մեկ հատ ալ շինված է արևելյան կողմը միջին ֆրոնտոնին ներքև:

Քիվեր և պատուհաններու պատկերը ըստ ամենայնի 5—7-րդ դարու հատկանիշներն ունին, հետաքրքրական են քիվին ճակատին վրա քանդակված զարդաքանդակները, որոնք շուշանածաղկի նմանություն ունին, իսկ այդ քանդակի ներքև երկրորդ մուլյուրի թեք հարթության վրա քանդակված է բարձրաքանդակ երկրաչափական մի ձև, որ ստալակտիտի երևույթն ունի:

Հարավային և արևմտյան կողմեն ունի երկու դուռ, որոնք արտաքուստ զույգ որմասյուններու վրա պսակված

Նկ. 136. Ադիամանի տաճարի արևմտյան խորշերի միջի սյուների

աղեղներ ունին, զույգ սյուներու խոյակները և խարխուլները, նույն տիպն ունին ինչոր ուրիշ առհասարակ 7-րդ դարու շենքերուն վրա գտնված ձևերը: Գմբեթն ալ ունի խորշեր: Այս ձևին կպատկանի Մաստարայի եկեղեցվո գմբեթը, որ հազիվ 7—8 կիլոմետր հեռավորության վրա է: Հավանորեն մեկզմեկե ազդված: Արձանագրություններ չէր երևիր, հավանաբար կորած զանազան նորագություններու ժամանակ, սակայն այնքան ալ լուրջ նորոգություննց հետքեր չեն երևեր, արևելյան ճակատին վրա կան քանի մը փակագիր արձանագրություններ:

Իսկ հարավային կողմը դուռն աչ կողմի եռանկյունի խորշին մեջ կա շատ եղծված և անընթեռնելի դարձած արձանագրություն, որուն տառերուն ձևեն կենթադրվի, որ մոտավորապես 12—13-րդ դարերու տառեր են: Այստեղի աշտմյան բնակչությունը նոր է և գյուղը հիմնարկված է Պասկևիչի պատերազմեն հետո, բնակիչներեն մեծ մասը եկեր է Սարդարապատեն:

Այս գյուղի հիմնարկության պատմությունը մասնավորապես գրի առեր է գյուղի բնակիչներեն պ. Սիրական Դավթյանը, որուն հավը կամ պապը եղեր է այս գյուղը հիմնողը. իր գրած գյուղի պատմության մեջ նա հիշատակած է համառոտակի ժամանակակից քաղաքական անցքեր, որոնք թերևս ուրիշ պատմագիրներու

հայտնի չեն եղած. այս տեսակետով կարևոր է և ուսումնասիրելի հիշյալ պ. Սիրականի գրած հիշատակարանը:

Այս գյուղը ամենահին ժամանակներ թերևս ուրարտական շրջանեն ալ առաջ եղեր է բնակելի և կարևոր պատերազմական ամրություն: Գյուղի արևելյան և հարավային կողմը կան բարձրաբերձ բլուրներ, որոնց վրա կան հսկայական որձաքարերով շինված բերդապարիսպներ, մասնավորապես ուշագրավ է հարավային կողմի բերդը, որուն տեղացիք անվանում են թուրքի (Պալայիչի (Ահալիչի թուրք գյուղի մոտ լինելուն պատճառով): Արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան կողմերին, որ փոքր ինչ մերձենալի է բլրակին և շրջապատված է երեք կարգ հսկայական պատերով, իսկ հարավային կողմը անմատչելի ձոր է, այդ պատճառով միայն մեկ պարիսպ ունի: Բերդի տարածությունը նեղ ու երկար է, հազիվ լայնություն ունի միջին մասը 25—30 մետր, իսկ երկարությունը թերևս ավելի քան 150 մետր: Մեջը ունի բաժանումներու պատեր, նույնպես արևելյան կողմը երեք պարիսպներու միջանցքներուն մեջ կան դարձյալ բաժանումներ: Ադիամանի բերդին դուռն լայնությունը 319 սմ, պատերի թանձրությունը 480—500, իսկ երկու կողմերը՝ 630 սմ:

Արևելյան կողմի բերդը նույնպես անվանում են Պալայիչի, որի միջնաբերդը ավելի ընդարձակ է, քան թուրքի Պալայիչի ներքին մասը, բայց համեմատաբար մի քիչ ավելի մանր են քարերը: Սա ևս հյուսիսային կողմեն երկու կարգ պարիսպ ունի. իսկ շրջապատը ունի քառակուսի բուրգեր, նույնպես խոշոր որձաքարերով անտաշ և անշաղախ շինված: Այս երկու բերդերուն ալ լանջերուն վրա հաճախ գտնվում են ձեռագործ խորր քարայրներ ուսումնասիրության կարոտ:

Հեթանոսական գերեզմանակոթողի բնույթն ունի գյուղի միջի հին գերեզմանատան մեջ գտնված քանդակազարդ քարերը, որու լուսանկարները վերցրեր եմ ամեն կողմեն:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը ձորեզերի բնական ժայռերուն վրա կա մի հեթանոսական քարափոր գերեզման, որպիսին կար Մուլլա-Պասում գյուղի արևելյան բարձունքներու վրա:

Այժմյան եկեղեցվույն արևմտյան կողմը եղեր է նաև մի ուրիշ եկեղեցի, որուն հիմերը քանդեր են գյուղացիք իրենց բնակարանները շինելու համար: Շինված է եղեր մեծամեծ քարերով, հավանորեն ավելի հնագույն քան այժմյան կանգուն եկեղեցին: Այդ ավերակի քարերից տարեր են այժմյան եկեղեցին բարձրաքանդակ քարեր և կազմեր են բեմի ճակատը, որ այժմ կերևի:

Թ Ա Լ Ի Ն

Հոկտեմբեր 10

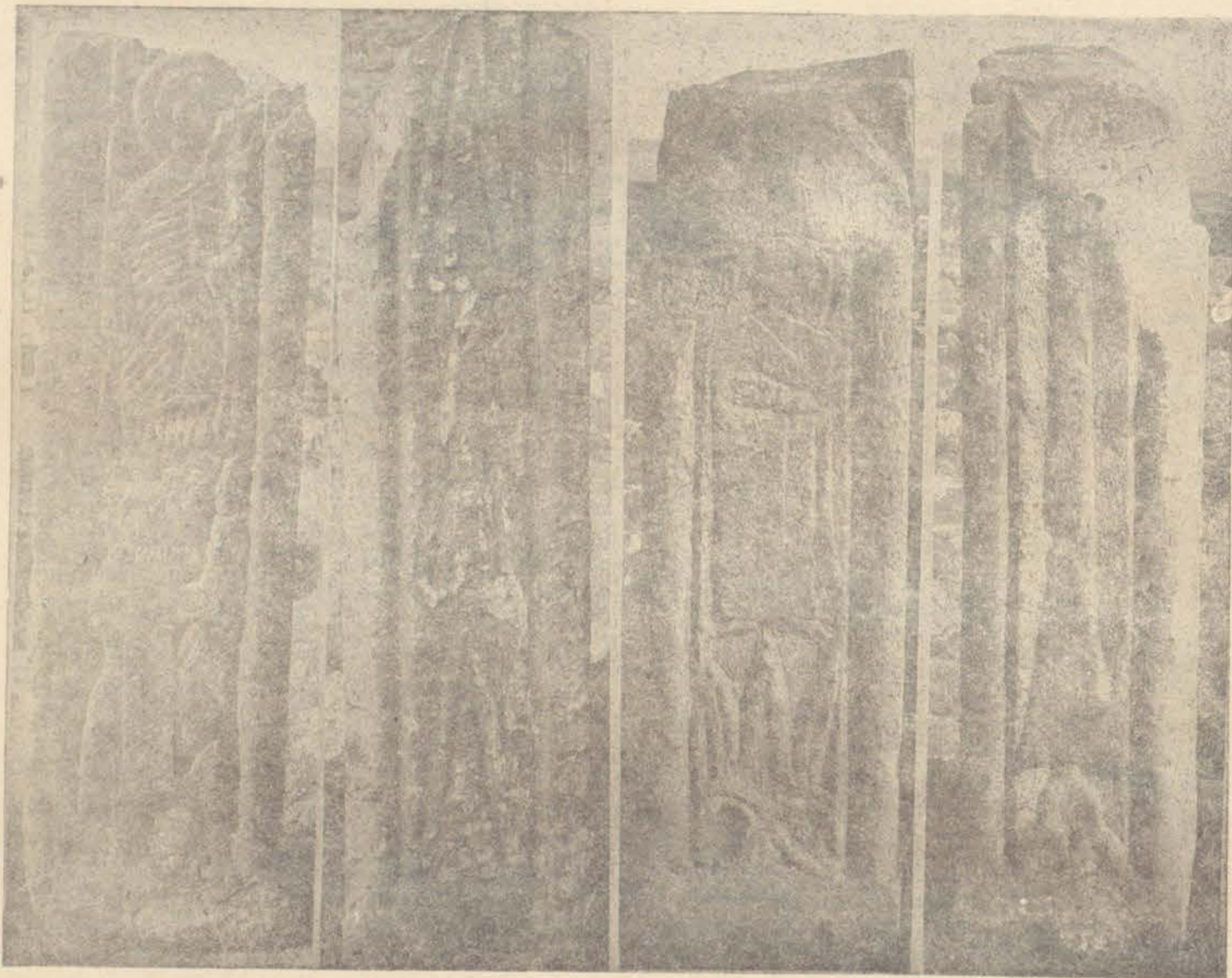
Այսօր մեկնեցա Ադիամանից և նկարելով Մազար-ճուկի եկեղեցվո արևելյան պատի քարը շարունակեցի ճանապարհս դեպի Թալին:

Թալինի եկեղեցվո հյուսիսային կողմի գերեզմանատան մեջ կան ամենակարևոր հին գերեզմանաքարեր 5—7-րդ դարու, որոնց երկուքը վերնամասեր են, թեև կիսով կտրած, իսկ երկուքը պատվանդաններ են մեկը

կարմիր քարով, որուն մեկ ճակատը միայն փորագրված է մի խաչ ներքևը սովորական քանդակներով, իսկ մյուսը սև քարով, որ ամենևին հետաքրքրականն է: Մեկ ճակատին փորագրված է Աստվածածին նստած՝ ունի Հիսուս գիրկը, երկու կողմը հրեշտակներ կանգնած և իրենց մեկ մեկ թևերով կհավանալորեն Աստվածածինը: Ասոր հաջորդ մյուս երեսը մի մեծ մանվածո քանդակ է, քարի ծավալի մեծությամբ, մյուս հաջորդը սպառ թառակուսիներով կազմված քանդակ է, մեջ մեջի հետզհետև փոքրացող, վերջին շորրորդ երեսը խաչաքանդակ է, վրան

ներքևի թևերով 72 x 76 լայնությամբ, 82 բարձրությամբ:

Թալինի գերեզմանատան մեջ նախապես արձանագրածս 5—7-րդ դարու գերեզմանաքարեն դատ տակավին շատ կան գերեզմանաքարեր, վրաները քանդակված: Նշանավոր է մեկուն վրա քանդակված խոզի գլխով մի մարդ, ձեռքին դավազան, ծայրը խաչով, ուրիշ մը որ շատ երկար, թերևս ավելի քան երկու մետր բարձրությամբ, նույնպես փորագրված է վրան զանազան սրբոց պատկերներ ամեն կողմեն: Մի ուրիշը որ ի սկզբան շատ բարձր է եղած և կեսը կոտրեր է, այժմ

Նկ. 137. Թալինի կաթողիկոսի գերեզմանատան Ա քառակող կոթողի չորս երեսները

կերկի, որ վերևի կողմը, որ նման է տակին պատկերներ ունի ամեն կողմեն: Մի ուրիշին վրա կանույնպես բացի ուրիշ պատկերներն նաև մի վերարավոր վարդապետ:

Մի ուրիշին վրա դարձյալ ի միջի այլոց քանդակված է խոզագլուխ մի մարդ, որ ձեռքերը բարձրացուցած է վեր ազոթելու ձևով իրենմն վերը քանդակված մի սուրբի, թերևս Քս-ի, որովհետև այս վերջինը ձեռքը գիրք ունի բռնած:

Մի ուրիշին վրա ամբողջ քարի մեծությամբ, որ մեկ ու կես մետրի շափ կլինի քանդակված է բոլորովին մի մերկ մարդ:

Մի ուրիշը չորս անկյունը սյուններով է և շատ նման գլխի քանդակները, շատ կհիշեցնեն Անիի պալատի եկեղեցվո որջասյուններուն:

Կ Ո թ Ո Ղ Ա Ջ Ե Վ

գերեզմանաբաւեր վերին Թալինում

ա. Երես

Խոզագլուխ մարդ պրոֆիլ, ձեռքը բարձրացուցած գլխի վերև գտնված սուրբին պատկերին:

բ. Երես

Երեք նիզակաձև քանդակներ իրարու վրա:

գ. Երես
Ստորին մասին վրա տերևներ, վրան մի մարդ թե-
վերը կուրծքին կապած:

դ. Երես
Սուր նիզակաձև քանդակված մեկ հատ ներքևը և-
րեք դափնի տերև վրայն վրա:

Թ. Ք Ա Ր

ա. Երես (պատվանդան),
Հիսուս Մարիամի գիրկը, երկու կողմեն երկու
հրեշտակներ:

Նկ. 138. Թալինի կաթողիկեի զերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի ա և ք երեսները

Նկ. 139. Թալինի կաթողիկեի զերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի գ և դ երեսները

բ. Երես

Մանվածո ամբողջ երեսին վրա:

գ. Երես

Մեջ մեջի քառակուսիներ:

դ. Երես

Խաչաքանդակ քովերը ազանթի ճյուղերով:

Գ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Հիսուս Մարիամի գիրկը, վերևը առանձին շրջանակի մեջ երկու ձեռքը կուրծքին կանգնած մի հրեշտակ:

Նկ. 140. Քաչինի կաթողիկեի գերեզմանատան Գ քառակող կաթողի չորս երեսները

Նկ. 141. Քաչինի կաթողիկեի գերեզմանատան Դ քառակող կաթողի չորս երեսները

բ. Երես

Ներքևը խողի գլխով մի մարդ մեկ ձեռքը խաչ գա-
վազան բռնած մյուս ձեռքը կուրծքին, վերևը մի տերե-
վաքանդակ քառ. շրջանակի մեջ:

գ. Երես

Ներքև մի բարակ երկար խաչքանդակ, իսկ վրան
մի տերևաքանդակ:

դ. Երես

Վարի մասը սրբատաշ, իսկ վերևը մի տերևաքան-
դակ գ. երեսի նման:

Դ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Մի մարդ կանգնած սրտին վրա բռնած ունի մի
գիրք ներքևը ազանթի տերևներով:

բ. Երես

Վեղարավոր մի վարդապետ նույնպես կանգնած ա-
զանթի տերևի վրա:

գ. Երես

Նուսապասկ գլուխով մի մարդ կանգնած մեկ ձեռ-
քը վեր բարձրացուցած, մյուս ձեռքը կուրծքին վրա,
գլխի վերևի մասը կոտրած է մինչև կզակը:

դ. Երես

Մի տերևաքանդակ:

Ե. Ք Ա Ր¹

ա. Երես (տակը, վրան կոտրած)

Նստած մարդու, հավանորեն Քրիստոսի նկար ոտ-
քի և գլխի կողմը կոտրած:

բ. Երես

Մի կանգնած հրեշտակ ոտքի և գլխու մասերը
կոտրած:

գ. Երես

Կանգնած մի մարդ, քույր երևում է կոթով մի
տախտակ:

դ. Երես

Կանգնած է մի հրեշտակ թևերը երկու կողմեն վար
կախած, գլխին մասը կոտրած:

Զ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Վերևը մի սուրբի պատկեր ներքևը մի խողազուլի
մարդ պրոֆիլ կանգնած և մեկ ձեռքը դեպի վերև
բարձրացուցած աղոթքի ձևով:

բ. Երես

Ամբողջովին մի խաչքանդակ, աստիճանավոր փոքր
պատվանդանի վրա և պատվանդանի տակ դափնի տե-
րևներ երկու հատ քովքովի, մեկը վրան:

գ. Երես

Նմանապես ամբողջական խաչքանդակ:

դ. Երես

Ամենեն վերը վարդանման մի փորված, անկից
ցած երկու նշաձև փորվածք իրարու վրա, ամենեն ներ-
քևը դարձյալ տերևաքանդակի նման մի քանդակ:

1 Պատկերները խիստ մաշված են, ուստի և չեմ գնում:
Կազմող

Է. Ք Ա Ր

ա. Երես

Ստորին մասին վրա Քրիստոսի պատկեր գլխին
վրա հողին սուրբ աղավանակերպ, բերանը պսակ բրու-
նած: Վերևի մասին վրա գլխի վայր մի հրեշտակ թևո-
վը պսակ երկնցուցած դեպի Քս:

բ. Երես

Վերևը մի հրեշտակ կանգնած մեկ ձեռքը դեպի վեր
բարձրացած, ներքևը մի սուրբի պատկեր, աջ ձեռքը մի
խողազուլի գավազան բռնած:

գ. Երես

Վերևը ագաթնի տերևով զարդ, ներքևը քառակուսի
ձևով ծաղկամանի պես մի բան:

դ. Երես

Գ. Երեսի նման վերևը մի ծաղկաքանդակ, իսկ ներ-
քևը կան քանդակված խողով մաղերով լուսապսակ մի
սուրբ ձեռքին բռնած խաչազուլի գավազան:

* * *

Մեծ եկեղեցու հյուսիսային կողմը կա մի բարձրա-
վանդակ բլուր, զույգ գագաթանի, մին բարձր, քան
զմյուսն. այստեղ ևս եղեր է հեթանոսական շրջանի
կիկլոպյան պատերով մի մեծ բերդ, որուն շուրջը այժմ
ևս որոշակի երևում են հսկայական քարերով անտաշ և
անշաղխ շինված պատերի երեք շարք: Վերևը գագա-
թի պարիսպի շրջափակին մեջ այժմ կան բազմաթիվ
բնակությունաց ավերակներ, իսկ այժմ բարձրավանդակի
հյուսիսային լանջին վրա պարիսպներու երրորդ շար-
քեն դուրս կան ահագին թվով հեթանոսական գերեզ-
մաններ:

Հին հայեր և կամ նախահայեր, այստեղ ևս, ինչ-
պես միշտ ուրիշ տեղեր, իրենց ապահով ապաստարան
ընտրել են հրաբխային լավայի քարքարոտ բարձունք-
ները չորս կողմեն գրեթե անմեքձենալի, ինչպես կե-
րևի այդ հսկայական պարիսպները կանգնեցնելու հա-
մար օգտվել են նույնիսկ բարձունքի մակերևույթի
վրայի ժայթքած հրաբխային որձաքարերին:

Սույն ձևի բերդերու լանջերուն վրա ուրիշ տեղեր
անձամբ ախանառես եղած եմ փորված խոր քարայրե-
րու, այդտեղ թեև ես չնկատեցի, սակայն հավաստում
եմ, որ մի հատ քանգված էր մի քանի տարի առաջ հա-
րավային լանջի ստորոտին վրա:

Հեթանոսական շրջանի մեջ, որ Թալին խիտ բնակ-
չություն ունեցեր է, ապացույց է ոչ միայն այս բերդը,
այլև հեթանոսական շրջանից փոխանցված կոթողաձև
գերեզմանաքարերը, որոնք ամեն կողմն հավաքելով բե-
րած են այժմյան բնակիչները և դրած իրենց մեռելներու
գերեզմանին վրա: Այստեղ գտնվածները ընդհանրա-
պես քրիստոնեություն շրջանին են պատկանում, սա-
կայն կան հեթանոսության թվականներու շատ մոտիկ
ժամանակի քարեր, ինչպես խողի գլուխով մարդոց
քանդակները, այս քանդակներու մեջ աշխարհիկ ան-
ձանց քանդակներու վրա վերին աստիճան ուշագրավ
են տարազները, որոնց նմանները դեռ այժմ պահված
են Հայաստանի հայ և քուրդ ցեղերու մեջ:

Մեծ եկեղեցվի հարավային կողմը մոտ 200 քալ
հեռավորության վրա կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որ

շիներ է ներսեճ Ապուհյուպատ պատրիկ Արշարունյաց Տեր: Այս եկեղեցին ճարտարապետական տեսակետով թեև շատ ունի իր նմանները հաջորդ դարերուն մեջ ալ, սակայն ուշագրավ է այստեղ հյուսիսային կողմին վրա դրսեն շինված մի բացօթյա արսիղը, որ ուղիղ 5-րդ դարու ավանդությունն է կրկնված այս եկեղեցվո շինու-

թյան ժամանակ, գրեթե նույն ձևի կրկնությունն է Արթիկի փոքր եկեղեցին և ուրիշ նմաններ...:

Փոքր եկեղեցիի արևմտյան կողմը կա մի ուրիշ շինքի մնացորդ, սակայն աչանդակված գլուղացիներու ձեռքով և այսօր անհայտ թե՛ լինելը: Նույնպես այս և-

Նկ. 142. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Զ քառակող կաթողի չորս երեսները

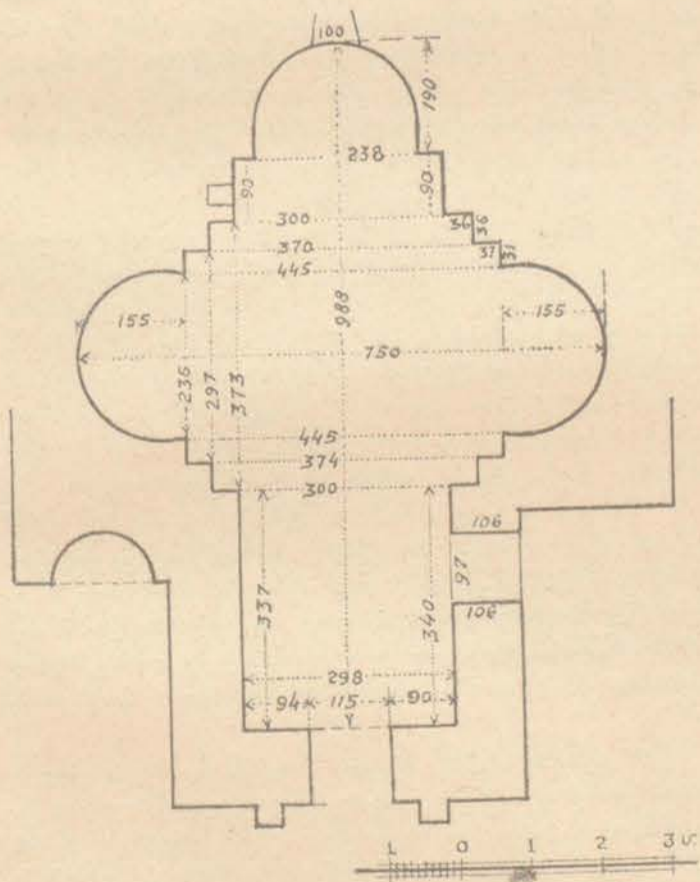
կեղեցվո արևելյան կողմը, ճանապարհին եզերքը, կա մի մնացորդ նույն քմահաճույթին ենթարկված:

Մեծ կաթողիկեի հարավային պատին մոտիկ ևս եզեր է մի ուրիշ եկեղեցի երկար ձևով, որ հավանորեն ավելի հին է քան կաթողիկեն, մասամբ փոքրությունից

երևում է, որ դա կլիներ սովորականեն մի քիչ խոշոր վկայարան: Այս շինքին փլատակներեն ընկած կան այսօր զանազան տեսակ մողիլոնավոր քիվեր, զույգ որմասյուններ և ուրիշ հին ձևի պատուհանի շրջանակներ, որոնք կաթողիկեի զարդաքանդակներու և մուլյուրներու հետ ոչ մի առնչություն չունին և ավելի

Նկ. 143. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան և քառակող կոթողի շորո երեսները

Նկ. 144. Թալինի փոքր, Ներսէ՛ համաբաղանի շինած եկեղեցու հատակագծի ներքին չափերը

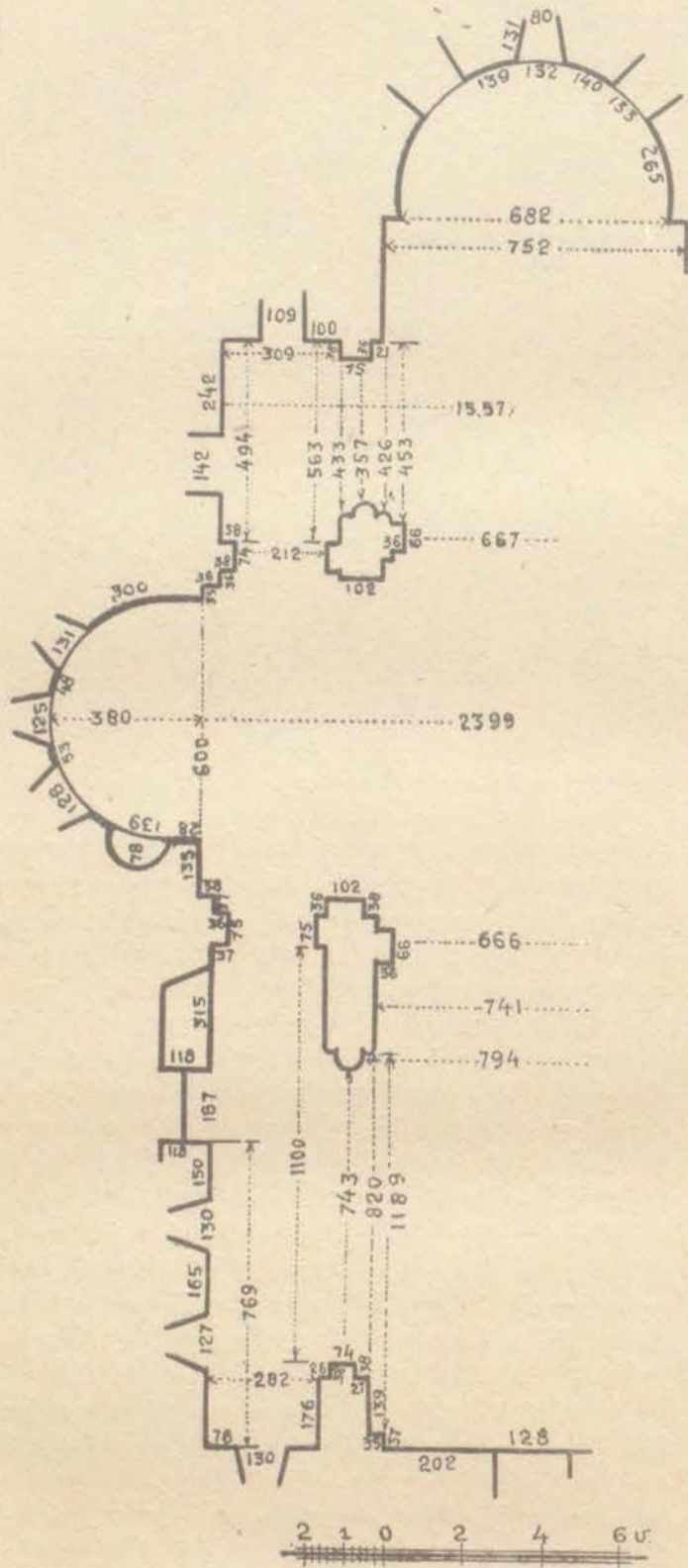
հնագույն ոճերու կապակցանին: Կաթողիկեն առանց նորոգութեան չի մնացեր, թեև ներսն ու դուրսը եղած նորոգութիւնները շատ հմտորեն են կատարված. այնուամենայնիվ չի կարելի ուշադրութիւն չդարձնել արևմտյան դռան վրա, որ 13-րդ դարու ոճով կազմած voût-d'arrêt ունի: Այս կտորը լուրջ ուշադրութեան կը կարտի և մանրակրկիտ քննութեան, համենայն դեպս թեև 6-րդ—7-րդ դարերու գործ չեն. սակայն եթե 10—11-րդ դարերու լինելը ապացուցվի, այն ատեն voût d'arrêt-ի հայոց մեջ սկզբնավորութեան մասին ունեցած կարծիքս կհեղաշրջվի անշուշտ:

Թալինի մեծ եկեղեցւոյ գմբեթին վրա կա տակավին մնացած կղմինդրի մնացորդները: Ստորին մասերուն վրա չեն երևար, թեև քարե ծածկի ալ նշաններ չեն տեսնվեր: Բայց գետինները թափված կտորներ շատ կան:

Թալինի մեծ եկեղեցւոյ հյուսիս արևելյան անկյունին վերջին պատուհանի պտակը վերին աստիճանի հետաքրքրական մի մուլյուր տնի մանվածո, հետաքրքրական է այստեղ դժվար մուլյուրը, գավազանը քանդակված է այսպես կոչված էլմասքաշ, իսկ վերև տափարակ լայն ժապավենի վրա կարգով քանդակված են բոլորակներ մեջը փոքրիկ վարդիկներով, իսկ յուրաքանչյուր բոլորակի մեջտեղ, որ արաբականի նախնական կամարի նման է:

Գլուղի վերջին բնակիչները գաղթած են Պատկերի հետ Ալաշկերտից և Տարոնի կողմից:

Յանուն ԱՅ Ի ՆՐ թվականին: Կամ եղև իմ Միսս-
յելի և էտու զիմ Այգին սուրբ Քրիստոսփորի վասն իմ
անցելոց հոգեաց և վասն Աշոտոյ Հայոց Թագաւորի և

Նկ. 145. Թալինի կաթողիկէ եկեղեցու հատակագծի հյուսիսային
կեսի ներքին չափերը

որդեացն արեւշատութեան: Յայսմ հետէ ոչ չիմ ազգէ և ոչ
յարքունեաց շիշիւէ որ յայսմ հրամանացս ընդդիմա-
նալ:

Վերոգրյալ արձանագրութիւնը գտնվում է ներքին

Թալին գյուղի հարավ արեւմտյան կողմը երկու կիլո-
մետրի շափ հեռավորութեան վրա գտնված մի փոքր
վանքի հարավային պատի վրա, այս պատի վրա կա ե-
րեք արձանագրութիւն, որոնցից մեկը 941 թվականին
է, սակայն հողով ծածկած լինելուն պատճառով, հնար
չեղավ որոշ չափով կարդալ. կա նաև երկու հնագույն
արձանագրութիւն՝ մինը արեւմտյան ճակատի վրա
հարավային անկյունի մոտ, մի ուրիշն ալ հարավային
կողմնն դուրս ցցված թևի արեւմտյան ճակատի վրա:

Արեւմտյան դռան վրա ևս կա մի մաշված անընթեռնելի
արձանագրութիւն: Բացի այս, կան նաև թափթփված
արձանագրութեանց մեծ ու փոքր բեկորներ, որոնք հա-
վաքելու և լուսանկարելու ամենևին հնարավորութիւն
չունեցա, օրվան եղանակի աննպաստ լինելու պատճա-
ռով:

+ Թվ 202 XXX շնորհիւ ողորմածին Այ այս իմ
գիր է պարոն Աղպուղայիս թոռն մեծին շահան
շահի որդի Իվանէի որ կամ եղև ինձ զթալնոյ գինոյ
խալին վասն արեւշատութեան ամիր սպասաւար շահան-
շահի եղբար իմոյ և ինչ աղպուղայիս և Միթի խաթու-
նիս և զաւակաց մերոց և վասն մեր պատրոն նախ-
նեացն յիշատակութենէ է, թէ որ այս գրին հակառակ
կա չիմոց և յատարաց, մարդն այն դատի յԱյ և մեր
նախնեաց մեղացն պարտական լիցին առաջի Քի աճեղ
ատենին. կատարողքն արհնին յԱյ և յամենայն սրբոց
ամէն:

Այս արձանագրութիւնը գտնվում է ներքին Թալին
գյուղի մեջտեղ, տակավին գրեթե կանգուն մի փոքր
բերդի արեւմտյան մուտքի վրա: Մուտքի կից բուրգի
ճակատին, հայերեն արձանագրութեան մոտիկ կա մի
պարսկերեն արձանագրութիւն հետնադույն ժամանա-
կի մտցված: Այս բերդի հարավային կողմը կատարին
մոտ քանդակված կա (բուրգի վրա) մի մարդու արձան,
իսկ բուրգի անմիջապէս կից դեպի արեւմուտք ճակա-
տին, արեւելք նայող ուղղանկյուն պատին վրա քանդակ-
ված են երկու փոքր առյուծներ դիմ դիմաց: Ընդհանրա-
պէս լավ է պահված ներքին բերդը, որ խաշաձև եկե-
ղեցվո նման հատակագիծ ունի, կողմերու բուրգերն
երկուքը անկյունավոր են, իսկ մյուսները կիսաբոլո-
րակի: Արտաքուստ մի քանի մետր հեռվին շրջապատված
է եղեր ավելի ցած պարսպով, բայց այժմ հազիվ հնա-
քերը մնացեր են տեղ տեղ: Միջին բերդը այժմ այնտեղ
բնակող խանի իբրև ցորենի շտեմարան կձառային:

Չանազան արձանագրութիւններու մեջ հաճախ
հիշատակած Թալինի այգիները, այսօր շատ պարզ կե-
րեպին ներքին Թալինի շուրջը մի քանի կիլոմետր տա-
րածութեան վրա, յուրաքանչյուր սեփականութիւնն ա-
ռանձին սրճաքար պատերով քաժանված, որոնք այսօր
ծառայում են առանձին արտերու իբրև ցանկ կամ սահ-
ման:

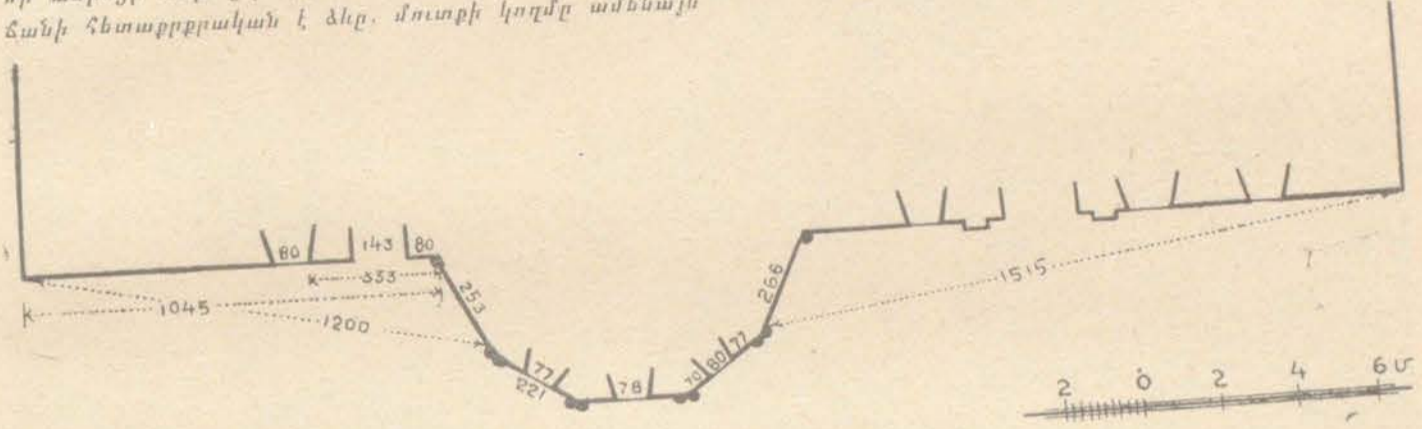
Ինչպես երևում է, ներքին Թալինի այժմյան դիրքին
հնում նույնպէս եղեր է ուրարտական շրջանի բերդ: Ո-
րովհետև ոչ միայն ուրիշ ուրարտական բերդերու նման
հրաբխային քարքարուտ բարձունքի վրա է շինված,
այլ և տակավին կմնան հատ ու կտոր հսկայական որ-
ձաքարերով շինված պարիսպներու մասերը: Քրիստո-
նեութեան շրջանի Թալինի բնակիչները օգտվելով այս
քարերու դոյութենէն իրենց այգեստանները շրջապա-

տեր են այդ քարերով և ուրարտական բերդերու փլատակներեն գոյացած քարերով:

Վերին Քալինից մինչև Ներքին Քալին հազիվ լինի 6—7 կիլոմետր հեռավորություն այս միջոցին մեջտեղին վրա, ավելի մոտիկ Վերին Քալինի դաշտին մեջ, փլատակ վիճակի մեջ, կա մի հսկայական իջևան սև սրբատաշ քարերով շինված, երկայն ձև ունի արևելքեն արևմուտք, արտաքին որմերու անկյունները և մեջտեղիցը ունեցեր է նաև փոքրիկ բուրգեր, որոնցմով ավելի մի ամբողջ տպավորություն է թողնում. վերին աստիճանի հետաքրքրական է ձևը. մուտքի կողմը ամենայն

հավանականությամբ եղեր է հարավին, որովհետև մյուս կողմերուն վրա հետք չեն կր մուտքի: Միայն հարավային կողմն է, որ խիստ քայքայված, թեև սակայն մուտք ունենալուն հավանականություն է ներկայացնում: Ըստ դյուրացվոց վկայության դուռը հարավային կողմն էր:

Այս իջևանը քանդեր է Շահրիարցի Օհան Սուվթան ըսված մի բունակալ մարդ, որ շարունակ այս իջևանի քարերը քանդելով ուղտերու վրա բարձած ուղարկում էր յուր գլուղը՝ Շահրիար:

Նկ. 146. Քալինի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի հատակագծի արտաքին չափերը

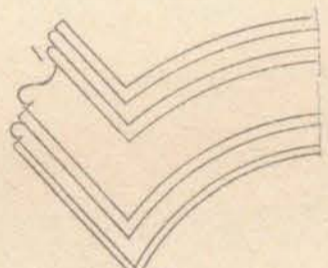
ԼՄՊԱՍՍ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ

եկեղեցիի արևմտյան դռան ձախ կողմը պատին վրա:

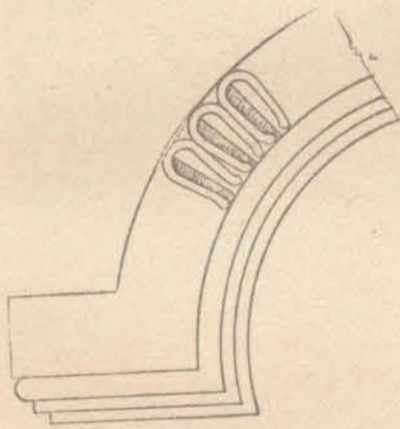
Կամառ բարերարին այ. ես Կարայպետս եկի ի սբ. Ստեփանոսի դուռնս և տեսայ որ ջուր ոչ կայր ի սմայ և բնակչաց սորայ թախանձել զիս զինչ որ սմա ունէի տուի յայս (?) էրսի եւ բարեխաւս կալայ ինձ զսբ. Ստեփանոսս առ ած որ զիս յիշեն ի սբ. արտաբազս..... ասունէն ինձ ժամարարին Զ ար: Արդ, եթէ ոք հակառակ կայ այս բանիս և զիս մոռանայ մոռացեալ լիցի որդւոյն այ:

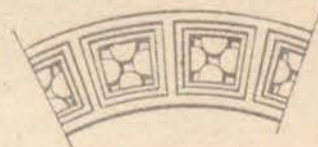
Նկ. 147. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պատկի ձևը (արևմուտքից հաշված)

Նկ. 148. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Բ պատուհանի պատկի ձևը (արևմուտքից հաշված)

Նկ. 149. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պատկի ձևը (արևմուտքից հաշված)

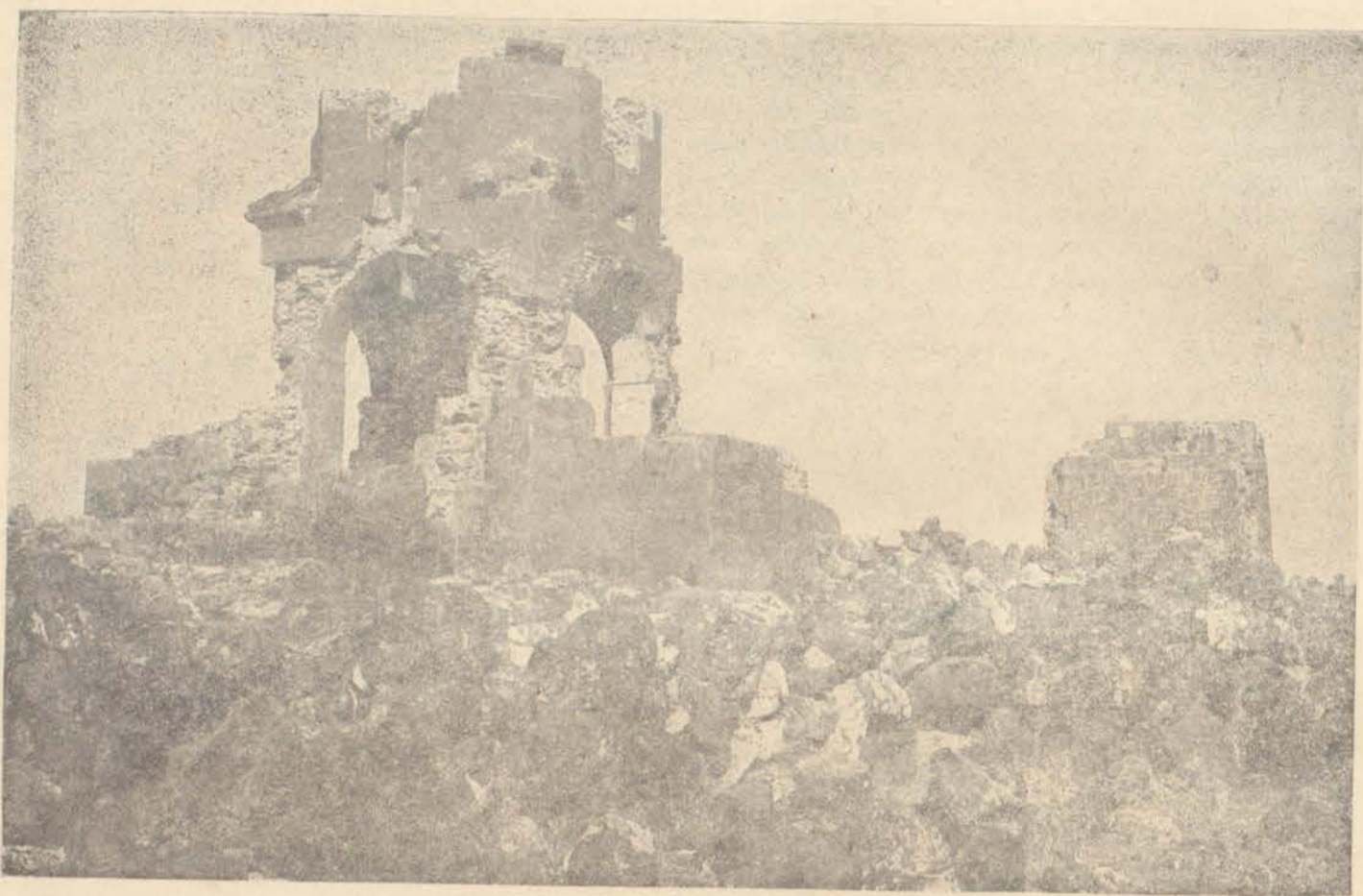
Նկ. 150. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Դ պատուհանի պատկի թանգալները (արևմուտքից հաշված)

(Արթիկի մեծ եկեղեցիին արևելյան կողմը ֆրոնթոնի թեքության վրա (հյուսիսային կողմը գտնվող մասին) վերջին շարվածքներուն մեջ կա քարի մը կտոր, որուն վրա կա անճաշակ գրերով արձանագրության մի կտոր անընթեռնելի, իսկ նույն ճակատի հարավային նիշի, հարավային կողքի վրա կա մի քար, որուն վրա կա արձանագրության մը սկզբնավորությունը այսպես «Իշխանութե Շահնշահի ես...»):

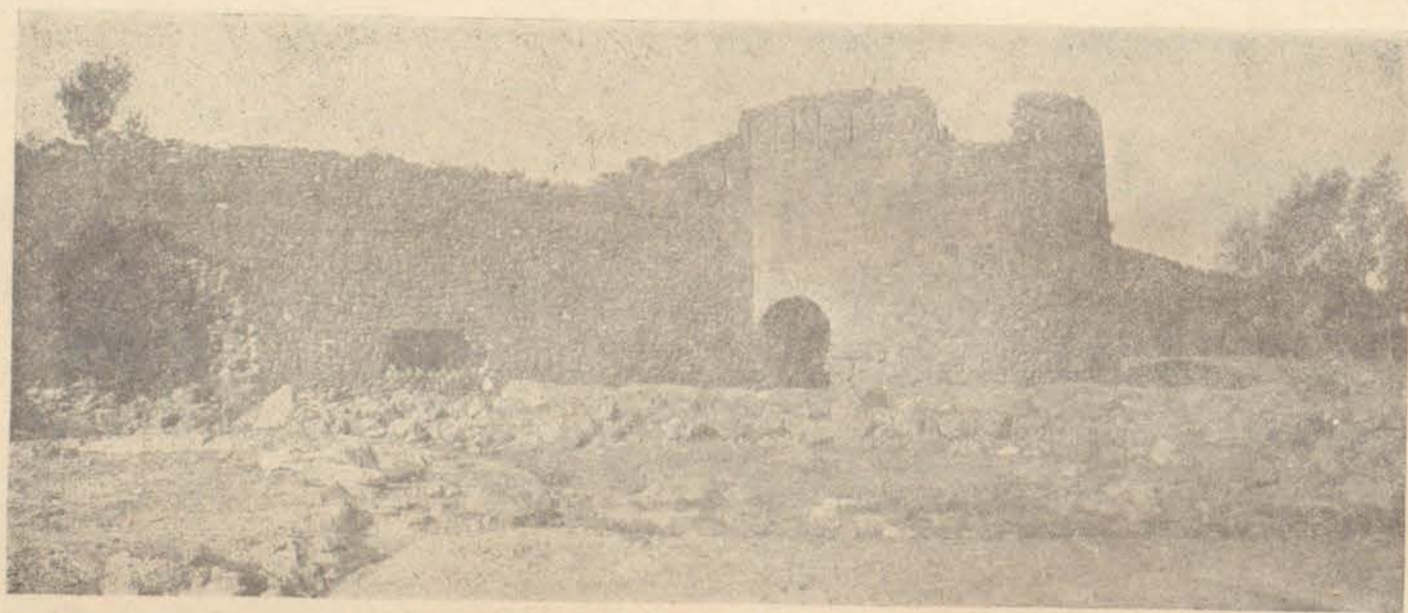
Լմպատա վանքի խորանին մեջ գմբեթարդին վրա նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկեր, ոտներուն տակը կիսաբոլորակ ձևով նկարած է ծիրանի գույնի ոտներուն առջև ձախ կողմերը ծիրանի գույնին ցած նկարված է հրեզեն կառքերու անիվները, և անոնց քովերը վեց թևյան երկուքական հրեշտակներ, և յուրաքանչյուր երկու հրեշտակին մեջտեղ դարձյալ մեկ-մեկ անիվ հրեզեն կառքերու:

Խորանին երկու քովերու transept-ների ու անկյուններու տրոմպներու տակ նկարված են ձիավորներ, արևելյան կողմի պատերուն վրա, դեպի հյուսիս կողման պատի ճակատին, որուն կոնակը արևելք է,

Քարտաշ վարպետներու նշաններ կան Քալինի փոքր եկեղեցիի վրա:

Նկ. 151. Ներքին Քալին գյուղի մտի փոքր եկեղեցու ավերակները

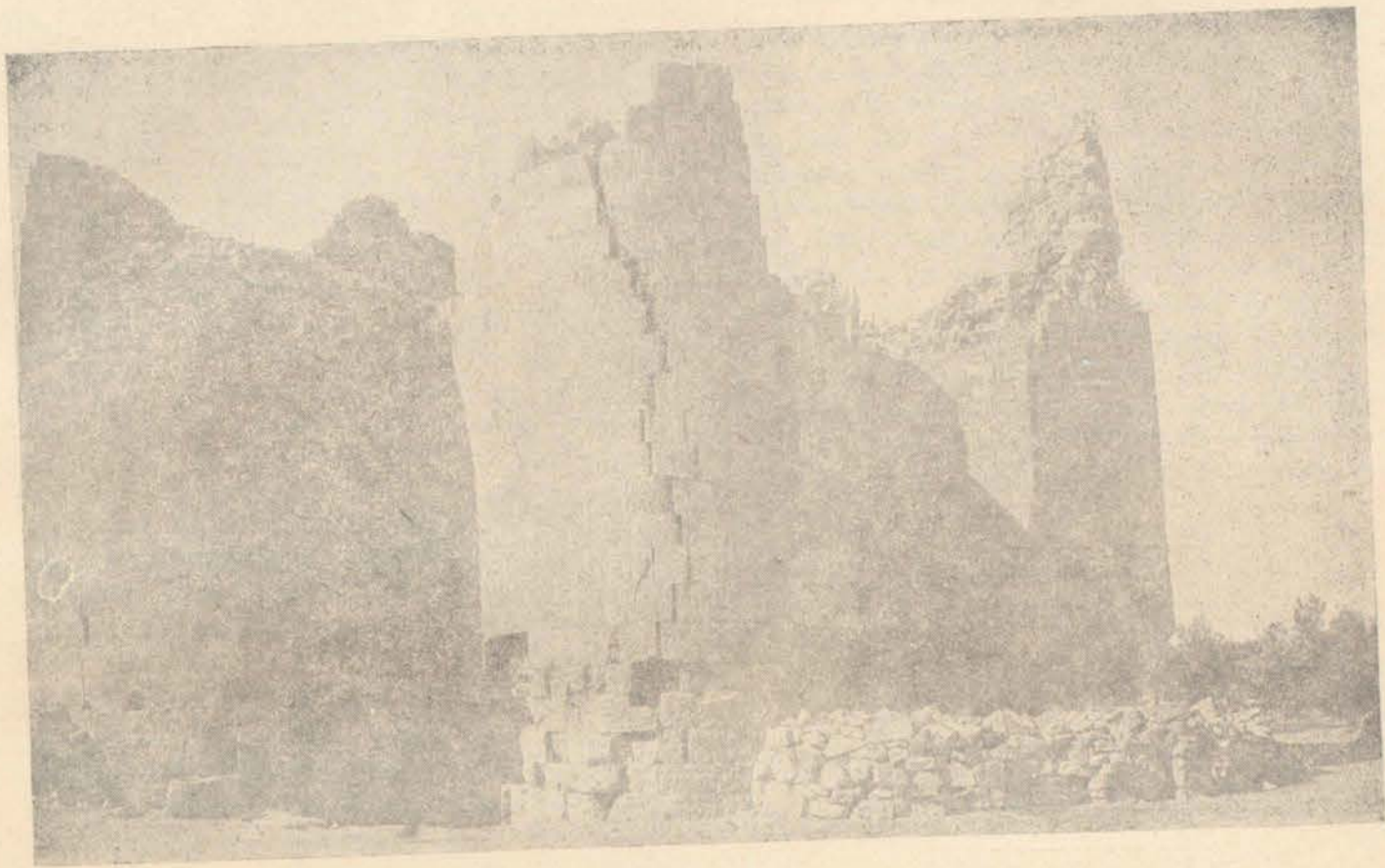

Նկ. 152. Ներքին Քալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները

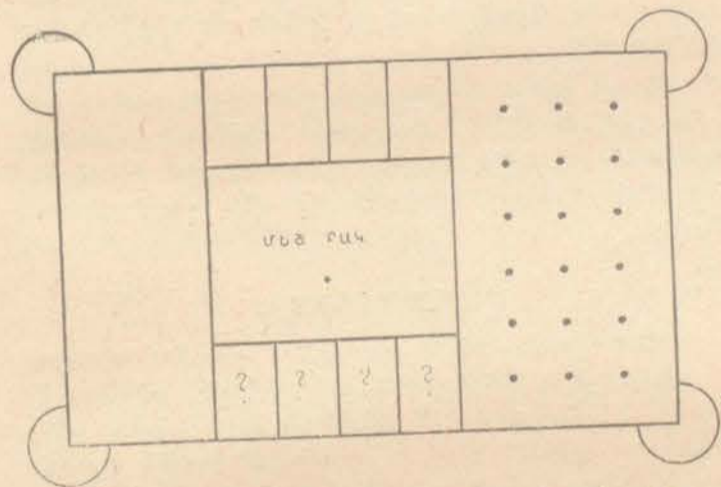
գրված է երկար սև ներկով արձանագրություն, բայց ավելի կանուխ գրած քան նկարը, որովհետև գրերը նախ դեղով ծածկեր են և հետո վրան նկարեր:

Լմատա վանքի արևելյան կողմի քարափոր դազաղներու նման դազաղներ բազմաթիվ գտնվել են զատ Մահմուտճուկ գյուղին մեջ կան նաև բնական ապարա-

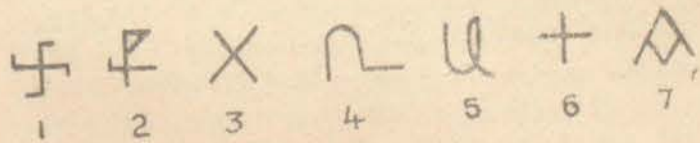
ժի մեջ փորվածքներ, որոնք այսօր մեծ մասամբ մնացած են: Գյուղացվոց պատմելով բնական ժայռերու մեջ փորված դազաղներն ալ ունեցեր են շարժական կափարիչներ, որոնցմե կօգտվին գյուղացիք գուռներ շինելով, անասնոց ջուր տալու համար:

Նկ. 157. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պարիսպները

Նկ. 154. Քալինի իջևանատան ընդհանուր հատակագիծը

Նկ. 155. Քալինի ներսն Կամարականի շինած փոքր եկեղեցու վրայի վարդաների նշաններ

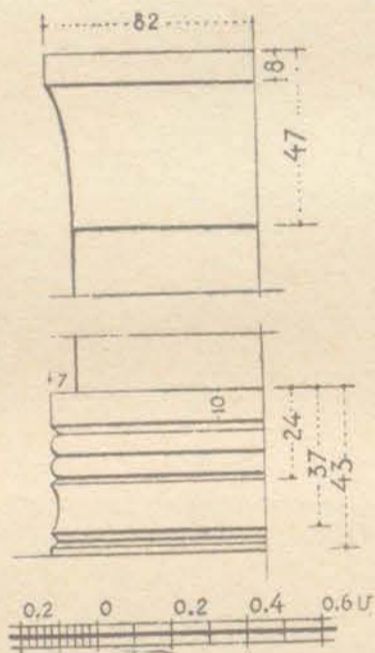

Նկ. 156. Լմպատավանքի հարավային սլափ լուսամուտի պսակը

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Ճ Ո Ւ Ք

Ուշադրության արժանի է այս եկեղեցվուն մեջ ամենն առաջ բոլորովին շեշտված պայտածե աղեղները, որուն միակ օրինակը մնացել է խորանին վրա, մյուս որմասյուններուն վրայի աղեղները, որոնք անպայման նման էին խորանին պայտածեներուն, քանզի են որմասյունները և պատերը ներսեն մեկ կամ երկու մետր տեղ իրենց խոր հնության տիպը պահել են, մնացածները հաճախ նորոգված են, և այդ նորոգությունները ունեն 7—10-րդ դարերու հատկանիշները:

Ինչպես կերևի ի սկզբան պատուհան բնավ չէ ունեցեր. 7-րդ դարու նորոգության ժամանակ հարավային պատին վրա սեղանին մոտ բացեր են մի պատուհան, շատ տարօրինակ ձևով վերևը նեղ և վարը լայն: Այս

Նկ. 157. Շիրվանձուքի եկեղեցու ներքին որմնախոյակ և խորխոխ

պատուհանը հավանաբար 7-րդ (?) դարու նորոգության ժամանակ փակեր են դրսեն և ներսեն ազատ թողելով:

Որմասյուններու խորխոխները շատ նման են Տեկորի ներքին որմասյուններու համաչափությանց և անոնց զարդագծերու մի այլազանությունը կենդակաչացնեն:

Արձանագրության անընթեռնելի հետքեր կան թափված հարավային պատի վրայի պատուհանին մեջ դրված քարերեն մեկուն վրա, որոնց ձևը 10-րդ դարու տառերու ձևը ունին:

Անկասկած կարելի է ըսել թե հարավային պատի վրա արևմտյան անկյունին մոտ, մի նեղ փոքր պատուհան, նմանապես արևելյան կողմը խորանին վրա և արևմտյան կողմը զույգ պատուհաններ շինված են 10-րդ դարուն:

Արևմտյան ճակատի պատին վրա գեո մնացել է կամարի կտրուկի հետքերը, և ապացուցում է որ անպայման այս շենքը ծածկված էր կամարակապ: Հյուսիսային պատի վրա բարձր կա մի քար, որուն վրա

տառեր կնշմարվին անընթեռնելի, և ըստ երևույթին նույնիսկ հայերեն չեն:

Առայժմ երկու աստիճան է որ կա, սակայն հիմերը շատ տարօրինակ կերպով լեցված են հսկայական որձաքարերով և ըստ երևույթին հեթանոսական շրջանի արվեստագործության շարունակությունն է:

Արևմտյան կողմը ֆրոնտոնին ներքև տակավին մնացած է 7-րդ դարու հատուկ մողեղնի ձևով դարդարուն քիվը որուն շատ հարադատ նմանությունը կրկնակայացնեն Բագարանի կաթողիկեի քիվը և կամ ավելի ճիշտը Էջմիածնի քիվը (հինը):

Հյուսիսային կողմը բնավ պատուհան չունի: Պատի քարերը առհասարակ տաշված ու շարված են 5-րդ—7-րդ դարերու ոճով, գլխավորաբար ստորին մասերու վրա, որոնք թե առհասարակ երկար են և թե շարված են դեպի երկարությանը:

Այս է հանդիսաբար ՍՈՇԱՆ Ի Ի Թ ՈՄԱ (651+551=1202): Այս քարը կզտնվի Մահմուտձուքի անանուն (արևմտյան կողմը գյուղին) մատուռին արևելյան կողմը արտին մեջ:

Այս Մակարավանի մեջ ուշադրության արժանի նորություն է ներսի կողմի արևմտյան որմասյուններուն վրայի նիշերը: Գմբեթը շինված է պանդանտիվի վրա:

Արևելյան պատին վրա եղեր է արձանագրություն մը, որուն տողերու վերջերը պարունակող քարը միայն մնացել է. այդ մնացորդին մեջ կկարդացվի «Շինեցի փանք» բառերը: Թեև տառերու ոճը ավելի 12 և 13-րդ դարերուն կվերաբերի, որ անշուշտ չի կարող նախնական շինության թվականը ըլլալ, հավանորեն 13-րդ դարուն մեջ վերանորոգած և վանքի վերածած է արձանագրողը:

Ուստի վանքի հյուսիս արևելյան կողմի քառակուսի աշտարակաձև շենքի մնացորդին համար կպատմեն գյուղացիք, որ եղեր է բարձր աշտարակ, քան եկեղեցին և ունեցեր է ներսեն սանդուխներ վեր բարձրանալու համար:

Մ Ա Չ Ա Ր Ճ Ո Ւ Ք

1913 օգոստոս 16-ին այցելեցի Մագարձուք գյուղը:

Ունի երկու եկեղեցի մին Ամենափրկիչ անունով և մյուսը սր. Աստվածածին անունով: Ամենափրկիչ անվանվածը փոքր եկեղեցի է, արևմտյան կողմին դուռով ըստ ամենայնի հնություն կներկայացնեն, թերև 7-րդ դարեն առաջ. ներսի կողմի ջլաղեղ կամարները և խորանին աղեղը շատ շեշտված պայտածե են, անշուշտ 5-րդ և 7-րդ փոխանցման շրջանի կպատկանի: Այս փլատակ եկեղեցվո միջեն դտնվեցան հին 7-րդ դարու ձևով դերեզմանաքարերու բեկորներ: Սույն եկեղեցվո հարավային կողմը կա գերեզմանատուն մը, որուն մեջ կա ձգված դարձյալ 7-րդ դարու ձևով մեծ գերեզմանաքար մը, կեսը կտարած, հավանաբար ուրիշ տեղե բերված և այնտեղ նոր մեռելի վրա պատկեցուցեր են:

Իսկ սր. Աստվածածին միայն արևելյան մասն է մնացել, գեղացիք 1903 թվականին հին եկեղեցվո միայն արևելյան խորանին մասը պահելով մնացածը քանդեր և կցեր են նոր շինությանը: Հինը եղեր է ներ-

սեն և դրսեն խաչաձև ինչպես 7-րդ դարու ընդհանրա-
ցած շատ մը եկեղեցիներ, քիվերը մաքուր 7-րդ դարու
ոճով և նույն ժամանակ շինված են: Արևելյան կողմի
խորանին պատուհանը ժամանակի սովորության համա-
ձայն շինված է խոշոր: Այս պատուհանին ներքևը կա
մի մեծ քար պատին մեջ, որուն վրա կերևա եղծված
արձանագրության մը հետքերը, այս արձանագրությու-
նը համենայն դեպս հայերեն չէ, կամ արաբերեն է, և
կամ ասորերեն, որ ավելի հավանական է:

Ներսի կողմեն, հին խորանին երկու աղեղները
պահված են երկու կողմի որմասյանց խոյալներով:
Խոյալներու ձևը շատ նման են Տեկորի, Ծիրվանճուրի
և այլ 5-րդ դարու պատկանող խոյալներուն, իսկ որ-
մասյաները պսակող զույգ աղեղները 5-րդ դարու շեշ-
տրված, պայտած են:

Այս գյուղին մեջ ալ շատ են գտնված հեթանոսա-
կան գերեզմաններ, մեջը ոսկրալից և ուլունքներով
կճուճներ և այլն և այլն:

Այս գյուղին շատ մոտ է փոքր Պուղուտու ըսված
սարը, որուն գագաթը կրսեն գյուղացիք կարմիր մեծա-
տաշ քարերով հին շինությանց հետքերը պահված են
մինչև այսօր, գաճ ու կրով շինված: Իսկ գագաթին
շուրջը բոլորած է հին որձաքարով լայն պարիսպ:

* * *

ԶԱՐՆՃԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

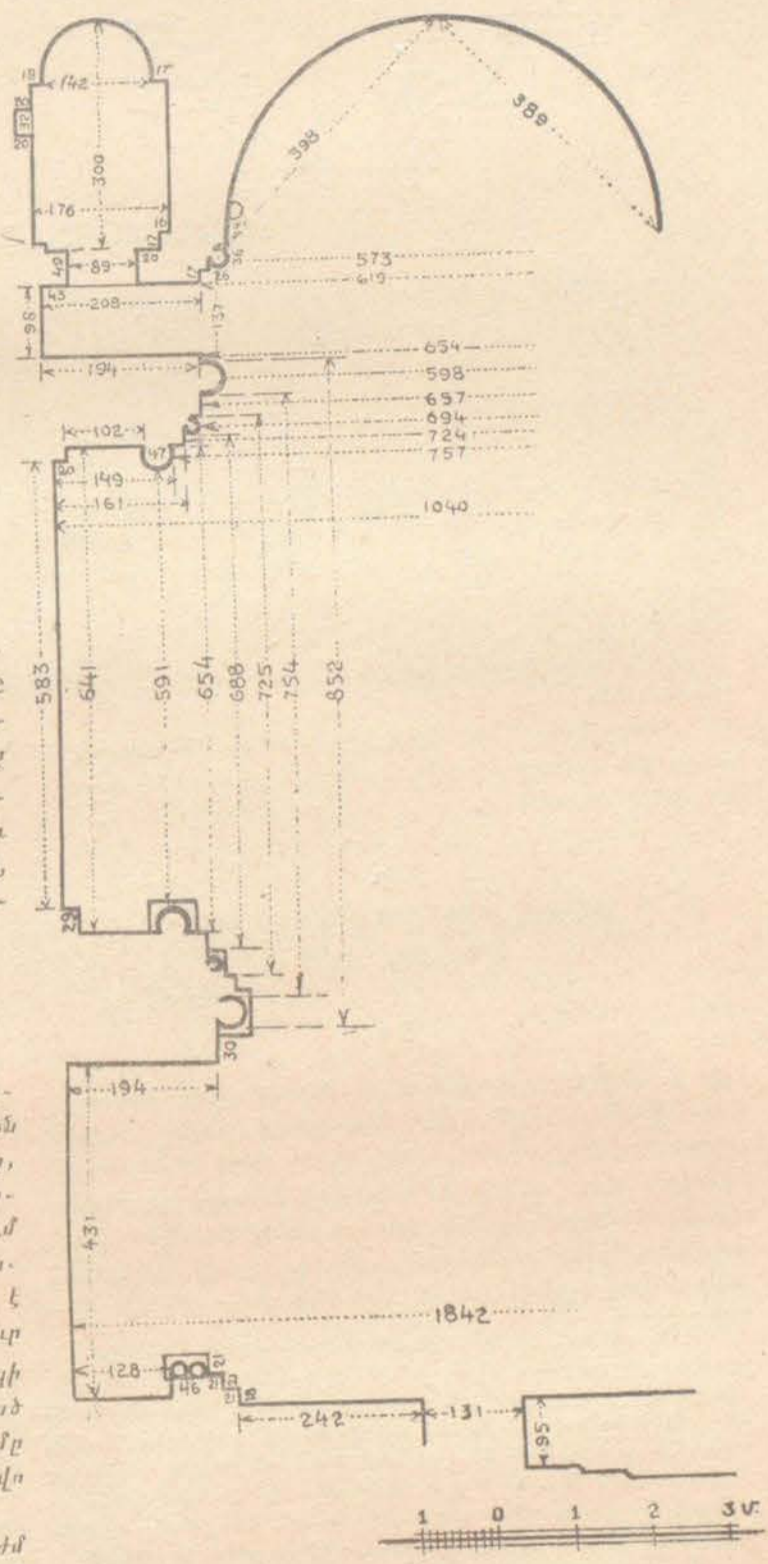
Զարնճայի եկեղեցին փոքր խաչաձև, ունի պայտա-
ձև ներքին շորս աղեղներ, սակայն ոչ arc plein cintre
այլ թեթև կերպով arc brisé, նաև որմասյանց խոյակ-
ները 7-րդ դարու հատկություն ունին, պատուհանները
թեև փոքր, սակայն ոչ նույնչափ և նույն հատկու-
թյամբ, ինչպես 10—11-րդ դարերու: Ավելի 7-րդ դարու
հատկություն ցույց կուտան, ունի թեև պանդանտիվ,
սակայն ներքևի սուր ծայրին վրա, աղեղներու միացու-
մին տեղը ունի փոքրիկ տրոմպ:

Մ Ա Ր Մ Ա Շ Ե Ն
1914 թ. մայիս 21

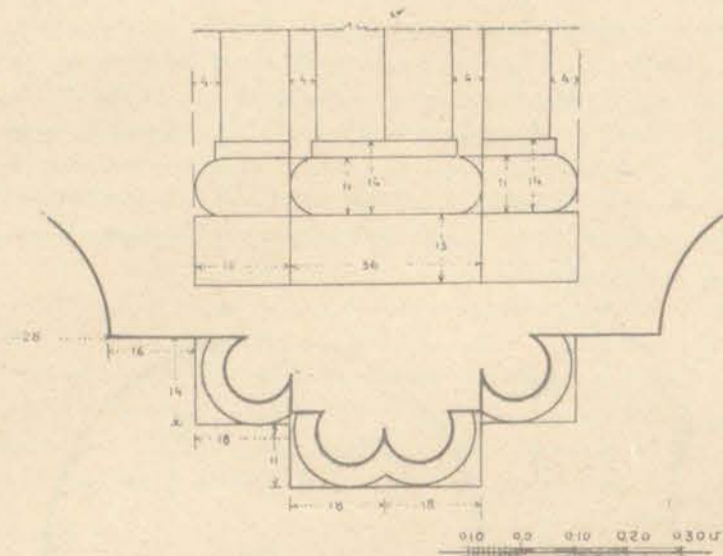
Ուշագրության արժանի է եկեղեցվո շրջապարիսպ-
ները ահադին ընդարձակությամբ, արևելյան կողմեն
հասնում է մինչև Ախուրյան գետի դարևանդին դուխը,
իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերեն մոտավորա-
պես 30—40 մետր հեռավորության վրա շրջապատում
է, իսկ արևելյան կողմեն հայտնի չէ թե ո՞ր է հաս-
նում սահմանը: Այստեղամենայնիվ հետաքրքրական է
տեսնել քարերու անօրինակ խոշորությունները, մաքուր
տաշվածքը և կանոնավոր շարվածքը: Այս պարսպի
ընդարձակության մեջ էին պարիսպված այժմ երևցած
երեք եկեղեցիները մեկ կարգի վրա, իսկ շորորդ մը
երեք եկեղեցիներու արևմտյան կողը, այս եկեղեցվո
ձևը եղեր է բոլորակ:

Մարմաշենի կաթողիկեի արևելյան կողմը որ այժմ
կգտնվի գյուղին աղբյուրը և ուրիշ քանի մը գյուղական
խրճիթներ, այդ տեղի վրա եղեր է մի մեծ բոլորակ ե-
կեղեցի: Հավանորեն ավելի խոշոր քան Անիի Փրկիչ
եկեղեցին, Զվարթնոցի մոտավոր չափով: Այս եկեղեց-

վո ամենեն վերևի բոլորակ ստիճանը միայն մնացեր
է աղբյուրի հարավ արևմտյան կողմի մի գյուղացու
տան մեջ, թերևս մյուս ստորին ստիճաններն ալ կան
հողին տակ, իսկ հողի վրայի մասին գյուղացիք մի ժա-
մանակ փորելով հայտնագործեր են արևելյան կիսաբո-
լորակ խորանը. ես ինքս տեսա նաև զույգ որմասյաներ
և արձանագրության բեկորներ նույն տեղեն հանված,
որոնց մեկ մասը դեռ կմնա աղբյուրին շուրջը ցիրու-
յան թափված:

Նկ. 158. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու հատակադի հյուսիսային կեսի ներքին շափերը

Նկ. 159. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու բնի խորշերից մեկի մանրամասնությունը

Ա Ր Ա Ղ Ե Ի Բ Ե Բ Գ

Այս բերդի քարերու վրայի վարպետներու նշաններից են՝ (ա) աղեղները մինչև գետին իջած շին այլ քարե բուսաղուի վրա նստած են. այս բուսաղուները արևելյան կողմի մասին մեջ են, արևմուտքը փլած է և հայտնի չէ:

(բ) Պատերը մինչ ներքև իջած և սենյակներ անջատած են:

Բերդը երեք հարկանի է, փլատակեն վեր արտաքին պարսպին մուտքը հյուսիս արևելյան անկյունին մոտ է, ներքինը՝ հայտնի չէ:

Բ
ՃԱՄԲՐԳԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ԾՈՅԱՏԵՏՐ՝
(Գիվանի № 35 ք)

սկսած 1909 ք.

Ա Ն Ի

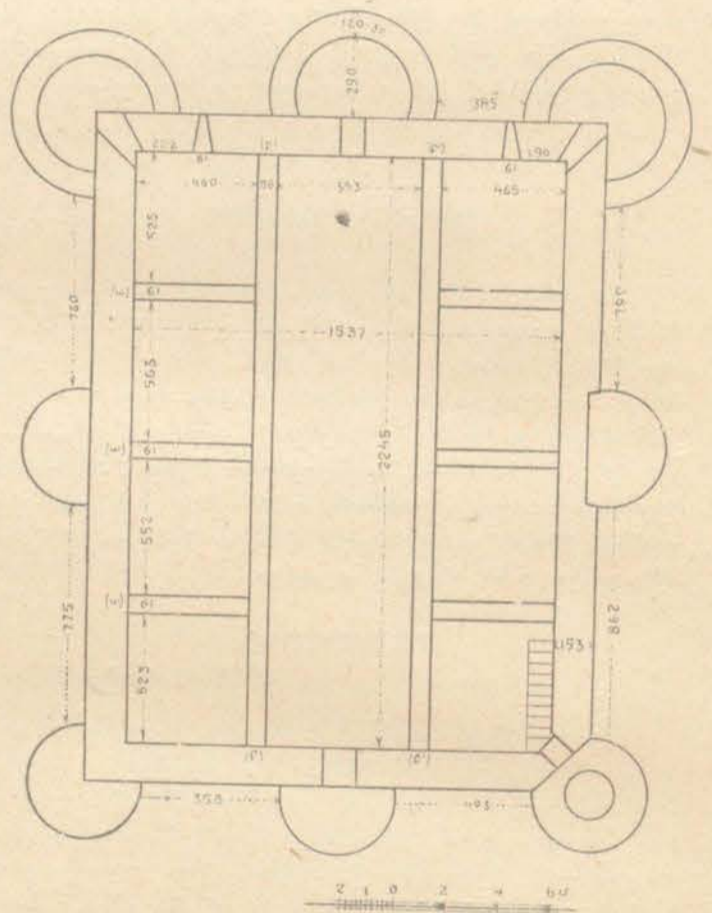
Ուշիկներն անցնելով արդեն կսկսվի տեսնվել վաղեմի կենդանության նշաններ ջուլց տվող աստիճանի անդին ցրված բլուրների, որոնք իրենց ծոցի մեջ կպահեն եկեղեցիի մը, կամ շինության մը փլատակը՝ բոլորովին ծածկված հողով, երբեմն հատ ու կտոր պատերու մնացորդներ, երբեմն կնշմարվի ամբողջ գյուղի մը տեղը՝ խապու քայքայված և անհետացած, ավանդույթամբ մի-

1 Մոցատներին մեջ հեղինակն իր այցելության ժամանակագրական կարգը շատ դեպքերում չի պահպանելու երբեմն մի որևէ վայրի նկարագիրը կազմելիս սկիզբը դրել է ծոցատների մի մասում, շարունակությունը մի այլ մասում և հանդիպելով արդեն նկարված կամ գրված թղթերի, աշուհետև շարունակել է մի այլ տեղում: Նույն նյութն ինչքան հնարավոր էր համախմբեցինք մի տեղում, ուսյց այդ միշտ հնարավոր չեղավ, որովհետև երբեմն հուշարձանների մի ամբողջ խումբ նա նկարագրել և գծագրել է առանց հուշարձանի կամ վայրի անունը տալու: Այդպիսի դեպքերում պարզել ենք վայրը և հուշարձանը և գրել այդ կտորն իրեն առանձին հատված, ուստի և դասավորության մեջ անհարթությունները խիստ զգալի են այս բաժնում:

Կազմող

այն ժողովուրդը կհիշե թե այն տեղեր ավերակներ են, որովհետև վարուցանքի ժամանակ երևան են եկել խաչքարեր, պատի կտորներ, երբեմն ընտանեկան խեցեղեն, կահարասիներ և այլն և այլն:

Անցնելով Արագի գյուղի սահմանը դեպի հարավ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, պարզ կընըշմարվին հեռուին Անիի հյուսիսային պարիսպները և անտեց առջև վիթխարի պահպան զինվորներու պես կանոնավոր շարքով բազմաթիվ աշտարակները, որոնք շրջապատած են Անին մինչև այսօր, կարծես կսպանան ահ ու սարսափ: Ահա այս հեռավորությունեն կսկսի գոնե առաջիմ հողեն դուրս երևիլ Անիի երբեմնի ճոխ ու եռուռ կյանքի առաջին վկան Անիի հյուսիսային կողմը մինչև Ուշիկները տարածվող դաշտին մեջտեղ մի մահարձան բարբարոս ձեռքերի անխնա քանդված ու այլանդակված, հողիվ մնացած է վրան այս ու այն կողմ քանի մը սրբատաշ քարեր, մնացյալները ամբողջովին քանդված ու տարված են: Բարեբախտաբար

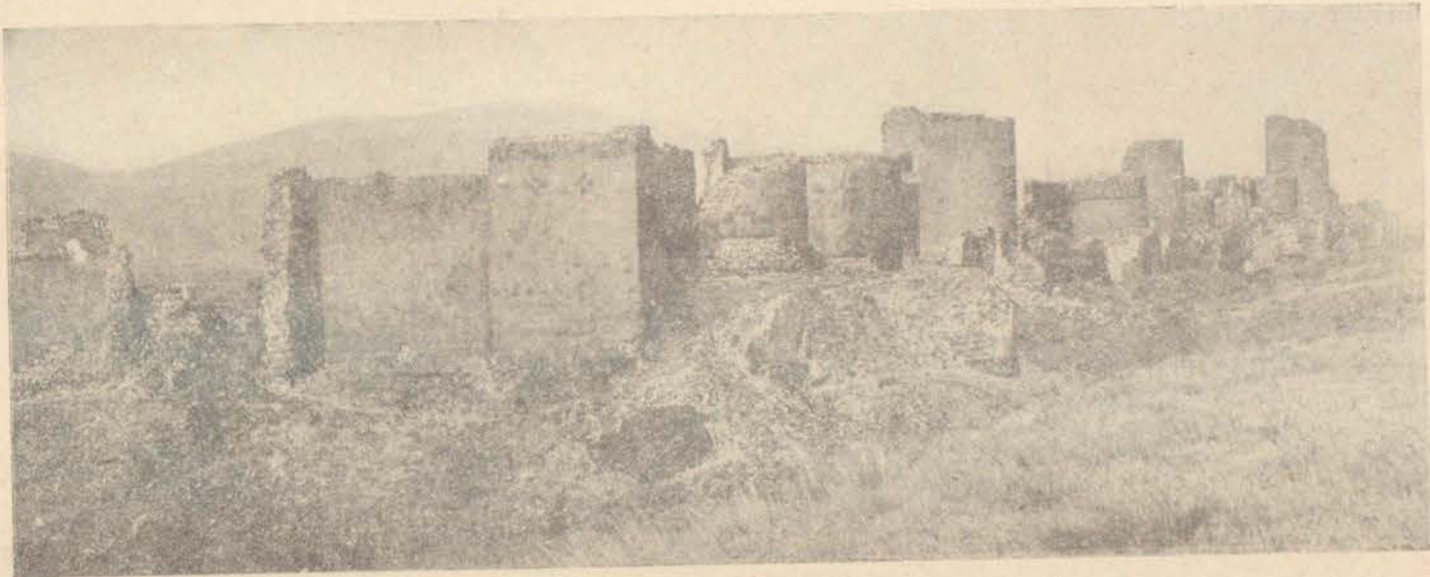
Նկ. 160. Արալի բերդի հատակագիծը

մնացած են խարխուխն ամեն մեկ անկյուններուն վրա մեկ-մեկ անկյունաքարեր, որոնցմե հնարավոր կլինի չափել անոր լայնությունն ու երկարությունը, նույնպես մնացած է բարձրության վրա խաչարձանը կող խորանարդ ձևով միակտուր քարին կեսը: Ամեն կողմից շրջապատված երեք աստիճաններու վրա բարձրացած էր պատվանդան մը կրով ու շաղախով շինված, վրան դրած էր ամբողջ տարածության չափով միակտուր քար մը սրբատաշ և գաղաթին քառակուսի ձևով փորված խորշ, վրան կանգնված խաչին ստորին մասը ամբացն-

լու համար, Խաչարձանը բոլորովին անհետացած է, խաչին անմիջապես տակը գտնվող միակետուր քարին մեկ մասը որ կա ամեն կողմեն, սրբատաշ է, արևմտյան կողմեն շինված է քառակուսի շրջանակ մը բարձրաքանդակ մուլյուրով և մեջը արձանազարդված է:

Ասոր շուրջը կան փոքր ու անբնակ բարձրություններ, որոնք կհայտնեն իրենց ծոցին մեջ գտնվող վաղեմի շինություննց փլատակներու գոյությունը, թեև հիմա բոլորովին հողով և կանաչ խոտերով ծածկված: Այս շինությունն իբր 400 քառ. դեկադ հարավ արևելք առաջանալով կհանդիպենք ուրիշ կիսաավանդուն տարօրինակ

ձևով փոքրիկ շինության մը, որուն ժողովրդական ավանդությունը Հովվի եկեղեցի և կամ Նոյսեմու ժամբանունը կուտա: Այս եկեղեցին որ դամբարան մե ավելի, ամենաչքնաղ նմուշ մե անեցիներու ճարտարապետական և գեղագիտական նրբին ճաշակին: Այսօրվան տխուր ու այլանդակված վիճակին մեջ, յուր դարգերեն մերկացած, կողոպտված ու անդամալուծված իշխանուհի մ է կարծեք ճանապարհին վրա նստած հանդիմանելու համար մեծ ու փառավոր անցյալի մը ներկա դավակները, որոնք կերթան տեսնելու մայր Թագուհի

Նկ. 161. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան անկյունը

Անին և կղառնան առանց անգամ մը իսկ ուշադրություն դարձնելու այս վաղեմի գեղեցիկության շնաշխարհիկ ավերակին վրա:

Երկար տարիների ի վեր նա կողմա իր վիճակը, կիսնդր բարեբար մը, որ ծածկե իր մերկությունը և պահպանե ղինքը ժամանակի ավերիչ ճիրաններու մեջ իսպառ անհետանալու վտանգեն, բայց ո՞վ կլսե, մարդիկ ականջնին փակած են այս աղիողորմ հեծեծանքները շարունակ համար, Արվեստի պատմության մեջ Թերևս միակն է Հովվի եկեղեցին իր կազմությամբ: Չորս կողմը ստրագոդ սաստիաշունչ քամին կըքի կտանի յուր բոլոր հեծեծանքներն ու հատաշանքները հեռու հեռու և կկորսնցնե տիեզերքի անհունության մեջ: Շենք չէ սա, ալ իր շքեղ պարզության և անմասն վայելչության մեջ, պարզապես գոհար մ է ոտքի տակ կոխկրտված:

Երկու բոլորակ աստիճաններով խարիսխի մը վրա հատակագիծը կներկայացնե վեց թևով աստղ մը, ներքուստ և արտաքուստ: Ներսեն և դրսեն կամարները սրանկյուն են, խորշերու գմբեթաղները թեթև կորուսություններով միայն ձևացած են ոչ բոլորովին կենտրոնախույս լուրջակներով, գմբեթը ունի չորս պատուհան արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ. միջին հարկը մի-

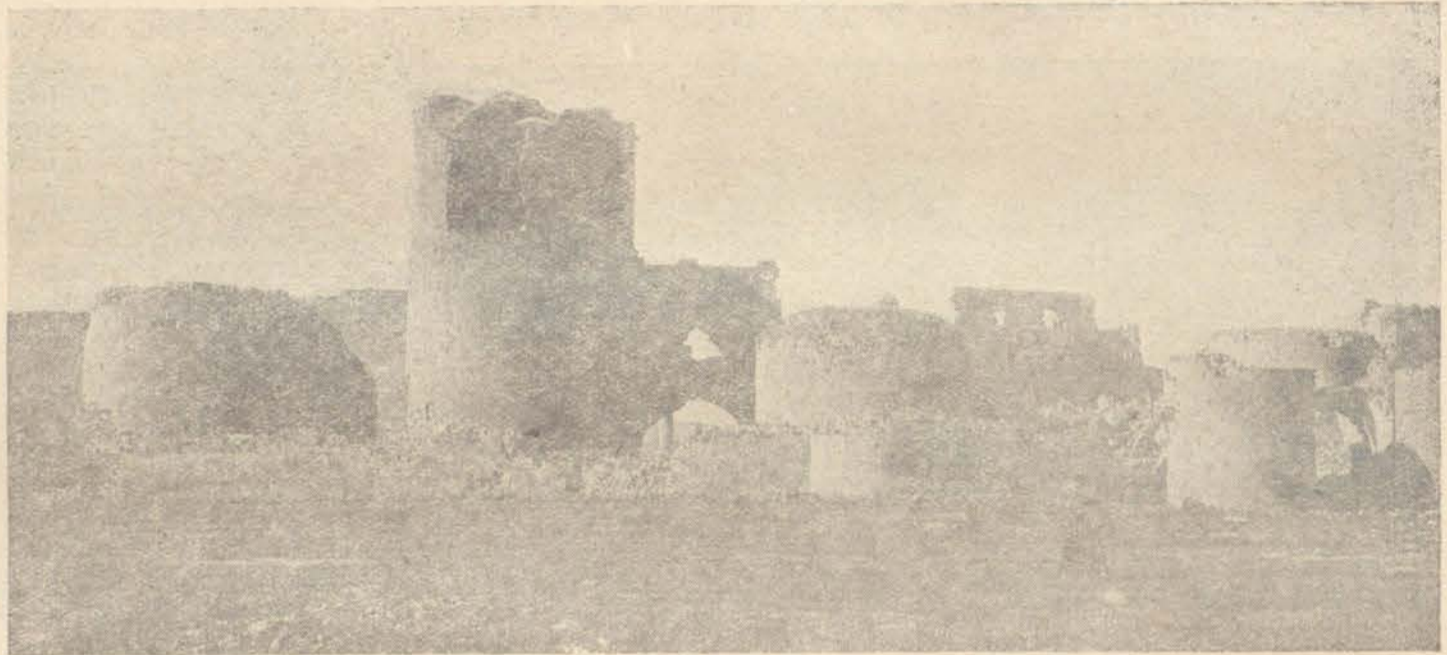
այն մեկ պատուհան, արևելյան կողմեն: Արևելքեն արևմուտք, հյուսիսեն հարավ ձգված չորս կամարներու վրա դրված է փոքրիկ գմբեթը, որոնց ճալրերը միացած են բոլորակ պատին մեջ, պատեն դուրս ցցված փոքրիկ սրածայր գեպի վար կախված և պատին մեջ ամրացած քարերու վրա, որպես console էերթևի հարկը:

Փետնահարկին վրա է եղած գերեզմանը, իսկ միջին հարկին մեջ պատարագի սեղանը, ուր կա հակառակ սովորականի, փոխանակ ձախ կողմի, աշ (հարավ) կողմը խորհրդանոցը կամ սլիհի պահարանը: Ներսեն ու դրսեն ներկված ըլլալու հետք չկա ամենևին, միայն միջին հարկը գմբեթով միասին ճերմակ կրով ու գաճով ծեփված է. դարգաքանդակներ չկան, բացի սյունիներու խոյակներե. միայն ներքին մասին մեջ գետնահարկի պատուհանին խորշին մեկ կողմին վրա հարկեղած փոքր մաս մը կնշմարվի: Առեղծված է վերնահարկ բարձրանալու սանդուխը, ոչ մի տեղ հետք ու նշան չկա սանդուխ եղած ըլլալուն: Վերնահարկի մտից գուռն ալ բացված է հարավային կողմը ճիշտ գետնահարկին դասն ուղղությամբ, նշմարելի է առջևի մի փոքրիկ քառակուսի բլաթֆուրմ և ուրիշ ոչինչ: Փոքրիկ գմբեթին արևմտյան հյուսիսային մեկ մասը կանգուն է կոնաձև ծածկով, միջին հարկեն մնացած են սրբատաշ քարերը արևելյան կողմեն, իսկ վարի գետնահարկը հյուսիսային կողմեն ունի քանի մը կամարախորշեր կիսեղծ մնացած, ուրիշ ամեն տեղեր արտաքուստ մերկացած են սրբատաշ քարերեն, արևմտյան կողմը

* Այս շինության ամբողջ նկարագիրը պետք է անհեղձ մանրամասն կերպով շինված հատակագծեն և պատկերներեն, այստեղ կնշանակեմ միայն ինչ որ չէ կարելի ցույց տալ հատակագծերուն և պատկերներուն վրա:

սկսյալ հարաւի դռան մոտի սյունեն բոլորովին փլած է և շատ մոտալուտ է բոլորովին կործանման վտանգը: Շուրջը շինութեան հետքեր չեն մնացած, ամեն բան անհայտացած է և եղած է վարուցանքի տեղ, արտեր ու կմշակվի այժմ ցորեն և գարի:

Հովվի եկեղեցիեն ուղիղ գծով դեպի հարավ 500 քայլի վրա ինկած կան կրաշաղախ բեկորներ, որոնք ցույց կուտան թե եկեղեցիի մը կամ մատուռի մը փլատակներ են, պատի սրբատաշ քարերու վրա տակավին մնացած կա արտաքին որմասյան մը մնացորդները:

Նկ. 162. Անիի հյուսիսային պարիսպները ավազ դռան մոտ

րու կիսովը. մյուս մասերը փլած են բոլորովին: Փլատակների մեծութունը և տեղին ընդարձակութունը ենթադրել կուտա, որ այս բաղնիքը ունեցեր է ավելի քան տասներկու սենյակ համաշափորեն դրված հարավային կողմն ալ հյուսիսային կողմի սենյակներուն: Կանգուն մնացած արտաքին պատին վրա արձանագրութեան և քանդակներու հետքեր չկան. միայն հյուսիս արևմտյան կողմը ընկած բեկորներեն մեկուն մի քարին վրա 15 սմ. մեծութեամբ փորագրված կա այս ձևով (չ) տառ մը:

Պեղումները գուցե տան մեզի շատ մանրամասնութուններ այս շինութեան մասին: Մի տարօրինակ երկվույթ կա այս կողմերը, որ մինչև այսօր ոչ ոքի ուշադրութունը չէ գրաված, սկսված նախապես նկարագրածը շիրիմեն մինչև պարիսպները և երկու կողմին վրա դեպի արևելք մինչև խաչի ձորը, դեպի արևմուտք մինչև Անիի դուղը (ասկե անդին չեմ քննած), բացի զանազան մեծ ու փոքր ավերակներ ու փլատակներ պարունակող բլուրներեն կան մեծ քանակութեամբ պատեր կամ պարիսպներ, ոմանք մինչև 7—8 հարյուր քայլ երկայնութեամբ պարիսպներու մնացորդներ հողին տակ ծածկված, հակառակ երկար դարեր մարդկեով վարուցանք անելուն դարձյալ զգալի կերպով մնացեր են հետքերը. երբեմն տեղեր, մասնավորապես պարիսպի մոտերը սկսյալ Հովվի եկեղեցիեն այնպես որոշ ձևեր ստացած են պարիսպներու ուղղութիւնները, զորս կարելի է կես առ կես շափել, զանազանել և որոշել յու-

Այս բեկորներեն դեպի արևմուտք ավազ դռան զուգ աշտարակներու ուղղակի գիմացը, կա մի մեծ փլատակ կարևոր շինութիւն մը, որուն հյուսիսային պատին մեկ մասը տակավին կանգուն կը մնա: Ասիկա բաղնիք մեկ եղած պարիսպնէ դուրս և բավական խաշոր, որ մեկ կարգի վրա ունեցեր է (հյուսիսային կողմն) հինգ գմբեթավոր սենյակ արևմուտքեն արևելք երկընցած, արևելյան ծայրին վրա մի սենյակ կամարակապ սենյակներուն երկուքը արևելյան կողմնէն դեռ կանգուն են իրենց հյուսիսային որմակամարներով և գմբեթնե-

րաքանչյուրին սահմանները: Ասոնք ի հարկե ամբողջներ չէին, և ոչ ալ շինութեանց պատեր: Ապահովարար ատոնք եղեր են այդ ստաններու և պողատու պարտեզներու շրջափակ պարիսպներ: Անիի շին ժամանակ որ ատառ ջուր կար, և այդ ջուրին ճանապարհը կանցներ այդ տեղերով, անպատճառ պետք էր որ օգտվին այդ ջուրի առատութիւնն: Արձանագրութեանց մեջ բազմաթիվ են Գլիձորի մեջ և պարիսպներուն տակ խրամատները ջուրով լեցուն ըլլալուն վկայութիւնները, նույնիսկ պարտեզներ և ջրաղացներ կան հիշատակված Գլիձորին կողմերը, ուր այժմ բոլորովին չոր է, միայն գարնան մի քիչ խոնավութիւն կգտնվի: Սակայն վերջերս Անիի Մայր եկեղեցիով մոտ գտնված արձանագրութիւն մը, որուն մեջ կհիշատակվի Պահեզ մի կարուց դռան մոտ լիովին կապացուցանե իմ ենթադրութիւններս, որ քաղաքը շրջապատված է եղեր ընդարձակ տարածութեան վրա (հյուսիսն) բազմաթիվ պարտեզներով:

Հետաքրքիր այցելութիւն համար շատ դուրսին է տեսնել այս մրգաստաններու կամ այգիներու սահմանները:

Պարիսպներեն դուրս նկարագրված բաղնիքին հյուսիսային պատին ուղղութեամբ կտեսնվի զլլատուր պարիսպներեն մեկը, որը բաղնիքնէն դեպի արևելք երկընցալով ավելի քան 250 քայլ կդառնա ուղղանկուն ձևով դեպի հարավ, իսկ բաղնիքնէն դեպի արևմուտք ալ դար-

Այս և ուրիշ պատր ուղիղ գծի վրա դեպի արևմուտք 300 քաջ Երկարելեն հետո, կոր գծով մը կշեղվի դեպի հյուսիս-արևմուտք և կընդհատվի հյուսիսեն հարավ երկընցող ուրիշ պատի մը վրա: Այս վերջինս մինչև 800 քաջ Երբեմն ուղիղ դեպի հարավ և հետո զանազան բեկբեկումներով և շեղումներով դեպի հարավ արևելք կհասնի մինչև բաղնիքեն 250 քաջ վարեն դեպի հարավ ուղղանկյուն գծով մեկնող պատին, այնպես որ քաղնիքը կգտնվի այս շրջափակին մեջ հյուսիսային պատով միայն հավասար այս պարիսպին, և կներկայացնե գոնե առաջիմ ըստ երևույթին, մեկ այգի կամ պարտեզ: Հիշված երկու ծայրերը իրար միանալեն հետո երկար շարքը վերստին կանցնի և կշարունակվի դեպի արևելք խիստ երկար գծով մը. այս երկար գծին զուգահեռական դեպի հարավ պարիսպին կողմին վրա 50—60 քաջ հեռավորություն կձգվի մի ուրիշ երկար գիծ, որը մեկ ծայրով կհասնի Անիի ավազ դռան, հիմնական ճանապարհին եզերքը, իսկ մյուսը զանազան շեղումներով, կերթա դեպի արևելք՝ տեղ տեղ իր հետ միացնելով հակառակ կողմերե եկող պարիսպներու ծայրերը:

Ավազ դռնեն դեպի արևելք, պարիսպեն 300 քաջ դեպի հյուսիս, կա ի միջի այլոց մի կրաշաղախ բեկորներու կույտ, հավանականաբար մի եկեղեցիի, ասոր մոտեն դեպի հյուսիս և արևելք վերին աստիճանի սարք են պարիսպներու բաժանումները. այնպես որ զուգահեռավորներ ստիպված են եղեր այդ գեղեցիկ բառակուտի շրջանակներեն առանց դուրս ելլելու մշակել միայն անոնց մեջը: Եստ տեղեր պարզապես առանձին արտերու սահմաններ եղեր են այս փրատակները, ինչպես ի հնումն պարտեզներու: Այս սահմանին վրա, այսինքն ավազ դռան ճանապարհին դեպի արևելք, մինչև Դվինի դռան դիմացը, 15-են ավելի մեծ ու փոքր թուրքներ կան՝ փրատակ շինություններ ծածկող, նաև մեծ ու փոքր տապանաքարեր տեղ տեղ: Ինչպես կերևի բացի բնակությունե եղեր են նաև գերեզմանատներ այս կողմին վրա: Դեպի ավազ դուռը տանող ճանապարհին արևմտյան կողմը նույնպես կներկայացնե հետաքրքրական տեսարաններ:

Այն խաշաղախներ, որ նկարագրեցինք Հովվի եկեղեցիեն դեպի հյուսիս արևմուտք, այդ խաշաղախներն ալ մոտ հարյուր քաջ դեպի արևմուտք, կսկսի մեծ պարիսպի մը հետքը և ուղիղ դեպի հարավ շարունակվելով կուգա կհասնի մինչև այնտեղը, ուր նկարագրեցի բաղնիքին հյուսիսային պատին հավասարությունը անցնող պատը, որը շարունակվելով դեպի արևմուտք և հետո քիչ շեղվելով դեպի հյուսիս կմիանար ուրիշ պատի մը. բաղնիքին պատի շեղումը քիչ մը ևս երկարելով կուգա կմիանա այս վերջինին, այս վերջին երկար պարիսպը հաղիվ քանի մը քաջ անցած բաղնիքի ուղիղ արևմտյան գծեն 25—30 մետր երկարությամբ, կշեղվի դեպի արևելք և այնուհետև գրեթե ուղիղ գծով կերթա կհասնի մինչև Կարուց դռան անմիջապես արևմուտքը գտնվող փոքր բուրգին առջև և այնտեղ կվերջանա հետքը: Այս վերջին շեղումեն հետո այլևս խիստ որոշ է բավականին զորեղ շրջապարիսպ մը ըլլալը. տեղ տեղ հաստությունը նշմարելի է ավելի քան 1½ մետր, ուղիղ գծեն ունի թեթև կորացումներ, միայն մի տեղ պարիսպներեն 150 մետր հեռավորության վրա նկատելի

է բեկում մը դեպի արևելք: Պարիսպի մոտերքը եղել են բազմաթիվ ձիթհանքեր ալ, որոնց հետքերը կմնան մինչև այժմ: Բաղնիքին ուղղությունեն դեպի հյուսիս և արևելք ուսումնասիրության կարոտ է, բայց անկից դեպի հարավ արևմուտք մինչև թրքաբնակ Անիի գերեզմանոցը և անկից ուղիղ հարավ Անի գյուղը և Ծաղկոցաձորն ու Իգաձորը բազմաթիվ նշաններ կան կրկին այգեստաններու պարիսպներու: Անի գյուղի սահմանը անցնելով դեպի հարավ կսկսի ընդարձակ հասարակաց գերեզմանատունը, ուր անհամար հասարակ ժողովրդին տապանաքարերեն զատ տակավին կանգուն, կիսականգուն կամ հիմնահատակ կմնան շքեղ դամբարաններ, որոնց բացի մեկ հատեն մյուսներուն տվ և ինչ ըլլալը հայտնի չէ: Կարուց դռան փոքր բուրգի ծայրեն սկսելով մասնավոր բեկբեկումներով քիչ մը դեպի հարավ արևմուտք, երբ կհասնի բաղնիքին ուղղությամբ անկյունաձև բեկում մը կուտա դեպի արևելք, դեռ քսան քաջ մնացած այս ուղղանկյան բեկումն ուրիշ մեծ պարիսպ մը կսկսի դեպի արևմուտք և թեթև մը դեպի հյուսիս շեղելով ուղիղ կերթա կհասնի մինչև թուրքաց գյուղի սահմանը: Եվ կանցնի Կիրակոս վարդապետի դամբարանի մոտով, թողնելով այս վերջինը դեպի հարավ:

Կիրակոս վարդապետի դամբարանը հաղիվ անցած կվերջանա այս պարիսպին հետքը և կսկսի մանր ու խոշոր գերեզմաններու տապանաքարերու հետքեր, խմբական գերեզմաններ, ուրկից առաջանալով կհասնինք Ծաղկոցաձորի վրա միացող փոքր ձորակի մը, որուն սկիզբն է Անի գյուղը: Այս ձորակը միանալով Ծաղկոցաձորին, մինչև Իգաձոր հասնելը կձևացնե երեք կիսաբոլոր թերակղզի:

Անի գյուղի ձորին մոտիկ կա մեծ դամբարանի մնացորդ պատ մը, որուն երկայնությունն է 2,20 մ, գրեթե նույնքան ալ բարձրությունը. սա իսկական չափը չէ, երկու քովերեն քարերը փրցված տարած է, վրան մնացած քանի մը խոշոր քարերուն սրբատաշութենեն կերևի, որ շատ խնամքով շինած մեծ շիրիմ մը կղեր է ի հնումն:

Այս պատեն դեպի արևելք նույն թերակղզիին մեծ հողին միանալու կետին վրա, 60—70 քաջ դեպի արևելք, կա խիտ գերեզմանատուն մը որձաքար տապանաքարերով, մեջը կգտնվի կրաշաղախ մեծ բեկորներ՝ առանց հայտնի ըլլալու ուրկեց ինկած ըլլալը. անպատճառ նույնպես ուրիշ դամբարանե մը դիր և արձանագրություն գտնվին: Դեպի հարավ արևելք փոքրիկ ձորակ մը անցնելուց կհասնինք երկրորդ թերակղզին, ցամաքին միացնող կետին վրա, ուր ձորի սկզբնավորությունեն քանի մը քաջ անդին դեպի հարավ, կգտնվի Կիրակոս վարդապետի կիսավեր դամբարանը՝ դեղին, կարմիր և սևտակ քարերով:

Այս դամբարանը շինված է երկհարկանի. գետնահարկի ցողովը թաղված է հողին տակ և չէ կարելի ճշտել իսկական բարձրությունը: Երկրորդ կամարակապ, հյուսիսեն հարավ ձգված, արևելքը և արևմուտքը կամրջի նման բաց է. այս հարկին մեջ հարավային պատի ներսի կողմին կամարի սկզբնավորության սուրբին շարքի արևելքեն դեպի արևմուտք համարելով չորրորդ քարին վրա դրած է Կիրակոս վարդապետի հիշատակարանը: Այս հիշատակարանին երկրորդ տողին

կարգով հինգերորդ քարին վրա կա սկսած արձանագրություն մը Ե Ջ Ր Ա հանդիպակաց կողմը կա ուրիշ խզրզված արձանագրություն «ԹՎ ՉԶԹ գիր է Վարդնայ Ումեկի որդու յիշեցէք... ԱՄ, ու ԱՄ ձեզ յիշէ»։ Հագիվ կա կարողացա այսչափ կարդալ։

Կան ուրիշ եղծված խզրզածներ անընթեռնելի, և դուցե անկարևոր։ Վերահարկը հատակին մինչև կամարին հանդիստը 150 սմ բարձրություն ունի, և բաժանված է երկու մասի, մատուռ և դավիթ, մատուռ վերջացած է կիսաբոլորակ աբսիդով մը արևելյան կողմեն, մեջտեղը կա փոքրիկ պատուհան մը վրան քանդակված փոքրիկ խաչ մը, նույնպես երկու բովերը փոքր, երկու սիրուն գեղաքանդակ խաչեր։ Խաչերը կզտնվին կիսադմբեթի սկզբնավորության վրա, պատուհանին ալ վերնակողմի կիսաբոլորակը անցած է պատին վերջավորությունը պսակող պսակեն վեր։ Սեղանին երկու բովերը կան փոքրիկ երկու խորհրդանոցներ։ Վրան ալ ծածկված կամարակապով սեղանին վրան ալ կիսադմբեթ։

Նախադավիթը երկայն է ամբողջ լայնության հավասար, իսկ լայնությունը հազիվ հասնի մեկ մետրի։

Արտաքուստ արևմտյան կողմի հյուսիսային անկյան մոտ մնացած է երկու խաչքանդակներու մնացորդ, կարմիր քարի վրա։ Արևմտյան կողմին ճակատի վրա է կամարը և ամբողջ հարավային պատին կեսը քանդակված է. չորս տեսակ քար է գործածված այս շինությունն արտաքին երեսներուն վրա, կարմիր, հողի գույն, դեղնորակ և սպիտակի մոտ դեղնագույն. ծածկը եղբի է սագաշեն։

Կամարները և ընդհանրապես ներքին երեսները շինված են սև և սևորակ քարերով։ Հանգուցյալին գերեզմանը թերևս տակն է, սակայն այժմ ոչինչ չի կարելի հասկանալ, որովհետև կիսով չափ հողով լեցված է։

Արտաքին պսակը նման է ներսի կամարներուն հանդիստը կազմող պսակներուն։ Երբեք բոլորովին վարված, մշակված, արտ եղած է, միայն արևմտյան կողմը կա թուփ մը անբնական, ուր որ դարձյալ կկարծեն շիրիմ մը ծածկված ըլլալ։

* * *

Կիրակոս վարդապետին դամբարանեն դեպի հարավ արևմուտք 60 քայլի վրա կմնա մեծ խաչքանդակ մը կրաշաղախ պատվանդանին մնացորդները և այս վերջինես ուղիղ դեպի արևմուտք կա մի ուրիշ տոհմային դամբարանի ավերակ, որուն հարավային պատը միայն կանգուն է և հյուսիսային պատը մեկ մետր միայն։

Մասնավոր ուշադրության արժանի է այս դամբարանը, որ ավելի հնագույն կերևի, քան Կիրակոս վարդապետինը։ Խիստ շատ փրկված ըլլալու համար անհնար է ճշտիվ չափել, միայն մոտավորապես չափելով տոնվազն ինչ և կես մետրեն ավելի է արևելյան կողմի ճակատը, հինգ և կեսն ավելի է հարավի ճակատը, ըստ երևույթին այս ալ եղած է կրկնահարկ, վրան մատուռով, թեև քարազերծ բեկորներ շատ թափած. մեջը անհասկանալի է առանց պեղումի, սակայն արևելյան պատին ներսի երեսի վրա մնացած կամարի

մնացորդի տրամագիծը ցույց կուտա, որ երկու մասի բաժանված է այս դամբարանը (միջնորմին ծայրը կերևի արևմտյան կողմեն), տակը եղած է հանգստարաններ, արևելյան պատի ներսի երեսի վրա (հարավակողման մասի մեջ) դեռ կերևի պատին կից կիսաբոլոր կամարով խաչքարի տեղը, որտեղին պոկեր են խաչքարը, անոր անմիջապես կից դեպի հյուսիս հազիվ մնացել է մի երկրորդ խաչքարը շրջապատող քանդակագործ մուլյուրով շրջանակի մը մնացորդը։

Չնփական համեմատությամբ կերևի, որ եղբի է այս մասին մեջ երեք մեծ խաչքար, հայտնի չէ թե մյուս մասին մեջ քանի՞ և թե վրան քանի՞ մատուռ։

Արձանագրության ոչ մի հետք, ամեն բան տարված է, թերևս դոնվի եթե փորվի ու մաքրվի, թե՛ մեջը և թե՛ շուրջը։ 30 սմ մեծությամբ փշացած քարի մը կըտորի վրա կան խոշոր տառերու մնացորդներ 5—6 հատ, բայց անվերծանելի։

Ասկե անդին դեպի արևմուտք և դեպի հարավ մինչև Մարդոցաձորի եզերքը, որուն խորությունը շուրջը շրջապատված է քարայրներով, պարզապես անհամար են այս թերակղզիի ընդարձակ տարածության վրա դամբարաններու կրաշաղախ ալյանդակված բեկորներ, շիրիմներու, խաչերու ահեղ պատվանդաններու մնացորդներ, ջարդ ու փշուր եղած գեղաքանդակ ու դարձաքանդակ խաչքարեր և զանազան ձևերով տաշված տապանաքարեր։ Այստեղ է եղած անվրեպ անեցոց հասարակաց գերեզմանատունը։

Ոչ մի տեղ քար քարի վրա չեն թողած գերեզմանակրկիտները, ամեն ուշադրության արժանի գերեզման փորած և մեջը փնտրած են, քարերը կտորտած ջարդած և մեծ ու կարևոր մասերը լիովին տարած։ Եվ մինչև այսօր ալ տակավին տանելու վրա են։ Դարձյալ Կիրակոս վարդապետի դամբարանեն հարավ արևելք, երրորդ թերակղզիին վրա, որ ամենեն փոքրն է և բլուրի մը երևույթը ունի, կա երկու դամբարան, մեկը որ ավելի դեպի արևմուտք կզտնվի բոլորովին անճանաչելի դարձած է, իսկ մյուսը, որ Բզաձորի դոնեն դեպի արևմուտք երկնցող քարաժայռը այս մասերը բաժանող ձորակին գրեթե վրան կզտնվի, քիչ դեպի արևմուտք, որով կը գտնվի Կիրակոս վարդապետի դամբարանին հարավ արևելյան կողմը, վեց և կես մետր լայն հյուսիսեն հարավ (արևելյան և արևմտյան ճակատը) ութը և կես մետր երկայն արևելքեն արևմուտք (հյուս. հարավ. ճակատ.)։ Այս դամբարանն ալ շինված է սրբատաշ քարերով երկհարկանի. տակը հանգստարան և վրան մատուռ, բայց այժմ հազիվ հիմերը գտնեն վեր մեկ մետր բարձր են։

Ինչպես հիշեցի Բզաձորի հետ միացող ձորակը կզտնվի այս դամբարանին արևելյան կողմը հազիվ հարյուր քայլ հեռու։ Այս կողմեն այս է եղած հասարակաց գերեզմանատան սահմանը։

Բացի այս ձորեն, ձորին գլուխին կերևի պարիսպ մը, որ կերկնա մինչև Կիրակոս վարդապետի դամբարանին հյուսիսային կողմեն անցնող մեծ (նկարագրածս պարիսպը և ըստ երևույթին կմիանա անոր), ինչպես կերևի հասարակաց գերեզմանատունը այս իր արևելյան կողմեն պարսպափակ էր և իր պարիսպով կզատվեր Անիի պարիսպին հյուսիսակողմը ահագին տարա-

ծութեան վրա սիրոնալ ընդարձակ մրգաստանեն և այգեստանեն: Ավագ դռան և այժմյան դեպի Ղոշավանք կամ Տայլար տանող ճանապարհին* դեպի արևելյան կողմը ի միջի այլոց ուշադրութեան արժանի երկվայթներ կան քննելի, որոնց հազիվ քանի մը բեկորներն են մնացած և մնացորդներն կերևի որ եղած են պարիսպնէս դուրս նշանավոր շինութիւններու հետքեր, և մատուցներ, տոհմային դամբարան կամ եկեղեցիներու բեկորներ, այս մասին վրա ալ թեև ոչ այնչափ խիտ, որպէս պարիսպին մեջ կերևին բազմաթիւ բնակարաններու հետքեր հազիվ հիմունքները նշմարելի: Ավագ դռան հազիվ 300 քաջլ դեպի հյուսիս, ճանապարհին, արևելյան կողմին վրա, ուշադիր պարզ նայլածքով մը կտեսնվի մեծամեծ շինութեանց հիմքեր 80—90 սմ. թանձրութեամբ, և այս տեղին կսկսի դեպի հյուսիս և դեպի արևելք խիտ շինութիւններու խումբեր տեղ տեղ զգալի կերպով բլրացած, տեղ տեղ ալ սրբատաշ քարերով շինված պատերու փլատակները մնացած հողին երեսին. այս տեղը կարծեք առանձին մի թաղ է կազմած մրգաստաններու և պարտեզներու խիտ անտառին մեջ, թաղին երկարութեամբ ճանապարհին դեպի արևելք ավելի է քան 200 քաջլ, իսկ դեպի հյուսիս՝ երկարութեամբ կանցնի 350 քաջլէն եթէ առանձին թաղ ալ չի համարվի, դռնն պետք է անվրեպ համարել իշխանական տոհմի առանձին մի սեփականութեամբ՝ բնակութեան համար բազմաթիւ շինութիւններով, որոնց մեջ կան եկեղեցիի մնացորդ, գերեզմաններ, խաչքարի պատվանդան՝ 2 մետր բարձրութեամբ տակավին կանգուն, թեև քարերը երեսնն պակաս:

Այս կետին անդին դեպի արևելք և հյուսիս ձգված ամբակուռ պատերու ու պարիսպներու շարքերը, որոնք վերին աստիճան պարզ են իրենց թանձրութեամբներով և զանազան ուղղութեաններով, նաև բազմաթիւ կրոնական և աշխարհական շինութիւններու մնացորդները մինչև Խաչի ձոր և անկեց անդին ալ մինչև Ղոշավանք, նկարագրել գրեթէ անհնար է, խնամքով պատրաստված քարտեղի մը մեջ միայն կարելի է որոշակի նկարագրել ցույց տալով ամենուն տեղը, դիրքը, միմյանցմե ունեցած հեռավորութեանները: Երբ կհաջողվի կազմել մանրամասն քարտեղ մը մեծ պարիսպներն դուրս Անիի թուրք գոյուղեն սկսյալ մինչև Ղոշավանք, առանց մոռացութեան տրվելու ամենամանր բնակութեանց հետքերը, որոնք նաև հյուսիսն ալ կհասնին գրեթէ մինչև 4 կիլոմետր հեռավորութեան, այն ատեն պարզ կտեսնվի, թե ի՞նչ ահագին քաղաք մը կար այդ ընդարձակ տարածութեան վրա դրախտանման ծաղկած այգիներով և պարտեզներով, ռոտոված հորդառատ վտակներով, որոնք այդ ամբողջ տարածութեանները ջրելէ հետո կերթային քաղաքի մեծ պարիսպներուն շուրջը բացվող խրամները լեցնելու և Գլիձորի և այլ տեղերու մեջ շինված բազմաթիւ ջրաղացներուն ևս ջուր մատակարարելու:

Գլիձոր.— Որպեսզի լիովին դադարաւար կազմվի

* Այս ճանապարհը ի հնումն ալ քաղաքին իսկական ճանապարհն է. դեպի ավագ դուռ տանող, լայնութեամբ կհասնի մոտավորապէս... մետրի, տակավին կմնան երկու կողմին վրա առանձին սեփականատերերու(?) և կամ այլ նպատակով շինված որձաքարե հաստ պատերի հետքեր:

Անիի բնական ամրութեան և անառիկութեան վրա, և դիտելով, թե ինչ խոր հետազոտութեամբ և ճարպիկ ընտրութեամբ ընտրած են տեղը իբրև մայրաքաղաք, պետք է որ անպայման ձորերը ամբողջովին քննվի այցելուներու կողմանէ:

Ախուրյանի ձորը քննելու համար հարմար է առաջին անգամ սկսել Լուսավորչի եկեղեցու ցածն, ուր անմիջապէս տակը Կեղան Կելմեղի մոտեն կսկսի մի ճանապարհ ցածանալ դեպի գետեզրը, թեև այս ճանապարհը հնում ալ դարձյալ մի ճանապարհ եղած ըլլալ կթվի, միայն մարդոց կամ գրաստներու համար, սակայն այժմ փլած քայքայված և եվրոպական կոշիկներու համար աննպաստ եղած է, եթէ այցելուն չդիտե հետաքրքրութեան համար մի քիչ զոհողութեան հանձն առնել, որովհետև թեև մի քիչ հոգնութեան և կոշիկի կորուստ կունենա, սակայն հետո կմոռանա ամեն ինչ, երբ կտեսնէ ձորին մեջ պարզվող բնական ամրութեանց հիանալի տեսարանները և բարձրաբերձ քարակտուր ապառաժներու սեպացման ահալոր բարձրութեանները:

Գլիձորը կվերջանա Լուսավորչի հարավ արևելքով և կխառնվի Ախուրյանի հետ, այս տեղ ալ նաև կվերջանա Գլիձորի հյուսիսն հարավ եկող պարիսպներուն շարքը: Լուսավորչի մոտ միայն քիչ մը տեղ դեպի արևմուտք շեղվելով, ասկեց անդին դեպի կամուրջ և Պըզ (Լայա ձորեզրի պարիսպները ընդհատ ընդհատ են շինված, ընդհանրապէս այս տեղերը կառուցված կան հարկավոր լայնութեամբ և բարձրութեամբ պարսպամասեր, որ տեղերը որ մի քիչ հնարավոր էր համարված վեր դեպի քաղաքը բարձրանալ:

Դմնա դռան անմիջապէս առջևն կսկսի Գլիձորը մոտ 50 քաջլ դեպի արևելք շարունակելն հետո (սա արդեն շարունակութեան է պարիսպներու առջև փորված խրամին) կշեղվի դեպի հարավ արևելք դանազան մանր մոտը շափով շեղումներով և բեկումներով և կհասնի մինչև Ախուրյանի ձորեզրը:

Դմնա դռան առջևն դեպի վար առաջանալով պինդ ապառաժներու մեջ երբեմն բնական և երբեմն ալ ձեռագործ բացած բավականին խոր ձորակնն, աջ թևի վրա կտեսնենք պարիսպներուն զանազան բեկումներով շեղվելը՝ դեպի հարավ արևելք և հարավ, իսկ ձախ թևին վրա՝ բնական ապառաժա թումբերը կշեղվին դեպի արևելք, որով բավականին ընդարձակ երևույթ մը կստանա այստեղ ձորամեջը՝ հանդեպ հյուսիսային պարիսպի անկյուն կազմող քառակուսի բուրգի և անկեց անդին վիշապապատ բուրգին այս ընդարձակութեան մեջ ալ, որ հազիվ հասնի 60—70 մետր լայնութեան, պակաս չեն շինութեանց հիմքերու հետքեր, բայց թե ի՞նչ շինութեաններ են անոնք,— բնակարան թե՞ ուրիշ պիտոյից հատուկ, ճշտել շատ դժվար է:

Առաջանալով հետզհետե, երբ կհասնենք վիշապապատ բուրգին դեպի հարավ արևելք գտնվող գեղեցկաշեն կարմիր քարով հյուսված շորորդ բուրգին առջև, ուր պարիսպը կսկսի դեպի ուղիղ հարավ շեղվել, և այդ բուրգին անմիջապէս կից է հարավային կողմի գաղտ դռներն մեկը, ձորին լայնութեամբ այստեղ յուր վերջին շափին հասած է և դիմացի կողմն, հյուսիս արևելքն եկող մի ուրիշ ձորն ևս կուզա կմիանա նախկինի

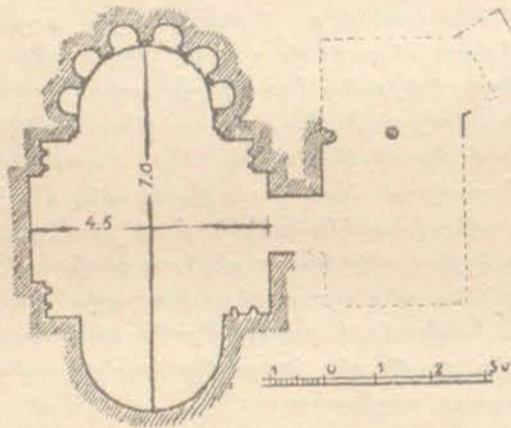
հետև դարձյալ վերածվելով մեկ ձորի՝ կշարունակվի մինչև գետը:

Սրկու ձորերու միացման կետին ճակատը, մոտ 8—10 մետր բարձրությամբ, քարակտուր բարձրություն մը կձևանա ճակատը դեպի հարավ և հարավ արևմուտք, այս (կարմիր քարե) քարակտուր բարձրության տակ շարված են զանազան քարեր և քարափոր եկեղեցիներ՝ միշտ ճակատին դեպի հարավ:

Այս քարակտուրին դեպի արևմուտք երկնցող ընդարձակության վրա, մի փոքր տարածության վրա կան աղքատիկ գերեզմանոցներ, որոնց տապանաքարերը կամ հասարակ անտաշ խոշոր քարեր են և կամ օրորոցաձև տաշված պարզ քարեր:

Հյուսիս արևելքեն առաջացող ձորին բերանը գետ Գլիձորին չի խառնված, ուշագրավ է տեսնել կարմիր քարի մեջ միակտուր փորված միջակ մեծությամբ մի

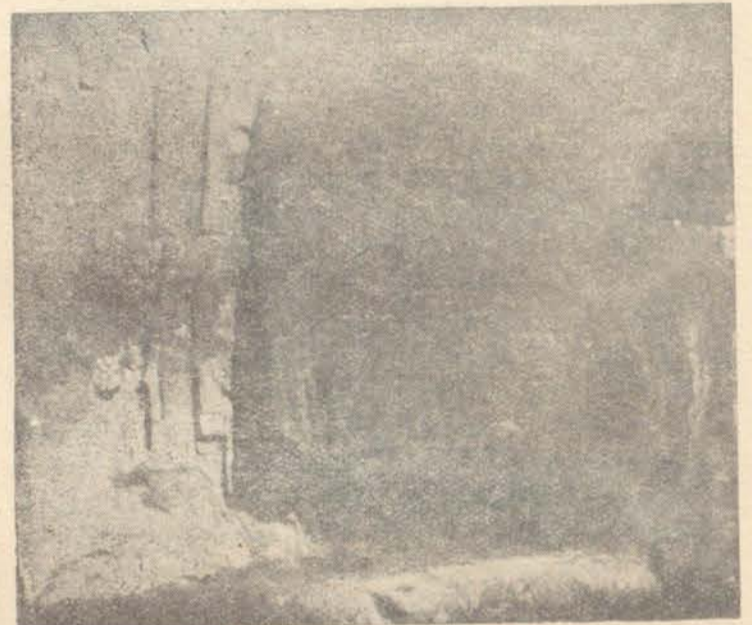
արտաբուստ ունի ըստ անեցվոց ճաշակին զույգ սյուներ երկու կողմին վրա և երեք աստիճան վրայի վրա կամար, գուցե կային քանդակներ ևս, սակայն լիովին մաշված է: Դռան բացվածքի վրա կամարին վերևը կա բոլորակ լուսամուտ մը: Եկեղեցիին կհաջորդե գավիթը եկեղեցիեն քիչ ավելի լայն, իսկ անկից կարճ, գավիթի մուտքը ևս եղած է հարավային ճակատեն, որ այժմ փլված ու բացված է ամբողջ ճակատը: Դռեն ներս բնական քարե փորված են երկու գեղեցիկ սյուներ, մինը հյուսիսային պատին կցված որմասյունն, իսկ մյուսը հարավային պատին ավելի մոտիկ՝ անջատ սյուն է, բունները ունին 55-են 60 սմ. տրամագիծ, երկու սյուները կապված են իրարու. այս բոլորակներու մեջ կնշմարվին խաչեր, վարդեր և բոլորակներ կամարով, անջատ սյունին հարավային կողմին կամարը կպած է ուղիղ պատին, հարավ արևմտյան անկյունը ունի մի

Նկ. 163. Անիի վիճափոր եկեղեցու հատակաձևը

եկեղեցի ներքին կողմեն 7 մետր երկայն, 4 1/2 մետր լայն, արևելյան և արևմտյան կողմեն կիսաբոլորակ թևեր ունի խոր, մոտավորապես երկու մետր, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերի թևերն անկյունավոր են: Արևելյան կողմի սեղանի աբսիդն ունի 2,10 մ. լայնություն, անկյունները ունին զույգ սյուներ, 1,50 մետր բարձրությամբ վրան կիսաբոլորակ աբսիդի ուղղությամբ պսակով մը, ասոր վրա կբոլորվի երեք աստիճան կամար, նույն ձևով երկաստիճան կամար քանդակված են չորս թևերու բերաններուն եղող սյուներու վրա: Արևելյան սեղանին կիսաբոլորակին վրա կարգով քանդակված են կիսաբոլորակ կատարով վեց հատ խորշեր 50 սմ. լայնքով, 120 սմ. բարձրությամբ յուրաքանչյուր խորշ իրարմե կանջատին զույգ մը կոկիկ փորված փոքր սյուներով՝ իրենց գնդաձև խոյակներով և աբսիդներով: Սեղանը մի աստիճան բարձր փորված է, քան եկեղեցիի հատակը: Արևելյան և արևմտյան աբսիդները փորված են կիսազմբեթ, իսկ միջին մասը ուղիղ կամարաձև՝ հյուսիսեն հարավ թևեկ կորուսությամբ: Այս ամենը քանդակված են խիստ նրբությամբ և ճարտարությամբ, հակառակ ժամանակի պատճառած ավերումներուն և քարին վատ տեսակին, տակավին կմնան բոլոր գծերու ճարպիկությունները և շինողներու ճաշակի զարգացումը:

Հարավային թևին վրա, կբացվի եկեղեցվո մուտքը՝ մեկ մետր լայնքով և 1,60 բարձրությամբ, մուտքը

Նկ. 164. Անիի վիճափոր եկեղեցու արևելյան մասը

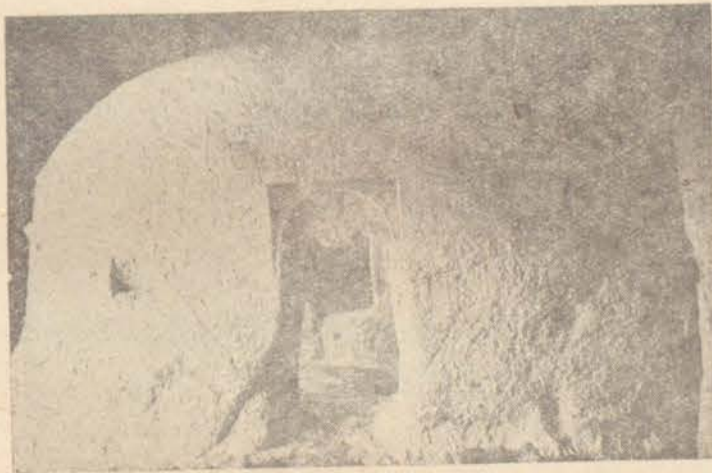
լուսամուտ, իսկ հարավ արևելյան անկյունը կա մի փոքր դուռ, ուրկից կմտնվի մի փոքր սենյակի մեջ, թերևս քահանային կամ պահապան ժամկույին հատուկ: Այս եկեղեցու առջև ալ փոքրիկ տարածություն մը կա, տափարակ և անցք կամ ճանապարհ, անոր անմիջապես առջև է ձորին խորությունը մոտ 8—10 մետր: Այս հյուսիս արևելքեն եկող ձորին երկու կողմն ալ, մինչև բարձրանալով հարթ դաշտին հասնելը, կան զանազան քարայրեր մեծ և փոքր: Գաղա դուռնեն հարավ սև ու գեղին քարերով շինված մի հիանալի բուրգի առջև արդեն ձորը սկսած է սրագազաթ խորանալ, այստեղ բարձրությունը ձորի հատակեն մինչև պարիսպի հիմը մոտ 18—20 մետր է, մեկ կողմեն Անիի բարձրավանդակը բարձրանալով և մյուս կողմեն ձորը դեպի խորը գնալով, լուսավորչի մոտ գտնվող բաղնիքի ուղղությամբ, ձորին խորությունը կհասնի գրեթե 60 մետրի: Ձորի հատակը նեղ է, իսկ վրան երկու կողմեն թեք լանջեր հակվելով այս և այն կողմը, գրեթե 100—120 մետր բացվածք ունի: Այս ձորին երկու կողմին վրա ևս կան բազմաթիվ քարայրեր, տեղ տեղ

երկու կարգ իրարու վրա, որոնց մեջ կան նաև ջրաղացներ և ձիթահանքեր, քարի մեջ փորված զույգ գերաններով (ուղիղ բաղնիքի տակը), այս ձորին ծայրը չի հասնիր մինչև Ախուրյանի եզերքը, այլ կվերջանա կուսավորիչ եկեղեցվո մոտ, կամ անկից ալ քիչ մը վար, անկից ցածը արդեն ահավոր քարձրություններ քարակտուրներ են, որոնք իսկապես անտոփղ դարձուցներ են Անին: Այդ քարակտուրները բոլորովին անմերձենալի կերպով կուգան կհասնին մինչև Կուսանաց վանքին

Նկ. 165. Սյունադարձ քարայր Անիում

ներքև, ուր գետափին կան ամենափոքրիկ երկու շինություններ, մին՝ մատուռ և մյուսը՝ որպես բնակարան՝ մեկ բաժանումով: Կուսանաց վանքի արևմտյան կողմեն միայն ճանապարհ շինված է եղեր ի հնումն քաղաք քարձրանալու՝ կամուրջեն անցնողներու համար: Կուսանաց վանքեն դեպի արևմուտք կգտնվի կամուրջը, կամուրջեն քաղաք քարձրանալու համար բացի այս գըլխավոր ճանապարհեն կան նաև ուրիշ ճանապարհներ տարբեր ուղղություններով, որոնցմե մեկը կքարձրանա միջնաբերդի ստորոտը, մյուսը կանցնի դեպի Աղջկաբերդ, հատ մը ևս կա դեպի Փրկիչի առջև գուրս եկող, որուն գոան բեկորները կան այժմ: Ախուրյանի հյուսիսային եզերքին վրա մինչև Աղջկաբերդի ժայռը ծածկը-

Նկ. 166. Անիի բնակելի այրերից մեկը

ված է խիտ քարայրներով, որոնցմե շատերը հողով ծածկված կամ փլած են, իսկ հարավային եզերքը բոլորովին սև ապառաժ և քարայրեր փորելու անհարմար ըլլալուն պատճառով բնակությունները վերը քարափի

հարթության վրա եղած է, ուր մինչև այժմ կտեսնվին թե՛ բնակությանց թողած հետքերը մինչև Աղջկաբերդի դիմաց և թե՛ ընդարձակ գերեզմանատուններ, որոնց մեջ կան արձանադրված և քանդակագործված տապանաքարեր: Կամուրջին դիմացը գտնված գերեզմանի մի քարի վրա եղած արձանագրության մը ձևեն կը հասկացվի, որ այդտեղ մինչև 16—17 դարերը բնակություն եղած ըլլա: Կամուրջին անմիջապես արևելյան կողմը անկից 50, 60 քաջ հեռավորության վրա գետափին քարձրավանդակ հարմար տեղի մը վրա կառուցված է եղեր փոքր մատուռ և քահանայից բնակարան, որոնց հետքերը կնշմարվին: 1908 թվականին հայր Միքայիլ երևան հանեց այս ավերակը և մեջը գտավ գերեզմանաքար, կարմիր քարե, օրորոցաձև քանդակված, արձանադրված կա վրան անթվական այս է հանգիստ ամիր Սարգսին:

Սկսած Աղջկաբերդի արևելյան ճակատին շուրջանակի մինչև Մաղկոցաձորի Ախուրյան խառնվելու բերանը անմերձենալի քարձրաբերձ քարածայրեր են, հողի վան տեղ տեղ վեր քարձրանալու հարմար տեղեր, սակայն այն տեղերն ալ Անիի շինությունեն ավելի կանուխ, թերևս Կամսարականներու ժամանակեն պարսպափակ եղած են, այդ հին քառակուսի բուրգերով ամբացված պարիսպներուն կարևոր մնացորդները դեռ կմնան մինչև այսօր գետին կողմեն. Աղջկաբերդի բարձունքին վրա եղած գեղնագույն քարե պարիսպները ավելի հետնագույն ժամանակի, հավանաբար ԺԳ դարու գործեր են:

Ախուրյանի վրա, Մաղկոցաձորի բերանեն սկսյալ մինչև միջնաբերդի տակ հասնելը, մարդս թե ինչ տեսակ սարսափելի քարձրություններ սուր քարակտուր քարձրությունները և նեղ անցքեր ու կիրճեր կտեսնե, այդ միայն տեսնելով կարելի է դադափար կազմել, այդ մասերը տեսնելուց միայն կարելի է հասկընալ թե ինչու Բագրատունիք Անին ընտրեցին իբրև մայրաքաղաք և անտոփղ տեղ:

Պատմությունն ալ ցույց կուտա արդեն թե ոչ մեկ ատեն Անին պատերազմով չէ ընկած, թշնամին անդոր է մնացած միշտ այդ բնական և արվեստական հրաշակերտ ամրոցին առջև, եթե իրեն օգնության չհասնեին ներքին խառնակություններ, մատնություններ և դավաճանություններ:

Միջնաբերդին սկսած Մաղկոցաձորի կողմը թեև շատ խոր և թեք զառիվայր, սակայն հնարավոր կարելի էր համարել թշնամին մոտենալու, ուստի այս կողմեն ալ երկու կարգ պարիսպներով ամրացված է եղեր մինչև Բագրատունյաց կարծեցյալ պալատը (Իշխանական կամ Պարոնաց պալատ), ուր կվերջանա հյուսիսային պարիսպներու շարքը և Իգաձորի վրայի պարսպամասը: Հազարներու կհասնին Մաղկոցաձորի մեջ երկու կողմի վրա եղած մեծ ու փոքր քարայրներու թիվը, որոնց մեջ այնպիսի ընդարձակ բնակություններ եղեր են բազմաթիվ բաժանումներով, որ այսօր 5000-և ավելի ոչխար կտեղավորվի՝ անոնց մեջ, կան շքեղ տոհմային դամբարաններ, եկեղեցիներ, մատուռներ և դեղատափոր

* Այս է հանգիստ հայրապետ Քեյխնու Քեյխա բառը թուրքերեն հեռնագույն գործածական բառ կհարձեն (գյուղապետ):

անցքեր, որոնց մեջ քանի մը կարևորներուն վրա արժե ծանոթութիւններ տալ:

1. Մեծ քարայրը.
2. Փոքր կաթողիկեով եկեղեցին.
3. Հոննցի գերեզմանը.
4. Հոննցեն դեպի հյուսիս բնակարան.
5. Անիի կողմի գետնափոր ճանապարհը:

* * *

Բազմիքին ուղղութեամբ ձորին մեջ, ցածր կգտնվի քարափոր ձիթահանքը երկու ականի, ակերն ալ փորված են իսկական քարէն. ակերուն բոժերը մոտավորապէս 7 X 7 կա, իսկ երկու կողմերը ունի սենյակներ, հարավէն երկու սենյակ, հյուսիսէն մեկ սենյակ, ասկէ վեր դեպի հյուսիս և հարավ կան քարայրեր և պատերի մնացորդներ:

Կուսավորչի առջև Տիգրանա դռան ցածր Գլիծորի մեջ, գրեթէ կուսավորչի եկեղեցիի ներքև, քանի մը մետր դեպի հարավ, Կետան Կելմազեն 20—30 քալլ դեպի արևմուտք, կա մի ընդարձակ քարայր, որ հետաքրքրական է իր երկհարկանի և եռահարկ կաղմվածքներով և անոնց բաժանումներուն մեջ ընտանեկան դորժածութեան համար փորված դարակներով, պահարաններով, որոնք բավականին ճաշակավոր կերպով դասավորված են և ճաշակավոր ձևերով ալ կերտված:

Խառնվելու բարձր սահանքին մոտ կա մի փոքրիկ գերեզմանատուն Անիին դեռ Գլիծորը անդիի կողմը շանցած, անշուշտ ինչպէս վերևի քարայրերու վրայի գերեզմանատունը, նույնպէս ալ այս փոքր գերեզմանատունը ձորաբնակ փոքրիկ հասարակութեանց կալաւկաներ:

Ասկից պետք է հետեցնել, որ անցիք հասարակաց գերեզմանի մասին շատ հասկացողութեան շունչին առողջապահական տեսակետով, ուր որ էին իրենք, այնտեղ իրենց մոտն ալ պետք էր գտնվեր գերեզմանատունին: Այս գերեզմանին մեջ ալ կանոնավոր տաշված քար չկա, որպէս տապանաքար, բացի մի փոքրիկ օրորոցաձև քարի:

Գլիծորի վերջավորութեան վրա կուսավորչի եկեղեցին շրջապատող պարիսպէն մինչև քարափը կա մի միջակ տարածութիւն (փոքր գերեզմանէն դեպի արևմուտք), որը հավանաբար կուսավորչի արձանագրութեան մեջ ակնարկված պահեզն էր:

Այս տարածութեանը կվերջանա Կետան Կելմազի առջև պարիսպի վերջավորութեան մասով մը, որը ձգված է երկու քուրզով հյուսիսէն հարավ դեպի գետափի բերանի բարձրամագակ քարաժայռի բերանը: Հյուսիսային կողմը, պարիսպի արևելքէն արևմուտք բեկումի ներքևը կգտնվի Կետան Կելմազ ըսված գետնուղին, ձերմակ փխրուն քարի մեջ փորված, որի բերանը հարավ է և մեկ մետրէն քիչ ավելի է ծակին լայնութիւնը և բարձրութիւնը և այդ շափով ալ շարունակված է. ինչ որ ալ ըլլա ժողովրդական առասպելները այս մասին, պարզ է, որ աննպատակ շինած բան չէ:

Ախուրյանի ձորը.— Ոչ միայն Անիի տակով, այլ սկսած գրեթէ Ռոշաւանքէն, Ախուրյանի ձորը երկու կողմէն ևս լեռներով ամրացած է մինչև Մաղաս բերդի սահմանները. բայց ավելի ամուր Անիի կողմն է, մանավանդ Անիի սահմանը Աղջկաբերդի ժայռով և միջնաբերդով շրջապատված, որ թերակղզի լեզվակի մը ձև ունի Անիի միջնաբերդին կպած Աղջկաբերդը:

Կուսավորչի ներքևէն մի քիչ առաջանալով գրեթէ 2—300 քալլ, անմիջապէս կտեսնվի մի պարսպի մնա-

Նկ. 167. Ախուրյանի ձորը Անիի տակ

ցորդ, այստեղ հետաքրքրական է տեսնել սեպաձև ժայռի կրճրի վրա փորված ճանապարհ երկու հատ իրարու վրա, պարսպին մնացորդը շինված է դարձյալ մասնա-

կի այնպիսի մի տեղի վրա, որ քաղաքէն եկած ջուրի հոսանքները մի տեղում մերձենալի անցք էին շինած. այդ ձորին անցքը փակելու համար է եղեր պարիսպը:

որը երբ հասեր է մի անմերձեանալի տեղի այնտեղ կրտ-
րած է և այնտեղեն կակսի ժայռին կողքին վրա ձեռա-
գործ ճանապարհը:

Այս ձեռագործ ճանապարհներեն մեկը՝ ցածինը
ուղղակի իջեր է դեպի գետեզրը, իսկ մյուսը անցնելով
վերևն, գնացեր խառնվեր է Լուսավորչի շրջափակը և
անոր ցածը եղող պարսպին մեջտեղը:

Առաջանալով քիչ մը ևս, երբ կհասնվի այնտեղ, ուր
արևմտյան կողմեն կտեսնվի միջնաբերդի պարսպին իր
ամբողջութեամբ, այնտեղ բավական է մի անգամ նայել
դեպի քաղաքի քարավանները և տեսնել մերձեանալի տեղե-
րու համար շինած զանազան երկարութեամբ պարսպ-
ներ, և անոնց մեջտեղ գտնված ճանապարհներու բա-
ժանումները, այստեղ ալ կգտնվի քաղաքեն եկող ջու-
րերեն գոյացած մի ձորակ, որուն երկու կողմին վրա
կերևան դեռ փակած պարսպներու հետքերը և շարու-
նակութունը դեպի Կուսանաց վանքի մոտերը:

Այս մասնակի ամբողջութեանը կընդհատվին, երբ
կհասնի Կուսանաց վանքեն դեպի արևելք, ուղիղ գետա-
փին վրա շինված երկու փոքրիկ շինություններու, ո-
րոնցից մեկը մատուռ է, իսկ մյուսը մի խցիկ (?), այս-
տեղ արդեն ժայռերու բարձրութունը ահալոր կերպա-
րանք կատանան և կարիք ալ չէր մնար պարսպ շինե-
լու՝ մինչև Կուսանաց վանք:

Երկու փոքրիկ շինություններն մեկուն ինչ ըլլալը
գուշակել շատ դժվար է, որովհետև որոշ ձևը այսպէս է
կարծես մի ապաստարան (մեթերիս) եղած ըլլա, իսկ
երկրորդը, արևմտյան կողմինը (երկուքին միջոցը մոտ
20 մետր) փոքրիկ մատուռ է, որուն արևելյան կողմի
անկյան քարին վրա գրված է (ես Յովանէս ծառայ...
ներքեւ կա՝ ՉՄԳ, դիմացը գրած ՉԶԷ):

Փոքր մատուռն անցած մոտ 100—150 քալ ար-
դեն կհասնի Կուսանաց վանքի տակ և աստիճանաբար
այստեղ ժայռերը կսկսեն ցածնալ. Կուսանաց վանքը,
որ շինված է սեպացած ժայռի մը գագաթը և քովերեն
մերձեանալի տեղերը վերին աստիճան ճարակութեամբ
ժայռ քարի մեծամեծ կտորներով շոր պատ շարած և
ամբացուցած են և այդ շոր ամբողջանց վրա կրկին շի-
նած են սրբատաշ քարերով պարսպ, այս պարսպը
արևելքին կշարունակվի բարձրն մինչև կամուրջ և ան-
կեց ալ թերևս մինչև Աղջկաբերդ, թեև տեղ տեղ ան-
մերձեանալի են, բայց տեղ տեղ ալ կամ նոր մերձեանալի
դարձած են և կամ այնտեղ եղած պարսպներու հետ-
քերը կորած են:

Կամուրջն դեպի քաղաք բարձրանալու ճանապար-
հը ոլորապտույտ կբարձրանա (սկսելով կամուրջն,
գալով դեպի արևելք) կհասնի մինչև Միլենց Սարգսի
դուռը, որ կգտնվի Բեխենց վանքն դեպի արևմուտք
(Միլենցի և Կուսանացի մեջտեղ գտնված պարսպը
բավականին որոշ մնացած է իր բուրգերով և դռնե-
րով):

Կամուրջն դեպի քաղաք մեկնող ճանապարհներ.—
Դուրս գալով կամուրջն մի ճանապարհ ուղղակի գնա-
ցած է գետի եզերքով, այդ ճանապարհը հասնելով թե քա-
ղաքի հետ մեծ հաղորդակցություն ունենար: Գետե-
զերքի ճանապարհը հատուկ է եղած գետեզերքով մինչև
Կարմիր վանք կամ Աղջկաբերդ գնալու: Կամուրջն դուրս

գալով այս ճանապարհը մտնելու համար պետք էր ան-
միջապես ցած իջնել կամուրջին երկհարկանի ըլլալու
պատճառով: (Այս ճանապարհին հետ կխառնվի Լուսա-
վորչի տակի վատ ճանապարհը):

Իսկ երկրորդ ճանապարհը, որ բուն քաղաքին հետ
հաղորդակցող մեծ ճանապարհն է, որով կարող էին ձի,
սալ- մարդ անարդել դնալ: Հատկապես խնամքով շին-
ված են դառնվալի կողմերը որտեղ որձաքարով հյուսել
են ամուր պատ, ճանապարհի լայնութունը առհասա-
րակ 5 մետրն պակաս չէ. այս ճանապարհը կհասնի
մինչև Բեխենց վանքի բարձրութեանը, պետք է ըսել որ
գետափի ճանապարհն ալ ոլորապտույտով կապված էր
այս ճանապարհի հետ, որը սակայն սարսափելի կեր-
պով այժմ քանդված է:

Այս ճանապարհին վրայն կմեկնի նաև մի ուրիշ
ճանապարհ նույնպես սարքված, մի քիչ դեպի արևելք
ասոր հետ գուգահեռական գնալին հետո, ավելի կարճ
ճամբով կշեղվի դեպի վեր՝ քաղաք. թերևս կհասնի
մի ուրիշ դռան, որուն հետքը այժմ կորած է:

Գետի արևմուտք, բացի գետափն անցնող ճանա-
պարհն, վրայի կողմն կանցնի մի ճանապարհ, որ
կտանի ուղղակի միջնաբերդի ներքեւ. այս տեղն կը-
րաժանվին դեպի քաղաք բարձրացող ուրիշ ճանապարհ-
ներ:

Կամուրջն դեպի արևմուտք ժայռին տակ դուրս
կուգա մի աննման աղբյուր բավական առատութեամբ,
կամուրջն հագիվ 100—120 քալ դեպի արևմուտք:
Այս աղբյուրին մոտ տեղի է ունեցեր քարափի մի ա-
հագին փլվածք, որը բոլորովին խափաներ է անցքը, և
ինչպես կերևի բավականին կանուխ ժամանակի բան է,
որովհետև քարերն մեծ մասը սկսեր են մամուռ կա-
պել: Փլվածքն դեպի արևմուտք կիսովին անաղարտ է
մնացած դարձալ որձաքար պատերով շինված դեպի
քաղաք բարձրանալու ոլորապտույտ ճանապարհը, որը
բարձրանալով կխառնվի կամուրջին բերանն սկսվող և
գետեզերն շարունակվող, բարձրաբերձ ժայռերուն վրա-
յն անցնող ճանապարհին, այս ճանապարհը իմ կար-
ծիքով ավելի հնումն նախքան մեծ կամուրջին շինվելը
գոյություն է ունեցել, երբ հունով կանցնվեր գետն,
որովհետև հունին և կղզիին անմիջապես դիմացն
կսկսի բարձրանալ. թեև հայտնի է որ կամուրջը շին-
վելն հետո ալ գործածություն մեջ էր այս ճանապար-
հը, իբր ամենակարճ ճանապարհ դեպի միջնաբերդի
մասեր և Աշոտի պարսպին մեջի մասերը բարձրանալու,
ուր կային արդեն դռներ:

Այս ճանապարհն կսկսի դարձալ բարձրագագաթ
ժայռեր, բոլորովին դանակով կտրածի նման ուղղահա-
յաց և այսպես կշարունակվի:

* * *

Ուղղալայնն դեպի արևելք միջնաբերդի տակը ե-
ղող պատերը, որոնք կերևին գետի ափն, իբրև ամբու-
թուն չեն շինված գետի կողմն, այլ վերը առանձին
իշխանական բաժինները գատելու և ուրիշ կողմերն
ապահովելու համար:

Այս վերջին ճանապարհին վերևը մյուս ճանապարհին խառնվելու տեղին վրա կա մի բուրգի մնացորդ, հավանաբար դրան բուրգերու մասերն են:

Չեռագործ ճանապարհին քիչ անցնելով, կա մի նեղ ճանապարհ ևս, սակայն այդ երևի ոչ հասարակաց, այլ մի արահետ՝ խառնվող մեծ ճանապարհին:

Երբ կհասնի միջնաբերդի վերջավորութեան ուղղութեան, ուր ջուրի եզերքով գնալ անհնար է դեպի գետը երկնցած ժայռի մը պատճառով, ուստի հարկ է այդ ժայռին բարձրանալ վերև և կրկին իջնել մյուս կողմին գետափը, այս տեղերը դժվար է կանանց համար քայլել երբ կբարձրացվի ժայռին վրա, այն ատեն կտեսնուվի, որ միջնաբերդի ժայռի եկեղեցիին տակ գտնված պարիսպը հասած է մինչև գետի եզրը, մեր անցնելու համար բարձրացած ժայռին մոտ և կպաշտպաներ այս ժայռին դեպի Աղջկաբերդը գտնված մերձենալի տեղերը, այս տեղ ալ կա մի ձեռագործ ճանապարհ, որն ընդհատված է այս պարիսպի շինութեամբ (քննելի կարևոր մասեր կան այս կողմերը):

Սույն ձեռագործ ճանապարհը Աղջկաբերդի դրան ճանապարհն է, որ ուղիղ Աղջկաբերդի դրան պարիսպին սկսած կուգա և այդ հիշյալ պատով կընդհատվի, ինչպես կերևի այդ ճանապարհը դեռ պարիսպի այդ կտորները շինված ուղիղ գետի ուղղութիւնով ժայռի բարձր եզերքին կանցնելու և կիրթար կխառնվել կամուրջին արևմտյան կողմին բարձրացող ճանապարհին: Այնուհետև երևի այդ պարիսպներով ընդհատվելին հետո, ճանապարհի ուղղութիւնը փոխած են (քննելի)*:

Ախուրյանի կողմը քաղաքին պարիսպին և դետին մեջտեղ կա մի ընդարձակ տարածութեան լանջ, որն Ախուրյանի քարափին և քաղաքի հարավային (այժմ անհայտացած պարիսպին մեջտեղ կգտնվի, քաղաքին լանջ է այս տարածութիւնը, թեք զառիվայրը և երկարութիւնը կշարունակվի մինչև Աղջկաբերդի առջևը): Ակիզբ կաննե այս տարածութիւնն ալ Լուսավորիչ եկեղեցիի հարավային կողմին, որտեղ պարսպամասը կզատե Գլիճորի բաժինը այս բաժինն, այս պարիսպին մյուս կողմը արևելքն էր, որ սկիզբ կաննե նախապես նկարագրածս ձորը իջնելու ճանապարհը:

Այս տարածութիւնը անհամեմատ ավելի շատ բան կպարունակէ իր մեջ, քան Գլիճորը: Այս մասին մեջ, ոչ միայն կան բազմաթիւ եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, այլ և շինութեանց շատ մը մնացորդներ, բացի այս, բազմաթիւ մեծ ու փոքր քարայրներով ծածկած է գրեթե ամբողջ լանջը:

Որոշակի հայտնի է, որ այս կողմն ալ եղած է երկու պարիսպ, մեկը ուղղակի գետի ընթացքով քարածայռին եզերքին է անցած, որուն շարքին մեջ կգտնվի Միլենցի դուռը, իսկ մյուսը, ըստ երևույթին Լուսավորիչը առանձնացնող սեփական շրջափակին հետ կապ ունենալով շարունակված է Փրկիչի, Մայր եկեղեցիի,

* Աշտի ընտրած մասը, որ մի քիչ տեղ միայն պարիսպ ունի, այդքան էլ քաղաքն էր, որովհետև այդ մասը իսկապես բոլորովին անտիկ է, մինչև իսկ առանց կողմնակի պարիսպներու ալ ոեւ կերպով անհնար է եղած թշնամուն մտնելու, բացի այն մասն, որ տրդին պարսպափակ ըրած է:

Մզկիթի հարավակողմերով և անցած միջնաբերդի հարավակողմը (միջնաբերդի արևելահարավի մնացորդ բուրգը այս պարիսպին կպատկանի):

Լուսավորչին անցնելով անմիջապես արևմուտք, կսկսին քարայրները, քարայրներուն առջև կտեսնուվին խոշոր տապանաքարեր, որոնք կտպացուցանեն այս տեղերու ալ խիտ բազմամարդութիւնը, մինչդեռ մեկ հարացքով կկարծվի, թե այդ մասերը միշտ անբնակ եղած են, ընդհակառակը խոր քննութեամբ կտեսնվի շատ բաներ այս անբնակ կարծված մասերուն մեջ:

Այս մասին առաջանալով կտեսնենք, այն ձորին գլուխը և պարսպամասերը, որ առաջագույն նկարագրեցի, որուն տակը կգտնվի սարալանջին վրա գտնված ձեռագործ ճանապարհները թեև վերին անտեսանելի:

Այստեղ ձորին վերի բերանը բավական լայն է, սակայն բերանը ամբողջ պարսպով փակված է:

Այս ձորին արևմտյան կողմը պարսպի շարունակութեան վրա (որ շարունակութիւնն է Լուսավորչի տակ եղած պարսպամասի դեպի արևմուտք դարձած շարքին) անկյունացած տեղի մը վրա կա կցված զանազան պատեր, իբր պարսպի մաս, բայց սենյակներու նման բաժանումներով, ահա այս պարիսպներն ցած են լանջի քարափոր ձեռագործ ճանապարհները, բայց սակեց ցած ալ կրկին կան պարիսպի մնացորդներ, կրկին ժայռի վրա, դեռ գետը չհասած: Ասկեց կերևի, որ այս տեղերը ոչ թե երկու, այլ ըստ պահանջի մինչև 3—4 շարքեր եղեր են ամբողջութեամբ, միայն թե ի հարկե, ոչ միշտ շարունակված, այլ պետք չեղած տեղերը ընդհատված: Այս շինութեան մասերն դեպի արևմուտք, հազիվ թե գոյութիւն ունենար պարիսպ մինչև Կուսանաց վանքը, որովհետև այս մասին տակը կգտնվի այն ահալոր վերին վար ուղիղ կտրած ժայռերը, որոնց բարձրութիւնը բոլորովին անմատչելի դարձած է: Եթե կային ալ պատեր, այն ալ միայն վերին մարդ կամ անասուն շղորվելու ապահովութեան համար պետք էր զրված ըլլար:

Կուսանաց վանքի պատերը եկած միացած են այս բարձրաբերդ բնական ամբողջական և փակած են ձորակի նման ժայռի ճեղքվածք մը, որը կարող էր հնարավորութիւն տալ վերև բարձրանալու:

Ասկեց անդին Կուսանաց վանքը և պարիսպները և անոր շարունակութեամբ մինչև Միլենց հասնող պատերը կկազմեն ամբողջութեամբ քաղաքին և գետին մեջտեղ քաղաքին պարիսպներու մեջտեղ թողնելով ընդարձակ լանջը: Կուսանոցին սկսած մինչև միջնաբերդի արևմտյան անկյունը հասնելն է, որ խիստ բազմաբնակութիւնը զգալի է երկու պարիսպին մեջտեղ, մասնավանդ քարայրերու շատութիւնը:

Կուսանոցի հյուսիսի կողմը կամարակապի դիմաց է բնական քարածոր, որուն միջին կբարձրանար ճանապարհը քաղաք: Միլենցին անցնելին հետո այս ձորակին վերի բերանն ալ փակած է նույն պարիսպով, որ Կուսանոցը Միլենցին կկապէ:

Կուսանոցին դեպի հյուսիս մինչև քաղաքին պարիսպը հասնելը Փրկիչի մոտերքը տարածութիւնն անհամեմատ ընդարձակ է և լեցուն հին շինութեան հետքերով:

Կուսանոցի և Միլենցի միջև, ձորի բերանն սկսած:

պարիսպի կից հյուսիսի կողմին վրա կա դարձյալ մի գերեզմանատուն, որ մինչև Միլենց դուռը կհասնի:

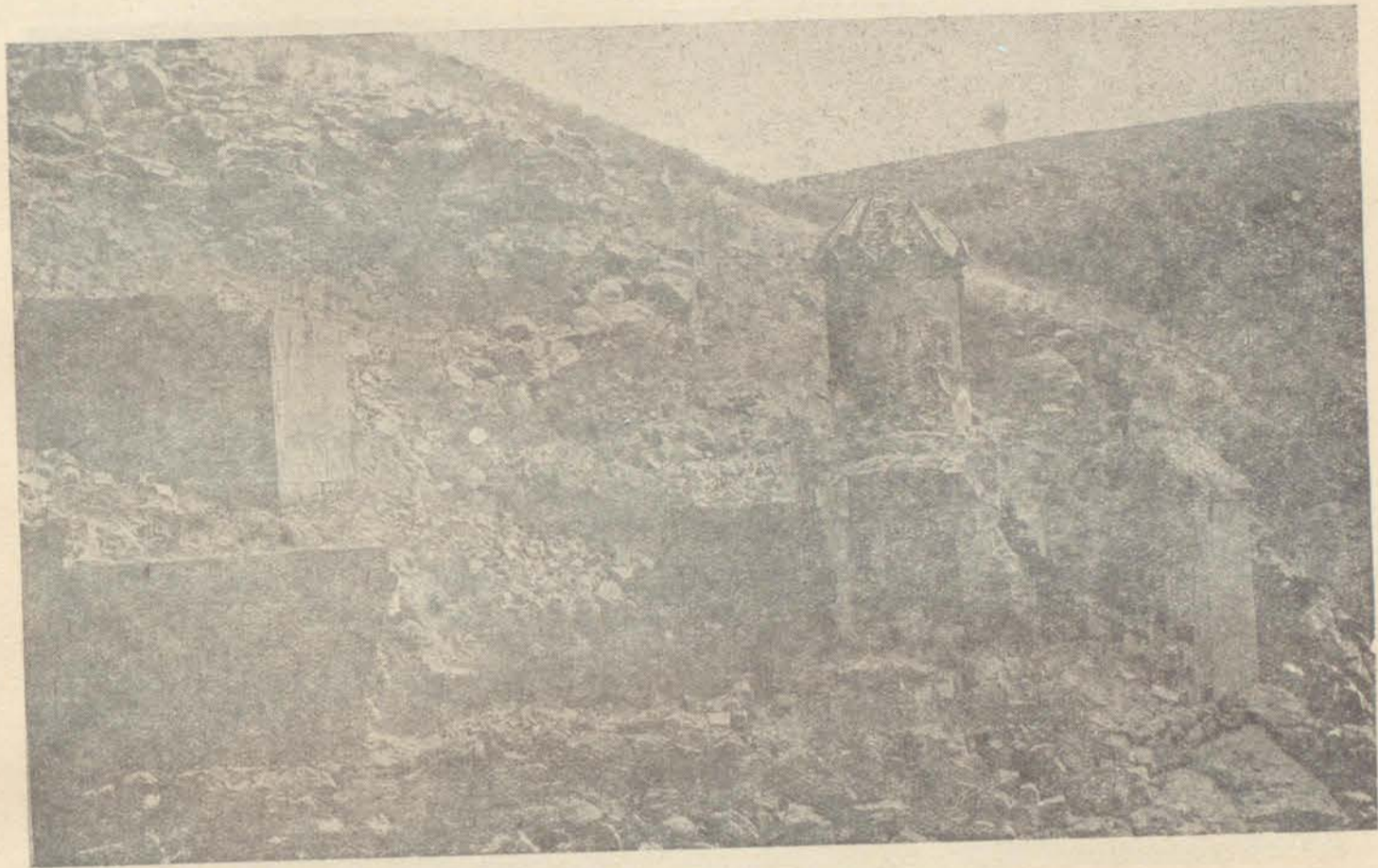
Միլենցեն դեպի արևմուտք ալ կշարունակվի գերեզմանը մինչև 30—45 քալ պարիսպի հետ միասին. ասկեց անդին այլևս հաճախ կընդհատվին պարիսպին հետքերը մինչև կամուրջին արևմտյան կողմի վեր բարձրանալու ոլորապտույտ ճանապարհի գլուխը:

Կամուրջին դեպի արևմուտք ծովող ճանապարհը

քաղաքի առաջին պարիսպեն ներս մտած է մզկիթի հետևին ձորին տակի բերանը (հարավային կողմը մզկիթին):

Միջնաբերդի տակի դուռը շհասած, 50—60 քալի վրա կա մի գերեզման ևս դետափին ժայռի եզերքին մոտ:

Կամուրջին ուղիղ գետափով դեպի արևմուտք սկսվող ճանապարհը, որ կբարձրանա ոլորապտույտ

Նկ. 168. Անիի Կուստանաց անապատը

դեպի վեր, դուրս կուգա առաջին պարիսպի շարքին վրա մզկիթի և միջնաբերդի մեջտեղի ուղղությամբ և կշեղվի հանդերից դեպի արևմուտք, ուր արդեն կբաժանվի ճանապարհը զանազան կողմերու վրա: Այս դռնեն մնացած է միայն դետափի կողմի պատը, մյուս մասերը բոլորովին փլած են, հայտնի է, որ ունեցեր է բավականին զարդարուն մուլյուրներ դռան եզերքը, որովհետև մոտը թափված քարերուն մեջ կան քանդակազարդ քարեր, որոնք նման են բավական պրոֆ. Ն. Մառի միջնաբերդի մեջ բացած Մաղկոցաձորի կողման դռան քարերու քանդակներուն:

Այս դուռն Աշոտի պարսպի սահմանին մեջ կը գտնվի, թերևս Աշոտի ժամանակին գոյություն ունեցած է: Արձանագրության հետք ամենևին չգտա: Եթե պեղված քարեր մաքրվեն, կարելի է որ դուրս գան արձանագրություններ և ուրիշ բաներ: Դռնեն դեպի հյուսիս, լանջին վրա 50—60 քալ բարձրանալով կհանդիպենք քարակույտ ավերակի մը, ուր կան շատ մը տաշած քարեր, այս նման է եկեղեցիի մը ավերակին, մոտերքը կան քանդակազարդ խաչքարեր. ի միջի այլոց կա մի սյուն 27 սմ. տրամագծով, կարմիր քարով, և նման է

եկեղեցիի ներսի որմասյունի. նաև կա մի ուրիշ մուլյուր և կա մի փոքր խաչքարի պատվանդան աստիճանավոր: Այս կույտը կգտնվի Ամենափրկիչի ավերակի ուղղությամբ, թերևս անկից ալ գլորված քարեր կգտնվին այստեղ և այս մուլյուրները այդ եկեղեցիինը ըլլան: Համենայն դեպս այս քարակույտին տակ ալ անապատան մի հին եկեղեցվո փլատակ կա պահված:

ՄԲԵՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

1909 թ. հունիս 13-ին եկա Մբեն

Այս տաճարը 7-րդ դարու Կամսարականներու գործ է: Շինված է ընդարձակ դաշտավայրի վրա, որուն շորս կողմը մեծ տարածության վրա ցրված են հին բնակչությանց և այգեստաններու հետքերը, այնքան ընդարձակ, որչափ Անին կամ անկից ավելի:

Ինչպես ուրիշ տաճարներու, նույնպես այս տաճարին ալ միճակվեր է կարևոր փոփոխությանց ենթարկվել, որոնց գլխավորապես է իմ կարծիքով արևելյան արսիդին դուրս շեշտվելը:

Արտաքուստ թեև պատերը հաճախակի նորոգության են ենթարկված, նաև արևմտյան երկու անկյուն-

ները 10—11-րդ դարերու ոճով սյունանման բոլորակ շինված են, սակայն այդ բոլոր փոփոխություններով հանդերձ, պահած է 7-րդ դարու տիպը, դռները լայն բացված. հարավեն երկու դուռ, որոնց մեկը կբացվի մեծ սյունին և սեղանին միջոցին վրա, մյուսը՝ ճիշտ մեծ սյուներուն կենտրոնին. նմանապես հյուսիսային կողման դուռը, արևմտյան դուռն ալ կենտրոնին վրա է դրած: Երբքին շորս մեծ սյուներուն խոշակները բոլոր

րովին պարզ ձևով են, և հավանական կթվի թե հետնադուռն նորոգության արդյունք են, կամարները դուռնի պատուհան և կամ սյունակամարներ ամենն ալ are plein cintre են ինչպես կտեսնվի Բագարանի տաճարին վրա: Բարձրությունը մինչև մեծ սյուներու կրկնորդ կամարին կատարը 17,25 մետր է: Բացառաբար սեղանի կիսաբոլորակին մեջ փոխանակ ըստ սովորականի մեկ պատուհանի, շինված է երեք պատու-

Նկ. 169. Մրենի տաճարի արևելյան մուտքի բարձրաքանդակները

հան* թեև հետո երեքն ալ անճաշակ կերպով փակված են: Սեղանին երկու կողմերը կան երկու սենյակներ միահարկ (?) 13-րդ դարու ճաշակով voûte d'arrête ծածկրված:

Գմբեթին կազմվածքը նման է Բագարանի գմբեթին, նախ ութանկյունիի վերածված և հետո բոլորակ կազմած:

Հարավային պատին վրա ներսեն 22—25 խաչքար շարված կա. ամենն ալ 10-րդ դարեն հետո եղած ճաշակով փորագրված:

Արտաքուստ, իբրև դարդարանք, բացի պսակն և դռների վրայի քանդակներեն առանձին ոչինչ չերևանար, խորանին կամարը անհամեմատ ցած է չորս սյուները կապող կամարներեն և այդ տարբերության մասին վրա բացված կա մի մեծ պատուհան, այս պատուհանն ալ

բացառություն է, գրեթե Բագարանեն հետո այս երկրորդն է այս ձևով:

Գմբեթին մեջ կա ութ հատ ցցուն ջիղեր, որոնք կբաժանվին կենտրոնական բոլորակն մը, և յուրաքանչյուրին վերջավորության վրա ալ կա նույնպես մեկ մեկ բոլորակ ձողերուն կրկին լայնությամբ տրամագծով:

Սեղանին տակը կամարակապ դատարկ է, թերևս եղեր է մասանց խորան: Մուտքը հայտնի չէ քանդակվածքի պատճառով, հավանական է, որ ճակատեն էր:

Կամարը նետված է հյուսիսեն հարավ: Արևմտյան դռան կիսաբոլորակի մեջ քանդակված են երկու թևավոր հրեշտակներ միմյանց քով կանգնած: Անկից վար, դռան լայն բարավորին վրա քանդակված են վեց մարդ, որոնց մեջտեղերը հավանաբար Քրիստոս, երկու քովերը դարձյալ երկու սրբոց պատկերներ Քրիստոսի պես լուսապսակ, իսկ մյուսները՝ երեքն ալ մահկանացուներ են. հարավային կողմեն առաջինը մի քիչ կնոջ նմանություն ունի, հագած ունի մի վերարկու ծալ-ծալ թավշյա

* Ետ մոտ հավանականություն կա սույն երեք պատուհանի բացառության ս. Սոֆիայեն ազդված ըլլալուն, որովհետև բյուզանդական եկեղեցիներու մեջ ալ միայն ս. Սոֆիան է, որ երեք պատուհանով է խորանը:

(?), որուն թեկերը շեփքենի նման կախ ինկած են առանց հագնելու, իսկ երկու ձեռքերը առաջ է պարզած: Այնուհետև կհաջորդեն սրբոց պատկերները, հյուսիսային ծայրը նույնպես կանգնած է մի մարդ նույն տարա-

զով ինչպես հարավայինը, դարձյալ ձեռքերը առաջ երկրեցուցած:

Արևմտյան ճակատը դարձյալ լեցված է հետնադիր խաչքարերով մեծ ու փոքր շափերով: Հյուսիսային դռան

Նկ. 170. Մբենի տաճարի արևմտյան մուտքի բարձրաքանդակները

լայն բարավորին վրա քանդակված են՝ արևելյան ծայրը մի թամբած ձի, անոր առջև մի մարդ մի քիչ ծունկ շոթելու պես ծռած, անոր առջև մի երկիսա ձեռքին բռնած մի խաչ բարձր ձողի վրա, անոր կհաջորդեն մի ու-

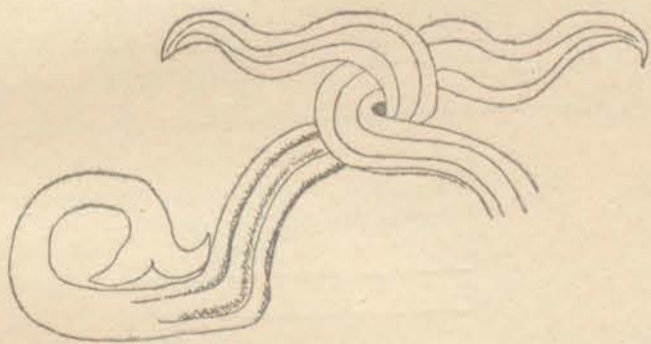
իսկ երեք պատուհանները պսակված են գեղեցիկ կարնիզով մը: Կողմնակի երկու պատուհաններու վրա դրված են իբր պսակ պոչերով իրարու փաթաթվող վիշապներ:

Վերի գմբեթին ներքևի խաչածև ֆրոնտոնները, ծածկող պսակը ևս նույնն է վարինին հետ, գմբեթն ալ նմանապես, սակայն ստորին մասերը ճոխ քանդակազարդված:

Նախապես ծածկված է եղեր տանիքը կղմինդրով, հետո կրկին նորոգության մը ժամանակ վրայեն սալաբար են շինած: Սակայն գմբեթն իր կղմինդրով անարատ պահված է:

Հարավային կողմն ալ, հետնադիր խաչքրով ծածկրված է. միջին դռան ճակատը, մինչև միջին պատուհանին տակ լիովին քանդված և վերստին շինված է, թե ինչու է այդ տարօրինակ փոփոխությունը, ոչ մի բան չի կարելի ենթադրել, այդ բանն արած կերևին հատկապես այդ մասին մեջեն մի բան վերցնելու և անհետացնելու դիտավորությունը, որովհետև բավական ընդարձակ տարածություն է, որ բռնած է այդ փոփոխված ու նորոգված մասը:

Այդ նորոգված կամ փոխած մասին վրա եղած ար-

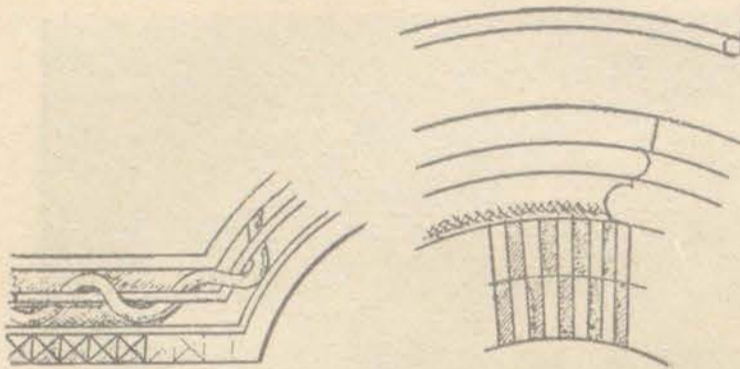

Նկ 171. Մբենի տաճարի արևելյան պատի կողմնակի պատուհանի պսակի քանդակները

րիչ մարդ դարձյալ կիսածունկ, ձեռքին բուրվառ. այնուհետև կուզա մի ծառ երեք ճյուղ՝ մեկ կողմեն, երեք՝ մյուս կողմեն:

Արևելյան կողմին անկյունավոր արսիդի պսակները ժամանակակից 7-րդ դարու ճաշակով են շինված:

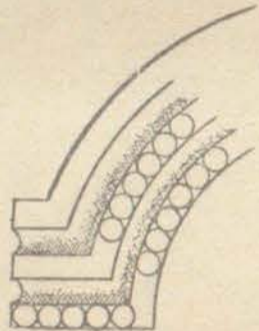
ճանապարհորդները (թվով 6 հատ) ամենն ալ 2 թվականեն հետո են պրած: Ուտի համարակարգն է, որ այդ թվականին եղիք է փոփոխութունները: Աստիճանները կորած են հողին տակ: Ներքին կամարները Մայր եկե-

Նկ. 172. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի պսակը

Նկ. 173. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի պատուհանի պսակը

ղեցիի կամարներուն նման դատարկութուններ ունեցեր են որպես պահարաններ, արևմտյան դռան ճակատն ալ մինչև վերին պատուհանը ամբողջովին ներսեն և դրսեն պատուած քանդված և վերստին շինված է, այս այն մասերն են, որ խաչքարեր են ամրացած:

Նկ. 174. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի միջին բարձր պատուհանի պսակը

Եթե կհաստատվի, որ Մրենի տաճարին արևմտյան անկյուններու սյունանման զարդերը միաժամանակ շինված են տաճարի շինութեան հետ, այն ատեն պետք է ընդունել, որ Տեկորի տաճարին արևմտյան անկյուններու նույնանման զարդերն ալ շինված են նույն ժամանակ և առաջին նորոգութեան շրջանն է Տեկորի 7-րդ դարը: Նաև այդ ձևին ծագումը պիտի համարել 7-րդ դարը՝ դեռ նոր սկսած մուսուլման գործել հայ ճարտարագիտութեան մեջ:

Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

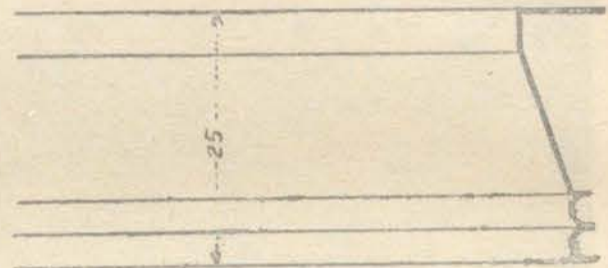
1909 թ. հունիս 2-ին Տեկորից եկա Բագարան

(Ներքին փոքր կողմնակի կամարներ ամենն ալ թեթև կերպով պայտածե են):

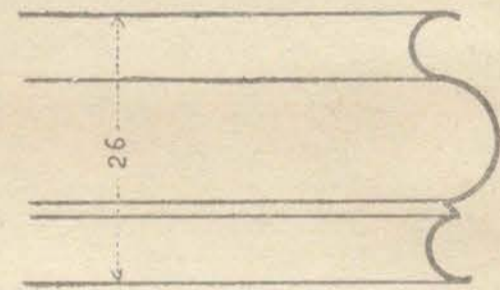
Ուրիշ պատմական պանծալի հիշատակարաններու նման այս տաճարին ալ վիճակված է անտեբուխութուն, քայքայում և կործանում:

Գմբեթը վաղուց ընկած է մեջը, պատերը թեև որոշ չափով հաստատուն, սակայն անոնք ալ հետզհետե փլանալու վրա են:

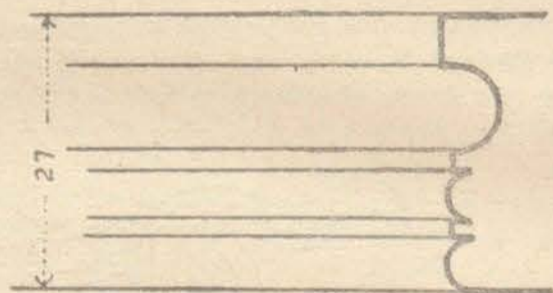
Թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ խաչածե է եկեղեցին, ներքուստ կիսաբոլորակ թևերով, իսկ արտաքուստ՝ անկյունավոր, բացի արևելյան խորանեն, մուսուլման թևերուն վրա ունի մտից դռներ, որոնց երկուքը մեծ են, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ խիստ փոքր է և մինչև այսօր դեռ վրան կմնա միակտուր քարն շինված փեղկը: Պատերեն քիչ հեռավորութեամբ զետեղված շորս մեծ մույթերը իրար միացնող բարձր և բեկյալ arc brisé կամարներուն վրա նստած է դմբեթը,

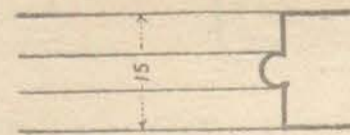
Նկ. 175. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի մույթերները

Նկ. 176. Բագարանի տաճարի արևելյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի մույթերները

Նկ. 177. Բագարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևմտյան պատուհանի մույթերները

Նկ. 178. Բագարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան պատուհանի մույթերները

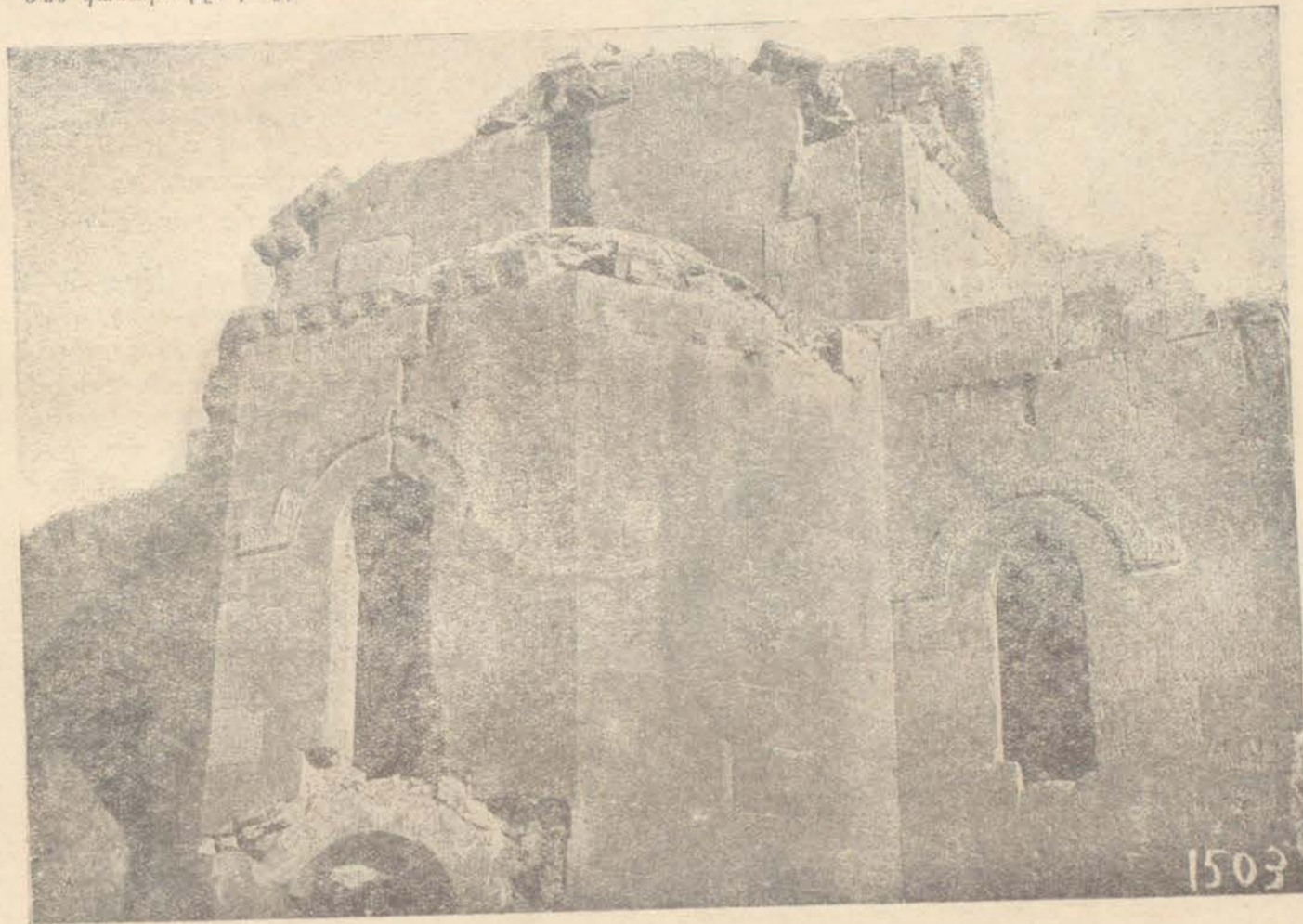
սույն շորս կամարներեն երեքը բոլորովին անվնաս պահված են: Միայն հարավային կողմի կամարը կործանված է մինչև կիսաբոլորակ թևին կամարը: Կիսա-

բոլորակ թևերուն կամարներուն շորան ալ հաստատուն
և գրեթե անվնաս պահված են, ինչպես նաև շրջապատի
բոլոր պատերը: Մասամբ վնասված և խախտված են
ներքին շոր մեծ սյուները, որոնք հաճախ ենթարկվի-
ր են նորոգություններու և այդ նորոգությանց ժամանակ
անարվեստ վարպետներու աշխատության:

Մեծ կամարները, բացի arc brisé լինելն նաև

շատ թեթև կերպով ալ հանգիստները հակված են չեպի
ներս և զգալի կերպով կցուցանեն պայտաձևի ոճը:
Կողմնակի փոքր կամարները, որոնք մեծ սյուներեն դե-
պի արտաքին պատերը ձգված են, անոնցմե ոմանց
վրա ավելի զգալի կերպով շեշտված է պայտաձևու-
թյունը:

Հայ եկեղեցիներու ընդհանուր ձևերեն բացառու-

Նկ. 179. Բագրատնի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը

թյուն կազմող հատկությունն է այս եկեղեցիին արև-
ելյան կողմեն, սեղանի կողմնակի ուղիղ պատերուն
վրա ունեցած փոքր դռները, նաև հարավային ճակատին
նույն մասին վրա արևելյան անկյունին կից մի դուռ. այս
վերջինը թեև մի քիչ սովորականի մոտ բացառություն
կհամարվի, ինչպես Մրենը և Էջմիածինը (այս վերջինին

դրություն դարձնելով առանձին խնամքով քննեցի շի-
նություն բոլոր մասերը և վերջապես մի քանի հայտնի
նշանների ալ հետեցնելով հասեր եմ հետևյալ եզրակա-
ցության:

Սկզբում այս եկեղեցին եղեր է պարզ խաչաձև, ա-
ռանց մեծ սյուներու և թևերու խորության շափը հա-
վանաբար եղեր է մինչև այսօրվան մեծ կամարներու
հանգիստներուն պրոեկցիան, ուստի բնականաբար
սյուներուն հետևի մասերը եղած էին շորս առանձին
սենյակներ՝ ինչպես Աղջկաբերդը, Հոփսիմեն և այլ
նմանօրինակ եկեղեցիներ և այդ արևելյան դռներ եթե
հետո չեն բացված, առաջին ալ կբացվեին այդ սե-
նյակներուն վրա: Շատ փնտրեցի հետքեր գտնելու հա-
մար, անոնց վերջին բացված ըլլալուն, սակայն նշա-
րելի չէր, ինչպես նաև՝ մյուս կողմերուն վրա ալ ի հը-
նումն դուռ կենալուն նշաններ նույնպես չգտա, թեև
այն տեղերուն վրա, ուր պետք է դռները գտնվեին ան-
համեմատ փոքրությամբ քարեր հաս զրգաս: Մագալս
այս ալ բավական չէ հաստատելու Ինչկիցե: Վերջապես
կամ հնում այս օրվան վիճակով է եղած և կամ թե ե-

Նկ. 180. Բագրատնի տաճարի հարավային միջին մեծ
պատուհանի պսակը

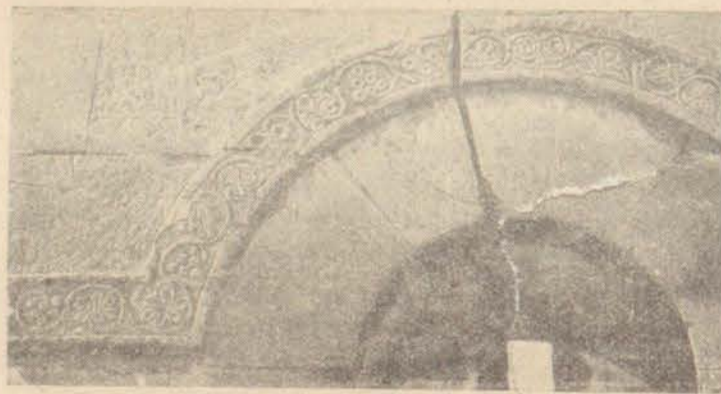
մասին դիմել առանձին աշխատությանս), սակայն արև-
ելյան կողմեն անկարելի էր, որ առանց պատճառի ու-
նենային այդ դռները, ուստի մասնավորապես ուշա-

դած փոփոխությունը այնքան խնամքով է կատարված, որ հայտնի հետք չէ մնացած: Մեծ սյուների մյուս հզված փոփոխությունները շատ պարզ են. անոնցմե դեպի պատերը ձգվող կամարները, որոնք պետք է հետևա-

Նկ. 181. Բագարանի տաճարի գմբեթակիր կամարները

գույն շինություն վերաբերին, առաջվան դոց պատերու և անանց տակ գտնված դռներու փոխարեն հավանաբար 9—10-րդ դարերու գործ կերպին իրենց ոճով և

Նկ. 182. Բագարանի տաճարի հարավային պատի պատուհաններից մեկի պակե

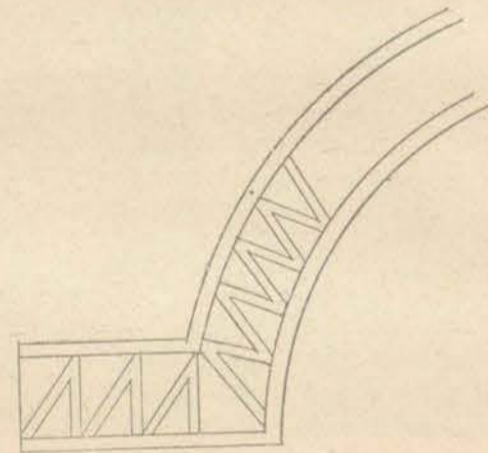
ճաշակով, ինչպես խոյակները և խարինյանները: Իսկ այդ փոքր մասերուն վրայի ծածկերը, որոնք vouite d'arrête-ով ծածկված են, անպայման 13-րդ դարն առաջ չեն կարող ըլլալ:

Հին տաճարներն գիտենք, որ արևելյան կողմը, գոնե երկու սենյակները անհրաժեշտ էին. մանավանդ

այս եկեղեցիի նման մի մեծ եկեղեցի առանց այդ կողմնակի սենյակներուն չէր կարող մնալ, այս իսկ ցույց կուտա, որ այդ սյունամեջերը առանձին սենյակներ էին՝ ներսեն և դրսեն տաճարին հետ հաղորդակցելու համար: 10-րդ դարուն, երբ առհասարակ կողմնակի սենյակները խորանավոր մատուցներու փոխարկվելու քնդհանուր սովորությունը մտավ, այս սենյակները այնքան փոքր էին, որ չէր կարելի անոնց խորան ավելցնել, ուստի այս սենյակներուն առջև արևելյան կողմեն շիներ են երկու շափավոր մեծություն մատուցներ, որոնց դռներն այժմ արտաքին դուռ կարծիքներն են:

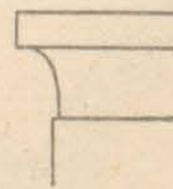
Գլխավոր կասկածը կմնա հիմա թե արդյոք այդ մատուցների շինելու ժամանակ բացվեցան այդ դռները:

Մեծ սյուներուն խոյակներն արևելյան կողմի երկուքը և անոնք արտաքին պատերուն կապող փոքր կամարներու հանդիսաները 10—12-րդ դարերու ճաշակով շինված բաներ են, հավանաբար նախնական փոփոխության ժամանակ շինված, իսկ արևմտյան կողմի երկու սյուներուն խոյակները ամենայն հավանականությամբ 13-րդ դարու վերջին մի նորոգության գործ են և

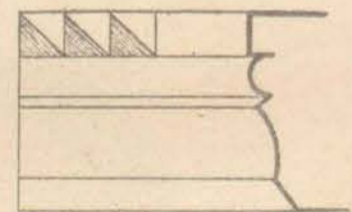

Նկ. 183. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավկողման պատուհանի պակե ընդակները

շատ անխնամ ու պարզ ձևով շինված: Դռներու և պատուհաններու կամարները ամենն ալ առհասարակ arc plein cintre են, միայն թե ոչ Տեկոթի պես ներսեն և դրսեն հավասար շափով բացվածքով, այստեղ դռները

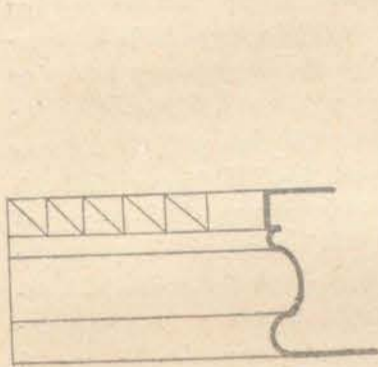
Նկ. 184. Բագարանի տաճարի բուրբ մեծ կամարների հանգրստի ձևը

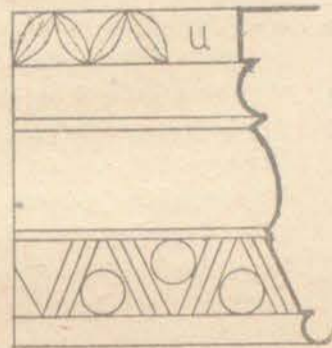
Նկ. 185. Բագարանի տաճարի արևմտյան պատի հյուսիս արևմտյան մեծ սյուն փոքր կամարի հանդիսար

խիստ քիչ լայն են ներսանց, սակայն պատուհանները անհամեմատ մեծ տարբերությամբ լայնացած և երկընցած են ներսեն:

Պատուհանները իրենց լայն բացվածքներով և զի-
րենք պակաս մուկորներով պարզապես ցույց կուտան,
որ 7-րդ դարու գործ են, և այնպես ալ մնացած, ա-
ռանց սեւ փոփոխութեան, նույնպես սեղանը պահած
էր իր 7-րդ դարու իսկական տիպը: Այլ միայն երկու
կողմէն բարձրանալու սանդուխտներ ունի, այլև մեջտե-
ղին ալ ունի՝ ինչպես Զվարթնոցը, իբրև բացառութիւն
վերջին դարերու եկեղեցիներէն (Մրենի սեղանը բայ-
րազմած է, հայտնի չէ, թէ արդո՞ր նա ալ ունի՞ր մեջ-
տեղին վերելք):

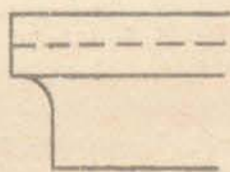
Նկ. 186. Բագարանի տաճարի
հարավ-արևելյան մեծ սյան
փոքր կամարի հանդիսող հա-
րավային պատի վրա

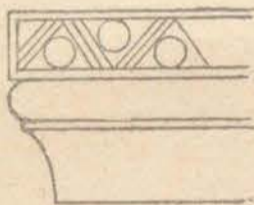
Նկ. 187. Բագարանի տաճարի
հյուսիսային պատի վրա արև-
ելյան սյան փոքր կամարի
հանդիսող

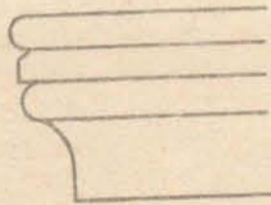
Նկ. 188. Բագարանի
տաճարի հյուսիսա-
յին պատի վրա
արևելյան սյան փո-
քր կամարի հան-
գասի տարբերու-
թյունը Ա մասի
վրա

Նկ. 189. Բագարանի տա-
ճարի արևմտյան կողմի
մեծ սյուների համանման
խոյակների ձևը

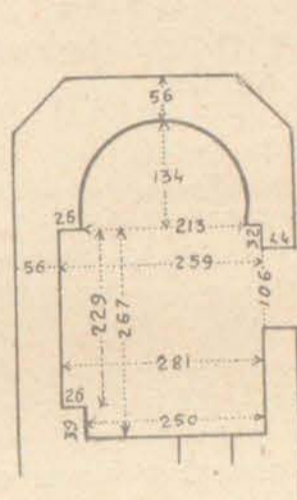
Նկ. 190. Բագարանի
տաճարի հյուսիս-արև-
ելյան մեծ սյան խոյա-
կի արևմտյան ճակատը

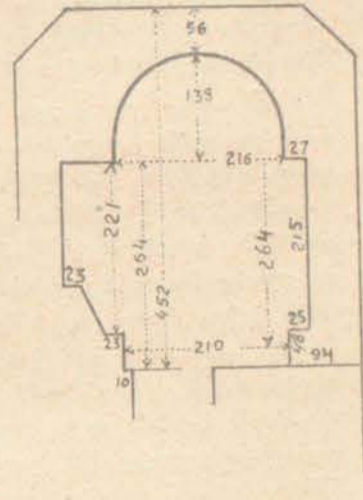
Նկ. 191. Բագարանի տա-
ճարի հյուսիս-արևելյան
մեծ սյան խոյակի մյուս
ճակատները

Տանիքը համարակի փոփոխութեանց է ենթարկ-
ված, որոնց մեջ պարզ կտեսնվի: Թե 7-րդ դարու եկե-
ղեցիները, ինչպես նաև Մրենը, Զվարթնոցը, կղմինդրով
են ծածկված: Վերջին ժամանակներ հայտնի չէ, թէ երբ
կղմինդրներու սրային կրաշաղախ քաշած և ծեփած են:
Այժմ մեծ մասամբ կմնան ծեփին տակ:

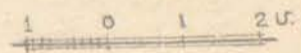
Գմբեթը գրեթե բոլորովին փլած է, միայն արտա-
քուտ մնացած շրջադաստեն կերևի, որ ավելի նման է
եղեր Տեկորի գմբեթի արտաքինին, քան ուրիշներու, ո-
րովհետև տանիքներու ամենարժար կատարներն վեր
անդամ դեռ մեկ մետր բարձրութեամբ ուղիղ քառակուսի
պատեր կան, փոխանակ անկյունավորի, ինչպես Մրենի
եկեղեցին. ասկեց կեղրակացնեմ, որ թերևս Մրենի
գմբեթին փոփոխութեան ալ հետնագույն է, և կամ գո-
նե եթե Տեկորի նման բոլորովին քառակուսի գմբեթով
չէր կազմված, գոնե բավականաչափ քառակուսի ձևով:

Նկ. 192. Բագարանի տա-
ճարի հարավային խորա-
նի հասակածեք

Նկ. 193. Բագարանի
տաճարի հյուսիսային
խորանի հասակածեք

իրև գմբեթի պատվանդան, բարձրացվել են հետո պատ-
շամ բարձրութեամբ կազմված էր անկյունավոր գրմ-
բեթը:

Գմբեթը ներքուտ ալ պահած է իր նախնական
տիպը, թեև քիչ մը ավելի մշակված ձևով, քան Տեկո-
րի գմբեթին կազմութեամբ:

Նախապես ուղիղ քառակուսի բարձրանալին հետո
լուրաքանչուր անկյուններն շեղակի նետված են փոքր
կամարներ, որոնցով ձևացեր է ներքուտ ութանկյունի
մը: Եվ ձևացյալ ութանկյունին սուր մնացած անկյուն-
ներն ավելի ևս բթացնելու համար նախապես զոյացած
ութանկյունիներուն վրա դարձյալ շեղակի ձգված են
փոքրիկ կապարիկներ, որոնցմով արդեն ձևացեր են 16
հատ բուժ անկյուններ և գրեթե բոլորակի ձև է ստա-
ցեր և անոր վրա հարմարացած է վեղարը: Հավանա-
կանաբար վեղարն ալ պետք է, որ նման ըլլա Ալամա-
նի եկեղեցիին, ավելի մշակված, քան Տեկորի գմբեթին
վեղարը գաղմը:

Գմբեթին վեղարը, ինչպես նաև կողմնակի շորս
արսիդներու ծածկերը եղած են կոնաձև: Կաթողիկեին
մասին խոսք չի կարող ըլլալ, սակայն արսիդներուն
ծածկերուն այժմյան մնացորդները թերևս ոմանց մեջ
կասկած հարուցանեն անոնց սփերիկ ըլլալուն: Սա-
կայն, այսօրվան մնացորդ սփերիկ մասերը լոկ ներ-
սանց կազմված գմբեթարդին մասերն են, և անոնց
ստորիքը շատ հեռու կմնան արտաքին որմերէն, այդ

սֆերները և մինչև արտաքին պատերուն մեջ եղած բաց միջոցը կարելի է միմիայն կոնաձև ծածկել. եթե սֆերիկ ծածկին այն ատեն բարձրությունը շատ պիտի շատնար և ծածկեր անոնց կատարին վրա գտնված պատուհանները. բացի այդ պարագան, եթե սֆերիկ շինված ըլլար, այն ատեն հարկ չիկար, որ այդքան բաց տեղ թողնուվ փոքր գմբեթարդներ ցույց տրվին արտաքուստ:

Եկեղեցիի շուրջը ամեն տեղերու պես գերեզմաններով ծածկված է, իսկ ուրիշ շինութեանց մնացորդներ չկան, բացի հարավ արևմտյան կողմը 2—300 քայլ հեռու ուրիշ եկեղեցիի մը պատերեն, որը գյուղացիք հետզհետե քանդելով տանելու վրա են:

Մտտակա շրջակայքը կան շատ մը շինութեանց հին հիմքեր, որոնք ցույց կուտան հին ժամանակ այդ տեղերու մեջ խիտ բնակչութեան գոյությունը, իսկ համեմատելով հիմքերու անհամեմատ թանձրությունը և խիստ մեծամեծ քարերով շինված ըլլալը, հայտնի կգտնուի, որ անոնք հասարակ բնակարաններ ըլլալու հիմքեր չէին, մոտ երկու մետր լայնություն ունեցող հիմքեր կան կարծր որձաքարե և հսկա քարի կտորներով հյուսված, որոնց ամեն մեկը 10—20 մարդ հազիվ կարող է շարժել և թե երբեմն այդ պատերն այնքան երկար են շարունակված, որոնք չէին կարող հասարակ տուններ ըլլալ, եթե ոչ բերդի, դոնե ապարանքներու պատեր պիտք էր որ ըլլային: Այս հետքերը բազմաթիվ են եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմի ըլրացած բարձրության վրա և անկեց վար դեպի գյուղը եկեղեցիին անջատող ձորը:

Ես չպիտի վարանեմ այս ամրակուռ շինութեանց հետքերը հեթանոսական շրջանի համարելու, որովհետև քրիստոնեական շրջանն ոչ միայն սրբատաշ քարերով բերդեր և ապարանքներ կառուցանելու սովորությունը ընդհանուր էր, այլ և քննելով կտեսնենք, որ այդ վայրերը մի ժամանակ ծառայել են քրիստոնեից համար իբրև գերեզմանատուն. այդ գերեզմանները պատահեր են սենյակներու և սրահներու մեջ և անոնց պատերին թափած մեծամեծ քարերը ծառայել են իբրև խաչարձան՝ առանց տեղերին շարժվելու, պատեն ընկած կամ հիման մեջ հախապես դրած մեծ քարի մը առջև մեռելը թաղել են և նույն քարին վրա փորագրեր են խաչեր և հիշատակարաններ, ասոնց մեջ արձանագրություններ կան, որ մինչև 12—13-րդ դարերը կհասնին:

Գյուղացիներու պատմելով այստեղերը հաճախ պատահած են հեթանոսական շրջանի հնություններ և գերեզմաններ: Այժմ Միջին Գյուղ անվանված բարձրություն վրա, նոր տներ շինելու համար հիմքեր փորելու ժամանակ գտնվել են հեթանոսական գերեզմաններ, քարե փոքրիկ կուռքերու արձաններ, սակայն դժբախտաբար փշացուցիք են:

Առաջին անթիվ մարդ երբ կմտտենա դաշտի եզերքին և դեպի Ախուրյանի ձորը կտեսնե Բագարանի ընդհանուր դիրքը, անմիջապես կըմբռնե, թե որչա՞փ զորավոր եղեր է մի ժամանակ թշնամու երկյուղը և այդ երկյուղի աղղեցություն տակ մարդիկ ինչպիսի՞ տաժանելի կյանք անցնելու կպարտավորվին:

Դաշտավայրի եզերքին մոտենալով հանկարծ կըպարզվի աչքի առջև մի ընդարձակ խոր փոս, որուն

մեջ ոչ այլ ինչ կտեսնվի, բայց եթե ահագին ապառաժներու կույտեր. բարձրաբերձ ժայռեր, խորախոր փոսեր, նեղ ու ոլորուն կիրճեր, մինչև գետին եզերքը և այսպես կտես հետիոտն ճանապարհորդի մը համար, գրեթե մի ժամ: Երկյուղը և սարսափը պարզապես բերեր ահալի ժողովուրդը խցկեր է այս ապառաժուտ քարքարուտներուն մեջ գոյություն պահպանելու համար, և զարմանալին այն է, որ այդ գոյության պահպանության համար այդ քարերուն և ապաժաններուն կյանք ու կենդանություն են տվել: Բացի դետին ջուրին քարքարուտ լանջերուն մեջն ըլսող առատ ջուրերը քաջալերություն և ուժ են ներշնչել հալածական ժողովուրդին, մեկ կողմին սկսեր են մաքրել այդ տեղերը ապառաժներին և այգիներ ու պարտեզներ տնկել ընդարձակ տարածության վրա, այնպես որ Մրենեն հետո Բագարանն է, որ պիտի մրցի իբրև Անիի բազմամբոխ ժողովուրդին մրգեղեն մատակարարող: Թե և այդ ջրային ժողովուրդին անպարտելի ուժը չէ կարողացեր ձորը, կամ ավելի ճիշտ, այդ փոսն իր լեռնացած ապառաժի կույտերին բոլորովին ազատել. դեռ ամենամեծ մասը կմնա, սակայն ինչ որ ալ ըրեր են, արդեն շատ մեծ փաստ է այդտեղ ապրող հին ժողովուրդին տոկուն ու շարքաշ կյանքին, երկրագործության և մշակություն մեջ ունեցած հմտությունն է ինչպես կըսեն ուսմկորեն, քարեն հաց հանելու հատկություններուն: Այսօր ներկա գյուղացիք հիններուն թողած պատրաստ հողերը միայն կմշակեն, այն ալ ամբողջովին մաքրել դեռ չեն կարողացած և շատ տեղեր կան ու կտեսնվին, որ ի հնումն այգիներու և պարտեզներու տեղեր են եղած: Հայտնի են անոնց պատերն ու սահմանները, սակայն կմնան խոպան, որովհետև բնական ուժ պատահարներով մեջը քարեր են թափել, կամ ուժ շինություն քանդակը և բեկորները մեջը բլրացել են:

Բագարանի փոսը հյուսիսեն հարավ երկնցած է, իսկ արևելքեն արևմուտք մի քիչ նեղ շափ ունի: Ստորոտեն կանցնի Ախուրյանը, սակայն առհասարակ ամեն տեղե դաշտավայրին անտեսանելի է այս թագրատարան փոսը մինչև եզերքին մոտենալը: Հյուսիսային կողմը կգտնվի բերդը, իսկ հարավային ծայրը՝ բարձր տեղի մը վրա ս. Թեոդորոս եկեղեցին:

Բերդը ունեցած է ի հնումն մեծ տարածությամբ որձաքարի պարիսպ, որուն մեջ շրջափակված են երեք հատ զանազան բարձրությամբ բարձր քարաժայռեր, այս շրջափակին մեջ է եղած հին քաղաքը, որուն մեջ դեռ պարզ նշմարելի են բնակությանց անթիվ հիմունքներ պինդ որձաքարով շոր շարված, և խիստ հաստ պատերով մեծամեծ շինությունց մնացորդներ անթիվ են և այսօրվան քարքարուտներու մեծ մասը բոլորովին անբնակ կերպով այդ բազմաթիվ շինությունց փլատակներն են առաջ եկած, այնպիսի խոշոր զանգվածներն հյուսված պատերը, որ ներկա ժողովուրդի համար դժվար է երեցած նույնիսկ անոք փլատակներն գոյացած քարերն իսկ տեղն շարժել: Այս փլատակներն ալ հավանորեն հին հեթանոսական շրջանի մնացած հետքեր են. որովհետև անոնց վրա քրիստոնեական շրջանը իր որոշ զրոշմը դրած է իր սրբատաշ քարերով և կրաշաղախ շինված պատերով զանազան քանդակագործությամբ:

Միջնաբերդը անվանվածը կգտնվի սույն մեծ քաղաքորմի կամ բերդի պարսպի հարավային արևմտյան կողմը երեք բարձր քարածայունքու ամենաբարձրին գագաթը:

Փոքր տարածության վրա ամբողջովին շրջապատված է եղած կոփածո քարի կրաշաղախ պատերով: և տեղ տեղ բուրգերով, մի դուռ ունեցեր է հարավային ծայրին, հյուսիսին հարավ նեղ ու երկայն դիրքով է բերդին ներսը ժայռին ձևին պատշաճելով. հյուսիսային ծայրին եղեր է շինած սր. Գեվորդ եկեղեցին. թեև բացի արևելյան պարզ պատեն ոչինչ չէ մնացած. մնացյալ մասերը ամենն ալ նոր են շինած. եկեղեցիի վրա ուշագրավ են Մրենեն բերված գեղեցիկ մանվածաճյուղ քանդակով խաչքարերը, մանավանդ դրան ճակատը դրված ճերմակ քարի վրա փորված մի ընտիր խաչքար, որ միայն հիացում կպատճառե ճարտար փորագրողին ճաշակին և հմտության վրա:

Միջնաբերդին մեջ մնացած են ապարանքի հիմերը գանազան բաժանումներով, իսկ պարիսպներն մի կիսականգուն բուրգ, կիսաբոլոր ճակատը դեպի հարավ արևմուտք. այս բուրգին յուրաքանչյուր քարին վրա կնկատվին գանազան բարձրաքանդակներ, թեև ինձի հազիվ նշմարելի եղան անոնց քանդակները. թեև տեղ տեղ կան իսկական քանդակներ:

Տեղին անհարմարության պատճառով անկարելի եղավ մանրամասն զննել. մյուս երկու բլուրներն ալ, որոնք հաջորդաբար շարված են կարծես արվեստական կերպով դեպի արևելք, անոնք ալ ունեցեր են թե իրենց առանձին շրջապարիսպները և թե մեջը եղեր են ապարանքներ, որոնց հոյակապ մնացորդներ դեռ կմնան. միջինին մեջ կան այժմ կամարակապ սենյակներու մնացորդներ:

Բերդի ուղիղ հարավային կողմը բավականին մեծ կակ մի եկեղեցի, որն որ գտնվելով իր քանդակներու ուճեն 10—11-րդ դարուն գործ պետք է ըլլա: Այս եկեղեցին շինված է ուղղակի քաղաքորմի պարիսպին կից և արևմտյան արտաք դրեթի զրված է հին պարիսպի պատին վրա:

Բերդին հարավ արևելյան կողմը Ախուրյանի մյուս ափին վրա, կա մի այլ եկեղեցի բարձր բլուրի գագաթին, որը ինձի շնորհիվ զննել տեսնելու, այդ եկեղեցին ալ ունեցեր է, համեմատելով իր մեծության, չափավոր մեծությունը շրջորմեր, շուրջը բրգաշար, որոնց մնացորդները դեռ կերևան հեռվին. եկեղեցին ուղիղակի լինելով է. բոլորակ թմբկավոր կոնաձև գմբեթով և երևույթն հայանի է, որ այդ եկեղեցին ալ չպետք է որ անցնի 11-րդ դարը:

Ռուսամասիրության ահագին նյութ կմատակարարե Բագարանին շէպի Մրեն գնալու ճանապարհին վրա անմատչելի քարածայունքու վրա և ծերպերու նման փորված քարայրերը, որոնց մասին նույնիսկ առասպելներ կան ստեղծված ժողովուրդին բերնովը. մանավանդ մեկուն համար՝ տեսնողներ հիացումով կնկարագրեն անոր մեծությունը, ընդարձակությունը և դիրքին ահավորությունը: Ցածկն հայտնի է միայն նույն քարայրին բերանը, և ձեռագործ փորված ճանապարհը ուղղահայաց կերպով կտրված ահավոր քարածայոյ

կուրծքին վրա, բայց ինձ համար գանազան պատճառներով անհնար էր մտտենալ այնտեղ:

Մինչև Մրեն հասնելը և Մրենի քարափը բարձրանալը հաճախ կտեսնվին Ախուրյանի արևմտյան կողմի սարերուն լանջերուն և բլուրներու գագաթներուն վրա անտոփի բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այնպես առանց հետաքրքրության մնացած և այնպիսի վիճակի մեջ են այսօր, որ պարզ հայտնի է, թե դարերի լիկը այստեղերը մարդկային ոտք չէ կոխած. ոչ ճանապարհ կա, ոչ մտտենալու դուրբին միջոցներ Քարերը մազլցելով միայն կարելի էր մտտենալ այդ տեղերին. կցավիժ, որ ես շունի երիտասարդական կտրով և ուժ, որպեսզի առանց այցելության շնորհիկ այդ տեղեր:

Ր Ա Գ Ն Ա Յ Ր

1909 թ. հուլիսի 16-ին եկա Բագեայր:

ԺԱ-րդ դարու հայ ճարտարապետության բոլոր բնորոշ հատկությունները իր վրա կամփոփե բուն տաճարը ս. Աստվածածին անունով: Voûte pendentif-ներու վրա անվան գմբեթը դրսանց բոլորովին բոլորչի առանց սյունի, ներսեն՝ բոլորակ և կանոնավոր վեղարով, գմբեթը կրող շորս կամուրջները թե՛ կատարին վրա թե՛ թեկում ունին, այսինքն աղեղները աչ ու ձախ տարբեր կենտրոնի առաված, և թե՛ ստորին մասը, ուր կվերջանա սյանց խոյակներուն վրա, զգալի պայտաձև թեքված են դեպի ներս: Արևելյան և արևմտյան կողմերու որմասյանց խոյակները բոլորովին տարբեր են, արևելյան կողմի խոյակներ նախնական ձևի (հայոց մեջ) moulture-ներով կաղմած է, իսկ արևմտակողմիները երկուքն ալ ստալակախոտի նմանող տաշվածք ունին, իմ կարծիքով այս վերջինները 13-րդ դարու մոտ նորոգության մը հետևանք են: Այստեղ ոչ միայն մայր տաճարի մեջ, այլ ամբողջ տաճարներուն և գավաթներուն մեջ նկատելի է մի բան, հյուսիսային կողմերը պատուհան ամենևին չունին երեք եկեղեցիներն ալ, իսկ հարավային կողմերն ալ թեև ունին, սակայն դրսի կողմի բացվածքները չափազանց նեղ են (Աստվածածնի տաճարի գմբեթը միայն բացառություն է, դրսանց համեմատաբար լայն է): ասոր պատճառը թերևս ձմեռվան սաստկությունն է: Արևմտյան մեծ գավաթին պատուհաններն ալ նույնպես 13—15 սմ. լայնություն ունին, թեև այստեղ հյուսիսային կողմն ալ պատուհան ունի երեք հատ՝ երեք որմակամարներու ներքև:

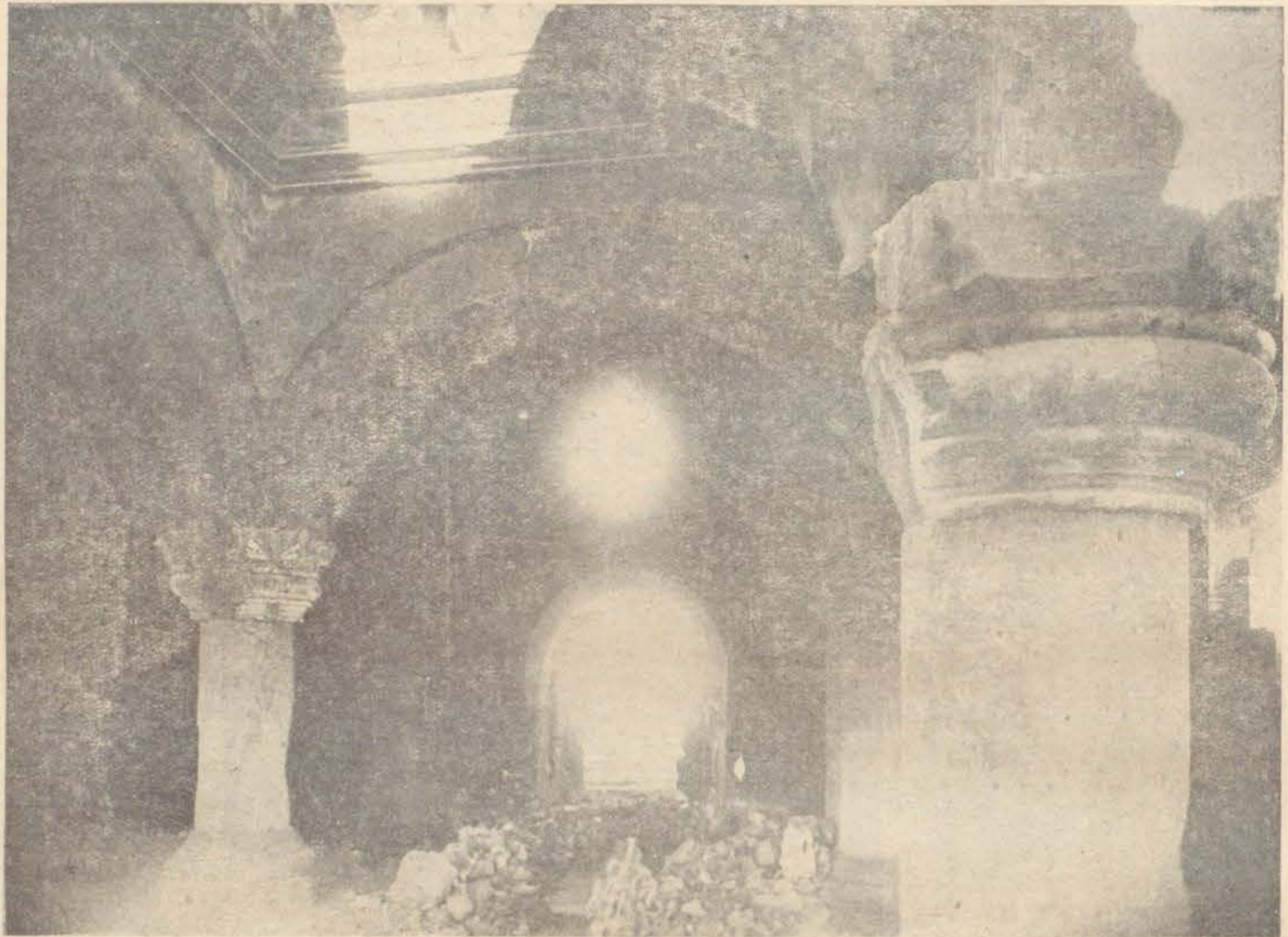
Տաճարի որմասյունները լիովին կհիշեցնեն Անիի Մայր եկեղեցվո որմասյունները՝ գրեթե նույնչափ ալ մաքուր շինված: Հատակի վրա սալերը դեռ մասամբ կմնան: Արևելյան կողմը սեղանին երկու թովերը փոքր մատուռ պահարանները երկհարկանի են. արևելյան խորանը բոլորովին քանդված է և տեղացիներու ըսելով վերջին ուս-թրքական պատերազմի ժամանակ (1878 թիվ) թնդանով ուռմբով է քանդված մեջը թուրքեր ապաստանած ըլլալուն համար:

Տաճարին դրսի ճակատներու վրա ոչինչ չերևեր գրեթե, թեև շատ պարզ շինված է, սակայն եղածն ալ ծածկված է հետնապույն գավաթներու շինությունը:

արևելյան, հյուսիս և հարավային կողմերն ունին սովորական նիշեր. կտորի պատկները անհայտ են, մեծ մասամբ շինություններով ծածկված ըլլալուն համար,

բայց մնացած մասերն ալ քանդված են:

Արևմտյան մտից դուռը, որ նույն կողմի գավիթին վրա կրացվի, զարգաքանդակներ չունի, բացի երկու

Նկ. 104, Բազնայրի մեծ եկեղեցու գավթի ներքին տեսքը

կողմին վրա կամարակիր դույզ սյուների, արտաքուստ քառակուսի է եղած՝ մուլյուրավոր բարավորով, իսկ տաճարին մեջ՝ կիսաբողոքակ վերջավորությամբ: Նմանապես հարավային դուռը:

Բազնայրի շինությանց այս կտորի մեջ ամենամեծ տեղը կրունի Աստվածածին տաճարին արևմտյան գավիթը, թե՛ մեծությամբ և թե՛ ճոխությամբ: Չեք գրեթե քառակուսի է, չորս միջին մեծ սյուներու վրա կազմված է ստալակտիտ քանդակված գմբեթ մը, իսկ մյուս մասերը զանազան ձևով առաստաղներ են: Աննման ճարտարություն շինված է գավիթի արևելյան կողմի տաճարին դռան առջևի մասի առաստաղը: Մարդ պահ մը շուգե աչքերուն հավատալ, երբ կտեսնես թե՛ զանազան դույնի քարերով, ինչպես կազմած են կամարիկներ և այդ քարերուն երբեմն լայնությունը 5—10 սմ. շանցներ, երկար շերտեր քաշված և իրարու միացուցած են կաղապարի վրա, բայց այնպիսի ճարպիկություն, որ

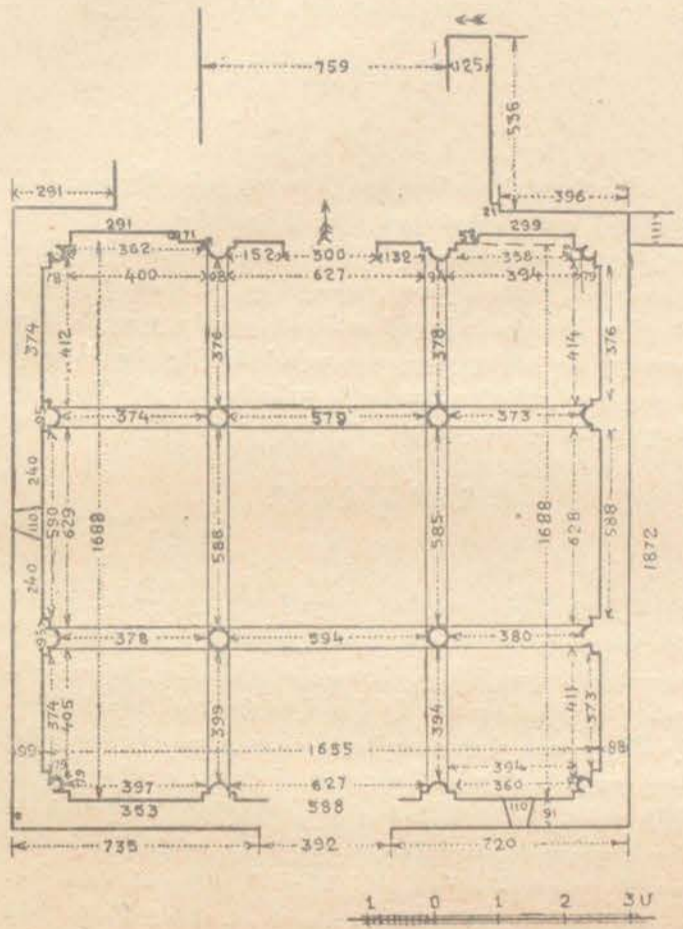
զեռ մինչև այսօր քարերուն դույներն միայն կորոշին անոնց տարբեր կտորների կազմած ըլլալը:

Այս առաստաղին երկու կողմն ալ, նույն ձևին մոտ, տարբեր դույնի քարերով կամարիկներեն կազմած, կենտրոնին վրա հարթ մակարդակ ստացած առաստաղներ են, որոնց չորս անկյունները ստալակտիտ քանդակված: Միջին մասի հյուսիսային և հարավային պատերուն, կցված առաստաղները բոլորովին հորիզոնական ձևով մոզայիկներն շինված են: Նույն ձևով են նաև արևմտյան մտից դռան վրա եղած առաստաղները, բայց ասոր երկու բովերը եղած բաժինները voûté d'arcète ծածկված են:

Այս գավիթը, բացի միջին գմբեթավոր մասեն, մնացյալ բոլոր մասերը եղեր են երկհարկանի: Արևմտյան պատին մեջեն նկատելի է սանդուխտ վեր բարձրանալու համար, սակայն մուտքը բոլորովին անհայտ է քանդվածքներու պատճառով:

Արևմտյան կողմը, բացի պատեն, ծածկը բոլորովին փլած է, սակայն մյուս մասերը մեծ մասամբ դեռ

ապահովվի մեջ են, թեև կան հարավային և հյուսիսային պատերու վրա ալ քանդվածքներ, սակայն նորոգությունը այնքան դժվար չէ:

Նկ. 195. Քաղաքի մեծ եկեղեցու զավթի հատակաձևը

ՀԱՄՓՈՐՊԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԳ ԾՈՑԱՏԵՏՐ
(Արխիվի № 33)

Օ Ր Թ Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ա

1914 հունիս 9

Օրթաքիլիսա եկեղեցվո ալժմյան անունը ս. Աստվածածին, ավանդական անունը՝ Տիրանավոր: 125 տուն բնակիչ: Գաղթականության ժամանակը՝ 1830 թ. եղել են 25 տուն: Քեֆլի գյուղը բաժանված է այս գյուղին 1862-ին՝ 20-ի չափ տուն:

Եկեղեցին հնում դուռ ունեցեր է թե՛ հարավեն և թե՛ արևմուտքեն: Ալժմյան դուռը նոր բացված է նորագույն ժամանակ գյուղացիներու ձեռքով: Հրդեհը մեծ վնաս պատճառեր է այս եկեղեցիին անհայտ ժամանակի մեջ, այժմ հետքեր կտեսնվին հարավային պատին վրա թե՛ ներսեն և թե՛ դրսեն: Պատերուն վրա վարպետներու քարտաշի նշաններ կան Բ. Գ. * այս ձևերով:

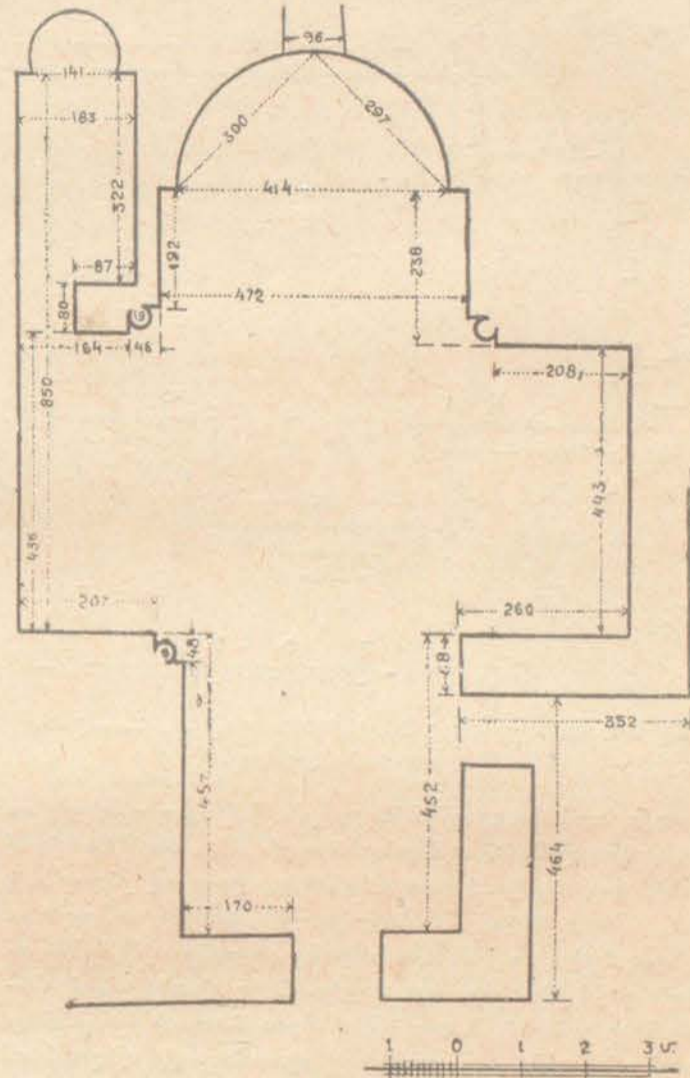
* * *

Ղ Ա Ի Լ Ի Ջ Ա Ն

1914 հունիս 18

Կամերալնի 70 տուն, իսկ իսկականը՝ 110 տուն: Սեփական եկեղեցի իրենց շինած: Գաղթած են Պաս-

կիլի ժամանակ, իսկական բնակիչ են եղեր այս գյուղացիք Կարսի մոտ Բերդիկ գյուղից, այժմ ալ գոյություն ունի այդ գյուղը:

Նկ. 196. Օրթաքիլիսայի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձևի ներքին չափերը

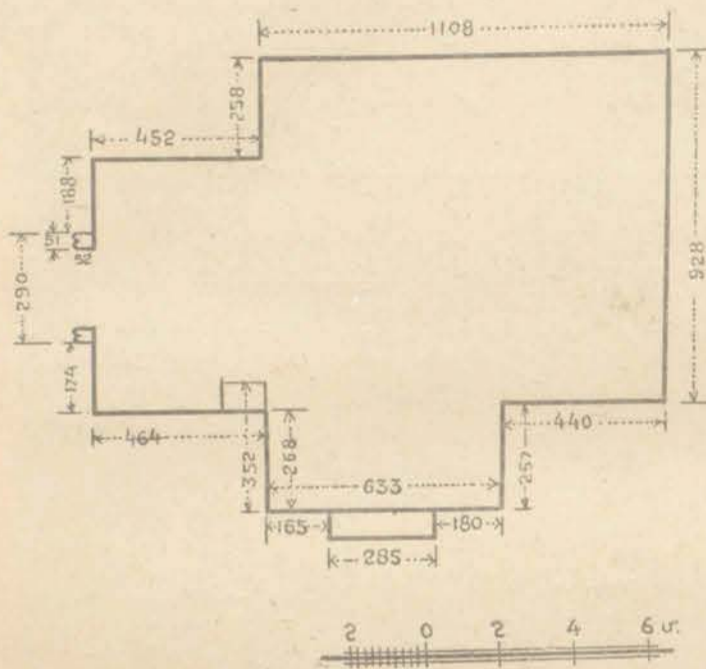
Ղուլիջանի ալժմյան գյուղն ըստ երևույթին հին ուրարտական ամրոցի մը մեջ է. գյուղի հարավային կողմեն կանցնի Մանթաշի ձորին ջուրը, այդ կողմն երևում են բարձր քարափներու հետ միաժամանակ հրակայական որձաքարն շինված պատերու մնացորդներ, այս պատերուն ներքևի քարափներեն մեկուն վրա է փորագրված բևեռագիրը՝ քարայրի մը բերանին: Այստեղ գետի հոսանքին հետ կան ջրաղացներ, որոնց այժմյան առուները շինված կերևին նույն իսկ ուրարտական շրջանեն Ղուլիջանից դեպի հարավ Ղալաիլի բերդը Մանթաշի ջրի ափին, Ղասմ Ալի գյուղից քիչ վերև:

Ղուլիջանի հյուսիս արևմտյան կողմը կիցնա Ղուռու Դերն ըսված ձորը, որ ամենայն հավանականությամբ Հառիճի արձանագրության մեջ հիշված Յամաֆ ձոր ըսվածն է:

Ղասըմ Ալի գյուղին կից, որ մոտավորապես մեկ և կես վերստ հեռու է Ղուլիջանեն, կա մի ջրաղաց, որուն ավանդական անունն է Գալի Գակիրման: Այս ջրաղացը գոյություն ունեցեր է նախքան ալժմյան գյուղացվոց

տեղն հաստատվելը հին ջրաղացի ավերակին վրա շիներ են նորը:

Ռուլիջանի մեջ նշանավոր երևույթ է բացի բևե-

Նկ. 197. Օբթաբելիսայի Աստվածածին եկեղեցու հաստակածև արտաքին շախերը

ուսակի արձանագրութենեն բաղմաթիվ քարայրերը, որոնք փորված են պինդ որձաքարի մեջ, համեմատելով Անիի քարայրերուն այս տեղիները շատ ալ՝ քնդարձակ են, ոմանք անցքի նման երկար են, ոմանք ալ լայն ու քնդարձակ փորված: Չափազանց շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, գլուղացիք միշտ վարուցանքի ժամանակ գտնում են գերեզմաններու հատուկ իրեղեններ, սակայն իրենց տպիտոթյան պատճառով ոչնչացնում են շատ կարևոր հնություններ: Մի գլուղացի ինձ բրոնզյա գոտի տվեց:

* * *

Ա Ր Ե Վ Ա Լ Ի

Հունիս 20

Արխավալի գյուղը 1886 թվի կամերալնի հաշվով 113. այժմ 210—215 տուն. գյուղին մեջ կա հին ավերակ եկեղեցի և հին գերեզմանատուն, դեպի արևելք մտակա բարձունքի մը վրա կգտնվի ուրարտական մի բերդի մնացորդ:

Այս գյուղի եկեղեցվո մեջ կա մի ձեռագիր ավետարան, որուն մեջ կան շատ մը կրոնական պատկերներ, ի միջի այլոց հետաքրքրական է մի պատկեր՝ Առաքելոց հոգեգալստյան ժողով, որուն մեջտեղը առանձին մի շրջանակի մեջ նկարված են երեք մարդ. մեկը խոզի գլուխով՝ զգեստավորված երրայական հագուստով:

Արխավալի և Հաճի խալիլի մեջտեղի հայ գյուղը, որկեց լավ կերևի Արագածը, անուն է Գիողաղերեն:

Հունիս 20-ին երեկոյան գնացի Հաճի խալիլ գյուղը, որն ունի հարյուր տուն, իսկ կամերալնի՝ 41 տուն, մեկ

եկեղեցի, ևուսավորիչ անունով, ուսումնարան շունին: Այս գյուղը նախապես կրնակվին եղեր թուրքեր, այդ պատճառով գյուղի անունը մնացեր է Հաճի խալիլ թերևս մի բեկի կամ հիմնադրի անունով:

Ա Պ Ա Ր Ա Ն

Հունիս 21

Առավոտյան ճանապարհվեցա դեպի Ապարան* և այցելեցի գյուղի արևելյան կողմի բարձր հրաբխային բլուրները, ուր կան բաղմաթիվ ուրարտական պատերու մնացորդներ, նաև շատ քարայրներ և ստորերկրյա անցքեր: Արևելյան կողմի ամենն բարձր բլուրին վրա պատերը երեք կարգ շրջադառնված են ինչպես Կարսի Քորոզլու բերդի վրա, սակայն այնտեղ հազիվ հետքերը մնացեր են պատերուն:

Ղ Ա Ր Ա Ն Լ Ո Ի Ղ

Հունիս 22-ին

Այսօր մեկնեցա դեպի Ղարանլու գյուղը. մեկ ժամեն հասա գյուղը և բարձրանալով մի կիլոմետրի շափ սարսափելի զառիվերը, հասա վանքին մոտ, խիստ սիրուն փոքրիկ մատուռ մը կա հյուսիս արևմտյան կողմը: Ինքը շատ փոքր, սակայն անպայման կառավանի 7-րդ դարուն. խիստ հետաքրքրական են քիվերը, զբմբթը ութանկյունի է, իսկ քիվը լայն վերևի ճակատի մը ներքև պարզ կիսագունդերու շարք մը ունի վերևի ճակատին զուգահեռական, իսկ ներքևի քիվերուն վրա փորագրած են բոլորակներ. մատուռի անունն է Թուխ Մանուկ: Այս մատուռի մասին տեղացիք կալատմեն առասպել մը:

Ղարանլուի արևելյան կողմի ավերակ եկեղեցին կրաշագախ պինդ մանր ու խոշոր որձաքարով է շինված:

Կամարները պուլտածե շեն, սակայն ճիշտ ձևածե, մեջը հավանորեն ծեփված է եղեր, խորանին սեղանի մասերը միայն սրբատաշ են, պատերու բարձրությունը 110-են մինչև 120 սմ: Այս վանքի անունը Մըխի վանք է, որովհետև մոտի արտի սեփականատերը Մըխե անուն ունեցեր է, իսկ հին անունը անծանոթ է:

* * *

Մ Ո Լ Լ Ա Ղ Ա Ս Ո Ի Մ

Հունիս 23

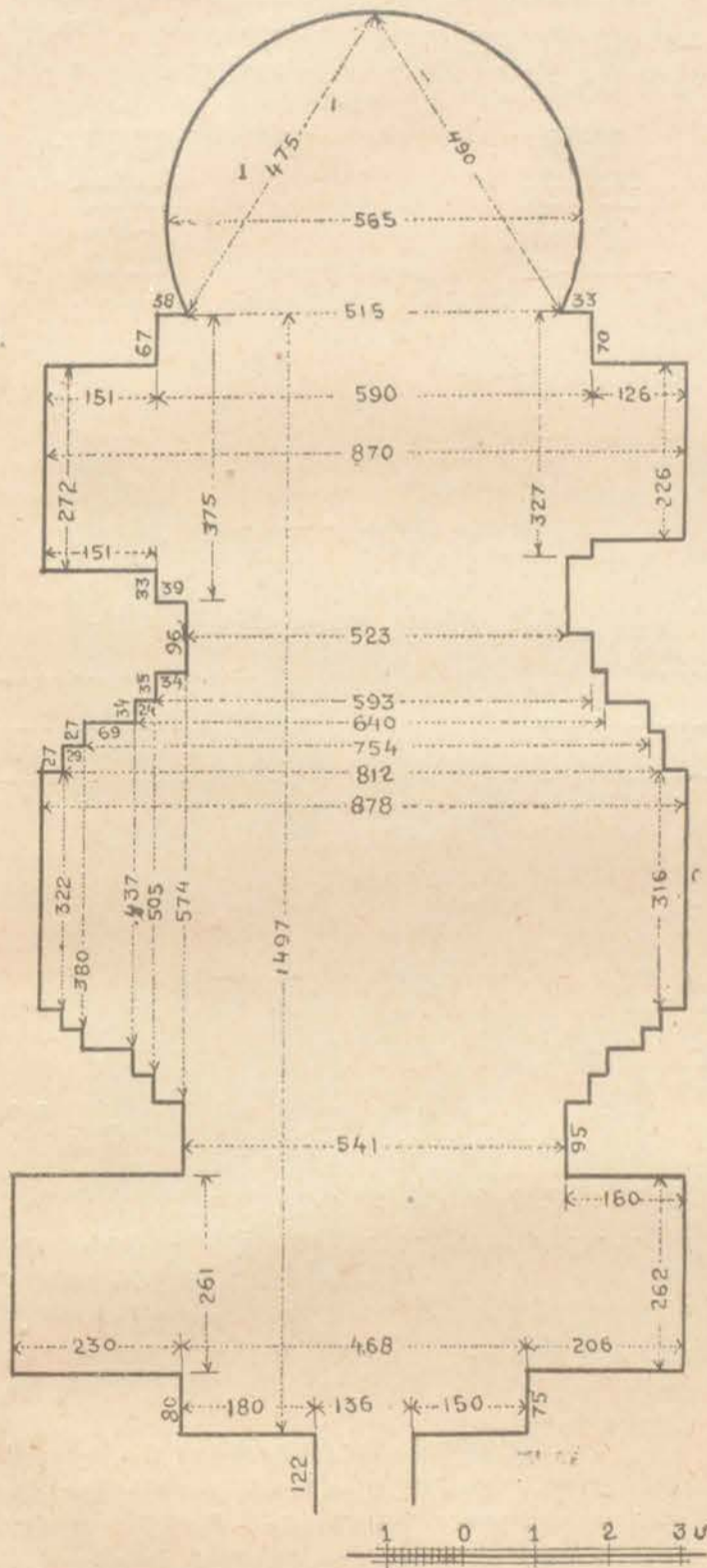
Այսօր գնացի Մոլլազասում գյուղը, ուր շափագրեցի գերեզմանատան միջի հնագույն մատուռի կամ վկայարանի և գյուղի եկեղեցվո հատակագծերը:

Որմասխոյակներ կան երկու հատ գերեզմանատան մատուռի մասերը, հավանաբար մատուռի արտաքին որմասյուններու խոյակներ են:

Գերեզմանատան մեջ կար հնագույն ձևի կոթողանման մի գերեզմանաբար, առանց քանդակի, միայն

* Հաճի խալիլն զուրու գալու պահուս նկատեցի արևելյան կողմի սուր քարաբրուտ բլուրի գլխին ուրարտական պատի մը բազան երկար մնացորդ:

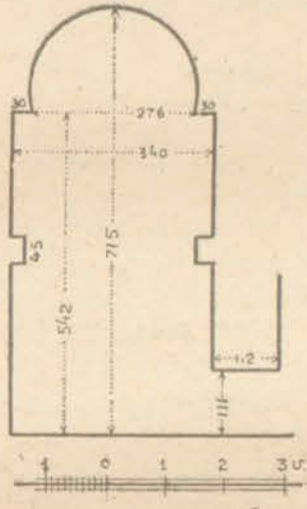
անկյունները կլորացված են, իսկ ավելի վերև կա նրման մի ուրիշ գերեզմանաքար նույն ձևով տակավին կանգուն, իր խորանարդ պատվանդանին վրա ունի

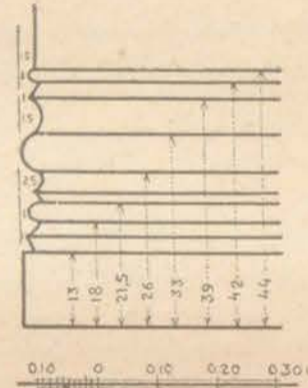
Նկ. 198. Մուլլաղասուժի եկեղեցու հատակաձևի ներքին չափերը կերտվածքներ, սև հրաբխային քար է և վրան քանդակված է նուրի նմանող պտուղների ոլորուն ցողունի վրա: Կան ուրիշ պատվանդաններ ևս մոտակա արտերու մեջ, սակայն վրայի քարերը անհայտացած են: Հետաքրքրական է այս գերեզմանի հարավ արևելյան կողմերը հրա-

կայական ժայռի մը վրա փորված մի գերեզման բավական խորը. շուրջը շինված է նաև կափարիչին տեղը, սակայն կափարիչը անհայտացած է, անհայտ ժամանակ:

Այս գյուղացիք գաղթել են 1828 թվականին և հիմներ են այս գյուղը 1830 թվին: Գլխավոր եկեղեցին, որ գյուղին մեջ է, նորոգված է մեծ մասամբ, հազիվ մնացեր են մի քանի մասեր նախնական շինությունն, միայն հրաշքով մնացեր է հյուսիսային պատին վրա դուրս ցցված մի որմասյան մաս իր խոյակով, որ ցույց կու-

Նկ. 199. Մուլլաղասուժի գերեզմանատան մատուռի հատակաձևի ներքին չափերը

Նկ. 200. Մուլլաղասուժի գերեզմանատան մատուռի ներքին որմասյունների խորիխներից մեկը

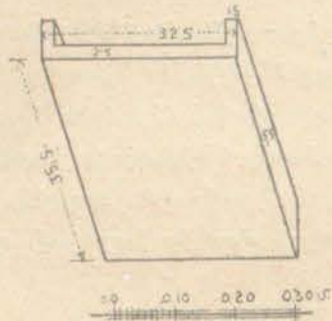
տա թե մի ժամանակ ունեցեր է արտաքին սյունասրահ, ատտիճանները եթե ոչ նախնական, գեթ բավական հին են, նախնական շինքը համենայն դեպս 5-րդ դարու շինությունց պարզ հատկանիշները կկրե. այժմ դմբեթ չունի, փայտով ծածկված է, բայց ի հնումն դմբեթ ունեցեր է, պատուհաններն ոչ մեկը իր նախնական վիճակին մեջ չէ, որով հնար լիներ նախնական ոճը որոշել: Հյուսիսային կողմե քնավ պատուհան չէ ունեցեր. հարավային կողմիններեն այլ հրաշխավորյալ չեն հարազատության կողմանե:

Սյունասրահի հաստ և երկար սյունները, որոնք թափված են եղեր գետին, ճեղքելով մանր քարի վերածեր և գործածեր են եկեղեցվո վերանորոգության մեջ:

Գյուղի հարավային կողմը կա նաև մի ուրիշ մատուռ, հին գերեզմանատան մեջ գտնվածին մոտավոր նմանությամբ, գրեթե միևնույն չափով ունի երկու դուռ հյուսիսեն և հարավեն. գյուղացիներեն մեկը շահագործում է այս ավերակը Թուխ Մանուկ անունով սրբատեղիի վերածելով: Գերեզմանատան փլատակ մատուռին մեջն գտնվեր են կղմինդրներ, որոնցից մեկ օրինակին ձևն ու չափն է այս ուրվագիծը (Նկ. 201). այս կղմին-

դրոններն երկու հատ այժմ կկառնվին դրուղի եկեղեցւոյ մէջ:

Գնթունայց իշխանին արձան սգրութիւննը եկեղեցւոյ

Նկ. 201. Մոլլադասուձի եկեղեցու ծածկի կղզինդրոնների մեկ ձևը

մէջ հյուսիսային պատին արևելա-կողման դեպի սեղանին կողմի որմասայան վրա կգտնվի:

* * *
Մ Ա Ջ Ի Թ Լ Ո Ի

1914 հուլիս 20

Ալեքսանդրոպոլեն մեկնեցա Մաջիթլու, որտեղ տեսա հնագույն շատ հետաքրքրական մի եկեղեցի արտաբուստ ուղղանկյուն խաչաձև: Հյուսիսային պատին վրա կային զանազան արձանագրութիւններ, որոնցմէ մեկը ուսուցիկ տառերով շատ գեղեցիկ քանդակված:

Ա Ր Թ Ի Կ

Հուլիս 24

Այսօր արտաբուստի Հառիճին գնացի Արթիկ տեսնելու համար միայն:

Չափազանց հետաքրքրական են երկու եկեղեցիներն ալ միանգամայն, մեծ եկեղեցին ըստ ամենայնի 7-րդ դարուն հատկութիւններ ունի անվրեպ, իսկ փոքրը ավելի հնագույն:

Այս երկու եկեղեցիները տեսնելես հետո գնացի նաև Լմպատա վանք կամ սբ. Ստեփաննոս ըսված փոքր եկեղեցին, սա ևս անպայման 7-րդ դարուն կպատկանի: պանդանտիվ գոյութիւն չունի:

Տրոմպներով և մանրիկ աղեղներով կազմված է գմբեթին խարխիւր, բացի ուրիշ շատ մը ուշագրավ երևույթներէ կա մի փոքր ավազան, խաչաձև փորված, միջի կողմեն շատ նման Զվարթնոցի շարժական ավազանին, այս փոքր փոխանակ քառակուսի ութանկյունի է և հետնագույն ժամանակ հարմարեցված սեղանի ձախակողմին որմասայան մտ:

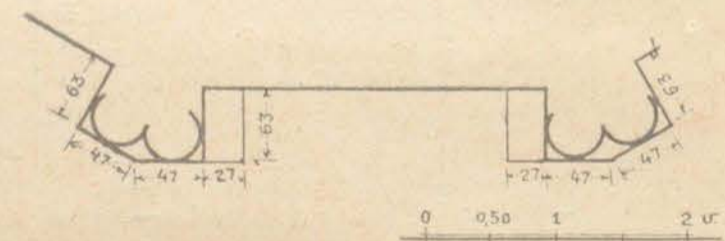
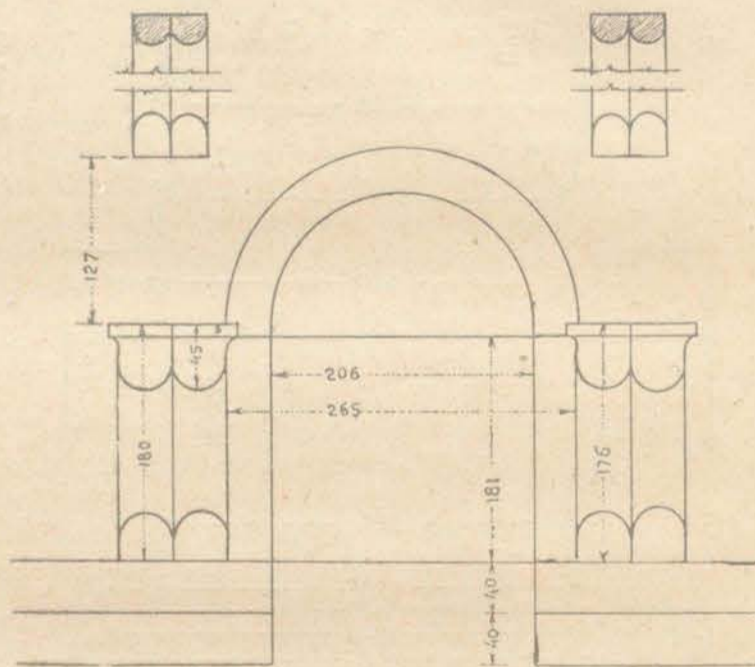
* * *

Բ Ա Գ Ն Ա Յ Ր

Գավթի պատուհանները ներսեն 90 սմ. են և անհամեմատ քարձր, իսկ դրսանց՝ 13—15 սմ. են, հավանաբար ցրտի սաստկութեան պատճառով: Պատերու վրա

բացի քաղմաթիվ արձանագրութիւններն, ուրիշ տեսակ գարդ չկա, քարերու անհամեմատ մաքուր տաշվածքն ու շարվածքն է գլխավոր գարդը այս գավթին մէջ:

Արևմտյան մտից դռան վրա կա ներքուստ խաչաձև, իսկ արտաբուստ բոլորակ պատուհան մը: Ընդհանուր առմամբ գատելով ոճը և ճաշակը ժԲ և ժԳ դարերու մէջ պետք է շինված ըլլա այս գավթիը, ոչ թէ

Նկ. 202. Արթիկի մեծ եկեղեցու տրտաքին արևմտյան մուտքը

միաժամանակ տաճարին հետ: Գավթիի ուշ շինված լինելը ապացույցի չի կարոտեր, որովհետև շատ պարզ է, թէ ինչպես կպցուցեր են տաճարին պատին, սակայն որչափ հետո են շինած, այդ հայտնի չէ. այս տեսակ գավթիներու շինութիւնը հայոց մէջ ժԳ դարուն կրպատկանի:

Տաճարը (մեծ) մի ժամանակ ծեփած և նկարած է եղեր գմբեթով միասին, հյուսիսային պատին վրա դեռ մնացած կան նկարներու հետքեր: Գավթիին տաճար մտնելու դռան երկու քովը բարձրութիւն մը շինված է ինչպես Հոռոմոսի վանքին մէջ:

Գավթիի հատակը երկու աստիճան ցած է տաճարին: Գավթիի մէջ տաճարի դռան առջև երկու գերեզման կա, որ այժմ եզդիներ ուխտատեղի շինած խունկ կծխեն:

Հարավային գավթի կամարները plein cintre են, երկու փոքր մատուռներու մէջ շինված փոքրիկ խորանին ճակատը ներկված է եզեր ճերմակ և կարմիր գույներով:

Հարավային կողմի մատուռին դռան վերնասյամբ
 դարձարված է հունական երկար ատամնաշարով:

ՉՐՓՐԱՅԻՆ ԿԱՄՈՒՐՁ

Քարերու նշաններ \square \square \square կիսակամարին մեջ: Վրան
 մեծ քարերով սալահատակված է եզեր երկու կողմեն
 բարձր պարսպետներ:

Տ Ա Յ Լ Ա Ր

Գմբեթը իսկական եզեր է 8 անկյունի գոտիի մը
 վրա ներքենն աղեղիկներով միացած մեծ աղեղները,
 բայց հետագայի նորոգության մը ժամանակ փոխեր են
 և պարզ պանտանտիվ շիներ են, սակայն մեջը հարավ
 արևմտյան անկյունը մնացեր է հին ձևով:

Նկ. 203. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին
 որմնակամարները

Շիրակավանի եկեղեցվո մանրանկարն է: Մյուս
 ավանդատներն ունին խորան, արևմուտքեն դուռ ունի
 եզեր մի ժամանակ, որը խնամքով փակեր են, գլխավոր
 մուտքը հարավային կողմնէ, ավանդատները երկհար-
 կանի են: Հարավային դռան վրայի պատուհանի գլխին
 պատկեն վեր քանդակված է երկու առյուծ՝ առջևները
 մանր ձագերը կամ եղնիկի նմանող բաներ: Հարավա-
 յին դռան կամարին քարին վրա արևի ժամացույց
 Գմբեթի քիվին շուրջը նկարված կերևա բոլորակներ:

Հ Ո Ռ Ո Մ Ո Ս Ի Ս Ր. Գ Ե Վ Ո Ր Գ

Թեև պանտանտիվ ունի, բայց հին ձևին նման,
 կեղծ կամարի ձևով շինված է իբրև դարդ:

«Ով հռչակաւոր դու և մեծանունդ ի վկայս սուրբ
 Գէորգիոս օգնեա բարեխօսութեամբ Գագկայ շահայնշա-
 հի շինողի զվկայարանս գայս քոյով անուանակոչութե-
 ամբ ի քոյդ յուսակենայ բարեխօսութիւն»:

Սր. Գևորգի մեջ Անանիա Արշարունյաց եպիսկո-
 պոսի արձանագրությունը գրված է միևնույն ծեփին
 վրա, որ նաև պատկերներ նկարված են: Հավանական է,
 որ այս լինի Բագարանի եկեղեցիին նման, ի սկզբան
 առանց պատկերներու: Վերջապես քննելի է, թե Անա-
 նիայի օրով պատկերներ կայի՞ն սր. Գևորգի մեջ թե ոչ
 ոչ:

Ո Ի Ղ Ո Ի Զ Լ Ո Ի

Արևմտյան պատին վրա, դեպի հյուսիսի անկյան
 մոտ կա մի արձանագրված քար, ուրիշ տեղն բերված
 գրված: Գույնը դեղին: Արձանագրված դեղնագույն քա-
 րի մը կտոր ևս արևմտյան կողմը կա, նորոգված մա-
 սին մեջ, ֆրոնտոնին վրա կենտրոնեն քիչ դեպի հա-
 րավ:

Հատկապես ուշադրության արժանի են հարավային
 դռան և երկու խորշերու քանդակները:

Տ Ա Մ Ճ Լ Ո Ի

Տամելուի եկեղեցին իր բոլոր հատկանիշներով չի
 կարող 13-րդ դարեն ավելի հին լինել. ներքին կողմը
 խորանին կից և ուրիշ որմնայանց խոյակներու քան-
 դակներն են միայն, որ հին արվեստի հիշողությամբ
 շինված են: Չորս անկյունի վրա չորս մատուռներ ունի,
 որոնց ոճը 13-րդ դարուն մեջ ընդհանրացած կերևի:
 Հիներուն մեջ արևմտյան կողմերը խորաններ բնավ
 չկան, եթե անոնք խաչաձև քառակուսի եկեղեցիներ չեն:
 Ուշագրավ նորություն էր ինձ համար գավիթի երկու զան-
 դակատունները՝ եռհարկ, որոնք գավիթի հետ միասին
 շինված են. թերևս չորրորդ հարկ ալ ունեցեր են զան-
 դակատունները. գեթ այսպես ցույց կուտա իր այժմյան
 մնացորդի բարձրության անհամաչափությունը: Հյուսիս
 արևելյան կողմեն դեռ կանգուն են երեք հարկերը և
 վրան փլած: Յուրաքանչյուր հարկին մեջ փոքրիկ խո-
 րաններ են շինված պատարագի համար: Տասն և մեկ
 խորան ունեցեր է այս եկեղեցին, զանգակատան մեջ ե-
 դած վեց խորաններով միասին: Ձանգակատան վերջին
 հարկի մասին չէ կարելի եզրակացնել, թե ինչ ձև ունե-
 ցած էր, և զանգակը ինչ ձևով կախեր էին: Ընդհանուր
 ձևը ընդհանրապես հետեղություն է բազիլիկի !!! ձե-
 վով եկեղեցիներու. նույնպես մի նորություն չկա գա-
 վիթի շինության ձևին մեջ, նույն բանը կրկնված է այս-
 տեղ ինչ որ Շիրակի շրջանի մեջ շինված են: Գավիթի
 չորս առանձին սյուները և ութը որմասյուները ունին
 ստալակոտիտ քանդակված մեծամեծ խոյակներ և խա-
 րիսիաներ, որոշ շափով իրարմե տարբեր մուլյուրներով:
 Սակայն պետք է խոստովանել, որ բավականին հոյա-

կապ եկեղեցի եղած է ի հնումն և մեծ ծախքերով իրագործված:

Բուն տաճարի դռան վրա բոլորված որմաղեղը թեթև պայտածեություն ունի ստորին շրթունքին, իսկ վերևի եզերքը arc surhaussé այս որմաղեղը կրող դռան երկու կողմի զույգ սյուների colonne torse շինված են միմյանց հակասող ուղղությամբ ոլորում տալով:

Գավիթի արտաքին դուռը մոտավորապես հիշեցնում է Անիի Առաքելոց եկեղեցվո դուռը ստալակտիտներով, որուն շուրջը բոլորված է մանվածո քանդակազարդ շրջանակ դարձյալ 13-րդ դարու հատուկ ոճով, որուն նմանները Անիի մեջ հաճախ գործածված են: Գավիթի քիվերը նույնպես 13-րդ դարու ձևը և համաչափությունն ունին թեև նրա ձևին պարզ և նախնականը ավելի հին դարերու մեջ ծագում առած է:

Գավիթին առաստաղները առհասարակ voûte d'arcête ծածկված են եղեր, թեև այսօր բոլորովին փլատակ է, իսկ մեջտեղը ստալակտիտ դմբեթ և վերևն՝ լուսամուտ, ինչպես Հոռոմոսի վանքի և Անիի Առաքելոց գավիթները: Կան նաև գեղեցիկ մուլյուրներու բեկորներ, սակայն հայտնի չէ, թե որ մասերուն կվերաբերին, շնորհիվ նաչիկ վարդապետի աննպատակ կերպով քարուքանդ անելուն և քարերը ասդին անդին տեղափոխելուն:

Մուլյուրներեն ոմանք հավանորեն գավիթի առաստաղին մասերուն բոլորտիքը շրջապատված էին: Հարավային պատի վրայի արձանագրությունը կգտնի այսպես.

Ի ԹՈՒԻՍ ՈՍԷ ԿԱՄԱԻ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ ԵՍ ՄԽԻ-ԹԱՐ ՆՈՍՆԱՅՈՅ Ե (?) ՋԻՄ ՀՈԳԵՊԱՀՈՒՍՏՆ ԵՏՈՒ ՍՈՅԱ ԵՎ ՍՊԱՍԱԻՈՐԲ Ի ՏՕՆԻՆ ԵՂԻԱԿԱՆՆ ԾԱՐԱԹՆ ԱԻՐՆ. ԿԱՏԱՐԻՉՔ ՀՐԱՄԱՆԱՅ...

Հարավային պատի վրա արձանագրության կեսը ինկած է, նույնպես մի ուրիշ արձանագրության բեկոր կա դարձյալ ընկած հարավային պատեն խիստ շատ փշացած: Թեև միևնույն դարուն շինված, այնուամենայնիվ եկեղեցին գավիթեն առաջ շինված է:

Ա Ս Տ Վ Ա Ծ Ը Ն Կ Ա Լ

Հունիս* 27

Այսօր ճանապարհվեցա դեպի Ալիբուշակ, բայց ճանապարհին ուղղությունս փոխելով գնացի Ռարաբիլիսա, այնտեղ տեսա մի հին գերեզմանատուն և մի փոքր փլատակ մատուռ: Հին գերեզմանատան մեջ կա մի արձանագրված խաչքար: Այնտեղեն ուղեվորվեցա դեպի Աստվածընկալ:

Աստվածընկալ գյուղը ունի քառասուն տուն բնակիչ, ասոնք գաղթեր են Ալաշկերտեն՝ հավանորեն Պակեվիչի ժամանակ եկած գաղթականության հետ:

Իրենց եկած ժամանակ եկեղեցին գտեր են կիսավեր դրության, դմբեթը այնպես, ինչպես որ կա այժմ: Այս եկեղեցվո շինության ժամանակը, որ որևէ արձանագրություն և կամ այլ աղբյուրն ծանոթ չէ ինձ, այնուամենայնիվ շինության ոճով 13-րդ դարին ավելի կանուխ չէ. եկեղեցին շափավոր մեծություն ունի, մոտավորապես Անիի Լուսավորիչ եկեղեցվո ձևով և շա-

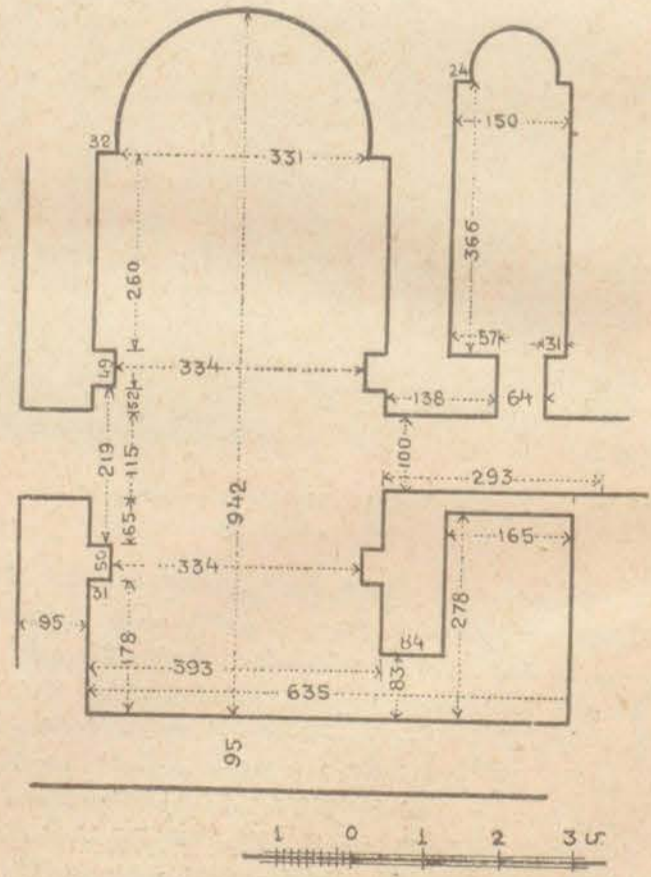
* Պահպանել ենք բնագրում նշված ամիսը և ամսաթիվը նույնությամբ, թեև Ռուսիսի փոխարեն հուլիս պետք է լինի: Կազմող

փով, որմնասյուներու վրա հանգչած է եղեր գմբեթը, որը այժմ փլած է, գմբեթը կաղմված է պանդանտիվներով:

Ըստ սովորականի գավիթը շատ ավելի բնդարձակ է, շորս անջատ և ութ որմասյուներու վրա կաղմված է տանիքը. շորս անջատ սյուները կհրեն մի ստալակտիտով շինված դմբեթ: Հարավ արևելյան անջատ սյունին վրա կա մաշված արձանագրություն. նույնպես այդ սյունի վրա գրված դեպի արևմուտք ձգվող աղեղին վրա կա զՅՈՒԿԱՆԷՍ..... յԻՉԵՂԷԲ..... խոսքերը:

Մի երկար արձանագրություն կա նաև հյուսիս արևելյան կենտ սյունեն դեպի հարավ արևելյան կենտ սյունը ձգվող աղեղին վրա. որուն վերջին տողը հասեր է սյունի խոշակին. այս վերջին տողին վերջին բաները թվականը թվականը կկաղմեն, որ է 208 (Մ գրին վրայի գիծը մոռցված է փոքրի, որով պարզ 0 գրի տպավորություն կթողու): Գավիթին հատակը ամբողջ տապանաքարերով ծածկված է, միայն մի տապանաքար կերևի արձանագրված, այն ալ սաստիկ մաշված և անընթեռնելի դարձած. բայց մեծ մասամբ բոլոր տապանաքարերու վրա ուրվագծված են ճարդկանց սիլուետներ: Այս ձևն առհասարակ այս կողմերու բոլոր գերեզմանատուներու մեջ հաճախ կտեսվին, որ անշուշտ մի տեսակ խորհրդանշան էր:

Հարավ արևելյան կենտ սյունին հյուսիսային կողմը գրեթե խարխսիսին կից կա մի նեղ ու երկար գերեզմանաքար վրան շատ նախնական կերպով ուրվագծված է մարդու նկարը: (Համեմատաբար նկարածեծ քիչ ավելի երկարած է): Գավիթի սյուներու խոշակները (կենտ սյուները) խաչազարդ են, իսկ արևելյան կողմի

Նկ. 204. Աստվածընկալ եկեղեցու հարավօկողման փոքր եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը

երկու որմասյուններուն վրա միեւնուն սյան կտորին հետ միակտուր քանդակած են, դուրս ցցված քանդակագործ խաչեր, գավիթի և եկեղեցւո շուրջը ամբողջ հնագույն գերեզմանատներ են: Արտաքուստ, թե՛ գավիթը, թե՛ եկեղեցին շատ պարզ են և բաց սովորականի խաչա- ձևված տանիքով:

Անպայման հին, թերևս 5-րդին 7-րդ դարու շինություն է եկեղեցւո հարավային պատին կից փոքր եկեղեցին կամ մատուռը (արդոք այս չափերով և ձևերով շինած փոքր եկեղեցիները հնագույն վիշապաբաններ չեն): որմասյուններ և անոնց խոյակ ու խարխիսներ ըստ ամենայնի կճիշեցնեն Տեկորի, Շիրվանճուկի և այլ հնագույն տիպի եկեղեցիներու մեջ գործածված moulure- ները, նույն ձևն ունենին նմանապես Մուլաղատում գյուղի գերեզմանատան միջի փոքր մատուռի որմասյան խարխիս ու խոյակները:

Այս փոքր մատուռը ունեցեր է երկու դուռ՝ հյուսիս և հարավ կողմերեն, երկու արձանագրություն հարավային պատին վրա և մի արձանագրություն արևմտյան պատին վրա, այս արձանագրություններեն երկուքին հաղիվ հետքերը մնացեր են, իսկ մեկը, որ լուսանկարված է, բավականին լավ պահված է, ուշ ժամանակի նորություն կվերաբերի:

Այս փոքր եկեղեցուն հավելվածական ձևով կցած կա մի փոքրիկ խորան և մի սենյակ: Փոքրիկ խորանը խորանակից է բուն եկեղեցիին, իսկ սենյակը՝ հարավ արևմտյան անկյունին կից է և դռնով կհաղորդակցի եկեղեցու հետ: Հավանաբար հնագույն ձևի սպասուց պահարան էր այս փոքր եկեղեցւո համար: Խորանների պատերեն դեպի հարավ եղած պատերը հետնագույն հավելվածքներ են: Անեղծ մնացած արձանագրության վրա կա մի հետաքրքրական երևույթ՝ փորագրելու ձևի նկատմամբ, ինչպես կերևի նախ կրաշաղախի բարակ շերտով մը ծնփեր են և վրային յուրաքանչյուր տողի և տողամիջի հատուկ շափով ուղիղ հորիզոնական գծեր քաշեր են ու անոնց մեջ փորել են: Ըստ երևույթին արձանագրությունը պակաս է մնացած, որովհետև դատարկ մնացած է երկու տող և կվերջանա երկու ան- իմաստ վանկերով:

Աստվածընկալ գյուղը կգտնվի ձորի մը մեջ Քասախ գետի ափին: Ծառ կճիշեցնե Գեղարդա վանքի դիրքը յուր սարալանջի ճանապարհով, մեկ կողմին ապառաժոտ լանջեր և մյուս կողմին ձորը, ձորի մեջ մի բարձր դիրքի վրա շինված է վանքը կամ եկեղեցին:

Ե Ղ Վ Ա Ր Դ
1914 թ. հունիս 29

Ճանապարհվեցա Աստվածընկալն դեպի Եղվարդ և հազար ու մեկ դժվարություններ կրելի շեռո, հազիվ հազ հասանք Ղարապուլախ ըսված գյուղը:

Այս Ղարապուլախ գյուղի մեջ ալ մի հնագույն գերեզմանատուն կա, ուր կան կոտրտած գերեզմանախաչեր, քանդակագործ տապանաքարեր, որոնք բավականին հնություն կթվին (թերևս 13—14-րդ դ. դ. մնացած):

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Ր Ո Ց . Ն . Մ Ա Ռ Ի Ն
Մ Ե Տ Ա Ր Գ Ո Տ Ե Ր *
(1913 թ. հուլիս 20—գեկտեմբերի 18)

Նախապես կուգամ հայտնել իմ խորին շնորհակա- լություններս այն դյուրություն համար, որ ընծայեցիր ինձ, և ես ձեր երաշխավորության տակ, կատարեցի խիստ շահեկան ուղևորություն մը ճիշտ մեկ ամիս: Թեև այս մեկ ամիսը շատ աննշան էր իմ նպատակի լիակատար իրագործման համար, սակայն գեթ կարողացա մի որոշ ծրագիր կազմել առաջիկա տարվան կատարելիք ուղևորություններու համար:

Նկատելով, որ ձեզ համար այն կողմերը արդեն ծանոթ կլինեն, և գուցե այնքան ալ հետաքրքրական չեն լիներ իմ տված տեղեկություններս, այնուամենայնիվ երբեմն անցա այնպիսի տեղեր և պատահեցա այնպիսի նյութերու, որոնք իմ կարծիքով, հազիվ թե ավելորդ լինեն ձեզ տեղեկացնելու: Ուստի անգամ մը ևս կխընդրեմ ձեր ներողամտությունը, եթե ավելորդ անգամ ձեզ ձանձրույթ կպատճառեմ:

Հուլիսի 20-րդ օրն էր, ճանապարհվեցա Հառիճ՝ Արագածի շրջանը այնտեղեն սկսելու համար: Ծանապարհին Հառիճեն 7—8 վերստ մնալով մտա Մաջիթլու ըսված գյուղը, որտեղ կա մի հին եկեղեցի: Այս եկեղեցին թեև բոլորովին նախնական վիճակի մեջ չէ մնացած, արևմտյան կողմի քանդակ է և վրան հավելվածներ են արած, սակայն ըստ ինքյան մնացած մասերը ցույց կուտան, թե մինչև 7-րդ դար դյուրություն ունեցող ոճին կպատկանի: Թիվ 108 (էջ՝ 139) լուսանկարը Մաջիթլուի եկեղեցւո հյուսիս-արևելքը ցույց կուտա, ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև է: Հյուսիսային պատի վրա շատ արձանագրություններ կան, որոնց առանձին առանձին լուսանկարելը խիստ շահեկան կլիներ, սակայն ես հնար չունի երկար մնալու, միայն առայժմ բավականացա լուսանկարելով: Թիվ 205 պատկերը, որ կներկայացնե հյուսիսային պատի վրա գտնված արձանագրություններու խումբը: Թիվ 206 պատկերն այդ արձանագրություններեն մեկն է, որ գեթ 10—11-րդ դարերուն անսովոր՝ ցից տառերով փորագրված է: Կհուսամ, որ առաջիկա տարի բոլոր արձանագրությունները առանձին լուսանկարելով ձեզ ներկայացնելու հաճույքը կունենամ, եթե իհարկե պետք կտեսնեք՝ իմ այս փոքրիկ ծառայության:

Ճանապարհս շարունակելով հասա Հառիճ: Այս վանքն ես առաջին անգամն է, որ կտեսնեի, բանակա-

* Այս հատվածը մի զեկուցագիր է իր՝ Քորմանյանի 1913 թվականի երկրորդ կիսամյակում կատարած գիտական ճամփորդությունների մասին, որ նույն տարվա վերջերին ուղարկել է Պետերբուրգ Ն. Մառին: Հատվածի հետ ուղարկել է նաև 67 համարակալված լուսանկարներ, որոնք հիշատակված են բնագրի մեջ, սակայն Քորմանյանի արխիվում եղած այս զեկուցագրի օրինակը (չրված հեղինակի ձեռքով), որից և տպագրում ենք այստեղ, լուսանկարներ չունի, այդ պատճառով էլ, հնարավորության շափով, այդ բացը մասամբ լրացրինք մեր թանգարանի լուսանկարչական արխիվից, աշխատելով ընտրել բնագրում նշվածների նմանները:

Կազմող

բար ինձ նյութ կար քանի մը օր գրադվելու: Բայց այստեղի իմ աշխատութիւնն այնչորդ է, իսկ նյութեր զըրկել, որովհետև այնտեղ իմացա, որ գուր արդեն զրկեր եք ձեր սեփական աշխատավորները: Միայն չեմ կար-

ձեր, որ ձեզ հասած լինեիք այն հետաքրքրական գերեզմանաքարերի լուսանկարները, որն այս տարի գրանելով բերել են վանքի դավիթը: Թիվ 207 լուսանկարը կներկայացնէ այդ գերեզմանաքարի երկու կողմերը:

Նկ. 205. Մաճխուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի արձանագրութիւնների խումբը

ինձ համար շատ հետաքրքրական թվեցավ մորուսավոր մանուկ Հիսուսը Մարիամի գիրկը նստած: Այս քարն իր պատվանդաններով միասին գտնված է վանքի արեւելյան կողմը, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորութեան վրա՝ արտերու մեջին, ուր կան այնքան մատուներ, դանազան խաչքանդակներ և զարդաքանդակներ, ի միջի այլոց նաև 7-րդ դարու հատուկ շափաղանց խոշոր տառերով, արձանագրութեան կտորներ: Հաջորդ պատկերը՝ կներկայացնէ Երեմիա երաժշտի գերեզմանախաչը, որուն մասին հ. Ալիշանի տեղեկատուները սխալ թվական դրած են (Շիրակ, երես 163): Ոչ թե ժեթվական, այլ 9 է (1258) թվական ունի շատ պարզ: Թիվ 208 պատկերը ճգնավորի գերեզմանախաչն է դարձյալ հիշված Շիրակի երես 163-ի մեջ: Ընչպես կերևի այստեղ ԻՍ թվականը սխալ չէ, որովհետև Ի տառն արդեն կերևի, իսկ առջևի Ա գիրը հազիվ ուրվագծված:

Նկ. 206. Մաճխուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի ուսուցիկ գրերով արձանագրութիւնը

Թիվ 209 լուսանկարը նույնպես հ. Ալիշանի հիշատակած երջանիկ ծերունի Գրիգոր Առաջնորդի գերեզմանաքարն է: Տաճարի արևելյան պատի ֆրոնտոնի մի քիվն է թիվ 210 լուսանկարը, որուն մեջ բարձրաքանդակ տառերով արձանագրված է: * Թիվ 211 հյուսիսա-

* Այդ լուսանկարը չկարողացանք գտնել, այդ պատճառով էլ տեղը բաց է մնում: Կազմող

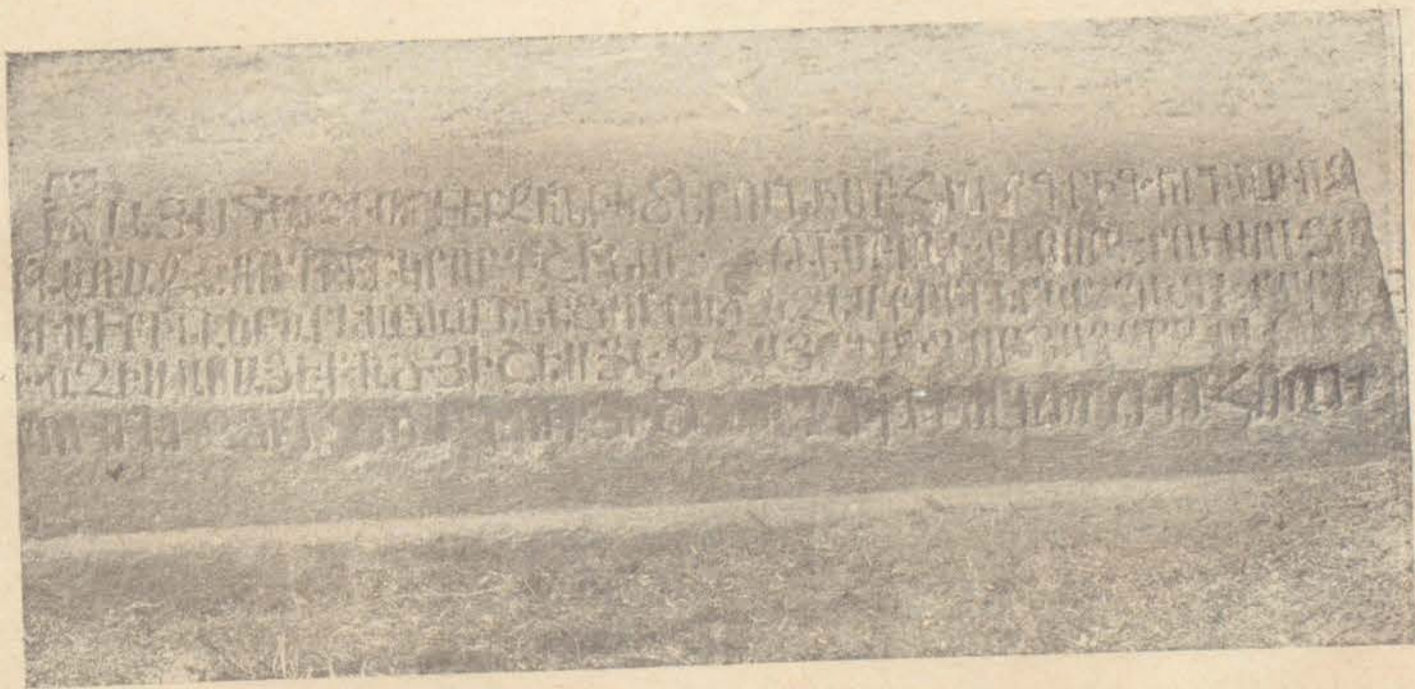
* Այդ արձանագրութեանը կազմել են եկեղեցին կառուցող աշխատավորները ուսուցիկ զարդագրերով, որի բովանդակութեանն է Տէր Աստուած որդեմա աշխատանքաց: Ամէն: Կազմող

Նկ. 207. Հատիճի քառակող կռթողը (Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարան)

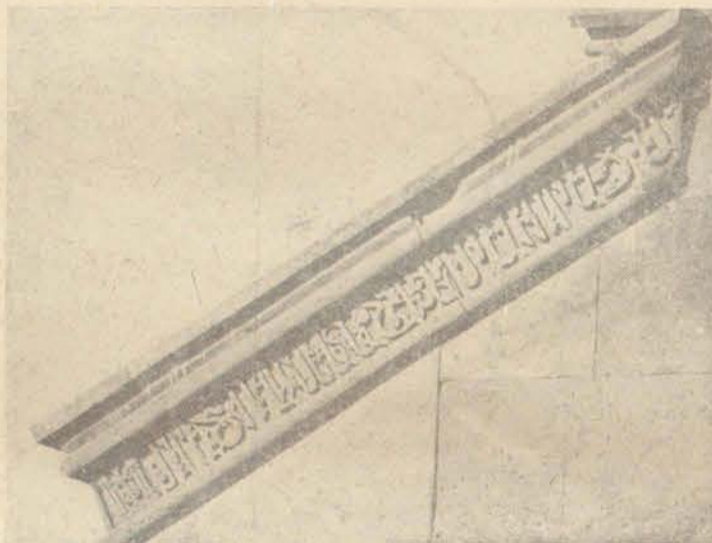
Նկ. 208. Ճգնափողի դերդմանախաչը Հատիճափանքում

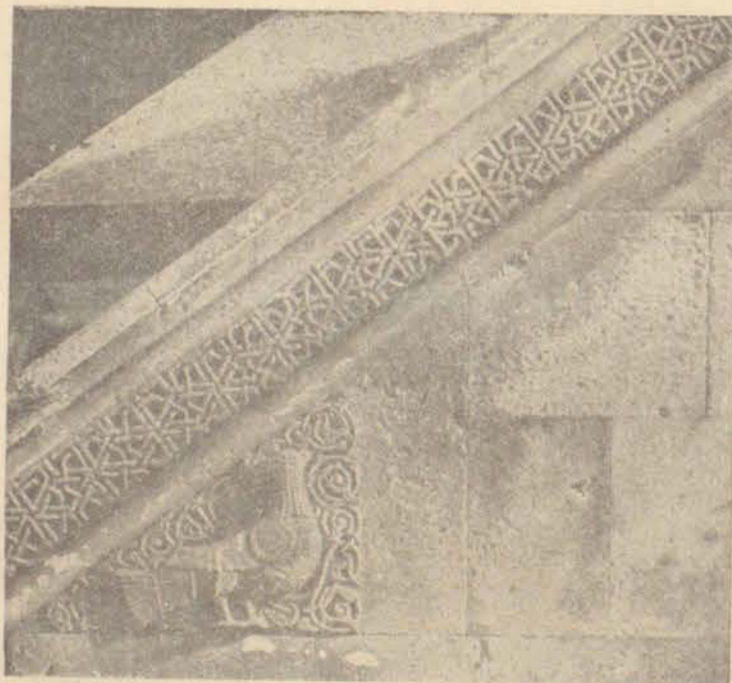
Նկ. 209. Երջանիկ ձերուհու գերեզմանաքարը Հատիճափանքում

յին ճակատի քիվն է, որի ստորին անկյունին քանդակված է մի աղափնի: Այս լուսանկարները կղրկեմ, կարծելով որ գուր շունենաք թերևս այսքան խոշոր նկարված, ես այս երեքը թելեոպթեթիվով լուսանկարեր եմ:

Այս տարվան համար Հառիճի աշխատանքս ընդհատելով, վերադարձա Արթիկ գյուղը, որ առավելն հրեք կիրմետը դեպի արևմուտք կգտնվի Հառիճի վանքեն: Այստեղ գտածներս արդեն անսպասելի էին ինձ համար: Երեք պատկանելի հնություններ՝ 7-րդ դարեն ոչ ոչ կանգնված և ըստ մեծի մասին իրենց նախնականությունը պահած:

Նկ. 210. Հառիճավանքի տաճարի արևելյան ճակատի պատկանելի գրեթե ամբողջով արձանագրությունը

Նկ. 211. Հառիճավանքի տաճարի հյուսիսային ճակատի քիվը

Երեք եկեղեցիներեն երկուքը գյուղին մեջն են, իսկ մեկը՝ գյուղին հակառակ կողմը մեկ ու կես կիրմետը հեռավորության վրա է:

Գյուղին միջի մեծ եկեղեցին մի հոյակապ շենք է.

ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև. արսիզներու որմնասյուները պատկող աղեղներու և պատուհաններու պատկաներու վրա ունի նուս և խաղողի քանդակներ: Արևելյան կողմեն ունի երկու խորշ հետագա դարերու ոճերեն բավական տարբեր: Արևմտյան ճակատին վրա կան քանի մը արձանագրություններ, որոնք հավանորեն 12—13-րդ դարերու կպատկանին: Արևելյան կողմն ալ կան մեկ երկու հատ ու կոտոր արձանագրություններ դարձյալ ուշ ժամանակի. թիվ 212 լուսանկարը մեծ եկեղեցին է հարավ արևելքեն. թիվ 213 լուսանկարը հարավային արսիզի որմասյուներն ու զանոնք պատկող նուս և խաղող քանդակված աղեղները կներկայացնեն. թիվ 214 լուսանկարը արևմտյան արսիզի որմնաղեղներեն մեկն է, որուն տակ կա մի ընդարձակ արձանագրություն ՈՉԱ թվականի: Այս արձանագրության տեղը շատ բարձր լինելով, թելեոպթեթիվով լուսանկարեցի:

Գյուղի միջի փոքր եկեղեցին կգտնվի մեծ եկեղեցին 20—30 քալ դեպի արևելք. թիվ 215, 216 լուսանկարները կներկայացնեն փոքր եկեղեցին հարավ արևմուտքեն և հարավ արևելքեն: Այս եկեղեցին հետաքրքրական է արևելյան կողմեն իր երկու բացօթյա արսիզներով, ինչպես Երեբունյք, Տեկոր և իր նմանները, իսկ ներքին կողմն ունի երեք արսիզ մեջտեղը մեծ, իսկ կողմնակիները՝ քիչ փոքր: Հյուսիսային փոքր արսիզին գմբեթաթարթին մեջ կան նկարներու մնացորդներ: Թիվ 217 լուսանկարը այս եկեղեցվո արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է: Թիվ 218, 219 լուսանկարներ Արթիկին մեկ ու կես կիրմետը դեպի հարավ գտնվող եկեղեցին է հարավ արևմուտքեն (218) և հարավ արևելքեն (219) լուսանկարված: Իր ոճի բոլոր հատկություններով առանց ունե կասկածի կպատկանի հնագույն դարերուն, մինչև 7-րդ դար: Դրան գմբեթի պատվանդանը բարձր է քան կտուրները: Ներսեն գմբեթը հանգչած է տրոմպներու վրա. պատուհանները խոշոր են հակառակ իր փոքրության, իսկ դարդաքանդակները մինչև 7-րդ դար, ուրիշ հիշատակարաններու քանդակված ոճով, որոնց հնությունը փաստացի գիտենք: Արևմտյան կողմը դռան մուտ, ավելցուցեր են մի փոքր մատուռ, որուն դռան վրա վերնասյամի փոխարեն դրեր են հնագույն ձևի կոթողանման մի դերեղմանաբար, ինչպես տեսանք Հառիճի մեջ. այս քարին ներքեի կողմը, որ ազատ է, կտեսնվին խաղողի և մարդու քանդակներ: Հնումն այս վանքը ծանոթ է եղեր Լմպատա Ստեփաննոս անունով, ինչպես ցույց կուտան վրայի շատ մը արձանագրություններ: Արձանագրություններեն մեկը քանդակված է արևմտյան դռեն անմիջապես ներս, ձախ կողմի պատին վրա, երկուսը՝ հարավ արևելյան անկյունի վրա: Այս եկեղեցվո վրայի բոլոր արձանագրությունները, որոնք գրեթե անվնաս պահված են, կփափագեի ամբողջն ալ լուսանկարել, սակայն, հակառակ փափագին անհնար եղավ, որովհետև տեղերը շատ բարձր էին, պետք էր թելեոպթեթիվ գործածել, իսկ սաստիկ քամին և ամպամած երկինքը արգելք էին: Հյուսիսային կողմի երկու մեծ արձանագրություններն ալ արնգակ չէին տեսներ տարվա եղանակին պատճառով. կհուսամ առաջիկա տարին ամբողջացնել թե՛ լուսանկարներ և թե՛ շափագրական պահասներ:

Արթիկի շուրջը գյուղացվոց պատմելով, շատ հա-

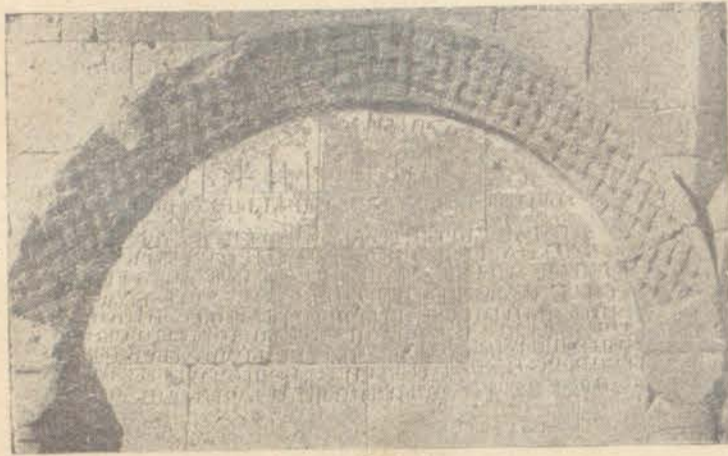
Նկ. 212. Արթիկի կաթողիկէ եկեղեցին հարավ-արևելքից

Նկ 213. Արթիկի կաթողիկէ եկեղեցու հարավային արտիկի քանդակազարդ սլաբակամարները

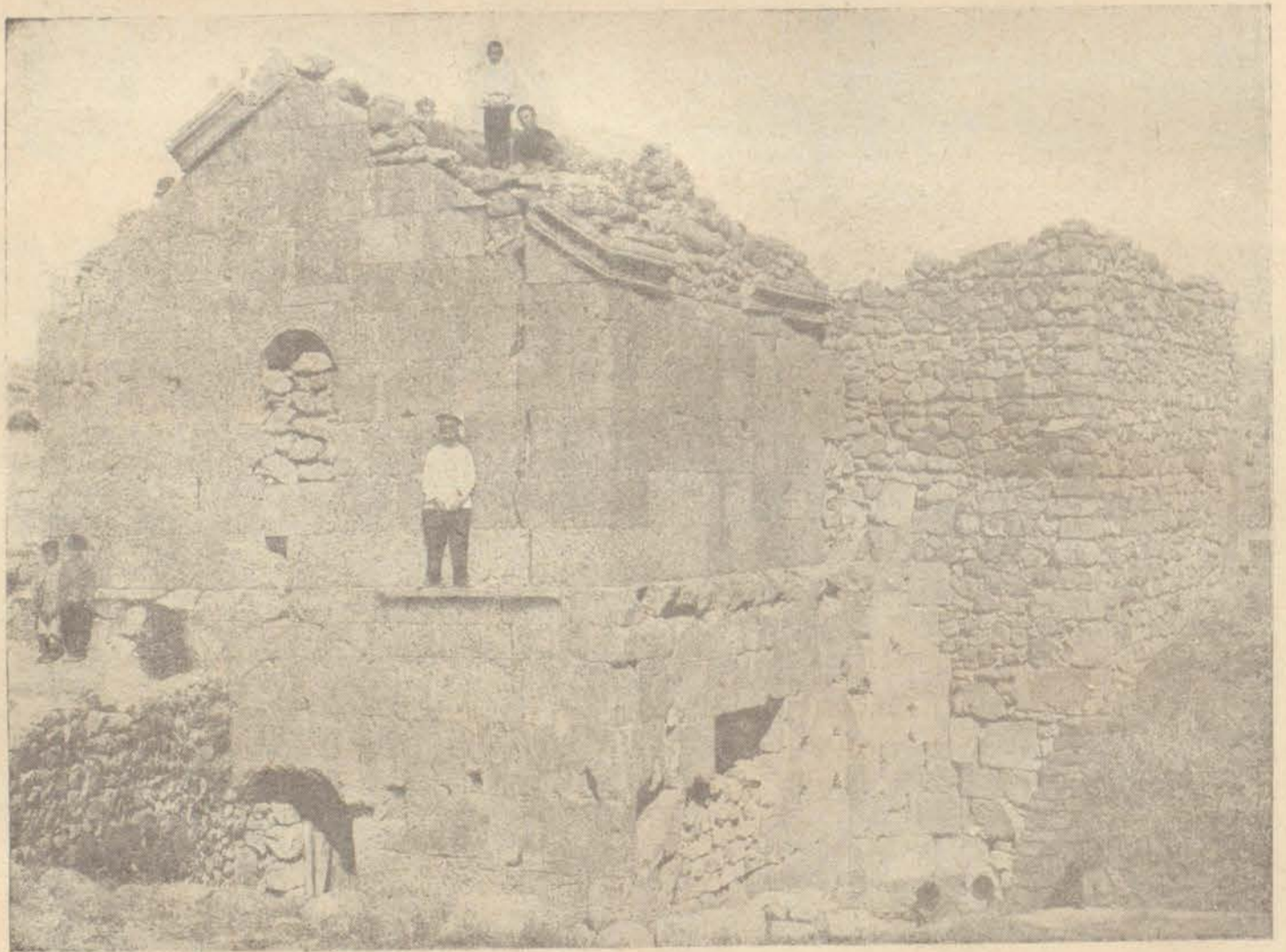
Տախ կգտնվին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջ են կգտնեն զանազան իրեղեններ, ինչպես ուլունքներ, դրամներ, կավե ամաններ և այլն և այլն. Արթիկի հին գերեզմաններն, գտնված հողե ամաններն շատերը անվնաս մնացած են և դյուզացիք գործածում են իրենց տան մեջ:

Արթիկ գյուղեն դեպի հարավ, մոտավորապես 3 կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի Մահմուտջուղ

Նկ. 214. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան օրհնագրերից մեկը և նրա սուրբ արձանագրությունը

գյուղը. այս գյուղն ալ հարուստ է իր բազմատեսակ հնույթյուններով: Մի հնագույն եկեղեցի կա գյուղի մեջ՝ անպայման մինչև 7-րդ դար կանգնված. մի եկեղեցի գյուղի հարավ արևելյան կողմը, իսկ մյուսը՝ գյուղի հարավ արևմտյան կողմը երկու ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա: Բացի այս եկեղեցիները կան շատ հին հեթանոսական քարափոր գերեզմաններ, ջրհատ-նեական հին գերեզմաններ, ուրիշ մատուռներու և այլ տեսակ շինություններու մնացորդներ: Թիվ 220 լուսանկարը Մահմուտջուղ գյուղի մեջի հնագույն եկեղեցին է հյուսիսային կողմն լուսանկարված. ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև է այս եկեղեցին. տարօրինակ կերպով անսովոր է արտաքուստ կտուրներու և գմբեթի պատշաճությունը: Գմբեթն անմիջապես ներքև, գետնահարկեն վերև, արևելյան և արևմտյան կողմերուն վրա, հատկապես շինված են շորս հատ սենյակներու նմանոց կամարակապ մասեր՝ ինչպես կտեսնվի թիվ 221 լուսանկարի վրա, արևմտյան կողմն անված. ստոնցմե մեկուն մեջ կա անցք մը դեպի ցած իջնող, բայց ի՞նչ բանի կծառային առհասարակ՝ հայտնի չէ, պետք է մանրամասն խուզարկություն լինի: Գմբեթը հանգչած է տրոմպներու վրա, գմբեթի թմբուկին վրա, ներսեն, որ ութը կողմեր ունի, շորսին վրա պատուհաններ են, իսկ մյուս շորսին վրա շինված են հոովմեական ձևով դմբեթարդ վերջավորությամբ կիսաբոլոր

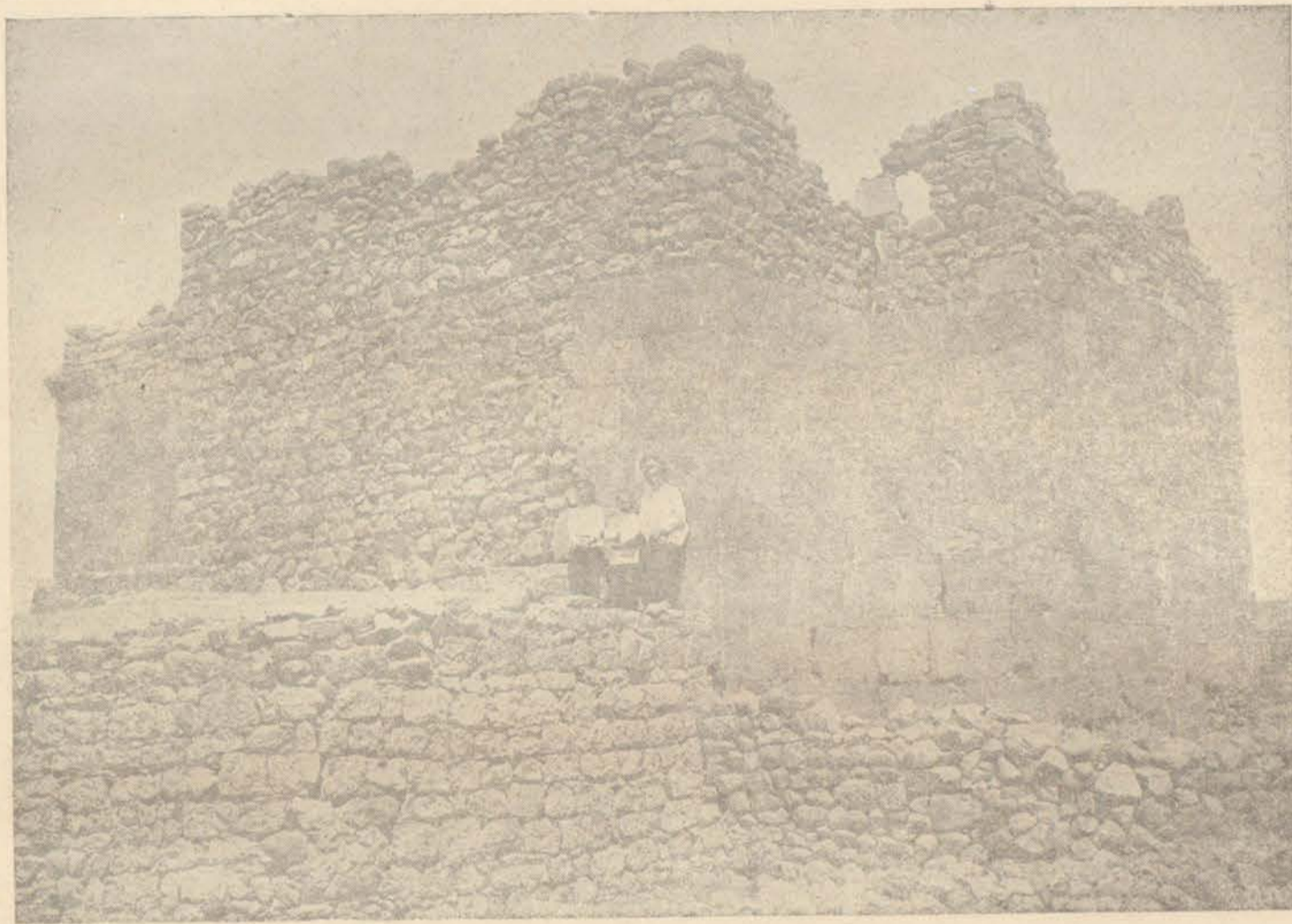

Նկ. 215. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

խորշեր: Մտից դուռը արևմտյան կողմեն է, սակայն այժմ ծածկված է, որովհետև գյուղացիք այս եկեղեցիին անմիջապես կից շինեցին մի ուրիշ նոր եկեղեցի, որուն սեղանին նուրբ մնացեր է այժմ թե՛ հին եկեղեցիին դուռը և թե՛ դռան վրայի մի գեղեցիկ քանդակագործ բարձրաքանդակ պատկերը (Թիվ 106 լուսանկար):

շատ դժվարությամբ կարողացա այսքանն ալ լուսանկարել, նախ տեղին նեղության պատճառով, հետո ամենևին լույս չկա, սեղանին երկու կողմերը դռներով ծածկված են, լամպերու լույսով եմ լուսանկարել:

Մահմուդշուբի հարավ-արևելյան կողմի վանքն ըստ արձանագրությանց հայտնի է Մակարավանք անունով:

Նկ. 216. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևելքից

Թիվ 107 լուսանկարը հարավ-արևելքեն լուսանկարված է: Ինչպես կերևի այս եկեղեցին կանգնված է 10-րդ դարուն. ներսի կողմը սեղանին աջ որմասյան վրա կա մի շատ եղծված արձանագրություն ՆՄ թվականին. արձանագրությունը կվերաբերի կարծյոք մի նվիրաբերության, ինչ որ անբախտ Դավիթի կողմանե: Թեև ջանացի լուսանկարել այս արձանագրությունը, սակայն տեղվուն խիստ անհարմարության պատճառով շատ անհաջող դուրս եկավ: Թեև ասկեց ավելի հաջող լուսանկար ալ գուցե չի լինի, չափազանց եղծված լինելուն պատճառով: Դրսի կողմեն արևելյան պատին վրա, կա մի կիսատ արձանագրություն, ինչպես կերևի շինության արձանագրությունն է, սակայն դժբախտաբար արձանագրության մեկ մասը անհայտացած է: Թիվ 222 լուսանկարը արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է անթվական: Արևմտյան դռան կից ունեցեր է կամարակապ դավիթ հետնագուն հավելված, իսկ այժմ միայն հյուսիսային պատի մեկ մասն է մնացեր:

Մահմուդշուբի գյուղի հարավ արևմտյան կողմի

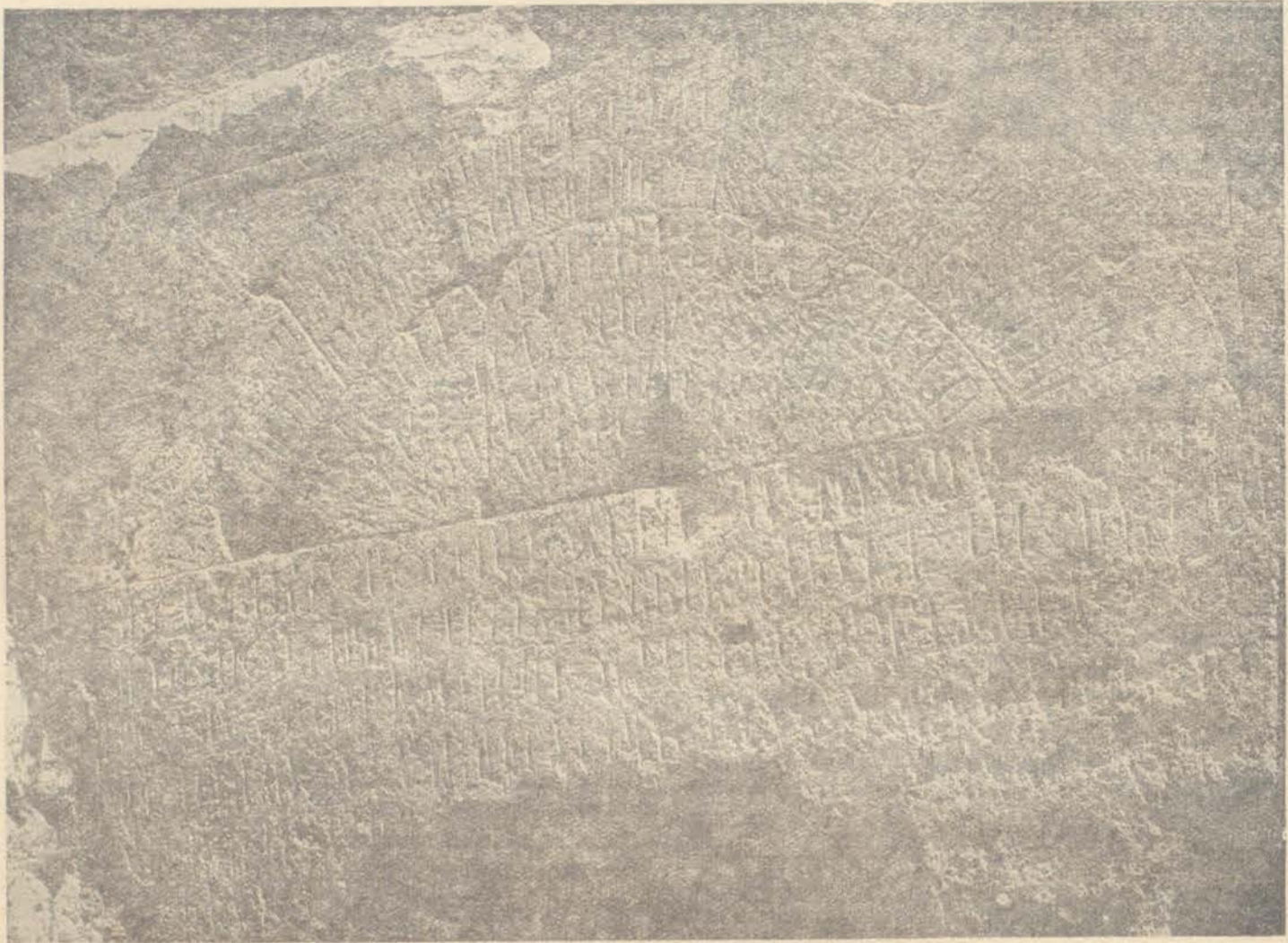
վանքը որոշ անուն չունի և իր վրա հետաքրքրական ոչինչ չի ներկայացներ, բացի հյուսիսային պատին վրա եղած 13-րդ դարու եղծված արձանագրությունն մը: Ծենքերն ալ ամենայն հավանականությամբ 12—13-րդ դարերու գործ է: Այս եկեղեցվո մոտ հետաքրքրական է մի ուրիշ փլատակ, որ աշտարակի մը ձև ունի: Գյուղացվոց պատմելով այդ աշտարակը տարիներ առաջ ավելի բարձր էր եղած, քան եկեղեցին և մեջք ունեցեր է բարձրանալու սանդուղ, իսկ այժմ ոչինչ չի կարելի տեսնել առանց մասնավոր պեղումի:

Այս եկեղեցվո արևմտյան կողմը, 200—300 քառ հեռավորության վրա, գյուղացիք գտեր են մի հուշակապ գերեզման, վրան խոշոր արձանագրությամբ մը ՆՄԾ թվականին: Գերեզմանը կպատկանի ինչ որ Ապղարիսի իշխանի, թերև Անիի մեջ ծանոթ Պահլավունի Ապղարիսին է: Գերեզմանը շինված է գաճ ու կրով խիստ հաստատուն (այժմ գյուղացիք քանդում են անխնա). տապանաքարին արևելյան կողմը, հսկա պատվանդանի վրա, կանգնված է եղեր մի խաչքար, որուն լայնությունը

նր մեկ մետր 60 սմ. է, իսկ բարձրության ըստ երե-
վույթին կեսեն ավելին կտրած ու անհայտացած է:

Մահմուտջուկ գյուղեն գնացի ըստ Չերվանջուկ գյուղը, որ 3—4 կիլոմետր
հեռավորության վրա է, սակայն մի քիչ դժվարին ճա-
նապարհը, պարտավորված էի առանց կառքի գնալ:

Այս եկեղեցվու մեջ շափազանց հետաքրքրական են
ամեն մի հարամասունք: Հատակագծի ձևը բուրբուխ
տարօրինակ և միանգամայն հակառակ ուղղությամբ
սովորաբար հայոց հին եկեղեցիներուն. բացի լայնու-
թյան համեմատությամբ անհամեմատ երկարութենեն,
մի պատուհան ունի արևելյան կողմեն խորանին վրա,

Նկ. 217. Արթիկի փոքր եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը

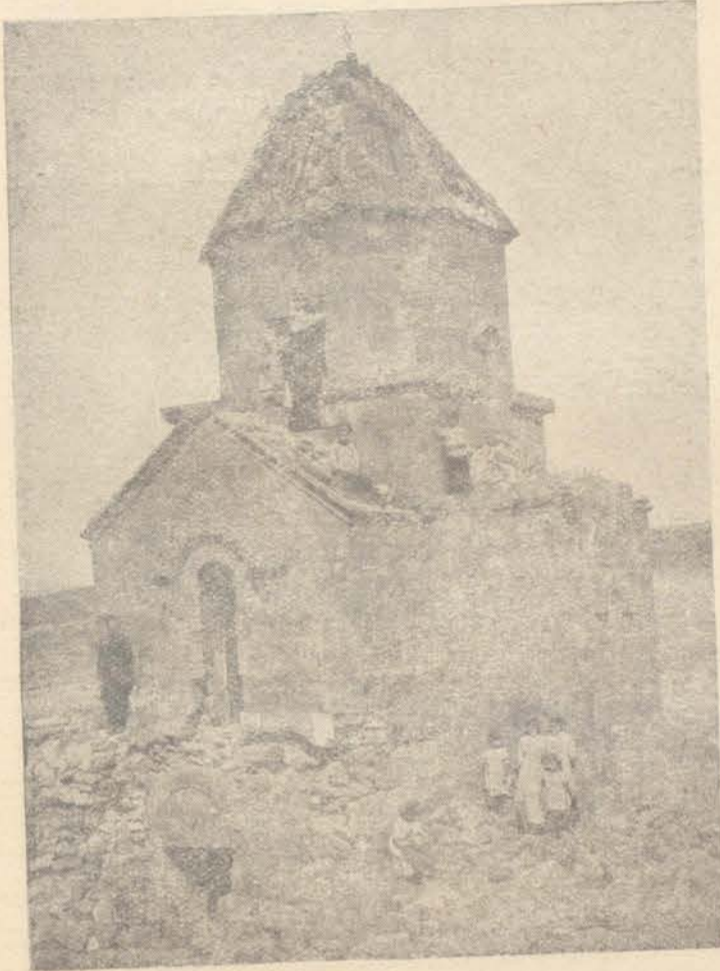
երկու պատուհան, մի սյունով իրարմե բաժանված՝
արևմտյան կողմին վրա, հարավային կողմը, սեղանին
մոտ մի պատուհան կա եղեր բացված շատ անհաշակ
կերպով, հետո այդ պատուհանն ալ փակեր են: Հարա-
վային կողմը արևմտյան անկյունին մոտ, կա մի նեղ
պատուհան ևս, սակայն այս ամենը շատ դժվար է
հաշտեցնել շենքին ընդհանուր կազմության հետ: Են-
քը անպայման 5-րդ դարեն պետք է մնացած լինի, եթե
ոչ ավելի հին, ներսը սեղանին կամարը միայն մնացեր
է շատ սուր շեշտված սրայտաձև, որմասյուններու խա-
րիսխները և խոյակները կատարելապես նմանություն-
ներ են Տեկորի ներքին որմասյուններուն մուկյուններուն,
այստեղ ամեն ինչ հնություն է: Ամենեն տարօրինակ
թվեցավ ինձ հիմերուն մեկ մասը, որ անտաշ սրձաբա-
րով շինված է: Արձանագրությունը անընթեռնելի է,
դրան հարավային կողմի սեղանի մոտ պատուհանի
մեջ շարված քարերուն վրա: Հյուսիսային կողմը քանի
մը հունարեն տառեր կնշմարվին: Ենքը շրջապատող

քիվը նման է բոլոր փաստացի կերպով 7-րդ դարուն
պատկանող շենքերուն: Արևելյան և արևմտյան կողմե-
րեն տիմպան կազմված է ինչպես Տեկորի մեջ: Վրան
ամբողջովին քարե կամարով ծածկված է եղեր, այդ
կամարածածկին պարզ հետքը մնացեր է ներսի կողմեն
արևմտյան պատին վրա:

Վերագտնալով Երվանջուկեն կրկին Մահմուտ-
ջուկ, այն տեղեն ճանապարհս շարունակեցի դեպի
Ս ո կ յ ու տ լ ու Դեռ Սոկյուտլու չհասած 5—6 կիլո-
մետր գյուղեն հեռու ձորին մեջ կա մի կիսավեր եկեղե-
ցի. թիվ 112 լուսանկար, լուսանկարեցի հարավ արև-
մուտքեն: Այս եկեղեցին անկասկած 10—11-րդ դարու
շենք է և այնքան ալ ուշագրավ մի նորություն չունի իր
մեջ, բացի քանի մը արձանագրութենե, որոնք ալ մեծ
մասամբ փչացած են: Լուսանկարեցի այս եկեղեցվու
հյուսիսային դռան վրայի արձանագրությունը, որը
կկրե ՈՄԿ թվականը: Թերևս ավելի հին արձանագրու-
թյուններ են, թե՛ արևելյան ճակատին շափազանց մաշ-

ված մի արձանագրությունը կեսը թափված և թե՛ արեւմտյան դռան կից կիսակատար մի ուրիշ արձանագրություն: Ավագ խորանին երկու կողմերը ըստ սովորականին կան երկու փոքրիկ ավանդատներ, կամ խորան-

ժողովածու) որ մտաւորապես Անիի միջնաբերդի չափընդարձակութունն ունի: Հսկայական որձաքարերով հյուսված են պատերը և շուրջը քառակուսի բուրգերով շրջապատված են: Դուռ մը կերևի այժմ արեւմտյան

Նկ. 218. Լճբառավանքը հարավ-արեւմուտքից

ներ պատարագի հատուկ, ուշագրավ են ասոնց դուրսը պատին վրա գրված փոքրիկ արձանագրությունը: Այս փոքրիկ խորաններեն մեկը հատկացված է եղեր պատերազմի մեջ մեռնող զինվորներու հոգևուն համար պատարագելու, իսկ մյուսը՝ անտեր ու անհիշատակ մեռնող մարդկանց հոգևուն համար պատարագելու:

Սովորաբար գյուղին մեջ ուշագրավ ոչինչ չտեսա, արդեն ժամանակա ալ չէր ներքի խուզարկություններ կատարելու, ուստի շարունակեցի ճանապարհս դեպի Ադիաման գյուղը, որ կա հավանորեն 7-րդ դարու մի հռչակապ եկեղեցի: Ներսի կողմեն բոլորովին նման է էջմիածնի մոտիկ Հոփոսիմե եկեղեցուն, իսկ դրսեն գմբեթը Մաստարայի եկեղեցվո գմբեթին նման է, իսկ ստորին մասերը իրեն խորշերով ավելի նմանություն կրերեն Քալինի կաթողիկեսին: Թիվ 63 լուսանկարը հարավ արևելքեն, թիվ 224-ը արևմուտքեն լուսանկարված է:

Ադիամանի արևելյան կողմը լեռնալանջերու բարձունքներուն վրա կան հնագույն բերդերու մնացորդներ, որոնցմե մեկը միայն կարողացա տեսնել ժամանակիս կարճության պատճառով: Այս բերդերը բոլորը շինված են անտաշ, առանց կրաշաղախի հսկայական որձաքարերով. իմ այցելած բերդն է թիվ 19 լուս. (Ա.

Նկ. 219. Լճբառավանքը հարավ-արևելքից

կողմեն, այստեղ հնարավոր էր ճիշտ չափել պատի հաստությունը, որ ավելի էր քան երկու ու կես մետր:

Ադիամանեն քանի մը վերստ դեպի հարավ, Մաստարայի մոտիկ, կա Մագարչուկ անունով մի գյուղ, փոքր Բուղուտլու սարին ստորոտը: Այս տարվան ուղեորության վերջին կետը եղավ այս գյուղը, նյութական միջոցներս չէին թույլ տար ասկեց ավելի առաջ գնալու. ամբողջ ուղեորությունս տևեց 25 օր: Գծագր հմնացի վերջին անգամ այս գյուղը այցելելով. այստեղ գտա մի շատ հնագույն փոքրիկ եկեղեցի, որուն ծածկը և հարավային պատը փլած են. հյուսիսային պատին վրա տակավին կան որմասյուններ և շեշտված պայտաձև աղեղներ: Գյուղացիք այս եկեղեցուն կից գերեզմանին միջեն հավաքեր են հետաքրքրական քանդակներու կտորներ, եկեղեցվո խորանին մեջ, որոնց մեջ, ի միջի այլոց, հետաքրքրական են Հաոփճի մեջ լուսանկարածս կոթողանման գերեզմանաքարերու բեկորներ, վրան դանազանակերպ մարդկանց պատկերներ քանդակված, այդ զարդաքանդակներու մի փոքրիկ խմբանկարն է:

Այս գյուղի մեջ եղեր է մի ուրիշ հնագույն եկեղեցի, որ գյուղացիք պահելով արևելյան պատը, մնացածը վերստին նորոգեր են և շիներ են գյուղական եկեղեցի: Այս եկեղեցին բացի իր հնագույն քիվի ոճեն, որ

ժամանակագրական տեսակետով 7-րդ դարին այս կողմը չի կարելի անցնել, նաև վերին աստիճան հետաքրքրական է արևելյան պատուհանի ներքև, մի մեծ քարի վրա ասորերեն մի ընդարձակ արձանագրություն, բայց ամսոս որ շատ մաշված է և վարժ ու լեզվին ծանոթ գիտնականներ միայն թերևս կարողանան բառեր կորզել այդ արձանագրությունն:

Ցավոք սրտի ստիպված էի այստեղ ընդհատել հե-

տաքրքրական և ինձ վերին աստիճան հաճելի ճանապարհորդությունս և առանց դիշեր մնալու վերադարձա ուղիղ Ալեքսանդրապոլ, թե՛ այս ճանապարհին վրա թերի թողածներս և թե՛ ավելի առաջ գնալով նորություններ հավաքելու քաղցր հույսս առաջիկա տարվան թողնելով:

Վերադառնալիս 8—10 օր հետո եկավ պ. Սարչիգոմսկին, անոր հետ միասին ալ 20 օրվան հապճեպ

Նկ. 220. Մահմուտջուղի հնագույն եկեղեցին հյուսիսային կողմից

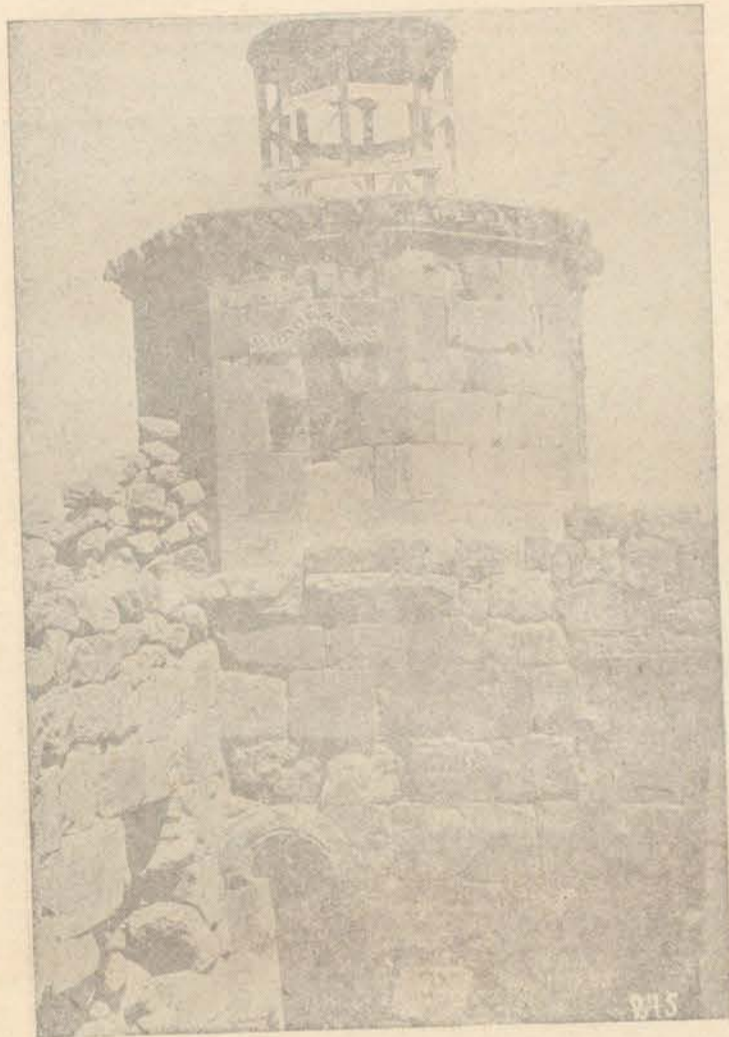
մի ճանապարհորդություն կատարեցի, առանց ոակայն շոշափելի օգուտ մը տեսնելու իմ սեփական գործիս օգտին: Վերջին օրերս քանի դեռ ձյունը չէր ծածկել երկիրը, մի երկու փոքրիկ այցելություններ կատարեցի մեր քաղաքի շրջակայքը:

Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղու գծին հյուսիսային կողմը, քաղաքին 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա Դարբանդ անունով մի գյուղ. լսելով որ այնտեղ հնություններ կան, գնացի տեսնելու Կանգուն կամ կիսականգուն շինություններ չկան այնտեղ. շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, որոնք բնականաբար դիս շպիտի հետաքրքրեին, որովհետև առանց պեղումի ոչինչ չի կարելի հասկանալ: Ես գնացի հայոց գերեզմանատունը, որ ի հնումն ալ գերեզմանատուն է եղած: Այդ գերեզմանատան մեջ գտա քանի մը հատ հին գերեզմանաքարեր, Հառիճի կոթողին նման, մի-

այն թե չափազանց մաշված, տեղե տեղ փոխադրված, այնուամենայնիվ փութացի եղած միճակի մեջ լուսանկարել այդ քարերին երեք զանազան օրինակներ, որոնց վրա թե մարդոց և թե ուրիշ զանազան քանդակներ կան: Մինչև այժմ իմ տեսածս այս ձևի քարերը քանդակված էին միշտ քրիստոնեական խորհրդանշաններով և սրբոց պատկերներով: Դարբանդի քարերը քրիստոնեական խորհրդանշաններ չկրելին զատ, ավելի մոտ նմանություն ցույց կուտան կարծեք հեթանոսական քանդակներու: Այս քարը ամբողջ չէ, ինչպես կերևի բավական բարձր է եղեր, թե՛ գլխին կտրած է և թե՛ ներքևին:

Այս կարգի քարերով շատ հարուստ է Թալինի գերեզմանատունը. բազմաթիվ այս տեսակ քանդակներով քարերուն մեջ կան նաև խողի գլուխով մարդիկ, որոնք զգեստավորված են կղերականի ձևով և գլուխնին շատ

անգամ լուսասփյուռ ունին, իսկ Դարբանդի մարդու քանդակը թեև անասունի կամ գազանի գլուխ ունի, սակայն լուսասփյուռ չունի: Ես կկարծեմ, որ Թալինի գերեզմանատան խողի գլխով մարդիկ, թերևս կներկայացնեն Տրգատի ավանդական խողութիւնը: Քարերեն մե-

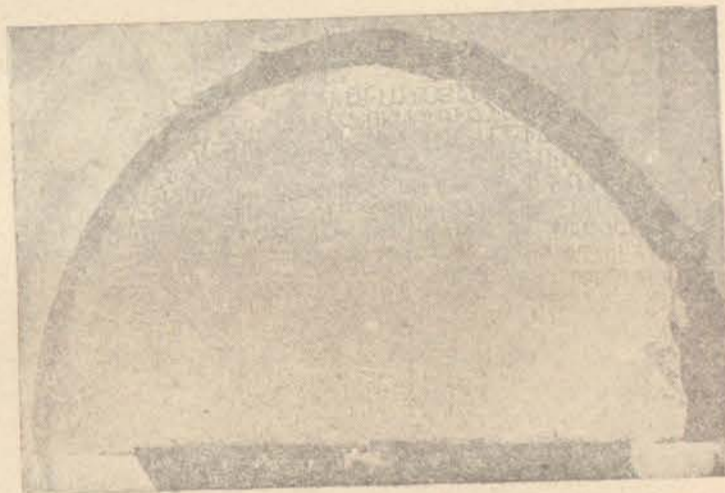

Նկ. 221. Մանուշուկի հնագույն կկեղեցին արևմտյան կողմից

կուն վրա քանդակված խողազուկը բացի գլխի լուսասփյուռեն, ձեռքը բռնած է նաև խաչագլուխ գավազան:

Դարբանդեն հետո այցելեցի մոտակա Հոռոմ գյուղը, ուր գիտեի արդեն, թե կան մի ընդարձակ տարածության վրա հսկա որձաքար պատերով շինված ոչ միայն բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այլ և անթիվ բնակությունաց հիմեր, ինչպես կան մոտակա Ուփլի գյուղի մեջ ու շրջակայքը: Թեև Արագածը շատ հարուստ է այս ձևի մնացորդներով, սակայն կկարծեմ որ Հոռոմի նման այդքան պատերու և պարիսպներու հոծ բազմություն ոչ մեկ տեղ չկա: Մոտավորապես երեք քառ. վերստի վրա տարածված են խիտ կերպով այս պատերը, որոնց մեջ նույնիսկ որոշ են ճանապարհներ. ամենայն հավանականությամբ սա եղած է հնագույն շրջանի մի քաղաք:

Քանի մը լեռնացած բլուրներ գրաված է այս քաղաքատեղին, որոնց մեկուն վրա շատ որոշ է մի միջնաբերդ, որուն այժմ գյուղացիք Ուլախի անունն են տալիս՝ հավանորեն Ուլա-Իչի տեղ: Լուսանկարեցի

Նկ. 222. Մանուշուկի հնագույն կկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը

Նկ. 223. Մանուշուկի մոտ գտնված 1036 թվականի գերեզմանաքարի արձանագրությունը

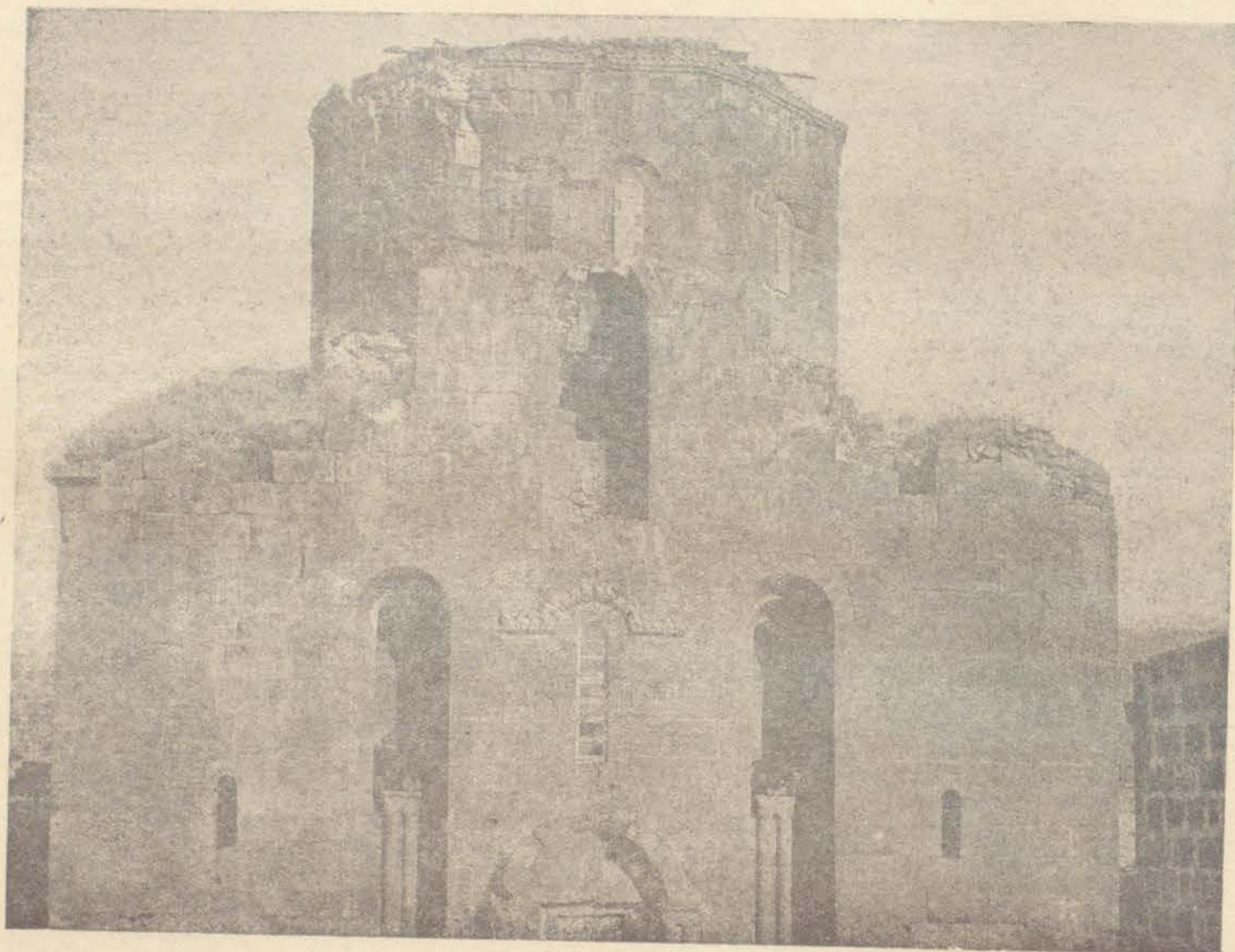
միջնաբերդի պատերը, ստորոտները և ուրիշ նրկար պարիսպներու մասեր:

Միջնաբերդի գագաթին կա այժմ գաճ ու կրով շինված միակ շենքի մը մնացորդը և հավանորեն սա եղեր է մի եկեղեցի շատ հետաքրքրական ձևով. շուրջը երկվում են կիսաբոլորակ բրգանման մնացորդներ: Ապառաժների վրա կան անհասկանալի փորվածքներ, որոնց մեջ շատ կան քանդակված զանազան քարերու վրա Ս-ի

կամ Ո-ի ձևով, երբեմն քանի մը հաստ իրարու քով, երբեմն ալ զատ զատ:

Այս քաղաքատեղի ընդհանուր տարածության վրա փոքրի շատե՛ս գաղափար տալու համար, ես լուստնկարեցի թիվ 63 լուսանկարը (Ա. ժողով. նկ. № № 13—18):

Ալեքսանդրապոլ
1913 զեկտեմբեր 18

Նկ. 224. Աղեամանի 7-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Ե

**ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ***

Հ. Պ. Կոմիտեից ստանձնածս պարտականության համաձայն, ներկա ապրիլի 8-ին, ընկերակցությանը Կոմիտեի անդամ ներկայացուցչի՝ հետո առնելով նաև Զվարթնոցի նախկին կառավարիչ Հ. Խաչիկին գիտցինք Զվարթնոց:

Առաջին անգամ մտանք թանգարանը, որում տպա-

* Այս զեկուցագիրը Թորամանյանը գրել է Հայաստանում Հնույթաբանության Պաշտպանության Կոմիտեի կազմվելուց հետո, երբ Խաչիկ վարդապետը Զվարթնոցը պետք է հանձներ Կոմիտեի կողմից էջանակված Թ. Թորամանյանին:

Կազմող

վորությունը մեզ վրա վերին աստիճան աննպաստ եղավ: Գրեթե ուշագրավ ոչինչ չէ մնացած այնտեղ, ամեն ինչ անկարգ կերպով թափված, փշրված և փոշիներու մեջ կորած են: Գոնե մինչև այսօր մնացած կարևոր բեկորներ վերջնական կորուստից փրկելու համար, անհրաժեշտ է այժմյան թանգարան անվանված խարխուլ սենյակից տեղափոխել մի ուրիշ ապահով և պատրաստված տեղ: Որովհետև գարնանային անձրևային շրջանում, կարծում եմ, որ մի քանի շաբաթների հարց է վերահաս փլուզման վտանգը: Առաստաղը խիստած ու գոգավորած, արդեն թափվում են ծեփերն ու հողերը, պատուհանների սպալկիները շարդոտված, հյուսիսային պատի ցածի հարկի մեկ մասը փլած, որու հետևանքով վերևի պատերը ճեղքոտված ու բացված են: Նախասրա-

հի տարատակամածի բոլոր գերանների ծայրերը միանգամայն փտած ու մոխրացած են, եթե այժմին ուշադրություն չբարձրի և հարմարավոր տեղ չպատրաստվի, կարող է պատահել, որ մի նոր փլատակի տակ ծածկվին մնացած բեկորները:

Թանգարանի շափ աննախանձելի դրուժյան մեջ են ընդհանուր ավերակի գեղարվեստապատմական մեծածեր բեկորները. դեռ մի տարի առաջ անեղծ պահված քանդակագործ բեկորներ և արձանագրություններ՝ այսօր միանգամայն այլանդակված դրուժյան մեջ են, կոտրատել են Մինոզի հունարեն արձանագրությունը, արտաքին որմաղեղների մեջ քանդակված նուռ ու խաղողի ամբողջական անվնաս հանված մի մասի վրայից քանդել ու թափել են խոշոր նուռերը: Այսօրինակ ավերածություններ մի առ մի թվել ավելորդ եմ համարում, և ցավալին այն է, որ այս բոլոր վնասներին ոչ ոք ինքզինքը պատասխանատու չի համարում, որովհետև մինչև այսօր Զվարթնոցում ծառայողների պաշտոնը եղել է հակել միմիայն հողերի տնտեսության և բերքի վրա: Խաչիկ վարդապետին տրվել է պաշտոն հողերը մշակելու, իսկ մյուս երկու պահապանների վկայականները ցույց են տալիս որ մին եղել է ջրպետ, իսկ մյուսը հանդապահ, հետևաբար ավերակները միանգամայն թողված են ճակատագրին, որուն հետևանքն է այսօրվան տխուր պատկերը: Խաչիկ վարդապետը և մյուս պահապաններն այս ավերածությունները վերագրում են որբերին, որոնք նախորդ տարին ապրում էին այնտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու պատճառով: Որբերի տգիտությունն ու անփորձությունը կարող էին այս շարիքները առաջ բերել, սակայն եթե ձեռնահաս մեկը լիներ այնտեղ և խստիվ զգուշացներ որբերի մոտքը ավերակների մեջ, թերևս այս վնասները չլինեին:

Իրաց այս վիճակին մեջ ինձ համար դժվար պիտի լինի Զվարթնոցի ավերակների պահպանման հսկողությունը ստանձնել, եթե Հ. Պ. Կոմիտեն դրական միջոցներ ձեռք չառնե լրջորեն այդ գեղարվեստապատմական հուշարձանի բեկորները պահպանելու համար: Այս մասին Կոմիտեից պիտի խնդրեմ հետևյալ նախնական և անհետաձգելի միջոցները.

1. Պաշտոնապես պահանջել Խաչիկ վարդապետից որ ցուցակով հանձնե ինձ թանգարանը՝ բացատրելով մանրամասն յուրաքանչյուր առարկայի գտնված տեղը, ինչ վիճակի կամ դրուժյան մեջ գտնվելը և գտնվելու ժամանակը:
2. Ձեռնարկել մի սրահի շինության, որուն մեջ հնարավոր լինի ապահով կերպով պահպանել այժմյան թանգարանի առարկաները և դուրսը մնացած կարևոր բեկորները, որոնց կորուստը անփոխարինելի կլինին:
3. Նշանակել երկու պահապան աշխատավորներ, որոնց պաշտոնը լինի բացի պահապանությունը, օժանդակել նաև թանգարանի և դրսի բեկորների դասավորման և հարմարավոր տեղեր զետեղելու աշխատության:
4. Պաշտոնապես կարգադրել Զվարթնոցի շրջապատի հողի վրա աշխատողներին, առանց թուլտվու-

թյան և պահապանների ընկերակցության շնորհիվ ավերակների մեջ ժամանցի կամ զբոսանքի համար: Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Էջմիածին 1924 թ.
21 ապրիլի

Ձ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԳԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Տասնօրյա հետազոտական շրջագայության Աղճաղալա, Ղզևավուզ, Աղավեատուն, Ֆրանկանոց և այլ մոտակա գյուղերում 1924 թ. ապրիլ ամսի մեջ

Ապրիլ ամսի սկզբներին (1924 թ.) վաղարշապատում լուր ստացա, որ Աղճաղալա գյուղում գյուղացիք ինքնակամ բացել են նախաքրիստոնեական գերեզմաններ և դուրս են բերել զանազան հնագիտական արժեք ունեցող իրեր: Դուրս բերված իրերը գերեզմանակերպիտներ փոխանակ պատկանյալ իշխանության հանձնելու, տարել են իրենց հետ և սեփականացրել:

Այս լուրն առիթ տվեց ինձ փութալ Աղճաղալա և հետամուտ լինել, թե՛ գտնված իրերիցները և թե՛ հետազոտել գյուղն իր շրջակայքում՝ հնագիտական տեսակետով: Հ. Ղևուզ Ալիշան յուր «Այրարատ» աշխատության 202 էջին վրա, գրում է, որ նույն Աղճաղալա գյուղում կա մի հնագույն բերդ, որը տեսել է Ֆրանսիացի Պուլեյ Լըկուզը 1647 թվականին և գծագրել է նույն բերդին պատկերը (տես «Այրարատ», էջ 202): Որչափ որ հետաքրքրական էին, բացված գերեզմանները, նույնչափ կարևոր էր տեսնել այդ բերդը, որի մասին մեր օրերում բնավ չէր խոսվում և գոյությունն անձանոթ էր մեզ: Ուստի կրկնակի կարևոր համարելով այցելել այս գյուղը, շտապեցի դնալ ապրիլ ամսի 9-ին:

Գյուղում և անմիջական շրջակայքում ո՛չ Ֆրանսիացի Պուլեյ Լըկուզի ցույց տված բերդը գոյություն ունի և ո՛չ այն նոր բացված գերեզմանները, որոնց մասին լսել էի: Գյուղում ոմանք հայտնեցին, որ հին գերեզմաններ բացվել են ոչ թե Աղճաղալա գյուղում, այլ մոտակա սահմանակից Ղզևավուզ (բնա Ալիշանի հնավուզ, կամ Ղզևավուզ) գյուղում. սակայն Աղճաղալաում ևս կան նույնպես հնագիտական նշանակություն ունեցող վայրեր և առաջնորդեցին ինձ այդ վայրերը:

Գյուղի հյուսիսային կողմը և գրեթե անմիջապես կից, բարձրավանդակ մի տեղի վրա գոյություն ունին նույնիսկ նախապատմական ժամանակների շինությանց մնացորդներ գրեթե հողին հավասարված և հետզհետե անհայտանալու մոտ:

Արտերը սլարարտացնելու համար գյուղացիների՝ հին ավերակներ փորելու և հողը տանելու սովորությունը շափազանց մեծ վնասներ է տալիս հնագիտական ուսումնասիրության: Տասնյակ տարիներ այս բարձրավանդակի վրա գոյություն ունեցող մի բոլորականման պատերի միջից, որ ավելի քան 75 մտ. տրամագիծ ունի, անդադար փորել և հողը կրել են արտերը, որով ոչ միայն նախապես մի մեծ բլուր կազմող հողը անհայ-

տացել է, այլև անվերջ կորել են այդ փորձումների ժամանակ գտնված իրենցենները: Գյուղացոց պատմելով այդ ընդարձակ շրջապարիսպի մեջ գտնվել են մեծ ու փոքր խեցեղեն անոթներ, խոշոր կարասներ, ուլունքներ, բրոնզյա, երկաթյա սուրեր, զարդեղեններ, ի միջի այլոց հատ ու կտոր մարդոց ոսկորներ: Այս ընդարձակ շրջափակը հյուսիսային կողմից գրեթե բոլորակի շրջանակ է 1,10 սանտիմետրից մինչև 2,20 սանտիմետր հաստությամբ հիմերով, իսկ հյուսիս արևելյան կողմից սկսում են ուղղաձիգ ներքին բաժանումներ ձևացնող պատեր՝ և բռնում է ամբողջ հարավային մասը պատերի զանազան շեղումներով: Բոլոր պատերը շինված են անշաղխ որձաքարով, և զանազան մասերի հետադոտություններում է, որ այս բոլորը միաժամանակ շինված, եղեր են պարբերաբար հավելվածներ: Այս մեծ մնացորդից դեպի հյուսիս արևմուտք 20—25 քայլի վրա կա մի այլ բոլորակ մոտավորապես 10 մետր տրամագծով գրեթե նույն ուղղությամբ, փոքր ինչ դեպի արևելք, կամ հարավ արևելք կա մի ուրիշ բոլորակ 21 մետր տրամագծով: Այս երեք մեծ ու փոքր բոլորակներից դեպի արևելք կա մի ուրիշ կանոնավոր սրբատաշ քարերով կրաշաղխա շինված մի բոլորակ մոտավորապես 4,50 մ. տրամագծով և 80 սմ. պատերի հաստությունով: Անպայման այս բոլորակը, որ այժմ ևս ժողովրդական ուխտատեղի է, կապ ունի նախաքրիստոնեական մի ավանդության հետ և իբրև սրբատեղի քրիստոնեական շրջանում վերանորոգել են:

Գյուղի արևմտյան կողմը, գրեթե մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի մեծ քարքարուտ բլուր, որուն դագաթին վրա թեև չեն երևում շինարարական հետքեր, բայց բլուրի ստորին փեշերի մոտ երևում են շրջապատող պարսպի անհեթեթ հաստությամբ, զուգահեռական 3,60 մ. թանձր պատեր, որոնք ձգվում են դեպի հյուսիս արևմուտք: Պարսպի ներսի կողմից բլուրի լանջերու վրա երևում են շինված շենքերի հիմեր, այս հիմերի և մեծ պարսպի միջից իբրև հասարակաց ճանապարհ բաց է թողված 2,10 մ. լայնությամբ մի անցք, ամբողջ պարիսպների երկարությամբ:

Բլուրի հարավային փեշի վրա մի ժամանակ եղեր է մի մեծ քարայր-դամբարան, որի մասին բնիկ Աղձաղալացի, 75—76 տարեկան Վասիլ Ավետիսյանը պատմում է, թե՛ «45—50 տարի առաջ, երբ քյուլ հանելու համար փորում էի, հանկարծ բահս դիպավ մի պատի՝ բացված պատի առջևից հողը լավ մաքրելուց հետո, երևան եկավ մի սենյակի նման տեղ, մասամբ քարափոր, պատերը ծեփված գաճով, կամ կրով: Հետըզհետ հողը մաքրելով և խորը զնալով դատ հողե ամանով լիքը վեզ և մի քրեղան: Ուղում էի փորումներս շարունակել, սակայն գյուղացի թուրքեր արգելք եղան, առարկելով որ այդ տեղը կպատկանի իրենց, և նախնյաց դամբարան է համարվում թուրք հասարակության կողմից»: Գյուղին կից դաշտի ճանապարհի աջ կողմն ընկած է մի մեծ բոլորակ քար 1,90 սմ. տրամագծով: Բոլորակի եզերքից, 20 սմ. ներս, 20 սմ. լայնությամբ և 20 սմ. խորությամբ կանոնավոր կերպով փորված է շուրջանակի: Ենթադրում եմ, որ այս քարն առանց խորհրդավոր նպատակի չի շինված, շատ կարելի է, որ մի

պաշտաման հետ կապ ունի, քանի որ շուրջը լիքն են հեթանոսական շրջանի մնացորդներ:

Միանգամայն համոզված, որ Պուլեյ Լրկուզի նկարած բերդը կամ մի թյուրիմացության հետևանք է և կամ գոյություն ունի մի ուրիշ տեղում և տեղի անունն էլ սխալ է գրված, ստիպված եղա հեռանալ Աղձաղալացից, հետադոտությունս առայժմ բավական համարելով:

Որովհետև աղձաղալացիք հայտնել էին, որ վերջերս գտնված են հին գերեզմաններ մոտակա Աղնավուզ գյուղում, ճանապարհվեցի դեպի Աղնավուզ գյուղը՝ Աղձաղալայի գյուղխորհրդի քարտուղարի ընկերակցությամբ: Քարտուղարը առաջնորդեց ինձ դեպի բացված գերեզմանները, որոնք գյուղի հարավային կողմին կից մի մեծ բլուրի հարավ արևմտյան կողմի վրա էին՝ բլուրից մի քանի քայլ դեպի հարավ: Գերեզմանները գտնվում էին դեպի հարավ զնացող ճանապարհի վրա, որուն հողը հետզհետե մաշվելով գերեզմանի միջի առարկաները սկսել էին երևնալ, որով գյուղացիներից մի երկուսը հետաքրքրվելով, սկսել են փորել դանձ գտնելու հույսով: Նախապես իմ տեղեկությունը բացված երկու գերեզմանի մասին էր, որոնց միջից դուրս հանված էին 3 հատ խեցեղեն պատուկներ: Սակայն իրողությունն այն էր, որ ավելի քան 10 գերեզմաններ փորված էին այնտեղ և հողը վերստին տեղը լեցված, հետևաբար հայտնի չեղավ, թե ի՞նչ տիպի գերեզմաններ էին և ի՞նչ իրեր են երևացել մեջերս: Գրեթե գյուղխորհրդի նախագահին և պանհանջեցի գտնված խեցեղենները, նախագահը ինձ մտահացրեց, որ խեցեղենները զբղիված են Սամաղար շրջափակումի նախագահին մեզ զբղկրվելու համար: Եվ իբրք, զրկված էին երկու միջակ մեծություններ պուտուկներ, որոնք ինձ հասնելուց հետո ուղարկել եմ Կոմիտեին, սակայն երկու հատ միայն, փոխանակ երեքի, ինչպես հայտնեցին գյուղում:

Աղնավուզ գյուղում բացված գերեզմաններից անհամեմատ ավելի հետաքրքրական էր գտնված գերեզմանների մոտի բլուրին վրա մի հնագույն բերդի մնացորդ, որն անպայման շինված էր ուրարտական ժամանակ: Բերդը գրեթե քայքայված է ամբողջությամբ, ներքին բաժանումներ որչափ որ մնացել էին որոշ, մանրամասն չափազանցի տեղին վրա: Հյուսիսային կողմը ամբողջովին քանդված է, նմանապես արևելյան կողմը, որուն հիմերը հազիվ հայտնի են, իսկ հարավային պատերից դեռ կանգուն կան 2 1/2-ից մինչև 3 մետր բարձրությամբ: Հարավային ծալրին անկյուններին վրա շինված են բրգանման քառակուսիներ, իսկ հարավային պատի վրա իբրև հենորմներ պատի հետ շինված են 3,80 մ. լայնությամբ և 50 սմ. դուրս ցցվածքներ, անշուշտ ամբողջական, հաստատության համար, այս վերջինս դեռ գոյություն ունի մոտ 3 մետր բարձրությամբ: Այս շենքը հին ժամանակ եղել է անշուշտ մի ցեղապետական ամրոց, կամ դղյակ, անկախ ներքին ամուր կառուցվածքից դրսից ևս շրջապատված է եղել ամուր, շրջափակ պարիսպով, արևելյան կողմից 5 մետր հեռավորության և արևմտյան կողմից 21 մետր հեռավորության վրա: Հյուսիսային և հարավային պարսպամասերի հետքերը կորած են: Ամրոցի, կամ դղյակի վերևի մասի մուտքը եղել է հյուսիս արևմտյան կողմից, որով-

հետև շենքը կառուցված էր մեծ ապառաժուտ բլուրի վրա և մուտքը բարձր էր, ուստի գրեթե 3—4 մետր տարածության վրա դեռևս աստիճանաբար վերև բարձրացող մի լայն ճանապարհ են շինել մինչև ամրոցի դռան առջև, ճանապարհի լայնությունը եղել է ուղիղ շորս մետր, այս լայնությունից անկախ երկու կողմից, բարձրացող ճանապարհի ամրության համար շինել են 210 սմ. հաստությամբ որձաքար պատեր նույնպես շեղակի մինչև շենքն աստիճանաբար բարձրացող. այս ճանապարհով ցեղապետը, եթե ոչ կառքով, կարող էր բարձրանալ ձիով մինչև դղյակի դուռը: Հետքեր կան, որ շենքը հյուսիսային կողմից ևս ունեցեր է բրգանման քառակուսի մասեր, երկու անկյունների վրա, և հյուսիսային կողմի հատակն ավելի ցածր է եղած, գրեթե այժմյան գետնին հավասար, ամենայն հավանականությամբ այս կողմին վրա ևս ունեցեր է մտից դուռ: Ինձ թվում է, թե Պուլեյ Լըկուզ ֆրանսիացին 280 տարի առաջ այս բերդն է, որ կանգուն տեսել է, որը տարիներ հետո ավերվել է և ավերումն այնքան վաղ ժամանակ է եղած, որ ներկա գյուղացիների մեջ ամենից ծեր մարդիկն անգամ չեն հիշում բերդի կանգուն ժամանակը: Պուլեյ Լըկուզի տեսածը բերդ լինելուն մի մեծ հավանականություն կա, այն է անկյունների բրգանման լինելը, ինչպես կերևի «Ալբարատի» 202 էջի պատկերին, մեջ, նույնը երևում է նաև, թե տեղին վրա և թե իմ հատակագծիս վրա: Ամենայն հավանականությամբ Պուլեյ Լըկուզը բերդը գծագրել է հյուսիսային կողմից, որ նաև տեղին վրա նշմարվում է մի դռան տեղ և անկյունի բուրգերի մեկ մասի հիմք: Ամրոցի հյուսիս արևմտյան կողմի վրա մինչև այժմ, բացի գերեզմաններից նկատվում են կրոմլեխներ, որոնց երկուքը և խոշորագույնները ամրոցի կից և հավանորեն ամրոցը շրջապատող արտաքին պարսպից ներս էին զբտնվում: Մասնավոր հետազոտության արժանի են ինչպես Աղձաղալայի, նույնպես այս գյուղի հյուսիսային կողմի դռները: Նաև մոտակա Աղալնատան սահմաններում խիստ շատ են նախաքրիստոնեական մնացորդներ և գերեզմաններ:

Որոշմամբ իսկա մոտ և սահմանակից է Աղալնատուն գյուղը, լսելով, որ Աղալնատան մեջ ևս գտնվում են պատմական հուշարձանների մնացորդներ, այցելեցի նաև այս գյուղը, որ բավականին շահեկան եզրով այցելությունս թե՛ նախաքրիստոնեական և թե՛ քրիստոնեական շրջանի հին հուշարձանների տեսակետով: Այս գյուղում ևս, երբ զաշտը վերջանում է և սկսվում է լեռնուլանջը, առաջին բարձրության լանջին վրա, գյուղին կից, կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որը վերջին տարիներս օգտագործում էին գյուղացիք (այժմ գերեզմանատունը գյուղացիք տեղափոխած են օրիշ տեղ): Խառն իսկույն կտեսնվին գանաղան դարաշրջանների քրիստոնեական գերեզմաններ: Գերեզմանատան վերևը փոքր լնջ հարթավայր տեղի վրա կառուցված է եղել նախաքրիստոնեական շրջանի մի բերդ մեծամեծ որձաքարի զանգվածներով, որոնք գետեղված են միմյանց վրա առանց շաղախի: Բերդի տարածությունը փոքր է, հազիվ հասնի 22 մետր լայնության, նույնչափ ևս երկարության, սակայն ինչպես կերևի, այս կտորը եղել է միայն միջնաբերդ. հեռվից

շրջապատված է եղել մի ուրիշ պարսպով, որին հետքերը տեղ տեղ հազիվ տեսանելի են: Սակայն ինչպես երևում է քրիստոնեական շրջանում չեն լքած այս բերդը, այլ վերաշինել են և ամրացրել են կիսաբուրակ բուրգերով, որոնցից մեկ քանին դեռ կիսականգուն գոյություն ունին, դժբախտաբար գյուղացիք հետզհետե քանդում են քարերից օգտվելու համար: Բացի բուրգերի քանդումից, փորում են նաև գետնի անմշակ տեղերը և հողերը կրում իրենց արտերը պարարտացնելու համար: Այս փորումների օգուտը չի սահմանափակվում գյուղացու համար միայն պարարտացման համար հող դուրս բերելու մեջ: Իրենց պատմելով գտնում են ուրիշ շատ իրեզնիսներ, հնագույն անային կարասիներ, գործիքներ, նույնիսկ դրամներ: այդ պատճառով գյուղացիք հասպտված այդ փորումների բազմակողմանի օգուտներով չեն լսում պաշտոնական արգելքները և շարունակում են իրենց ավերիչ գործը և գիտությունը տուժում է միշտ տղետ գյուղացու այսօրինակ վարմունքից:

Միջնաբերդը կառուցված բլուրին ներքև կա մի մեծ քարայր, որն անշուշտ օգտագործել են հին ժամանակ բերդը կառուցողները. նաև քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրացող ու նորոգողները: Դուռը գտնվում է հյուսիսային կողմը՝ այժմ հողով լցված վերջին ժամանակներս: Դուռը եղել է կապույտ որձաքարից, որուն կեսը կա այժմ տեղին վրա, իսկ մյուս կեսը գյուղացիք տարել են իբրև սալաքար գործածելու համար: Վերջին թուրքական արշավանքների ժամանակ գյուղացիների կեսն ապաստանել է այս քարայրի մեջ և շորս օր մնացել են աննկատելի: Բերդի շրջակայքում գյուղացիներից ինքնակամ պեղում անողները գտել են նաև նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ՝ բրոնզյա, երկաթյա զարդեր, գործիքներ և խեցեղեն ամաններ:

Հավանաբար քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրողները շինել են բերդի հարավային պարսպին կից մի փոքր եկեղեցի՝ բավականին ճոխ քանդակազարդությամբ: Եկեղեցիի շենքի շինելակերպը և գործադրված քանդակների ոճը ցույց են տալիս, որ շենքը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ: Սակայն երկար ժամանակ կանգուն մնացել է եկեղեցին և քարերի վատ տեսակի պատճառով հարավային պատը վտանգվել, այդ պատճառով իսկ եկեղեցիի հարավային պատին կից, մոտավորապես 8 մետր տրամագծով շինել են կիսաբուրակ մի բուրգ, իբրև շենքի հենարան, որուն շնորհիվ մինչև այսօր մնացել է կանգուն: Պատերը կառուցված են կարմրագույն առաջ քարով, թեև վերևի կամարածածկը փլված է, սակայն ամեն կողմից գրեթե երկու մետրից ավելի բարձրությամբ պատերը կանգուն են: Խորանի գմբեթարդի մեջ հատկապես հյուսված է մի կարաս՝ անշուշտ երգեցողության ժամանակ արձագանք տալու համար:

Գյուղացիք այս ավերակը վերածել են այժմ ուխտատեղիի: Խորանի կիսաբուրակի մեջ կանգնել են վե՛մ քարի նմանող մի քար, և վրան դրել են 11-րդ դարու արձանագրված քարի մի բեկոր, որուն վրա մոմեր կայցնելով ամբողջովին մրոտել են և անընթեռնելի դարձրել: Տեղի վրա մնացած բեկորներից կա 11-րդ դարու ոճով մի խոշակ և 13—14 դարերու հատուկ ոճով քանդակված մի պատահական շրջանակ, սրանք ևս պաշ-

տաման առարկա են եղել խորանի մեջ զետեղվելով. եկեղեցիի հյուսիսային կողմը շենքին մոտիկ կա մի խաչի պատվանդան, որը 13-րդ դարու է: Աղավնատան բերդի հարավային կողմը, բերդը շրջապատող մեծ պարսպից դուրս կա մի մեծ խաչարձան պատվանդանավոր, պատվանդանի առջև կան տապանաքարեր, որոնց մեկն ամբողջովին արձանագրված է, սակայն ժամանակի ընթացքում քարն այնքան է մամուռացած, որ գրերը գրեթե մամուռի ներքև անհայտանալու վրա են. նշմարվող տառերի ձևից կարելի է հետևենել միայն, որ արձանագրությունն անպայման 14-րդ դարու գործ է:

Աղձաղալայից մինչև Աղավնատուն, գյուղերի սահմաններին անմիջապես կից եղող նախաքրիստոնեական անշաղախ որձաքարով կազմված ամրոցներու պատեր, կրոմլիսների մնացորդներ հաճախ տեսնելով միանգամայն համոզվեցի, որ այդ շրջանը եղել է նախաքրիստոնեական, նույնիսկ նախնադարյան շրջանի հոծ բնակչության մի միջավայր, ուստի հարցաքննելով այդ ուղղությամբ մոտս հավաքված գյուղացիներին, ստացած պատասխաններս խրախուսեցին ինձ գնալ և անձամբ տեսնել այն ամենն, ինչ որ գյուղացին, երբեմն չափազանցված, երբեմն ալլափոխված ձևով և մեկնություններով նկարագրում էր: Հարցումներս անհասարակ հին կրոմլիսների, նախապատմական դամբարանների և պաշտաման տեղերի շուրջն էր դառնում, և այս ամենին համար գրեթե հաստատական պատասխաններ էի ստանում: Ուստի վճռեցի հետևյալ առավոտ շրջապայել շրջանները և մանրամասն հետազոտել:

Հետևյալ օրը վաղ առավոտյան Աղավնատուն գյուղի և Հարամլու գյուղի սահմանին, Աղավնատան հողի վրա տեսա մի կրոմլիս, որը բավականին բնորոշ ձևով պահված էր, թեև շրջանակի քարերից պակասում էին, այնուամենայնիվ բոլորակի շափը, ձևը և քարերի տաշվածքն ու շարվածքը հասկանալու շափ, անաղարտ մնացել էին նաև երկու հսկայական անտաշ քարերից տապանաքարեր: Այս կրոմլիսն այնքան ուշադրությունս գրավեց, որ չափազանցի, գծագրեցի, մասամբ վերակազմելով նախնական վիճակը:

Երբեմն թուրքաբնակ, իսկ այժմ ամալի մոտակա Հարամլու գյուղը այցելելով տեսա մի շատ հնագույն ավերակ, որը բերդի նմանություն չունի, այնուամենայնիվ նախաքրիստոնեական մի կարևոր շենքի տպավորություն թողեց իմ վրա: Ենթադրում է հին գյուղի դիմաց, մի բլուրի վրա, շինված է միջակ մեծությամբ կիսատաշ, սևագույն կարծր քարերով, ներքին բաժանումների հետքեր չեն մնացել, եթե եղել են քանդվելով և քարերը տարվելով անդադար անհայտացել են: Արտաքին շարքերից ևս հազիվ մնացել է մի կարգ քար: Բլուրի ստորոտն աստ անդ թափթփված են խաչքարի բեկորներ, շենքերից քանդված հրաբխային սրբատաշ քարեր, մի հատ անընթեռնելի արձանագրություն բեկոր, որոնք ցույց են տալիս թե այստեղ, անկախ բլուրի գագաթի շենքից, եղել են կրոնական կամ աշխարհիկ շենքեր և միանգամայն անհետացել են, իրենց գոյության ապացույց հազիվ մի քանի քարեր և բեկորներ թողնելով:

Հարամլուի քննությունը վերջացնելու հետո ուղղը-

վեցի դեպի արևմուտք և արևմտահյուսիս ամալի և անմշակ վայրերը քննելու, որոնց տեղական բնակիչները դրս էին անվանում:

Աղավնատան սահմանից դեպի Կոշ (հնումն Կուաշ) գյուղը հազիվ մի կիլոմետր հեռավորության վրա, սկսեցին երևալ կրոմլիսներ և նախապատմական գերեզմաններ: Հետզհետե խտանում էին գերեզմանները դեպի Կոշ և դեպի Եամիրան գնալու ճանապարհին երկու կողմերը: Չափազանց զարմացնում էր ինձ այդ գերեզմանների գրաված վայրերի ընդարձակությունը: Մոտավորապես երեք քառակուսի վերստ տեղի վրա տարածված էին մի քանի տեսակ նախապատմական գերեզմաններ և կրոմլիսներ, որոնք ապացույց են մի ժամանակ այդ վայրերի բազմամարդության: Գլխավորապես երեք տեսակ գերեզմաններ որոշ էին այդ ընդարձակ տարածության վրա. 1. Կրոմլիսներ, որոնք թեև Աղավնատան և Հարամլուի մեջտեղ եղածին չափ լավ պահված չէին, այնուամենայնիվ շրջապատող բոլորակ քարերի շարքերից մնացած էին որոշ շափով: 2. Փոքր հողաթմբեր առհասարակ բոլորակ ձևով վրանները որոշ շափով ծածկված մանր ու խոշոր քարերով: 3. Ավելի հետաքրքրական և ավելի հնագույն երևցան ինձ մի կարգ գերեզմանատներ, որոնք հարմարավոր քարերով շինված են արկղաձև մոտավորապես 70—80 սանտիմետր հողի խորության մեջ և վրանները ծածկված են միակտուր անտաշ բնական սալերով: Ընդհանրապես սալերու մեծությունը հավասար են ներքևի արկղաձև կազմված գերեզմաններին: Այս տեսակ գերեզմաններ ընդհանրապես հատ հատ առանձին են մեկմեկուց 4—5 մետր հեռավորության վրա, սակայն կան այնպիսիները ևս, որ երեք կամ չորս արկղի միասին ձևացված են՝ անշուշտ յուրաքանչյուր արկղի մեջ մի մեռել թաղելու համար: Բացի այս երեք տեսակի գերեզմաններից, կան նաև տեղ տեղ մեծամեծ քարակույտերով կազմված դամբարաններ, որոնք միջին հաշվով 8—10 մետր երկարություն և երեք մետրից ոչ նվազ բարձրություն ունին: Քարակույտերի քարերն այնքան մեծ չեն, իսպես են նույնիսկ մանր քարերով, իսկ մեծ քարերի ամենից խոշորները հազիվ թե անցնեն ներկայիս շինությունաց մեջ գործածված սովորական սև պատերի քարերի մեծությունը: (Այս քարակույտ դամբարաններից մոտավորապես 40 հատ համարեցի Փոքր Թալինի մոտ դաշտավայրի վրա, որոնց մեկ քանիսին երկարությունը կհասնի մինչև 15 մետրի, բայց այս մասին իր տեղում):

Այս ընդարձակ գերեզմանատունը դիտելուց հետո մտնում էր քննել հյուսիս արևմտյան կողմը մի բարձրության վրա կանգնված աշտարականման բոլորակ շինություն, որուն գյուղացիք Օջաղ անունն են տալիս, որպես թե դա լինի զինվորական դիտարաններ հին ժամանակ: Ի հարկե ես չէի կարող բավարարվել գյուղացիների տված բացատրություններով, հարկ համարեցի անձամբ բարձրանալ բլուրի վրա և տեսնել մոտից: Նախքան բլուրը բարձրանալս, բլուրի ստորոտին մոտ տեսա հին նախապատմական պատերի հիմեր ավելի քան մեկ ու կես մետր հաստությամբ. այս պատերը չէին նմանում ունե շենքի պատերի, անպայման կրոնական պաշտամունքի հատուկ մի հիմնարկություն էր եղած: Պատերը թվով չթեր հատ 6—7 մ. միմյանցից հե-

ուս զուգահեռաբար ձգված են արևելքից արևմուտք կանոնավոր կերպով. այս պատերի պլուխները կապված չեն միմյանց ո՛չ արևելյան կողմից և ո՛չ արևմտյան կողմից, հետևաբար արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող այս պատերին ուղղահայաց հյուսիսից հարավ պատերի հետքեր չկան: Հետևաբար պարզ է, որ ծածկովավոր շենքի պատեր չեն այս երկար զուգահեռական պատերը, որոնց երկարությունն առնվազն 40—50 մետրի կհասնի:

Սույն երկար հիմքերից մի քանի քալ գեպի արևելք, բլուրի լանջի վրա կա մի քարակույտ, կրոմլեխի նման, հայտնի է թե որտեղից են բերած դրած այնտեղ մի խաչքարի կտոր և ուրիշ երկու կամ երեք հատ քանդակների բեկորներ և վերածել են ուխտատեղիի: Շքեղակա գլուղացիք, իմ առաջնորդի ասելով, գոնև տարին մեկ անգամ ուխտի են գալիս այստեղ: Համենայն դեպս, հեթանոսական ժամանակից այդ տեղերը մի սրբավայրի համբավ են ունեցել և քրիստոնեության ժամանակ ևս շարունակում են հին ավանդության վրա հիմնված:

Աշտարակից թափված քարակույտերից մեծ դժվարությամբ անցնելով հաստաբուն բոլորակ շենքի մոտ, որը ո՛չ դիտարան է և ո՛չ զերջին դարաշրջանների գործ. այդ ամենահին, թերևս նախաուրարտական, մի խորհրդավոր կառույցվածք է: Ենթին տարամագիծը 8,40 մետր է, բարձրությունը, մինչև շուրջը թափված քարակույտերի վրա, 4,80 մ. է, հավանականորեն մինչև հաստակը կլինի 4 մետր ևս, որով այժմյան բարձրությունը կլինի ավելի, քան 8 մետր: Բայց ի հարկե սա իր նախկին խակական բարձրությունը չէ, իր շուրջը թափված քարակույտերը ցույց են տալիս, որ շատ բարձր է եղած, հետզհետե փլչելով այսքանն է մնացել: Ինչպես դուրսն այնպես ալ ներսն են թափել մեծամեծ քարեր և խտացել են այնպես, որ հնար չեղավ ներքին տրամագիծը չափել: Արևելյան կողմից մի դուռ, կամ պատուհան ունի մեկ մետր լայնությամբ և բարձրությամբ. ամբողջությամբ շինված է անտաշ, կարծր քարերով առանց շաղախի, սակայն քարերի ընտրություն եղած լինելուն կասկած չկա, որովհետև քարերը միշտ երկարավուն, և կանոնավոր հաստություն ունին որով ավելի լավ կապված են շարքերը: Այս շենքի պատերի շարվածքի մեջ նախապատմական շրջանի մի շարք պատերու մեջ դրված անհեթեթ մեծությունը զանգվածներ չկան, միայն թե մեջն ինկած են մի քանի մեծ քարեր, որոնք հավանորեն աշտարակի գագաթի վրա ծածկոելի քարերը եղած են: Ես կարծում եմ, որ այս շենքը նախապատմական ժամանակի մի սրբավայր, կամ ուխտատեղի եղած է և նույն ավանդության շարունակությունն է այս աշտարակին մոտի ուխտատեղին, որ նկարագրեցի քիչ առաջ:

Արդեն լրանում էր իմ տասնօրյա ճանապարհորդությանս ժամանակը, 9-րդ օրն Աղվանատան շրջանում անցնելուց հետո, անցա Յրանկանոց գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս արևելյան կողմը, արտերի մեջ, երևում են հնագույն երկար պատերի հիմքեր, որոնք ուսումնասիրության կարող են, տարակույս չկա, որ այդ հիմքերը նախաքրիստոնեական ժամանակի անշաղախ որձաքարե պատերի մնացորդներ են, սակայն լրջորեն հետա-

զոտելու, ուսումնասիրելու համար հարկ էր տեղ տեղ փորոզներ կատարել, որու մասին ես արտոնություն չունեի Կոմիտեից, ուստի առայժմ փաստն արձանագրելով, թողի այդ մասի մանրամասն ուսումնասիրությունը հարմար ժամանակին:

Յրանկանոցի հարավ արևելյան կողմի վրա կա մի կիսավեր եկեղեցի Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ (1763—1780) շինած, այս եկեղեցին շինված է շատ հասարակ քարե պատերով, վաղուց անհետացել է վրայի փայտածածկը, պատերը նույնպես քանդվելու և ավերակ դառնալու վրա են: Այս եկեղեցիից դեպի հյուսիս արևմուտք կա մի գերեզմանատուն, որը շատ հին չէ, սակայն հետաքրքրական են այնտեղ գոյություն ունեցող մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնք թե՛ կուլտուրական և թե՛ աղագրական նշանակություն ունին այս կողմերի 16—17-րդ դարի ժողովրդական կյանքի վերաբերմամբ: Այս նշանակալից գերեզմանաքարերը առհասարակ համեմատաբար բարակ, սովորականից մի քիչ բարձր և կիսաբոլոր վերջավորությամբ կանգնված միակտուր քարեր են, փոքր ինչ հիշեցնում են հին օրորոցաձև տապանաքարերը: Այս ձևի ամեն մի տապանաքար քանդակված է իր ժամանակակից սովորության համեմատ: Տապանաքարերն մեկուն վրա բոլորովին առանցիկ ձգված է մի մարդ երկար արիալուղ հագած, ձեռքերը մեջքին դրած պար խաղացողի ձևով: Առջևը դրված է մի բաժակ, բաժակի կողքին մի գինու կուժ: Մի երկրորդ գերեզմանաքարի վրա քանդակված է մի մարդ, դարձյալ երկար արիալուղով, մեկ ձեռքը դրած մեջքին, իսկ մյուս ձեռքով բռնած գինու կուժը, կուժից քիչ հեռու գինու բաժակը: Երրորդ տապանաքարի վրա քանդակված են դարձյալ միևնույն տարազով էլեք հոգի, որոնց երկուքը ձեռք ձեռքի դրված գինու կուժը: Այս քարին վրա բացառաբար փորագրված է երկու բոլորակի շրջանակ, մեջը տրամագիծներն խաչաձև ձգված:

Այս բոլոր քարերի վրա գիր, կամ թվական չկան, բացառությամբ մեկ հատի: Այս մեկ հատին վրա փորագրված է երկու մարդ, իրենց աջ ու ձախ ձեռքերով բռնած են գինու մեծ կուժ, ձախ կողմի մարդը ձեռքը մեջքին դրած, իսկ աջ կողմինը ձեռքին գինու թասն է բռնած. այս քարի վրա քանդակված է ՌՃԽԳ (1694) թվականը: Գերեզմաններից մեծ մասը գրեթե այսօրիթվականը: Գերեզմաններից մեծ մասը գրեթե այսօրիթվական տապանաքարեր ունեն և որովհետև այս կողմերում ուրիշ գյուղերի գերեզմանատներում ևս տեսել եմ այս ձևի տապանաքարեր, սրանց մասին պիտի գրեմ իրենց կարգին, ինչ համար կարևոր թվեցավ տնտեսական և ազգագրական տեսակետով: Ամեն մի տապանաքարի վրա գինիի կուժերի, կամ գավաթների քանդակումը, իմ կարծիքով ցույց կուտա խաղողի ու գինիի առատ արդյունաբերությունը, ուր այժմ ևս շարունակվում է խաղողի մշակությունը: Իսկ խմելով պար խաղալու ձևերն ինչ հիշեցնում է գլխավորապես Թիֆլիսի մեջ եղած մի սովորություն: Հուղարկավորության օրը հանգուցելույն ընկերներն ու բարեկամները գնում են գերեզմանատուն, զուռնայով և ուրիշ նվագարաններով, թաղման արարողությունը կատարելուց հետո մեծ կեղևում են անում և հանգուցելույն գերեզմանի շուրջ

երկար ժամանակ երգում ու լսար են խաղում: Ինչպես երևում է ունի քաղաքական, կամ տնտեսական պատճառներով այս սովորությունն ունեցող ժողովուրդը գաղթի հեռացել է այս շրջանից և նույն ձևով տապա-նաբարեր շինելու սովորություն: Վերջ է դրել: Այս գերեզմանները քննել և արձանագրելուց հետո դարձա՛վազարշապատ:

է. ԷՋՄԻԱՄՆԻՑ ԳԵՊԻ ԱՐԱԳԱՄԻ ԼԱՆՁՆԵՐԸ

Հայաստանի Հնությունների Պահպանության կոմիտեի կազմած մի արշավախմբի կողմից:

Արշավախմբի նպատակն էր հուշարձանների ցուցակագրում և հետազոտական աշխատանքներ կատարել Արագածոտնում:

Արշավախումբը դուրս եկավ 1924 թվի օգոստոսի 3-ին:

ա. ԱՐԳԱՐ ԳԱՎԻՅ

1924 օգոստոս 3

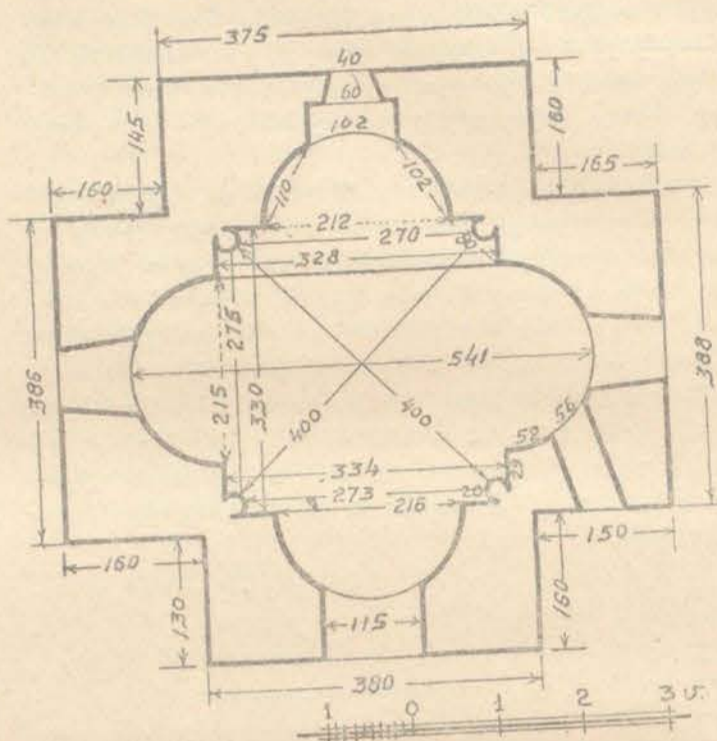
Հաջի Բարա (Այգեշար) գյուղի և Օշականի մեջտեղ, ճանապարհի ձախ կողմին, մի բարձր բլուրի գագաթին վրա այցելեցինք Արգար Գավիթ անվանված աշտարականման բուրգի մի շինության մնացորդի: Այս բուրգի շենքը շինված է մեծամեծ սև որձաքարերի զանգվածներով՝ առանց կրաշաղախի: Թեև շատ ժողովրդական առասպելներ հյուսված են այս շենքի շուրջ, սակայն ամենայն հավանականությամբ նախաուրարտական մի շինություն է, նաև մի պաշտաման տեղի, նման Աղավնատան և Կոշի մեջտեղ գոյություն ունեցող բուրգի նույնանման մի մնացորդի՝ որուն շրջակա գյուղացիք Օշուղ անունն են տալիս: Արգար Գավիթ աշտարականման շենքին մեջ դատարկ է, մի փոքր դուռ ունի հարավային կողմից, բարձրությունը նախնականը չէ, շատ է փլված երևի մասը և քարերը կուտակված են շուրջը: Այս շենքի մասին մանրամասն նկարագրություն կրկնել հարկ չեմ համարում, որովհետև ըստ ամենայնի նման է Օշուղին, որի չափագրությունը և գծագրությունը կատարել եմ և ներկայացրել սույն աշխատությանս հետ՝ Հ. Հ. Պ. Կոմիտեին: Այսքան միայն կավեցնեմ, որ անպայման Օշուղը և Արգար Գավիթը կանգնած են միևնույն նպատակի համար և կապ ունին ունի կրոնական պաշտաման հետ:

բ. ՕՇԱԿԱՆ

Օգոստոս 4, 1924 թիվ

1. Մանկանոց. — Այսօր այցելեցինք Մանկանոց անվանված լքված հին եկեղեցին գյուղից դուրս՝ այգիների մեջ: Չափազանց հետաքրքրական է շենքը իր 7-րդ և 10-րդ դարերի ճարտարապետական ոճի խառնուրդով: Լայն պատուհանները, տրոփակների վրա դրված գմբեթը և ուրիշ մանրամասնություններ, անվիճելի կերպով կպատկանին հայկական ճարտարապետության 7-րդ դարու ոճին, սակայն կան նաև հայոց 9-րդ և 10-րդ դարու ոճին պատկանող մասեր՝ ինչպես մտից դուռը, պատուհանների պսակման և քանդակման ձևերը: Կամ այն է, որ 7-րդ դարու ավանդական ոճերու խառնուր-

դով 9—10-րդ դարուն կանգնված է այս շենքը, և կամ մի հմուտ ճարտարապետի ձեռքով 9—10-րդ դարուն կատարվել է մի նորագույն հնագույն 7-րդ դարու մի շենքի վրա և վերին աստիճան ճարտարությամբ պատ-

Նկ. 225. Օշականի Մանկանոց եկեղեցու հատկանք

շաճեցուցեր է հին ոճը նորի հետ, որ մեկ հայացքով դժվար է դանազանել. այս պարագան լավ ստուգելու համար շատ երկար քննություն է հարկավոր, միայն թե համենայն դեպս այս շենքի կառուցումը 10-րդ դարուց այս կողմ չի կարող անցնել: Թե՛ ներքուստ, թե՛ արտաքուստ խաչաձև է եկեղեցին: Մտից դուռն արևմուտքից է, ունի նաև խիստ նեղ և ցածր դուռ՝ հարավային թևի արևմտյան ճակատին վրա: Այս փոքր դուռն սովորությունը շատ հին է. դեռ 7-րդ դարուն Բագարանի մեջ Բուռ Առավելյանի շինած կաթողիկեն ունի հյուսիսային կողմին վրա՝ Միևնույն ավանդության հիման վրա շինված է 10-րդ դարուն կառուցված Հոռոմոսի վանքի (ձորի ս. Մինաս անվանված) եկեղեցվո արևմտյան կողմը: Թե ի՞նչ պատճառներով էին շինվում այս փոքր դուռերը, ճշտիվ հայտնի չէ. միայն թե իմ լսելով, հին ժամանակի կղերներ այս դուռը միայն հատկացնելով ժողովուրդի մուտքին՝ ակամա խոնարհության և երկըրպագության էին ստիպում տաճար մտնողներին:

2. Գերեզմաններ և քանդակազարդ խաչաքեր. — Օշականի թե՛ գյուղի մեջ և թե՛ գյուղից դուրս կան մեծ ու փոքր գերեզմանատներ, այս գերեզմանատների մեջ մասնավորապես ուշագրավ են այն փոքր գերեզմանները, որոնց մեջ կգտնվին գեղաբանդակ խաչքարեր: Առհասարակ այս փոքր գերեզմանները լինում են փոքր մատուռների, կամ վանքերի շուրջ, բայց այս գերեզմանները, որոնց մոտ վանքի կամ մատուռի հետք չկա, իմ կարծիքով տոհմային գերեզմանատներ են: Այս պարագան մասնավորապես նկատելի էր Անիի ավերակնե-

րի մեջ. մեծ տների կողքին հաճախ գտնվում էր նույն տան ընտանիքին հատուկ տոհմային գերեզմանատունը: Ինչպես երևում է նախկին Օշականում ևս եղել է այդ վաղեմի սովորությունը, որ գյուղի մեջ գտնվում են գերեզմանատներ առանց մոտակա մատուռի, կամ եկեղեցիի գոյության: Չափազանց կարևոր է Օշականում մի հնագիտական թանգարան ունենալ, որովհետև այս գյուղում ոչ միայն գտնվում են բազմաթիվ գեղաքանդակ խաչքարեր, այսն խոյակներ, և ուրիշ քանդակազարդ քարեր, որոնք տգետ մարդկանց ձեռքով ոչնչանում են առանց հայ գեղարվեստի պատմության էջերը զարդարելու, այլև գտնվում են նախաքրիստոնեական ամենահին շրջանի իրեղեններ: Վերջերս գտնվել են քարյա դագաղներ և մի մեծ երկանաքար, այժմ սովորական եղող ձևերից բոլորովին տարբեր:

Սակայն այս գտնվածները բոլորն ըստ հաճույս քարծաղրել են գտնողներ:

3. Հին կամուրջի մեացորդ.— Քասախ գետի ձախ ափին, տակավին գոյություն ունի հնագույն կամուրջի մի ոտքի մնացորդը: Այնքան ավերված և քարերը թափված են երեսից, որ դժվար է շինության ժամանակը որոշել, սակայն մի բան պարզ է, որ այդ կամուրջը շինված է առնվազն 6—700 տարի առաջ: Ցանկալի է, որ առանձին հսկողությունը պահպանվեն այդ մնացորդները մանրամասն ուսումնասիրության համար: Այս մասին առանձնապես հանձնարարված է գյուղական պաշտոնեություն, մասնավորապես Օշականի գյուղխորհրդի և սխաղահին:

4. Գարայր-մատուռ.— Օշականում, Քասախ գետի ափին, բարձրադիր ժայռերի վրա, գոյություն ունի մի քարայր: Նշաններ կան հավանականության, որ ի հնումըն, նախաքրիստոնեական շրջանին սույն քարայրը եղել է պաշտական հատուկ մի նվիրական տեղ: Հետո քրիստոնեական ժամանակ հին ավանդության հիման վրա եղել է քրիստոնեական ուխտատեղի: Ներսի պատարագի խորանը ուղիղ դեպի արևելք չէ, այլ մի կերպ հարմարեցված քրիստոնեական խորան կազմելու ժամանակ: Քարայրին պատերի ներքին խորզուրորդությունը ծածկելու համար նաև շինել են սրբատաշ քարերով պատեր տեղ-տեղ: Այս հետնագույն շարվածքները ևս ժամանակ առ ժամանակ քանդվել են ու նորոգվել, այս նորոգությունների մեջ երևում են դանազան դարաշրջանների ոճով աշխատանքներ: Դռան ձախ կողմին, վրա քանդակված է ցողունից կախված խաղողի ողջարդ քառակուսի գերեզմանի կոթողի կտոր, որում երկու երեսներն են միայն երևում: Կոթողի մեկ ճակտին վրա քանդակված է մի ցողունից կախված խաղողի ողկույցներ, վերևը խորացած բոլորակի մեջ քանդակված է հավասարաթև մի խաչ: Մյուս երեսին վրա որմասյունների նմանությամբ moultre-ներ՝ պայտաձև կլիսարտլորակներով միմյանց միացած: Մույն քարայր-մատուռին օշականցիք Մարիամ Աստվածածին անունն են տալիս:

5. Կիկլոս գյան պատեր.— Մարիամ Աստվածածնի մատուռից բարձր, դեպի հյուսիս արևմուտք, գտնվում են անտաշ մեծամեծ որձաքարի զանգվածներով շինված

պատեր, որին համար ավանդաբար ասում են, որ Վահան Ամատունիի ապարանքի մնացորդը լինի: Թեև հավանական չէ, որ այս կիկլոսյան պատերը լինեն 5-րդ դարուն, այնուամենայնիվ կարող է պատահել, որ ապարանքը շրջապատող մի պարսպի մնացորդը լինի: Վահան Ամատունիի ժամանակ (5-րդ դար) հրաբխային ավազաքարի սրտարաշ քարերով շենքեր շինելու սովորությունը վաղուց ընդհանրացած էր, սակայն ամենայն դեպս այս ավանդությունն ալ բոլորովին անընդունելի չէ, որովհետև կան ապացույցներ ուրիշ վայրերի վրա, որ քրիստոնեական շրջանում երկար ժամանակ շարունակվել է անշաղախ որձաքար պատերի շինությունը մեծ շրջապարիսպների և բերդապարիսպների շինությանց ժամանակ, ինչպես Տեկորում, Բագարանում, Եջավարում: Օշականը, որ նախաքրիստոնեական ամենահին ժամանակներու մեջ բազմամարդ մի կենտրոն եղած է, որուն անվիճելի ապացույց են բազմաթիվ հեթանոսական կրոնիկներ, դոլմեններ և այլն, անհավանական չէ, որ շինարարական վաղեմի ձևերը շարունակված լինեն քրիստոնեական սկզբնական դարերում:

6. Դոլմեններ.— Հ. Հ. Պ. Կոմիտեում քանիցս արված զեկուցումների հիման վրա Կոմիտեն վաղուց ուշադրություն էր դարձրել Օշականի նախապատմական և նախաքրիստոնեական հնությունների վրա և որոշել էր հարմար դեպքում հետազոտության հնթարկել մանրամասնաբար Աոխթը ներկայացել էր այս արշավանքի ժամանակ, ուստի խմբովին գնացինք այն վայրերը, ուր կգտնվեին նախաքրիստոնեական բազմաթիվ գերեզմաններ, կրոնիկներ և մասնավորապես դոլմեններ: Այս վերջինիս Օղուզի տներ անունը կուտան օշականցիք և շրջակա գյուղացիներ՝ անշուշտ մի հին ավանդության հիման վրա:

Դյուբուա և Շանտր— այս ավանդությունը կատմեն հետևյալ կերպով, լսելով հյուսիսային Կովկասի և ուրիշ դոլմեններ շատ գտնված երկրների ժողովուրդից: Իբր թե դոլմեններ տարածված երկրներում ապրում էր հսկաների մի ցեղ, որոնք այնքան ուժեղ էին, որ կարող էին հեշտությամբ վերցնել մեծազանգված քարեր՝ որպես թեթևագույն մի առարկա: Այս հսկաների մոտ ապրում էր միաժամանակ թղուկների մի ցեղ, որոնց ուժեղ վեր էր նույնիսկ մի փոքր քար տեղից շարժել: Այս թղուկները իրենց ֆրգիական տկարության պատճառով չէին կարող իրենց համար մի բնակարան իսկ շինել բնության պատահարներից պաշտպանվելու համար. տառապում էին ամռան տապի և ձմռան ձյունի ու բուքի ժամանակ բոլորովին բացօթյա: Այդ հսկաները տեսնելով իրենց շարժող այդ փոքրիկ մարդկանց տառապանքը և խղճարով անոնց վրա, շինեցին դոլմենները, որպես բնակարան թղուկների համար: Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանում ևս նույն ավանդությունը տարածված էր, որի հիման վրա Օշականում և այլ տեղերում գտնված դոլմեններին օղուզի (հսկա) տներ անունը տվել են, որպես թե հսկաների ձեռքով շինված:

Օշականի հարավ-արևելյան կողմից Քասախ գետը անցնելով պատահում ենք նախապատմական մի մեծ

անցյալի վկա բազմաթիվ գերեզմանների, կրոնիկների և դոլմենների: Դոլմեններ շատ կան այս տեղերը, սակայն մեծ մասս էր ավերված, տեղերը մաքրելով, այդպիսի վերածված: Մի քանիսը միանգամայն կիսավեր դրություն մեջ, որոնք ո՛չ շափ ու ձևի հարմարություն ունին և ո՛չ նկարելու:

Ա. դոլմենը արտաքուստ երկարություն ունի 9,70 մետր և լայնություն՝ 6,40 մետր, ներքուստ դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ, ներքին երկարությունը շափել հնարավոր չէր քարերի փլուզման և կուտակման պատճառով: Այս դոլմենն է հնումն շրջապատված է եղեր առանձին շրջափակով, որուն արևելյան և հյուսիսային կողմերի հիմքերը միայն երևում են: Մյուս կողմիներն անհետացել են: Արևելյան կողմից շրջապատի հիմքը դրված է 12,80 մ. հեռավորության վրա, իսկ հյուսիսային կողմից 10,50 մ. հեռավորության վրա. այս շրջապատը ևս շինված է եղեր առանց շաղախի անտաշ ու ձաքարերի զանգվածներով:

Բ և Գ դոլմենները ևս Ա դոլմենի նման անհեթեթ մեծություններ որձաքար զանգվածների կուտակումով ձևացված են: Բ դոլմենն արտաքուստ 8 մետր երկարություն և 4,20 մ. լայնություն ունի: Ինչպես երևում է այս դոլմենի երկարությունը մի քիչ ավելի եղած է, սակայն քարերը տարել են մեկ ծայրից: Ներքուստ երկարությունը 7,50 մ. է, լայնությունը 3,10 մ. դոլմենին վրա իբրև ծածկ դրված քարերը 1,72-ից մինչև 1,00 մեծություն ունեն, որոնք զանազան ուղղությամբ զետեղվելով փակել են ներքևի դատարկությունը:

Գ դոլմենը համեմատաբար ավելի փոքր է, քան մյուսները և քարերի շարվածքն ավելի անվանս մնացած. դրսից լայնությունը 4,70 մ. է, ներսից 1,10 մ., այս դոլմենին ևս ծայրից քարեր կան տարված:

Առհասարակ դոլմենները թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ երկարավունք ձև ունին, լայնության կողմի ճակատները՝ քարերի անկանոն կուտակումով փոքր ինչ բոլորչի ձև ստացած են: Պատերի քարերը նույնպես անկանոն մեծազանգված լինելով, ուղղահայաց պատ կազմված չեն, միշտ վրայի քարը մի քիչ ներքևից առաջակարկառ դիմելով վերևն ավելի նեղացած է, քան ներքևի հատակը. շարվածքի այս ձևն է, որ մասամբ հնարավորություն տվել է միակտուր քարերով վրաները ծածկել: Թերևս այս ձևի շարվածքն է, որ տպագայի մեջ սրբաստաշ քարերով կամարածածկի դաղափարն է տվել:

Բացի դոլմեններից Օշականում գոյություն ունեցել են բոլորչի ձևով կրոնիկներ ևս, որոնց վրա ծածկված է եղել միայն մի հսկայական բոլորչի ձևով քար: Կրոնիկների խիտ վայրերում հաճախ կհանդիպենք այս բոլորչի մեծ քարերուն, որոնք իբրև ծածկույթ ծառայել են: Այս բոլորչի ծածկույթ քարերի մեծությունը, որ մինչև այժմ գոյություն ունի Օշականում 2,40 մ. տրամագիծ ունի և 40 սմ. հաստություն: Բոլորչի կրոնիկներսից գրեթե անվնաս մնացած մի օրինակ կա այժմ Ղափլի գյուղում, որի մասին պիտի գրեմ իր տեղում: Ինչպես երևում է, ի հնումն բոլորակը եղած է նաև մի սրբազան խորհրդավոր նշան, բացի կրոնիկներից հողի ներքև թաղվողների գերեզմանները ևս շրջանակված են բոլորակ ձևով: Մեծերները թաղելով վրաները հսկայա-

կան տապանքարեր զնելուց հետո, որոշ հեռավորության վրա շրջանակված են գերեզմանները, երբեմն փոքր ի շատե ձևակերպված և երբեմն ալ բոլորովին բնական վիճակի մեջ անտաշ որձաքարերի շարվածքով:

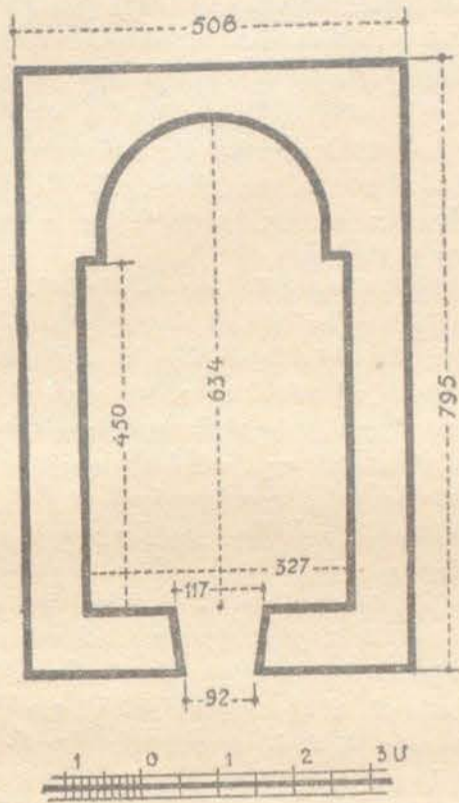
*7. Մեծ կոնդ.— Օշականի գրեթե արևելյան կողմը կգտնվի մի սարի նման մեծ բլուր, որին գյուղին գյուղացիք Մեծ կոնդ, կամ Դիդի կոնդ անունն են տալիս: Այս մեծ բլուրի ստորոտից սկսած մինչև դազաթը ցլրված են, թե՛ քրիստոնեական, թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ: Կան հին և նոր գերեզմաններ, դեղաքանդակ խաչքարեր, քարայրներ, մատուռներ և դազաթին վրա նախաքրիստոնեական շրջանի մի ամբողջ մնացորդ՝ մեջը բնակության հատուկ բաժանումներով, որոնց այժմ հիմքերը միայն մնացել են:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ այս մեծ բլուրի դազաթը, շատ հին ժամանակ շրջապատված էր կիկլոպյան քարերով շինված պարիսպով, որուն հաստությունը երկու մետրից պակաս չէ: Արևելյան կողմի վրա, շրջապատի պարսպից 25 մ. երկարությամբ մնացել են հիմքեր, հյուսիսային կողմի վրա կա ավելի քան 34 մ. շրջապարիսպի երկու մետր լայնությամբ հիմքերի մնացորդ: Արևմտյան կողմի վրա թեև կան հիմքերի մնացորդներ, սակայն շատ քարեր տարված են այս կողմի հիմնաքարերից, որի շնորհիվ հիմքերը ընդհատ-ընդհատ են երևում: Հարավ արևմտյան կողմին վրա խիստ սրոշ կերպով մնացել է պարսպի արտաքին մի քառակուսի բուրդի հիմքերը 4,80 սմ. կողերով արտաքուստ. բայց բուրդի պատերն այնքան հաստ են, որ մեջը հազիվ մնացել է 2,60 մ. դատարկություն: Ուստի բուրդի պատերի հաստությունը հասնում է 1,10 մ.-ի: Ինչպես բլուրի զանազան կողմերում, դազաթին ևս կան արհեստական քարայրի մնացորդներ: Շրջափակի հարավ-արևելյան անկյունի վրա ևս կա մի խոշոր բուրդ՝ ավելի լնդարձակ, քան հարավ արևմտյանը. բուրդի արտաքին երկարությունն է 7,25 մտ., ներքին դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ., դասն լայնությունն է 90 սմ.: Հարավ արևմտյան կողմին վրա երևում են բնակության հատուկ բաժանումների հիմքեր, սակայն ինչպես ամբողջ շրջապատը, նույնպես ներքին բաժանումները ճշտիվ չափազերելու համար, անհրաժեշտ է մի քանի տեղերի վրա մասնակի պեղումներ կատարել և մնացորդ պատերի ընդհանուրին հետ ունեցած կապակցությունները գտնել: Ոչ միայն հնում, այլև ներկայի մեջ ժամանակակից օշականցիք իբրև քարահանք օգտագործել են այս բլուրը և շարունակ տարել են, թե՛ ուրարտական պատերի կիկլոպյան քարեր և թե՛ քրիստոնեական շրջանի մեջ շինված շենքերի սրբաստաշ քարեր: Այս ամբողջ սարը կազմված է հրաբխային կարմիր ավազաքարով, որ դուրս է գալիս ի իճի նման և փխրուն, բոլորովին անընդունակ շենքի համար գործածելու իր փխրունության և խիճախառն լինելու պատճառով:

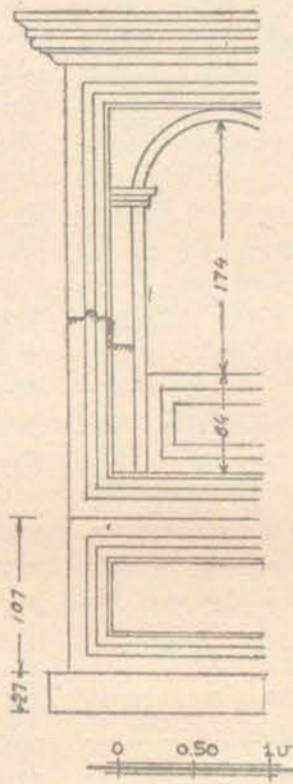
8. Փոխ Մանուկ.— Մեծ բլուրի գագաթի արևմտյան կողմը կա մի փոքր մատուռ Փոխ Մանուկ անունով, մատուռը բոլորովին նոր շինված է ներկա ժա-

մանակի օջականցիների ձևերով, պատերը շինված են մանր, անտաշ քարերով, հավանորին հնում գոյություն

շինված կա մի փոքր մատուռ Փոքր Թուխ Մանուկ անունով: Այս մատուռը, որին շինությունը գրեթե անա-

Նկ. 226. Օջականի Թուխ Մանուկ մատուռի հատակածը

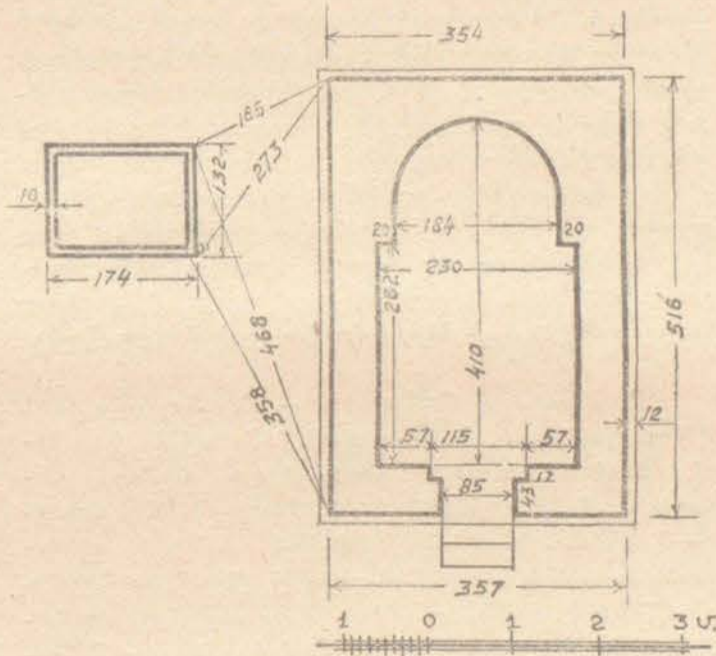

Նկ. 227. Օջականի փոքր Թուխ Մանուկի հյուսիսային կողմի պատվանդանավոր խաչքարը

զարտ պահված է, կառուցված կերեի 14-րդ դարի վերջերին, կամ 15-րդ դարի սկզբներին: Ըստ վաղեմի հայկական սովորության շենքը շինված է գորշագույն և մութ դեղնագույն հրաբխային սրբատաշ քարերով: Շենքի արտաքին երկարությունն է 5,10 մտ., լայնությունը 3,60 մտ.: Հյուսիսային կողմին կանգնեցված է ճոխ պատվանդանավոր խաչքար՝ մատուռից մեկ և կես մետր, կամ քիչ ավելի հեռավորության վրա, պատվանդանից վերև միմիայն խաչքարը 1,74 մ. է, պատվանդանին բարձրությունը 1,07 մ. է: Խաչքարն իր ամբողջության մեջ զարդարված է ակնահաճու երևույթով քանդակագործ moulture-ներով. կատարին ունի ճոխ քանդակագործ պսակ, ամբողջ բարձրությունը պատվանդանից մինչ պսակի վրան 4,55 մ. է:

ունեցող մի մատուռի հիմերի վրա, շենքը կգտնվի ամբողջ արևմտյան պատից ներս, շուրջը երևում են հեռահազույն ժամանակի բնակությունը հատուկ շինության հիմեր: Մատուռին մեջ իբր սրբությունը դրված է 13-14-րդ դարերի հատուկ քանդակագործությամբ մի խաչքարի բեկոր: Շենքի հարավային կողմը կան առանց արձանագրության պարզ տապանաքարեր, իսկ արևելյան կողմը երևում է մեծամեծ քարերով անշաղիս շինված պատի հիմի մնացորդ՝ հյուսիսից հարավ ձգված, որն անշուշտ կպատկանի հին ամրոցին: Բլուրի արևմտյան լանջին, գագաթից մինչ ստորոտը երևում է մոտավորապես 1 1/2 մ. լայնությամբ մի ուղղանկյուն գիծ, որի մասին գյուղացիների բնօրինակները կարծիքն է, թե մի ջրմուղ է ամրոցին մեջ ջուր բարձրացնելու համար: Համենայն դեպս եթե ջրմուղ լինելը հավանական էլ չէ, այնուամենայնիվ երևույթը հետաքրքրական է, արժև, որ մի փորձնական պեղումով պարզվի իսկականը: Հարավային լանջի վրա ցրված են գերեզմանաքարեր, ջարդված խաչքարեր, խաչքարի պատվանդաններ, ի միջի ալյուց կա մի մեծ պատվանդան, որի վրա կանգնված է եղել զույգ խաչքարեր: Խաչքարերի պատվանդանների մոտ կա մի մեծ քարայր, որ այժմ լքված է հողով ու քարով: Կան ուրիշ քարայրեր այս կողմին վրա, որոնք այժմ գյուղացիների համար ծառայում են որպես պահեստ և դարմանոց:

9. Փոքր մատուռ, կամ Փոքր Թուխ Մանուկ. — Մեծ Կոնդի հարավ արևմտյան լանջի վրա, գյուղից բարձր,

Նկ. 228. Օջականի փոքր Թուխ Մանուկ մատուռի հատակածը

10. Գյուլի Կոնդ. — Օջականի հարավ արևելյան կողմը, մեծ բլուրից ուղիղ հարավ կգտնվի Գյուլի Կոնդ անվանված արվեստական մեծ բլուրը: Այս բլուրը կազմվել է շատ հին ժամանակ իբրև հսկայական հողադամբան: Հանդիպակաց մեծ բլուրին լանջին վրա, այժմ

ևս պարզ հայտնի է այն տեղը, որտեղից փորհր են հողը և կրելով այս նոր դամբարանի տեղը կազմել են այս արվեստական մեծ բլուրը: Բլուրի ստորին մասը շրջապատել են երկու կարգ կիկլոպյան քարե պարիսպով, որոնց հիմերը դեռ կմնան տեղ տեղ: Երվանդ կալայան և Խաչիկ վարդապետ պեղել են այս բլուրը: Բայց պեղման գիտական օրենքների բոլորովին հակառակ ձևով: Գյուղացի ականատեսների պատմելով, պեղումն սկսել են գազաթից և հոր փորելու նման խորացրել են, թե ի՞նչ են գտել այդ հորի մեջ հայտնի չէ, միայն թե ականատեսների պատմելով գտնված իրերը շատ անգամ կոտրատելով են հանել հորի միջից: Ի վերջո երբ տեսել են, որ այդ ձևով անկարելի է շարունակել և իրենք իզուր շատ ժամանակ են սպառել և նյութական միջոց ծախսել, հետևաբար թողել հեռացել են առանց նույնիսկ բացված հորը գոնե ժամանակավորապես ծածկելու: Կըսվի, թե հաղիվ թե հասել են իսկական դամբարանին, երբ թողել են աշխատանքը, սակայն նախքան դամբարանին հասնելը, ի՞նչ բաներ են գտած և ո՞ւր են տարված գտնված իրերը, ինձ հայտնի չէ:

11. Փոքր Մատուռ գեղեզրի ձախ կողմին ժայռի կուրծքին կամ Սուրբ Սարգսի անվան մատուռ.— Օշականի նոր կամուրջից կես կիլոմետրի շափ ցած, ուղղաձիգ բարձրացող մի ժայռի կուրծքին շինված է մի փոքր մատուռ: Ըստ տեղական ժողովրդի մատուռը ս. Սարգիս է կոչվում: Ենթադրվում է, որ այստեղ կարմիր և դեղնագույն սրբատաշ քարերով է շինված, դուռը արևմտյան կողմից է, կիսաբոլորակ կատարով. դռան կատարի կիսաբոլորակը պսակված է մի լայն տափակ երիզով, որուն վրա դրված է շինության թվականը: Ներսն այնքան փոքր է, որ հաղիվ թե երեք չորս մարդ կարենա տեղավորվել: Մատուռը այնքան անմատչելի տեղում շինված է, որ մեծ մարդկանց համար անկարելի է բարձրանալ առանց պատշաճավոր սանդուղի, փոքր երեխաներն են, որ զարմանալի ճարտարություն բարձրանում են վերև մազիցելով. բարձրացող երեխաները հավաստում են, որ ներսը ևս կա արձանագրություն:

12. Ձեռագործ հանապարհ.— Ս. Սարգսից մեկ վերստաշափ ցած, Քասախ գետի ձախ ափին, խոր ձորից դեպի վերևի դաշտը բարձրանալու համար, անհայտ ժամանակ շինված է մի ձեռագործ ճանապարհ 5—6 մետր լայնությամբ: Բավական դժվարին աշխատանք տարված է այս ճանապարհի շինության համար, որովհետև երևում է, որ մեծամեծ ժայռեր փշրել են ճանապարհը հարթելու համար: Հավանորեն այս ճանապարհը ծառայում էր երթևեկության նախքան նոր կամուրջին և Օշականը վաղարշապատին միացնող խճուղին շինվելը, որով այդ հին ճանապարհը անգործածելի եղած է:

13. Կորոզ Մորիկի, կամ Մորիկի մուր անունով կանգնված.— Օշականի մեջ և շրջակայքում գտնված հնագիտական մնացորդները հետազոտելու համար, թավական շեն մի քանի օրեր, ամեն քայլափոխի կարելի է նորություն տեսնել, սակայն քանի որ, ըստ մեր

արշավախմբի ծրագրի ավելի ժամանակ չէինք կարող նվիրել Օշականին և կարճ ժամանակի մեջ շատ տեղեր ունեինք տեսնելու, հետևաբար ստիպված էինք հեռանալ, Օշականի մանրամասն հետազոտությունը ուրիշ հարմար առիթի թողելով: Սակայն այս անգամ թեև հասածեպ, այնուամենայնիվ չէր կարելի առանց քննության թողել Օշական գյուղին մեջ կանգնված այն հետաքրքրական կոթողը, որն ավանդությունը վերագրում է Մորիկ կայսեր. գյուղացիք ասում են Մորիկի, կամ Մորիկի մոր գերեզմանը:

Օշականի կոթողը լինի նա գերեզման, կամ այլ նպատակի համար կանգնված հուշարձան, իմ կարծիքով դժվար է Մորիկի անվան հետ կապել՝ դատելով իր ճարտարապետական ոճին, որովհետև կոթողի ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստագործությունը, մի քիչ ավելի ուշ ժամանակի դրոշմն է ցույց տալիս, քան Մորիկի թագավորության և մահվան ժամանակը (582—602): Կոթողը բաղկացած է չորս մասից. 1. Ներքևը շուրջանակի նրբա աստիճաններով բարձրացող մի հարթավայր. 2. Հարթավայրի մեջտեղը զետեղված է 1,10 մ. լայնությամբ և 92 սմ. բարձրությամբ միակտուր մի պատվանդան. 3. Պատվանդանին վրա բարձրանում է մի ութանկյունի սյուն՝ մինչև գաղաթի խոշակը 3,72 մ. բարձրությամբ: 4. Սյունին վրա դրված էր կողովաձև խոշակ՝ կողովին շուրջը հյուսկեն քանդակված, ճիշտ նման Չվարթնոցի եկեղեցու կողովաձև խոշակներին: Չվարթնոցի շինությունը (642—652 հավանական ժամանակ) քառասունից մինչև հիսուն տարի հետո է, քան Մորիկ կայսեր մահը. հետևաբար 40—50 տարի հետո Չվարթնոցի մեջ եղած խոշակների ճիշտ նմանը չէր կարող ավելի Օշականի մեջ գոյություն ունենալ և օրինակ դառնալ Չվարթնոցի ճարտարապետին: Թեև պատմական ավանդություն կա, որ Մորիկ կայսրը օշականցի հայ մը է (Կիրակոս Գանձակեցի), սակայն քննադատներ սխալ են համարում Մորիկի հայ և օշականցի լինելը: Միայն թե իմ կարծիքով այս կոթողի կանգնումը պետք է որ լինի Չվարթնոցի շինությունից հետո, սակայն ոչ ոչ քան 7-րդ դարը: Մի բան կա անվիճելի, որ սույն ձևով կոթողների կանգնումը բյուզանդական երկրների հատուկ է, այս կոթողը ևս կանգնողը անպայման բյուզանդիայի հետ քաղաքական կապ ունեցող, կամ բյուզանդական կրթություն ստացած մարդու գործ է, թեև կոթողը իր մանրամասնություն մեջ հայացած է, սակայն ընդհանուր ձևով բյուզանդական ոճին կպատկանի և իբրև հուշարձան կոթող առայժմ միակն է Հայաստանի մեջ:

գ. ՂԸԶԸԼ ԹՄՄԻԲ (այժմ Ոսկեվազ)

Օգոստոս 7

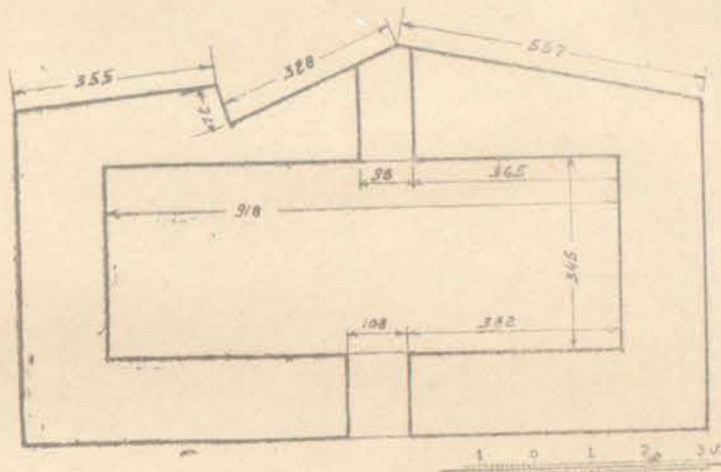
Օշականի հետ այգիներով զրեթե միացած է ՂԸԶԸԼ Թամիր գյուղը: Այս գյուղը ևս շատ հարուստ է պատմական և նախապատմական հուշարձանների մնացորդներով: Գյուղի մեջ մնացել է 7-րդ դարու մի եկեղեցիի արևելյան պատը իր երկու եռանկյունի խորշերով, մյուս պատերը գյուղացիք վերաշինելով վերածել են նոր եկեղեցիի: Քանդակագործ, կամ արձանագրված քարեր շատ կտեսվեն այս գյուղի մեջ, տների պատերի մեջ

Հյուսված, կամ փողոցի անկյուններում անխնամ թող-
ված: Գյուղից դուրս այգիների մեջ դեռ շատ կան հե-
տաքրքրական հնութիւնայն մնացորդներ, ինչպես կրաշա-
ղախ պատեր, ջրի ճանապարհներ, եկեղեցիների և այլ
շինութիւնայն ավերակներ: Այգիների մեջ ուշագրավ է մի
փոքր եկեղեցիի ավերակ, որ շինված է եղել շափաղանց
խնամքով տաշված դեղնորակ քարերով: Սակայն մինչև
հիմը քանդակել է այս եկեղեցին, քարերը թափվել են
մեջը և բոլորովին: Հատ ու կտոր քանդակներ, սյունի
խարխալներ և մասնազորապես հասակագծի ձևը ցույց
կուտան, որ այս շինքը շինված է 7-րդ դարում: Գյու-
ղացի ծեր մարդիկ վկայում էին, որ 15—20 տարի ա-
ռաջ այս փոքր եկեղեցիի պատերը կանգուն էին, ան-
տեղութիւնից և անխնամ մնալուց հետզհետե քանդվել
և այսօրվան վիճակին հասել է: Ինչ այս տեղեկութիւ-
նը ավող ծերունիներից մին, ամենայն հանրաբու-
թյամբ պատմեց իր մոտակա այգու մեջ ցույց տալով
մի մեծ պատի մնացորդ, թե առաջ որչափ մեծ էր այդ
պատը և ինք մեծ գծաքրութիւններով կարողացել է այդ
պատը մարքել, այնուամենայնիվ դեռ կմնար մեկ մա-
սը: Եկեղեցիի ավերակներից 50 քայլի շափ դեպի արև-
ելք աստանդական թափված են գեղեցիկ սրբատաշ բե-
կորներ և քանդակագարդ խոյակներ, որմասյուններ՝ բա-
վականին հետաքրքրական ձևերով: Ըստ երեկվային այդ
տեղերում եղել է ի հնումս մի մեծ շինութիւն և շինու-
թյան մեջ եղել է մի մեծ սրահ դարդարված այդ գեղե-
ցիկ որմասյուններով և խոյակներով: Որմասյունների ձե-
վերը բոլորովին ինքնուրույն են և ուրիշ 7-րդ դարու
շինութիւնայն մեջ գտնելի պատահած նույն ձևերը և կամ
անոնց մոտ նմանութիւնը:

դ. ԱՂԹԱՄԻՐ

ՂըՂԸԸ Թամիրի այգիների վերջավորութիւն վրա,
Քատախ գետի աջ ափին, բարձրաբերձ ժայռերի կա-
տարին, ընդարձակ հարթ տաքածութիւն վրա շինված է
նեթկայիս Աղրամար անվանված կիկլոպայն քարերով
շինված նախաքրիստոնէական մեծ ամրոցը: Այս ամրո-
ցը գետի կողմից պաշտպանված է ուղղաբերձ ժայռերի
բնական ամրութիւնով, մյուս կողմերն ըստ վաղեմի սո-
վորութիւն անշաղախ որձաքարերի մեծ դանդաղածներով
շինված բրգավոր պարիսպներով: Ամրոցն անկանոն
քառակուսի ձև ունի. 135 մտ. լայնութիւնն է, 155 մտ.
երկարութիւնը: Ամրոցի դռան երկու կողմը հակառակ
քառակուսի բուրգեր են շինված, որոնց վերևի մասերը
փլած են, սակայն տեղ տեղ դեռ կմնան 4—5 մետր
բարձրութիւնով պատեր՝ թե բուրգերից և թե պարսպից:
Նշաններից երևում է, որ այս բուրգը հնում և վերջերս
էլ մինչև 17-րդ դարուն ժողովրդական բնակութիւն
հատկացված է եղել, թե՛ նախնական ձևով բնակարան-
ների հիմեր կան և թե՛ ուշ ժամանակի շինքերի մնա-
ցորդներ: Ամրոցի պարիսպներից ներս կան կրամեխներ,
որոնք նախնական բնակիչների գերեզմաններ են, կան
նաև 16—17-րդ դարերի հատուկ քրիստոնէական գերեզ-
մաններ: Քրիստոնէական գերեզմաններն առհասարակ
օրորոցաձև են, որոնց վրա քանդակված են պար խաղա-
ցող, կամ սեղանի շուրջը բոլորված գինի խմող մար-
դիկ՝ ձեռքներին բռնած գինու կուժը, կամ բաժակը: Այս
ձևի գերեզմանաքարեր կան Ֆրանկանոց գյուղի մոտ, ու-

րոնց մասին գրել եմ իր կարգի: Կան նաև կարբի գյուղի
հին գերեզմանատան մեջ: Այս գերեզմանաքարերը
խիստ բնորոշ են արվեստի և ազգազրական տեսակե-
տով: Ըստ իս հարկ է քանդակված սույն հետաքրքրա-
կան պատկերները վերցնել էտամբածով և լուսանկար-
ներով: Ամրոցը շրջապատող մեծ պարսպից անկախ
կան հավելված պարսպամասեր, հարավային կողմին
կից և կազմում են մեծ ամրոցի հարակից մասեր:

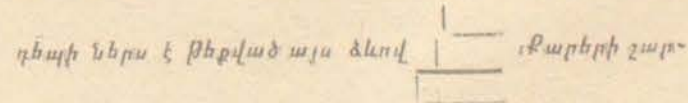

Նկ. 220. Թաթրինճի ամրոցի ներքին հարկի հատկաձևը

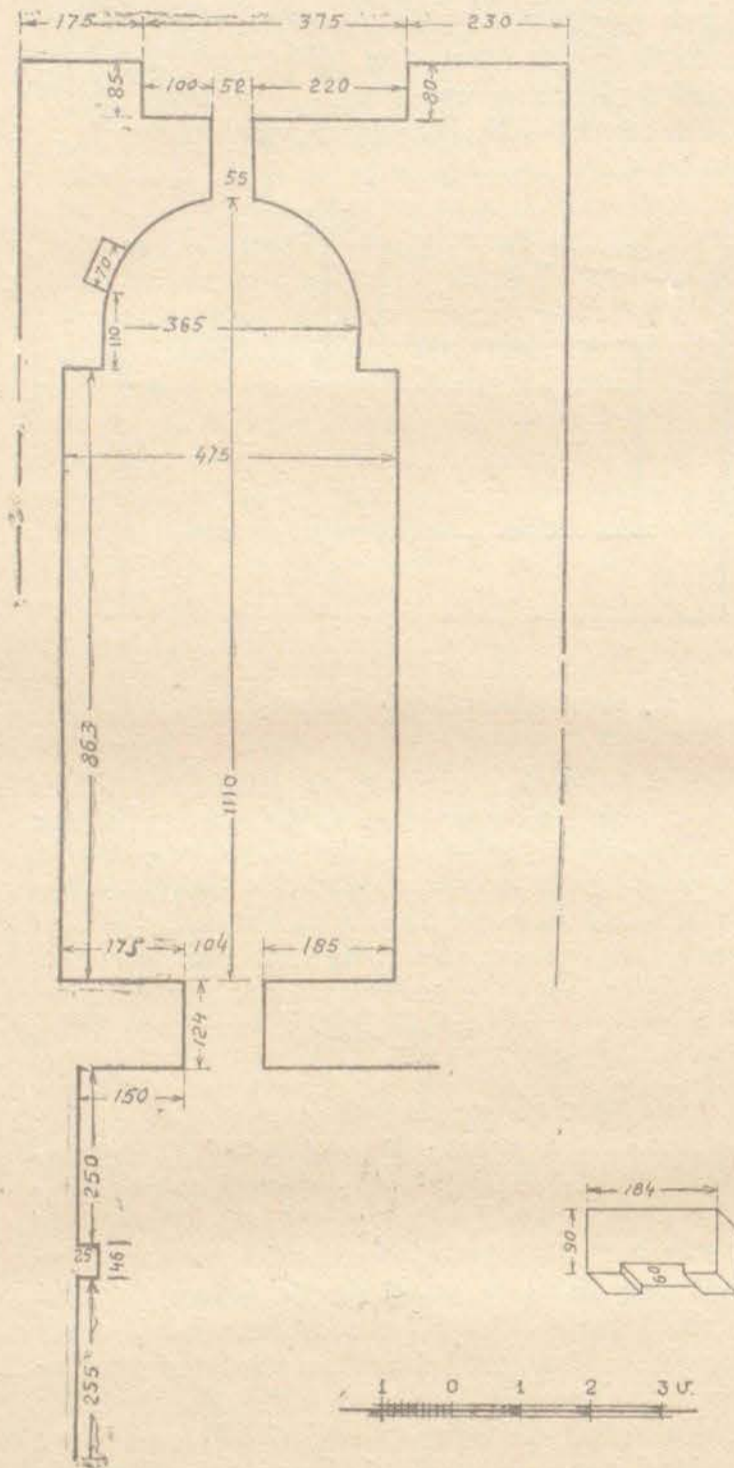
Աղթամիրից դեպի Թաթրինճ գնալու ճանապարհի
վրա, այգիների եզերքին ՂըՂ անվանված մի խոպան
տափարախում մնացել են հին կրամեխներ, թեև ոչ
այնքան անաղարտ, ինչպես կան ուրիշ տեղերում: Թեև
շատ քարեր տարել են, սակայն դարձյալ պարզ հայտնի
են անոնց բոլորովին, կամ ձվաձև շրջագծերը:

ե. ԲԱԹՐԻՆՃ

Թաթրինճ գյուղի բնակիչները գաղթած նորեկ հա-
լեր են: Այս նորեկները դեռ լավ ծանոթ չեն շրջակա-
ների հետ և շիարողացան ունէ ծանոթութիւն տալ հնու-
թիւնների մասին: Գյուղի մեջ այժմ, քիչ ավերումներով
կանգուն մի շինք կա, որուն ինչ բանի ծառայելու մա-
սին որոշ բան ասել կարելի չեղավ: Ենքը փոքր է և
երկու հարկանի. ներքևի հարկը բաղկացած է միայն մի
սրահից, դեմ առ դեմ երկու դռներով, իսկ վերևի բարձրա-
նայ մեկ չհաղողվեց, գիտնալու համար թե վերևը ինչ
բաժանումներ ունի շինքը, որովհետև շինքը սանդուղ
չունի և շուրջ գյուղական բնակարանների ավերակներ
կուտակված են, ժամանակի կարոտ էր այդ փլատակ-
ները մարքելով ճանապարհ բանալու: Միայն թե այս
շինքը ինչ նպատակի համար էլ որ շինված լինի, 14-րդ
դարուց առաջ շինված չի կարող լինել, որովհետև պա-
տերի քարերի շարվածքը 14-րդ դարում Անիում կառուց-
ված ամրոցների, կամ բերդապարիսպների շինութիւն
ոճով է, սրբատաշ քարերը ուղղահայաց կերպով մի-
մյանց վրա շին դրված. յուրաքանչյուր քարի ճակատը

վածքի այս ձևը ընդհանրացած չէ Հայաստանի մեջ, սակայն առհասարակ պատահում է 14-րդ դարու շինքերի մեջ միայն:

Նկ. 230. Ագարակի եկեղեցու և փլատակ գավթի հյուսիսային պատի հատակածեր:

գ. ԱԳԱՐԱԿ

7 օգոստոս

Բաթրինձ գյուղից հետո, մեր ճանապարհի վրա է Ագարակ գյուղը: Այս գյուղում կան մի քանի ավերակ շինքերի հետքեր, որոնց հիմերը միայն մնացել են, սակայն մի կիսավեր եկեղեցի կա գյուղի մեջ, որը կանգնված է 11-րդ դարուն: Գավթից, որ բուրրովին փլած է, հյուսիսային պատը միայն մնացել է, շինված է 13-րդ դարուն: Բուն եկեղեցին, որուն պատերը կան-

գուն են, ծածկը ամբողջովին փլած է, գմբեթ չէ ունեցեր, միայն կամարածածկ է եղած. խորանի կիսաբոլորակի մեջ կա մի արձանագրություն Զաքարի որդի Շահնշահի օրով գրված: Շենքը շինված է կարմրագույն հրաբխային ավազաքարով, խորանի կամարը ուղիղ կիսաբոլորակ է, կամարակիր որմասյանց խոյակները շատ պարզ են: Գունն արևմտյան կողմից է և կառուցված է 11-րդ դարուն սովորական եղող սճով, այսինքն վերնասյամբ միակտոր մի քար է 1,84 մտ. երկարությունը՝ 90 սմ. բարձրությամբ և 60 սմ. հաստությամբ: Գրքի կողմից այս քարի չափերը տարբեր են, երկարությունը՝ 2,50 մտ. է, բարձրությունը՝ 93 սմ.: Արևելյան պատը սովորական ձևերի մեջ բացառություն կհաղմն երկու անկյունների վրա ունեցած 80-85 սմ. առաջակարկառ մասերով: Առաջակարկառ մասերի հյուսիսային կողմինը 1,75 մտ. լայնությամբ ճակատ ունի, իսկ հարավային կողմինը՝ 2,30 մտ., թե ինչու համար տարբեր են այս ճակատների լայնությունը պարզել հնար չեղավ: Սեփականատեր դարձող թուրք բեկը շուրջը խճողել է, այլ և այլ անկարգ շինություններով, որով անմերձենալի է դարձել եկեղեցին: Մանրամասն հետազոտելու համար միանգամայն արգելք են այդ շինությունները:

է. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԻ ՀԻՄՔԵՐ ԵՎ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Ագարակից դեպի Փարպի տանող ճանապարհի վրա, 2 կամ 2,5 կմ. Ագարակից հետո, ճանապարհի աջ կողմին վրա, նկատելի են ուրարտական հաստ և երկար պատերի մնացորդներ: Դաշտային տեղերի վրա այս տեսակ կիկլոպյան շինություններ առաջին անգամն է, որ ինձ պատահում է, և երևում է, որ մեծ ու կարևոր շինությունների մնացորդ են այս պատերը: Հակառակ երկար տարիների այս տեղի վրա կատարված երկրագործական աշխատանքների և քարերը մաքրելու համար եղած ջանքերի, ոչ միայն հետքերը չեն կորած, այլև տեղ-տեղ դեռ կմնան միմյանց վրա երկու շարք կիկլոպյան քարերով շինված երկար պատերի մնացորդներ: Այս հնագույն պատերից մեծ մասը կազմում է ուղղանկյուն քառակուսի մեծ շրջափակ, որուն մոտը կա մի մեծ կրոմլեխ: Ինչպես կերևի, այս կրոմլեխը հնում եղած է ուխտատեղի և անցել է քրիստոնեական շրջանին նույն կոչումով, որովհետև քրիստոնեության ժամանակ մեկ մասը վերաշինել են սրբատաշ քարերով և կրաշագախով: Գյուղացի անցորդներ հավաստիացրին, որ այժմ ևս ուխտատեղի է, մասնավորապես կանանց համար: Ոչ միայն հայ կանայք տարվա որոշ օրերին խուռն բաղմությամբ գալիս են այստեղ ուխտի, այլև թուրք կանայք: Բայց գյուղացիներ մի անուն չկարողացան տալ այս ուխտատեղիին, միայն նրանց ասելով, ի մանկութենե իրենք տեսել են այդ տեղը իբրև ուխտատեղի առանց հատկանշական անունի:

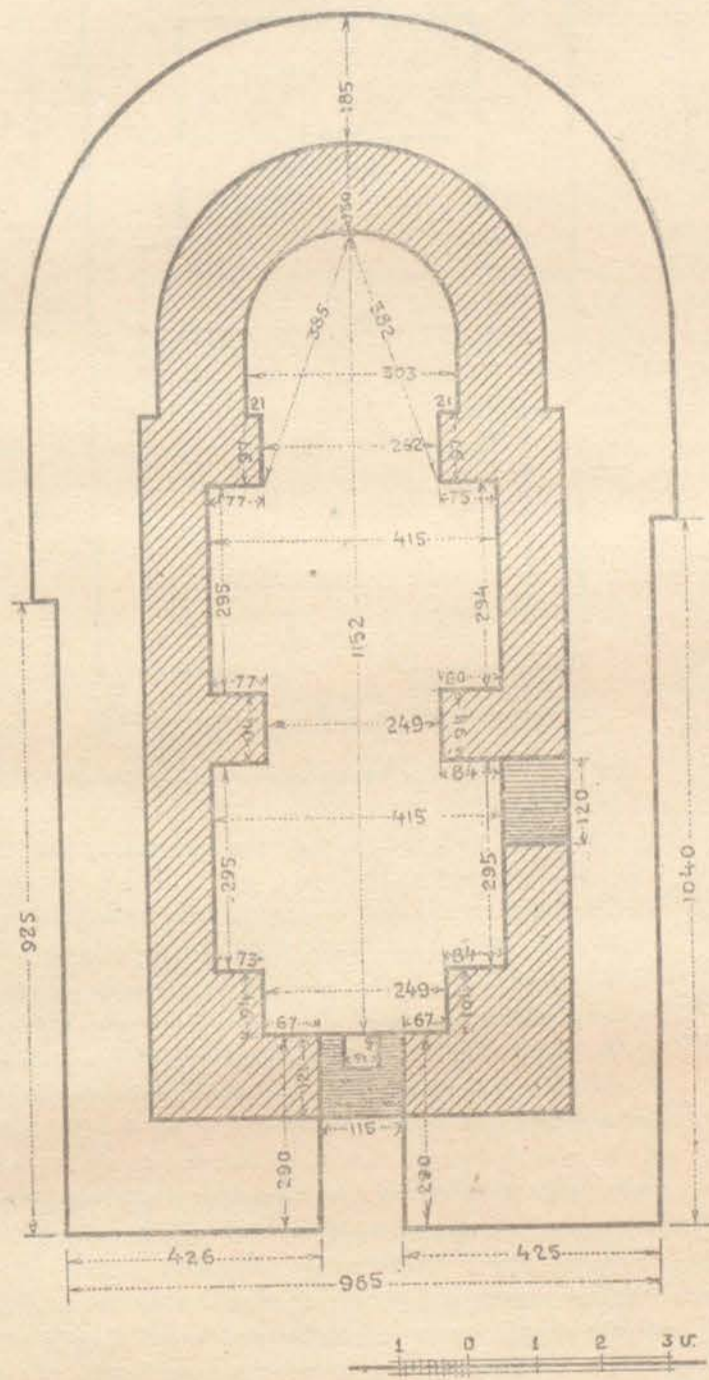
բ. ՓԱՐՊԻ

8 օգոստոսի

Փարպին մի հնագիտական թանգարան է ճարտարապետության տեսակետով. գյուղի մեջ և շրջակայ-

բում կան նախաքրիստոնեական ամենահին շրջաններից մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարերի շինությունների մնացորդներ: Ի բաց առյալ նախաքրիստոնեական բերդերն ու ամրոցները, կան նաև մի շարք հետաքրքրական բարայրեր:

1. Ամրոց-եկեղեցի.— Փարպի գյուղում չափազանց ուշագրավ հնություն է մի հնագույն եկեղեցի, որը հետագայում վերածված է ամրոցի: Այս հնագույն եկեղեցին փարպեցիք Միրանավոր են անվանում: Միրա-

Նկ. 231. Փարպիի Միրանավոր եկեղեցու հատակաձևը

նավոր եկեղեցին անվրեպ 5-րդ դարու շինք է, առանց լքվելու մինչև 15—16 դարերը գործածական եղած է շինքն իբրև եկեղեցի: Նախնական 5-րդ դարու հատկանիշներն շատ բան պահված է այս շինքում՝ հակառակ պարբերական նորոգումների: Պահվել են պատուհանների պայտածե աղեղնակապերը, պատուհանների դր-

սից և ներսից հավասար լայնությունները և խոշորությունը, խորանի ճակատը կաղձող աղեղի պայտածե, խորանի ճակատի մեծ աղեղին հանգստյան քարերին վրա քանդակված հավասարաթև խաչքանդակները՝ և նույն դարաշրջանի ոճով ձիթենիի տերևները: Հատակագծի նեղ ու երկար ձևը կատարյալ համեմատական նմանություն է ներկայացնում Հովհաննավանքի (հին եկեղեցին), Նղվարդի, Գիրաքլարի և Շիրվանձուկի 5-րդ դարու եկեղեցիների հատակագծերին: Այս ձևի եկեղեցիների շինությունը 5-րդ դարից այս կողմ բերել անհնար է: 6-րդ դարում իսկ այդ հին ավանդական ձևը երևում է մի քանի եկեղեցիների վրա, ինչպես Սերբույրը, Գվինի կաթողիկեսն և այլն և այլն:

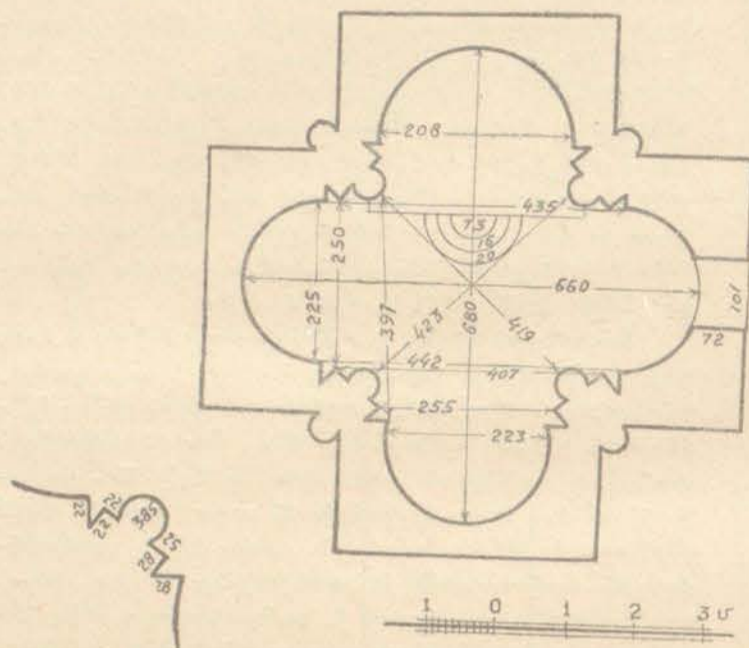
Հավանորեն հիմնական մեծ նորոգում եղել է 7-րդ դարում: Մածկի կամարակապը փոխվել է ամբողջովին, նմանապես որմասյունների աղեղնակապերը, որոնք երկկենտրոն բեկյալ որմաղեղներ են: Այս նորոգության ժամանակ արևմտյան դռան վրա ևս եղել են փոփոխություններ, սակայն պահվել են 5-րդ դարում իբրև վերնասյամ դրված քարերը՝ որոնց վրա քանդակված են հավասարաթև խաչքանդակներ: Կտուրի վրա, որ միանգամայն ավերված է, քանդակագործ բեկորներ կան, որոնք 9-րդ և 10-րդ դարերը կհիշեցնեն, ամենայն հավանականությամբ 10-րդ դարում այս եկեղեցիի վրա կարևոր նորոգություններ են կատարվել: Սակայն երբ են որձաքարի զանգվածներով կրկնակի պատերով դրահավորել այս եկեղեցին և վերածել բերդի, այդ հայանի չէ, ըստ իմ կարծյաց, այդ ամրությունը պետք է շինված լինի 10-րդ դարում, երբ արաբները դարձուրելի ավերումներ էին գործում այդ շրջանին մեջ: Գուցե Բյուրականի վրա արաբների հարձակումը և շրջանում արած կոտորածները ստիպեցին փարպեցիներին եկեղեցին իբրև բերդ ամրացնել, որպես վերջին ապաստարան: Ուրարտական ամրոցների նման որձաքարերով ամուր ապաստարաններ շինելու օրինակներ ամենեկին շին երվում հետին դարերի մեջ, և թերևս այնպիսի տաղանապալի օրեր ևս չեն եղել Արարատյան աշխարհի վրա, ինչպես արաբների ավերիչ արշավանքը այդ կողմերին վրա, որում մասին երկար գրում է պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոսը:

2. Ս. Քարգմանչաց եկեղեցի.— Հայոց 7-րդ դարու շինարարական արվեստին մեջ, առանձին մի տեղ գրավելու արժանի է Փարպիում ս. Քարգմանիչ, կամ Քարգմանչաց եկեղեցի անվանված կիսավեր շինքը:

Թեև շատ քայքայված, որոշ բարձրության վրա չորս պատերն են միայն մնում, սակայն այդ վիճակին մեջ իսկ, իր ճարտարապետական համաչափություններով և ներդաշնակ դասավորություններով շքնաղ մի երևալի ունի: Շուրջը թափված խոշակներ, պատկերի կտորներ և այլ քանդակագործ բեկորներ միանգամայն ինքնուրույն են 7-րդ դարու ճարտարապետական ոճի մեջ: Արտարուստ և ներքուստ խաչաձև է եկեղեցին. ներքին կողմը շատ հեշտ է վերակաղձել իր բոլոր մասերով, սակայն դրսի կողմը խաչաձև թևերի անկյունասյուններն ինչպե՞ս էին վերջանում և ինչ մանրամասնություններ կային մինչև պսակ հասնելը, դժվար է երևակայել: Հարկավոր է շուրջը պեղել, բոլոր կարևոր քարերը իմի հա-

վաքել, որով թերևս ճշտվի արտաքին ճակատի մասերը
ևս:

Բարձր մի բլուրի վրա կանգնած է այս շենքը և

Նկ. 232. Փարպի Քարգմանչաց եկեղեցու հատակածը

շուրջը խիտ գերեզմաններ են. անսպասման մի շեն վանք է եղած այստեղ և միաբանների գերեզմաններ են եղածները՝ ինչպես ուրիշ վանքերում կան, այլապես այսքան մի շքեղ եկեղեցու շուրջ, որ բոլորովին առանձնացած է մի բարձր տեղում, չէր կարող թույլատրելի լինել հասարակաց գերեզմանատուն շինելու:

3. Ս. Գրիգոր. — Փարպի դյուղի և Քարգմանչաց եկեղեցիի մեջտեղ, ձորի մեջ շինված է մի փոքր եկեղեցի ս. Գրիգոր անունով:

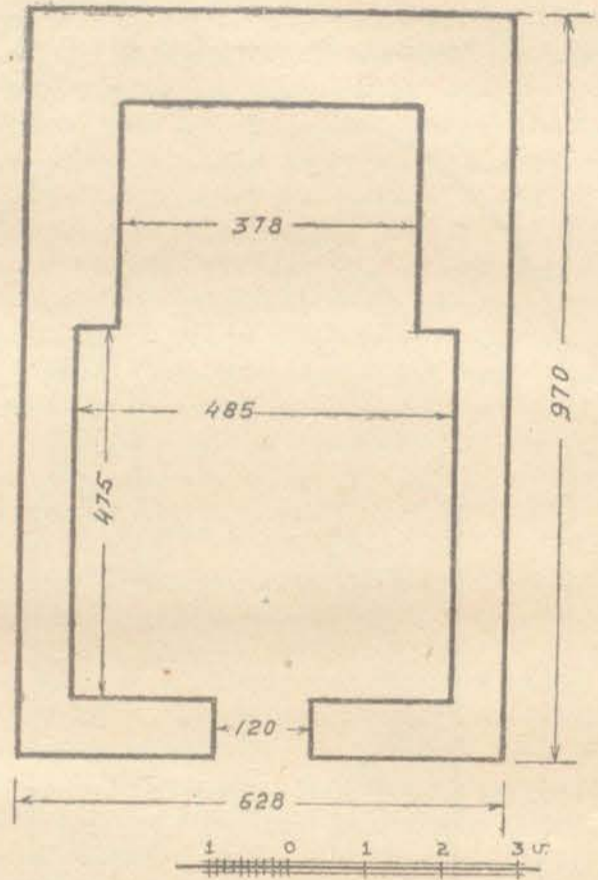
Այս եկեղեցիի շինությունն ժամանակը խիստ դժվար է որոշել, մնացել են միայն ճյուղասային և արևմտյան պարզ պատերը սրբատաշ քարերով, իսկ մնացած մասերը նորոգված են փերջին ժամանակներս անձաշակ մանր քարերով:

Ուշադրության արժանի են այս եկեղեցվո մոտ թափված բեկորները, որոնք պատկանում են 5-րդ դարու հայկական ոճին: Բեկորները ցույց են տալիս, որ այդտեղ եղել է մի բազիլիկ՝ ներքին որմնասյուններով, որմնասյունների խոյակների վրա քանդակված են փշալից արջմագիլներ, ձիթենի տերևներ, հավասարաթև խաչեր: Արտաքին որմնասյունների բեկորները ցույց են տալիս, որ դրսում ևս եղել են որմնասյուններ, ինչպես Քալինի, Արթիկի և ուրիշ նման եկեղեցիներ: Անշուշտ մոտակա փոքր ս. Գրիգորը շինելիս օգտվել են այս բազիլիկի քարերից. ներքին խորանի աջակողմյան անկյունի գլուխը դրված կա մի 5-րդ դարու խոյակ հավանորեն այս ավերակի քարերից վերցված:

Սգոստու 9

4. Գյավուր Ղալա. — Փարպից հետո մեր ուղեգծին վրա էր Գյավուր Ղալա ըսված նախաուրարտական մեծ ամրոցը: Փարպից բարձրանալով Արագածի լանջերն է

վեր հասանք այս նշանավոր ամրոցի առջև Ներկայիս գործող ճանապարհ շունքը, տեղ-տեղ արահետներ երեկում էին, որոնք գոյացել էին լանջերում արածող ոչխարների և նախիրների ոտքերուն տակ: Մեր վերև բարձրանալու գիծը հին ճանապարհն էր, որն այժմ խիճերով և խոտերով ծածկված էր, սակայն վերին աստիճանի պարզ էր, որ մի ժամանակ 4—5 մետր լայնու-

Նկ. 233. Փարպի ս. Գրիգոր եկեղեցու հատակածը

թյամբ հարթված ու կանոնավորված մի ձեռագործ ճանապարհ էր թե՛ դեպի բերդը և թե՛ բերդի հարավ արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքը բարձրանալու համար: Ձեռագործ ճանապարհը հասնում է ուղղակի բերդի հարավ արևելյան անկյունը, որ կգտնվի բերդի գլխավոր դուռը՝ թեև ներկայիս քանդված և քարակույտերի վերածված: Անցյալում, բերդ կոչվելիս ավելի մի բերդաքաղաք է եղած այս տեղն, ընդարձակ տարածության վրա ամուր կիկլոպյան քարերի պարիսպով շրջապատված: Հյուսիսային, արևմտյան կողմերը, նաև արևելյան կողմի մի մասը պարսպափակ է, իսկ մյուս կողմերը շրջապատված են անդնդախոր ձորերով: Բացի պարիսպներեն դուրսի ճյուղի արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքատեղից, պարիսպի մեջ ևս հասարակաց բնակության հատկացված է եղել: Գեոկաման առանձին բնակության հատուկ շենքերի հիմերը և պատերի որոշ մասերն իրենց դռներով, հետաքրքրական են դռների կազմությունները, մեծամեծ քարերով բարավորներ կազմելուց հետո, միակուսր մի բարով շինված է վերնասյամբ: Ինչպես նմանօրինակ մի քանի ամրոցներ, նմանապես Գյավուր Ղալան կենդանի ամրոց է եղած քրիստոնեական շրջանում, մի քանի

մնացորդներ ցույց են տալիս, որ քրիստոնեական նախնական շրջաններում միայն լքել են այս ամբողջը և քաղաքը: Երկար ժամանակ բնակելի եղած լինելու պատճառն ինձ կթվի թե, տեղի բնական ամբողջան հետ միասին նաև ձեռագործ ամբողջանց միանալն էր: Երկու հակադասական քառակուսի բուրգերով ամբողջված էր գլխավոր մուտքը. յոթ քառակուսի բուրգերով շրջապատված են հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պատերը: Պարիսպի շորտերը բուրգին կից կա մի փոքր դուռ (անշուշտ գաղտ դուռ), որը մինչև այսօր պահպանված է ամբողջությամբ. հյուսիսային կողմի բուրգերը, որ մի քիչ ավելի խիտ են և բուրգերը ավելի փոքր, երևակայության իսկ սարսափ ազդող մի կազմություն ունեն. քառակուսի բուրգերի ամբողջ ճակատը և կողմերը միակտուր մի մի քարով են ծածկված, քարերի բարձրությունները իմ հասակիցս ավելի բարձր էին: Թե ինչ ուժով և հնարով են կանգնեցրել այդ ահագին ծանր գանգավածները, առայժմ մեզ համար գաղտնիք է:

Պարիսպից դուրս եղած քաղաքատեղը մի կիլոմետրից ոչ նվազ տարածություն ունի, տներից շատերի ձևերը որոշ են և պատերը կիսով չափ կանգուն: Պատերուն վրա տակավին կան մտից արտաքին դռները, որոնք մեզ գարմանք պատճառելու չափ նեղ են, այստեղ ևս վերնասյամբեր միակտուր մեկ քարից են:

Ամբողջը շրջապատող ձորերին մեջ կան բազմաթիվ քարայրեր:

բ. ԲՆԲՍԻ

Օգոստոս 9

Գլավուր Ղալան հեռագրատելուց հետո արշավախումբն իր ճանապարհը շարունակեց դեպի Բերսի գյուղը, վերահաս գիշերը այդ գյուղում անցնելու համար: Երեկոյան մոտ դեռ գյուղը չհասած, ճանապարհի մոտ պատահեցին մեզ երկու խոշոր գոլմեններ, որոնցից մեկը խիստ ավերված էր և հնար չէր որևէ շափագրություն կատարել, իսկ երկրորդը՝ գրեթե արտաքուստ ամբողջական վիճակի մեջ էր, միայն ներքինը տեսնել անհնար էր՝ մուտքի առջև թափված մեծամեծ քարերի պատճառով, որոնք մուտքը միանգամայն խափանել էին: Գոլմենի կողքերն էլ հող ու քար լեցնելով բարձրացած էին: Միայն հնար եղավ շափել վերևը ծածկված քարերը և արտաքուստ լայնությունն ու երկարությունը:

Երկրորդ գոլմենի արտաքուստ լայնությունը 2,20 մ., երկարությունը՝ 6,25 մ., մուտքի լայնությունը ներսից 1,40 մ.:

Վերևը ծածկված էր չորս միակտուր մեծ քարերով, որոնց երկուքը խիստ մեծեր էին, այդ երկուքը շափեցի.

- ա. քարի երկայնությունը՝ 1,61 մ.:
- ա. քարի լայնությունը՝ 1,17 մ.:
- բ. քարի երկարությունը՝ 1,61 մ.:
- բ. քարի լայնությունը՝ 1,37 մ.:

Գյուղում ակնհայտնի մի հնություն չկար, հին տների մեջ միայն ուշագրավ առանձին քարեր կային:

Գյուղի հանդեպ 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա երևում է մի նախնադարյան բերդ՝ քարձր

սարի վրա, սակայն մեզ հնար չեղավ տեսնել, հակառակ այդ բերդի մասին մեր առած զանազան հետաքրքրական տեղեկությունների:

ժ. ՏԻՓՄԱ. ՏԱՇ (Ղոթուր գյուղի յայլայում)

Օգոստոսի 11

Փարսպի եղած ժամանակնիս տեղեկությունն ստացել էինք, որ Ղոթուր գյուղի յայլայում մի մեծ քար կա Տիփմա Տաշ անունով, որի անհնթեթ մեծությունը և ձևը ժողովրդական առասպելական մեկնությունների առիթ էր տվել: Մեր օրվա հետաքրքրական առարկան այդ հսկա մեծությունը քարն էր, որը լուսանկարեցինք և մանրամասնորեն նկարագրեցինք տեղում: Այս հետաքրքրական հակադասական քարը ևս ազատ չէր մնացել մոտակա տղետ գյուղացիների բմահաճույթից, որոնք ուղեցել են կոտրելով տանել գյուղը մեռելի տապանաքար շինելու համար, որովհետև առանց կոտրելու տեղիցը շարժել անկարելի էր, իսկ եթե մեջտեղից կոտրել կարողանային պիտի լինել երկու դերեզմանաքար, փորձել են երկու հավատար կտորի վերածել, սակայն չեն հաջողել, ինչպես կերևի ակամա կոտրեր են միայն մեկ գլուխը: Կարծր որձաքարից է շինված այս կոթողը, բոլորովին նախնական ձևով տաշված, թեև քարն անընդունակ է ավելի նուրբ տաշվելու: Քարը տաշված է երկու գլուխները նեղ, իսկ մեջտեղը՝ լայն:

Քարի ամբողջ բարձրությունը նախքան մեկ գլխից կոտրվելը ունեցել է երկու մետր իննսունութ սանտիմ բարձրություն: Իսկ այժմ կոտրված վիճակին մեջ մեծ կտորին բարձրությունն է 2,60 մ., ստորին գլխի լայնությունն է 45,5 սմ., վերևը կոտրված տեղի լայնությունն է 53 սմ. և նույնքան էլ հաստություն: Մեջտեղի լայնությունն է 63 սմ., գլխից կոտրված կտորի բարձրությունը 38 սմ. և 60 սմ. հաստությամբ: Մեկ ճակատի վրա փորագրված են նախնական պաշտամունքի խորհրդանշաններ, իսկ մյուս կողմին գազաթեն քիչ ցածր տեղի վրա փորագրված են փոքր բոլորակ փոսիկներ նույնպես պաշտամունքի խորհրդանշան, ինչպես որ ուրիշ հեթանոսական պաշտամունք հասուն տեղերում մեջ ժայռերի կամ առանձին քարերի վրա:

ձա. ՄԵՆԱՔԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԾՐՈՆԱԿ

Օգոստոս 12

Ղոթուրի յայլան թողելով մեկնել էինք Արագածի բարձունքը և այնտեղ քրդական վրանի տակ գիշերելուց հետո ճանապարհվեցինք դեպի Անբերդ: Հազիվ հեռացել էինք Արագածի ստորոտին վրա գտնված մեր հյուրընկալ քրդական վրաններից, երբ ճանապարհից դուրս նկատեցինք մի անսովոր մեծությունը քար, պատկած դեռնի վրա: Քարին մոտ գնալով տեսանք, որ այս ևս կրթման կանգուն մի մեծաքար էր մոտավոր նմանությունը Ղոթուրի մեջ եղող մենաքարին: Սակայն միանգամայն պարզ էր, առանց քանդակի, նաև ստորին մասը լայն էր, միայն վերևի մասն էր նեղ, վերևի նեղ մասը կվերջանար բուրգի ձևով: Քարի ամբողջ բարձրությունն էր ճիշտ երեք մետր քառասուն սմ., ստորին մասը

սը՝ մեկ մետր, իսկ վերևը բրգաձև տաշվածքին անմիջապես տակը՝ 60 սմ.: Այս քարի հաստությունը ներքևից մինչև վերև հավասար 50 սմ. է:

Այս քարը քննելուց և շափազդելուց հետո ճանապարհնիս շարունակեցինք դեպի Անբերդ:

ժբ. ԱՆԲԵՐԴ ԿԱՄ ԱՄԲԵՐԴ

Օգոստոս 13

Հայաստանի ավերակ բերդերի մեջ մի առանձին տեղ կարգավե Անբերդը և բերդ լինելի ավելի մի ընդարձակ բերդաքաղաք է, ինչպես Անին, թեև մի քիչ փոքր տարածությունը քան Անին: Այս բերդն ևս Անիի նման հեթանոսական ծագում ունի: Երկու խոր ձորերից ձևացած մի եռանկյունաձև դիրք ունի, երկու ձորերի խառնուրդին կողմերը տակավին կմնան ոչ միայն ուրարտական, այլև նախաուրարտական անշաղախ որձաքար պարիսպների մնացորդներ՝ քառակուսի լայն բուրգերով: Հետքեր կան նախնական շրջանի բնակարանների արևելա-հարավային ծայրի վրա: Երևում է, որ այժմյան ամրոցը և նրա մոտ եկեղեցին շինվելի հետո բնակչությունը լքեց է այս հարավ արևելյան մասը և խտացել է եկեղեցիի և ամրոցի շուրջը:

Բերդաքաղաքի մուտքը հյուսիսի կամ հյուսիս արևելյան կողմի վրա է: Ճանապարհը ձորի լանջից բարձրանալով հատկապես ձեռագործ ճանապարհով (թեև այժմյան ճանապարհի մի մասն ասում են երիմյան կաթողիկոսն է նորոգել տված, սակայն հինը շատ պարզ և սրոշ է), երբ կհասնի բերդի դռան առջև, այստեղ ճանապարհը կբաժանվի երկու մասի, մեկը կմտնի բերդաքաղաքի դռնից ներս, իսկ մյուսը աջ կողմից կձուլվի և կբարձրանա դեպի ամրոցը, որ զրահավորված է խիտ և ամրակառույց բուրգերով: Ամրոցը երկարած է գրեթե արևելքից արևմուտք, հյուսիսային կողմը ունի երեք ամրակառույց բուրգեր, որոնք շինված են նախազարթույթի շրջանի ոճով, ինչպես երևում է շատ լուրջ վերանորոգություն եղած է Բագրատունիների վերջին օրերուն: Արևելյան և արևմտյան կողմերու վրա ևս եղեր են հաստատուն բուրգեր, սակայն այժմ փլած են և զանգվածները միայն կերևին դեպի ցած գլորված: Այս արտաքուստ անմատչելի ամրոցի նմանությունը շինված շենքը ներքուստ եղել է մի երկհարկանի մեծ դղյակ՝ բազմաթիվ սենյակներով: Հարավային ճակատը, որ բերդաքաղաքի վրա կնայի, առանց բուրգերի սրբատաշ քարերով հաստատուն շինված պատեր են: Ներքուստ արևելյան կողմի վրա երկու հարկի մեջ վեց սենյակի բաժանումներ են երևում, իսկ արևմտյան կողմի վրա եղած սենյակներն միանգամայն քանդված են: Այս կողմից երևում են միայն երկու արտաքին դռներ, որոնց մեկը կբացվի քաղաքի վրա, իսկ մյուսը ձորի վրա: Սենյակներն ունեցել են լայն և բարձր պատուհաններ քաղաքի վրա նայող, ումանք կիսաբոլորակ վերջավորությամբ: Արևելյան ծայրին վրա բացի այն դուռը, որ առանց բերդաքաղաք մտնելու անկախ կերպով կիջներ ձորը, եղել է նաև մի դուռ՝ քաղաքը մտնելու համար: Այս դուռը թեև այժմ փլած վիճակի մեջ է, սակայն ճանապարհը խիստ որոշ է: Շատ

հետաքրքրական է բերդի արտաքին դռան շինարարական ոճը: Բարավորների վրա ձգվող մեծ կամարաքարերը պարզ ձևով չեն շարված, այլ տաշվածքի վրա ցիցերով և կողքի քարերի մեջ ազուցվելու համար համապատասխան փոսիկներով ազուցված ու շարված են, որով կամարը եղած է միակատուր: Այս ձևով շինված էր Տեկորի տաճարի ներքին կողմը, երբ մեծ կամարների տակ ավելացրել են կրկին կամարներ: Այս կրկնակ օրինակներից երևում է, որ այս ոճը 10—11 դարու ոճ է, Հայաստանում իրագործված, որը 13-րդ դարում ավելի շատ իրագործված և կատարելություն հասած է: Եթե մասնավոր պեղումներով հետազոտություն կատարվի այս դղյակ-ամրոցին մեջ, վստահ եմ, որ խիստ հետաքրքրական մասեր պիտի երևան հին հայոց շինարարական արվեստի վերաբերյալ: Նույն ձևով տաշվածք և շարվածք ունին Անիի ավագ դռան ամրատաշին մասի կամարաքարերը:

Քաղաքի փողոցները հազիվ նկատելի են, շափազանց ավերված և քարակույտերի վերածված լինելուն պատճառով: Նամանավանդ վերջին ժամանակներս շրջակա գյուղացիներ բերդաքաղաքի մեջ ցանքեր անելու և խոտ հնձելու համար եկել են ամառները բնակելու և փլատակ բնակարաններից քարեր աստ-անդ տեղափոխելով իրենց համար բնակարաններ են շինել, այս գործողություններով կատարյալ քաոսի են վերածել եկեղեցիից դեպի ամրոց եղած քաղաքամասը:

Գրեթե անվնաս մնացել է հռչակապ եկեղեցին մի բարձրադիր տեղի վրա, ձորի եզերքին շինված: Հավաստում էին, որ դեռ մի քանի տարի առաջ անվնաս էր եկեղեցիի հարավ արևմտյան կողմի ստորերկրյա ճանապարհը, որ կտաներ գետը, այդ ճանապարհով գետից ջուր էր բերում քաղաքի բնակչության մի մասը: Մանավանդ բնականորեն պիտի օգտագործեին այս ստորերկրյա անցքը պատերազմի և պաշարումների ժամանակ:

Եկեղեցին վերին աստիճանի ուշագրավ է թե՛ շինարարական տեսակետով և թե՛ ավանդական հատակագծային տեսակետով: Արտաքուստ ճարտարապետական տեսակետով մեծ նմանություն է բերում վահրամ Պահլավունիի Մարմաշենի մեջ շինած եկեղեցիին՝ ի բաց առյալ հետնագույն նորոգությունների ժամանակ փոփոխված մասերը: Թեև նորոգություններն ալ այնքան զգալի տեղ չեն բռնում, իսկ ներքին հատակագիծը, բացի ավագ խորանից, շուրս անկյունների վրա, ութ փոքր կրկնահարկ մատուռներով կամ խորաններով կազմված է, որոնք այդ ձևը 10 և 11-րդ դարուն շինված լինելը անսպասելի էր ինձ համար: Թեև նույն դարերին, արևելյան խորանին երկու բովերը միահարկ կամ կրկնահարկ մատուռներով շինված եկեղեցիներ շատ կան, սակայն արևմտյան կողմի երկու անկյունների վրա մատուռներ շինված լինելը 10—11-րդ դարերուն միանգամայն անսովոր էր ինձ համար, ևս առաջին անգամ էր որ կտեսնեի: Պահ մը կասկածեցի որ հետնագույն հավելվածներ լինին արևմտակողմի մատուռները, այս ուղղությամբ երկար քննեցի, սակայն ոչ մի ապացույց չգտա հետնագույն հավելվածի: Տարակույս փարատող մի հանգամանք կար, այն է շինության արձանագրության գոյությունը եկեղեցիի մեջ: Նախընթաց տարին,

երբ էջմիածնի գիտական ինստիտուտի կողմից գնացել էինք Անքերդի հովիտը ուսումնասիրելու, այն ժամանակ Գարեգին եպիսկոպոս և Երվանդ Տեր Մինասյան առաջին անգամ կարդացին եկեղեցիի ներսը հյուսիսային պատի վրայի արձանագրությունը, որ շինողի և շինութեան ժամանակին կվերաբերեր: Ըստ արձանագրության այդ եկեղեցին շինողն էր Մարմաշենի եկեղեցին շինող Վահրամ Պահլավունին 11-րդ դարուն, և շինողի ճաշակով բացատրվեց երկու եկեղեցիների նմանությունը, սակայն Մարմաշենի եկեղեցին մեջ գոյություն չունին արևմտյան կողմի մատուռները: Ընդհանրապես իմ համոզումն եղած է թե եկեղեցիների հատակագծային այդ ձևը սկիզբ առած էր 13-րդ դարուն: Արդ, եթե ստուգվի որ Անքերդի եկեղեցիի հատակագծային ոճը սկսում է 11-րդ դարուն, այն ժամանակ պետք է որ փոխենք մեր համոզումը այդ ձևի ծագման մասին: Եվ հիրավի, ներսես Լամբրոնացին 12-րդ դարու կեսին բողոքում է, որ եկեղեցին հողվո փրկություն համար շահավաճառանոց դարձրին պատարաղի համար բազմաթիվ մանր ծակեր շինելով, ուստի այս դանդաղը ևս ապացույց է, որ 13-րդ դարուց առաջ գոյություն ունեցեր է այդ երևույթը, որով տեղի տվել է Լամբրոնացիի տրտուհիները: Համենայն դեպս, ևս վերջնականապես համոզված պիտի լինիմ 11-րդ դարու սկզբներին հատակագծային այս ձևը ընդունված լինելու, եթե կհանդիպեմ մի ուրիշ եկեղեցիի, որ այս ձևով շինված լինի, և շինությունը փաստացի կերպով ապացուցված լինի 11-րդ և 12-րդ դարերի մեջ կանգնված լինելուն:

Հիացման արժանի են շենքի վրա աշխատող քարտաշների և որմնահյուսների հմտությունն ու բարեխղճությունը, թե՛ ուղղահայաց և թե՛ հորիզոնական ոչ մի գիծ գրեթե չի երևում քարերի միացման տեղի վրա, չափազանց խնամքով են շարված քարերը միմյանց մոտ: Պատերի հաստությունն է 70—72 սանտիմետր, այս հաստության մեջ է ներքին և արտաքին երեսների մաքուր տաշված քարերի թանձրությունը: Բայց դարձանալի է, որ երեսները շարված քարերը խիստ քիչ հաստություն ունին, կարծես միայն ծեփի փոխարեն շարված լինին ներսի կրաշաղախ զանգվածի վրա: Այս շինելակերպով մոտավորապես 1000 տարի դիմացել են պատերն առանց ունե վնաս պատճառելու: Վերջին դարերում է, որ անտերությունից սկսել են երեսը շարված քարերը ուռչել և թափվելու մոտալուստ վտանգ են սպառնում, եթե շուտով հարկ եղած միջոցներ ձեռք չառնվին: Ենթե ճակատին վրա, թե՛ սկզբում և թե՛ վերջին նորոգության ժամանակ գործածել են մի տեսակ սևագույն կարծր քար, հավանորեն մի մոտակա քարհանքից հանված, սակայն ինչ համեմատություն հին շինող վարպետների և հետո նորոգող վարպետների հմտության մեջ: Ենթե վերանորոգության ենթարկված է արտաքուստ ճակատի կեսից վերև մինչև պսակները, այս նորոգության ժամանակի քարերը թե՛ ծավալով փոքր են և թե՛ խնամքով չեն զետեղված միմյանց մոտ: Նորոգությունը կատարված է շենքի կեսից վերև մինչև ստորին պսակը և կտուրին վրա. գմբեթը ամբողջովին հին է և անփոփոխ: Ստորին մասի նորոգության ժամանակ ամենայն հավանականությամբ հին պսակները

նախնականին նման չեն շինված, այլ ավելի նեղ քան ինչ որ պահանջում էր 11-րդ դարու ոճը և ավելի պարզ: Անքերդը շրջապատող ձորերի լանջերին վրա շափաղանց հետաքրքրական է տեսնել գետերի ջրերը օգտագործելու համար միմյանցից բարձր առանները, որոնց միջոցով ջուրը բարձրանալով ուղղվում էր դանազան անջրդի վայրեր Արագածի լանջերին վրա: Մինչև 13 առու համբեցի, որոնք ձորից բարձրանալուց հետո հյուսվաճորվում են դանազան կողմեր: Մի քանի հին առուներ դեռ այսօր ևս գործածական են. և առաստին ջուրը գնում է մոտ և հեռու դանազան գյուղերի հողերը և պարտեզները ոռոգելու համար:

ձգ. ՏԵՂԵՐ ԿԱՄ ԴԵՂԸՐ
Օգոստոս 15

Օգոստոսի 15-ի առավոտյան յուրաքանչյուր արշավախմբի անդամ սկսեց իր աշխատությունը Տեղերի հույակապ հուշարձանի վրա: Այս հուշարձանը կանգնված է 13-րդ դարու սկզբին (1232-ին): Ենթե բազկանում է երկու մասից, տաճարից և մի մեծ գավաթից: Տաճարը կամ եկեղեցին իր դարաշրջանի հատուկ հատակագծի ձև ունի, բացի ավազ մեծ խորանից, շորս անկյունների վրա շորս մատուռներ ունի կիսաբոլորակ խորաններով: Հոյակապորեն գմբեթավորված է, սակայն գմբեթը այսօր աչքան է խարխուլված, որ գոնե եղածը պահելու համար ոչ մի գործողություն չի կարելի կատարել. վճռականապես ճակատագրական է այդ գմբեթին մոտավոր փլուզումը:

Գավաթը լավ միճակի մեջ է, կարելի է երկար տարիներ անոր գոյությունը ապահովել. շորս հատ հաստատուն սյուների վրա կանգնված է գավաթին գմբեթը, խիստ հաստատուն են արտաքին պատերը: Արտաքին պատերի ներսի կողմից ունի որմասյուններ, որոնցից աղեղներ են ձգված կենտրոնի շորս հսկա միակտուր սյունների վրա, որով ձևացած է մի ընդարձակ գավաթ: Այս գավաթին կտուրի վրա, արևմտյան կողմը շինել են երկու մատուռներ երկու անկյունների վրա, որոնք անվնաս մնացած են, միայն թե շարժական փայտե սանդուղով միայն կարելի է բարձրանալ վրան:

ձգ. ԳՈՅԹՈՒԼ ԿԱՄ ԳՈՅԹՈՒԼ

Տեղերում երկու օր տեղից արշավախմբի աշխատանքը: Օգոստոս 17 առավոտյան մեկնեցինք Տեղերից՝ ճանապարհին հանդիպեցինք Դոյթուլ անուն գյուղին, որ այժմ գաղթական հայեր էին տեղավորված, նախկին բնակիչներ այս գյուղը լքելուց հետո: Գյուղացիներ զբաղված էին շինարարությամբ, ոմանք լքած տները վերանորոգում էին և ոմանք նորն էին շինում: Այս շինարարական աշխատանքների ժամանակ երևան էին եկած մի հնագույն եկեղեցիի հիմեր և մի քանի քանդակազարդ քարեր: Քանդակազարդ քարերի քանդակման ոճը պարզ ցույց էր տալիս, որ 5-րդ դարու գործ են թե՛ հատակագիծը և թե՛ գտնված քանդակազարդ քարերը: Այս գյուղում երկար աշխատելու ոչինչ չգտանք, նորեկ բնակիչներն ալ շրջակայում գտնված ունե հուշարձանից տեղեկություն չունեին, ուստի ճանապարհին շարունակելով հասանք Ավան գյուղը:

Նկ. 234. Տեղերի կենդանու և զավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

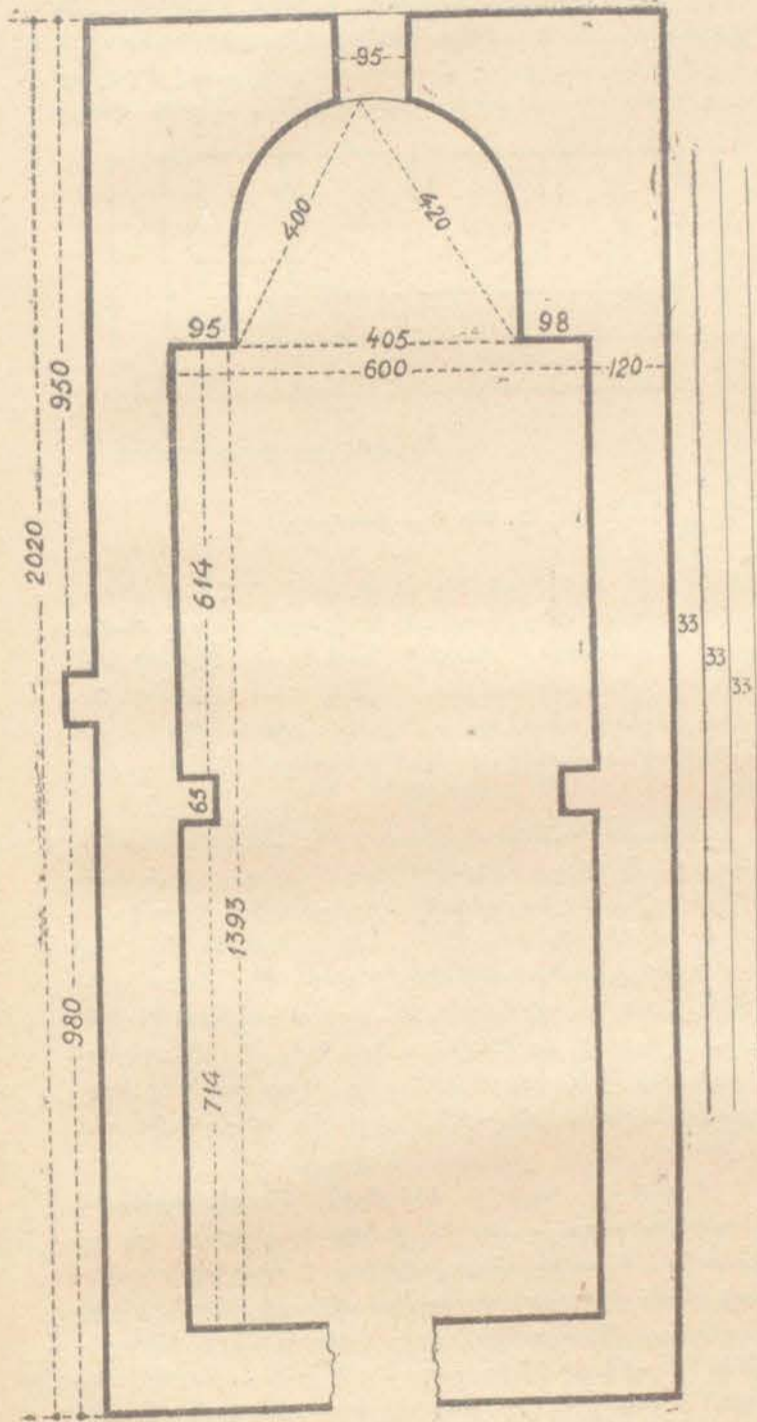

Նկ. 235. Տեղերի կենդանու զավթի արևմտյան մուտքը

Նկ. 236. Տեղերի կենդանու զավթի ներքին տեսքը

Նույն օրն անցանք Ավան գյուղը, այս գյուղում ևս այժմ հաստատված են դադթականները: Ինչպես հրեաց քննություններից, այս գյուղը հարուստ հնագիտական վայր է, շրջականերում միշտ գտնվում են հնություններ, հաճախ պատահում են քանդակագործ քարեր:

Նկ. 237. Ավանի (Աշտարակի շրջան) 5-րդ դարի եկեղեցու հասակաձևը

գերեզմաններ և նույնիսկ նախաքրիստոնեական շրջանի իրեղեններ: Շատ հին ժամանակներ իսկ բազմամարդ և

բն է եղած այս գյուղը: Կյուղի մեջ եղած եկեղեցիի կիսավեր շենքը անվրեպ պատկանում է 5-րդ դարուն: Միջակ մեծությամբ մի եկեղեցի է եղած, որուն արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան պատերը գրեթե կանգուն են: Միայն հարավային պատն է, որ փլած է, սակայն այդ պատից ևս դեռ մնացած է 80—100 սմ. բարձրությամբ պատի մնացորդ: Դուռը արևմտյան կողմից է եղած, սակայն բարավորների փլած լինելու պատճառով միշտ շափը հայտնի չէ: Շինության գարաշրջանին հատուկ է հատակագծի նեղ ու երկար ձևը: Պատահանների կիսաբոլորակ վերջավորված աղեղները պայտաձև են, նույնպես պայտաձև է ավազ խորանի վերևի կամար աղեղը, խորանի հատակագիծը ևս թեթև պայտաձև է: Խորանին երկու կողմի որմնասյուների իրենց խոյակների վրա ունին հավասարաթև փոքր խաչեր, որոնք բոլորակի մեջ ամփոփված են հնագույն քանդակով: Հյուսիսային կողմի արտաքին երեսին վրա կա մի որմնասյուն, որ ապացույց է բացօթյա մի կամարակապի գոյության, ինչպես կան Ապարանի, Երեբունյի, Եղվարդի և ուրիշ հնագույն եկեղեցիների վրա: Արևելյան կողմին վրա թերևս ուներ բացօթյա խորաններ, ինչպես Տնկորը, Երեբունյքը և Արթիկի 6-րդ դարու եկեղեցին, սակայն այժմ հայտնի չէ, պետք է որ մի փոքր ստուգողական պեղում լինի արևելյան կողմին վրա:

Այս կիսավեր շենքին մեջ ամենից ուշագրավն է քարուկիր շենքի շինության համար գործածված շաղախը, որը փոխանակ սպիտակագույն լինելու, մոթ գորշագույն է, միշտ այն գույնով, ինչ գույն որ ունի ներկայիս ցեմենտը: Թեև ամբողջ շենքի մեջ տեղ տեղ երևում են սպիտակ շաղախի հետքեր, սակայն պարզ է, որ հետնագույն նորոգությունների հետևանք են:

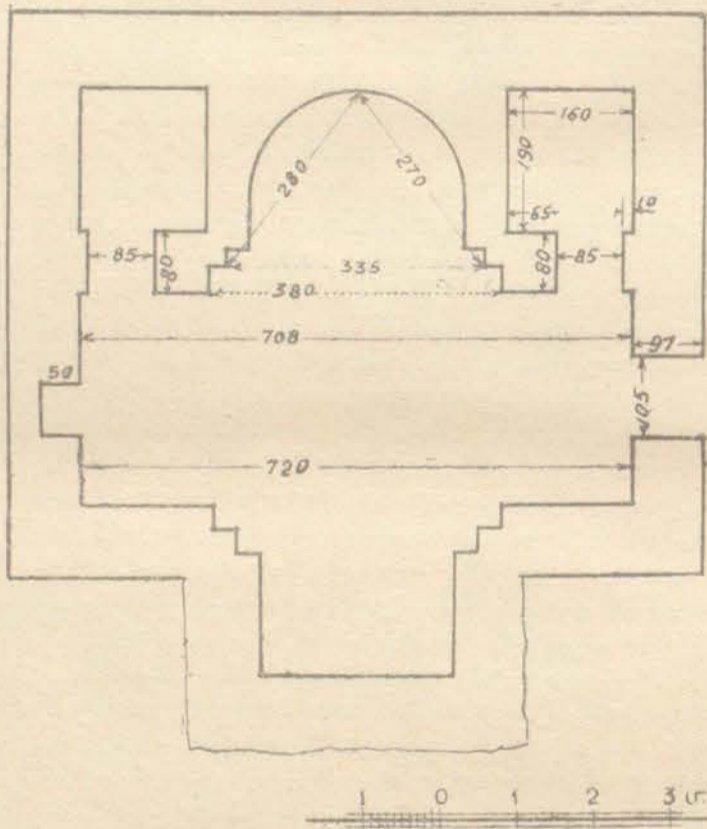
Տեղին վրա թեև երկար քննեցի այս գորշագույն կրաշաղախը՝ հասկանալու համար թե ինչ բաղադրության արդյունք է այդ գորշ ցեմենտաման գույնը, սակայն ինձ համար ոչինչ հասկանալի չեղավ: Ուստի հետերևիս վերջինք շաղախի կոշտեր տանելու համար Երևան Ի տարրալուծության ենթարկելու:

Ժգ. ԿՈՒԱՇ ԿԱՄ ԿՈՇ

Մեր արշավանքի վերջին կետն էր պատմական Կուաշ կամ Կոշ անվանված գյուղը: Պատմական անցքերով հարուստ այս գյուղում արժեք երկար մնալ և լուրջ ու մանրակրկիտ հետազոտության ենթարկել իր շրջականերով հանդերձ: Գլխավորաբար մեր ժամանակն ի միջի այլոց չէր ներում երկար մնալ այս գյուղում, ուստի աշխատանք կատարեցինք այստեղ միայն մի օր:

Կոշի հյուսիս արևելյան կողմը երկարում է մի ձոր, որուն երկու կողմը ցրված են հնագիտական հուշարձանների ավեր և կիսավեր մնացորդները: Սույն ձորի հյուսիս-արևելյան բարձունքի վրա կա մի միջակ մեծությամբ ներքուստ խաչաձև եկեղեցի՝ կանգնված 7-րդ դարուն. գմբեթը և ծածկը փլած են, իսկ պատերը տակավին կանգուն են: Զափազանց մաքուր շինարարա-

կան աշխատանք է տարված շենքի վրա, դեղնորակ-կարմրագույն և գորշագույն քարերով է շինված ամբողջ շենքը և կարելի է ասել որ խոշորագույն քարերով, սրբատաշ են շարված բոլոր պատերը: Ենթ դետեղված է արևելյան կողմից խորածորի վրա, իսկ ամբողջությունը հիմնարկված է մի բարձրաբերձ ժալո-տի վրա: Թեև այժմ եկեղեցիի շուրջը խորգուրորդ ապառաժներ միայն երևում են և դժվարամեծենալի, բացի հարավային կողմից, սակայն այս ապառաժաւ խորգուրորդության մեջ նշմարվում են վաղեմի շինու-թյանց հիմեր և պատերի մնացորդներ, որոնք ապա-ցույց են այս տեղը մի ժամանակ շեն և բնակելի լի-նելուն: Այս տեղերը խիտ բնակչություն լինելուն ապա-

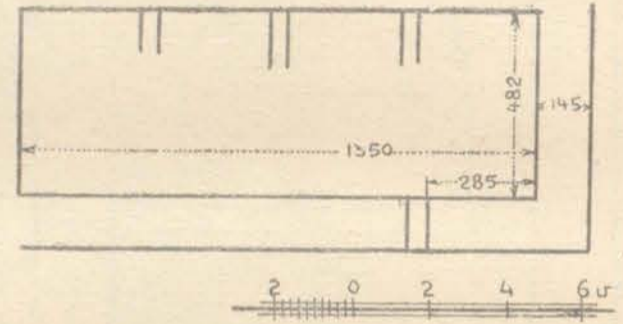

Նկ. 233. Կոշի 7-րդ դարի եկեղեցու հասակաձևը

ցույց է ոչ միայն շինությունների հիմերի գոյությունը, այլև երևում է որ եղեր է նաև խիստ կարևոր մի վայր, ուր շինված կա մի մեծ ջրամբար եկեղեցիից կես կիլո-մետր դեպի հարավ: Ջրամբարը խիստ մաքուր սրբա-տաշ քարերով շինված է, պատերի թանձրությունը 1,45 մ. է, բարձրությունը մինչև վրայի կամարածածկի հանգիստը երկու մետր 82 սմ. է. ամբողջովին կամար-ածածկ է եղած ջրամբարը ներքուստ երեք ջրաղեղնե-րով, արտաքուստ չափել այս հուշարձանը փլատակնե-րի պատճառով դժվար էր, իսկ ի ներքուստ չափն է 13,5 մ. երկայնություն, իսկ 4,82 մ. լայնություն: Մի օրյա հետազոտությունով չափարդվեց, թե ո՞ր կողմից է գալիս այս ջրամբարի ջուրը, իսկ ջրերը արտաքսելու և ջրամբարը մաքրելու համար հիմքի մոտից շինված են երկու քառակուսի ծակեր, որոնք բացվելով ջրամբարի ջուրը կդատարկվեր մինչև հատակ: Այս ձևով մի քար տակավին տեղին վրա մնացեր է, որ կծառայի

ջրամբարի ծակը խցելու համար. անշուշտ երկու կող-մեն ծակերը ծածկելու համար կային նաև նույնօրինակ ուրիշ շինված քարեր, սակայն այժմ կորած են:

Ջրամբարից դեպի ցած, նույնպես ձորի աջ կողմին, մի բարձունքի վրա, կա կարմիր քարով շինված մի մա-տուտի մնացորդ, որուն մոտ կան պատվանդանավոր խաչարձաններ: Քիչ հեռու սույն մատուտից երևում է մի փոքր ավերակ, որուն ինչ լինելը որոշել դժվար էր, սա-կայն այս ավերակի արևելյան կողմին կանգնված են խաչքարեր, որոնց մեկը բավականին գեղաքանդակ և խոշոր, այս խաչքարի համար գյուղացիք ավանդաբար ասում են Տիրան պապի խաչքար: Այս Տիրան պապը

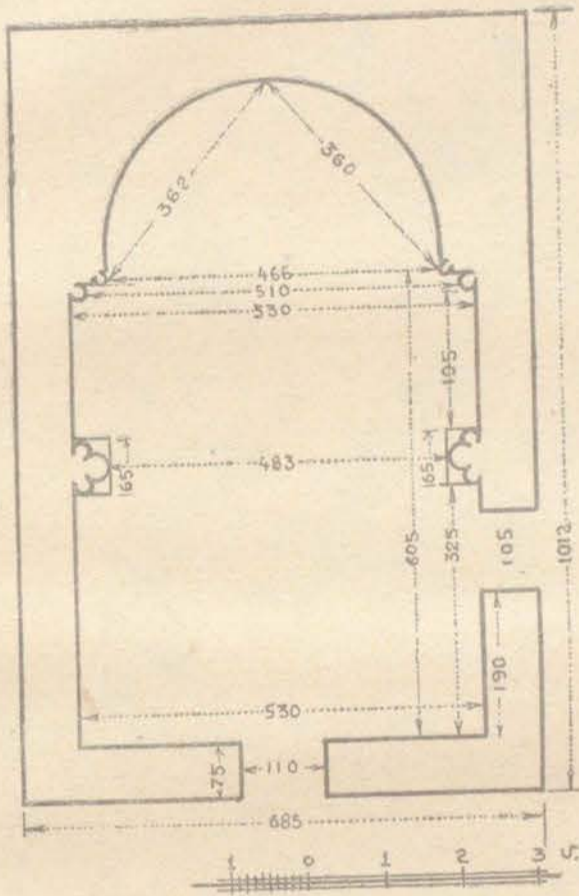
Նկ. 230. Կոշի ջրամբարը

թերևս այն աշագուրկ Տիրան թագավորն է, որ մեռավ Կուաշի (Կոշի) մեջ, սակայն խաչքարը, որ ուշ ժամա-նակի է և երբեք չի կարելի համեմատել Տիրանի ժա-մանակի գեղարվեստական ճաշակի հետ, սակայն հա-մենայն դեպս նույն կոչը Տիրանի ավանդությունը շա-րունակում է գոյություն ունենալ տեղական ժողովրդի մեջ:

Այս բարձունքից իջնելով ցած, ձորի ձախ ասիին մոտ, կա մի փոքր բազիլիկ ձևով եկեղեցի, որուն ծած-կը քանդված է, իսկ պատերը կանգուն են, հարավային պատի արևելյան ծայրին կա մի վրացերեն խուցուրի տառերով արձանագրություն: Եկեղեցիի հարավային կողմը կան պատվանդանավոր քանդակազարդ խաչքա-րեր, հայտնի է, որ եկեղեցու մոտ եղել է մի գերեզ-մանատուն փոքր տաբատություն, բայց նայելով խաչ-քարերի որակին, հայտնի մարդկանց գերեզմանատուն է եղած:

Այս փոքր բազիլիկ եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմը կբարձրանա մի մեծ քարաբուստ բլուր. բլուրի գագաթին անառիկ դիրքով շինված է մի բերդ գանա-զան մասերից բաղկացած: Այս ամրոցը կամ բերդը ընդհանուր նորոգության և փոփոխության է ենթարկ-ված 13-րդ կամ 14-րդ դարուն: Վերջին նորոգությունը եղած է գեղեցիկ կարմրագույն քարերով, սակայն տեղ տեղ դեռ երևում են պատեր և պատերի մասեր, որոնց գոյությունը շատ հին է եղած, ավելի հին, քան 10-րդ դարը, և այս հին մասերին քարերը ո՛չ միայն տարբեր գույնով են համեմատելով նորագույն նորոգության քա-րերին, այլև շարվածքն ու քարերի չափերը բոլորովին տարբեր են: Հին շարվածքի քարերը մի քիչ սպիտակա-վուն են և առհասարակ դեպի քարձրությունը շարված քարերը չափազանց մաքուր և ճարտարորեն շարված են միմյանց մոտ, որ ներկա արհեստավորների նախան-

ձը կարող է շարժել, բայց այս հիները մեծ մասամբ մաշված և քարերի անկյունները մասնավորապես փշացած են: Ի շարքս մի քանի հետաքրքրական ամրոցների ինչպես Տիգնիսի, Մարդաբերդի և նմանների, արժե ունենալ չափազանցած այս բերդի հատակագիծը, որը թերևս, ինչպես ասել եմ Անբերդի ամրոցի համար, լինելով բերդ կամ ամրոց, միաժամանակ եղել է նաև դղյակ:

Նկ. 240. Կաշի բաղնիկի եկեղեցու հատակագիծը

Ինչպես Փարպիում, Թաքիայում, Բերսիում, Ախյի ձորքում, այստեղ ևս կան հետաքրքրական քարայրեր, որոնց մեկ քանիսին վրա տակավին գոյություն ունին միակտոր քարից դռների փեղկեր: Առհասարակ քարայրերի մեջերս և մոտերը գոյություն ունին տաքարներ և հնձանի հետքեր:

Կոշից դեպի Աղվանատուն գնալու ճանապարհին, Կոշից քիչ հեռու կա մի գեղեցիկ պատվանդանավոր խաչքար, որը թեև ճանապարհից դուրս, այնուամենայնիվ շվրիպեցավ մեր ուշադրությունից:

Ը

ՃԱՆԱԳԱՐՉՈՐԴԱԿԱՆ ՏՅՂԵԿԱԳԻՐ

1924 թ. սեպտեմբերի 4-ից դեպի Շիրակ և Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերում կառուրած շրջագայություն:

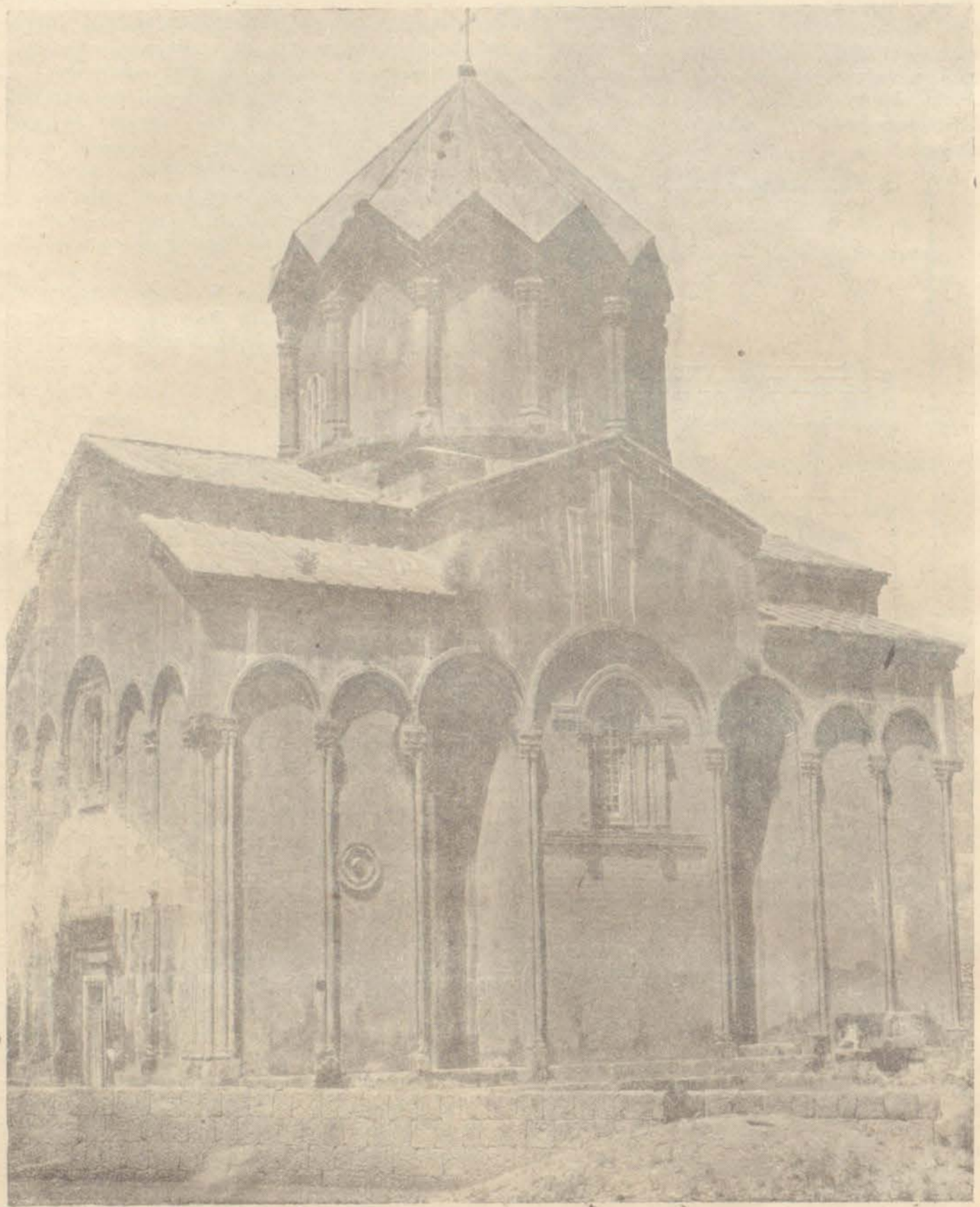
ա. ՄԱՐՄԱՇԵՆ

1924 սեպտեմբեր 4-ին էջմիածնից մեկնեցի դեպի Կումայրի (Լենինական) հնագիտական տեղեկագիր և ցուցակագրություն կատարելու համար: Պաշտոնա-

կան և այլ կարևոր գործերով մնացի Կումայրիում և սեպտեմբեր 9-ին ուղևորվեցի դեպի Մարմաշեն: Դեռ չհասած Մարմաշեն, ճանապարհից շեղվելով, այցելեցի մոտերը գտնված բևեռագիր արձանագրության վայրը: Բևեռագիրը անաղարտ պահված էր տեղին վրա, բայց շրջապատը անխնամ վիճակի մեջ էր: Սկզբում բևեռագիրը, որ փորված է եղել մի բարձր մեծ ժայռի վրա, շրջապատված է եղել բնական և արվեստական շրջապատով, որով առանձնացած էր: Միայն մի նեղ մուտքով հնարավոր է եղել մտնել շրջափակին մեջ: Իրև շրջափակ ծառայող բնական ժայռերը դեռ իրենց տեղում կմնան, իսկ արվեստական կերպով հարավ-արևելյան կողմին վրա շինված կիկլոպյան քարերով պատին միայն հետքն է մնացել հողին երեսը: Բևեռագիրը փորագրված ժայռն դեպի հարավ շարունակության վրա, ինչպես նախաքրիստոնեական բնակչությանց ուրիշ վայրերի մեջ, փորագրված են նույն խորհրդավոր բոլորակ փոսիկները, որոնց ամենից մեծը 10 սմ. տրամագիծ ունի, իսկ մյուսները անհավասար մեծություններով մանր են:

Բևեռագրից հետո գնացի, նախապես ուրարտական, իսկ հետո Վահրամ Պահլավունիի անվան վերագրված ամրոցի ավերակները տեսնելու: Բևեռագրից գրեթե հարյուր հիսուն քաջ հեռավորության վրա կգտնվի այս բերդը և շրջապատող վայրերի վրա խիստ որոշ կերպով կտեսնվի նախաքրիստոնեական շրջանի մարդկային ձեռագործ աշխատանքի հետքեր, ինչպես մեծամեծ քարերով շինված փլատակ պատեր, խոռոչներ, գերեզմանների նմանող հողային կույտեր՝ քարերով խառնուրված: Այսօրվան Մարմաշեն տանող ճանապարհը մոտիկ է անցնում այս բերդին և շատ որոշ է դեպի բերդը տանող ճանապարհը: Բերդի հարավ արևելյան կողմը հատկապես հարթված է ի հնումն և թերևս այս կողմը եղել են ծառաստաններ և պարտեզներ: Բերդի մուտքը դրեթե հարավային կողմի վրա կգտնվի, դրան հրկու կողմը շինված է եղել հսկայական բուրգեր՝ կիսաբուլորակ ձևով, որոնց այժմ փլատակներն ու հիմերը կերևան: Վահրամաշեն այս բերդի համար վերջերքում գործածվել են հրաբխային կարմիր և դեղնորակ քարեր, սրբատաշ և չափավոր մեծությամբ: Բերդը նեղ ու երկար ձև ունի՝ հարավից դեպի հյուսիս երկարած. մեջը ամբողջովին բնակության համար շենքեր են շինված, որոնց այժմ հիմերը միայն որոշակի մնացել են. եթե մի փոքր մաքրվի փլատակներից և կուտակված հող ու ավազներից, հնարավոր է կազմել ամբողջ բերդի հատակագիծը մեջի շինություններով միասին: Ուրիշ կողմերի վրա, բացի պլանավոր մեծ մուտքից, գուռ ունեցե՞ր է թե ոչ հայտնի չէ. քննություն եթե կատարվի թերևս հայտնի լինի:

Արևմտյան և հյուսիսային լանջերը գրեթե միանգամայն անմերձենալի են: Բերդակիր մեծ բլուրի արևմտյան կողմը, որ հեղեղատի կամ փոքր ձորի նմանություն ունի, նախորդ այցելության ժամանակ տեսել էի այս հեղեղատի ծայրում մի արվեստական մուտքի բերան, կամ մի անցք, որ գնում էր ուղիղ դեպի բերդի տակը: Դեռ այն ժամանակ ինձ հնար չեղավ այս անցքի խորքը մտնել, որովհետև թե՛ ներսի փլվածքներից և թե՛ դրսի հեղեղատներից լցվել էին քարեր և հող, և

Նկ. 241, Մարմաշենի կաթողիկէ կեղեցիկն հարազ-արեմուտքից

մասամբ խափանել էին մուտքը, սակայն երևում էին մուտքի շինությունը համար երկու կողմի վրա կանգնված քարեր և կանգնված քարերի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարեր: Բայց այժմ, ինչպես կերևի, հեղեղատի մշտապես հոսումից բոլորովին փակված է մուտքի բերանը և տեղը հազիվ թե հայտնի է: Նախկին ալյուրյան ժամանակ գյուղացի ձերեր հավաստում էին, որ

Նկ. 242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին հյուսիսային բարձր բլուրի վրա

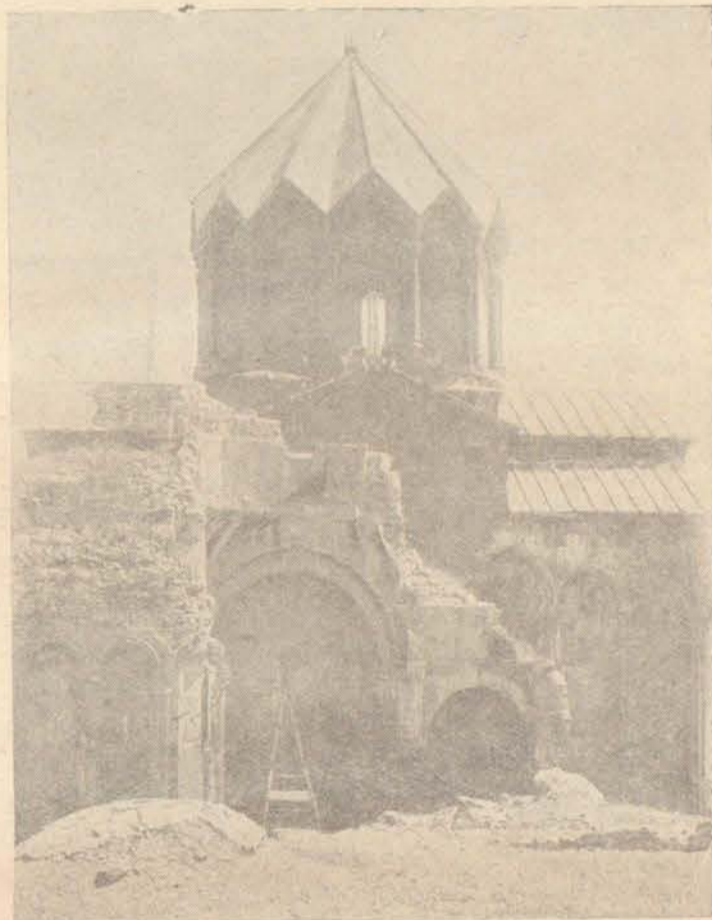
այդ մուտքի հեղեղատի մոտերը ևս կա եղբր մի ավելի ընդարձակ բեռնագիր արձանագրություն, սակայն անհայտացել էր դեռ այն ժամանակ, և չդիտելին թե ուր մնաց և ի՞նչ եղավ:

Բերդը քննելուց հետո, սկսեցի իջնել դառնվայրը, շարունակելով ճանապարհս գեպի գյուղ, որուն կից են հոշակավոր Մարմաշենի շքեղ և գեղարվեստական հուշարձանները:

Չառնվայրի վերևից արդեն կիրևա մոտակա գյուղի ծայրին հոյակապ հուշարձանների շարքը, որոնց մեջ բարձր և շքեղ գմբեթով գրեթե անարատ մնացած է Վահրամ Պահլավունիի կանգնած հոյակապ կաթողիկեն: Բացի Վահրամաշեն կաթողիկեի անմիջապես մոտը

կանգնված գեղեցիկ շենքերից, գեպի հյուսիս, կես կիլոմետրի վրա, կա մի 7-րդ դարու եկեղեցու ավերակ, որի հյուսիսային կողմն է միայն կանգուն մնացած (նկար 242):

Մարմաշեն գյուղը, որ այժմ Պանլիճա անունն ունի, ամբողջովին շինված է մի ընդարձակ հնագիտական վայրի վրա: Տներ շինելու համար ամեն անգամ հողը փորելիս գտնվում են արձանագրությանց բեկորներ, գեղարանգույն շենքի մասեր և բազմաթիվ հին շենքերի հիմքեր: Առյժն հուշարձանների գյուղից հարավ գրեթե մեկ կիլոմետրի վրա կա մի ուրիշ գյուղ, դարձյալ միևնույն Պանլիճա անունով, որը ոչ միայն քրիստոնեական հին հուշարձանների մնացորդներ ունի իր մեջ և անմիջապես շրջակայքում, այլև շրջապատված է նախարրիստոնեական շատ հին մնացորդներով: Այս գյուղի

Նկ. 243. Մարմաշենի Վահրամաշեն և ավերակ եկեղեցիները

վերևը, արևելյան կողմի բարձունքի վրա է, որ կգտնվի ծայրի վրա փորագրված ծանոթ բեռնագիր արձանագրությունը: Գյուղացի ձերերի պատմելով այս գյուղից են տարեր Վահրամաշեն կաթողիկեն կանգնված գյուղը Վահրամի և իր կնոջ Սոփիայի տապանաքարերը: Պատմական այս արժեքավոր տապանաքարերը մնում են Վահրամաշեն կաթողիկեի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փչացման և կորուստյան ենթակա վիճակի մեջ, և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կոտրատվել և մաշվել են թե՛ բնության ազդեցության և թե՛ տղետ մարդկանց անհոգության պատճառով:

Վահրամի կանգնած կաթողիկէն թի՛ ներքուտ և թի՛ արտաքուտ գրեթէ անվնաս մնացած է, բացի հարավ արևելյան անկյունի ճեղքվածքից, որ առաջացել է

Նկ. 244. Մարմաշենի Վահրամաշեն եկեղեցու հյուսիսային կողմի ներքին տեսքը

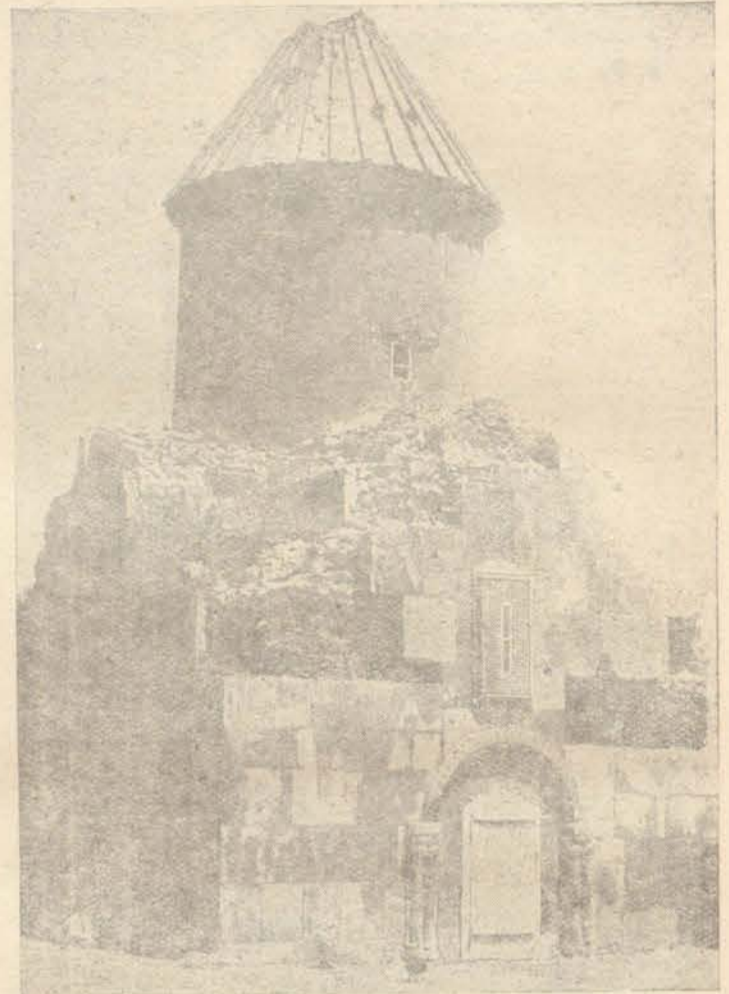
պսակի մոտից: Շինված է կարմրագույն քարերով գեղեցիկ և սրբատաշ, հարավային պատի վրա ունի շինութեան մեծ արձանագրութիւն. ըստ այդ արձանագրութեան հիմնարկված է 986 թվականին և վերջացած է 1029 թվականին, մոտավորապես 43 տարվան մեջ: Ինչպես կերևի, շինութիւնը պարբերաբար ընդհատված է եղեր, որ այդքան ուշ վերջացել է, եթէ ոչ այդքան երկար տևելու շափ մեծ չէ շենքը (նկար 243):

Վահրամաշեն կաթողիկէի հյուսիսային կողմը գրեթէ մեկ և կես մետր հեռավորութեան վրա կանգնված է եղեր մի ուրիշ գողարիկ շենք՝ ավելի հնագույն, քան Վահրամաշեն կաթողիկէն, որուն արևմտյան մասը և դմբեթը ամբողջովին փլած է (նկար 244): Սակայն իր գեղեցիկ ոճով և շինարարական ճարտարութեամբ և մաքրութեամբ գրեթէ պակաս չէ քան Վահրամաշեն կաթողիկէն:

Վահրամաշեն կաթողիկէի հարավային կողմը 10—15 քայլի վրա, շինված է մի ուրիշ փոքր մատուռ, որը դատելով իր դրան և դմբեթի ոճից, պետք է որ շինված լինի 11-րդ դարու մեջ, նույնպես խնամուտ շինարարութեամբ և գեղեցիկ սրբատաշ քարերով (նկար 245): Սույն փոքրիկ շենքը ստորին մասի արտաքին երեսի քարերը քանդված են եղել մի ժամանակ, բայց ալերսանդրապոլիցիք նորոգեր են մասամբ:

Վահրամաշեն կաթողիկէն արդեն վաղուց շափագրած էի, այս անգամ շափագրեցի և հատակագծեցի փոքր մատուռը, որ վերածել եմ ժամանակավոր թանգարանի, թեև այնտեղ եղած գեղարվեստական բեկորների համար շատ փոքր է: Հարմար կլիներ Վահրամաշեն մեծ կաթողիկէն վերածել թանգարանի, ուր այժմ ծիսական արարողութիւններ չեն կատարվում և վերին աստիճան անվնաս թողված է: Իմ այցելութեան ժամանակ գլուղիորհրդի նախագահը բացակա էր, օգնակա-

նին խնդրեցի պահպանել թի՛ շենքերը և թի՛ նրանց շուրջ թափված պատմական արժեք ունեցող բեկորները:

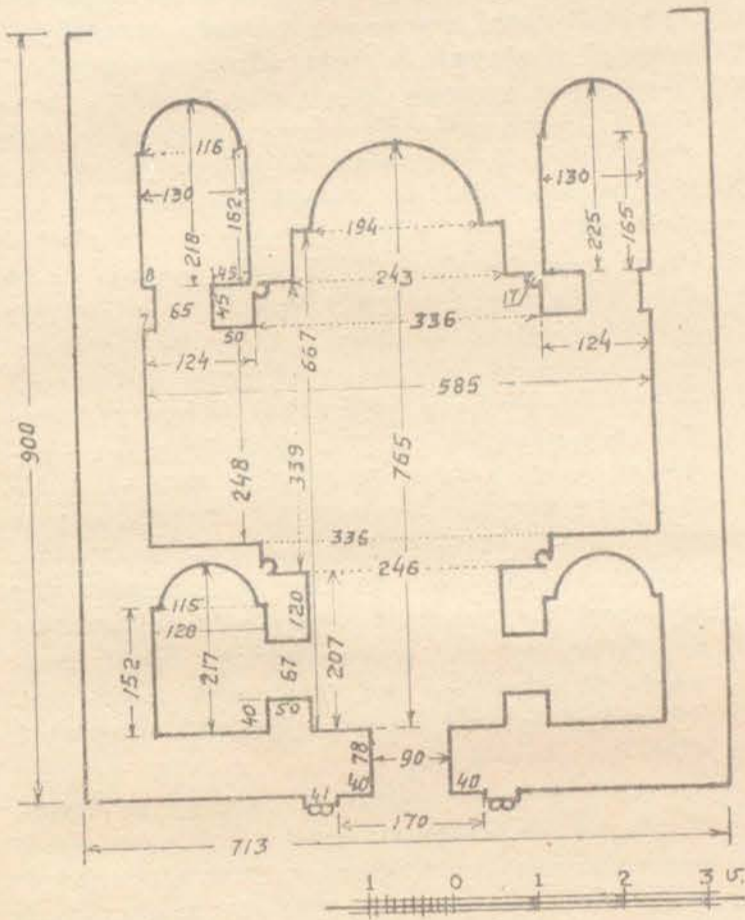
Նկ. 245. Մարմաշենի փոքր եկեղեցին (Վահրամաշեն եկեղեցու հարավային կողմում)

Շատ երկար կլինի Մարմաշենի շրջանում եղած բոլոր հնութիւնները հիշատակել, միայն պիտի բավականանամ հիշատակելով մի շատ կարևոր մնացորդ, որ ըստ ամենայնի ուշադրութեան արժանի է: Սկսած Բագրատունի շրջանից, թերևս ավելի հին ժամանակներից, Ախուրյան գետի վրա գոյութիւն ունեցեր են բազմաթիվ կամուրջներ, որոնք մեծով մասամբ երկհարկանի են եղած՝ ինչպես Անիի, Չրփրլուի, Աղաճի կամուրջները, նույն ձևով կա մի կամուրջի ավերակ ևս Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկէից դեպի հարավ (Վարի Ղանլիճա դյուղի մոտ), այս կամուրջը ևս եղել է երկհարկանի, ինչպես կերևի ավերակի լուսանկարին մեջ. կամուրջի աջ ոտը միայն մնացել է մասամբ, իսկ ձախ ոտը հեղեղները սրբել են միանգամայն:

Այս կամուրջը հիշատակված է Վահրամաշեն կաթողիկէի հյուսիսային կողմի մեծ արձանագրութեան մեջ, եկեղեցիի նորոգութեան վերաբերյալ: Այս արձանագրութեան կճետի, որ այս կամուրջը վաղուց գոյութիւն ուներ և թերևս Բագրատունիների օրով շինված էր, այժմ իսկ իր ավերակ վիճակին մեջ երևում է թե որչափ մեծ և հռչակապ է եղած այս կամուրջը:

Վահրամաշեն կաթողիկէն և անմիջապես մերձակա

եկեղեցիները և վանական հաստատությունները շրջապատված են եղել ընդարձակ պարսպով, եկեղեցիների արևմտյան կողմը, գետեղերի վրա, տակավին գոյություն ունի այդ ընդարձակ պարսպի արևմտյան մասը, մաքուր սրբատաշ քարերով շինված, շինվածակերպը ցույց է տալիս, որ այդ պարսպը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ: Պարսպի միայն գետեղերի մասն է մնացել, մնացած մասերը միանգամայն անհայտացել

Նկ. 246. Մարմաշենի փոքր եկեղեցու հատակաձևը

են զանազան նոր շինությունների պատճառով: Նույնիսկ այս շրջափակին մեջ երևում են այլ և այլ հին շինվածքների հիմքեր՝ նույնիսկ եկեղեցիի հատակագծերին նմանող մնացորդներ և մի մեծ բուրբակ շինության հիմքերը:

Գյուղից դեպի հարավ 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա մի ամբողջական գյուղի մնացորդ, որի փլատակների մեջ երևում է մի գեղեցիկ քանդակազարդ մատուռի ավերակ, ձիթհանքեր և ուրիշ հետազոտության արժանի մնացորդներ: Խիստ գեղեցիկ է եղած այս մատուռը՝ հետևյալներով մեջը թափված գեղաշանդակ քարերից: Գյուղացիք պատմում էին, որ մի քանի տարի առաջ գրեթե կանգուն է եղած այս մատուռը, սակայն գինվորական ամառանոց (բալիկոն) շինելու ժամանակ քանդել են այս մատուռը գինվորականներ և քարերը տարել են շինությունաց մեջ գործածելու համար: Այս գյուղին կից կա նաև մի գերեզմանատուն արձանազարդված քարերով և հաստատուն ժայռերից ձևակերպված տապանաքարերով. հաստատուն ժայռերի վրա փորագրված են խաչեր և արձանազարդ

թյուններ: Այս մնացորդները ցույց են տալիս, որ գետեղերի վրա Մարմաշենի մոտիկ մի շեն գյուղ է եղել այս տեղը և ամենայն հավանականությամբ Վահրամաշեն կաթողիկեի հյուսիսային կողմի արձանագրության մեջ հիշված Տիրաշեն գյուղը: Գետի երկու եղերքին վրա դեռ մինչև այժմ երևում են հին ջաղացների և ձիթհանքերի մնացորդներ այս գյուղին հատուկ:

բ. ՂԱՓՈՒԽ

Կոմայրիից սեպտեմբերի 10-ին մեկնեցի դեպի Ղափուլի գյուղը, որ գտնվում է Կոմայրիի (Լենինական) շրջանում: Երրորդ անգամն էր որ այցելում էի այս նախնադարյան և ուրարտական հնություններով հարուստ գյուղը: Նախորդ այցելություններս փոքր ինչ սահմանափակ եղած էին, այս անգամ հնար եղածին շափ ավելի ընդարձակ սահմանի մեջ կատարեցի հետազոտություններս:

Գյուղի մեջ կա մի ավերակ բերդ, որուն գյուղացիք Ջուլա անունն են տալիս: Այս բերդը շինված է սրբատաշ քարերով և նայելով շինելակերպին 12—13-րդ դարերու գործ է և ոչ ավելի հին, սակայն հայտնի է, որ հիմքից նոր չէ շինված այս բերդը:

Շատ հին ժամանակ, թերևս նախնադարյան շրջանում այդ միևնույն տեղին վրա եղել է բավականին ընդարձակ մի ամրոց՝ կիկլոպյան հսկա քարերով անշաղխ շարված հսկա պատերով: Նույնիսկ ունեցել է քառակուսի բուրգեր արտաքուստ, սակայն ժամանակի ընթացքում ավերվել է: Սակայն վերջին դարերում տեղին բարձրագույն ամրությունը և հարմարությունը բերդի համար, ստորին շարքերը թողելով նախնական վիճակին մեջ վրան շարել են հրաբխային սրբատաշ քարերով բարձր պատեր, նույնիսկ պահել են նախնական բուրգը՝ վրան սրբատաշ քարերով պատ շարելով:

Հետազոտում նոր բերդը կանգներ են հին նախնադարյան ամրոցի մեկ մասին վրա, և բերդին շուրջը թափված քարերը այնքան հսկայական մեծություն ունեցել են, որ ոչ միայն վերջին բերդի շինության ժամանակ տեղնուտեղը թողել են առանց մաքրելու և տեղափոխելու, այլև մինչև այսօր իսկ մնում են հսկայական որձաքարի զանգվածներ՝ ոմանք հին պատերի տեղին միմյանց վրա դրված և ոմանք անկարգ կերպով դրված զանազան կողմեր:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, գրեթե գյուղին կից, երևում են նախնադարյան ժամանակի մի քաղաքի կամ ընդարձակ գյուղի բնակարանների մնացորդներ բավականին խիտ, բայց սաստիկ ավերված ու քայքայված: Հազիվ մի քանի տեղերում երևում են երկու կամ ավելի մետր բարձրությամբ պատերի մնացորդներ, որոնք ևս հետզհետե քայքայվելու և անհայտանալու վրա են: Ինչպես երևում են հետքերից, վերջին 12—13 դարերին նորոգ շինված բերդի ժամանակ մարդկային բնակություն է եղել հնագույն քաղաքի կամ գյուղի մեջ, որոնք հավանորեն ընդհանրապես օգտվել են հնագույն պատերից՝ իրենց բնակարանների համար: Այս տեղի վրա ժողովրդի վերջին բնակու-

թյան ապացույց է ավերակների կենտրոնի վրա գտնու-
ված մի մատուռի Բնացորդը, որ թեև մինչև հիմքը
կործանված է, սակայն կան մեջը քանդակազարդ
քարեր, որոնց ոճը բացարձակապես 13-րդ դարաշրջա-
նին կապականի: Ըստ գյուղացիների տեղեկության,
այս ավերակների մոտերքը հաճախ գտնվում են երկու
տեսակի գերեզմաններ. մեկ տեսակը քրիստոնեական
սովորական գերեզմաններ են, իսկ մյուս տեսակը՝
քարե սալերով արկղաձև շինվածներ, որոնց մեջ
գտնվում են կմախքներ և կճուճներ: Բացի մոխրալից
կամ հողալից կճուճներից, զանազան տեսակ մեծ ու
փոքր ուլունքներ, բրոնզյա ապարանջաններ և ուրիշ
բրոնզյա իրեր են կգտնվին այդ գերեզմանների
մեջ: Սալաքարերով շինված գերեզմաններից ջուկ, կան
միակտուր քարից փորված մարդաշափ, մեծությամբ
դադաղներ, որոնց վրաները դարձյալ ծածկված են սա-
լաքարերով: Դադաղին մեջ գտնվում են հաճախ ուլունք-
ներ, բրոնզյա ապարանջաններ և մանր կճուճներ: Այս
գյուղի շրջանում գտնվում են մարդաշափ մեծությամբ
կարասներ, որպես դադաղ գործածված: Կարասները
թաղված են նախապես մեծամեծ սալերով արկղաձև
պատրաստված տեղի մեջ և վրան հողով ծածկված,
կարասների մեջ միմիայն մարդկային ոսկորներ են
գտնվում: Նույնիսկ այս տարի գտնվել են առսից ավե-
լի քարափոր դադաղներ և կարասներ, սակայն ինձ ան-
ձամբ չհաջողվեց տեսնել տեղին վրա նրանց դասավի-
րությունը: Քարե դադաղները տեղերից հանելով տարել
են դրել գյուղացիք իրենց գոմերի դռանը՝ անասուննե-
րին ջուր խմեցնելու համար: Իսկ գյուղացիների ասելով,
կարասներն արդեն մինչև հողից հանելը փշրել են և
կտորները ոչնչացրել: Ի դեպ, պետք է ավելացնեմ, որ
գյուղացիներից մեկը՝ նախորդ անգամ գնալուս, բերավ
ազաթ քարի վրա փորագրված մի քառակուսի կնիք ինձ
անհասկանալի նշանագրեր փորագրված վրան, բայց
այնպիսի առասպելական գին ուզեց, որ ինձ համար
անհնար եղավ նույն հետաքրքրական կնիքը գնել. այս
անգամ թեև հետաքրքրվեցի, բայց այլևս այդ մարդը
չգտա գյուղում և տեղ գիտցող չեղավ:

Չեսողհետե ճանապարհս շարունակելով դեպի հա-
րով արևմուտք, տեսա մի շատ հետաքրքրական աղ-
բուր, ջուրը դուրս է գալիս գետնի միջից երկու տարբեր
տեղերով: Ջուրը դուրս գալու տեղից սկսում է անտաշ
սև քարերից երկու զուգահեռական շարքեր ուղիղ գծով
դեպի նախնադարյան քաղաքի ավերակները, ան-
շուշտ նախնական ձևով առանց խողովակի շինված է
ջրի ճանապարհը և ջուրը բերված է նախնադարյան
ավերակներից 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա
գտնված լճաններից: Տարակույս չկա, որ ավերակ քաղա-
քի ջրերն ևս գալիս էին այս ճանապարհով: Առաջանա-
լով աղբյուրից դեպի հյուսիս արևելք կրկին երևում է
հողի երեսին ամրոցանման պատերի հիմքերու մնա-
ցորդներ, ավելի քան երկու և կես մետր լայնությամբ:
Այս պարսպանման մնացորդներից դեպի արևելք գտնու-
վում է Ծաճ-թափա (Արքայաբլուր) կոչված արվեստա-
կան մեծ բլուրը: Այս բլուրը գտնվում է միանգամայն
տափարակ դաշտի վրա, ունի նեղ ու երկար ձև: Բլուրի
բարձրությունը կհասնի գրեթե 8 մետրի: Բլուրի վրան
միանգամայն հնազույն մաքրված և արտի է վերածված

ներկայիս: Երկայնությունը ուղղված է արևելքից արև-
մուտք. վերևի կողմից շրջապատված է եղել հաստ պա-
րիսպով մոտավորապես 2,70 մ. հաստությամբ: Բլուրի
երկարությունը գագաթի վրայից 122 մ. է, լայնությու-
նը 47—48 մետր: Պարիսպների համար գործածված են
առանց բացառության մեծաղանգված որձաքարեր, ա-
ռանց շաղախի, և իսկական հիմքերը գտնվում են թեր-
ևս բլուրի ութ մետր բարձրությունից ցած դաշտի հողե-
րի վրա: Լանջերը թեքված են դեպի դուրս և վրաները
երևում են, բացի շրջապատող պարսպից, շատավիղաձև
պատեր՝ դեպի ցած նույնպես անտաշ որձաքարերով:
Շրջապատող պարսպի մեջ տեղ տեղ երևում են շինու-
թյանց հետքեր, որոնց ինչ տեսակ շինություններ և ինչ
ժամանակի լինելը ստուգելու համար որոշ չափով պեղ-
ման կկարոտի: Արևելյան ծայրին վրա երևում են ան-
հեթեթ մեծությունը որձաքար ժայռեր, որոնք բնական
ժայռի տպավորություն են թողնում, սակայն նույն
մեծությամբ ժայռեր տեղափոխելու և ուզած տեղերը
գետեղելու օրինակներ շատ են տվել նախնադարյան
շրջանի մարդիկ: Հավանական եմ կարծում, որ բլուրի
ամբողջ երկարությամբ նախ՝ մեծամեծ ժայռերով կաղ-
մած են բարձրությունը և հետո վրան հող լցրած: Արև-
մուտքի ծայրին բացված էր մի փոքր ծակ, որուն մեջ
մտցնում էին երկար գավաղաններ կամ ձողեր, սակայն
մինչև հատակ չէին հասնում: Թեքևս բլուրի ներքև գտնու-
վում են առանձին բաժանումներ գերեզմանների կամ
դամբարանի համար: Առանց այդ դիտավորության միտք
չէր ունենալ այս մեծ բլուրը կաղմեղու: Բլուրի շրջա-
պարիսպին դուրը հայտնի է հյուսիսային կողմի վրա,
իսկ ուրիշ կողմերում դուր ունեցել է թե՛ ոչ, առայժմ
տեղի վրա հայտնի չէ:

Չեսույալ օրը (սեպտեմբեր 11) գյուղից երեք կիլո-
մետրի շափ դեպի հարավ, այցելեցի այն սարը, որուն
գյուղացիք Բերդ անունն են տալիս: Նախորդ տարիների
այցելություններիս ժամանակ թեև լսել էի այս բերդի
մասին, սակայն անձամբ չէի գնացել մինչև դադաթը:
Դաշտային մասը անցնելուց հետո, երբ մոտենում ենք
սարալանջին, այստեղից արդեն հայտնի է Բերդ բարձ-
րանալու հին ճանապարհը, մոտավորապես հինգ մետր
լայնությամբ, իր ժամանակին շատ լավ հարթված և ե-
զերքները քարերով պահպանված է եղել մինչև գագաթ
բարձրանալով՝ հարավային մեծ դուռն առջև հասնելը:
Հարավային դուռն այժմ քայքայված է, սակայն տեղը
հայտնի է երկու բուրգերու միջև, այժմ ևս ուրիշ տեղից
բերդի մեջ մտնելու անցք չկա հարավային կողմից, բա-
ցի այդ փլատակ դուռը: Բերդին միջի տարածությունը
բավական ընդարձակ է, կան մի շարք շինությունաց
հետքեր, կրոմլիխներ՝ շատ նման նախնական տիպե-
րին, այս կրոմլիխներն մեկը լուսանկարիցի կողքին
ընկած մի հաստ մենաքարով միասին: Այս մենաքարին
մի կողմը հաստ է, իսկ մյուս կողմը՝ բարակ, այս բա-
րակ կողմից քարը կտրած է, որով երկարության
նախկին չափը մնում է անորոշ. մոտավորապես քա-
ռակուսի է մենաքարը անհավասար կողմերով. լայն կող-
մը 53 սմ. է, իսկ նեղ կողմը՝ 39 սմ., քարի երկարու-
թյունն է 1,73 մ. մինչև կտրած գլուխը: Այս բերդի շի-
նությունը իր շինվածակերպով անվրեպ ժամանակակից
է Ադիամանի մոտակա բարձունքների վրա շինված վա-

րի Քերդին և Նըրիս Գաղիքումանի մոտի մեծ քերդին Այս շինութեանց ոճը նախապատմական երկրորդ շրջանի բերդաշինութեան ոճն է. քարերը անտաշ, բայց համեմատաբար փոքր են, և ունին հորիզոնական լարածիդ ուղղութեամբ շարքեր միմյանց վրա: Հարավային և արևելյան կողմերը, որոնք փոքր ի շատե մատչելի են, ամբողջով են քառակուսի բուրգերով: Հարավային կողմը ունի հինգ բուրգ, իսկ արևելյան կողմը՝ չորս բուրգ: Արևելյան կողմին ևս թեև դուռ ունեցել է, սակայն փլուզմամբ փոխվել է մի քարակույտի, որով հայտնի չի լինում թե ի՞նչ մեծութուն և շափ ուներ: Բերդի մեջը տեղ տեղ, մասնավորապես ընկած մեծաբարի մուտքը, զանազան քարերի վրա փորագրված են 5 սմ. տրամագծից մինչև 12 սմ. տրամագիծ ունեցող կլոր փոսիկներ, ինչպես որ տեսանք Մարմաշենի բեռնագրի մոտի ժայռի վրա (նաև Ալցում մի ամբողջ մեծ ժայռի ճակատին փորագրված են այս խորհրդավոր բուրգակ փոսիկները): Բերդի շրջապատից դուրս ևս զանազան քարերի վրա կան այս բուրգակ փոսիկներից և առողջ մեծաց տրամագիծը կհասնի 20—25 սմ.:

Բերդից դեպի արևմուտք կա մի ուրիշ բարձրություն, գրեթե բերդի հավասար բարձրությամբ, որուն ամենաբարձր կետին վրա կա անտաշ մեծ քարերով շարված մի բուրգակ, որուն գլուխացիք միտուռ անոտն են տալիս: Այս մնացորդի նախնական վիճակը չէ մնացած, պարբերաբար ազերումների պատճառով: Վերջին ժամանակները, Սերև հին մի ավանդութեան հիման վրա, բրիտանական մատուռի են վերածել: Երկվածքները հետնագույն կարկատաններով թեև այլալուծված, սակայն երևում է, որ նախապես եղած է մի գոլմեն Օշականում և այլ տեղերում գտնված գոլմենների նման, նախնական ժամանակի վրայի ծածկույթ մեծ սալաքարերն ընկած են մեջը և այսօր ևս կիրևին հատակին վրա կիսով շափ թաղված հողին մեջ:

գ. ՍՈՆԳՈՒՐՈՒ
Սեպտեմբեր 11

Սեպտեմբեր 11-ին, երեկոյան մոտ, Ղափըլուից հեռացա և ուղևորվեցի դեպի մոտակա Սանգուրու գյուղը: Այս գյուղի մեջ հնութեանց հետքեր չեն երևում, սակայն գյուղի կողքին գտնված ձորի մյուս ափին գյուղացիք շինել են փոքր շինություններ, որպես ուխտատեղի կամ մատուռներ՝ հեռեկող անշուշտ հին ավանդություններին: Մատուռներ կանգնված հողամասը, որ այժմ գյուղական գերեզմանատուն է, եղել է նաև ի հնումն գերեզմանատուն: Հին գերեզմանատան տապանաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի տակ՝ հազիվ նշմարելի է նրանց սեղ մասը: Այժմյան գյուղացիք իրենց ննջեցյալի վրա քար ձգելու համար, օգտվում են հին տապանաքարերից: Բացի հին տապանաքարերից ներկա գյուղացիք իբրև տապանաքար գործածել են 10—11-րդ դարու գեղաքանդակ խաչքարերի բեկորներ, խարխալներ, խոյակներ և ուրիշ շինութեանց սրբատաշ քարեր: Այս քանդակագործական և ճարտարագիտական գեղեցիկ բեկորները ցույց են տալիս, որ ի հնումն այս տեղերում եղել է խիտ բնակչություն, նաև եկեղեցի: Ըարտարապետական մնացորդ խոյակները շատ

նման են Խծկոնքի սր. Սարգիս եկեղեցիի ներքին սրահատաների խոյակներին, որ նմանապես 10—11 դարերու շինք է և քանդակագործության այդ ոճը հետագայում գրեթե փոխված և մոռացված է, տեղի տալով նորագույն ձևերի: Գյուղի պաշտոնական անձանց խնդրեցի, որ իբրև մատուռ շինված շինքերից մեկը հատկացնեն թանգարանի կամ գեղարվեստական բեկորների հատուկ ժամանակավոր պահեստի: Մասնավորապես հանձնարարեցի, որ հնար եղածին շափ շուտով վերցնեն և պահպանեն մի մեծ խաչքարի կտոր, որ գործածել են իբրև տապանաքար, որուն նման հոյս և ճարտար փորվածք ունեցող և իր առանձնահատուկ ոճով, գրեթե ևս առաջին անգամն էի տեսնում 10—11-րդ դարերի քանդակագործության մեջ:

դ. ՀՈՌՈՄ

Սրկորդ անգամն էր, որ այցելեցի Հոռոմ գյուղը, սեպտեմբեր 12-ին գյուղի շրջակայքի նախնադարյան ավերակներն ու ամրոցները հետազոտելու համար: Գյուղը ներկայիս շինված է մի շարք բարձր բլուրների ստորոտին, իսկ բարձր, բլուրների վրա, գտնվում է նախնադարյան մի մեծ քաղաքի և ամրոցների ավերակներ, որոնք հոռոմցիները անվանում են Ղալախչի:

Սոնգուրիից դեպի Հոռոմ տանող ճանապարհը դեռ Հոռոմ չհասած, կես կիլոմետր մնալով, սկսում են երևնալ ճանապարհի աջ և ձախ կողմերի վրա կրովնիխներ, որոնք թեև ճանապարհին անցուղաբաժանող սայլերի, մարդկանց և անասունների ոտատակ տրորվել ու մաշվել են, այնուամենայնիվ դեռ բուրբուլին շեն կորած հետքերը: Այստեղ ես շափեցի երկու անտավոր մեծություններ կրովնիխներ, որոնց մեկուն տրամագիծն է 7 մ. 50 սմ., մյուսինը՝ 5 մ. 20 սմ.: Այս կետից սկսած մի ճանապարհ ձախ կողմից բարձրանում է դեպի բլրագագաթները, իսկ աջ կողմին երկար տարիներ ի վեր ժշակել և արտերի ու քանջարանոցների են վերածել, որով կորավեր են բոլոր հնութեանց հետքերը: Այս արտերը ու քանջարանոցները մոտավորապես մեկ մետր ցած են ճանապարհից, որուն պատճառը շատ պարզ է, տարիների ընթացքում շարունակ ժարել են այդ կողմի վրա գտնված նախնադարյան շրջանի պատերի մնացորդներ, գերեզմաններ և այլն, որով հողը այդքան ցածրացել է մեջը գտնված քարերը մարբելու հետևանքով:

Այս անգամ Հոռոմ այցելությունս խիտ տխուր տպավորություն թողեց իմ վրա. 1911 թվականին այցելությունս ժամանակ, ինչ որ տեսել և լուսանկարել էի ավերակներից, կիկլոպյան պարիսպներից, ոչ մեկը նույն վիճակի մեջ չէր մնացած: Գյուղացիք անգագար քանդում են պատերն ու գերեզմանները և քարերը տանում են գյուղ իրենց այժմյան պետքերու համար: Մի քանի պարսպամասեր գրեթե բուրբուլին անհայտացել են, իսկ մնացածներն ևս անհետանալու և այլափոխվելու վրա են: Եթե վաղօրոք առջևը շառնվի այս ավերածություն, շուտով կիկլոպյան պատմական կարևոր հուշարձանների հազվագյուտ նմուշներ:

Հոռոմ գյուղի մոտի նախնադարյան քաղաքը

(այժմ Ղալախի) շինված է եղել գյուղին կից բարձր բլուրի վրա, որուն նիստը սկսում է նույնիսկ գյուղից և զատիվեր թեք բարձրանալով հասնում է գագաթին: Գագաթը շատ ընդարձակ է, թեև խորզուգորդ, ունի իր ընդարձակ տարածության մեջ բլրակներ, փոսեր, զառիվայրեր և հարթ մակերևույթով մասեր, սակայն այս անհամասար մակերևույթով ընդարձակ տարածության վրա մի ժամանակ խտացած է եղել բնակիչների մի հոծ բազմություն: Գրեթե աղաւ տեղ չէ մնացած, բնակարանների հիմերը միմյանց այնքան մոտիկ են, որ տեղ տեղ հազիվ մեկ կամ երկու մետր տեղ մնացած է փողոցների լայնության համար: Թեև տեղ տեղ մինչև 5 մետր լայնության փողոցներ ևս կան, բայց այս լայն փողոցները խիստ կարճ են և խառնվում են նեղ փողոցների հետ: Բնակարանների խտությունը սկսվում է Հոռոմ գյուղի մոտից և շարունակվում է մինչև գագաթ. այս բլրի գագաթը բարձրացող բնակարանների խտության մեջ երևում են նաև ձեռագործ ստորերկրյա այրեր, որոնց մոտքերը այժմ խափանված են: Բլուրի բարձրության վրա ընդարձակ քաղաքը ամբողջովին շրջապատված է եղել մեծադանգված որձաքար պարիսպներով առանց շաղախի: Իսկ քաղաքին մեջը, զանազան պարիսպներով բաժանված է քաղաքամասերի, որոնց պատերը նույնպես շինված են որձաքարի մեծամեծ զանգվածներով:

Արտաքին շրջապատի պարիսպները ունեցել են հսկա քառակուսի բուրգեր, բոլորովին նախնական ձևով շարված, գրեթե քարերի կուտակումներ են քան թե շարք, ամենայն հավանականությամբ այս բուրգերը բրգաշինության առաջին շրջանին կապականին, որովհետև հետագայում շինված բուրգեր շատ կան, որոնք ավելի կանոնավոր շարքի են ենթարկված: Ընդարձակ քաղաքը պարիսպից դուրս շրջապատված է միմյանցից բարձր ու ցածր մեծամեծ բլուրներով: Այս քաղաքատեղի դիրքը կարծես հատկապես ընտրված է ամբողջական համար. արևելքից և հարավից կիսալուսնաձև կշրջապատել են քաղաքը մեծամեծ բլուրները, իսկ մյուս կողմերի վրա քաղաքատեղը ինքը բարձր դիրքի վրա էր և գրեթե անմատչելի այն ժամանակ: Այս բլուրներեն ամենաբարձրը հարավային կողմի բլուրն էր, շրջապատված վիթխարի կիկլոպյան պատերով, իսկ մյուս բլուրները, թեև համեմատաբար ցած քան այս հարավային բլուրը՝ սակայն բլուրն էլ շրջապատված են հաստակառույց պարիսպներով և խիստ շատ ուռումնասիրելի շինությանց մնացորդներով:

Գյուղի արևելյան կողմին անմիջապես կից բլուրի գագաթին, որ շրջապատված է առանձին պարիսպով, մեջտեղի հարթության վրա կա մի շատ հետաքրքրական շինության մնացորդ: Ամեն անգամ այցելությանս միջոցին երկար կանգ եմ առել այստեղ հասկանալու համար, թե ինչ շենքի մնացորդ է, սակայն վերջնականապես այն եզրակացության եմ եկել, որ առանց մասնավոր պեղումների անհնար է որոշել այս տարօրինակ շենքի հատկանիշը, որը թեև շինված է նախնադարյան շենքերի բոլորովին նման կառուցմամբ, սակայն ձևով միանգամայն եզակի հատկություններ ունի:

Ենթադրում է պարիսպով շրջապատված մասի մեջտեղը և հետաքրքրական է մի քանի տեսակետներով:

Հատկապես շրջապատված է կիսաբոլորակ արտիգներով և բոլորաձև կամ վարդաձև է (տրամագիծը շափել հնար չէ, որովհետև մեծ մասամբ թաղված է հողի մեջ): Պատերը շարված են նախնական ձևի կիկլոպյան քարերով, արտաքուստ առանց նկատելի լինելու, ներքին երեսների վրա երևում է կրաշաղախ. կիսաբոլորակ արտիգներու թիվը անորոշ է, թեև մինչև ութ հատը երևում են, բայց ամբողջը քանի հատ լինելը մասնավոր պեղումով միայն հայտնի կլինի: Արտիգների արևելյան կողմինը մի քիչ ավելի մեծ է երևում, քան մյուսները, սակայն այս երևույթը կարծեմ փաստ չի կարող լինել, որ մի քրիստոնեական շինություն համարենք. գուցե հողի տակ եղածների մեջ ևս կան տարբեր մեծությամբ արտիգներ. արևմտյան կողմը գրեթե ամբողջովին հողի տակ է տակավին: Ենթադրում եմ, որ այստեղի տակավորություն է թողնում քան մի ուրիշ նպատակի համար շինված շենքի:

Սույն հետաքրքրական հատկագիծը պարունակող պարսպատի մասի արևելյան կողմը, պարիսպից դուրս երևում է մի ընդարձակ հրապարակ, այս հրապարակին մի մասի զետիներ երևում է մեծամեծ քարերով սալած, և ամենին շինությանց հետքեր չկան հրապարակին վրա միայն կան մեծամեծ ժայռեր, ոմանք բնական և ոմանք շարժական, որոնց վրա փորագրված են խորհրդավոր նշանագրեր այս ձևերով ՈՅՈՅ չուրաքանչյուր փորագրված նշանագրին երկարությունը կհասնի մինչև հիսուն սմ., իսկ խորությունը՝ 4—5 սմ., նույնքան լայնությունով: Սույն հրապարակին կից ղեպի հարավ արևելյան կողմը կան մի քանի հատ անհեթեթ մեծությամբ քարեր, որոնց վրա երևում են բոլորովին նախնական ձևով տաշվածքի հետքեր. շատ պարզ երևում է, որ այդ անհեթեթ մեծությամբ քարի դանգվածները շինված են իբրև խարիսխ սյուների, որովհետև վրաները շատ որոշ են սյուների բոլորակ հանգիստները. ինչպես երևում է, ինչպես ուրիշ տեղեր, նույնպես այստեղ ևս ազատ չէ մնացած շրջակա գյուղացիների ավերումներից: Հայտնի քան է որ այստեղ եղել է մի մեծ հասարակական շինություն, առջևը հրապարակով, սակայն այդ շենքի փլատակի քարերը ամբողջովին անհետացած են, եթե դիպվածով մնացել են հսկայական խարիսխներ, պատճառն այն է, որ տեղերից շարժել անհնարին է առանց ջարդելու. իսկ ջարդելն էլ որոշ դժվարությունների հետ է կապված:

Սաղահատակված հրապարակի արևելյան կողմը և անհեթեթ մեծությամբ խարիսխների հյուսիսային կողմը կա մի ձորանման խորություն, որը հասնում է զանգվայր ձևով մինչև դաշտ: Քննությունը ցույց տվեց, որ այս ձորանման տեղը մասամբ արվեստական է: Ժամանակին քաղաքի դիրքին համեմատ այդ տեղից շիներ են մի ձեռագործ ճանապարհ, և այդ ճանապարհի ծայրը դաշտին մոտ եղել է քաղաքի դուրս: Անշուշտ այդ ընդարձակ քաղաքը մի դեռով չէր բավականանար, սակայն ուրիշ տեղերի վրա դռների հայտնի նշաններ չկան:

Հրապարակից և խորհրդավոր շենքի հիմունքը պարունակող բլուրից առաջանալով ղեպի հարավ կհանգիպենք մի ուրիշ պարիսպի, որը եղել է մի առանձին քաղաքամաս: Այս քաղաքամասից ևս դարձյալ ուղիղ

գեպի հարավ առաջանալով կգտնինք մի հարթավայր, որուն արևմտյան կողմը դարձյալ քաղաքամաս է՝ քիչ առաջ գրածս հնագույն մեծ ամրոցի ստորոտին շուրջը փռված, իսկ արևելյան մասին վրա բավական ընդարձակ տարածութիւն մի գերեզմանատուն է՝ կրոմլիխներով խտացած: Այս կրոմլիխներից է, որ պ. Քազրաստ հալաթյանը բացել է երեսուն հատի շափ, ըստ հոռոմցիներու վկայութեան, բավական շատ առարկաներ հանել է, սակայն ո՞ր կամ ո՞ր թանգարանը տարել է հանածները, ինձ հայտնի չէ: Այս ընդարձակ գերեզմանատունը երկարավուն ձև ունի: Խալաթյանի փորած տեղերեն քիչ էլ առաջանալով գեպի հարավ կհասնինք քաղաքի ամենաբարձր տեղին, այս բարձրութեանց այլևս կսկսի ցած իջնել ճանապարհը երկու կողմին խտացած կրոմլիխներով և կհասնի այն ճանապարհին, որ կտանի դեպի Սոնգուրլի, որուն մասին գրեցի հոգովածիս սկիզբը: Պետք է նկատել, որ այս զտոբվայրին կամ լանջին վրա եղող կրոմլիխները, որոշ շափով տարբեր են քաղաքին անմիջապէս կից եղող կրոմլիխներից, այս գերեզմանների շուրջը սովորական ձևով բոլորակ անտաշ քարեր շարվել են հետո, մեջտեղը հող լեցվելով, ուսուցիկ կերպով քարձրացած են և այդ քարձրութեան վրա՝ շրջապատի քարերից համեմատաբար փոքր քարեր լեցնելով ծածկած են ներքևը լեցված հողը:

Հոռոմի նախնադարյան ավերակ քաղաքը թերևս միակն է, որ իր մեջ հնագույն քաղաքակրթութեան ամեն մի նմուշ պահած լինելի զատ, քաղաքատեղը տակալին այնպիսի վիճակի մեջ է, որուն հատակագիծը կարելի է հանել աննշան վրիպումներով: Այսօր էլ դեռ պարզ են լայն ու նեղ փողոցները, հրապարակները, մեծ և փոքր շենքերը, մանավանդ հասարակաց բնակութեանց հատուկ տների բաժանումները՝ իրենց մի քանի հարամասունքներով: Թեև ես պաշտոնապէս պատվիրեցի այլևս դադարեցնել ավերումները և խրատել ժողովրդին, որ այլևս զգուշանան վնասել պատմական և գիտական մեծ արժեք ներկայացնող ավերակներին, սակայն իմ պատվերը այնքան էլ մեծ ազդեցութիւն ունենալուն մասին վստահ չեմ: Իմ կարծիքով վերին իշխանութիւնն է, որ վճռական միջոցների պետք է դիմել և միանգամայն արգելի այնտեղ պեղումներ կատարել, քարեր տանելը և վար ու ցանք անելը: Գյուղացիներն ոմանք ամենայն սառնասրտութեամբ պատմում էին, թե իրենց գութանը ինչեր է դուրս բերում այդ ավերակի մեջ, բայց դժբախտաբար տասնյակ տարիներ ի վեր գյուղացու գութանի միջոցով հայտնագործված իրերները միանգամայն կորել են և պատմագիտութեանը ոչնչով չէ՛ օգտվել այդ թանկագին գյուտներից:

Է. Ա. Ր. Մ. Ո. Ւ. Տ. Ը. Ո. Ի.

Սեպտեմբեր 13

Արձուտու գյուղի ծայրին նշմարեցի գյուղացիների ձեռքով շինված մատուռանման մի շինություն, որուն պուղացիք Թուխ-Մանուկ անունն են տալիս, այս շրջափակը իբրև մատուռ շինել են այժմյան գյուղացիք՝ օգտվելով այնտեղերը գտնված քրիստոնեական հին հուշարձանների բեկորներից:

Հավաքել են մեջը 10—11-րդ դարերու հատուկ քանդակագործ քարեր, խոյակներ, պսակների բեկորներ, նույնպէս նույն դարաշրջանների հատուկ խաչքարերի բեկորներ, նաև կա մի մեծ պատվանդան հավանորեն 7-րդ դարու, որուն վրա կանգնված է եղել քառակուսի մի կոթող: Այս ամենը հարմար նյութեր են եղել քահանաների համար, միամիտ հավատացյալ ժողովրդին շահագործելու: Այս երևույթը միշտ պատահում է խուզարկու շրջիկին գրեթե բոլոր հայ գյուղերում, և զարմանալի կերպով ամեն տեղ միևնույն Թուխ Մանուկ անունով: Գյուղի մեջ ինձ շահագործող ուրիշ ոչինչ չգտա, ինչքան որ հարցաքննեցի գյուղացիներին հնագիտական մնացորդների մասին, երբեք դրական պատասխան չստացա: Ծանապարհս շարունակելու պահուն նկատեցի գյուղին գրեթե կից մի քարձր բլուրի վրա ձեռագործ պատերու մնացորդներ: Այս բլուրի գագաթին վրա եղել է նախնադարյան մի մեծ ամրոց, որուն շրջապարիսպի հիմերը միայն երևում են այժմ: Ինչպէս ամեն տեղ, նույնպէս էլ այստեղ քաղմաթիվ տարիներ շրջակա գյուղացիք օգտվել են այս ամրոցի պարիսպի քարերից, և հիմա մնացել են միայն հիմնաքարերը և ամրոցին շրջապատը որոշող սահմանը: Ծանապարհս շարունակեցի դեպի Մահմուտձուք գյուղ, ուր եղել է մարդեն մի քանի անգամ, հնութիւններով հարուստ այս գյուղը:

Գ. Մ. Ա. Հ. Մ. Ո. Ի. Տ. Ճ. Ո. Ի. Բ.

Արագածի շուրջը ընդարձակ շրջաններ կան, որոնք ամբողջովին հնագիտական թանգարաններ են. ամեն մի քայլափոխի կգտնվին նախաքրիստոնեական հին Ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարաշրջանների հուշակապ և ուշագրավ հուշարձաններ: Այսպէս է Մահմուտձուք գյուղը յուր հեռավոր և մոտավոր շրջաններով: Սկսած Արիվալիից, Հառիճից և Արթիկից մինչև Ադիաման, Մաստարա և Մաղարձուք գյուղերը եղած հնագիտական մնացորդների հետազոտութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը սովոր հատորներ կարող են լեցնել: Այս ընդարձակ շրջանին գրեթե կենտրոնին մոտ կգտնվի այժմյան Մահմուտձուք գյուղը, ուր գյուղի անմիջական շրջակայքում կարելի է առանց մանրակրկիտ հետազոտութեան տեսնել նախնադարյան ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեութեան 12—13-րդ դարերի հուշարձաններ՝ կանգուն, կիսավեր և ավերակ վիճակի մեջ, որոնց գոնե կանգուն եղածները ճարտարապետական և գեղարվեստական տեսակետով հիացում կպատճառեն: Իսկ ավերվածները և անթիվ գերեզմանները թե՛ քրիստոնեական և թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանների, ցույց կտան, թե այս տեղերը ո՞չ միայն անթիվ բազմութիւն է եղած, այլև շինարարական մեծագործութիւններ են կատարված:

Գյուղի մեջ շափավոր մեծութեամբ կա մի 7-րդ դարու գողտրիկ եկեղեցի, որը հետզհետե ավերվելու վրա է: Այս եկեղեցին 7-րդ դարու եկեղեցիներն ամենեն ավելի համաչափ և ներդաշնակ կազմութիւն ունի. կտուրին վրա գմբեթի երկու կողմերում ունի սենյականման հատկապէս շինված խորշի՝ կամարակապ, ո-

որոնք փոքրիկ մասուններու հասկութիւնը շունին, անպատճառ շինված են մի այլ նպատակի համար, որն առայժմ գուշակել զժվար է: Գմբեթի միայն կոնաձև մասն ընկած է, որուն տեղ գյուղացիները շինել են մի փայտեղեն զանգակատուն: Կտորները միանգամայն քանդված են, եթե ժամանակին չսպահովվի՝ կարող է շատ շուտով կամարներն էլ ներքից քանդվին և գմբեթին հետ միասին կործանվի: Ներսից և դրսից թեև պատերը հաստատուն են, սակայն երեսների քարերը սկսել են քանդվել, մանավանդ հարավային կողմը վտանգված է: Արտաքին քարերը քավականին խոշոր ծավալով սրբատաշ են՝ վարդագույն և կարմրորակ գույնով: Հյուսիսային պատին վրա տեղ-տեղ արտաքին գրեթե են գրված, ինչպես կերևի մի ժամանակ այս տեղն էլ մտեր է արաբների իշխանութիւն տակ: Ուրովհետև այս եկեղեցին փոքր էր, գյուղի բազմացած հասարակութեան չէր կարող քավարարել, ուստի արևմտյան կողմին շինել են վերջերս մի ընդարձակ եկեղեցի, որով ոչ միայն փակվել է արևմտյան դուռը, նաև ծածկվել է արևմտյան դռան վրայի մեծ ու գեղեցիկ քանդակագործութիւնը: Քանդակը ներկայացնում է Մարիամը Հիսուսը գրկած, և մի մարդ առջևը ազոթում է, թերևս եկեղեցին շինողը: Երևում են ուրիշ քանդակներ ևս, սակայն ժամանակի ընթացքում մաշվել և կորցրել են իրենց ձևն ու կազմութիւնը: Նորոգութեան հետքեր գրեթե չեն երևում թե՛ ներսը, թե՛ դուրսը, սակայն ոչ մի տեղ արձանագրութիւն չգտա, գուցե արևմտյան կողմը եղել է, սակայն նորագույն եկեղեցիի շինութեամբ ծածկվել է: Նորագույն եկեղեցին շինելու ժամանակ զանազան հին դարերու հատուկ քանդակագործ քարեր հավաքել են և շարել բեմի ճակատին:

Գյուղին անմիջապես կից, արևելյան կողմը, կան գերեզմանատներ զանազան տիպերի և զանազան ժամանակների: Մեկ մասը շատ խոր հնութիւն կներկայացնէ, գետնի միասնապէս ապարտաժը փորելով՝ դազադանման փոսեր են պատրաստած զանազան ուղղութեամբ, սեւ արևելագրութիւն գոյութիւն չէ ունեցեր այն ժամանակ, ամեն ուղղութեամբ թաղեր են իրենց մեռելները: Այս ժայռափոր գերեզմանների մեջ կան թե՛ մեծերի համար և թե՛ մանուկների համար փորվածներ:՝ Մույն նախաքրիստոնէական գերեզմանների գրեթե կից է գյուղի նոր գերեզմանատունը՝ քավական երկար տարածութեան վրա զեպի հյուսիս: Սակայն այս գերեզմանատունը ևս բոլորովին նոր չէ. այնտեղ կան մինչ 12—13-րդ դարու տապանաքարեր՝ վրաները մամուսպատ և եղծված արձանագրութիւններով:

Այս գերեզմանատների արևելյան կողմը քարձրարերձ բլուրի ստորոտին նորերս շինել են գյուղի դպրոցը, հիմքերը փորելիս դուրս են եկել այլ տիպի գերեզմաններ՝ նախաքրիստոնէական շրջանի, այս գերեզմանները շինված են արկղաձև սալաքարերով

այս ձևով, որոնց մեջ բացի կմախքներից ուրիշ բան չեն գտնվել, բայց այս տիպի գերեզմանների հետ խառն են քարաշեն դազադներ և ընդարձակ տարա-

Այս գերեզմանները անշուշտ կախարչներ ունեցել են, սակայն միանգամայն անհետացած են և ներկայիս վրաները բաց կմանա:

ծութիւն վրա շրջապատում են հիշածս քարձրարերձ բլուրը: Այս քարափոր դազադներից այնքան շատ են գտնվել և հանվել այս տեղերից այս տարի, որ շատերն իրենց տան դուռը անասունները ջրելու համար իրրև գուռ գետեղելի դատ, երեսուն և հինգ հատ ևս տարել են իրենց յայտաղը, նույնպես անասուններ ջրելու ջրի գուռ շինելու համար:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, մոտավորապես 3 կիլոմետր հեռավորութեան վրա, կա մի այլ գեղեցիկ, չափավոր մեծութեամբ եկեղեցի, հավանորեն 11-րդ դարու, որը հետզհետե քայքայվելու վրա է. վրան ունի մի քանի կիսանդժ արձանագրութիւններ, որոնք ինձ չհաջողվեց կարգալ: թերևս այդ արձանագրութեանց մեջ գտնվել շինողի անունը: Եկեղեցվո հյուսիս արևելյան կողմը մի փլատակ կա, որուն ինչ լինելը դրեթև անորոշ է, սակայն նախելով իր դիրքին և չափին, մի աշտարակի է նմանում, թերևս մի զանգակատուն եղած լինի կանգնված եկեղեցուց 20—25 բայլ հեռավորութեան վրա:

Այս եկեղեցվո արևմտյան կողմը մոտավորապես 200-ից 300 բայլ հեռավորութեան վրա կգտնվի մի հուշակապ գերեզմանի փլատակը՝ գեղաքանդակ հսկա խաչքարով և մի երկար արձանագրութեամբ՝ միակտուր բարի վրա: Խաչքարին կեսը կտրած և անհայտացած է, իսկ արձանագրութեան մեկ մասը վնասված է, այնուամենայնիվ քավականին տառերը մաքուր պահված և արձանագրութիւնը ընթանելի է:

Ըստ այս մեծ արձանագրութեան, այս հոյակապ խաչարձանը կանգնողն է ոմն Հայր Սարգիս ի հիշատակ մի Ապղղարիս իշխանի հիշատակին ՆՁԵ (1036) թվակաճին: Անշուշտ այս Ապղղարիս Անիի Փրկիչ եկեղեցին շինող Պահլավունի Գրիգոր իշխանի որդի Ապղղարիս իշխանն է, որ այս կողմերում ունեցել է իր բնակութիւնը, կալվածները և կառուցել է եկեղեցիներ (ըստ մեծ արձանագրութեան): Թերևս մոտակա եկեղեցին ևս այս Ապղղարիսի շինածն է: Նախորդ այցելութեանս ժամանակ լուսանկարել եմ այս գերեզմանի մեծ արձանագրութիւնը և խաչքարը: Վերջին այցելութեան ժամանակ, այդ արձանագրութիւնը հայտնաբերող արտատերը մեռած էր, սակայն այս անգամ հանգուցյալի Արտաշ անունով եղբոր որդին պատմեց, որ մի օր արտաղ ջրելիս, հանկարծ խաչարձանի փլատակների մոտ մի ծակ է բացվել և արտաղ ջրելու համար վազող առվի առաստ ջուրը թափվելով այդ ծակեն ներս, անհայտանում էր երկար ժամեր: վերջապես, ճարահատված առվի ընթացքը փոխել են, որով հնար եղել է արտաղ ջրել: Այս պատմութիւնը ինձ ենթադրել է տալիս, որ անպատճառ կա մի ստորերկրյա դամբարան հաստատուն շինված, որ այդ ջրերը գնում էին դամբարանի մեջ: Գետնի տակ կամարակապ դամբարաններ շինելու սովորութիւնը շատ հին էր և մենք բազմաթիվ օրինակներ ունինք այս տիպի դամբարանների և հիշյալ Արտաշի ասելով տեսել են կամարակապի նշանները: Չափազանց կարևոր է այդ անտերութեան մասնված կարևոր արձանագրութիւնը ապահովել և մի փոքր պեղումով ստուգել ստորերկրյա դամբարանի գոյութիւնը, թերևս ավելի կարևոր հայտնութիւններ կլինին այդ մասնակի պեղումով: Չմոռանամ բնիւմ, որ այս

անգամ այցելութեանս տեսաւ, որ Աղլղարիպի արձանագրութեանը սկսեալ էր մամուռակ, եթէ այսպէս գնա կամ ամբողջովին կամ մասնաւոր եւ անընթեռնելի կլինի, և կամ գլուխացիք կշարդեն և կգործածեն իրենց շենքերի մեջ:

Այս գլուխում, խուզարկութեանս պահուն, գլուխացիներեն մեկը հայտնեց, որ իրենց դարձանոցի պատին մեջ մի արձանագրութեան կա հյուսված: Գնացի անձամբ տեսաւ արձանագրութեանը: Խիստ մեծատառ մի արձանագրութեան բեկոր է և դրված է կտուրի տակ իբրև պատմական սյունի: Տեսար չկար բարձր տեղից հանելու հեշտութեամբ առանց կտուրին մնասելու, ուստի այդ վիճակին մեջ թողի միայն խնդրելով, որ անաղարտ պահեն:

Մահմուտճուրի հարավակողմը երկու կիլոմետր հեռավորութեան վրա բարձր տեղում գտնվում են գլուղի ջրաղացները: Այս ջրաղացների դիմաց կա մի եկեղեցի բավականին մնասված, մի ժամանակ ունեցել է արևմտյան կողմին վրա մի գավիթ, որուն հյուսիսային պատն է միայն մնացել, մնացած մասերը ամբողջովին քանդված են: Այս եկեղեցին 11-րդ դարու սկզբին է կանգնված Մակարավանք անունով և շին է եղած գրեթէ մինչև 19-րդ դարու սկիզբը: Վրան ունի ամբողջ և թերի արձանագրութեաններ, ներսը խորանի աջ կողմի որմասյան վերևը ևս կա մի արձանագրութեան մասամբ եղծված, ամբողջովին անաղարտ մնացել է արևմտյան դրան վրայի արձանագրութեանը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմը մի քանի քայլի վրա կա մի խոր ձոր, ձորին մեջ կա մի փոքր մատուռ և ուրիշ շինութեան մնացորդներ: Երբ Մակարավանքը վերտանգվել է, մի քանի տարի առաջ վանահայրը բնակել է ձորի մեջ գտնված վանքում և ուխտավորներ կրնդունել եղեր այդ մատուռի մեջ հանուն Մակարավանքի: Այժմ այդ մատուռը ևս ամայի է:

Է. Շ Ի Ր Վ Ա Ն Ճ Ո Ւ Ք
Սեպտեմբեր 14

Շիրվանճուր գլուղը հաղիվ թե երկու կիլոմետր հեռավորութեան ունենա Մահմուտճուր գլուղից, և կարծեք շարունակութեանն է Մահմուտճուրի նախապատմական շրջանին գոյություն ունեցող բազմամարդ ու շին երկրին: Մահմուտճուրից դեպի Շիրվանճուր հետըհետեւ բարձրանում է ճանապարհը քարքարուտ և ապառաժուտ ժայռերով չի սարը, որ կողմը որ նայիք անսրայման կտեսնեք կիկլոպյան պատերու մնացորդներ՝ զանազան բլրացած բարձրությունների վրա: Կան տեղեր, ուր որոշ են մարդկային ձեռքի աշխատանքը՝ քարքարուտ տեղերի վրա ճանապարհներ բաց անելու և գետինը որոշ լայնութեամբ հարթելու համար: Գեպի սար վերելքի կես ճանապարհին կամ քիչ ավելի վերև հիմնված է Շիրվանճուր գլուղը: Գլուղին մեջ ուշադրով մի հնութեան չի երևում, երկարատև բնակչության շինարար աշխատանքի պատճառով հնութեանների ամեն հետք կորել է, մնացել է միայն մի եկեղեցի: Շիրվանճուրի եկեղեցին 5-րդ դարուց այս կողմ բերել հնար չէ՝ իր ունեցած ճարտարապետական հատկանիշներով: Հատակագծի նեղ և անհամեմատ երկար ձևը հայոց

նախնական եկեղեցիների հատկությունն ունի, խորանի կամարադեղը կատարյալ պայտած է, ներքին որմասյունների խարխալները բոլորովին նման քանդակագործութեան ունին, ինչպես ուրիշ փաստացի 5-րդ դարուն պատկանող խարխալներին: Եկեղեցու վրան ծածկված է եղել քարեղեն կամարով, որուն հետքը մնացել է ներսի կողմից արևմտյան պատի վրա: Բացի 7-րդ դարու նորոգութեան վերագրելի մի քանի մասերից, ունի նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք այս շենքը ավելի հետու կտանին քան 5-րդ դարը: Կարելի է ըսել որ շենքը սկզբից պատուհան չէ ունեցել: Արևելյան խորանին մեկ պատուհան ունի անճաշակ կերպով բացված, այն էլ այժմ փակված է, արևմտյան կողմի պատուհանը զույգ է եղած, մեջտեղին մեկ սյունով բաժանված, ինչպես որ կա Երեբունի եկեղեցիին արևմտյան կողմը: Հարավային կողմը միայն մեկ պատուհան ունի, որի հետո բացված լինելը շատ որոշ է, բայց հետո այդ պատուհանը ևս փակել են: Վերջապես այս շենքի հարամասունքները շատ դժվար է ներդաշնակորեն պատշաճեցնել ընդհանուր կերպով կառուցման ճաշակին: Մանավանդ որ ամենեն կարևորն է, շենքի հիմք գրված է նախնադարյան շրջանին մեջ գոյություն ունեցող որմնադրական ոճով: մեծազանգված սև որձաքարերով դրված է շենքի հիմք, որը այժմ ևս երևում է: Հյուսիսային պատին վրա երևում են մի քանի հունարեն տառեր, իսկ հարավային կողմը՝ մի հայերեն հետնադույն արձանագրություն կա մի քարի վրա, որով փակել են հետին ժամանակ այդ պատուհանը: Վերջապես այս եկեղեցու հիմքը եթե նախաքրիստոնեական ժազում չունի, այնուամենայնիվ առնվազն 5-րդ դարու շենք է:

Եկեղեցու վրա կատարած քննությունս ավարտելուց հետո գնացի գլուղից դուրս նախապատմական հնութեանները տեսնելու, որոնց մասին նախապես տեղեկություն ստացել էի: Գլուղիստորգրի քարտուղարը ամենայն սիրալիրութեամբ ուղեկցեց ինձ ցույց տալու համար պետք եղած վայրերը: Գլուղից մոտավորապես մեկ ու կես կիլոմետր դեպի արևմուտք հեռանալուց հետո հասանք մի հակառակ բլուրի կամ ավելի ճիշտ մի սարի, որուն գլուղացիք անվանում են Վարի Թերդ: Տարօրինակ տավորություն գործեց վրաս այս գրեթէ արվեստական սարը. օդովելով սարի դիրքից, մարդկային հակառակ աշխատանք էր գործ դրված այս սարի շուրջը, սարը երկայնաձև դիրք ունի, ստորոտը լայնանիստ, իսկ գագաթը համեմատաբար նեղ, այս սարալանջին վրա անօրինակ մեծութեամբ որձաքարերով շորս կարգ պարիսպներ են շինել մինչև գագաթը, բոլորովին նախնական ձևով կանգնված են պատերը, ինչպես Հաջի Խալիլի ամրոցին մեջ. կանոնավոր շարքեր գոյություն չունին, անհավասար վիթխարի մեծութեամբ քարեր միմյանց վրա կուտակվելով ձևացած են պարիսպները, յուրաքանչյուր պարսպամեջ, որոնք 8—10 մետր լայնություն ունին միանգամայն հարթված են, այնպես որ մի քիչ հեռվից ամբողջ սարը մի եզրագծական աստիճանավոր բուրգի կամ ասորա-քաղցեական զիկլոտայի կնամանի: Սարը հյուսիսային կողմից գրեթէ անմատչելի է, այդ պատճառով այն կողմը միայն մի պարիսպ շրջապատված է գագաթի շուրջը և մի երկ-

որորը մի քանի մետր ցածից: Իսկ հարավային և արևելյան կողմերը շորս շարք են, և այս կողմերիցն է, որ սարք ամբողջովին մի հիանալի երևույթ է ստանում: Արևմտյան կողմից, որ կցված է ուրիշ մի լեռնամասի, այն կողմից ունի մի մտից դուռ, և մի մտից դուռ էլ հարավային կողմից, վերելքի ոլորապտույտ ճանապարհը որոշ է տակավին պարսպամեջերի վրայով: Պարսպամեջերը այնպես հարթ հորիզոնական երկվույթ ունին, որ այժմյան գյուղացիք ամենայն հեշտությամբ վար ու ցանք են անում այնտեղ: Գազաթը մի անգամայն ժայռուտ է և երևում է, որ ջանք ի գործ դրել են ժայռերը փշրելու և հարթ մակերևույթ առաջ բերելու համար. շինություննց հետքեր ամենևին չկան, բացի արևելյան կողմի մի փոքր սենյականման տեղի հատակագծից: Այս պարագան ինձ ենթադրել է տալիս, որ կամ դեռ բոլորովին չէր վերջացած այս հսկայական բուրգի շինությունը և կամ գազաթը հատուկ էր միմիայն կրոնական արարողությունների, ու շինությունների համար կարիք չէր զգացվել. այս վերջինս ինձ հավանական կթվի նախնադարյան շրջանի մարդկանց հավատալիքները և բացօթյա սարերի գլխին կատարված կրոնական արարողությունները ի նկատի ունենալով: Համենայն դեպս այս տեղը արժանի է մանրագնին հետազոտության բնորոշելու և նմաններից գանազանելու համար:

Վարի բերդից դեպի հարավ մոտավորապես մի կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի մի ուրիշ պարսպապատ սար, որուն գյուղացիք Վերի Բերդ անունը կուտան: Վերի Բերդի շուրջը և մեջը գյուղացիք մաքրել են, միայն արևելյան կողմի վրա մնացել է մի պարսպամաս կիկլոպյան քարերով, իսկ գազաթը, որ հռապատիկ ընդարձակ է քան Վարի Բերդը, բոլորովին մաքրված է քարերից և վերածված արտի: Գազաթի շրջապատի հին պարիսպները անհետանալուց հետո, հավանորեն նոր արտատեղը յուր ցանքսերը անասուններից պաշտպանելու համար, ամբողջովին շրջապատել է մանր քարերով 70—80 սանտիմետր բարձրությամբ:

բ. Բ Ա Շ Գ Յ Ո Ւ Ղ

Սեպտեմբեր 16

Մահմուտճուրից ճանապարհվեցի դեպի Բաշգյուղ. ճանապարհի վրա այցելեցի Արթիկ գյուղը և աչքն անցնելով այս գյուղի մեջ գտնված 5-րդ և 7-րդ դարու հուշարձանները, երկույան մոտ հասա Բաշգյուղ: Այսօր (սեպտեմբերի 16-ին) շրջեցի Բաշգյուղի շրջակայքը. այստեղ կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձաններ չկան, սակայն ի հնումն այս տեղերու վրա հոծ բազմություն որ կղել է, կասկած չեն թողնում նախաքրիստոնեական դերեզմանները, որոնք տարածված են գյուղից դուրս արտերի և զրուանների մեջ. ընդհանրապես շատ են գտնվում սալաքարերով արկղաձև շինած դերեզմաններ: Իսկ գյուղից բավական հեռու, դեպի հյուսիս և հյուսիս արևելք, երևում են բազմաթիվ հին քրիստոնեական դերեզմաններ, որոնք այժմ վերածվում են արտի և քարերը տարվում են շինությունների համար: Տապանաքարերը առհասարակ 13—14-րդ դարերի գերեզմանների տիպն ունին, գոթա մի քար էլ ար-

ձանագրված: Նշանավոր կարելի է համարել գյուղի հյուսիս արևելյան կողմը ձորի մեջ ընդարձակ բնական քարայրը, որը հետզհետե քանդվելու վրա է. վերևի շերտերից մեծամեծ քարեր թափվել են հատակի վրա և արգելում են մեջը ման գալ: Քարայրի բերանը արատ է և կարելի է մտնել ներս մի քանի քայլ և տեսնել խորությունն ու ընդարձակությունը, իսկ մանրամասն ուսումնասիրել այս քարայրը որոշ դժվարությունների հետ է կապված և երկար ժամանակի կարոտ է:

բ. Ղ Ը Ր Խ Գ Ա Կ Ի Ր Մ Ա Ն

Սեպտեմբեր 17

Այսօր, առավոտյան հեռանալով Բաշգյուղից հասա Ղըրխ Գալիբման գյուղը: Կես օրին մոտ էր, երբ փոքր ինչ հանդուսացել էի ճանապարհորդության հոգնությունից, շրջեցի գյուղի անմիջական շուրջը գտնվող վայրերը, ուր կգտնվեին քրիստոնեական հնագույն շրջանի մնացորդներ: Գյուղի արևելյան կողմը մի բարձրադիր տեղում, գյուղացիք շինել են մի եկեղեցի երկարավուն ձևով, հասարակ պատերով և փայտաշեն ծածկով:

Ինչպես երևում է, այս եկեղեցին շինել են շատ վաղ ժամանակ միևնույն տեղի վրա գոյություն ունեցող մի եկեղեցիի տեղ, որուն մի քանի բնորոշ հետքերը միայն մնացել են: Եկեղեցիի արևելյան կողմը կա մի ընդարձակ հին դերեզմանատուն, որուն մեջ բացի հնագույն ձևի տապանաքարերից, մեռելների շատերին վրա իբրև տապանաքար դրված են հնագույն մի բազիլիկ եկեղեցիի շենքի բեկորներ: Մի դերեզմանի վրա դրված է մի սյունի բեկոր, մի ուրիշի վրա՝ մի լայն ներքին որմասյան խոյակ վրան 5-րդ դարու ոճով քանդակված հավասարաթև խաչեր բուրբակ շրջանակի մեջ առնված, մի քանի տեղ՝ նույնպես ներքին որմասյան մեծ խոյակներ, որոնց ոմանց վրա քանդակված են ձիթենիի տերևներ, ոմանց վրա արջմազիչներ՝ 7-րդ դարու ոճով, կան նաև առանց քանդակի բազմաթիվ սրբատաշ քարեր, որոնք վաղեմի կանգուն մի մեծ շինության գոյությունը կապացուցանեն: Այս բեկորներու հետ միասին ընդարձակ հին դերեզմանատունը ցույց կուտա, որ շատ հին ժամանակ խիտ բնակչությունով, եթե ոչ քաղաքի գեթ մի մեծ բնակավայր էր: Նորաշեն եկեղեցիին մոտից դուրս կողքը, իբրև բարավոր, կանգնեցրել են 7-րդ դարու հատուկ քառակուսի մի կոթող, որուն երեսներին վրա քանդակված են բարձրաքանդակ պատկերներ: Մակայն, նկատելի է մի բան, որ այս շրջանում գրեթե չի տեսնվում 11-րդ և 12-րդ կամ ավելի ուշ ժամանակի հուշարձանների մնացորդներ կամ բեկորներ, բացի մի խաչքարից, որուն մասին կգրեմ իր տեղում:

Բարձրանալով հետզհետե դեպի հարավ, նախապատմական մեծ քաղաքի սահմանին վրա, գյուղացիների ձեռքով շինված է մի փոքր մատուռանման շենք, որի անունը դրել են Թուխ Մանուկ, ինչպես բոլոր հայաբնակ գյուղերում, ուր շինված են այդպիսի փոքր մատուռներ, գրեթե առանց բացառության, Թուխ Մանուկ անունն ունին: Շատ եմ հետաքրքրվել հասկանալու համար թե ի՞նչ է նշանակում Թուխ Մանուկ և ո՞վ է այս

Քուլս Մանուկը, ոչ ոք չէ կարողացած ինձ բավարարութիւն տալ, ինչպէս երևում է կա մի ավանդական նշանակութիւն, գուցէ հեթանոսական շրջանից մնացած մի պաշտամունքի արարկա՝ ոգի կամ սրբութիւն, որ անցնելով քրիստոնեւութիւն, սրբագործվել է և շարունակել պաշտամունքը, ինչպէս կան ուրիշ հեթանոսական պաշտամունքներ մինչև այսօր առանց լիովին գիտնալու անոնց ծագումը և նշանակութիւնը: Այս Քուլս Մանուկի մատուտին մեջ դրված են մի 7-րդ դարու քառակուսի կոթող և մի խաչքար: Քառակուսի կոթողին շորս կողմը քանդակված են վանազան բարձրաքանդակ պատկերներ՝ բաժանականին ճարտար և գեղեցիկ, սակայն ազնու գյուղացիք վրան վտած մոմեր կպցնելով, ձեթի ճրագներ առջևը վառելով այնպէս մրտներ և ապականել են, որ նույնիսկ գուցէ մարտելը եթե ոչ անկարելի, գոնե շատ դժվար լինի առանց գեղեցիկ քանդակագործութիւն վնասելու: Իսկ գալով կոթողի մոտ կանգնեցրած խաչքարին, այնպիսի սովորականից տարբեր և ուշագրավ քանդակ ունի, որուն ոճը և քանդակագործական ճարտարութիւնը չէ կարելի համեմատել խաչքարեր կանգնելը սովորութիւն եղած դարաշրջանների խաչքարերուն: Բազմաթիվ ապացույցներով գիտենք, որ մեծ ու փոքր քարե տախտակների վրա գեղազարդ խաչքարեր քանդակելով և խորանարդ պատվանդանի վրա կանգնեցնելու սովորութիւնը 10-րդ դարից այն կողմ շանցներ, և առհասարակ այն բոլոր խաչքարերը, որոնք 10-րդ դարից մինչև 15-րդ դար կանգնված են, մի ընդհանուր հատկանիշ ունին, հորիզոնական թևերը ավելի կարճ քան թևերից վերև եղած մասը, իսկ թևերից ցած եղած մասը, թևերի վերև եղած մասի մինչև մեկ և կեսը վամ երկու անգամից քիչ պակաս: Ներքեները ունին Ահուրամազդայի թևերի նման թևեր, որոնք փոխանակ հորիզոնաձև ձգվելու, ծովելով բարձրանում են դեպի վերև: Խաչքարերի այս նշանը 10-րդ, 11-րդ և 12-րդ դարերին քանդակվելու այնպիսի մի ձև ունի, որ մարդ անկարելի է, որ համանմանութիւն չտեսնի հին ասորական և սասանական խորհրդանշանների ձևին: Սկսած 12-րդ դարու կեսից այս թևերի ավանդական քանդակագործութիւն ձևերը թեև փոխված են, սակայն ուրվագիծը միշտ պահված է բոլորովին ճոխ քանդակներով զարդարված, առանց փետրազարդ թևեր լինելը բնորոշելու: (Ղըրխ Դակիրմանի խաչքարը բոլորովին տարբեր է մի քանի դար հայոց մեջ սովորութիւն և նույնիսկ անհրաժեշտ պահանջ եղող ձևերից և համաշափութիւններից: Քանդակագործութիւն ոճը հին է, ներքևի թևերը շուրի, քանդակված է միայն շրջանակը և ինքը խաչը՝ միայն գեղեցիկ վարդաձևերով խառն քանդակներով: Խաչի բոլոր թևերը ունին խիստ ներդաշնակ մի նրբութիւն: Վերջապես ես չկարողացա որոշել սույն եզակի խաչքարի քանդակման ժամանակը:

Քուլս Մանուկի հարավ արևելքից քիչ բարձրանալով դեպի սարը, սկսվում են անհիշատակ ժամանակի բնակութիւնից հիմքեր՝ մեծամեծ որձաքարերով առանց շաղախի դրված, այս տեղից մինչև բերդի ստորոտը, որուն վրա շինված է նախնադարյան մեծ ամրոցը, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորութիւն ունի:

Բարձրանալու ճանապարհի աջ կողմը, մինչև բերդակիր սարի ստորոտը, կմնան դեռ նախնադարյան շրջանի բնակարանների որոշ հիմքերը, իսկ ձախ կողմը՝ ժրջան և շարքաշ գյուղացիք հետզհետե մաքրում են քարերից և վերածում արտերի, այնպէս որ հագիվ թե մի քանի տեղ նշմարելի են բնակութիւնից հիմքեր այս կողմերի վրա: Սակայն այս կողմին վրա կա մի ուրիշ հետաքրքրական մնացորդ, որը արժանի է ուշագրութիւն: Ընանապարհին ձախ կողմը կա մի հեղեղատ կամ ձորանման մի տեղ, ուր անվիճելի է մի ժամանակ մեծ քանակութիւնը քրի հոսանքը: Այժմ այդ ջուրը չկա, շատ վերևից այդ հեղեղատից հոսող ջուրն իր ճանապարհը փոխելով անցնում է աջ կողմից և գյուղի միջից: Ավանդաբար գիտեն գյուղացիք, որ բերդի ճանապարհի ձախ կողմի հեղեղատը երբ ջրառատ էր, այնտեղ կային բազմաթիվ ջրաղացներ և ցույց են տալիս այն տեղերը, ուր գետնեղված էին մեծ քարե նավերը, որոնք վերջերս ծառայել են գյուղացիների կարիքներին: Ըստ գյուղացի բանիմաց ծերերի, այս գյուղը (Ղըրխ Դակիրման (քառասուն ջրաղաց) անունը ստացել է այդ հեղեղատի վրա գտնված բազմաթիվ ջրաղացների պատճառով: Սա հետաքրքրվեցի այս վտակի աղբյուրով, ուզեցի մինչև ակունք բարձրանալ և տեսնել տեղնուտեղը, թեև մոտ էր, որովհետև Արագածի գագաթի հյուսիս արևմտյան բարձունքի ներքևից էր դուրս գալիս, սակայն (կափը լիով ստացած հիվանդութիւնս հետզհետե ծանրանալով ծունկերս կթոտում էին, այնուամենայնիվ բավականին բարձրացա դեպի վերև ջրաղացների հեղեղատի ուղղութիւնը, նաև տեսա այն ճյուղավորումները, որոնց մեկը գալիս է այս գյուղի մեջ շինված հնագույն ժամանակի արվեստական լճերը լցնելու, և մյուսը գնում էր անհայտ ուղղութիւնը և հավանորեն ըստ իմ կարծյաց դեպի Հաճի Խաչի, որու մասին պիտի խոսիմ իր կարգին:

Հսկայական սարի գլխին շինված մեծ ամրոցը մարդկային արտակարգ ուժի և շարատանջ աշխատութիւն մեջ ունեցած տոկունութիւն մի պերճախոս ապացույց է: Այն բերդակիր մեծ սարը արևելքից, հյուսիսից և հարավից շրջապատված է եղեր շորս կարգ կիկլոպյան քարերով, անշաղախ շինված պարիսպներով: հյուսիս արևելյան սարալանջերուն վրա նույնիսկ մի հինգերորդ պարիսպի հետքերը կան ստորոտի մոտ: Արևմտյան կողմը կգտնվի խոր ձորը, որտեղից կհոսի այժմ վտակը և սարալանջը այնքան թեք է, որ չի կարելի չզարմանալ թե այդ թեքութիւն վրա ինչպէս կարողացան շինել գրեթե շորս կարգ պարիսպ: Հարավային և մասամբ արևելյան կողմը տակավին մոտավորապես երկու մետր բարձրութիւնը պատերը կանգուն կմնան: Այս պարիսպի պատերը շատ մոտ են միմյանց և հավանորեն բավականին բարձր են եղած քան մյուսները, որովհետև բերդին միակ մատչելի կողմն էր այս մասը: Այս երեք ամրակառույց պարիսպներն արտաքին երկուքին դռները քանդված են, որով չափելը անհնար է, սակայն ներքին պարիսպին դռան բացվածքը շորս և կես մետր լայնութիւն ունի, և դռան երկու կողմը պարիսպը 2,80 մ. լայնութիւն կամ թանձրութիւն ունի: Այս ներքին պարիսպի դռնից ներս մտնե-

յով կահանովի գրեթե ամբողջությամբ միջնաբերդի քաղաքական տարածությունը, որուն երկայնությունը ավելի է քան 400 մետր, իսկ լայնությունը՝ քիչ պակաս: Միջնաբերդի ընդարձակ տարածությունը ծածկված է վաղեմի բնակարանների հիմքերով. բոլոր հիմքերը դրված են ժամանակակից սովորության համաձայն, ստանց շաղախի, սևագույն որձաքարով: Ներքին տարածության գրեթե կեսին վրա երևում են մի մեծ շենքի հիմքերը՝ բազմաթիվ բաժանումներով, որուն տեսքը ցույց կուտա թե այս շենքը անսրայման իշխանական կամ ցեղապետական մի բնակարան էր և մյուս շրջապատող շենքերից ավելի խնամքով շինված: Այս շենքից քիչ հեռու դեպի արևմուտք կա մի ստորերկրյա շենք կամ բարայր, որուն մուտքը այժմ փլուզումներով խափանված է: Այստեղ ընդհանուր առմամբ պարիսպներ և պատեր չենված են մի քիչ ավելի փոքր քարերով քան Հոտովի և այլ տեղերի նախապատմական ամրոցների պատերը, և որոշ շափով լարածիդ ուղղություն ունին և քարերի շարքերը կանոնավոր միմյանց վրա են: Երևում է, որ այս բերդին վրա ուրարտական շրջանում մեծ շափով նորոգություններ և հավելումներ եղել են:

Բերդից հյուսիս արևելք կգտնվի մի մեծ արվեստական լիճ, որու շուրջը պատնեշավորված է մեծամեծ անտաշ քարերով և մինչև այսօր դեռ կմնա գրեթե անփաս: Թեև այժմ հոտող ջուր չկա, սակայն հավաստում են, որ երբեմն հորդ անձրևների ջրերը լիցվում են այս լճի մեջ և ջուրը երկար ժամանակ մնում է և օգտվում են ջրից սարում արածող անասունները: Ավելի ցածր, գրեթե գլուղի ուղիղ արևելյան կողմը, կա մի ուրիշ արվեստական լիճ, որուն թե ջուրը գալիս է մի մասնավոր առվով և գրեթե ամբողջ տարին ջուր կա մեջը: Այս արվեստական լճի ջրից օգտվում են այս գլուղի բոլոր նախիրները, և պետք է ասել որ գլուղացիք ևս հոգանու են միշտ այս լճի մասին, միշտ նորոգում և կարկատում են մշտնջենապես լճում ջուր պահելու և անասունները ջրելու համար:

ժ. Հ Ս. Ճ Ի Խ Ս. Լ. Ի. Լ.

Սեպտեմբեր 18

Ուրբա Դակիրման գլուղի հետախուզություններից հետո անցա մոտակա Հաճի Խալիլ գլուղը, այցելեցի երկրորդ անգամ նախնադարյան հնագույն մեծ ամրոցը, որուն մասին գրել եմ գիտական ինստիտուտի «Բանբեր»-ի մեջ, սակայն այստեղ ևս ավելորդ չեմ համարում մի քանի խոսք ասել և լրացուցիչ տեղեկություններ տալ:

Նախքան ամրոց բարձրանալը, ընդարձակ տարածության վրա կտեսնվին հասարակ ժողովրդի բնակարանների հիմքերը և ամրոցը շինված բարձր սարի շուրջը: Բացի բնակարանների հիմքերից նաև տեղ տեղ երևում են քաղաքի փողոցները: Ուրիշ նախնադարյան ամրոցների նման, այս ամրոցը ևս սարի լանջին վրա շրջապատված է տեղ տեղ երեք և տեղ տեղ չորս

շարք պարիսպներով: Պարիսպները շինված են բոլորովին նախնական ձևով, այսինքն այն ժամանակ, երբ ոչ գործիք ունեին քարերը տաշելով փոքր ի շատե կանոնավոր ձև տալու համար և ոչ էլ գիտեին ուղիղ գծի վրա մի պատ կազմելու քարերը կանոնավոր շարքերով միմյանց վրա դնելու արհեստը: Այստեղ ևս հսկայական ժայռերի կուտակումներով կազմված են պարիսպները, որոնք պարիսպ ինքնին ավելի վերելքը խափանող արգելափակիչ էին. ո՛չ հորիզոնական շարք ունին քարերը և ո՛չ լարածիդ ուղղություն: Ամրոց բարձրանալու հանապարհ արևելյան կողմի վրա է, սարի ստորտեսն սկսելով հանապարհը շեղակի կբարձրանա և կհասնի դազաթին, մոտ հյուսիսային կողմը: Դռան տեղը միանգամայն որոշ է, միայն քանդված են բարավորները: Բերդի միջի տարածությունը թեև փոքր է, սակայն մեծ մասը շինություններով խտացած է երկվում. միայն հարավային ծայրին վրա երևում է, որ դեռ բուլտովին չէ մարքված ժայռերից և ստանց շինության մնացել է այդ բերդամասը: Հարավային կողմն էլ պարիսպի վրա երևում է մի տեղ, որ դռան նմանություն է բերում, այդ դռնից դուրս պարսպամեջի ուղղությունը տանում է դեպի արևմտյան լանջը, ուր քայքայումները շատ են և խեղական գրությունն անորոշ: Ինչպես ուրիշ տեղերում, «Բանբեր»-ում կարծիք հայտնել եմ, թե Ուրբա Դակիրմանի մեծ ամրոցը շինվելից հետո, այստեղ լքվել է թե՛ ամրոցը և թե՛ շրջակա բնակավայրերը: Այս անգամվա այցելությունս միջոցին ավելի հաստատվեց կարծիքս: Երբ գլուղացիներից ոմանց առաջնորդությամբ բարձրացա մոտակա փոքր ամրոցներն այստեղի արվեստական լիճը տեսնելու, նկատեցի, որ խիստ մոտ է այստեղից դեպի Ուրբա Դակիրման և մարդկային ձևերի աշխատանքների մնացորդներ հաճախ պատահում է այդ հանապարհի վրա: Արվեստական լիճը, որ մինչև այժմ կա և ջրով լիքն է, ջրի առվի ուղղությունը գնում է դեպի Ուրբա Դակիրմանից վերև Արագած սարի ստորոտները: Մեծ ամրոցը կիսաբոլոր է և հեռվից շրջապատող բլուրների գագաթները ևս շրջապատված են նույնպես նախնական ձևով մի մի պարիսպով. վերևից շատ որոշակի երևում է, որ քաղաքը շրջապատված է եղել արևելքից և հարավից փոքր ամրոցներով: Արևմտյան կողմից մի ձոր կա, որուն ծայրին է կղեր մի դուռ, նախապես քաղաք մտնելու համար պետք էր մտնվիր այդ դռնից և առաջանալ քաղաք և հետո քաղաքից անցնելով պիտի մոտենային մեծ ամրոցի վերևին: Չորի դռնից մտնելուց և որոշ շափով առաջանալուց հետո, աջ կողմին վրա, կա մի պարսպապատ բլուր, որը ամենայն հավանականությամբ քաղաքի մուտքն էր պաշտպանում:

Հաճի Խալիլի հյուսիսային կողմի սարին ետևի կողմը չորս հաս քարայրի կան, որոնք ուսումնասիրությունների կարոտ են. բնական քարայրեր են, սակայն մեջերս երևում է նաև մարդկային ձևազորած աշխատանք. մի ժամանակ ապրել են մարդիկ այս քարայրերին մեջ. ներկայիս միանգամայն լքված է, միայն կրքեմն իբրև ոչխարների ապաստանարան է ծառայում:

Սեպտեմբեր 19

Սեպտեմբեր 19-ին մեկնեցի Հաճի Խաչիկից դեպի Սենկեր եզրափակի դուղը. ճանապարհին Հաճի Խաչիկի և Սենկերի արանքը հարթ դաշտավայրի վրա մի արտատեղի մեջ երևում է մի գծի վրա շարված տասը հատ կրոմլեխներ, որոնց քարերը թեև տարված են մեծ մասամբ, սակայն դիրքերն ու ձևերը տակավին որոշ են: Եթե այսպես, առանց հսկողության թողվի, ինչպես եղել է մինչև այժմ, ամբողջովին պիտի անհայտանան՝ մաշվելով գյուղացու գոմանի տակ: Հաճի Խաչիկ գյուղին այս կրոմլեխների մոտ լինելեն կարելի է հետևյալն էլ, որ այս գերեզմանները կայանկանին այնտեղի նախապատմական քաղաքին: Ուղեկիցներին տված տեղեկություններին նայելով, այս տեղերում միշտ գտնվում են նախապատմական շրջանի իրեղեններ՝ մասնավորապես գերեզմանների հատակ, ինչպես ուղանքներ, կճուճներ, բրոնզյա ապարանջաններ:

Սենկեր գյուղի մեջ կարևոր հնագիտական հետքեր չկան, ուստի առանց երկար կանգ առնելու, ճանապարհըս շարունակեցի դեպի Աունգախազ: Այս ճանապարհին, մինչև Աունգախազ գյուղը հասնելը աչ կողմի վրա մշակված արտեր են, իսկ ճախ կողմի վրա անվերջ քարքարուտ բլուրներ են և կարծեք շարունակությունն են Հաճի Խաչիկի բլուրների շղթային և անոր ստորին փեշերի բլուրներն են: Բլուրների արանքում, Քար Բուլղի սահմանին մեջ, կան երեք հատ անսովոր մեծությունամբ կրոմլեխներ, որոնք գրեթե շատ քիչ չափով ավերման ենթարկվել են: Այս կրոմլեխները հետևյալ չափերն ունեն՝

1. Կրոմլեխ. 9,60 մետր տրամագիծ. անտաշ քարերով կազմված. շրջանակի մեջ ձգված են չորս հսկայական անտաշ սրճաքարեր, որոնց մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., իսկ լայնությունը 80 սմ., թանձրությունը 60—65 սմ.:

2. Կրոմլեխ. տրամագիծը՝ 7,20 մ., մեջը ձգված անտաշ քարի մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., լայնությունը 1,00 և հաստությունը 70 սմ.: Մյուս քարին երկարությունը՝ 1,95 մ., լայնությունը՝ 40 սմ. և հաստությունը՝ 70 սմ.: Մյուսներն ևս համեմատաբար նույն չափերին են: Հստ գյուղացի եզրինների, այս կրոմլեխների ներքևը դատարկություն կա, որուն մեջ իրենք որպես թե մի ժամանակ մտնում ելնում էին: Այս կրոմլեխներից քիչ հեռու, մի արտի մեջ, որ պատկանում է Հրատ Բուտի անունով մեկին, կան երեք մեծ կրոմլեխներ՝ գրեթե նախորդ նկարագրածի չափերով, սակայն այս վերջիններին մոտակա կորուստը հավանական է, որովհետև արտի տեղը շարունակ մաքրում է արտի քարերը մշակման դյուրություն համար:

Այս կրոմլեխները գրեթե շրջապատված են քարքարուտ սարերով, որոնց մեջ տեղ տեղ երևում են մարդկային ձեռագործ աշխատանքի մնացորդներ: Այս բլուրներեն դուրս դալով ճանապարհի եզրերը, դաշտային մասի վրա դարձյալ խտացած երևում են մեծամեծ չափերի հասնող տրամագծով կրոմլեխներ: Ասոնց մեջ կան մինչև 10,50 մետր տրամագծով կրոմլեխներ:

նույնպես մեջը ձգված միակտուր քարերը, թերև իբրև տապանաքար, նույնպես անսովոր մեծություն ունին: Մինչև Աունգախազ գյուղ հասնելը, արտերի մեջ միշտ կտեսնվին այս գերեզմանները զրկված, որոնք հետզհետե կորչելու վրա են:

Աունգախազ: Աունգախազ գյուղը գտնվում է քարքարուտ մի երկարավուն սարի հարավային ստորոտում, որուն վրա տեղ տեղ երևում են հնագույն մարդկային ձեռագործ աշխատանքի հետքեր: Ինչպես երևում է, գյուղատեղը ևս հնագույն մի բնակավայր է եղած, որուն վրա շինել են նոր մարդիկ այս նոր գյուղը, այդ հին ժամանակից գյուղին մեջ տակավին գոյություն ունի ուրարտական շրջանի պատի կտոր, որուն վիթխարի քարերը հնար չէ եղել տեղավորել և թողել են նախկին վիճակին մեջ:

Գյուղի հյուսիսային արևելյան ծայրում մոխրագույն տաշածո քարերով մի մատուռ կա, որը թեև ո՛չ թվական ունի և ո՛չ արձանագրություն, սակայն համեմայն դեպս, իր շինվածակերպին և ճարտարապետական ոճին հայտնի է, որ 15-րդ դարին այն կողմ չի կարող լինել անոր շինությունը: Հարավային կողմի վրա գերեզմաններ կան, որոնց տապանաքարերի ոճը ավելի վաղ քան 15-րդ դար լինելը հավանական է թվում ինձ: Հարավային տապանաքարերին մեկուն վրա առանց արձանագրության դարդարված է մանվածո քանդակներով:

Ճարհախա (բաց Չաքարիս պատմիչի՝ ձառնակես): Այս գյուղին մեջ այժմ բնակվում են եզրի քուրդեր և տակավաթիվ դաղթական հայեր. գրեթե բոլոր գյուղացիք պատմում են այս գյուղի շրջանում հաճախ գտնված նախաքրիստոնեական գերեզմանների և ուրիշ իրեղենների մասին, սակայն ես ոչինչ չտեսա, բացի մի քանի մեծ կարասներից մի գյուղացու տան մեջ, որոնք վերջերս հանված էին հողի տակից, սակայն այդ կարասները ինձ չեբեացին այնքան խոր հնություն ունեցող, առ առավել 200 տարվան կարասներ պիտի լինեին:

Այս գյուղում առայժմ ամենակարևոր հնությունն է 5-րդ դարու մի եկեղեցիի ավերակ, որու հյուսիսային և արևելյան պատերը կանգուն են: Խորանի կամար աղեղները և որմասայանց աղեղները շեշտված պայտաձև են դարաշրջանի ոճին հատուկ. շենքը շինված է գորշագույն հրաբխային սրբատաշ քարերով:

Գյուղի արևելյան կողմը երկուք ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, հրաբխային քարքարուտ սարերի ստորոտին, մի հեղեղատային տեղի վրա, կան նախնադարյան կրոմլեխներ, որոնք թե՛ հեղեղատների և թե՛ երկրագործական աշխատանքների պատճառով թեև քայքայվելու և անհայտանալու վիճակի մեջ են, այնուամենայնիվ տակավին ուշ չէ այդ կրոմլեխներից օգտրվելու համար, եթե թեև պեղումներ կատարվին և պարունակած իրեղենները հավաքվին ու պահվին հնագիտական թանգարանների մեջ:

Աուրի Բողագ: Այս գյուղում ևս հնագիտական ամեն մի հետք ջնջված է, միայն վաղեմի շինություն ասացույց են, որ հնագույն գերեզմանատներ և տապանաքարեր կան գյուղին մոտիկ: Այդ հին գերեզմանատունն այժմ ևս գերեզմանատուն է գյուղարևակ եզրի-

ներին: Այս գերեզմանատան մեջ պաշտամունքի առարկա է դարձել 7-րդ դարու մի քառակուսի կոթողի պատվանդան. այս պատվանդանի վրա խիստ նախնական ձևով քանդակված է մի առյուծ, որը բռնում է պատվանդանին երեք կողմը: Առյուծ փորագրված պատվանդաններից կան այլ օրինակներ, մեկը Հառիճի վանքում, մի ուրիշը Խաչաքիլիսա դյուղում: Ինչպես կերպի, եղել է մի ժամանակ, որ սովորություն է եղել այս քանդակը Հառիճի վանքում եղածի քանդակները շատ պարզ են և ներկայացնում է Դանիել մարդարեն առյուծների գուբին մեջ, առյուծները լիզում են Դանիելի ոտները: Այս դյուղից դեպի Մելիք Փենդ գնալու ճանապարհին ևս կա մի անտաշ կոպիտ քար, որը նույնպես եզտիների պաշտամունքի առարկա է եղած. քարին անվանում են Կեվրե Նեվե. իսկ ինչ ավանդություն հիման վրա այդ քարին պաշտում են, ոչ ոք չկարողացավ բացատրել ինձ:

ժք. Մ Ի Բ Ա Ք

Սեպտեմբեր 20

Այսօր առավոտյան ուղևորվեցի Միրաք եզտիաբնակ գյուղը, որը ճանապարհիս վրա էր Ապարանով Վաղարշապատ դառնալու համար: Դեռ գյուղը չմտած կան քարքարոտ բլուրների մի շղթա շրջապատված հյուսիսային և արևելյան կողմերի վրա, այս քարքարոտների մեջ կան որձաքարով առանց շաղախի շինված պատեր, որոնք հատուկ են նախաքրիստոնեական հին դարերին:

Գյուղ իջնելու դառիվայրին վրա կա մի փոքր հնագույն եկեղեցիի ավերակ, որուն արևելյան խորանի մի մասը կա և քիչ բարձրությամբ կողմնակի պատերը: Մեջը թափված ճարտարապետական բեկորները ցույց են տալիս, որ այս եկեղեցին կանգնված է 5-6-րդ դարերում: Քանդակված հավասարաթև խաչերի քանդակներ կան, որոնք միայն 5-րդ դարու հատուկ են, իսկ պեղակավոր և ատամնաշարերով պսակի բեկորներ կան, որոնք հատուկ են 6-րդ դարուն կամ առ առավելն 5-րդ դարու վերջերին միայն: Այս գյուղում այլևս նշանակելի ոչինչ չգտա և ճանապարհս շարունակեցի մինչև Վաղարշապատի մոտ Հաճի (Կարա գյուղը):

ժգ. Հ Ա Ճ Ի Ղ Ա Բ Ա

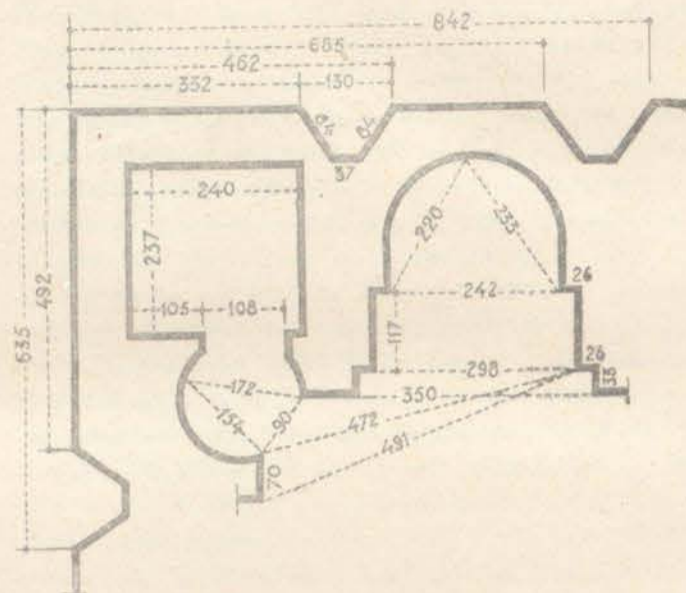
Սեպտեմբեր 21

Այսօր (սեպտեմբեր 21) ամբողջ օրը ճանապարհորդությամբ անցուցի, իսկ հետևյալ օրերը (սեպտեմբեր 22 և 23) անցրի այս գյուղում, որովհետև այս շրջանում շատ կան հետաքրքրական նյութեր ուսումնասիրելու:

Նախապես գնացի գյուղի արևելյան կողմում գտնված կիսավեր եկեղեցին, որուն արևելյան կողմը մինչև գմբեթի թմբուկի պսակը դեռ կանգուն է: (Վերջերս այս գմբեթը ամբողջովին ընկել է): Հատակագիծը չափագրեցի, որչափ որ գոյություն ուներ, սա շատ նման է հատակագծով էջմիածնի մոտի Հոփսիմեթի վանքին, ամենայն հավանականությամբ այս ևս 7-րդ դարու շինություն է: Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատյանը

Քարգմանչաց վանի անունը կուտա եզեր այս ավերակին, բայց ինչ ապացույցների վրա հիմնված, ինձ հայտնի չէ:

Եկեղեցու ավերակի քննությունը վերջացնելուց հետո, անցա գյուղի հյուսիսային կողմը գտնված սարի

Նկ. 247. Քարգմանչաց եկեղեցու հատակաձևը

կտեր, որուն դագաթին և լանջերին վրա, մինչև Քասախ գետի ավեր. նախապատմական խիտ հնություններ և գերեզմաններ են:

Աղավնատան մոտ Օջուղ անվանված նախնադարյան աշտարակի, Օշականի ճանապարհի վրա գտնված Արդար Դավիթ անուն նախնադարյան աշտարակի նման երկու աշտարակի մնացորդներ կան այս ավերակների և կրոմլեխների մեջ: Կան անհասկանալի պատերի մնացորդներ՝ անշաղախ որձաքարերով շինված:

Բազմաթիվ կրոմլեխներն այստեղ երեք տեսակ են, որոնց երկու տեսակը անջատված են մի պատով և պատի արևելյան կողմը կգտնվին: Այս պատը ձգված է գետեզերքից դեպի հարավ, իր մեջ առնելով աշտարակների մնացորդ փլատակները:

1-ին տեսակ կրոմլեխները անտաշ կոպիտ քարերով շրջապատված են բոլորակ ձևով: Բոլորակ շրջանակներին մեջ լեցված են համեմատաբար փոքր. անտաշ քարերով և այնքան են բարձրացած այս լիցքերը, որ ձևացել են բուրգեր: Այս բուրգերի քարերն են, որ մտակա գյուղացիք տանում էին իրենց շենքերի համար, որով կորչում է գերեզմանի նախնական ձևը:

2-րդ տեսակը նույնպես անտաշ կոպիտ քարերով շինված շրջանակներ են, որոնց մեջ փոխանակ քարեր լեցնելով բուրգեր ձևացնելու, հսկայական սալաքարեր են ձգված՝ երբեմն մեկ հատ և երբեմն երկու հատ:

3-րդ տեսակը կգտնվին միջնորմից դեպի արևմուտք, որը շատ ընդարձակ է և կարծես կապ ունի Աղավնատան և Օջուղի մոտ եղող բազմաթիվ կրոմլեխների հետ և կամ անոր մի մասն է՝ Քասախ գետով անջատված: Այս կրոմլեխները նույնպես թեև անտաշ քարերով բոլորակ շրջանակված են, սակայն բոլորակի մեջ ո՛չ քարակոյտեր կան և ո՛չ ալ սալաքարեր, այլ

մեջտեղը շինված է կրկին մի բուրգակ շրջանակ՝ փոքր տրամագծով: Այս հանքամանքի վրա իմ ուշադրությունս հրավիրեց գիտնական Մեշչանինովը, երբ ուրիշ մի առիթով միասին գնացել էինք այս նախապատմական վայրերը տեսնելու: Այս երեք տեսակի կրոմլեխների գոյությունը թերևս ապացույց է, որ այդ գերեզմանների մեջ թաղված են տարբեր ցեղի կամ տարբեր դավանանքի պատկանող մեռյալներ: Անկախ գերեզմանները բաժանող պատից, աշտարակներ և բուրգեր պարունակող մասի արևելյան կողմից, մի հնադուրյն անշաղախ պատ և քաշված է հյուսիսից դեպի հարավ, որուն երբեմն թեև ընդհատված, շարունակությունը գրեթե հասնում է դեպի վաղարշապատի այգիները: Մոլլազուրսուն գյուղի արևելյան կողմից անցնելով Գերեզմանների և աշտարակների մասից դեպի հարավ, հիշածս նրկար պատի կողքին, կան դամբարաններ, որոնք կազմված են քարակույտերով, ինչպես կան Եամիրանի ճանապարհի աջ և ձախ կողմում, նաև Սարգարապատի գծով Փոքր Թալին գնալու ճանապարհի վրա: Երկար պատի անմիջապես արևմտյան կողմն է Հաճի (Աարայի քարհանքը, որ նույնպես շրջապատված է նախապատմական գերեզմաններով: Քարհանքերի մեջ աշխատող բանվորները գտել էին մի քանի խեցեղեն ամաններ գերեզմաններին հատուկ, որոնք այժմ հանձնված են ՀՀՊ Կոմիտեին:

Սեպտեմբերի 24-ին վերադարձա Վաղարշապատ:

Թ
ՃԱՆԱԳԱՐԶՂՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊՈՒ ԹԱԼԻՆ

ՀՀՊ ԿՈՄԻՏԵՆ ԸՆԴՈՒՆԱՐՈՒԹՅԱՄԲ

1926 թ. հոկտեմբերի 7-ին էջմիածնից ճանապարհվեցի դեպի Թալին: Դեռ Թալինի զառիվերի ներքև չհասած, լեռնայնաշերտ փեղերու տակ, դաշտավայրի վրա, 6—7 կիլոմետր տարածության վրա, շարված էին հակալական tumulus -ներ միմյանցից երբեմն հեռու մինչև 100—150 մետր հեռավորության վերա և երբեմն իրար շատ մոտիկ: Ասոնք ամբողջովին քարակույտեր էին, ինչպես որ կան Աղվանատնից դեպի Եամիրան գնալու ճանապարհի վրա և ավելի մեծ քան այս վերջինները: Բոլորը միօրինակ երկարած են գրեթե հյուսիսից հարավ: Թեև չկարողացա ճշտիվ համարել, այնուամենայնիվ քառասուն հատից պակաս չէին:

Հոկտեմբեր 8

Այս առավոտ մինչ կառապանս հիվանդագին վիճակի մեջ զբաղված էր քարքարոտ ճանապարհների մեջ կառքի ստացած շարվածները մի քիչ կարկատելու, ինքս տանտիրոջս ընկերակցութեամբ գնացի բերդի մեջը տեսնելու: Նախքան բերդը մտնելս անցա ճանապարհի վրա եղող, թուրքաց գերեզմանատան մեջ, դմբեթավոր շիրիմը տեսնելու, որն արդեն քայքայվելու վրա է: Վրան ոչ մի արձանագրություն չկա, հայտնի չէ թե ումն է: Շրջապատ գերեզմանատան մեջ կան թուրքերեն արձանագրված քարեր և ոչխարներու ձև տրված գերեզմանաքարեր, խիստ կուպիտ կերպով շինված, կա-

լին տեղ տեղ տապանաքարեր, որոնք բերված էին հայկական գերեզմանատներից, բայց ո՞ր տեղերից, հայտնի չէ:

Նախընթաց 1913 թվականին այնքան էլ մանրամասն չէի շրջած բերդին մեջ արյունարբու թուրքերի դաժան նախաձեռնից խուսափելու համար, գնացել էի միայն դղյակը և մոտերը եղած մնացորդները տեսնելու: Այս անգամ համեմատաբար ավելի ման եկա, որովհետև կային այնպիսի մարդիկ ինձ շրջապատողների մեջ, որոնք չափազանց հետաքրքրություն էին ցույց տալիս և նորանոր տեղեկություններ էին տալիս ինձ, հետևաբար կարողանում էի նույնիսկ մտնել տներու և ընտանիքներու մեջ, քարեր կամ արձանագրություններ փնտրելու համար:

Դղյակին վրա մեծ փոփոխություն չկար, միայն թե բուրգերեն երկուքը, որ առաջ ճաքած էին, մեկին ճեղքվածքը ավելի շատացել էր և մոտալուտ փլուզման վտանգ էր ներկայացնում: Դղյակին ներսը որ առաջ ծառայում էր իբրև շտեմարան թուրք բնկին, այժմ ևս հայ գյուղացիք զործածում են միևնույն նպատակով: Իմ կարծիքով այս դղյակը ևս պետք է ազատել գյուղացիների քմահաճույքեն, պետք է դատարկել և մաքրել տալ և ծառայեցնել ժամանակավորապես իբրև թանգարան: Դղյակի մոտից դուրս հանդիպակաց, դեռ 1913 թվականին, կար շրջապարիսպի ավերակ դուռը, որուն կամարի ստորին աղեղը միայն մնացած էր, այժմ ևս նույն վիճակին մեջ է:

Դղյակի մոտից դուրս վրա կա մի ընդարձակ արձանագրություն ՉԾՁ (1307) թվականին գրված:

Դղյակը շրջապատված է կրկին պարիսպներով, թեև մինչ հողին հավասար փլած են, սակայն քարերու տաշվածքեն և շինելու կերպեն հայտնի է, որ ժամանակակից է դղյակին: Պարիսպի թափված քարերի վրա կան քարտաշ վարպետների նշաններ, որոնք սովորական են նաև նույն դարերուն Անիի մեջ շինված շենքերու քարերին վրա:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող պարիսպին մեջ կա մի եկեղեցվոտ ավերակ, որն ինչպես կերևի, հատուկ էր դղյակի բնակիչներուն: Այս եկեղեցվո հյուսիսային պատին կից պարիսպի բուրգին վրա, կա մի փոքր արձանագրություն այսպես, «Զովաննես՝ քարգործս լիշեցեք ի ՔՍ»:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող երկու պարիսպների մեջ կա նաև ուրիշ մի փոքր եկեղեցի, որուն արևմտյան մասին վրա փլած է, իսկ արևելյան մասը— խորանը կանգուն է: Բավական խնամքով շինված է այս եկեղեցին. խորանին անմիջապես կից ունի երկու հարթ

որմասյուն, այս $\frac{\text{I}}{\text{I}} \frac{\text{I}}{\text{I}}$ մուլյուրով արևմտյան քանդ-

ված մասին վրա ծածկված է եղեգներով. գյուղացիներին մեկն այս եկեղեցին բնակարանի է վերածել: Գուռը հարավային կողմեն է. նույն կողմին վրա կա նաև մի փոքր պատուհան: Դուրս և պատուհանին վրա քանդակված պսակները, որոնք շատ սուր սրակամար են, ցույց կուտան, որ վերջին ժամանակներ շինված են,

թերևս 14—15 դարերու մեջ: ներսից և դրսից արձանագրութեան հետք չի երևում, Հարավային և արևմտյան կողմերը, դուրսը խիտ տապանաքարեր են առանց արձանագրութեան: Մի ուրիշ եկեղեցի, որը տեսնել է Շահաթունյան (էջ 55) և ինչպես կերևի նրանից օգտվել է Տ. Ղ. Ալիշան (Այրարատ, էջ 141), որուն վրա եղեր է հետևյալ արձանագրութեան կտորը «ՆԿԷ Թուահանիս (1018) ես Մարիամ որ ետու զիմ զիրքս ի սուրբ Սարգիսս.....» այս եկեղեցիի ոչ հետք գտա և ոչ արձանագրութեան բեկորներ գտին թափած. ինձ կիմի թե, ինչպես շատ մասեր, այնպես ալ այս ավերակը և արձանագրութեանը ոչնչացել են: Եթե արձանագրութեան բեկորներ գտին թափած լինեին, գյուղի մեջ գտնվող մի քանի հետաքրքրող անձինք անպատճառ տեսած կլինեին, որովհետև իմ շրջապայտությանս ժամանակ ինձ շրջապատեցին մի քանի հետաքրքիր և բանիմաց մարդիկ և տեղեկություններ կուտային գյուղի մեջ կամ շրջակայքում գտնված հնություններու և բեկորներու մասին, որոնց մեկը, Քերիմ Գասպարյան, մատնանշում էր ինձ գերեզմանների, խաչքարերի և այլ ուշադրամանացորդների տեղերը. դժբախտաբար նրանց ինձ ցույց տված հեռավոր տեղերը ես գնալու հնարավորություն չունիի, միայն արտագրեցի վերապահութեամբ՝ իր մոտ գտնված մի արձանագրություն, որ հետևյալն է «Մ յաւերումն Գոշայ Ամիր որդի էլիզաբեթին գերի տարան Արագայուրուն»: Թե ո՞րչափ ճիշտ կարգացված է այս արձանագրությունը, ցույց կուտա ապագան: Հայր Ալիշանի ցույց տված թուրքերեն արձանագրությունը չեմ տեսած, որը իրեն կարծիքով գրված պետք է լինի 1583 թվականին, Ֆարհատ փաշայի ձեռքով (Այրարատ, էջ 149): Բայց ես հավանական եմ համարում, որ Ֆարհատ փաշայի շինածը պետք է որ լինի արտաքին երրորդ պարիսպը:

Բոլորովին դրսի պարիսպը, որով շրջապատվում է դյուղը, հայտնի է, որ նոր շինված պարիսպ է, շինված է հասարակ քարերով և կարելի է ասել, միանգամայն անարվեստ: Ըստ Շահաթունյանի, այս պարիսպը շինել տվել է 1812 թվականին Հյուսիսին խան Սարգար, շինելով նաև պետական պետքերու հատուկ ուրիշ շինություններ, ամրաբանոցներ և այլն և այլն, և այնտեղ դրել է մի պաշտոնյա Բեկ անունով, իբրև բերդապահ կամ կառավարիչ: (Շահաթունյան, ք., էջ 55):

Ռուսաց տիրապետության սկզբի տարիներում Կարսի բնակիչներից, 50 ընտանիքի շափ, բնակություն հաստատել են այստեղ, սակայն քիչ հետո բոլորովին լքել ու գնացել են ուրիշ տեղեր, այնպես որ Շահաթունյանի ժամանակ միանգամայն ամայի է եղած: Ինչպես կերևի, վերջին ժամանակ այնտեղ բնակություն հաստատող թուրքերը բոլորովին նոր բնակիչներ էին, ուսաց տիրապետության ժամանակ՝ կարսեցի հայերի մեջ տեղը լքելի հետո:

Արտաքին երրորդ պարսպի մեջ, արևելյան կողմը, 1913 թվականի ճանապարհորդությանս ժամանակ, անձամբ տեսա մի ավերակ քարակույտ, և այդ քարակույտի մեջ երևում էր մի ստորերկրյա անցքի մուտքը, այս անգամ իզուր փնտրեցի այդ ավերակի քարակույտը և մուտքը: Միանգամայն անհետացի էր. ինչպես

կերևի, նախորդ թուրք բնակչության օրով ոչնչացված էր:

Տեղի նոր բնակիչները, հետաքրքրական մեզ համար, նորություններ շատ են պատմում, ցույց են տալիս զանազան հետու կամ մոտ տեղերում հետաքրքրական ճեղքորդներ. պետք է որ հատկապես ժամանակ որոշվի, հնություններով հարուստ այդ վայրը, ընդարձակորեն հետազոտվի, մի քիչ ավելի երկար ժամանակով:

Փոքր Թալինը թողելի առաջ, զնացի նաև շտապ կերպով թուրքերի ժամանակ Ուրավանք կոչված 7-րդ դարու եկեղեցին, որ նույն վիճակին մեջ էր, ինչպես տեսել էի 1913 թվականին:

Այսօր կես օրը քիչ օնց, թողի Փոքր Թալին և ուղևորվեցի դեպի Մեծ (կ. մ Հին) Թալին: Ճանապարհի կեսին վրա հանդիպեցի այն մեծ իջևանը, որուն ավերակները այսօր անգամ սքանչացում կպատճառեն այցելուին:

Իջևանը բազկացած է կրեք ընդարձակ մասերից. ամեն մի մասի կամ բաժանման մեջ, կան մեծ հրապարակներ, որոնց շուրջը շարված են կամարակապ սենյակներ, որոնք սլոմ վրած են և քարակույտերու վերածված, միայն մնացել են կամարակապերի հետքերը, և սենյակների լայնության չափերը: Արտաքին պատերի հյուսիսային և հարավային պատերն ունին երեքական բուրգեր, որոնց երկուքը շինված են երկու ծայրերուն վրա, անկյուններում, և մյուսը՝ մեջտեղի վրա: Բոլոր պատերն առանց բացառության շինված են կրաշաղախով և սրբատաշ միջակ մեծությամբ քարերով. միջին բաժանման մեջ, այժմ ևս որոշ են, որ եղել են քանդակ ավելի սենյակներ: Շատ դյուրին կլինի այս կարևոր և մեծածավալ իջևանի հատակագիծը հանել, նույնիսկ ամբողջովին վերակազմել քանի դեռ բոլորովին չէ ոչնչացած. բավական է, որ մի քանի օր մշակներ աշխատին, և փլատակներու տակ ծածկված հիմերն ու պատերն հրեան կբերեն: Այս իջևանը քանդել և այս վիճակին են հասցրել Փոքր և Մեծ Թալինի բնակիչները, որոնք իբր քարահանք գործածել են այս ավերակը, և շարունակ կրել են սրբատաշ քարերն իրենց պետքերուն գործածելու համար: (Ինչպես երևում է շինելակերպից, այս իջևանը 14—15 դարերու գործ պետք է լինի):

Հոկտեմբեր 9

1914 թվականին, եկեղեցվա արևելյան կողմի ընդարձակ բակին մեջ հավաքել էի զանազան տեսակ կոթողաձև քանդակազարդ տապանաքարեր և պատվանդաններ, նաև երեք հատ հնագույն տապանաքարեր, վրան արձանագրություններով: Մինչև երեկո, ուշ ժամանակ, այս հավաքված քարերը բանվորներ փոխադրեցին եկեղեցվո մեջը և ժամանակավորապես առայժմ դասավորեցի, հետագային ըստ արժանավուն կանոնավոր թանգարանի վերածելու համար, երբ արդեն հնարավոր կլինի կատարել հարկ եղած փոքրիկ նորոգությունները: Ներսը դարսված քարերից տասն և հինգը 5—7-րդ դարու քառակուսի կոթիղներ են. շորա երեսներու վրա հետաքրքրական պատկերներ քանդակված,

որոնց երեքին վրա, քանդակները կենդանացնեն խոզադուր մարդիկ, իսկ մյուս մասերուն վրա, կրոնական պատկերներ և զարդաքանդակներ: Երկու հատ գեղարանդակ խաչքարի կտորներ և երեք հատ վրաները արձանագրված տապանաքարեր:

Տապանաքարերից մեկը, որ բերել էմ մեծ եկեղեցիի հյուսիսային կողմը՝ կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կյուլեկ Թեփե անվանված սարի ետևը գտնվող ձորի մեջեն, ունի ՅԻԳ (875 թ.) հայկական թվականը և կվերաբերի մի նահատակի: Երկրորդ տապանաքարը, որ նույն տեղից է բերված, թվական չունի և մասամբ եղծված է, արձանագրությունը պատկանում է ոմն Գանիել որդու Կարբեցի: Երրորդը, որ ամենայն հավանականությամբ, նախքան 10-րդ դարու մի տապանաքար է և կեսը կտրած ու կորած, տաշված և վրայի կիսաբոլորակ մասի վրա տրված է հետևյալ արձանագրության մասը: † ՅԻԶԵԱ ՏՐ Ա ՆԱԹԱՆԱԼԱ ՉԱՐՈՒ ՏԻ՝

Բանվորների հանգստյան ժամերից օգուտ քաղելով, գնացի գյուղի մեջ (հայրը) Մեսրոպ և (որդին) Հմայակ Մելիքյաններուն տունը, տեսնելու համար այն կարասը՝ որուն մասին տեղեկություն էին տվել նախօրոք Կոմիտեին: Կարասին մեջ լեցուցեր էին կտավատ և տան մի անկյունում գետեղել. ջննելով տեսա, որ մի ճեղքվածք ունի վերևից դեպի ներքև: Նայելով ձևին և շափին, նաև կավի բաղադրության, հազիվ թե լինի 17—18-րդ դարերու մի գործ: Կարասը գտնվել է պարտեզում բանջարանոցը փորելիս. բարձրությունը, մոտավորապես 80 սմ. է, այժմ եթե Կոմիտեն հարմար կտեսնե թանգարան փոխադրել, պաշտոնապես պետք է գրել Կոմիտեի ներկայացուցչին և Մելիքյանները պատրաստ են Կոմիտեի կարգադրության հնազանդելու:

Մինչև երեկոյան արևի մտնելը, բանվորները հագիվ կարողացան բոլոր քարերը փոխադրել ներս, որովհետև քարերի մի քանի հատը շատ խոշոր էին, և միանգամայն զգուշություն կպահանջեին վրայի քանդակները չվնասվելու համար: Միայն մի հատ քար, որ կոթողի պատվանդան է եղած, մնաց դուրսը դրան մոտ, որովհետև հետնագույնս, շոր քարով կոպիտ կերպով իբրև նախագավիթ շինված մասին դռնին ներս մտցնել անհնար եղավ, նաև քանդակելու վտանգ է սպառնում:

Դեռ 1913 թվականին, այս թանգարանի վերածված եկեղեցիի հատակագիծը և լուսանկարները հաներ եմ, որոնք այժմ Կոմիտեի սեփականությունն են. նաև այժմ եկեղեցվո մեջ գետեղված բոլոր քարերի լուսանկարները, ուստի այս անգամ ավելորդ էի համարել կրկին լուսանկարել, բայց որովհետև հնազանդական գիտողություններս ու հուշագրերս կորած էին և նոր մանրամասն հուշագրեր կազմելու հնարավորություն չունեի, ժամանակիս կարճության պատճառով՝ բավականացա միայն պատերի վրա քարտաշ վարպետների քարերի վրա դրած նշանները հավաքելով, որ հետևյալներն են. **Ք Ս Ո Ւ խ Ա** †: Ա այս նշանը փորագրված է բոլոր կամարաքարերի և արտաքին նիշի կազմակերպի տափակ որմնասյանցիտյակների վրա: Այս սճով և կամ ավիլի

ճիշտը՝ այս նշանների շատ նման նշաններ կան Ազիամանի, Բյուրականի մոտ ձորի միջի ավերակ եկեղեցիի, Հաճի Դարայի ավերակ եկեղեցվո պատերու քարերուն վրա. այս պարագան ինձ ենթադրել կուտա, որ այս բոլոր եկեղեցիները միաժամանակ շինված են և մասնավորապես կան վարպետներ անոնց մեջ, որ այս բոլոր շենքերի մեջ՝ իրենց աշխատանքի բաժինն ունեցած են և իրենց նշանները ամեն տեղ միտքինակ դրած են:

Անմխիթար է մեծ կաթողիկեի դուրծունը. հարցահետք քանդակելու վրա է. կան մասեր որ ճակատագրապես դատապարտված են քանդակելու, այդ մասերն ապահովելու ոչ մի հնար չկա, իսկ այն մասերը, որոնք կարող են քանդակից ազատվել, նրանց վրա էլ մեծամեծ ծախքեր են հարկավոր, որ այժմ հնարավոր չէ: Միայն թե կարևոր է, ըստ իս, մեջը բոլորովին մաքրել թափված բեկորներից և ուրիշ ապականություններից և այս տեղն էլ վերածել մի առժամանակ թանգարանի, անոր մեջ տեղավորելով այդ շրջանում աստանդական ցրված գեղարվեստական քանդակներ և շինությունց գեղարքաչդակ մասեր:

Առայժմ քանի թալինում թանգարան կազմելու սկիզբն է, և բարեբախտաբար ներսե՛ համասարակների շինած եկեղեցին դեթե անվնաս մնացել է, որն այժմ վերածվեց թանգարանի, ուստի անհրաժեշտ են մի քանի կարևոր աշխատանքներ այս շենքի շուրջը՝ եթե Կոմիտեն կհամաձայնի:

Նախ և առաջ, փութով պետք է ծածկել դմբեթի թմբուկին վերևի մասի ծածկը, որ առաջ եկել է կոնաձև մասի քանդակելու: Այդ ծածկը թեև մի ժամանակ փայտով և հողով ծածկված է եղել, այնուամենայնիվ 1920 թվականին թալինում ժամանակավորապես բնակություն հաստատող զինվորները քանդել են և վառել են ծածկի փայտերը: Նմանապես շուտով արևմտյան կողմը ֆրոնտոնի ներքև բացված մի ծակը, որ առաջ է եկել ներսե՛ համասարակների արձանագրության, միջին քարի վաթ ընկնելին: Ուստի կամ պետք է փնտրել և գտնել այդ արձանագրության ընկած մասը և տեղը դնել, և կամ մի ուրիշ քարով փակել և կրաշաղախով ամրացնել: Եթե այդ մասը բաց մնա, անպայման ձմեռվան ձյունն ու անձրևները կթափվին ներս: Եթե այս երկու կարևոր մասերու նորոգությունով շենքը ապահովվի, կարելի է հաստատապես վստահ լինել, որ այս շենքը շատ երկար ժամանակ անվնաս կմնա բնության ամեն մի պատահարների հանդեպ:

Կմնա մի ուրիշ անտեղություն, որ առաջ եկել է գյուղացիների ձեռքով և շատ հեշտությամբ կարելի է այդ անտեղությունը չեղոքացնել: Մի ժամանակ, երբ այս եկեղեցին իբրև եկեղեցի կամ ուխտատեղի գործածական է եղել, հարավային դռան առջև շինել են նախագավթի նման մի բան բուրդովին շոր և կոշտ ու կոպիտ քարերով, որուն լայնությունն է առանց պատերի հաստության 2,45, իսկ երկարությունը՝ նույնպես առանց պատերի հաստության՝ 4,00 մետր: Այս կտորը միանգամայն անտեղի կերպով շինված է, մանավանդ որ վրայի ծածկն ևս փրված է և փայտերը վառել են:

նույնպէս 1920 թվականին Քալիֆոնիա բնակվող զինվորները:

Ըստ իս, պետք է որ այս մասը միանգամայն քանդվի և վերցվի, ներքևը որ հողը ևս բարձրացել է, բերել և թափել, հարկ է ջրերու ընթացք տալու համար, որով շենքը չորս կողմից միանգամայն կապահովվի անձրևներից և ձյուններից առաջացած խոնավություններից:

Բացի վերև հիշված անհրաժեշտ նորոգումներից, անհրաժեշտ է, վարչական միջոցով կատարել հետևյալ կարգադրությունները շենքի ապահովության համար: Հողաբաժանության ժամանակ, մինչև եկեղեցվո պատերուն տակ տրվեր են իբրև վարելահող, այդ հողերը մշտապես վարվելով և ցանված արտերը ջրվելով, անվերայ վնասում են հիմքերուն հյուսիսային և հարավային կողմից: Հետևաբար պետք է այդ հողերը հատկացնել թանգարանին, որոշ քանակությամբ և վերածել անմշակ հրապարակի թանգարանին շուրջը: Իսկ արևելյան կողմին, Արմենակ Գրիգորյան անուն մեկուն տվեր են, իբրև կալատեղ, մի ընդարձակ տեղ, որ անվերայ եղել է հնումն եկեղեցվո հատուկ շինություններու տեղ: Կալի ալժամյան տերը, անցյալները փորելով այս հողի մի մասը, ներքևը դուրս է եկել մաքուր սալահատակված սալահատակի քարերը, այնքան մաքուր և անվնաս մնացած են եղել, որ օրինակ Գրիգորյանը քանդել և տարել է ուրիշ տեղ գործածելու: Այս կալատեղը ևս պետք է ազատել մասնավոր քահանայություններից և հատկացնել թանգարանին: Արևմտյան կողմը ևս, մի քանի քայլի վրա, կա մի ուրիշ ավերակ, որուն անմիջապես կից դարձյալ արտ է և քարեր ու բեկորներ արտատիրոջ քահանայություն ևն թակա, ուստի այս կողմից ևս, արտերը որոշ շափով պիտի հեռացնել և թանգարանը թողնել առանձնացած շրջապատող մի հրապարակի վրա, որն այն ժամանակ կատանա թանգարանի վայելուչ դիրքը: Կալի տերը հետըհետե իր կալը ընդարձակելու համար, գրեթե փորելով հասել է եկեղեցու արևելյան պատին: Ուստի այս ինքնակամ ավերումներից ազատվելու համար, պետք է միանգամայն հեռացնել շրջակա հողատերերը և այդ հողերի փոխարեն տալ ուրիշ տեղից:

Մեծ կաթողիկեն, որուն այժմյան, փլվածքները առաջ են եկել 1840 թվականին Մասիսի մեծ երկրաշարժի ժամանակ, որուն հարավ արևմտյան պատի առջև 25 բեռնամբարձ եզներ մնացել են փլատակների տակ, այժմ թեև նույն վիճակի մեջ կգտնվի, այնուամենայնիվ որոշ մասեր ավելի խարխլած և փլուզման ենթակա են: Մի քանի փոքր մասեր արդեն այս դարնան փլեր են:

Թանգարան եկեղեցվո արևելյան կողմը, որ կից է ճանապարհին, հանդեպ կալատեղին, ցարդ կմնան հին շինության մեծ բեկորներ. առ այժմ հայտնի չէ թե ի՞նչ շինության ավերակ է այդ տեղը, բայց ամենայն հավանականությամբ, կամ երկու եկեղեցիներու այդքան

մոտիկ կամ եկեղեցական իշխանության պատկանող մի շինություն էր և կամ իշխանական բնակարան:

Եթե երկու օր ևս հնար լիներ ինձ մնալ Քալիֆոնիա, խիստ օգտակար պիտի լիներ, որովհետև թե՛ շատ նորություններ պիտի լինեին արձանագրելու և թե՛ բեկորներ պիտի հավաքեի: Սակայն կառապանիս խիստ լուրջ հիվանդության պատճառով, ստիպված եղա ժամ առաջ հեռանալ Քալիֆոնից:

Հոկտեմբեր 10

Այսօր առավոտյան, վերստին այցելելով թանգարան, գերեզմանատուն և կիսավեր մեծ կաթողիկեն, ներկայացուցչի և գյուղխորհրդի ընկերակցությամբ, տվի իմ վերջին հրահանգներս և խնդրեցի, որ հոգածու լինին և սպասեն Կոմիտեի պաշտոնական կարգադրություններին:

Վարպետների ցերեկվա հանգստյան դադարից օգտվելով, գնացի մեծ Կաթողիկեի հյուսիսային կողմի մեկ կամ մեկ և կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կյոսուլիկ Քեփե անվանված սարը, որ մի ժամանակ եղել է ուրարտական բերդ և բերդաբաղաբ: Մնջը կան հին բնակությանց մնացորդներ և բերդի ժամանակակից գերեզմաններ, որոնք տեսել էի 1913 թվականին: Այժմ այնտեղ ամեն ինչ միայն կարոտ է մարդկին հետազոտության և ուսումնասիրության:

Մի քանի պատմական ծանոթություններ

1. Մեծ Կաթողիկեի ներքին հարավ արևելյան սյունի վրա եղած արձանագրության թվականն է ՄՂԲ (783):
2. Բ դարուն Քալիֆոնի անունը ծանոթ էր Պողոտեսու աշխարհագրին — Քալիֆոն անունով, «Այրարատ», էջ 137:
3. Դիոսկորոս կաթողիկոսի օրով եղած արձանագրության թվականն է ՆԶԹ (1040):
4. Է դարուն, ինչպես կերևի, Կամսարականների սեփականություն էր և ներսեհ կրեակեր Քալիֆոնի: (Անանիա Շիրակացի):
5. Արարացիների Քալիֆոնի արած կոտորածն ու կողոպուտը 774 թվին: Այս կոտորածի ժամանակ սպանվեր են 700 հոգի և գերվել են 1200 հոգի («Այրարատ», էջ 139):
6. ԹԺ և ԺԱ դարերուն Բազրատունիների իշխանության տակ եղած է Քալիֆոնը:
7. Երկրորդ անգամ Քալիֆոնի կոտորած եղել է Ելտկուզ Ամիրայի ձեռքով 1161—1162 թվականին. այս անգամ ևս, բազմաթիվ արք, կանայք և մանկտիք կոտորվել են:
8. Երրորդ անգամ, Սուլթան Սելիմ 1514 թվականին Պարսից դեմ ունեցած պատերազմից հաղթական դառնալու պահուն, մեծ կոտորած է կատարել Քալիֆոնում:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ՈՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա

Ա Ն Ի Ի Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

ՆՁՍՄԱԿՆԵՐ ԱՆԻԻՑ

1905 թ. հունիսի 16-ին

անոնավոր կերպով առաջ կերթան պրոֆեսոր Մառի պեղումները Շատ բան պարզված է Զվարթնոցի նմանությունը, Գաղիկի շինած եկեղեցին ըլլալուն մասին ոչ մի կասկած չմնաց։ Կիսով չափ դուրս եկավ արտաքին բոլորակ պատը ներսին և դուրսին սյունազարդ, սյունները կիրեն քանդակազարդ կամարներ, բայց ոչ Զվարթնոցի նման նուռ և խաղողի քանդակներով, այլ անեցվոց իրենց սիրած ոճով, մանվածո քանդակներով զարդարված են կամարները։ Ներսի խաչածևի մեծ սյունները խոյակներով սկսեցին երևալ բոլորովին անաղարտ մնացած։

Ընդհանուր գծերն այս խոյակներուն նույնպես բոլորովին նման են Զվարթնոցի խոյակներուն, միայն քանդակներու թեթև տարբերություններ կան։ չորս մետրեն ավելի կանգուն, թե՛ դուրսի պատերը և թե՛ ներսի սյունները։ Առաջիկա շատ բան մնացած կերևի և հուսալի է, որ դուրսում կարելի ըլլա վերակազմել։

Պ. Մառ անհամբեր կսպասե արձանագրություններ դուրս գալուն, որ մինչև այսօր դեռ չեն երևացեր, սակայն հուսալի չէ, որ դուրս գան կարևոր արձանագրություններ, քանի որ բավական բարձր պատեր թե՛ կանգուն կան և թե՛ պատերի խոշոր կտորներ պակաս են հողին վրա։

Պ. Մառ վերին աստիճան ուրախ է և գոհ այս կողմերը գտնված հեթանոսական հնություններու մասին, զորս շատ մեծ գյուտ և նորություն կհամարի պատմության համար։ Պարխակն դուրս թուրքի գյուղին մեջ, թուրքերը օկսեր են բանալ շատ մը գերեզմաններ, և մեջեն դուրս բերել են զանազան հեթանոսական առարկաներ. խեցեղեններ, ապարանջաններ, ոսկեղեն զարդերու բեկորներ։ Պ. Մառ գնեց Անիի թանգարանի համար։ Պ. Մառ բոլորը անձամբ այցելեց այդ գերեզմաններու տեղը, և մտադիր է այս տարի հարմար առիթով բանալ այդ գերեզմաններն ալ։

Մասույս 12-ին, կիրակի օրը, պ. Մառ, Անիի կաթողիկե Մայր եկեղեցվո մեջ հոգեհանգիստ կատարելով ավալ հանգուցյալ Եղյանի հիշատակին։ Ներկա էին բավական բազմություն գյուղացիներն. շատ զարմանալի է, որ այս տարի տակավին մինչև այսօր քաղաք-

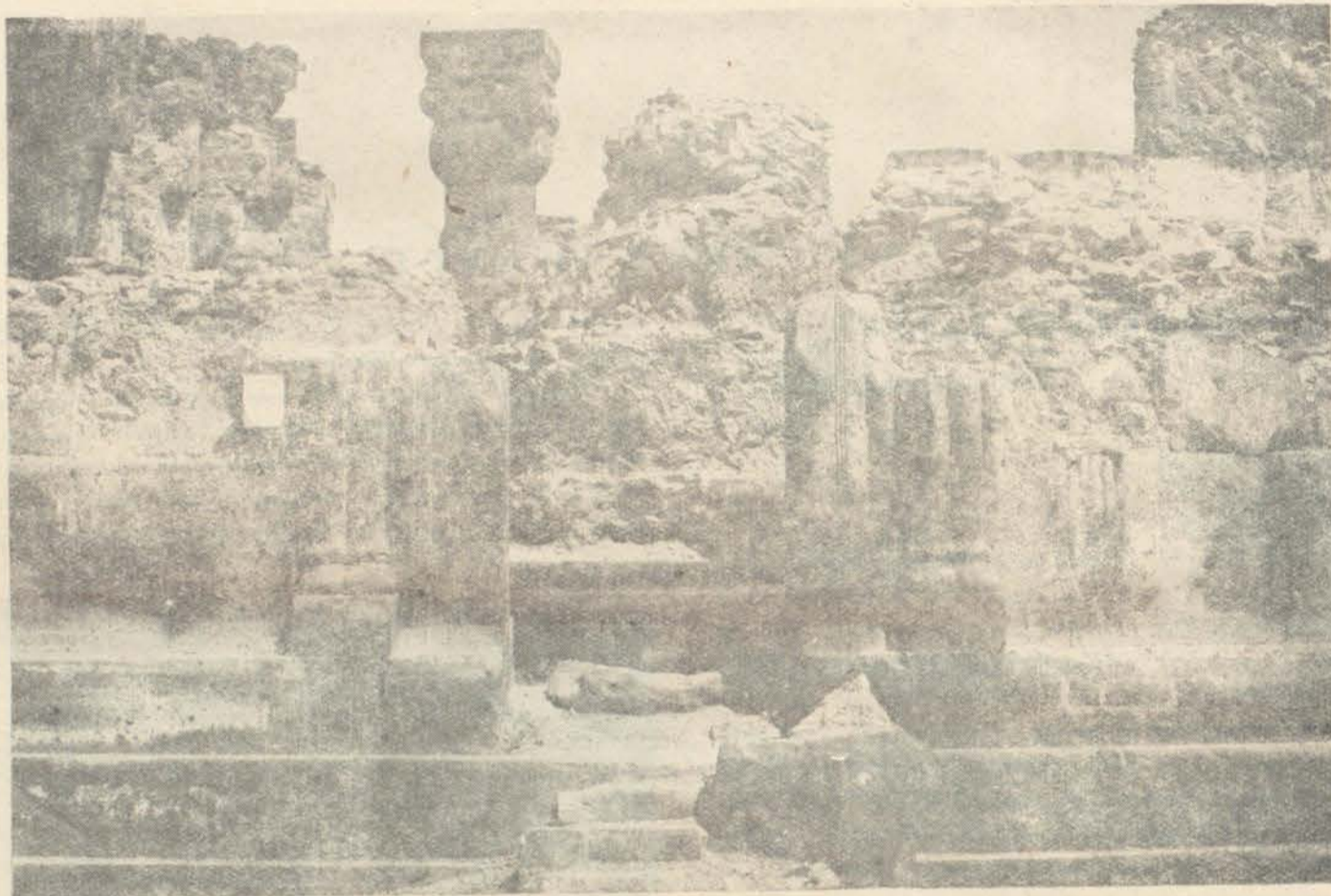
Նկ. 248. Անիի Գաղիաչեն բոլորակ եկեղեցու արտաքին քանդակազարդ օջիղներ ներե եկող ոչ մի այցելուի երես չտեսանք։ Հոգեհանգրատի արարողությունն հետո պ. Մառ քահանաներն և դպրաց գասը վարձատրելեն գատ, կարևոր գումար մ' ալ բաժանեց աղքատներուն։

Թ. Թորամանյան—17

Քաղաքացի այցելուներու փոխարեն այս տարի ու-
ինք տարրեր տեսակ այցելուներու մեծ բազմութիւն
մը, շրջակա բոլոր գյուղացիներեն ամեն ազգէ խառն:
Ասոնք հիւանդներ են, որ կուգան տիկին Մառին մօտ,
որ կատարյալ անձնվիրութեամբ կ'ուզա անոնց ամեն
բժշկական կարիքները. դեղ ու դարման կրամանն ան-
խնա. իսկ ինչ որ իր կարողութենէն վեր է, նախնական

դարմաններն հետո խորհուրդ կուտա բժշկի դիմել:
Բաւականին գո՛ւ մնացած են հիւանդները, և այդ
պատճառով ալ գրեթէ սկսեր են ամեն կողմէ շարան
շարան գալ և վայրկյան մը հանգիստ շին տար տիկին
Մառին: Իսկ նա անտրտունջ կտանի ամեն անհանգըս-
տութիւն:

«Մշակ», 1905 թ., հունիս 18

Նկ. 240 Անիի Կաղաչն բոլորակ եկեղեցու մուտքերից մեկը

Հունիսի 24-ին

Օրըստօրն հետաքրքրական դառնալ սկսեր են պե-
ղումները: Այս շաբթու ալ ունեցանք կարևոր նորու-
թիւններ: Արտաքին կամարներն զարդաքանդակ պա-
տուհաններն և մեծ իտյակներն զատ բացվեցան եկե-
ղեցիին հարավային և արևմտյան դռները: Արևմտյան
դուռն այժմէն փոխարինեց ըլլալիք բոլոր ապագա
գոհողութիւնները այս պեղման համար. դուռ մը, որուն
նմանը մինչև այսօր չէ տեսնված ուրիշ հնութիւններու
մեջ:

Շատ քիչ կբացատրեն Աստղիկի «տարփատենչ տե-
սողաց» կամ «արանշատես տեսլեամբ» տողերը: Մարդ
ակամա կապչի, տեսնելով բիրտ ապառաժին մարդ-
կային ձեռքի տակ այսչափ կենդանութիւն ստանալը:
Կարծես բնութիւնն ինքնին ստեղծեր է այն գմալելի
ներդաշնակութեամբ իջարու խառնված նրբին քանդակ-
ները, որոնցմով զարդարված էին դռան ճակատը, քարի
վրա քանդակ ըսելեն ավելի, կարելի է ասեղնագործու-
թիւն անվանել: արնպիսի բարակ, մանր գիծեր կան

դորված, հյուսված, որոնք մեկ նայվածքով անկարելի
է տեսնել:

Ի տես այս շքեղ բեկորներուն մեկ կողմանէ կու-
րախանար հարգելի դիտնական պ. Մատ, որ վերջապես
ազատվեցան հողին տակէն այս արվեստի գեղանի
նմուշները, սակայն մյուս կողմանէ կտիւրեր, այժմէն
գոչակելով անոնց ապագա ճակատագիրը, անխնամ
փշանալ ժամանակի լնթացքին մեջ, ինչպես որ փշա-
ցեր են ասանց նման շատ բաներ: Ցավելով ըստով, որ
«եթէ ուրիշ ազգերու սեփականութիւն ըլլալին այս
հազվագյուտ գանձերը, անոնք բյուրեղյա ծածկույթի
տակ կպահպանին»: Շատ խորհեցալ, որ եթէ հնար է
վերստին կանգնել տա տեղին վրա, նորոգել տալով
փշացած մասերը, սակայն ի նկատի ունենալով ատոր
պատճառելիք մեծամեծ ծախքերը և երկար ժամանակի
կորուստը, ետ կեցալ այդ խորհուրդն առայժմ: Արդեն
եկեղեցիին պեղման գործն ըստ ինքրան այնչափ մեծ
է, որ հազիվ թէ մինչև իր մեկնելու ժամանակ կարողա-
նա ամբողջացնել. հետևաբար նյութական միջոցներն
զատ ժամանակի անհարմարութիւնն ալ կա:

Պ. Մաս շարաշար զբաղված է իր գործով, ո՛չ մի-
աչն գիտնականի լուրջ դերը կկատարե գործին գլուխը,
այլ նաև, հսկողի, գործավորապետի և շատ անգամ
գործավորի ալ գործ կկատարե: Առավոտ կանուխ դուրս
կուզա բնակարանեն և կերթա գործին գլուխը արհա-
մարհելով օրվան մերթ անձրեն ու քամին, մերթ շոգն
ու փոշին, իսկ վերագործին անկարելի է դանազանել
զինքն իր հողաթաթախ կերպարանքով, այնտեղ աշխա-
տող բանվորներեն: Բայց նա դարձին ուրախ ու զվարթ
է, և մոռացած բոլոր կրած նեղությունները, կըլլած փո-
շիները, երբ ձեռքին մեջ ունի քանի մը կտոր նորա-
դուռ առարկաներ իր սիրելի Անիի թանգարանը ճո-
խացնելու համար: Կիրակի օրն ալ հանգիստ չունի:
Ամբողջ օրը կանցնե թանգարանին մեջ, կնկարագրե,
կարձանագրե, դատած առարկաներն իր ձեռքով կմաքրե,
և իրենց պատշաճ տեղերը կշարե: Ասոնց վրա ավելա-
ցուցեր երբեմն ալ հետաքրքիր այցելուներու անվերջ

հարցումներուն տված երկար պատմական ու գրական
բացատրությունները, այն ատեն կարելի է հասկանալ
թե պ. Մասը հաց ուտելու ժամանակ երբ կգտնե:

Հարավային դուռը թեև ոչ այնքան ճոխ, ինչպես
արևմտյան դուռը, սակայն կարելի է ըսել արևմտյան
դռան մանրանկարն է, նույն ձևով նույն քանդակներով
գրեթե դարդարված է, դեռ չէ երևացեր հյուսիսային
դուռը և կամ մյուս դռները, եթե Զվարթնոցի նման ա-
նոնք հինգ հատ էին:

Եկեղեցիի արևմտյան դռան հյուսիս-արևմտյան
կողմը հազիվ 5—6 մետր հեռու եկեղեցիի պատեն դիպ-
վածով դուրս եկավ, քարեղեն վեցթևյա աստղաձև մո-
դախիկներով դարդարված դուռ մը. թեև ամբողջ ճա-
կատն ընկած ու ջախջախված էր, սակայն բարերախ-
տաբար շատ քիչ վնասված էին այդ նրբաքանդակ աստ-
ղերը և անոնց լրացուցիչ տարրանկյունի փոքրիկ մա-
սերը: Մեծ քանակությամբ հավաքել տվավ պ. Մաս

Նկ. 250. Անիի Գազկաշեն բուրբակ եկեղեցու քանդակագործի քեկորներ

այս քեկորներեն և փոխադրել տվավ անմիջապես թան-
գարան, վախճալով, որ մի գուցե անչափ երկար ժա-
մանակ հողին տակ անարատ մնալեն հետո զո՞չ չեր-
թան հետաքրքիր անցուղարձ ընողներու վայրենի քմա-
հաճույքին:

Տակավին արձանագրություն չգտնվեցավ, սակայն,
այս դռան ճակատը դարդարող վեցթևյա աստղերեն մե-
կուն յուրաքանչյուր ծայրերուն վրա, քանդակներու մեջ,
բարձրաքանդակ գրված էին մեյմեկ գիր, որ կկարդաց-
վեին Մարգիս անունը: Գռան արվեստին համեմա-
տաբար եկեղեցին նոր ըլլալեն, պ. Մաս կհետևեցնե,
թե սա գուցե լինի Անիի առաջնորդ Սարգիս եպիսկո-

պոսի անունը, ինչպես նաև շենքին եկեղեցիի շատ մոտ
ըլլալեն կհետևեցնե անոր առաջնորդարան մը ըլլալը:

Տարօրինակ երևույթ մը ալ բացվեցավ դռներուն
առջևները. Զվարթնոցի նման շորս մեծ մայր-սյուններն
զատ, ուղիղ դռներուն դիմաց երևան եկան նմանապես
նույն մեծությամբ հաստահեղույս մայր սյուններու մնա-
ցորդներ, որոնք ոչ միայն անսպասելի էին, այլ նաև
ակամա մտածել կուտան, թե ինչու ուղղակի դռան դի-
մաց հազիվ տունեն մեկ մետր ներս հաստատված են:
Թեև այժմեն չէ կարելի ոչինչ վճռել, մոտ ժամանակի
մեջ պիտի պարզվի, սակայն այժմեն կարելի է ենթա-
դրել, որ այս եկեղեցու շինող ճարտարապետը կամ շու-

նեցավ Զվարթնոցը շինող ճարտարապետի խիզախ հանդգնությունը նույն ձևով գմբեթը կազմելու համար և դիմեց օժանդակ մայր սյուններու, և կամ նույն ձևով շինելի հետո վերահաս վտանգի մը առջևն առնելու համար հետո շինվեցան այս մեծ մայր սյունները, շուտով կպարզվի:

«Մշակ», 1905 թ., հունիս 30

Օգոստոս 1

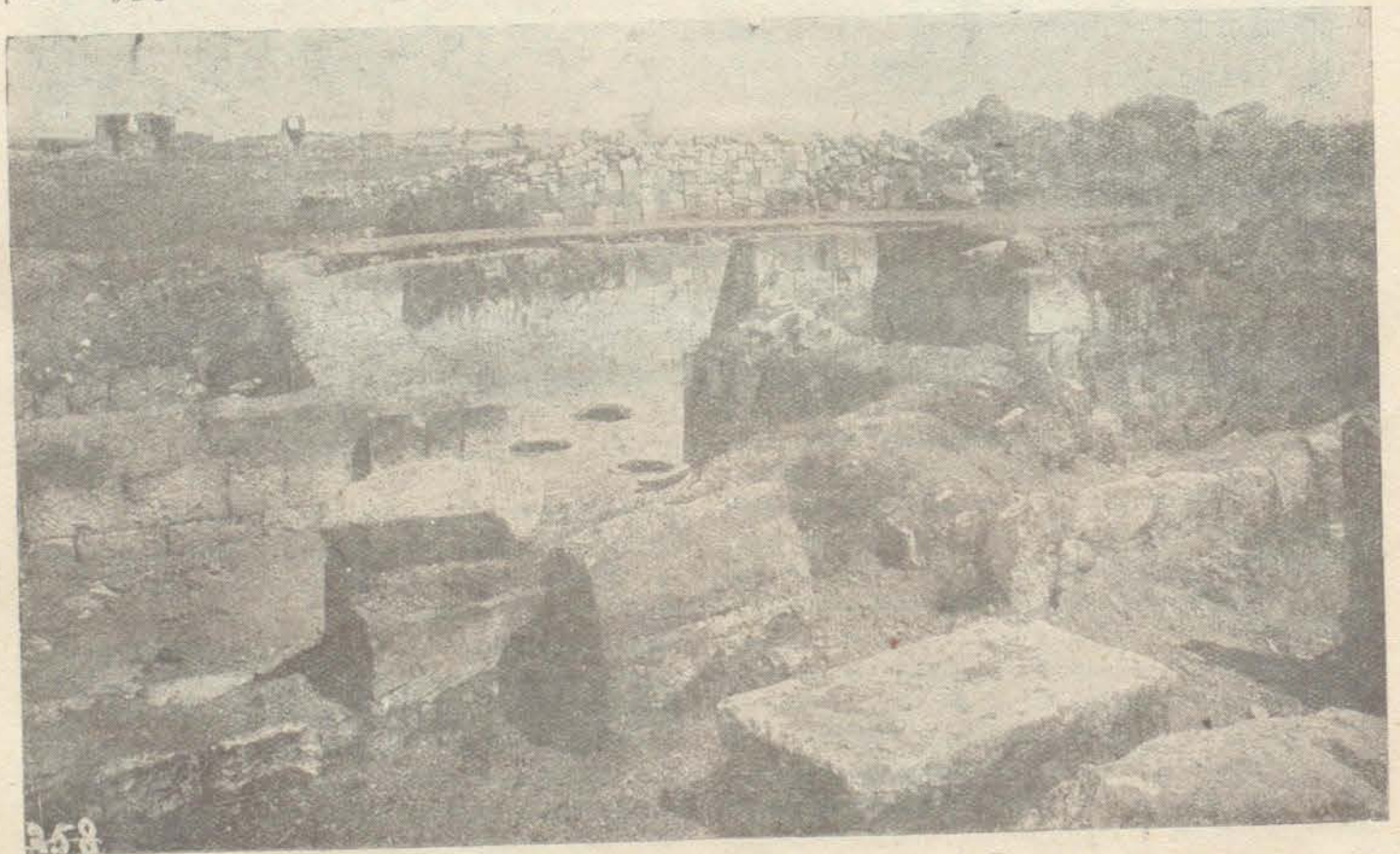
Մայիսի 31-ին մեկնեցանք դեպի Անի պրոֆեսոր Մառի հետ, որ Պետերբուրգեն եկած էր իր ընտանիքով: Հունիս երկուսին գործի սկսեցինք այստեղ: Երեք տարի առաջ պ. Վրույր կարծիք հայտնեց էր պալատին դեպի հարավ արևելք գտնվող մեծ բլուրի մասին թե թերևս Գագիկի Զվարթնոց եկեղեցիի նմանությամբ շինած եկեղեցին այդ ավերակին տակն ըլլա, որովհետև անոր վրա կնշմարվեին Զվարթնոցի մեծ սյուններու խոշակներուն նմանող խոշակներ: Պրոֆեսոր Մառն ալ հետաքրքրվեցավ ատով, և այս տարի ուղեց այդ տեղն ալ բանալ և 60—70 գործավորով սկսեց աշխատել: Պ. Վրույրին կարծիքը իրականության փոխվեցավ: Ծիշտ նույն ձևով նույն մանրամասնություններով սկսեց դուրս գալ հսկա եկեղեցին, որ ավելի մեծ է քան Մայր եկեղեցին: Եկեղեցի գրեթե զարդարված է եղել շուրջանակի զույգ սյուններով և վրաները գեղեցիկ քանդակազարդ կամարներով, ու այս կամարներուն մեջ պատուհաններ, կամարներն վեր դարձյալ կտր պատուհաններ՝ մանվածո ամենանորը քանդակներով շրջանակված: Մեծ սյուններու խոշակները նման են Զվարթնոցի խոշակներուն: Բացվեցան հարավային և արևմտյան դռները,

սակայն, աչք պետք է տեսնելու արևմտյան դուռը, մարդ կշվարի կմնա, և չի կարող արտասուքը զսպել այդ հիանալի և կախարդիչ կերտվածքին առջև, այնպես գեղեցիկ և նուրբ, միանգամայն այնպիսի վայելուչ պատշաճությամբ քանդակված է դռան ճակատը՝ որ կարծես մարդկային ձեռք չէ դպեր, և բնությունն է որ տեղծեր է: Երևակայեցեց, որ ես գրեթե անհնար կրտեսնեմ նույնությամբ ընդօրինակել, եթե չափերս բնական մեծությամբ չբռնեմ. այնքան մանր մունր հյուսվածքներ և զարդախաչեր կան քանդակված՝ բարերուն վրա: Պրոֆեսոր Մառ երբ առաջին անգամ տեսավ շկարողացավ յուր գայրութը զսպել, և ցավելով ըսավ որ. «եթե այս տեսակ թանկագին բեկորներ ոտաները ունենային, ապակիի մեջ կառնեին և կզահեին. հայտնի է, որ հայերը, ինչպես ասոր նման ուրիշ շատ բաներ, նույնպես այս թանկագին գանձն ալ պիտի փշաջենն»: Այդպես ալ պիտի ըլլա. ինչ կարելի է ընել, և ով պիտի ընի: Կիկլոպյան ուժ պետք է այդ դռան ահագին բարերը փոխադրելու համար: Մնաց որ, ահագին ծախքի ալ դուռ է: Դռան վերնասյամի քարը միակտուր հրակա մե, ամբողջ բռնված՝ զանազան քանդակներով նմանապես այսպես հսկա բարերով են կողքերը, վերը դրված մասերը, նույնպես և պատերուն քարերը:

«Առասարեթ», 1905 թ., սեպտեմբեր 9, № 117

1907 թիվ

Անցյալ տարվա պեղումներից հետո մինչև հիմա նորություններ չկային հաղորդելիք հիմա ալ նույնն է գրեթե, — մեծ դահլիճը, բազմիքը և մտից արևմտյան գլխավոր դուռը, միայն թե ավելի մանրամասն պարզ-

Նկ. 251. Անիի պեղածո բնակիչի շենքերը Քաղաքը

վեցան Դահլիճին երկայնությունը մոտ 20 մետր է, բացի անկյուններեն, երկայնության կողմերուն վրա 4-ական շքեղ որմասյուներով, որոնց վրայեն կամարներ ձգված են զանազան կողմեր: Բաղնիքին մեկ մասն էլ դուրս եկած բոլորովին անջատ և անկախ մյուսն, առանձին դռնով և առանձին նախագավիթով, որ ենթադրել կուտա, թե մեկը արանց և մյուսը կանանց հատուկ էր, ըստ հարեմական դրուձյան, թեև մեկ վառարանով տաքացեր են երկուսն ալ:

Պալատի արևմտյան մտից դուռը մոտ 3 մ. լայնություն ունի, մնացեր է բարավորներու ստորին մասը միայն քանդակված հայոց մեջ ամենահին՝ գրեթե 5-րդ դարու քանդակներով:

Սկսված է պեղում կարուց գտան առջև, մեկ երկու շաբաթեն բոլորովին կբացվի այդ դուռը, որը ծածկված էր փլատակներու տակ. այդ տեղեն կսպասվի նորություններ:

Երկու օր ի վեր նամակս գրված էր. բերող չըլլալուն պատճառով մնաց, ուստի այս երկու օրվան մեջ պարզվող նորություններն իմացնեմ: Պալատի հյուսիս արևելյան կողմը բացվեցավ մի ուրիշ մեծ դահլիճ սյունազարդ բազիլիկ ձևով, հանդիպակաց արևմտյան կողմինեն քիչ փոքր: Հյուսիսային անկյունը երևաց մի ուրիշ սրահ, բոլորովին համաչափ նույնպես արևմտյան կողմինին: Արվեստագործական առարկաներ չերևցան, եղածներն ալ հատուկտոր, սակայն այդ փշրված վիճակին մեջ ուշադրություն հրավիրող շատ գեղեցիկ նմուշներ կան. գտնվեցան մի արծաթյա մատանի, որուն ակը թափանցիկ ճեղմակ քար մ' է, բավական խոշոր և վրան գրված է երկու տող խիստ մաքուր արաբերեն, բայց կարծեմ անընթեռնելի մնաց առայժմ: Այսօր սկսեցին արտաքին կողմերն ալ մաքրել, ուր կհուսացվի թափած ըլլալ ճարտարապետական զարդարանդակներ և արձանագրություններ. ըլլալուն անպատճառ կգրեմ: «Ախուրյան», 1907 թ., № 44.

Երկու շաբաթեն կարելի է լինին բացվի պալատին ներսի կողմերն իր բոլոր բաժանմունքներով, քանի մը սենյակներ միայն մնացած են մաքրելու: Այժմ պալատը ոչ միայն պարզ է իր վիթխարի հատակագծով, այլև մեջեն դուրս եկած բոլոր առարկաներով, որոնք պարզ կապացուցանեն, թե այնտեղ մի ժամանակ ապրեր են սովորական շատ մեծ և ճաշակավոր մարդիկ: Ամեն մի կտոր, որ շափ որ փչացած և այլանդակված լինեն, դարձյալ իրենց վրա կկրեն՝ գեղեցկության և շքեղության կնիքը: Խեցեղեններու բազմաթիվ բեկորներ, ամենը զանազան տեսակի, հիանալի կերպով գունավորված, զարդարված և երբեմն մաքուր ոսկեզօծված, որոնց նմանը հազիվ պատահել էին ուրիշ տեղեր:

Ճարտարապետական բեկորներու մեջ շատ ուշագրավ են գաճե ձուլված բարձրաքանդակ զարդերը, որոնցմով պալատի կանգուն ժամանակ ծածկված են եղեր սրահներու պատերն ու առաստաղները: Այս զարդանկարներեն մեկ մասը 5—6 սմ. լայնությամբ քանդակազարդ ժապավեններ են, որոնք հյուսված են եղել արաբական ձևերով, որոնց զանազան ուղղությունց վրա ճյուղավորվել են գոչացած քառակուսի, կռանկյուն կամ

տարանկյուն մասերուն վրա քանդակված են նույնպես բարձրաքանդակ և սիրուն գծերով կենդանիներու և թռչուններու պատկերներ: Գաճե զարդարանքներուն մեկ մասին ֆոնը կապույտ գույնով ներկված է, թերևս ամենուն ալ վրա կային գույներ, բայց փչացած են այժմ:

Սենյակներուն ոմանց ալ առաստաղները զարդարված են եղեր դեղանկար որնրմաններով: Սրահի մը մեջին բացի փոքր կտորների գտնվեցան մեկ արշինի շափ երկայնությամբ տախտակ մը, որուն վրա գրեթե ամբողջ պահված են զարդաքանդակներու գույները, հակառակ տախտակին բոլորովին փտած ըլլալուն՝ նկարը կներկայացնե բացի ոլորուն տերևների զանազան ծաղիկներ:

Գտնվեցավ մի մատանի՝ առանց քարի, ակին վրա փորագրված է թռչուն մը: Դժվար է ամբողջովին նկարագրել վերջին երկու շաբթվան պեղումներու արդյունավորությունը, այնպես որ հիմա արդեն թանգարանի մեջ տեղ չէ մնացած առարկաները դասավորելու, եթե այսպես շարունակվեն պեղումները և հետազոտությունները, դալ տարի անհրաժեշտ պետք է մի նոր թանգարան ունենալ, թեև հարգելի պրոֆեսոր Մառ այժմյան թանգարանին շուրջը մաքրել կուտա, շատ մը դուրսը մնացած ճարտարապետական զարդաքանդակներ և խաչարձաններ դուրսը զետեղելու համար, բայց սա բավական չէ: «Ախուրյան», 1907 թ., № 45.

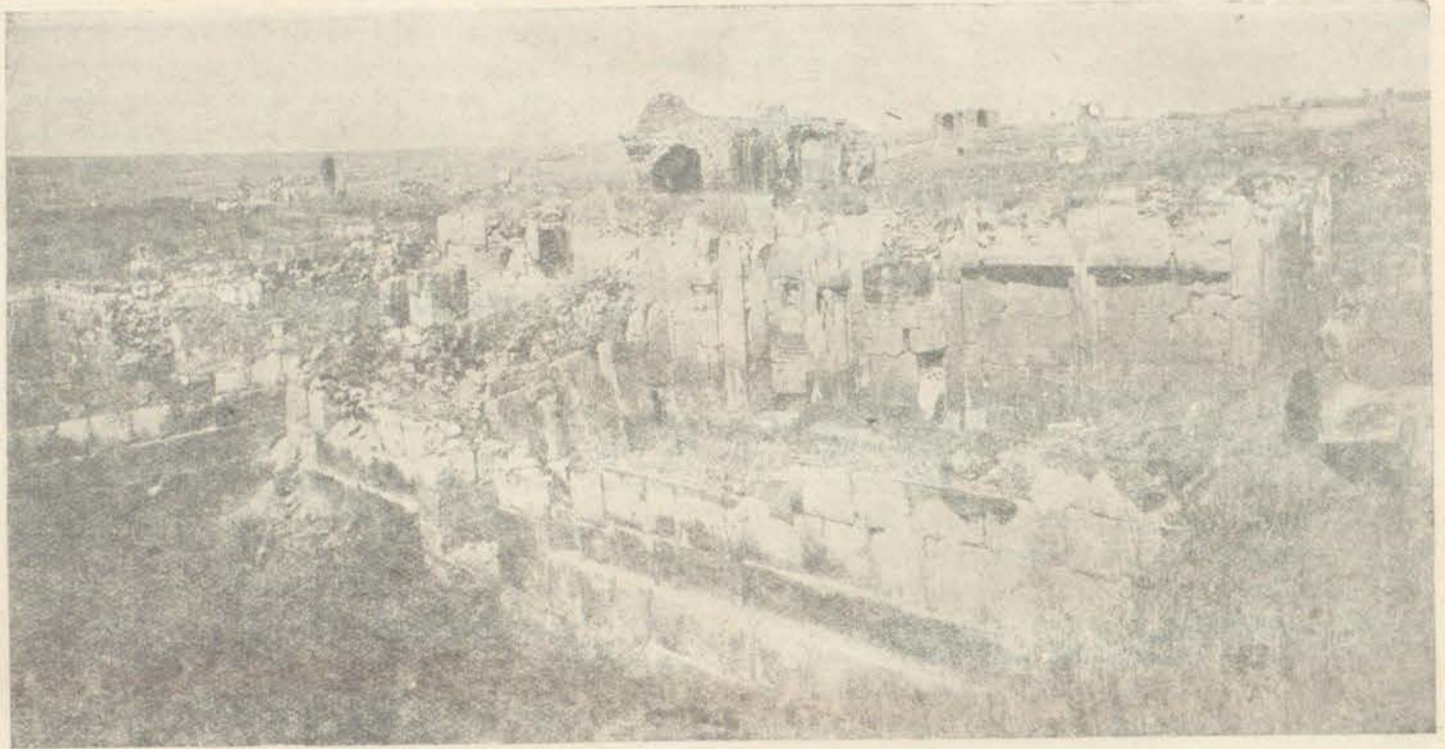
Թիֆլիսի Ազգագրական ընկերությունը մտադրված է շինել Անիի կամուրջը, հյուրատունը և մի թանգարան, ուստի այս գործերուն ուսումնասիրության համար երկու շաբաթ առաջ եկավ պ. Ե. Կալայանը և դիմեց իմ խորհուրդներուս ալ, հայտարարելով, որ ունի հինգ հարգար ուրի պատրաստի դրամ և կուզեն ծախսել Անիի քարեզարդության և հնությունց պահպանության համար:

Ես խորհուրդ չտվի այժմեն ծախսել հազարներ կամուրջի մը համար, որը ոչ մի ակնկալված նյութական և բարոյական օգուտներ չպիտի տա, նույնպես և թանգարան և հյուրատուն միաժամանակ շինելու համար՝ տասնյակ հազարներու պետք կա. 5000 ուրլու ողորմելի գումարով (թեև հետևյալ օրը իմացանք, որ ոչ թե 5000 ուրլի այլ 500 է եղել), այդ բոլոր բաները իրագործել անհնար էր: Հետևաբար ես առաջարկեցի, որ Ազգ. ընկերությունը փոխանակ ահագին գումարներ ծախսելու, ծրագիրներ հղանալով կես ճամփուն մնալու, լավ կըլլա, որ օգտվին Հոռոմոս վանքին ընդարձակ սրահներեն և այնտեղի վաղուց քանդված մի կամուրջեն, նույնպես նաև առայժմ այնտեղ գտնվող 10—15 սենյակներ: Նախ որ այդ կամուրջը ամենեն շատ 1500 ուրլիով վերականգնելով, ճանապարհը կղյուրանա այցելողներու համար, երկրորդ՝ այնտեղի յոթը զանազան դարերու ճարտարապետական և դեղարվեստական շքեղ նմուշները կպահպանվին և կնորոգվին նույն սրահները, թանգարանի վերածելով թեթև ծախքերով, երրորդ՝ այցելուները լինին կօգտվին այն տեղի բնություններեն առայժմ, մինչև մի մեծ և ընդարձակ հյուրատուն շինվիլը:

Այս առաջարկս խիստ հարմար և գործնական

դատվ պ. Ե. Լալայանը և խնդրեց ինձմե անձամբ ընկերակցել իրեն դեպի Հոռոմոսի վանքը անդուն վրա խմբուցումներս տալու համար: Ես սիրով ընդունեցի, որովհետև ինձի մեծ ուրախություն պատճառեց որ տա-

րիներե ի վեր երազած խորհուրդներս իրականության կմտնեմային, այն է, պահել Հոռոմոսի վանքի գիտական և պատմական անմահ հարստությունները: Հետևյալ առավոտ կանուխ կառքով մեկնեցինք

Նկ. 252. Անիի փլած միմարիի մաս Մանի պեղած եկեղեցին

գեպի Հոռոմոսի վանքը, այնտեղ ցույց տվի ամեն բան, որով ավելի ուրախություն զգաց պ. Լալայանը և մտադրվեցավ ամեն ջանք ի գործ դնել այն ծրագրին հաջողության: Ողջավանքի գյուղացիք լսելով կամուրջի շինության լուրը, իրենք ալ ինքնակամ խոստացան հարյուր մշակ և քսան սալ ձրի տալ օժանդակելու համար այս օգտակար գործին: Երբ վերադարձանք Անի, պ. Լալայանց դիմեց պրոֆ. Մանին և հայտնեց այս խորհուրդները, անոր ալ կարծիքն իմանալու համար. նա ևս համակրեցավ լիովին և խոստացավ նույն իսկ բարոյապես օգնել կրցածին չափ:

Լալայանց մեծամեծ հույսերով և չափազանց ոգեվորված մեկնեցավ այս տեղեն, համառաւով որ ի մոտո սկսեցի շինությանց ալ ձեռնարկել:

«Ախուրյան», 1907 թ. № 46.

18-ին հուլիսի

Անցյալ շաբթու գրեցի, որ սրահի մի մեջին գտնվեցան գեղանկար զարդարված տախտակի կտորներ: Նույն սրահին մեջ, որը կգտնվի պալատին հարավ-արևմտյան և միջնաբերդի դազաթի կիսականգուն հնագույն եկեղեցիի ուղիղ արևմտյան կողմը, սալատակին տակ նշմարվեցավ, դեռ երկու շաբաթ առաջ, աղյուսով կամարակապված ստորերկրյա շինության մը հետքերը: Հակառակ Անիի մեջ աղյուսի տարօրինակ և հետաքրքրական երևույթին, պ. Ման շշտապեց անմիջապես բանալու այդ մասը՝ նախքան անոր վրան և շուրջը խուղարկու պեղումներ կատարելը, և հիրավի նույն կա-

մարի և վրայի սալատակի մեջտեղը պահված էին գրեթե նույնչափ հետաքրքրական բաներ, որոնք կարող էին փշանալ բրիչի անդղուշ հարվածներու տակ: Կամարեն հաղիվ կես մետր բարձրության վրա հայտնվեցան ջրաբաշխ խողովակներու ճյուղավորումներ ոմանք երկաթե, ոմանք մաքուր կավի պատրաստված, իրարմե տարբեր տրամագծերով: Այս խողովակները հատուկ էին պալատի դանազան մասերուն վրա գտնվող աղբյուրներուն ջուր մատակարարելու, որովհետև մեկ ու կես սանտիմեն մինչև երեք սանտիմ տրամագիծ ունին անցքերը: Եստ ավելի մեծ խողովակներ երեցան ուրիշ տեղեր, մասնավորապես բազնիքին մոտերը, բայց դեռ հայտնի չէ թե ինչ կապ ունին այս տեղի հետ, որովհետև այլևս կասկած չմնաց որ այս աղյուսաշեն ստորերկրյա կամարակապը ամբողջ ջրամբարն էր: Պեղումները շարունակվելով մեկ մասին վրա մինչև հատակը տեսնվեցավ, որ պատերը և հատակն ալ շինված էին աղյուսով և խնամքով ձեռնված կրով, ավագով հատակն ալ միասին: Աղյուսներուն խոշոր քառակուսի տափակ ձևը և շարվածքը խիստ հնության կատարյալ դրոշմը կկրեն, գուցե կամսարականներու ժամանակեն է մնացած: Դեռ կշարունակվի ջրամբարի պեղումը, երբ վերջանա կարելի է որ գտնվի նաև այն ճանապարհը, ուրկեց կուգար ջուրն այնտեղ լեցվելու համար: Առայժմ մի տարօրինակ երևույթ կա ջրամբարին մեջ, մեկ մասին վրա հատակեն մեկ մետր դեպի վեր, բոլորակ հորի նմանող տակեն աղյուսով և վրայեն քարով հյուսված բարձրություն մը ցցված է, ոչինչ ենթադրել չէ կարելի մինչև լավ մը մաքրվելը:

Արտաքրտատ շրջապատի վրա դեռ լուրջ պեղումներ չեն սկսված, հազիվ թե կարելի ըլլա երկու շաբաթ հետո լեռնակուտակ թափված քարերն ու բեկորները մաքրել. խումբ մը գործավորներ զբաղված են միայն քարերը և բեկորները տեղափոխելու: Այս քարակույտերուն մեջ սկսեր են գտնվել հետզհետե անավաղն 15 սմ. մեծությամբ խոշոր տառերով հունարեն արձանագրության մը բեկորները, որոնք ըստ երևույթին շարված են եղեր շինության դրսի ճակատին, ամբողջ երկայնության վրա թե՛ արևելյան և թե՛ հյուսիսային կողմեն: Արձանագրության դեռ հազիվ սկզբի մասերն են ձեռք անցած, որոնց մեջ կարգաց հարգելի պրոֆեսորն ի ն ք ն ա կ ա ռ. հ ա ղ թ ա վ ա ն. և այլն և այլն, անկապ բառերը և մի տառը, որմե կհետևեն թե պետք է լինի Կոստանդին Մոնոմախոսի ներկայացուցիչներու կողմանն գրված, Անին գրավելին հետո Արդեն շինությունով և քարերի տեսակներով շատ տարբեր է այն պատը, որուն վրայն թափեր է այս արձանագրությունը, հետնագույն հավելված մը կկազմե իսկական պալատի շինության կցված. անկասկած Բագրատունի թագավորաց անկումեն հետո հույն կառավարիչներ այս դեղատեսիլ բարձրության վրա հաստատեցին իրենց բնակությունը և նորոգեցին հավելվածներով իրենց ճաշակին համաձայն:

Պրոֆեսոր Մառ մտադիր է առաջիկա շաբաթուն մեջ, մի օր զբաղվել Անի գյուղին մեջ գտնվող հեթանոսական գերեզմաններու պեղումներով, որոնց մեկ մասը արդեն բավականին հարուստ նյութ ընծայեց Անիի թանգարանին:

«Ախուրյան», 1907 թ., հուլիս 19. № 47

24-ին հուլիսի

Ամբողջ ջրամբարի պեղումները շարունակվելով անցյալ շաբաթու, ամբողջ ծավալը հասեր էր 3 մետր լայնության, 7 մետր երկարության և 5 մետր խորության. թեև տարօրինակ էին անոթ փոքր ծավալը և հարավային պատին վրա երեցող սրածայր կամարակապ երկու դռնակները, որոնք մինչև իսկ կասկածելի կդարձնեին ջրամբար իսկ լինելն, բայց հետո այդ կասկածը լիովին փարատեցավ, երբ պեղման շարունակությամբ պարզվեցավ, որ հարավային պատը պարզ միջնորմ մ' էր ջրամբարի ամբողջության մեջ: Շինությունը շարունակված էր դեպի հարավ և կար բաժանում մը ևս նույնանման ծավալով, նույնպես աղյուսաշեն, կամարակապ, ատկեց անդին դեռ երրորդ մը կա թե ոչ, առայժմ հայտնի չէ, միայն թե այժմ պարզ է, որ շինության հաստությունը և տեղումությունը ի նկա-

Նկ. 233. Այերակ եկեղեցու պեղումներ Անիում

տի ունենալով բաժանված էր փոքր մասերու, և առանձին կամարակապված, իսկ դռները անհրաժեշտ պահանջ էին մաքրելու ժամանակ մեկեն մյուսը անցնելու համար. ջրամբարի բուն մուտքը կգտնվի բարձր,

կամարի կորուստի տակ. գալով մեջը շինված հորին, շատ հետնագույն ժամանակի անխնամ հավելված մ' է, նույն բանը կրկնված է հարավային բաժանման արևելյան կողմը ջրամբարի պատին դրսի կրեսին

կցված, որ կհաղորդակցի նեղ խողովակաման անցքում մը անոր հետ: Ըստ երևույթին այս հորերը շինված էին այն ժամանակ, երբ ամրոցին մեջ կբնակեին հասարակ դասի մարդիկ: որ թեև ջուրը դրան գալով կլցվեր ջր-ամբարին մեջ, սակայն արդեն ավրված ու փչացած էին ջրարաշխ խողովակները, ուստի գյուրավ և խնայողա-կան միջոցներով այդ ջուրն օգտվելու համար, համա-նական էր որ շինեցին կողքերուն վրա նույն հորերը և հաղորդակցութեան մեջ դնելով ջրամբարի հետ բարձ-րեն, ջուրը կբաշխեին հորերուն բերանեն, այս կերպով նաև միանգամայն ազատ կամար ջրամբարին ջուրը պատահական ապահանջութուններէ:

Ինչպես կերեի հարգելի պրոֆեսորը ժամանակին և գլխավորաբար նյութականի սղութեան պատճառով դեթ այս տարի չպիտի կրնա հետախուզել այս մասն իր բո-լոր մանրամասնութուններով, թեև ըստինքյան խիստ կարեւոր է գիտենալ թե ինչ ճամփաներով կմտնէր ջուրը ամրոցին մեջ և ինչ կերպով կբաժանվեր զանազան կողմեր, քանի ազդեցութիւն կգտնվեին ամրոցի մեջ և որ կետերու վրա: Անցյալ շաբթվան պեղումներու մեջ աչքի ընկնող երևույթներն մեկն ալ ամրոցին արևմտյան դռան քայտման է, որ կգտնվի Թաղկոցաձորին բոլորո-վին կից: Այս դուռը երկու երեք տարի առաջ նկատ-ված էր արդեն, բայց հարգելի պրոֆեսորը հարմար առիթի կսպասեր բանալու համար: Այս մասն ալ սպասվածն ավելի արդյունք տվաւ, ո՛չ միայն բարա-վորներուն խարխսները, ինչպես կկարծվեր, այլև բարավորներն իսկ կիսով չափ կանգուն են տեղին վրա. բարավորներուն վրա քանդակված են լայն ժայգ-վիներ տեղ տեղ ուրվելով և անցնելով մեկզմեկու մեջէ՝ կրկին շարունակված են դեպի վեր, կամարը կամ վերնտայամը ընկած է թեև, բայց գտնվեցան քա-րերու մեջէն բարձրաբանդակ առյուծ մը բախական խո-չոր և արաբերեն արձանագրութուններ, որոնք զե-տեղված են եզել դրան վերեր: Առյուծը թեև մարդը պահված է, բայց համեմատելով ավագ դռան առյու-ծին, սա անճաշակ շինված է. արաբերեն արձանագրու-թյունը որ երկու քարի վրա է առայժմ, մեկը բոլորովին փչացած է գրեթե, հազիվ տեղ տեղ նշմարելի են տա-ները, մյուս կտորը լավ պահված է և շատ նման Ե-պուսայիդի Մզկիթի վրա թողած արձանագրութեան տա-ներու սճին: Պրոֆեսորը դեռ ժամանակ չունեցաւ կար-դալու, հետևաբար առայժմ անհայտ է թե ինչ ժամա-նակի կպատկանի և ով է գրողը:

Վերջին կիրակի օրվան Անի գյուղի մեջ կատարված հեթանոսական գերեզմաններու պեղումները բացի շա-հեկանութունէ, ուներ խիստ հետաքրքրական երևույթ, այստեղ պրոֆեսորի աշխատակից-ուսանողներն ալ քահ ու բրիչ ձեռքերնին, ցրված ընդարձակ կայերու մեջ, իրենց հատուկ մշակների խմբով ետանդուն կերպով կաշխատեն կասկածելի տեղերը փորելով, իսկ ինքը հակառակ սաստիկ փշոզ քամիին և խեղդող փոշիին շա-րունակ մեկեն մյուս կվագեր զեկավարելու համար, որ մի գուցե անզգույշ հարվածներ տան իրենց անփորձու-թյունով: Դժբախտաբար հակառակ ամբողջ օրվան ե-ուսանդուն աշխատութեան պատահեցան շորս գերեզման միայն, որոնք նախապես պրպտված ու թալանված չը-

լային: Բայց դարձյալ մխիթարական էր, որ բոլորովին ապարդյուն շանցաւ:

Չորս գերեզմաններն երկուքը մեծ էին և երկուքը փոքր. մեծերը՝ որոնք ուղղված էին արևելքին արև-մուտք, մոտավորապես ունեին մեկ մետրեն քիչ ավե-լի երկայնութուն և վաթսուս սմ. լայնութուն, որոնց առաջինին մեջէն դուրս եկաւ բացի տասնևհինգե ավելի աճյունով և այրած ոսկրներով լեցուն զանազան մեծու-թեան և ձևերով կավե ամաններ, նաև 50 սմ. երկայ-նութեամբ երկաթե սուր մը բոլորովին ժանգոտած ու փտած, բայց կոթին վրա տակավին նշմարելի էին փայտե ելախակալին մնացորդները: Երկրորդին մեջէն նույնպես դուրս եկան կավե ամաններ, աճյունով լեց-ված, թվով պակաս քան նախորդը, և մի երկաթի կտոր, որը դանակի նմանութուն ուներ. փոքր գերեզմանները ուղղված էին հըռսիսեն հարավ, կպարտճեակեին մի քանի հատ միայն հողի ամաններ:

Պրոֆեսորը գտնված իրեղենները նույն օրը թան-գարան փոխադրելին հետո, հետևյալ օրը գերեզմաննե-րեն մեկուն քարերն ալ փոխադրել տվաւ և թանգարա-նին մեջ հարմար տեղի մը վրա նույն գերեզմանը վե-րակազմելով, մեջէն գտնվածներն ալ դասավորեց ճիշտ այնպես ինչպես որ եղեր էր իր բուն տեղին վրա, որ-պեսզի այցելուներուն ճշգրիտ գաղափարը ներկայաց-նի հեթանոսական գերեզմանները:

«Ախուրյան», 1907 թ., հուլիս 24, № 49.

1908 թիվ

Ճակատագրապես մշտնջենական տխուր ամայու-թեան դատապարտված Անին, նախընթաց 3—4 տարի-ներու նման, այս տարի ալ կրկին գործունյա ու կեն-դանի շրջանի մը մեջ մտաւ. ըստ ամենայնի շին քա-ղաքի մը տպավորութուն կը թողու մեր փոքրիկ գաղ-թականութեան վրա. թեև ֆիզիկական զրկանքներ խիստ շատ կան, սակայն կազմված գիտնական և մասնագի-տական ընկերային շրջանի ետանդուն գործունեութու-նը և օր ըստ օրե ակնախտիդ նորութուններու հայտ-նագործութունները մոռացնելով ամեն զրկանք՝ ան-խառն բերկրութեամբ կհամակեն մեր փոքրիկ հասա-րակութունը:

Հունիսի 3-ին ձեռնարկվեցաւ պեղման նախնական գործողութեանց 40—50 մշակներով, հետևյալ շաբթուն անոնց թիվը արդեն հարյուրի մոտ էր: Երկու երեք տա-րիներէ ի վեր բնութեան աղետների տառապող հուսա-հատ դյուրացի մշակները, ուրախ զվարթ ազադակնե-րով քահ ու բրիչը շալակած կվագեն իրենց նախընթաց տարիներու սիրելի ու հարգելի պրոֆեսորի գործին. այն պրոֆեսորի, որ առատորեն պիտի տար իրենց սփո-փանք ու մխիթարութուն. ինչ որ չէին ստացած անձրեկի կաթիլներեն, պիտի ստանային քրտինքի կաթիլներով: Բարեօրտ ու վեհանձն պրոֆեսորի ներկայութեանն ո-գեվորված, մշակներու ցրված խումբերը երկու երեք շաբթվան մեջ սխառ սխառ ըրին միջնաբերդ կոչ-ված բլրին ընդարձակածավալ լանջերը, առանց խնա-յելու անոր ծաղկալից ու կանաչազարդ պատմուճա-նին, որը գարունը ծածկել էր դարավոր ցավերու ու

տառապանքներու աղեկեղ հիշատակաց ցավագին տպա-
վորութիւնները մեղմելու համար: Ուրիշ բան կ'փրկու-
րեին այնտեղ ավելի գեղեցիկ, ավելի վսեմ բան ծա-
ղիկն ու մարգարիտները, ամեն բրշի հարվածի սրտա-
տրոփ կ'հետեւին մշակներ և անոնց գլխուն վերև սաս-
տիկ քամիին ու փոշին դեմ անվեհեր կուրծք տվող բա-
րեխիղճ գիտնականը: Արդոյք ինչ նոր բան դուրս պի-
տի գար, որ մշակը ձոնելով իր պրոֆեսորին իրական
հաճույք պատճառեր անոր, և փոխարեն ստանար
գլխաթի ու գոհունակ դեմքով տրված նվերը, թեև ամեն
մշակի չէ վիճակված գլուտեր ըրած ըլլալու հպարտ
բավականութիւնը, սակայն իրենց պրոֆեսորը շարաթ
երկու անգամ համասարապես կ'վարձատրե, բացի նո-
րութիւններ ներկայացնողներէ, նաև բարեխիղճ աշխա-
տողները բացառիկ նվերներով:

Այս տարի ալ անսպասելի կերպով արդունավետ
եղան մեծահարք գիտնական պ. Մանի պեղումներ-
ը, և վերին աստիճանի շահեկան ու հետաքրքրական
նորութիւններով լեցուցին մեր փոքրիկ թանգարանը:

Ամեն բան գրել, ամեն բան նկարագրել գրեթե ան-
հնար է, սրտանց հետաքրքրվողներու համար, անձամբ
տեսնել և իրենց սեփական աչքերով վայելելի զատ,
ուշինչ հնար չկա: Ես հազիվ կարող եմ աղոտ կերպով
նկարագրել քանի մը գլխավոր առարկաներ, որոնք ըստ
ինքյան նշանավոր գլուտեր կարող են համարվել:

Միջնաբերդի պալատի արևմտյան մուտքի դռան
առջև փորվելով, մոտ 4 մետր խորութեան վրա գտնվե-
ցավ պալատի նախկին հիմքը, որ ամենայն հավանա-
կանութեամբ Կամարականներու հիմնարկածն էր, ոչ ոք
հիմքը, որ որձաքարի հսկա կտորներով շինված է, կվե-
րաբերի մի միայն պալատի հյուսիսային բաժնին, որով
կարելի է ենթադրել թե, Կամարականներէ հետո,
Բագրատունիք ավելցուցեր են, այժմյան պասաժին հա-
րավային կողմը երեցած ընդարձակ մասը: Այստեղի
պեղման միջոցին գտնվեցավ բյուզանդական գողավոր
ոսկե դրամ մը հնագույն տիպի:

Ամբոցի հյուսիս արևմտյան դռան պեղումը վերըս-
տին շարունակվեցավ անցյալ տարվան ընդհատված
տեղեն, այստեղ ոչ միայն գտնվեցավ հին Կամարա-
կանաց ժամանակի դրամ մնացորդները, այլև անոր
ժամանակակից խոշոր որձաքարերով հյուսված ամբոցի
պարիսպի շարքը, որ երկնցած է մինչև պալատի արև-
մտյան ճակատը. որուն կցված կերկին այժմ քառա-
կուսի բուրգեր՝ բոլորովին տարբեր շինվածանյութերով
և շինվածքի կերպով, որոնք կզանազանվին մինչև այժմ
տեսնվածներին: Այս բուրգերու շինութեանց կերպը կհի-
շեցնէ Աղջկաբերդի հսկա ժայռը, Ախուրյանի կողմին
շրջապատող պարիսպները, որոնց մնացորդները դեռ
այժմ կան իբրև վկա Անիի մեջ տասնհինգ դար առաջ
գոյութիւն ունեցող քաղաքակրթութեան:

Պալատի ուղիղ հյուսիսային կողմը միջնաբերդի
լանջի միջին բարձրութեան վրա գտնվեց մի հնագույն
շիրիմ, որուն խաչի պատվանդանը շուրջանակի արձա-
նագրված է. թեև թվականը մաշված, բայց թե հիշված
անունները և թե փորագրված ոճը կցուցանեն, որ այդ
շիրիմը կանգնված է 11-րդ դարին ոչ ուշ: Շիրիմը կվե-
րաբերի Ապուղամբի որդի վաղամեռիկ Քայլի և նրա
կողակից Մենիկի: Պ. Մառ զմայլմամբ կըրվատե այս

արձանագրութեան լեզվի գեղարվեստականութիւնը:
Այս գերեզմանին կից կա մի մատուռի ավերակ ևս:

Անցյալ տարի պալատի հյուսիս արևելյան կողմը
բացվեցավ ընդարձակ սրահ մը, որուն պատերը ու ա-
ռաստաղները զարդարված էին գաճի ձուլված արարիկ
զարդարանքներով, որոնցմէ մնացած բեկորները թան-
գարանի գլխավոր զարդերն են կան եղան: Այս տարի
նույն սրահին անմիջապես կից ճակատը դեպի արևելք
իջնող սյունազարդ դահլիճի պեղման շարունակութեամբ
մեր թանգարանը օժտվեցավ ոչ միայն գերազանցորեն
գեղարվեստական իրերու ձովա բազմազանութեամբ,
այլև մեր առջև պարզվեցան նույն պալատին մեջ ապ-
րողներու արտակարգ հարստութեան, շուրջութեան և
փափկաճաշակ վայելչասիրութեան անվիճելի փաստեր:

Այստեղ միայն գաճը չէ որ դահլիճը գեղազարդող
արվեստագետին տաղանդն ու ճարտարութիւնը արտա-
ցուցնելու միջոց եղած է, այլև դրշի ու դանակի առջև
հաճախ ըմբոստանալու տրամադիր վայրի կաղնիներ ու
մայրի փայտերն ալ հնազանդվելով գեղարվեստի քմա-
հաճույքներուն, այնպիսի զգլխիչ վայելչութեամբ հազ-
վեր են, որոնց արտադրողին առջև այսօրվան մեր քա-
ղաքակրթյալ եվրոպայի արվեստագետներն ալ, հար-
գանքով խոնարհվելու կտրուկին: Մարդ կ'վարանի
պահ մը և պատրանք կկարծի յուր տեսածները, միթե
կարելի էր, որ տասը դար առաջ անընդհատ գազանա-
բարո բարբարոսներու սրածութեան և թալաններու են-
թարկված Շիրակի դժբախտ փոքրիկ ժողովուրդը, այս-
պիսի հրաշալիքներ ստեղծելու շափ զարգանալու վրա
կարենար մտածել: Բայց փաստերն անհերքելի են, կա-
տարյալ հերոս ժողովուրդի մը թողած հիշատակներուն
առջև կգտնվինք: Ժողովուրդ մը, որ ոչ միայն արշան
գնով արտաքին բազմատեսակ թշնամիներու դեմ իր
գոյութիւնը պահպանելու ջանայն զատ, ներքին խա-
վարի և տգիտութեան դեմ ալ դուրսադնաբար կռվել, և
դուրսադնաբար ալ մեռեր է իր ուժերն դեբիլիտեմ ան-
հավասար կռիւ մեջ: Այս տխուր իրողութեանց առջև,
անկարելի է ակամա շմտածել, թե արդոյք մենք այս
անդուգական ժողովուրդի հարազատ սերունդներն ենք,
և միթե մենք անոնց գործերով պարծենալու իրավունք
ունինք առանց մերն ալ անոնց քով դնելու:

Խոսքերը բավական չեն այդ բարոյապես հսկա
ժողովուրդի արտադրութիւնները ներբողելու համար:
Մտնենք պահ մը թանգարան և մանրազնին աչքով
դիտենք այն առարկաները, որոնք դուրս եկած են մի-
միայն սյունազարդ դահլիճի վրաստակներուն տակն,
այլապէս, փտած, ժանդատած և բոլորովին փշանալու մո-
տեցած վիճակի մը մեջ:

Այսպէս դարաններուն մեկուն մեջ, խնամքով դա-
սավորված են այն բազմաթիւ ծեփի կտորները, որոնց
վրա վառ գույներով նկարված են ծառեր, ծաղիկներ,
թռչուններ և ճարտար գծերով մարդկանց պատկերներ:
Թռչուններ և ճարտար գծերով մարդու մը դեմք,
Անոնց մեջ կա 5—6 սմ. մեծութեամբ մարդու մը դեմք,
թեև հազիվ գծերն են մնացած, բայց այնպիսի արտա-
հայտիչ, որուն տիրական գոտի նայվածքի առջև մարդ
աչքերը ակամա կխոնարհեցնէ: Ուրիշ կտորի մը վրա
կտեսնվի մարդու մը բազուկը, որուն վրա կա իշխանա-
կան բաղկակապ, ուստի կարելի է հետևել, թե այդ

պատերու վրա նկարված դեմքերը կպատկանեն թագա-
վորներուն և իշխանազուներուն:

Պատերեն վեր առաստաղները, ճակատները և սյու-
ները կապող փայտյա կամարները զարդարված են ե-
ղեր քաղմապիսի նյութերով: Գաճե ձուլված զարդա-
քանդակներն իրենց կարևոր տեղն ունեցեր են այս
դահլիճի մեջ ալ. քաղմաթիվ մեծ ու փոքր վարդաձևներ,
ոմանք ուռուցիկ և ոմանք գոգավոր թերթերով, դասա-
վորված են եղեր երկրաշափական մանվածոններն զոչա-
ցած դանազան ձևի մեծ ու փոքր խորշերու մեջ և
փայտյա հատակի վրա երկաթի գամով գամված:

Բացի հինգեն մինչև ութ տերևանի վարդաձևերն
կան բավական թվով քանդակազարդ կիսագունդեր, ո-
րոնք ուռուցիկ կերպով կկախվին առաստաղի մակե-
րույթեն վար, և ինչ որ ուշագրավ է, ասոնց մեծ մա-
սը, թերևս ամենն ալ մաքուր ոսկով պատված են եղել:
Հակառակ երկար դարեր խոնավ հողին տակ մնալուն,
դեռ շատ մը կտորներու վրա կփալվի թանձր ոսկե-
զօծման զորեղ հետքերը: Որպեսզի պատկերը կատա-
րյալ ըլլա, երեսակալիցեք, ասոնց հետ խառնված
նույնպես ձուլված տերևազարդ մանվածոններ, անաս-
նոց, վայրի գազաններու և թռչուններու պատկերներ,
այն ատեն կարելի է ըմբռնել, թե ի՞նչ արտակարգ շքե-
ղութուն կտիրեր այս դահլիճին մեջ:

Մտենանք պահ մը ուրիշ ապակե դարանի մեջ
դրված ամխացած անկերպարան դանդաղ մը, որուն
վրա տեղ տեղ անաղարտ մնացած զարդաքանդակներու
վեհութունն ու շքեղութունը պարզապես կապշեցնեն.
սա ոչ քար է և ոչ ալ գաճ. հասարակ կաղնի փայտի
կտոր, որ սահմանված էր դահլիճի քարն սյունները
միացնելու: Որչափ որ ամխացած են կամարի կիսաքո-
լորակ զանազան գծերը, սակայն յուրաքանչյուր կա-
մարամեջի հռանկյունի մասերուն մեջ մեղ ծանոթ
13-րդ դարու ոճով փորագրված ուտերու շնորհալի ո-
լորումներուն խառնված թռչուններու և կենդանիներու
հետքերը դեռ պարզ կճրկան: Այսօր մենք բարեբախ-
տութուն ունինք այդ կամարամեջերուն գոնե մեկ հա-
տը մասամբ անաղարտ տեսնել այնպիսի ճարտարու-
թյամբ և նրբությամբ փորագրված, որպիսին դեռ ոչ մի
տեղ չենք տեսած: Ուտերին հրապուրիչ ձևումները,
տերևներուն ու ծաղիկներուն արտաքո կարգի փափկու-
թյունը, տեսնողները միանգամայն կզաղարկն հիանալի
հին Հռոմին ու Բյուզանդիանին, Արաբիային ու Սպա-
նիային վրա: Մի ուրիշ գերան, որուն երկարութունը
հինգ մետրն ավելի է, ամբողջ նկարագրված է երկ-
րաշափական զարդերով ու տեղ տեղ ոսկեզօծված գծե-
րով, անշուշտ այս ալ մեկ մասը կկազմեր շքեղ առաս-
տաղին: Գահլիճին վրա ծածկված է եղեր հաստ գե-
րաններով, որոնց մնացորդներն մեկուն տրամագիծը
55 սմ. կհասնի:

Բազմաթիվ են այս դահլիճին մեջ գտնված գունա-
գեղ նկարներով ոսկեզօծ գծերով ճոխ ամաններու
կտորներ, և ուրիշ զանազան մետաղյա առարկաներ,
որոնք հետզհետե կփոխադրվին թանգարան, կզասավոր-
վին և կցուցակադրվին պ. Մառի օգնական աշխատա-
կիցներու կողմանե: Ես կնկարագրեմ մի սուր, որ
հարգելի գիտնական պ. Մառի կարծիքով այս կողմերու
ամենահին օրինակ է: Մուրին երկարութունը 95 սմ. է.

լայնությունը՝ 6 սմ., վերին ի վայր ուղիղ մեկ լայնու-
թյան վրա հազիվ վարի ծայրը քիչ մը նեղցած, պա-
տյանը փտած և խառնվելով սուրի երկաթի ժանգին
հետ կպած է բոլորովին այնպես, որ անհնար է դուրս
քաշել առանց մեկին կամ մյուսին վնասելու: Բնակա-
նարար հայտնի չէ, թե սուրը քանդակազարդված էր թե
ոչ, բայց հայտնի հետքեր կան, որ պատյանը բավա-
կան ճոխ զարդարանք ունեցեր է վրան. նկատելի են
մետաղյա ծաղավեններու թողած ակոսներ, որ փաթթե-
ված է եղել պատյանին շուրջը տեղ տեղ ուղիղ հորի-
զոնական և տեղ տեղ ալ շեղակի ոլորումներով, երա-
խակալը գրեթե շունի սոսկորաբար ընդունված խաշա-
ձեր, իսկ վերի ծայրը վերջացած է շափավոր գունդով
մը, վարի ծայրը ագուցված է եղեր մետաղյա կարճ
պատյան մը, որուն անկյունները հազիվ նշմարելի կեր-
պով կլորացած են:

Այժմ անցնինք քիչ մ' ալ ուրիշ տեղերու տված
արդյունքներու, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են քան
սյունազուրդ դահլիճը:

Բլուրի հյուսիսային լանջի վրա մի սենյակի պատի
մեջ որպես խաթիլ հյուսված գտնվեցան երկու հատ
6 մետր երկարությամբ փայտեր, որոնց յուրաքանչյու-
րին մեկ ծայրը փորագրված է տարբեր տեսակի քան-
դակներով, այս փայտերը, որոնք կարող են մրցել ար-
վեստի տեսակետով սյունազարդ սրահի փորագրության
հետ, անպայման կվերաբերեն 10—11-րդ դարու ար-
վեստագիտության, երկուքն ալ փորագրված են երկրա-
շափական զարդաքանդակներով խիստ խոր և մաքուր,
միայն մեկուն մեջ խառնված են քաց տերևներ համա-
շափոթին դասավորված երկրաշափական ձևերու հետ
խառն: Մյուսը գրեթե բոլորովին նման է մայր եկեղե-
ցիի արևմտյան ճակատի հարավակողման պատուհանի
շրջանակին և կամ արևելյան կողմի խորշի կամարին
քանդակներուն: Գեղարվեստի վերջին վերածնության
շրջանի մարդիկ անպետք համարելով այդ հնացած օրի-
նակները, հյուսեր են նույնիսկ պալատի կից սենյակ-
ներու պատերուն մեջ և տեղը նոր ոճով և նոր արվես-
տով քանդակեր են:

Անցյալ տարի գտնված հունարեն արձանագրու-
թյան մասերն այս տարի ալ գտնվեցան կտորներ, ո-
րոնց մեկուն վրա էր 1058 թվականը, բայց դեռ չէ ամ-
բողջացած, փնտրվելու վրա է մյուս մասերը: Պատի
մը տակե գտնվեցավ մի տեղի վրա լեցված 500-ե ավե-
լի զանազան տեսակի երկաթյա նետեր, որ անշուշտ
տանտերը իբրև պաշար պահած էր սենյակին մեջ:
Գտնվեցավ շատ հետաքրքրական ձևով թանաքաման
մը, սև թանաքը մեջը շորացած և տակավին փայլուն:

Ընդհատելով առաջիկա պալատի պեղումներու մասը
անցնինք քիչ մ' ալ ուրիշ տեղերու վրա եղած մասնա-
վոր պեղումներու և խուզարկութուններու արդյունքնե-
րուն:

Միջնաբերդի պեղումներու հետ միաժամանակ
սկսվեցավ քաղաքին հյուսիսային կողմը, քաղկեդոնա-
կան եկեղեցիներն քիչ զեպի հարավ, շատ հետաքրքրա-
կան մնացորդի մը պեղումներ, որ դեռ նախորդ տարին
նշմարված էր. այս շինությունը խիստ հետաքրքրական
է նախ, եթե ոչ նախաքաղաքատունի, գոնե Բագրատու-
նյաց սկզբնական շրջանի պատկանելուն, երկրորդ, շի-

նութեան ոճն այնքան տարօրինակ է, որ մինչև այժմ անոր ինչ նպատակի համար շինված ըլլալուն մասին ոչ մի գաղափար չկազմվեցաւ: Իրարմէ համաշափ հետափորութեան վրա, շորս հաստահեղույս պատվանդաններ կանգնված են ամենահին օրինակի պատկերով շրջապատված վերի կողմէն, հետքեր կան որ այս պատվանդաններուն վրա կանգնված են եղեր սլոններ: Հետագա ժամանակի մեջ, հավանաբար նույնպէս Բագրատունիներու օրով, օգտվելով այս վիթխարի պատվանդաններու ներկայութենէն, անոնց շորս կողմերէն ավելցնելով կիսաբոլորակ պատեր, կազմել են մի խաչաձև փոքրիկ մատուռ: Մեջէն գտնվեցան գեղաքանդակ խաչքարեր առհասարակ 11—12-րդ դարերու ճաշակով: Հարավային դռան առջև կային գերեզմաններ, արևելային կողմը սենյակի մը մեջ գտնվեցան հինգ զանազան մեծութեամբ գիւղի խոշոր կարասներ, որոնց մեկուն մեջ կար գիւղի փոքրիկ փարշ մը բոլորովին անվաս: այս կարասներէն երկուքը միայն անվաս հանվելով փոխադրվեցան թանգարան: Բացի զանազան մեծ ու փոքր առարկաներէն այստեղ գտնվեցաւ մի պղնձ շափափոր մեծութեամբ աման, որուն ներքև ամրացած են երեք պղնձ ռոտքեր, արտաքին շուրթերը եզերված են փոքրիկ կիսաբոլորակ ատամներով, որոնց յորաքանջութիւն վրա փորագրված են զանազան տեսակի վարդիկներ, մեջտեղը կա մի կենդանիի նկար, որուն ինչ ըլլալը ճշտիվ որոշել զժամար եղաւ ժանգոտութիւնէ մասամբ մաշված ըլլալուն պատճառով:

Արևմտահայ բժ. Պալաքյան գանգերու ուսումնասիրութեան համար, պրոֆ. Մատի արտոնութեամբ, Հոնկոնց Տիգրանի քարափոր դամբարանի մեջ փորեց մի գերեզման, ուրկեց դուրս եկաւ 4—5 տարեկան փոքրիկ աղջկան մը գագաղը: Աղջկան մարմինը բոլորովին փտած էր, սակայն, բարեբախտաբար, գրեթէ անփուտ մնացած էր զգեստը. մարմնույն վրա հագած էր խիստ նուրբ թույլ շապիկ, որուն հազիվ հետքերը մնացեր են, իսկ վրային հագած շապիկը, որուն երկարութիւնը, ինչպէս կերևի, ծոնկերէն ավելի վար իջած է, բոլորովին անփուտ մնացած է: Գուլնը սպիտակ, կերպար մարտր մետաքս, թեյն բերանը և ուրիշ զանազան եզերքներ ասեղնագործված են այտուցիկ ատամնաշար ձևերով. թևերին եզերքները ասեղնագործված է նաև ոսկեթել ծաղկանկարներով. բազուկներուն վրա կարված են երկու մատ լայնութեամբ իշխանական տոհմի հատուկ բազկակապեր ամբողջովին մետաքսով և ոսկեթելով ասեղնագործված, Անիի մեջ հաճախ քարերու վրա քանդակված մանվածոններու ձևերով: Մարմնույն վրային մեջքին շնորհալի հանգույցով մը կապված էր մետաքսյա բարակ շվան մը:

Գագաղը հանվելէն մեկ օր հետո, Գարեգին վարդապետ Հովսեփեան, որ այստեղ կգտնվեր վերջին տարիներու պեղման արդունքը ուսումնասիրելու համար, կամոնէ գագաղը հանված քարայրը և կգտնէ մի շորի կտոր, որ անուշադրութեամբ նետված էր մեկ կողմ գագաղը հանելու ժամանակ. լվացվելէն հետո երևաց, որ ցանցակերպ հյուսված ասեղնագործ ծածկոց և կամ մի ուրիշ բան էր, որուն վրա խիտ ասեղնագործված էին երկու վագրեր կանգնած դեմ դիմաց, մեկը մեծ և մյուսը՝ փոքր. մեծին գլուխը փոքրին կոնակին քիչ

բարձր, իսկ փոքրին գլուխը՝ մեծին կուրծքին վրա. դա՞ղբներու մարմնույն վրայի խտուտով գծերն ու բիծերը երկու գույնի մետաքսով և ոսկեթելերով բանված են: Գալով նկարին գեղեցկութեան և բնականութեան, նկարագրութենէն ավելի բանաստեղծական ներբողներու արժանի է անոր հեղինակը. այդ փոքրիկ պատկերին վրա ոչ մի կետ մոռացված չէ անոնց շրջերէն, հորվածներն և քելոր կազմական հատվածներն: Ամեն ինչ բնական, ամեն ինչ նուրբ ու ճարտար նկարչական ճաշակով, բոլորովին անկախ մեզ ծանոթ ոճերէ, հետո բոլորովին պարական, բյուզանդական շարունակներէ, զուտ տեղական ճաշակի արտադրութիւն կներկայացնէ. ահա փաստ մը ևս փշրելու համար այն ընդհանուր կարծիքը, թէ հին հայերը, ըստ ամենայնի, ենթարկված են եղել բյուզանդական ազդեցութեան կամ անոնց ընդօրինակողները եղած են և կամ ուղղակի անոնց արվեստագործութեան արդունքով պնասադարեր են ինքնզինքնին, բնակարանները և այլ ամեն ինչ:

Մտտ երեք շաբաթ է, կփորվի մզկիթի (այժմյան թանգարան) առջեւն դեպի Միջնաբերդ տանող ճանապարհը, որուն ծայրը կակալի ավազ դոնէն. այնտեղէն շարունակվելով կուգա կհասնի մինչև կործանած աշտարակին տակը և անկեց ալ շեղվելով կհասնի մզկիթ ու հետո մինչև Միջնաբերդ, այս գծին վրա կգտնվի այժմս պեղվող այն մեծ ապարանքները, որոնց դռան առջեւն գտնվեցաւ Զաքարե սպասարարի սիմպոլ մարդապատկեր սփիւնը: Մզկիթի առջև ճանապարհը բավական լայն է, երկու կողմին վրա կբացվին հետզհետէ տներու դռներ: Աշտարակի պարիսպին այստեղի եղած դռան հետքը գետին կողմէն միայն հայտնի է, դիմացի կողմը անհետացած էր:

Մզկիթի արտաքին դուռն ալ գրեթէ բոլորովին քանդված է, հազիվ կան բարավորները բնորոշող հետքեր. սակայն մինարեին կից արևելյան կողմէն գտնվեցաւ մի դուռ, որուն քանդակագործ շքեղ բարավորներն ու շրջակաները ոչինչով պակաս չեն մնար Առաքելոց եկեղեցիի գավթին քանդակագործ ճակատին, նույնքան գեղեցիկ և նույնքան ճոխ: Այստեղէն ոչ միայն հանվեցան բոլորովին անաղարտ, մեզ ծանոթ էպոսատայիտ Պեհադուր խանի արձանագրութիւնը, այլ և ուրիշ արարերն արձանագրութեանց կտորներ. գտնվեցաւ կտոր մը հայերէն արձանագրութիւն, որուն վրա մնացեր է միայն ի թագաւորութեանն Գագ- (կայ) բառերը:

Նախընթաց շաբաթ օր սկսվեցաւ Զաքարե սպասարարի հատուկ կարծված ապարանքի պեղումը. հյուսիսային կողմի գահիճը այժմ բաց է կիսով չափ. հայտնվեցան բոլոր շքեղ որմասյունները և անոնց մեջ տեղերը գտնված անհավասար շափերով փոքր ու մեծ սենյակներ, որոնք 1817 թվին անգլիացի ճանապարհորդ Քեր-Բորթը կանգուն տեսած է և նկարագրած է մասամբ: Ինչպէս կերևի, մոտ ժամանակներս կանգուն մնացած ըլլալուն պատճառով, միշտ թալանված է, հազիվ թէ պատահի տնական և այլ տնտեսական պետքերու հատուկ առարկաներ, սակայն անթիվ ու անհամար են ճարտարապետական շքեղ քանդակագործ գոնիքի, առաստաղներու, զմբեթներու մնացորդներ, որոնց նկարագրութիւնը կուտամ հաջորդ անգամին:

«Ախուրյան», 1908 թ., № 49, 51, 53.

Հուլիսի 9-ին

Շտապում եմ հաղորդել այն նորագույն արդյունքները՝ որ հայտնվեցան այս տարվա պեղումներից: Միջնաբերդի հյուսիսային լանջը բարձրից մինչև ստորոտ բացվեց. և մի հնագույն գերեզման գտնվեց արձանագրությամբ: Պալատի արևմտյան դռան առաջից գտնվեց գոգավոր մի հին բյուզանդական ոսկի դրամ: Նույն պալատի բաղնիքի սրահի տակից գուրս եկան բազմատեսակ գաճե ձուլված զարդարանքներ և գեղարվեստով փորագրված փայտի քանդակներ: Գտնվեց մի սուր 95 սանտիմետր երկար. և 6 սմ. լայն, երախակալի ծայրը վերջանում է մի զնդով, պատյանը և երկաթը փտած են: Գտնվեցան նաև բազմաթիվ որմանկարներ, որոնց ծեփի վրա կան ճարտարորեն գծված մարդոց գլուխներ, թռչուններ և ծաղիկներ: Գարձյալ նույն տեղից մի կրտավի քսակ՝ 55 հատ պղնձյա դրամներով, մի թանաքաման՝ թանաքը մեջը շորացած: Տիգրան Հոնենցի քարափոր դամբարանում գտնվեց 5—6 տարեկան մի աղջկա փտած դիակը, բայց հագուստը գրեթե անփուտ մնացած. հագած է մի սպիտակ մետաքսե շապիկ, մե-

տաքսե թուղով մեջքեն կապված, թևերին կարված են ոսկեթել բանված իշխանական առճմի բազկափայեր: Այդ դագաղի մոտից գտնվեց ցանցակերպ ասեղնագործված մի կտոր, որի վրա ոսկի թելերով և մետաքսով բանված է ամենագեղեցիկ և խիստ բնական գծերով մի զույգ վագր: մեկը մեծ և մյուսը փոքր: Զարթե սպասարի պալատի պեղումները դեռ չեն սկսված:

Գարձյալ պալատից գտնվեց երկու կտոր փայտ՝ 6 մետր երկարությամբ և 20 սմ. լայնությամբ, ամբողջապես շքեղ կերպով քանդակված:

Ճանապարհը մզկիթի մոտ հարթելու համար վերջվեց գետնից Աբուաայիդ Բեհատուր խանի հրովարտակարձանագրությունը, որ փորագրված էր արևմտյան պատի վրա և կործանված էր 1897 թ.: Նրա մոտից գտնվեցին ուրիշ մի քանի շքեղ արաբական քաղաղներ և արձանագրություն, մեկն էլ հայերեն արձանագրության կտոր, որից մնում են «ի թագաւորութեան Գագկայ» — բառերը:

Օրերումս կձեռնարկվի նոր ընդարձակ թանգարանի շինություն:

«Հուշարար», 1908 թ., № 6—7.

Ի

ՄԱՄՈՆՏԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԻ ԳՅՈՒՏԵՐ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄՈՏ

ա. ՀՍԽՀ ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Մամոնտի ժանիքի մասին Ձեր հարցին շտապում եմ պատասխանել: Ներկա տարվա սեպտեմբերի 5-ին, հնագիտական ճանապարհորդության ժամանակ, երբ հասա Լենինական, դիմեցի Գավգործկոմ պաշտոնական հանձնարարական խնդրելու, շրջանում կատարելիք ճանապարհորդության ժամանակ տեղական իշխանություններից գյուրություն և աջակցություն գտնելու համար: Սիրով և շտապով կատարվեց խնդիրս. միևնույն ժամանակ ցույց տվին ինձ մի բրածոյի կտոր, որուն ինչ լինելուն մասին անորոշ կարծիք ունեին իրենք: Ես ճանաչեցի և հայտնեցի, որ նույն բրածոն մի մամոնտի ժանիքի կտորն էր և երբորդ օրինակն էր այս վերջինը Լենինականի շրջանում գտնվածների. (նախորդ երկու օրինակները գտել էր հանգուցյալ Հակոբ Կարենյանցը, որոնց մասերը գտնվում են այժմ Պետական թանգարանում): Իհարկե ինքս խիստ հետաքրքրված հարցրի թե ո՞ր գյուղում և ո՞ր կետում գտնվել էր այս կտորը և ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնված են սույն հետաքրքրական առարկայի պահպանության համար: Ինձ պատասխանեցին, որ բրածոյի բեկորը բերողն իրենց հայտնի է, սակայն տեղն իրենք էլ չգիտեն, որովհետև բերողը չէ ուզեցել հայտնել, միայն նյութական աջակցություն է խնդրել, ամբողջ բրածոն անվնաս հանելու և փոխադրելու համար: Այժմ ինձ մնում էր դիտողություն անել, որ խոհեմություն չի լինիր անփորձ մարդոց ձեռքով բրածոներ հանելու փափուկ և խիստ զգուշություն պահանջող գործը, ուստի խորհուրդ տվի, որ անպայման նախապես իմանան իսկական տեղը և հսկողու-

թյան ներքև առնեն, իսկ եթե բեկորը բերողը չուզենա հայտնել, պետք է դիմել օրինական միջոցների և պարտավորեցնել ցույց տալ տեղը: Իսկ բրածո հանելու համար պետք է հայտնել պատշաճավոր հիմնարկության:

Էջմիածին
28 դեկտեմբերի, 1924 թ.

Բ. ՊՀՊ ԿՈՄԻՏԵԻ ԿԱՐԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՄԱՄՈՆՏԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՓՈԹԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԳՈՐԾՈՒՂՄԱՆՍ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ներկա 1927 թվի հոկտեմբերի 28-ին մեկնեցի Լենինական, անակնկալ կերպով, Լենինականի ավագահանքի մեջ գտնված մամոնտի ոսկորները հավաքելով Երևան տեղափոխելու և ոսկորները գտնված տեղերը հետազոտելու համար:

Լենինականի շրջանում ավագահանքի շատ կան, սակայն մամոնտի քարացած ոսկորները գտնված են քաղաքի հարավային կողմը 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կազաչի պոստ անվանված նախկին զորանոցի գտնված բարձունքի շուրջը փորված ավազահանքի մեջ՝ շորս զանազան կետերու վրա, որոնք միմյանցից հեռու են 50-ից մինչև 150 մետր: Ոսկորները գտնված են բարձունքի այն կետի շուրջը, ուր կանգնված է մի էլեկտրական տրանսֆորմատոր և մի փոքր հուշարձան: Ուստի տեղեկագրիս մեջ առայժմ քանի որ քարտեզ չունինք տեղերը բնորոշելու. ես նշանակում եմ ցուցակիս մեջ 1, 2, 3, ... ավազնոց անունով:

Ավազնոցները փորվում են առհասարակ փոքր տարածության վրա ընդարձակ և հեռու միմյանցից: Գարեվանդի ստորին մասից փորումն սկսելով հետզհետե ա-

ուաշանում են միշտ ետևի մասը ուղղահայաց կերպով, կտրելով, այս ձևով փորվելով հետզհետե կրկան են գալիս բուրբուխի պարզ կերպով հողի և ավազի մի քանի շերտեր միմյանց հաջորդող և բնդհանրապես հորիզոնական ձևով, միայն թե տեղ-տեղ շերտերը հաստանում և բարականում են:

Մամոնտի ոսկորները գուրս եկած ավազնոցների շերտերը հետևյալ կերպով դասավորված են (վերևից հաշված).

- 1-ին շերտ՝ սևագույն հող, ավելի քան 1,20 մ. հաստությամբ:
- 2-րդ շերտ՝ խճախառն գորշ ավազ, ավելի քան 1,0 մ. հաստությամբ:
- 3-րդ շերտ՝ կավային կարծրացած հող մետրից քիչ պակաս հաստությամբ:
- 4-րդ շերտ՝ շիկագույն բարակ ավազ, սույն շերտին մեջ կա տեղ-տեղ մուրի նման սև ավազի մի կամ երկու սմ. բարակ շերտ:
- 5-րդ շերտ՝ կավային շերտ անհավասար բարձրությամբ:

6-րդ շերտ՝ շիկագույն նուրբ ավազ մոտ 1,5 մ. թանձրությամբ:

Բուրբուխի ներքևի, 6-րդ շերտի մեջ կգտնվեն մամոնտի ոսկորները, այս խորությունից մինչև վերևի հողի շերտին երեսը գրեթե 7 մետր է բարձրությունը:

Բացի իմ հավաքած ոսկորները, բանվորների պատմելով, փորողները գտել են ուրիշ շատ ոսկորներ, սակայն անգիտակցաբար փշրել և խառնել են հողի և ավազի հետ: Առաջին ավազնոցի մեջ կրկացել է մի երկար ոսկր (ըստ բանվորների նկարագրության՝ ողնաշար), որը թեև բնդհատ բնդհատ, սակայն մեկ գծի վրա էին կտրոնները, ինչ ցույց տված տեղի երկայնությունը չափեցի՝ ավելի քան վեց մետր է:

Տեղական իշխանության միջոցով ևս արգելք է դրված ոսկորներ գտնված ավազահանքերի մեջ աշխատություն, մինչև որ հնարավոր կլինի Կոմիտեի ուսումնասիրության համար մասնագետներ ուղարկել:

Էջմիածին.
11 նոյեմբերի 1927 թ.

4

ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔՈՒՄ

ա. ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ
(Զվարթնոցի մոտ բացված հետազոտողների մասին)

Զվարթնոցի սահմաններեն մի քիչ տարակա, Չոբան Քյարայի ճանապարհի մոտ, մի արտի մեջ գտնվել են հին շենքերի մնացորդներ: Արտը գտնվում է ավելի մոտ Գայանեի վանքին, Չոբան Քյարայի ճանապարհի կողքին և հազիվ կես կիլոմետր հեռու Զվարթնոցի համար որոշված սահմանից:

Գտնվածը մի հնձան է քառակուսի, մեկ մետր 80 սմ. կողմերով, նախապես արդեն կիսավեր, այժմ էլ փորվելով բուրբուխի քայքայվել է, բայց բարեբախտաբար քիչ մասն են փորել: Մնացած մասերը փորելն արգելեցի, թեև մեծ բան չեմ հուսար գտնել քացի հրեճանի մանրամասնություններեն, արդեն երևում է, որ նախապես այդ ավերակը մի փոքր բլրակի տակ էր ամփոփված, սակայն տեղը և շրջակա ուրիշ մնացորդներ ցույց են տալիս, որ մի ժամանակ այդ տեղերը ներկայից տարբեր մի ետուն կյանք է եղել և թերևս նոր ապացույց հին վաղարշապատի շատ մոտ լինելուն:

Սույն հնձանից դեպի արևելք (դեպի Զվարթնոց) նկատեցի մի արհեստական բլուր, հարցրի ընկերիս նրա մասին, ուղղվելով դեպի բլուրը, պատմեց հետևյալը: Մի օր արտի պարարտացման համար հող փորելիս կը գտնե մի պատ, ինք չի համարձակվիր ձեռք տալ, տեղեկություն կուտա վանքի աջն ժամանակվան դիպլոմավոր վարդապետներից մեկին (երթվանի օրով է պատահած):* Իմանալով իրողությունը վարդապետներ և վարժապետներ, ճեմարանական աշակերտները հավաք-

* Հեղինակն անհարկում է Մետրոպոլիտանի Երևանի Եպիսկոպոսի, որն այնտեղ սպեղել է 1893 թվին:

Կազմող

վելով և բահ ու բրնձով պինվելով կղնան կակսն անկարգ կերպով բլուրի գլխից քանդել: Բանից դուրս կուգա, որ եղել է բլուրի տակ մի շենք արևելյան կողմից մի դռնով, վրան կամարակապ, հաստատուն գաճ ու կիր շաղախով շինված. դեռ այն ժամանակ անշնորհ պեղիչներ վրայի կամարը ծակել էին: Այժմ կամարը ամբողջովին փլած է: Պատերը որոշ չափով մնում են, շենքը քառակուսի է. մոտավորապես 6 մետր կողմերով, կամարակապ դուրսը 90 սանտիմետր լայնություն ունի, բարձրությունը թաղված է հողի ներքև. պատերից և կամարից քանդված քարերը տարված են և տարվում են հետզհետե, ինչպես նաև բլուրի հողը կրում են արտերը պարարտացնելու համար: Թե ինչ շենք է այս, թերևս սլավոն պեղումները, համենայն դեպս կապ ունի տասը քաջ հեռու գտնվող մի աղյուս թրծելու փոսի հետ: Չափազանց հետաքրքրական և հատուկ մասնագիտական քննության արժանի գտա այս աղյուսի փոսի մնացորդը: 5 մետր տրամագծով բուրբուխի շինված շենք է, բայց մինչ հողին հավասար քանդված. կենտրոնին վրա մեկ մետր խորանարդի շափ կանոնավորապես դարձված աղյուսների կույտը մնում է գրեթե անաղարտ: Աղյուսները քառակուսի են 17-ն մինչև 20 սմ. լայնությամբ և 5 սմ. հաստությամբ. ինչ ժամանակ են դարձվել այդ աղյուսները փոսին մեջ, ինչպես մնացել են մինչև այսօր, այդ այնքան դարձանալի չէ, որովհետև ինչպես մոտի շենքը, նույնպես և այս փոսը մնացել են հողի տակ, վանական-ճեմարանականների խումբն է որ միաժամանակ բացել են նաև այս բլուրը: Բայց բացվել են ի վեր մինչև այսօր ինչպե՞ս շենք տարել այդ աղյուսները, ահա այդ է դարձանալին: Փորձեցեք վերցնել մեկ հատ այդ կույտի վրայից, դուք ապշած կմնաք տեսնելով, որ այդ մոտա-

վորապես մեկ խորանարդ մետրի շափ կանոնավոր շարքերով միմյանց վրա զանազան ձևերով դարաված կույտը դարձել է ապառաժ քարից ավելի կարծր, մի դանգված:

Այս կողմերու համար ինչքան ինձ հայտնի է, դարերով անձանոթ է եփած աղյուսի գործածությունը: Ռուլոր հին հիշատակարանները շինված են քարով: Արդյոք հավանական չէ՞ կարծել, որ Զվարթնոց եկեղեցվո մեջ գործածված աղյուսներն ու կղմինդրները եփված լինին նույնիսկ այս փուտին մեջ:

Էջմիածին
16 հունիս 1924 թ.

բ. ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ

Այսօր ժամը 12-ին ինձ լուր հասցրին, որ Զվարթնոցի սահմանում Զանգուի առուի նորոգության համար սկսել են հող փորել, որի ժամանակ բանվորները գտել

Նկ. 256. Զվարթնոցի շրջանում բացված կավե դագաղ

են մի կավե դագաղ: Բանվորներից մեկը, ծերունի Մանուկ Ավետիսյանը, աշխատում է փորելը դադարեցնել, որպեսզի դա ինձ իմացնի, սակայն մինչև գալ ինձ ի-

մացնելը և իմ հասնելը նրանք շարունակել են փորել, և անզգուշությամբ թե դագաղին խուսին ևն փշրել և թե մեկ պտուկը կտորել են:

Դագաղի ձևը մոտավորապես այստեղ գծածիս նրման է. 1,85 մետր երկարություն ունի, զլխի կողմը 45 սմ., իսկ ստների կողմը 15 սմ.: Տարօրինակ կերպով դագաղը ուղղված է արևելքից արևմուտք, սակայն անսովոր կերպով գլուխն արևելյան կողմն է: Կավի հաստությունը հազիվ հասնի 2 սմ., իսկ խորությունն՝ առավելն 20 սմ.: Կավյա խուսիը ծածկել են նաև սալաքարերով: Այս դագաղը հազիվ հեռու է քառասուն քայլ հունարեն արձանագրության գտնված տեղից: Ինչպես երևում է, այս դագաղը մեծակ չէ, կան թերևս ուրիշներ ևս:

Նա արգելեցի աշխատանքը, կտորված խուսի կտորները դագաղին մեջ լեցնել տվի, սալաքարերով կրկին ծածկելով, ժամանակավորապես հողով ծածկել տվի:

Երևույթը ըստ ինքյան շատ հետաքրքրական է, ես պիտի սպասեմ շուտափույթ Կոմիտեի և որ ավելին է, նախագահի կարգադրության, այդ վիճակին մեջ նրկար թողել կարելի չէ, թեև դագաղը տեղից շարժված չէ:

Զմոռանամ ասելու, որ դագաղի մեջ մնացած է միայն մի գանգ, հողի մեջն գտա երեք հատ ատամներ:

Էջմիածին,
9 հունիսի, 1926 թ.

գ. ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ

Դեպի Այդր լիճ տարվող էլեկտրական թելերու համար մի սահմանում փորում էին խոր հորեր՝ սյուններ տնկելու համար: Այդ հորերից մեկում, որուն լայնությունն ու երկայնությունն է (չորաբանչյուր կողմը) 2,30 մ., խորությունն է 1,76: Հորի բացվածքը հշտիվ համապատասխան է երկրի շրջա կողմերուն, հյուսիսային կողմին վրա հանկարծ, 85 սմ. խորության վրա երևացեր է մի կարաս: Անմիջապես ինձ լուր հասցրին մերիները, որոնք հսկում էին այդ գործերուն վրա: Կսելուս պես զնացի, բայց այստեղ էլ մինչև հասա բանվորներ արդեն կարասը հողից հաներ էին: Մեջը լիքն է եղեր հողով մինչև բերանը, բայց հողի հետ խառն գտել են մի քանի մարդկային ատամներ:

Կարասի բարձրությունն է 58 սմ., բերանի տրամագիծը 23 սմ., փորի տրամագիծը՝ 49—50 սմ., ներքևի մասը՝ 15 սմ., ունի երկու ունկ, երկու կողմի վրա և մի երիզ բոլորված կեսից վերև: Ներքև ամբողջովին ծակ է: Կարասը ուրիշ կտորվածք չունի. ինչպես երևում է ներկված էլ է եղել: Տարա և պահեցի Զվարթնոցում: Սակայն ինչ որ հետաքրքրական է, այն է, որ այս քառակուսի հորին հարավ արևելյան անկյունում 1,42 սմ. խորության վրա երևում են մեծ քարերու ծայրեր, որոնք ինձ ենթադրել են տալիս մի փլատակ շենքի քարեր: Ընդամենը կողմին վրա կա մի բլուր, ամենայն հավանականությամբ այդ բլուրի տակ թաղված կա շենքի փլատակ, որուն քարերն պիտի լինին այդ երևացածները:

Էջմիածին
9 հունիսի 1926 թ.

դ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՅԳԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
 ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՅՐԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ
 ՓՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն օր գիտում եմ փորումները: Մինչև օրս հազիվ 70—80 սմ. խորության փորված է, և ուշադրության արժանի մի բան դուրս եկած չէ բացի երկու կտոր սալաքարերից, որոնք գրեթե նման են կավե դազաղի վրա ծածկված սալաքարերին:

Փորվածքի արևելյան կողմը, ուղիղ ճանապարհի և

Նկ. 255. Հռիփսիմեի մաս դամբարանների պեղումներ 1930 թվին:

Տիմնվելիք շինքի միջև, բացվել են տարօրինակ ձևով երկու գերեզմանների ծայրերը, ինչպես կերևին (պատկ. 256) A և B կետերի ներքևները:

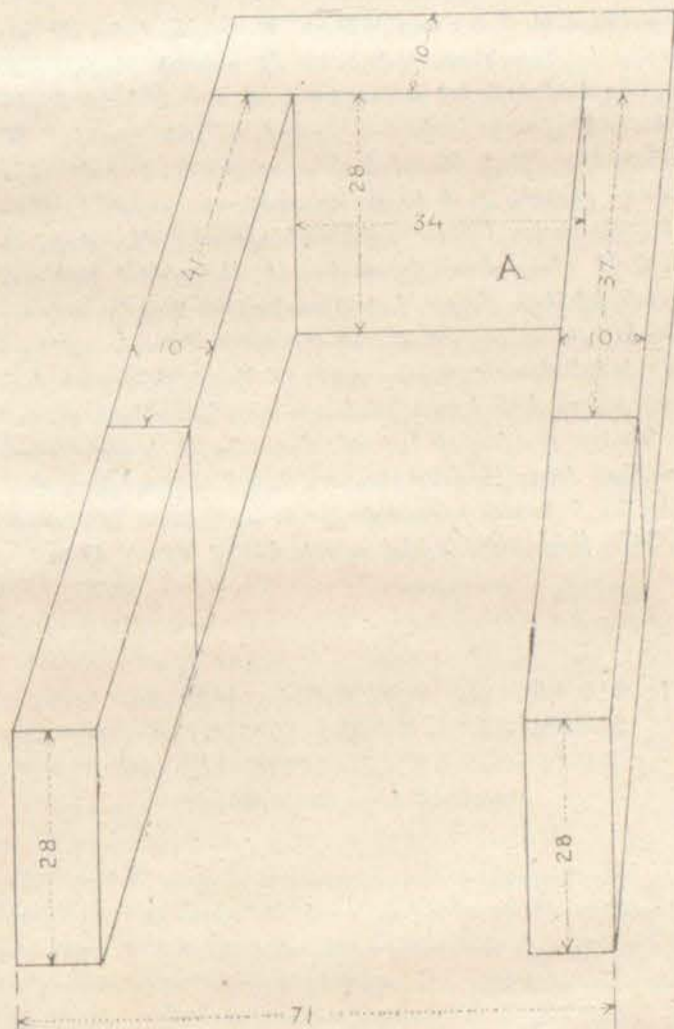
Գերեզմանների գտնված կողմը (արևելյան կողմ) հողը ամբողջովին մի տարօրինակ լիցք է, ամբողջ շերտը մինչև այսօր բացված խորության վրա լիցքը կազմված է ավազախառն գետերու մեջ դանվող հղկված և մասամբ կտրացած խիճերով, որոնց մեծությունը գրեթե հավկիթի չափ, քիչ ավելի մեծ կամ փոքր. ուստի այս շերտը այնքան անհաստատ էր, որ հետզհետե ինքնին փլչում էր: Տեսա որ այսպես ինքնին փլչելով, անակնկալ կերպով պիտի թափվին առանց գերեզմանների բնույթը որոշելու, ստիպված եղա վերևից բարակ շերտեր վերցնելով մինչև գերեզմանին հասնել. այնուամենայնիվ դարձյալ առջևն մի մաս փլավ, մնաց մի-

այն վերջին մասը: Վերևի խիճն ու ավազը մաքրելուց հետո, պարզվեց, որ գերեզմանը շինված է դազադաձև մի արկղ, կողքերին դրված անթուրծ աղյուսներ. աղյուսների երկայնությունը 37-ից մինչև 42 սմ., իսկ բարձրությունը՝ առ առավելն 10 սմ., ինչպես կտեսնինք չափադրված գծագրության մեջ A նը-

Նկ. 256. Այդեզործական ընկերության (Հռիփսիմեի մաս) փորումների ժամանակ հայտարբերած դամբարանների դիմացը շանակված: Աղյուսների բարձրությունը կամ արկղի խորությունը 28 սմ. է: Արկղը արևելյան կողմից նեղ է, մեջը դուրս դառնալից, 34 սմ. լայնություն ունի, իսկ վնասված գեղի արևմուտք լայնանում է և հասնում 50 սանտիմետրի: X Գերեզմանի վրա անշարժ մնա-

լիցքը շանակված: Աղյուսների բարձրությունը կամ արկղի խորությունը 28 սմ. է: Արկղը արևելյան կողմից նեղ է, մեջը դուրս դառնալից, 34 սմ. լայնություն ունի, իսկ վնասված գեղի արևմուտք լայնանում է և հասնում 50 սանտիմետրի: X Գերեզմանի վրա անշարժ մնա-

Նկ. 257. Այդեզործական ընկերության (Հռիփսիմեի մաս) փորումների ժամանակ հայտարբերած A դամբարանի չափերը

ցած բարերի շափը նշանակված է, իսկ առջևի բարերի վրա, որ բացի բարձրությունից երկարության չափ չէ նշանակված, պատճառն այն է, որ ինքնին փլչելով փշրված են արկղը ձևացնող կողերի անթուրժ աղյուսները, կտորների վրա հազիվ հնարավոր եղավ բարձրություն և հաստություն չափել:

Գերեզմանի հատակին, բացի մի քանի փտած սկորներից ուրիշ ոչ մի առարկա չգտնվեց: Գտնված սկորները միմիայն ոտքերի մատների և սրունքի մասերն էին. սրանից հայտնի եղավ, որ մեռելը թաղված էր արևմուտքից դեպի արևելք: Գերեզմանին կեսին հետքը չերևաց, որով անհայտ մնացին կողերը, գլուխը և այլ մասերը: Սրանից ևս հետեցնում եմ, որ մի ժամանակ այս գերեզմանները պրայրովել են և վրայի կափարիչ սալաքարերը օգտագործվել են ուրիշ հետնագույն մեռելների համար:

Ե գերեզմանից հազիվ աղատվեցին արկղի երկու կողմի երկու քարերն առանց տեղից շարժվելու. արևելյան մասում արկղը փակող քար չկար, իսկ արևմտյան մասում Ա գերեզմանի նման արկղը ձևացնող աղյուսները կորած էին: Մնացորդ մասի մեջ, ինչպես երևում է Ե լուսանկարին մեջ կան միայն սրունքների սկորները և սափ մատերի սկորները բոլորովին փառած: Գերեզմանին մեջ ոչ մի օտար առարկա չգտնվեց: Ա և Ե գերեզմանները մեկ գծի գրա միմյանցից հեռու են 5,1 մետր, միայն Ե գերեզմանը մի քիչ բարձր է: Արկղները դրված են մի ավազի շերտի վրա ինչպես կտեսնվի իմ շափագրության մեջ: Ավազի հորիզոնական շերտը հավասար բարձրություն չունի, 30 սանտիմից մինչև 80 սմ թանձր տեղեր կան, իսկ այս ավազի շերտից ցած նույն ավազախառն լիցքն է, ինչպես վերևն էր: Մինչև այժմ արևելյան կողմից փորված են 3,20 մետր մոտավորապես, չի վերջանում ավազախառն խեճերի լիցքը. իսկ հյուսիսային կողմը ամբողջ փորվածքի երկարության, 50-ից մինչև 80 սմ. ամենավերևի խճախառն շերտից ցած, միմիայն խտացած մարտր ավազ է և խիստ անհաստատ, հետզհետե փլչում է, և մեջերը ոչինչ չի երևում: Հարավային և արևմտյան կողմերը խիստ կարծր բնական հող է, միատեսակ շերտեր են և երբեք սպասելի էլ չէ, որ մեջը մի բան գտնվի: Այնուամենայնիվ պիտի հսկեմ մինչև վերջ:

Էջմիածին
8 սեպտեմբեր 1927

Ե. ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ ԸՆԴՈՒՄՈՎ 1928 ԹՎԻ ՍԵՊ-ՏԵՄԲԵՐ 23-ԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ը ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՍՍՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱԾՍ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Երևանից դեպի Վաղարշապատ հասող Զանգու գետի առվից մի ճյուղ Զվարթնոցի հնադիտական սահմանի հյուսիսային եզրերից ծովելով մտնում է հնադիտական սահմանի մեջ և բավական երկար հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք հոսելուց հետո դարձյալ ծովում է հարավարևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հետո գանազան ուղղություններ ստանալով գնում է մինչև Ալիբեկլու գյուղը:

Առվի այս հարավ արևելքից դեպի հյուսիս արև-

մուտք հասող մասի վրա, երկարաակ հաստից գոյացել էր մի հեղեղատ և ջրի մեծ մասը գնում էր առվից դուրս՝ հյուսիս թրևելքից դեպի հարավ արևմուտք: Առվի պատաստումից գոյացած հեղեղատը մոտավորապես երկու մետր լայնություն ուներ, իսկ մշտահոս ջուրը հատակը հետզհետե քերելով խորացրել էր մինչև 35—40 սմ: Որովհետև այս պատվածքը վնաս էր տալիս մայր առվին և մեծ քանակությամբ ջուր անօգուտ կորչում էր, այս անտեղություն առջևն անելու համար Զրային վարչությունը 1927 թ. բանվորներ էր ուղարկել պատվածքին դեմ հողաթումը կազմելու համար: Վարչությունից ուղարկված բանվորներն առվի պատվածքը լեցնելու համար, որտեղ որ կավային հող կար փորել և տարել էին լեցնելու պատվածքին մեջ: Ահա այդ աշխատանքների ժամանակ, առուից 35—40 մետր հեռավորության վրա, հեղեղատի աջ եզրերին, երևան է դալիս մի խեցեղեն դազաղ: Առուի շրջակայքում հող փորելու և փոխադրելու աշխատանքները դադարեցնելու համար, Զրային ընկերության պաշտոնապես հայտնելուց հետո, անմիջապես տեղեկություն տրվեց Երևան, ՊԶՊ Կոմիտեին: Կոմիտեն, անմիջապես իր ներկայացուցիչներն ուղարկեց դազաղը գտնված հողամասը կանոնավորապես պեղելու, և շրջակայքը ուսումնասիրելու համար: Այս միջոցին խեցեղեն դազաղը շափագրվելուց և լուսանկարվելուց հետո, զրկվեց էջմիածնի հնագիտական թանկարանը:

Սակայն, որովհետև դազաղը հանված ժամանակ նկատվել էին նաև ուրիշ կետեր մոտիկ հողամասերի մեջ, սրունք ցույց էին տալիս նույնաման գերեզմաններ գտնվելու հավանականություն, ուստի Զրային վարչության հատուկ դիմումներ կատարվեցին, որպեսզի ընդմիջող աղատեն այդ մասը ողողումներից, որով փշանում էին հողի տակ գտնված պատմական արժեքները:

Պետք է խոստովանել, որ Զրային ընկերությունը հեղեղատը ամրացնելու համար բավական աշխատանք կատարել են հետո, երբ անօգուտ եղավ, առվին ուղղությունը փոխել տվեց, որով ընդմիջող աղատվեց այդ ողողումներից:

Նախապես հանված դազաղը շատ խոր հնություն հատկանիշներ ցույց տվեց և գրեթե առաջին օրինակը թվեցավ հնադիտության մեջ իր ձևով, ուստի Կոմիտեն որոշեց, որ որչափ կարելի է, շուտով պեղվի այդ հողամասը և կորուստից ու փշացումից ազատվեն այնտեղ ենթադրյալ պատմական և գիտական արժեքները: Կոմիտեի այդ որոշման իրագործումը ինձ հանձնարարված լինելով, 1928 թվի սեպտեմբերի 23-ին ես սկսեցի աշխատանք այդ ուղղությամբ:

Նախապատրաստական աշխատանքը կատարելուց հետո սեպտեմբեր 26-ին ձեռնարկեցի պեղման:

Թեև ծածկված հնագույն գերեզմանների հայտնի նշաններ ցույց տվող հողամասը գտնվում էր հեղեղատի աջ կողմը՝ Զանգուի առուից դեպի հարավ արևմուտք, սակայն ես սկսեցի պեղել հեղեղատի ձախ եզրից, որպեսզի, ըստ պեղման կանոնի, հետից մոտենամ դեպի նպատակակետ՝ լավ քննելու համար շրջապատը, հողային շերտերը, և որ ավելին է, հեղեղատն և՛ կասկածելի էր և հարկ է քննել ներքև, որովհետև

1927 թվին գտնված դագաղը հանված էր նույն իսկ հեղեղատի աջ ափին:

Ենթադրության մեջ սխալված չէի, հեղեղատը ավազներից մաքրելու և խորացնելու աշխատանքի երկրորդ օրն իսկ, նախորդ տարվան գտնված գերեզմանի օրինակով, երևաց դագաղի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարերի շարքը: Այլևս կասկած չկար, որ գտնված էր առաջին գերեզմանը, միայն հարկ էր զգուշությամբ մոտենալ և մանրամասն քննել գերեզմանի դիրքն ու կազմությունը: Առանց մեծ սալաքարերը տեղից շարժելու, սկսեցի մաքրել տալ քարերի շուրջը և խորացնել՝ լիովին համոզվելու համար, նախ իսկապես մի հնադարյան գերեզման լինելուն, հետո պարզել նրա ձևը և արևելադրությունը: Այս գործողության շնորհիվ, շուտով հայտնի եղավ, որ իսկապես, հայտնադործվածը մի հնադարյան գերեզման էր հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք դրված և սալաքարերի ներքև երևում էր խեցեղեն դագաղի շրթունքի մի մասը և դագաղի խեցեղեն կափարիչներից մեկ հատին ծայրը:

Գերեզմանը ծածկող սալաքարերի շուրջը մաքրելուց հետո, վերցնել տվի քարերը և զգուշությամբ բանալ տվի դագաղը:

Դագաղը, հատկապես շինված խեցեղեն թրծված 2 սմ. հաստությամբ տախտակներով ծածկվելուց հետո, մոտավորապես 15—20 սմ. հաստությամբ ավազախառն հող լեցվելուց հետո, վրան շարված էին անտաշ գալաքարեր: Դագաղի վրա իբրև ծածկույթ դրված խեցեղեն թրծուն շորս տախտակների միայն երկու հատը կային, մյուս երկուքը անհայտացած էին: Տեղում մնացած կափարիչներից մեկին մեկ եզերքն ընկած էր դագաղին մեջ, իսկ մյուսը, որ գլխի կողմն էր, հաստատուն և անվնաս մնացած էր տեղի վրա:

Դագաղի վրա ոչ մի նշանագիր գոյություն չուներ, իսկ կափարիչների վրա խաղված էին \wedge այս նշանը, որոնք հավանորեն բրուտի նշաններն էին: Միայն դագաղի շրթունքները շինված էին կոկիկ մոպյուրներով և եզերված էին կիսաբոլորակի նմանող մանր ցցուն վարդերով, որոնք հավանորեն դագաղը տակավին չթրծված, բրուտի մատերի եզերքի վրա սեղմումով ձևացած էին շուրջանակի: Դագաղին մեջ դատարկելով տեսա, որ ոչ կմխք վար և ոչ ուրիշ առարկաներ, մինչև բերանը լեցված էր ավազախառն հողով: Այս երևույթը կարծել տվեց ինձ, որ շատ վաղ ժամանակ, այս գերեզմանը փորված և դուրս կողոպտված էր:

Խեցեղեն դագաղի երկարությունն էր 1,75 մտ., գլխի կողմի լայնությունն էր՝ 47 սմ., ոտների կողմը՝ 35 սմ., իսկ խորությունը 28 սմ., ոտների կողմը, հատակի մոտ դագաղն ուներ մի ծակ մեկ սանտիմետր տրամագծով:

Սույն առաջին գերեզմանը մաքրելուց հետո, աշխատեցի դագաղը անվնաս հանել, սակայն հնար չեղավ, թե՛ հնությունից և թե՛ հեղեղատից ծծած խոնավությունից այնքան խիմել էր, որ տեղից շարժելու մի քանի կտորի բաժանվեց, այնուամենայնիվ կտորները զգուշությամբ կառքով փոխադրեցի եջմիածնի հնագիտական թանգարանը:

Առաջին գերեզմանից փոքր ինչ հարավ արևմուտք, մոտ երկու մետր հեռավորության վրա, երևում էր մի

ուրիշ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարի մի ծայրը: այս մասի վրա ևս շարունակեցի պեղումը, հողը մաքրելուց հետո ամբողջապես երևաց № 2 գերեզմանը երեք անտաշ մեծ քարերով ծածկված, որուն ամբողջ երկարությունն էր 2,40 մետր: Ուստի փորումները շարունակելով, քարերի շուրջ հողը մաքրելուց և մեծ քարերը հեռացնելուց հետո, որչափ որ խորացնել տվի, խեցեղեն դագաղի հետքը չերևաց:

Այս գերեզմանում թեև խեցեղեն դագաղ գոյություն չուներ, այնուամենայնիվ որոշվեց որ, մեռելը թաղված էր գրեթե արևելքից արևմուտք: Գլխի կողմը մնացել էր գանգի մի մասը, որը բացվելուն պես փոշիացավ, ուրիշ կմխքների հետքեր գրեթե չերևացին, գտնվեցին միայն երեք հատ սեղանատամ և մի քանի ատամների փշրանքներ: Թեև խեցեղեն դագաղ չերևաց սակայն շատ հավանական նշաններ երևացին, որ մեռելը դրված էր փայտե դագաղի մեջ և դագաղը դամբված էր երկաթի գամներով, որովհետև գերեզմանի եզերքների ամբողջ երկարությամբ գտնվեցին 25—26 հատ երկաթի գամերի նմանող կարճ և ժանգոտած փշրանքներ, որոնց վրա, ըստ երևույթին դեռ կգայ կային փայտի փտած հետքերը: Գերեզմանի հողը քիչ ավազախառն սև գույն ուներ ամբողջովին և նուրբ փոշիացած:

Այս № 1 և 2 գերեզմանները, որոնք անակնկալ կերպով բացվեցին, 8,40 մետր երկարությամբ և 2 մտ. լայնությամբ հեղեղատի տակ արտաքին մակերևույթից 90—95 սմ. խորության մեջ էին, եթե ենթադրենք, որ նախապես հեղեղատի շուրջը քերած էր մոտավորապես 30—35 սմ. հաստությամբ մի հողի շերտ վերևից, որեհման ալատեղ մեռելները թաղված էին 1,20—1,30 մ. խորության մեջ:

Այս 8,40 մտ. երկարությամբ, 2 մտ. լայնությամբ երկար փոսը գրեթե մի մետր խորության վրա կազմում էր հետևյալ շերտերից:

Ավաղի անմիջապես ներքև 18 սմ. հաստությամբ կավային հող:

Կավային հողի ներքև 20 սմ. հաստությամբ սևագույն բարակ ավաղի շերտ:

Ավաղի շերտի տակ անհավասար շափով մոտավորապես 28-ից մինչև 32 սմ. հաստությամբ կավային բնական կարծր հող:

Բնական հողի ներքև 15—20 սմ. հաստությամբ շիկագույն ավաղի շերտ:

Ավաղի շերտի տակ կավային կարծր հող, որուն մեջ դրված էին դագաղները:

Թերևս այս ավաղուտ հեղեղատին մեջ կային նաև ուրիշ հետաքրքրական գերեզմաններ (ինչպես հետո հաստատվեց), սակայն, որպեսզի գործը չընդհատվի և շուտով հասնենք մեր ծրագրած հողամասին, սկսեցի փորել տալ դեպի հյուսիս սկսելով № 2 գերեզմանի կողմից: Այստեղ աշխատավորներս երկու մասի բաժանելով, նրկու կեսի վրա առաջ էի տանում պեղումները: Վերին շերտին վրա 30—40 սմ. խորության մեջ երևաց մի կարասի փշրված բերան: Ամեն հնարավոր միջոց դարձ գրի, որ գեթ այդ կարասը, եթե ոչ ամբողջ, գոնե վերակազմելու հնարավոր վիճակի մեջ հողից հանեմ, սակայն, անկարելի եղավ միջի հողը դատարկելու ար-

դեն ինքնին փշրվում էր: Մեջը ոչինչ չգտնվեց, բացի հողից: Կճուճը հողից չհանած բառ հնարավորության չափազանցի և թողի իր տեղում՝ վերստին հողով ծածկելով: Կճուճի չափերը հետևյալներն են. բերանի տրամագիծն է 16 սմ., փոքր տրամագիծը՝ 40 սմ., իսկ բարձրությունը 48 սմ.:

Կճուճը գտնված տեղից առաջ տանելով պեղումը, գրեթե մատավորապես նույն շերտի մեջ (40—60 սմ. խորության վրա) երևացին միմյանց կպած դուրզ գերեզմաններ. գլխի կողմերը թեև միմյանց կպած էին, սակայն ուղղությունները միանգամայն տարբեր: № 3 գերեզմանը ուղղված էր արևելահյուսիսից դեպի արևմտահարավ, իսկ № 4 գերեզմանը ուղղված էր դեպի հյուսիս, փոքր ինչ դեպի արևմուտք շեղումով: Խեցեղեն գազաղներից ավելի բարձր շերտի վրա այս № 3 և 4 գերեզմանների գոյությունը բնականաբար ինձ ենթադրել տվեց, որ այս երկու գերեզմանները ժամանակակից չեն խեցեղեն գազաղներին և ավելի ուշ ժամանակի թաղվածներ են:

Նախապես բաց արի № 3 գերեզմանը՝ վրան ծածկրված մեծ քարերը վերցնելով, որոնք շատ նման էին կավեղեն գազաղի վրա ծածկված մեծ սալաքարերին, թե՛ տեսակով և թե՛ ձևով: Մեծ քարերի տակ, փոխանակ դադաղ դռնելու, մեծ սալաքարերով շինված մի արկղ էր կազմված մոտավորապես 90 սմ. խորությամբ: Արկղը ձևացուցեր էին գլխի և ոտի կողմերին մեկական սալաքարերով, աջ և ձախ կողմեր երեք և չորս անհավասար լայնությամբ սալաքարերով: Արկղի միջի կողմից երկարությունն է 1,93 մտ., իսկ լայնությունը՝ 63 սմ.: Որովհետև շուգեցի այս արկղը քանդել, սկսեցի զգուշությամբ շերտ առ շերտ միջի հողը դուրս հանել: Արկղի մեջ հատակից մինչև բերանը ավազախտոն հող լեցված էր: Սակայն հակառակ իմ մանրակրկիտ խուզարկության արկղի միջից ոչ մի առարկա չգտնվեց, բացի մուժ կանաչագույն մի շիշի կտորի և մի կաղնի մեծությամբ կապտագույն ուլունքի: Կային նաև մի երկաթյա սլաքի մաս և մի քանի հատ կլորացած պեմզայի կտորներ: Արկղի մեջ լեցված ավազախտոն հողի մեջ չէր երևում նաև կմախքի աճունացած քարակ փոշին, որ նախորդ գերեզմանների մեջ հայտնի էին իրենց սեպուղուն նուրբ փոշիով: Սույն գերեզմանը մինչև ներքևը քննելուց հետո, հողը կրկին լեցնել ավի տեղը և իրեն սալաքարերը շարել ավի վրան. ամբողջ գերեզմանը վերստին հողով ծածկեցի, այնպես որ, այսօր իսկ կարելի է տեսնել անվթար վիճակի մեջ:

№ 3 գերեզմանին կից № 4 գերեզմանը վրան ծածկույթ ունեւ անհավասար երկարությամբ և լայնությամբ անտաշ մեծ սալաքարեր և անկանոն շարված: Ծածկույթի քարերը վերցնելուց հետո ներքևը ոչ քարաշեն արկղ գտա, ոչ կմախքներ և ոչ ուրիշ առարկաներ:

Մինչ քանվորներին մի մասը բաց էին անում № 3 և 4 գերեզմանները, մյուս քանվորներու բաց արին № 5-րդ և 6-րդ գերեզմանները, որոնք կգտնվեին քիչ դեպի հյուսիս արևելք, ավելի մոտ Զանգուի առտին: № 5 գերեզմանը ուղղված էր հարավից դեպի հյուսիս. վրան ծածկված էր չորս անտաշ երկարավուն քարերով: Ծածկույթի քարերը հեռացնելուց հետո, կր հողերից մտ-

քրովեց և փորվեց, մեջը ոչինչ չգտնվեց, ոչ կմախք գոյություն ունեւ այնտեղ և ոչ էլ ուրիշ իրեր: Ուստի ձեռնարկեցի № 6 գերեզմանի բացմանը, որը կգտնվեր № 5 գերեզմանից քիչ դեպի հյուսիս:

Արտաքին երևույթով № 6 գերեզմանը կգտնվեր միևնույն հողաշերտին վրա, ինչպես № 5 գերեզմանը, (40—60 սմ. խորության մեջ), ինչպես № 3 և 4 գերեզմանները, միայն թաղման ուղղությունը տարբեր էր, գրեթե նման էր № 3 գերեզմանի ուղղության, այսինքն արևելքից դեպի արևմուտք: Նմանապես թաղման ձևը գրեթե նման էր № 3 գերեզմանին: Վրան ծածկված անհավասար մեծությամբ երկարավուն անտաշ քարերը հեռացնելուց հետո, կր հեռացվեց նաև 15—20 սմ. հաստությամբ հողաշերտը, երևաց որ այս գերեզմանը ևս շինված էր մեծադիր բարակ սալերով արկղաձև, և անկախ վերև ծածկված անտաշ քարերից, առանձնապես արկղը ևս փակված էր 90-ից մինչև 115 սմ. երկարությամբ, 45-ից մինչև 78 սմ. լայնությամբ սալաքարերով: Այսքան խնամքով շինված այս գերեզմանը ինձ հույս տվեց, որ անձեռնմխելի մնացած է և այնտեղ կգտնիմ գեթ հնագիտական հետաքրքրական առարկաներ: Սակայն այնտեղ ևս հույսս պարտապ եղավ. երեսից մինչև հատակը շերտ առ շերտ խնամքով խուզարկելուց հետո, ոչինչ չգտնվեց, բացի մի քանի ոսկրի փշրանքներից և կլորացած մանր պեմզայի կտորներից:

Ինչպես քիչ առաջ գրեցի, որ այս չորս գերեզմանները և կճուճը դուրս կգան այժմյան հողի մակերևույթից 48-ից մինչև 60 սմ. խորության մեջ, սակայն ի նկատի ունենալով ավի պատուվածքը ծածկելու համար այս մասից հանված, 15-ից 20 սմ. հաստությամբ հողը, նաև տեղի փոքր ինչ զատիվայր լինելուն պատճառով անձրևների մաշեցումը, պետք է որ ի սկզբան այս գերեզմանները լինեին անվազն 80 սմ. մինչև 1 մետր խորության մեջ. որեմն ավելի բարձր շերտի մեջ քան № 1 և 2 գերեզմանները, որոնց խորությունը կհասնեի անվազն 1,30 սմ.:

Առաջ պատուվածքի մոտ, ձախ ասի վրա, վաղուց երևում էր հողի մեջ թաղված մի քարի ծայրը, որը շատ նման էր մյուս գերեզմանների վրա ծածկված քարերին: Ուստի 6-րդ գերեզմանից հետո ձեռնարկեցի այնտեղի պեղման, ուր իսկապես դուրս եկավ № 7 գերեզմանը: Սովորական սալաքարերը հավաքելուց հետո, դուրս եկավ № 2 կավե դազաղը: Սակայն № 7 գերեզմանի այս № 2 կավե դազաղը շատ վնասված էր. վրայից մշտապես հասող ջրի խոնավությունը չափազանց խխմեցրել էր, այնպես որ ամենայն զգուշությամբ անգամ շուրջը փորելիս թափվում էին կտորներ: Առաջին գազաղի նման վրան ևս չունեի թրծուն կավից կափարիչներ, անտարակույս հին ժամանակ այս գերեզմանը ևս կողոպտուի ենթարկված էր, որովհետև կափարիչի կտորներ երևում էին գազաղից բավական հեռու՝ հողերի մեջ խառնված: Գազաղի մեջ, բացի մասամբ ավազախտոն հողից, ոչինչ չկար, սակայն գազաղի չափը և արվեստագործությունն այնքան նման էր № 1 գազաղին, որ, հավանորեն միևնույն բրտա վարպետի գործն էին: Նույնիսկ գոյություն ունեւ ոտի կողմի փոքրիկ ծակը:

№ 2 գազաղը (թեև կոտորված) հանելով էջմիած-

նի թանգարանը ուղարկելուց հետո, ձեռնարկեցի հեղեղատի աջ ափին վրա դազադի գոյությունը նշաններ ցույց տվող մի տեղի պեղման, ուր նախորդ տարին Կոմիտեի ներկայացուցիչները հազարել էին ոսկրների փշրանքներ և կափարիչի կտորներ: Թեև ճիշտ միևնույն տեղում չգտնվեց դազադ, այլ մեկ և կես մետր դեպի հարավ, այնուամենայնիվ 50—60 սմ. խորությունից դուրս եկան դազադը վերևից ծածկող մեծ քարերը:

Այս № 3 դազադը գրեթե նույն ճակատագիրն էր ունեցել ինչ որ № 2 դազադը: Հեղեղատից անդադար հասող ջրերի խոնավությունը խորապես ազդել էր: Դազադի վերին երեսը ծածկող մեծ քարերը դուրս եկան 50-ից 60 սմ. խորության վրա. դազադի խեցեղեն կափարիչներն ևս ամբողջ չէին, ինչպես նկատվում էր, այս դազադը ևս ազատ չէր մնացել գերեզմանակերպիտների խուզարկությունից: Դազադի շինության արվեստը նույնն էր ինչ որ նախորդներինը. եղբրքը շուրջանակի մուլտրազարդ, մուլտրներից ցունն կերպով հզորված էին փոքրիկ կիսաբոլորակներ, որոնք դեռ կալը թաց եղած ժամանակ ձևացված էին երկու մատների սեղմումով: Թեև ամբողջ հնար չեղավ հանել հողից, այնուամենայնիվ ավելի արդյունավոր եղավ քան մյուս իր նախորդները: Թեև աննշան քանակությամբ, այնուամենայնիվ գտնվեցին հատուկտոր այնպիսի առարկաներ, որոնք պարզեցին թե թաղվողի սեռը և թե անոր տնտեսական բարեկեցիկ վիճակը: Անպայման մի կնոջ գերեզման էր այս № 8 գերեզմանը, որ դազադի կարգով 3-րդն էր: Դիակը բնականաբար աճյունացած էր, ոսկորների բնավ հետք չկար, սակայն մոտավորապես կուրծքի տեղից գտնվեցին գունավոր և սպիտակ մեծ ու փոքր ուլունքներ: Ուլունքներից երկուքը մեծակալ էին՝ բյուրեղանման և կարմրագույն, ձևով երկար և բազմազգի մի հղկված ձև ունեին. հանգուցյալին կուրծքը զարդարված էին քարերով:

Կային նաև միմյանցից մեծ ու փոքր մարզարտանման, ծածկված ուլունքներ, մի հատ 5—6 միլիմետր երկարությամբ ծածկված տափակ ուլունք գտնվեց, որուն մի երեսին վրա կար 8 սուլն նշանը, իսկ մյուս երեսին վրա խաղված էին գծեր միմյանց վրա հակառակ ուղղությամբ: Դարձյալ դազադի մեջտեղի մասում գտնվեց մատանիի նմանող ժանգակալած մի բեկոր, որուն վրա կարծեք այժմ ևս երևում էին հազգված մանր ուլունքներ. թերևս մեծ ափներ կային կենտրոնում, սակայն այժմ ոչինչ չի երևում: Մարդու մնացորդներից գտնվեցին միայն երկու հատ սեղանաձևաներ: Դազադը ուղղված էր հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք, այսինքն գլխի կողմը հյուսիս արևելք, իսկ ոտների կողմը՝ հարավ արևմուտք: Դազադի մեջի կողմը, գլխի լայն կողմից մինչև մեջտեղ, գրեթե կեսը, սևացած մի գույն ուներ, կարծեք մրտած լինելու, ոտի կողմը հատակի մոտ, բոտ սովորականի կար մի ծակ՝ մոտավորապես մեկ և կես սմ. մեծությունը կամ տրամագծով:

4-րդ գերեզմանի ծայրին, գրեթե նրա ուղղությամբ, երևում էր կավեղեն դազադը ծածկող քարերի ծայրուռաթի վերջին անգամ լինելով ուղեցի բաց անել այս գերեզմանը ևս և վերջացնել աշխատանքս: Ուստի երբ 8-րդ գերեզմանի 3-րդ դազադը ուղարկեցի էջմիածնի

թանգարանը, ձեռնարկեցի այս 9-րդ գերեզմանի պեղման:

Այս 9-րդ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարերը ավելի խորն էին քան 3-րդ և 4-րդ գերեզմանների հատակը (մոտավորապես նախորդ կավեղեն դազադների հավասար խորություն վրա), հետևաբար վերևն ստանց դազադի գտնված գերեզմաններից տարբեր շերտի տակ:

Սկզբից, դազադի շրջապատն ամբողջ երևում էր, հույս ունեի, որ այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազադը կարողանամ առանց կոտորելու անվնաս հանել: Ուստի, նախ սկսեցի շերտ առ շերտ երեսի հույր հանել և մեջը խուզարկել: Բայց զարմանալի էր, որ վրան ծածկված խեցեղեն թրծուն կափարիչներն ամբողջ չկային, եղածներին էլ մի մի եղբրքն ընկած էին դազադի մեջ: Բայց, որ ավելի տարօրինակ թվեց ինձ, այն է, որ դազադի հատակի միջին մասը ևս պակաս էր, և այդ հատակի բաց մնացած տեղին համապատասխանող շափով կտոր բնավ գոյություն չուներ: Թե ինչ պատճառով այդ վիճակին էր ենթարկված, այդ մասին մի հզորակացություն չկարողացա գալ: Դազադին մեջ ոչ մի իրեղեն գոյություն չուներ, միայն գլխի կողմը, գիակի թերևս թիակի մի ոսկրն էր կալած մնացել դազադի հատակին: Առանց պոկելու այդ կալած ոսկրը, աշխատեցի ամբողջ հանել հողից այս 4-րդ դազադը, սակայն ցավոր սրբոթի, այս ևս հազիվ երեք կտորով փոխադրել տվի մինչև կտոր, և ուղարկեցի էջմիածնի թանգարան: Նշանակելի պարագա էր դազադի գլխի կողմից ներքին մասի մրտավածի նման սևացած լինելը: Ոտների կողմը, հատակի մոտ մեկ և կես սմ. տրամագծով գոյություն ուներ մի ծակ:

Այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազադը, որ բոտ արվեստագործության ձևով նման, սակայն իր շափերով տարբեր էր մյուս երեք դազադներից. նա հետևյալ շափերն ուներ.

1,70 մ. երկարություն՝ միջի կողմից:

0,43 մ. լայնություն՝ գլխի կողմից:

0,22 մ. լայնություն՝ ոտի կողմից:

0,26 մ. խորություն:

0,03 մ. հաստություն:

50 X 40 սմ ամբողջ մնացած մի հատ խեցեղեն կափարիչ շափը:

Այստեղ վերջացնելով աշխատանքս, դազադն ուղարկեցի էջմիածնի թանգարանը, իսկ մյուս առարկաները կներկայացնեմ Կոմիտեին:

Սույն պեղումների քննարկում, առանց կանխահաս ենթադրություններ անելու տեղի և գիրքի մասին, հետևյալ տպավորությունները կարճամագրեմ այստեղ:

1. Իմ պեղած ինք գերեզմանով չի սահմանափակվում այս գերեզմանատունը, դեռ շատ կան ուրիշ գերեզմաններ հեղեղատի աջ և ձախ կողմերում բնագործակ հարթ տարածության վրա:

2. Բոլոր գերեզմաններն անձևունափսի չեն մնացած, ինչպես երևում է, շատ հին ժամանակ բացված և կողոպտված են:

3. Վերևի և ներքևի շերտերուն մեջ թաղվածներ թեև տարբեր ժամանակի են, սակայն ոչ շատ հեռու

միմյանցից, որովհետև վերևի ծածկույթները միևնույն տեսակի քարերով և միևնույն ոճով են:

4. Նկատի ունենալով 2-րդ գերեզմանին անդադաղ կամ փայտյա դագաղ լինելու հանգամանքը, կարծում եմ, որ կավե դագաղը հանգուցյալին տնտեսական բարեկեցիկ վիճակին հետ կապ ունի, գուցե ամեն դասակարգի համար մատչելի չէին թրծված խեցեղեն դագաղները:

գ. ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՍԱՀՄԱՆԻՆ ՄԵՋ 1929 ԹՎԻՆ ԵՐԵՎԱՆ ԵԿԱՄ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս նոր գերեզմանը գտնվում է անցյալ տարվա իմ պեղումներից արևելք մոտավորապես 150 մետրի վրա,

և շատ մոտ է հունարեն արձանագրությունը գտնված տեղին: Մեր պահակ Ասատուր Հովհաննիսյանը գլուզ գնալիս տեսել էր, որ այստեղից դեպի Վարձաղյար գնացող տրակտորների գոթանը հանել էր ծածկույթի մի մեծ քարը, որտեղ և պեղում կատարվեց և հանվեց մի կավե դագաղ: Այս դագաղը չափազանց հետաքրքրական է այն տեսակետով, որ իմ անցյալ տարվա հանած դագաղներից բոլորովին տարբեր է իր ձևով:

Էջմիածին

17 ապրիլ 1929

Գ

ՀԱՃԻ-ՂԱՐԱՑԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Մի շատ կարևոր նորություն:

Վերջին ճանապարհորդությունես վերադարձիս հանդիպեցա Հաջի Ղարա գյուղը նախապատմական գերեզմանները անգամ մը ևս մանրամասն քննելու համար, այդ միջոցին ինձ լուր տվին, որ գյուղի մոտակա քարահանքին մեջ քարի 2—3 մետր շերտի տակից գտնվել են խեցեղեն անոթներ, անմիջապես զնացի քարահանքը, բայց արդեն ուշ էր, խեցեղենները բոլորովին ջարդվել էին և գտնված տեղին վրա քարի մանրուքների մի ահագին կույտ էին կազմել, որ ինձ համար անհնար էր այդ մեծ քարակույտը հեռացնել և ներքևը քննության ենթարկել: Ուստի բավականացա նույն քարհատ վարպետներին հորդորելով, որ ուրիշ անգամ պատահելիս, առանց ձեռք տալու և իրեղենները տեղից շարժելու մեղ իմացնեն և տեղին վրա աշխատանքները դադարեցնեն:

Մի քանի օր առաջ կրկին պատահել է նույն քա-

րահանքին մեջ նույնօրինակ մի դեպք (1910 թվականին ևս գտնվեց նույն տեղը եկեղեցվա շինություն համար քար կտրելիս), սակայն փոխանակ իրենց եղած պատվերը հիշելու, խեցեղեն ամաններից երկուքը, որ անվնաս հանել են, բաժանել են իրենց մեջ, իսկ մյուս կտորվածները թաղել:

Ինչպես կտեսնեք, չափազանց կարևոր մի հարց է թե երկրաբանական և թե պատմական տեսակետով այս ավելի քան երեք մետր հաստությամբ քարե շերտի ներքևից այն խեցեղենների գտնվելը (1910 թվականին գտնվել են մանր ու խոշոր ամաններ ևս), ուստի հարցը ներկայացրեք Ալեքսանդր Իվանիչի (Թամանյան) ուշադրության, և ինչ փութանակի կարգադրություն որ կանի անմիջապես հաղորդեցեք մեզ, որպեսզի հարկ եղածը անենք: Իմ կարծիքով, այստեղ թե երկրաբանական թե հնագիտական լուրջ քննություն է հարկավոր:

Էջմիածին

5 նոյեմբեր 1924

Ե

ԳԵՂԱՐԴԱՋՈՐԻ ՄԵՋ ԿԱՏԱՐԱԾՍ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ*

Ներկա տարվա հոկտեմբեր ամսի մեջ էր, որ Կույտուրայի Պատմության Ինստիտուտն ինձ հրավիրեց մասնակցելու և ղեկավարելու պեղումներն այն հողաթմբի վրա, որը Գեղարդաձորի լեռնալանջին վրա նախապես Ինստիտուտը ստուգողական պեղում էր կատարել:

Երևանից մեկնեցինք հոկտեմբերի 20-ին և պեղման գործողություններն սկսեցինք 22-ին:

Պեղման վայրն այնպիսի մի թեք զառիվայրի վրա էր, որ նույնիսկ առողջ մարդու համար գլխապտույտ էր առաջացնում: Նախապես թեք դարևանդը, որի վրա

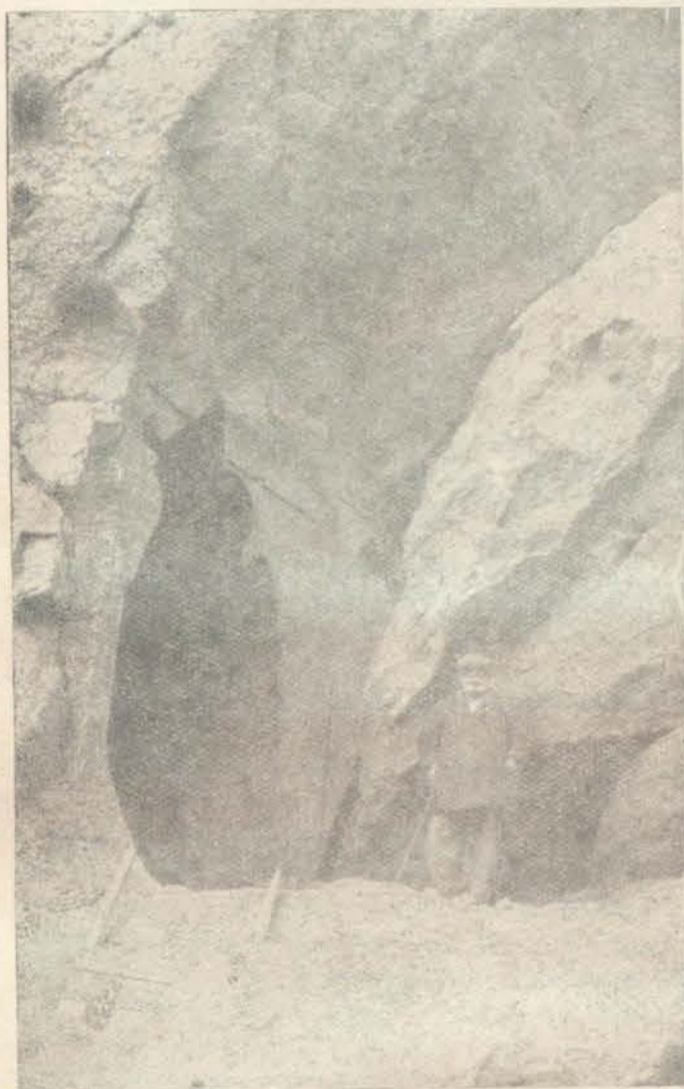
* Արտատպում ենք Կույտուրայի Պատմության Ինստիտուտի հրատարակած «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության» ժողովածուից, Երևան, 1935 թ., փոքրիկ կրճատումով:

հաղիվ թե քանվորին հանդիստ տեղ կար աշխատելու, հետզհետե ընդարձակվեց, որ թե քանվորին համար աշխատելու տեղ բացվեց և թե ինձ համար, որպեսզի կարողանամ ամեն կողմ ման գալ և հետազոտության ենթարկել:

Լուսանկարը միայն ուղիղ գաղափար կուտա պեղման տեղի թեք դառիվայր դիրքի մասին: (Տես նկար 258):

Այսօրինակ լանջի վրա երևան եկած էր մի փլվածքի ծակ, որ հաղիվ մուտք կուտար մի մարդու և այս ծակից ներս երեցածը մի որմնակամարի մասն էր և մի քանի ստալակտիտ քանդակներ: Բայց որմնակամարն և ստալակտիտ քանդակազործությունն այնքան մաքուր սրբատունջ էին, որ չէր կարելի ենթադրությունների մեջ

առաջ շքնալ և կարծել, որ սա մի կարևոր շինություն է, որ անակնկալ փրկությունով փրատակները տակ պահած կլինի հնադարյան կոլտուրական մնացորդներ: Իհարկե փրատակը նկատվում է, ըստ հին դարաշրջանների ընդհանրացած սովորության մի եկեղեցի, որուն մեջ բացի եկեղեցիի հատուկ պիտույքներից, ենթադրվում էր ձեռագրերի մի հավաքածու, որ ամենակարևորը և ամենացանկալին էր:

Նկ. 258 Գեղարդաձորի պեղման վայրի ընդհանուր տեսարանը

Չանազան հույսերով և ենթադրություններով ակեցիներ պեղումներն այդ դժվարին ափսոսալից մեջ: Ընկճարագրոսը կոչված էր պեղումներից հետզհետե դուրս եկած ճարտարապետական մասերը շահագրելու և դժագրելու:

Փրատակների հարավային ծայրից, ուր տեսնվել էր բացված ծակը, առաջ տարվեցին պեղումները՝ ղեպի հյուսիս: Այս ձևով ոչ միայն հարավային ճակատը, այլև արևելքն ու արևմուտքը ենթարկվեցին մասնակի պեղման:

Հարավային ճակատում ամբողջովին դուրս եկան երկու որմնակամարներ և մի երրորդ որմնակամարի սկիզբը, որուն մնացած մասերը քանդված էին: Երկու որմնակամարների մեջ տեղավորված էր մի գեղեցիկ խորշ, որուն վերևի մասին կիսագմբեթի ձև էր տրված

և ստալակտիտ քանդակված. իսկ կիսագմբեթի ստորին մասում, կենտրոնից ցած, նույնպես մի ստալակտիտ գոտիով ճոխաղարդված էր:

Արևմտյան ճակատի վրա մնացել էր մի որմնակամար, որը փոխանակ շենքի հատակագծի հետ ուղղանկյուն կաղձեղու, ավելի լայն էր քան 90 սանտիմ: Անշուշտ այդ անկանոնությունը առաջ եկել է փորված բարայրի քարերի բնական անկանոնությունից: Հավանական է, որ այդ մասում փորված բարայրն ընդունակ չէր մաքուր սրբատաշ որմնակամարներ քանդակելու ինչպես մյուսները, հետևաբար մի քիչ առաջ են ծռել պատը՝ քանդակելու ավելի հաստատուն ժայռ գտնելու նամար: Արևմտյան կողմի այս որմնակամարի շարունակությունը փրատակների ներքև շահագրված է. միայն գոյություն ունեցող որմնակամարի վերջում գտնվեց մի որմնակից անկյունավոր սյուն, որ ըստ ինքյան շենքի ամբողջության մասին մի հատկանշական երևույթ պետք է լինի, այսինքն բարայրի գեղարվեստական լինելուն մի ապացույց, եթե իհարկե պեղումները շարունակվին, և իսկապես այդ մասում մի կանոնավոր որմասյուն երբեք աննպատակ չէր կարող լինել, բացի շենքի ներքին ճոխաղարդության ապացույց լինելուց: Այս գեղեցիկ որմասյան հանդիպակաց արևելյան պատը եթե գոյություն ունենար, ի հարկե ավելի շուտ պիտի պարզվեր արևմտյան մասի վրա գոյություն ունեցող որմասյան նպատակը, սակայն դժբախտաբար, արևելյան պատը ամբողջությամբ ջախջախվել է, հազիվ 15—20 սանտ. բարձրության հետք թողնելով հատակի մեկ մասին վրա:

Բարայր-շենքի բարձրությունը համարյա ճիշտ չափվում է: Հատակից մինչև առաստաղ 5 մետր բարձրություն ունի: Առաջիկա թափված քարերից երևում է, որ առաստաղը եղել է հարթ հորիզոնական, միայն արևմտյան որմասյան գոյությունը կասկած է տալիս, որ թերևս ունեցել է նաև դմբեթ և վերևից ևս լույս, բայց այս մասին խոսել առաջիկա վաղաժամ եմ համարում, որովհետև պեղման շարունակությունը միայն կարող է հերքել կամ հաստատել այս կարծիքը:

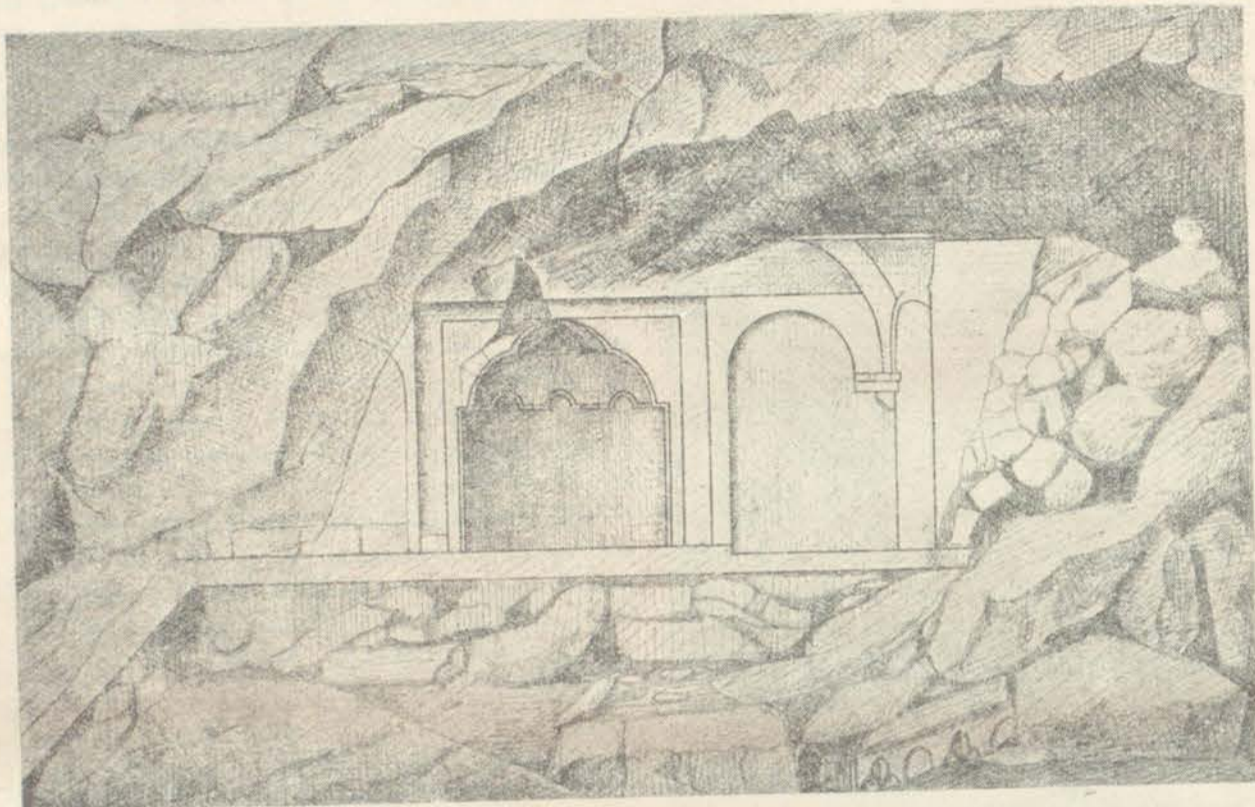
Ինչպես առաստաղը, նույնպես հատակը հորիզոնական մաքուր հղկված է, այս մաքրությունը երևում է հատակի վրա, երբ մաքրում են մեծ ու փոքր բեկորները: Արևմտյան կողմը 6—7 մետր տեղ գրեթե մաքրված է, իսկ արևելյան կողմն ավելի քան տասն և հինգ մետր տեղ առաջ տարված է պեղումը, բայց դեռ չէ գտնված հյուսիսային պատը: Այսպես երկու թևով ղեպի հյուսիս պեղումն առաջ տանելու պատճառը սրահին մեջ ընկած հսկայական զանգվածներն են, սրանց մասին քիչ հետո պիտի խոսենք: Ուստի առաջիկա կարող ենք պատկերացնել, որ մեր պեղած վայրը 5 մետր բարձրությամբ, 9 մետր լայնությամբ, և ավելի քան 15 մետր երկարությամբ մի մեծ սրահ է՝ փորված ժայռի մեջ:

Եթե այս մեծ սրահը միանգամից փլած և ավերակը հողի ներքև ծածկված լիներ, այն աստեղ, բնականաբար, փրատակների տակ պիտի գտնվեին այն ժամանակվա կոլտուրայի արտադրություններ՝ այսինքն պիտույքներ, կարասիքներ և որ ամենակարևորն է՝ ձեռագրեր: Բայց դժբախտաբար միանգամից փլած չէ: Առ-

շնի արեւելյան մասը շատ վաղ ժամանակ փլել է, սակայն ծածկույթը երկար ժամանակ մնացել է անփաս:

Որմնակամարների տակի աստիճանը ծակել են և

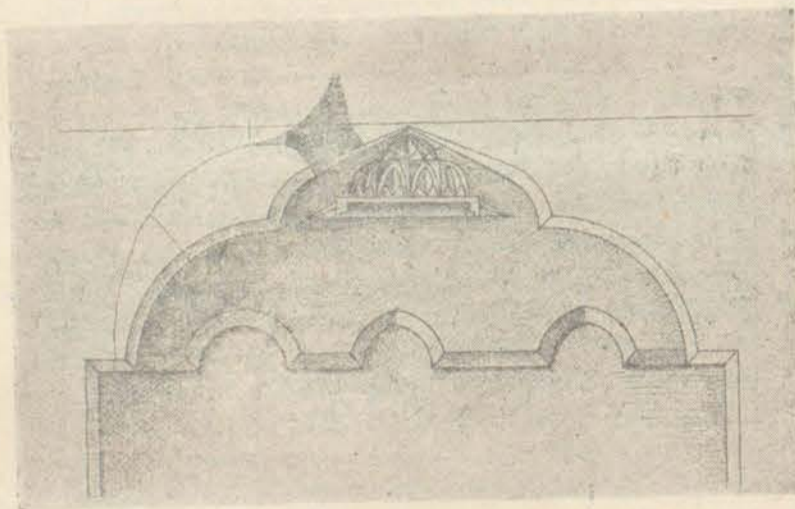
այնտեղ ձի են կապել, ինչպես արել են Անիում՝ մայր եկեղեցիի և այլ հուշարձանների մեջ: Բայց թեև մեզնից շատ ժամանակ առաջ, նախկին փլուզումից երկար տարիներ հետո առաստաղը ևս փոլ գալուն ապա-

Նկ. 259. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի դույզ խորշերը

յույց է ոչ միայն ներքեի աստիճանին վրա ձի կապելու համար բացված ծակը, այլև փլատակների մեջ գտնված երկաթյա նետի ծայրը և ուրիշ մի հին առարկա: Փլատակների մեջ գտնված երկու գանգերը ևս համարում եմ վերջին ժամանակների ոճի արդյունք, որով-

կան հատկանիշ չունի, բայց նկատի ունենալով, որ ամբողջ ձորը վանական վարչության իրավասության տակ էր, բնականաբար այս մեծ սրահը ևս կրոնական իշխանության ներքո աշխարհիկ շենք էր՝ ինչպես Հոռոմոսի վանքի մատենադարանը, որը շաշփաղանց մեծ նմանություն է բերում այս նորագույն շենքին. նաև նմանները կան Հաղպատում, Սաճահնում և ուրիշ տեղեր: Բայց այս աստիճան խնամքով շինված շինությունը, Հոռոմոսի վանքից հետո, միայն այս բարափոր սրահն է: Անշուշտ որոշ նպատակի համար փորված է այս սրահը. թե ինչի՞ համար, առայժմ հարցական է, ցակայն մի բան պարզ է, որ այս բարափորը սովորական շենքերից բարձր կանգնած և բարձրագույն մի նպատակի համար շինված է, լինի մատենադարան, ժողովարան և կամ հին առումով մի տաճար (սրահ), որ կկատարվեին մեծամեծ խրախճանություններ իշխանների կամ վանահայրերի հովանավորության տակ: Ինչպես երևում է մարմնաված մասի մեջ վերին աստիճան խնամք տարված է շինության. ոչ միայն ժայռի մեջ փորագրված են աղեղներ, որմնակամարներ, խորշեր, այլ նաև ճոխազարդվեր են ժամանակակից ոճի ստալակատներով: (Տես նկ. 259—262):

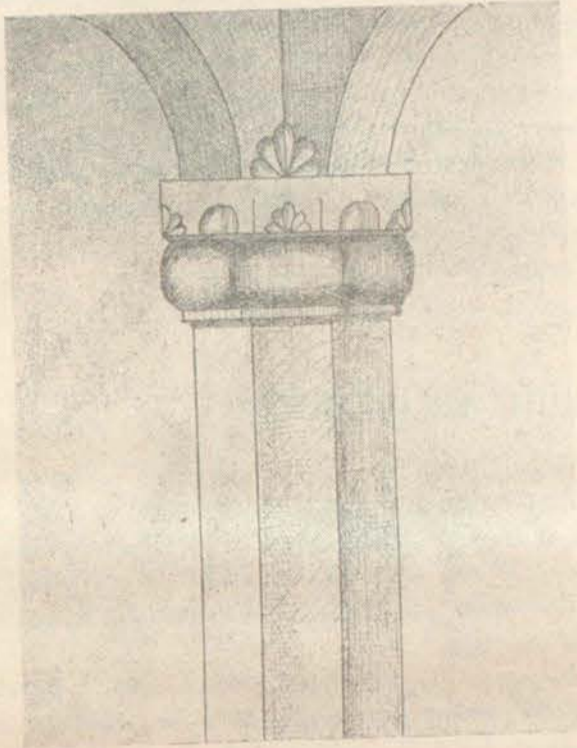
Նկ. 260. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի խորշը

հետև թե՛ բեկորների վերին շերտին մեջ թաղված էին և թե՛ բացի գանգից ուրիշ ոսկորներ չգտնվեցին:

Այժմ անհրաժեշտ է գտնված շենքի ճարտարապետական արժեքի մասին խոսել: Ենթադրում եմ բնավ կրոնա-

Երկրային ժամանակ զարմանալի կերպով մաքուր հղկված են բոլոր որմնակամարները, խորշերը, որմնասյուները և վերջապես ամբողջ բարայրը առաստաղով և հատակով: Վանքին կից կան ուրիշ բարափորներ, որոնք իսկապես մեծ զարմանք են պատճառում տեսնող արվեստագետին և շատ իրավամբ ճարտարա-

պետական գլխի գործոցներ են համարվում, սակայն այս նոր պեղված քարափորը մաքրության և կանոնավորության կողմանե կմրցի վանքի արիշ քարափորների հետ: Նույնիսկ մինչև այժմ Գեղարգա վանքին մեջ գոյություն ունեցող քարափոր հուշարձաններին մեջ կան այնպիսի մասեր, որոնք չեն հավասարեր նոր պեղված քարափորին կանոնավորության և մաքրության: Ընկ. Տարագրուրը չափագրելով և գծագրելով հիացած էր տիրող համաչափության վրա, որ նույնիսկ մի սանտիմիտրի տարբերություն չունեին զանազան որմնակամար-

Նկ. 261. Գեղարգաձորում պեղված շենքի որմնասյուներից մեկը

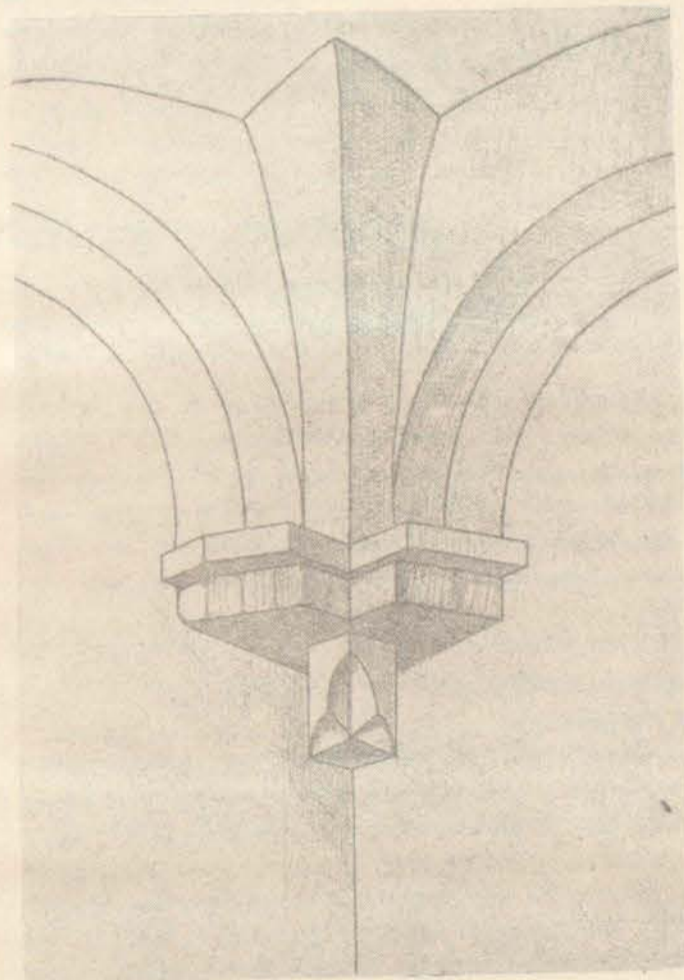
ներ, որոնց մեջ միօրինակություն և համաչափություն կազմանշվեր: Ուրեմն այս բոլորը կուզան վկայելու, որ ոչ միայն քարափորի մեջ աշխատող քարտաշ վարպետները կատարելապես որակյալ էին, այլև այդ քարտաշ վարպետները աշխատել են մի հմուտ և բարեխիղճ ճարտարապետի հսկողության ներքո:

Փորված քարափոր-սրահի շրջագծի անվերայ նշան է նաև ներկվածքը, որ քարաքեղորների վրա երևում են տակալին. մասնավորապես ստալակափոր քանդակները, որոնք կարմիր և դեղին գույներով ներկված են եղել:

Շենքի երկարությունը շտապ որոշելու համար անհրաժեշտ համարվեց արևելյան ճակատի որոշ լայնությունը դեպի հյուսիս առաջ տանել պեղումները, բայց անցավ 15 մետր երկարություն և տակալին չեքրակաց սրահի հյուսիսային պատի սահմանը, սակայն այդ մասում երևան եկան որմնակամարների, որմնասյուների ստալակափոր բեկորներ, որոնք նույնպես հղկված էին: Այս մասին մեջ գտնված քանդակազարդ բեկորներն ապացուցանում են, որ ինչպես հարավային կողմի, նույնպես հյուսիսային և այլ ճակատներ զարդարված էին ոչ միայն որմնակամարներով և ներկված ստալակափորներով, այլև հանդիպակաց հարավային կողմի նման քանդակազարդ խորշերով:

Ճակատակ մեր շանքերին, որ գտնե սրահի հյուսիսային պատը գտնենք, մեզ շահողվեց պեղումները շարունակել, որովհետև ոչ միայն մեզ շրջապատող սարերը անսակեկալ կերպով մշուշապատվեցին, այլ և տեղացող մշտատե ձյունը և անձրևը բոլորովին արգելք էին նպատակահարմար աշխատանքի, ուստի բուսիպված էինք աշխատության դադար տալ, շարունակությունն ապագային թողելով:

Քե ինչ վիճակի մեջ ընդհատեցինք պեղումները, երկու խոսքով բացատրեմ: Բացի ձյունից և անձրևից, ստակալի դժվարություններ եղան մեր առջև: Ի բաց առյալ այն մեծազանգված ժայռի բեկորները, որ թափված էին բուն շենքի մեջ, երկու մեծ և աճուկ բեկորներ ևս ընկած էին սրահի հատակին վրա, որոնց չափերն էին 25—30 խոր. մետր ծավալ ունեին: Այդ

Նկ. 262. Գեղարգաձորում պեղված շենքի որմնասյուներից մեկը

բեկորները միայն սեպով կարելի էր փշրել ու թափել գուրս: Քեև հետերնիս դինամիտ տարած էինք, այնուամենայնիվ այդ վայրում խիստ փոսանգամար էր դինամիտ պայթեցնելը, որովհետև ուրիշ ճեղքվածք ու առաջակարկառ ժայռեր կարող էին պակ գալ և մեծ փոսանգ առաջացնել նույնիսկ բանվորների մեջ: Ուստի երբ մեծամեծ բեկորները մաքրում էինք, որպեսզի սկսենք սեպերի գործողության՝ հսկա ժայռերի փշրման համար, ահա բնությունն ստիպեց մեզ դադար տալ աշխատանքին: Քարափոր սրահի ժամանակն է 13-րդ դարը՝ Պառ իշխանի օրով, որ նոր տերն էր թե՛ վանքին և

թի ամբողջ ձորին: Արևմտյան պատին վրա գեղեցիկ տառերով գոյություն է ունեցել 6 տող արձանագրություն, որուն երեք տողը շնչված է մեզ անհայտ պատճառով, իսկ մնացյալ 3 տողին մեջ գրված է հետևյալը. «Ի տերութեան բարեպաշտ իշխանին Պոռչա եւ Մկր(տ)իչ սնեալ ի սուրբ ուխտիս ետուա. այսքանը ամփոփված է երեք տողի մեջ, իսկ մնացյալ երեք տողը քերված ու շնչված է:

Ազգակացություն.— Պեղված վայրում գոյություն ունեցել է մի մեծ սրահ, որուն նմանները թեև զանազան տեղերում տեսնված են քար ու կրով սրբատաշ շինված, բայց այսքան մեծ սրահ ամբողջովին քարափոր, արաքին անդամն է երևում Գեղարդաձորին մեջ:

Արվեստագործության մարքուխման տեսակետով քստ ամենայնի կատարյալ է մանավանդ ներքին համաչափությունների նկատմամբ: Թեև փուլումներով շատ չափաչափված է քարափոր սրահը, սակայն ամենակարևոր նյութերեն մեկը պետք է որ լինի ճարտարապետության, և զեղարվեստի պատմության մեջ:

Քրիստոնեական շրջանի Այրի վանքի պատմությունն քստ մեր հայ մատենագրության, մինչև 4-րդ դարը կհասցնենք: Սակայն Գեղարդաձորի բազմաթիվ այրերին մեջ թի՛ բնական և թի՛ ձեռագործ այրեր շատ կան, ուստի անհրաժեշտ է այդ ձորը հետազոտության ենթարկել նաև նախաքրիստոնեական շրջանների տեսակետով և գրել մանրամասն ուսումնասիրություն, որը մեր գրականության մեջ գոյություն չունի:

Այրի վանքի ձորը և քարայրերը կապ պետք է ունենան նախաքրիստոնեական պաշտամունքների հետ, ինչպես Բագնայրը իր քարայրերով և աշտարակաձև մնացորդով, ինչպես Բագարանն իր քարայրերով, Աղափնատուն գյուղը, Հաջի Ղարայի գերեզմանատան գույգ աշտարակների և «Արդար Դավիթ» անվանված աշտարակի մնացորդները:

Անպայման քննության առնել ձորի հանդիպակաց լանջին վրա գտնված ստորերկրյա սանդուխտը, որը թեև ևս չեմ տեսել, այնուամենայնիվ վերջերս շատ է խոսվում այդ մասին ժողովուրդի մեջ:

2

[ԶՎԱՐԹՆՈՑՈՒՄ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ]

ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ Զեկուցում

Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները և նրա շուրջը եղող ամբողջ հնագիտական սահմանները ՊԶՊ Կոմիտեն իր անմիջական հսկողության տակ առած լինելով, նախորդ նիստում (1925 հունվար 4) հանձնարարեց ինձ, ավերակների խնամքով պահպանության համար, հարկ եղած անմիջական կարիքները քննելով զեկուցել Կոմիտեին:

Այժմ ներկայացնում եմ ժողովի քննության իմ կողմանի հարմար դատված անմիջական անհետաձգելի կարիքները:

Զվարթնոցի ավերակներն իրենց զեղարվեստապատմական բարձր արժեքի համապատասխան հոգածությունից մինչև այսօր գուրկ մնացած լինելով, օր քստ օրն ոչնչանալու վրա են:

Բացի անխնամ և անպատասպար մնալուց, հուշարձանի արժեքը գիտականորեն ըմբռնելու անընդունակ հսկիչներու ձեռքին տակ (եաջիկ վրդ.) ավելի ևս ապականվել են, նրա անմիջական շուրջը տոգիլ և անընդպատակ շինությունների խտացումով:

Այժմ, մնացորդ պատերի վերեններից և կողքերից անձրևի ջրերը ծծվելով, առաջանում են ճեղքվածքներ, փոշիանում է կրաշաղախը և դուրս են պրծնում քարերը: Վերջերս փլավ արևելյան կողմի հնձաններից մեկուն հյուսիսային պատը: Հնձաններու հատակները մաքուր կրաշաղախով ծծված էին պեղման ժամանակ, այժմ մաքուր հատակի ծեփերի փշրանքները միայն կտեսնվին: Փլչելու անմիջական վտանգի տակ են տաճարի կենտրոնին վրա շինված բոլորակ ավազանին հյուսիս-արևմտյան մասը և սեղանի մնացորդը: Նույնպես մոտալուստ ավերման ենթակա են տաճարն արևմտյան կողմից շրջապատող և ներկայիս պահպան-

ների բնակարանի վերածված բուրգերը և ուրիշ որմնամասեր: Բացօթյա բոլոր զեղաբանդակ քարեր, անձրևի և արեգակի ազդեցության տակ ոչ միայն հալվում ու մաշվում են, այլև մեծ մասամբ նրանց վրայի գեղարվեստական քանդակագործությունները թանձր մամուռով ծածկվում են:

Վաղօրոք ցուցակագրած թանգարանի իրեղենների մեծ մասն անհայտացած լինելն զատ, այսօրվա մնացած մասը նույնպես անխնամ թափված է միմյանց վրա, առանց մի հարմար շինքում դասավորելու և ցուցակագրելու: Անգիտակից հսկողների անուշադրության պատճառով բացօթյա թողված անգնահատելի հիշատակարան բեկոսգիրք մի քանի տեղ քարով ծեծվելով փչացված են նշանագրեր:

Այսօրինակ ավերումներ և կորուստներ շատ կարելի է ցույց տալ, սակայն ևս առանց ավելի երկար ծանրանալու այս հանգամանքի վրա, պիտի հայտնեմ իմ կարծիքով հարմար դատված անմիջական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են նպատակահարմար կերպով հուշարձանի պահպանության:

1. Նշանակել փոքր ի շատե գիտակից և աշաւուրջ հսկիչ, որ ոչ միայն հսկե ավերակների պահպանություն, հսկե նաև պահպանների և աշխատավոր բանվորների գործունեության վրա: Պարտ ու պատշաճ ընդունելություն ցույց տալով բազմաթիվ այցելուներին առաջնորդե և որոշ շափով ծանոթացնե ավերակների անցյալի և ներկայի հետ:

2. Առաջիկա դարնան սկզբին անմիջապես հատկացնել բանվոր վարպետ և պատրաստել շինվածանյութ, խախտված մասերն ամրացնելու համար. ծեփել պատերի այն բոլոր մասերը, որոնք ընդունակ են դարձել անձրևի ջրերը ծծելու:

3. Մշտապես ավերակների մոտ բնակվող պահպանների համար անմիջապես բնակարան ավերակնե-

ըից հետո շինել երկու սենյակից և մի խոհանոցից բաղկացած շինություն, որպեսզի ազատվին հնադիտական մեծ արժեք ունեցող այն մասերը, որոնց մեջ ներկայիս բնակվելով պահակները սաստիկ վնասում են: Պահակների բնակարանների կից պետք է անպայման երկու բաժանումներից բաղկացած մի պատասպարան նրանց անսեռական պիտույքների համար՝ ինչպես գոմ, փայտանոց, մթերանոց և այլն և այլն:

4. Սմբողջավիճակ վերացնել ավերակների շուրջը կուտակված հողերը և աղբերը, որոնք գոյացել են պեղումներից և ուրիշ զանազան պատճառներից: Հիմնահատակ վերացնել անհրաժեշտ է հաշիկ վարդապետի շինած բնակարանները, որոնք այժմ վեր են ածվել ավերակների, և մաքրելով խտրական հնապիտական ավերակների շուրջը, վերածել մաքուր հարթավայրի շուրջանակի որոշ լայնություն վրա:

5. Կանոնավորել անձրևի ջրերի և ոռոգման առուների հոսանքները, որոնց պատճառած մշտական խոնավությունը վնասակար ազդեցություն է ունենում ոչ միայն հողից դուրս եղածներին, այլև հողի տակ եղածներին:

6. Կառուցել մի թանգարան թե՛ մինչև այժմ հավաքված և թե՛ այսուհետև հավաքվելիք թանգարանային իրերը դասավորելու համար: Թանգարանին հարակից հարկ է պատասպարված սրահներ կամ բացօթյա ծածկույթներ պատրաստել, ճարտարապետական գեղարվեստական մեծածավալ գեղաբանական քարերը գետեղելու և անձրևի ու արևի ավերիչ ազդեցությունից ազատելու համար:

7. Թանգարանին կից, կարևոր եւ համարում շինել պատշաճավոր մեծությամբ երկու սենյակներ, որոնց մեկը լինի մշտական հսկող պաշտոնյայի բնակության հատուկ, իսկ մյուսը հուշարձանի ուսումնասիրության համար թե՛ Կոմիտեի կողմից և թե՛ զբոսից եկող զինական և գրական աշխատանքներ կատարելու հատուկ:

8. Միջոցներ տրվին թանգարանի շինության ձեռնարկված դեպքում, լիակատար ցուցակադրություն կատարելու թե՛ թանգարանային իրերի և թե՛ ճարտարապետական գեղաբանական բեկորների:

9. Պատրաստվին բնդհանուր հնապիտական շրջանի և մասնավորապես ավերակների հատակագծերը, շարժարությունները, ձեռագիր և լուսանկար պատկերները, բոլոր գեղարվեստական և գիտական արժեք ունեցող բեկորների համար:

10. Վճարական որոշում կայացնել բեռնագիր արձանագրության մասին, մինչև թանգարանի շինությունը թողել տեղում թե՛ փոխադրել ժամանակավորապես էջմիածնի թանգարանը, տեղում թողվելու դեպքում արգելք հարկ չէ՝ առանձնապես մի ծածկույթի մեջ պահպանել:

11. Ի նկատի ունենալով զանազան հանգամանքներ, ձուլել բեռնագիր արձանագրությունից մի քանի օրինակներ, և այդ ընդօրինակություններից տալ էջմիածնի և Երևանի թանգարանի մեջ պահվելու համար:

17 հունվար
1925 թ.

ՀԱՄԷ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՍ ԸՆԿ. ՄՈՒՎՅԱՆԻՆ

Չեկոցում բանգարանում հայ ճարտարապետության բաժին կազմելու մասին

Չեկոցում հանձնարարությամբ ներկայացնում եմ իմ կողմից հետևյալ նկատումները հայ ճարտարապետության թանգարան կազմելու մասին:

Ի նկատի ունենալով, որ վերջին 25—30 տարիների ընթացքում պատմական հայ ճարտարապետությունը և նրա ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրական նյութ է եղած ինչպես հայ, ուրա և նույնիսկ եվրոպացի մեծ գիտնականների և գեղարվեստագետների համար, այդ իսկ պատճառով, թանգարանում անհրաժեշտ է կազմակերպել հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի բաժին, որի համար շարժանից առատ նյութ կա Հայաստանում:

Հայ ճարտարապետությունը ուսումնասիրող մեծ գիտնականներ մի պատկանելի գրականություն են լույս ընծայած, որոնցից մի քանիսն իրենց աշխատության մեջ խոստովանում են ոչ միայն հայ ճարտարապետության բարձրագույն կատարելության հասած լինելը, այլև այդ զարգացման ժամանակակից ժողովուրդի բարձրագույն քաղաքակրթության հասած լինելը: Նույնիսկ նրանցից ոմանք վճարականապես եղրակացնում

են, որ առանց պատմական հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի ուսումնասիրության, գրեթե հնար չէ հասկանալ ուրիշ երկրների պատմական գեղարվեստի առեղծվածային մասերը կամ որոշել նրանց ծագումն ու փոխանցման ճանապարհները: Որովհետև հայ ճարտարապետության սկիզբը մեր թվականին շատ առաջ է, զարգացման բարձր աստիճանի հասնում է 7-րդ դարուն և նույն կատարելությամբ շարունակվում մինչև 14—15-րդ դարերը: Ուստի կատարելության հասած նախնական դարերի մեջ դեռ արևմուտքում շարունակվում էր հնադարյան մեծ գեղարվեստի անկումը:

Ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշատակել այն ականավոր գիտնականներից մի քանիսի անունները, որոնք հոյակապ մեծ ու փոքր երկասիրություններ լույս են ընծայել հայ գեղարվեստի շուրջը և տակավին շարունակում են: Ինչպես ի հնումն Շարլ Տեքսիե, Տյուպուա դե Մոնպերե, Կոնդակով, Գրիմմ, Ն. Մառ,

* Չվարթնոցում շինված է արդեն մի փոքրիկ թանգարան, հողերի մեծ մասը և հաշիկ վարդապետի ավերակների մեջ շինած շենքերի մեծ մասը քանդված են, բեկորները կարգի են բերված 1936—1937 թ. թ. ընթացքում:

Կազմող

Սարժիզովսկի, Պարման, Լեման, Հաուպտ, Ագլաստ
Շուազի, Ե. Տիլ և այլն:

Այս գիտնական արվեստագետները ո՛ր միայն
քննել են հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի ու-
ձերը և աշխատել են գտնել նրանց փոխանցման ճա-
նապարհները, այլև ուշադրության են առել հին հա-
յերի շինարարական կանոնները, որոնք իրենց մեջ պա-
րունակում են ձևերի և շինելակերպերի բազմատեսակ
հարստություն:

Ուրեմն թանգարանն իր մեջ բովանդակելու է ա-
մեն տեսակի ճարտարապետական գեղարվեստական և
շինարարական բազմակողմանի նյութեր, որոնք բնորոշ
հատկանիշը կկազմեն պատմական հայ արվեստին:

Հայոց ճարտարապետությունը չի սահմանափակ-
վում տաճարներով: Գոյություն ունին գեա ներկայիս
բազմաթիվ աշխարհիկ շենքեր, ինչպես բերդեր, ամ-
րոցներ, քաղաքապարիսպներ, պալատներ, դղյակներ,
հյուրանոցներ, շրանցքներ, կամուրջներ, ձևազարդ ճա-
նապարհներ և այլն և այլն, որոնք անխտիր հավաքվե-
լու են թանգարանի մեջ նկարված և մանրամասն շա-
փագրված:

Վերոգրյալ շարքին մեջ չպիտի մոռանալ նաև հին
հայերի բնտանեկան բնակարանների վերին աստիճան
հետաքրքրական ձևերն ու շինելակերպերը, որոնք թեև
մեծ քաղաքների մեջ գրեթե անհետացել են, սակայն
գարեբե ի վեր շարունակվելով տակավին պահվել են
գյուղական շենքերի մեջ: Կարող է պատահել, որ շու-
տով անհետանան մեր գյուղերից այս հետաքրքրական
և ուսանելի ձևերը: Ուստի այդ ոձերը և շինվածակեր-
պերը վերջնական կորուստից փրկելու համար, պետք է
շուտափույթ հավաքել սույն կարգի նյութերը և առան-
ձին մի բաժին կազմել մյուս նյութերի շարքում:

Ահա այս տեսակետներից մոտենալով հարցին,
թանգարանի ճարտարապետական բաժինը պետք է
կազմել հետևյալ կերպով.

1. Բաժինը պիտի ունենա ընդարձակ սրահներ,
որոնց մեջ հնարավոր լինի զետեղել հայկական ճար-
տարապետության հատուկ բազմակողմանի նյութեր,
լինին այդ նյութերը գծագրական, չափագրական, նը-
կարչական, քանդակագործական և լուսանկարչական:

2. Բաժնի մեջ առաջին և ընդարձակ տեղը պետք է
տալ գուտ ճարտարապետական նկարներին և գծագրու-
թյուններին, որոնք չափագրված և գծագրված են հմուտ
ճարտարապետների ձեռքով՝ իսկական հուշարձանների
վրա և վերջացրած մաքուր աշխատություններին,
կրկնորդ բաժինը պետք է կազմեն միայն չափագրու-
թյուններ և սևագրություններ, որոնք թեև մանրամասն
չափագրված են տեղին վրա, սակայն վերջնականա-
պես մաքուր նկարված չեն, ուստի թերի աշխատու-
թյունները մասնագիտորեն վերջացնելուց հետո պետք
է փոխադրել առաջին բաժին: Երրորդ բաժնում պետք
է զետեղվեն այն նկարները, որոնք կարող նկարիչների
ձեռքով նկարված են ուղղակի հուշարձանների վրա-

լից: Երրորդ բաժինը պետք է հատկացվի հուշար-
ձանների քանդակագործ աշխատանքներին՝ իսկական-
ներին և իսկականից հավատարմորեն բնագործակված
ներին: Հինգերորդ բաժինը պետք է հատկացվի հուշար-
ձանների լուսանկարներին, նեղատիվներին և էստամ-
բաժնիներին:

3. Վերոգրյալ բաժիններից անկախ թանգարանի
սրահները պիտի ունենան մի մատենագարան, ուր պի-
տի հավաքվեն այն բոլոր հայ և օտար լեզվով գրված
հատորները, որոնք բովանդակում են տեսություններ և
ուսումնասիրություններ հայ ճարտարապետության մա-
սին:

4. Թանգարանի համար պետք է նշանակվի մաս-
նագետներից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը մշտա-
պես խորհրդածություններ վարի գործը՝ թանգարանն իր
նպատակին ծառայեցնելու և իր կոչման բարձրության
մեջ պահելու համար:

5. Թանգարանի համար պետք է նշանակվի մի վարիչ,
ճարտարապետներ և օգնական գծագրիչներ: Վարիչը
լինելով նաև հանձնաժողովի անդամ, բացի ներքին զե-
կավարությունից, պարտավոր լինի ամբողջացնել կի-
սառ մնացած կամ հուս նյութերը:

6. Թանգարանի վարիչի պարտականությունն է
միշտ հավաքել նորանոր նյութեր և ձեռագրել նորա-
նոր նյութերով, հանձնաժողովի խորհրդակցությամբ:

7. Թանգարանի վարչությունը պետք է պարտավոր
լինի, թանգարանից օգտվելու համար դիմող մասնա-
գետներին ըստ ամենայնի բավարարություն տալ,
տրամադրելով նրանց ամեն տեսակի նյութեր սովետա-
կան հայ ճարտարապետության վերելքի աշխատանքնե-
րին նպաստած լինելու համար:

8. Ցանկալի է, որ սովետական իշխանության օրով
հայ ճարտարապետության ոճով կառուցված շենքերի
նկարներ կամ լուսանկարներ հավաքվին և պահվին
թանգարանում՝ հանձնաժողովի քննությամբ հարմար
համարվելու դեպքում:

9. Թանգարանի կազմակերպման սկզբնական շր-
ջանին մեջ աշխատել անմիջապես ձեռք բերելու և
թանգարանին սեփականություն դարձնելու համար այն
բոլոր նյութերը, որոնք գտնվում են թե՛ պետական
հիմնարկություններում և թե՛ մասնավոր անհատների
մոտ, որոնք կբաղկանան հետևյալներից.

- Ա. Մաքուր գծված նկարված պատկերներ:
- Բ. Ճիշտ չափագրված գծագրություններ:
- Գ. Լուսանկարներ:
- Դ. Լուսանկարչական սևագրակներ:
- Ե. Լուսանկարների հավաքածու ալբոմներ:
- Զ. էստամբաժներ:
- Է. Զանազան հուշարձաններից ձուլածո մոդել-
ներ:
- Ը. Գունավոր նկարներ:

* Զեկուցագրի պատճեն, որից տպագրում ենք, լուսի թվական
և ամիս-ամսաթիվ: Կազմող

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ԱՐԺ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ*

Ներկա 1909 տարվա «Արարատ» ամսագրի հունվար ամսաթվի մեջ, պատասխանելով հարգելի գիտնական պրոֆ. Մանուկ «Շարք Անվո» № 2 գրքույկի միջոցով ձեզ ուղղված հարցումին, համոզում կհայտնենք որ պրոֆ. Մանուկ, մեքենարար ենթարկվելով արտաքին ազդեցություններու, փոփոխություններու, և որ ավելին է իմ հեղինակությունս համար, Ձեզ վերադարձրել էր Որպես թե պրոֆ. Մանուկ անբան միամիտ և դյուրահավատ մարդ է, որ առանց որևէ գործնական փաստերու ընդունակ է մեղադրանքներ թափելու ուրիշներու վրա:

Ձեր շոշափած խնդիրներուն մի առ մի պատասխանելիս առաջ, հարկ կտեսնեմ շատ համառոտ կերպով պատմել մի իրողություն, որուն միակ վկան դուք եք և ձեր վկայությունները մասամբ հրատարակված է «Ազգագրական հանդեսի» 1907, 16 գրքի մեջ:

1906 թվականի աշնան, հոկտեմբեր ամսու մեջ, Անիին դարձիս, երբ գնացի էջմիածին դարձանվելու, նույն ատեն եկավ նաև ճարտարապետ ա. Տեր-Սարգսյանն ալ: Ի սկզբան ևս, ծանոթ չըլլալով այդ ճարտարապետին հետ, ձեր միջոցով իմացա, որ նա ևս եկած է Ղվարթնոցով գրազվելու և թե նա չի ընդունում իմ կարծիքները Ղվարթնոցի վերակազմության մասին:

Քանի մը օր հետո, երբ ևս հանգուցյալ Հաջիի սենյակը կգտնվեի, եկավ ձեր ծառան զիս կանչեց՝ «վարպետ, հայր սուրբը քեզ կանչում է» ըսելով: Ետպեցի անմիջապես գալ, և ձեր սենյակին մեջ գտա նաև ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանին, որուն հետ զիս ծանոթացնելու փութացիր:

Ընդհանրապես սովորական դարձած քանի մը քաղաքավարական խոսակցություններ հետո երկուքդ մեկանց շուշացաք նաև Ղվարթնոցի կազմության մասին իմ կարծիքս հարցնելու, որն արդեն ըստ իմ հայացողության ամբողջովին վերակազմեր էի նույն տարվան գարնան մեջ: Բայց որովհետև այդ վերակազմության պատկերները խաչիկ վարդապետը ամիսներ առաջ միասին տարած էր Ռուսաստան, ստիպված եղա բերանացի բացատրել որչափ որ հնար էր:

Երբ պարզեցի տեսություններս, հենվելով իմ գրտած փաստերու վրա, թե ինչպես արտաքին պատերու զուգահեռական ուղղությամբ ձգված էին ութ աղեղներ, որոնց մեկ մեկ ծայրերը հանգչած էին մույթերու ետև գտնված արծվեքանդակ կրող սյուներու խոյակների վրա, և մյուս ծայրերն իրենց հենակետ ունեցած էին միջին կիսաբոլորակ թևերու մեջտեղի երկու սյուները, որով հնարավոր եղեր էր արտաքին պատերու զուգահեռական կլորության խարխիս մը ստեղծել ներքին խաչաձևի և արտաքին պատերու միջև գտնված շրջանակի միջոցը ծածկելու սահմանված կամարին համար և այսպիսով նաև մի կախյալ հարկ կազմված էր բոլորովին անկախ մույթերու վրա հանգչող գմբեթին:

* Այս նամակը որոշ կրճատումներով արտատպում ենք «Մշակ» լրագրի 1909 թվականի 52-80 համարներից: Կազմող

Հազիվ վերջացած էր բացատրությունս, պ. Տեր-Սարգսյան շտապեց նախապես ձեզ հայտնած կարծիքը ինձի ալ կրկնելու, թե միանգամայն գիտություն անհամապատասխան է տված բացատրությունս և մինչև իսկ անկարելի Սակայն երբ ևս պնդեցի իմ համոզմանս վրա, պ. Տեր-Սարգսյան ավելի սուր շեշտերով պատասխանեց ինձ հետևյալ խոսքերով. «Ինձի նայեցեք, պարոն, ևս Պետերբուրգ եմ ունել, արտասահման եմ եղել, գիտությունը չի ընդունի, այդպես բան չի ետրոջ չինել»:

Եւս խոսքին մեջ՝ անմիջապես զգացի այն սուր հեղինակություններու և արհամարհանքների արմատը, որ հետզհետե մեծանալով պիտի փոխվեր կրկար ժամանակ կրած կարգ մը ստորացուցիչ պատվածներու: Ռասի ևս ալ վիրավորված պատասխանեցի. «Պարոն, վրաս ալ չուրոտ տեսնելով զիս շաղացական մի կարծեք, թերևս ևս ալ ունենամ ձեզ պես պարծենալու առիթներ: Բայց պահ մը ենթադրենք, թե ևս ոչ ուսում ստացած եմ և ոչ ալ արտասահման տեսած: Երբ տեղին վրա գոյություն ունին իրական փաստեր և ըսածներս ապացուցանող որոշ բեկորներ, ինչպես կարող եմ ձեր ուզածին պես մտածել: Ես ալ ձեզ նման գուցե չհավատայի, եթե երկար ատեն Ղվարթնոցի ավերակները ուսումնասիրելիս առաջ մեկը պատմեր ինձի այս տարօրինակ իրողությունը, ևս ոչ թե ենթադրության, այլ իրողության առջև ստիպված եմ խոնարհվել»:

Այս միջոցին դուք տեսնելով ձեր սուր վեճի կերպարանք ստանալու խոսակցությունը, միջամտեցիք ըսելով. «Եղբայր, ինչու եք միմյանց վիրավորում. լավ չէ՞ որ շուտով մի կառք կանչենք, գնանք Ղվարթնոց, այնտեղ ցույց տվեք ձեր փաստերը»:

Այդպես ալ եղավ. հրամայեցիք, կառք եկավ, և շորս հոգի (դժբախտաբար չեմ հիշեր թե ով էր ձեր շորորդ ընկերը) գնացինք Ղվարթնոցի ավերակները. այնտեղ ձեր ներկայության նախ ցույց տվի պ. Տեր-Սարգսյանի անկարելի համարած կոր աղեղներու մնացորդները:

Պերճախոս իրականության առջև պ. Տեր-Սարգսյան ոչ միայն զարմացմամբ ընդունեց այս հետաքրքրական իրողությունը, այլ և վաղածանոթ բարեկամի մը նման թեև մտած խնդրեց ինձի ցույց տալ իրեն այն բոլոր մասերը, որոնք ավերակի վերակազմության լրացուցիչները կկազմեին: Ես սիրով կատարեցի անոր անկեղծ ցանկությունը ոչ միայն նույն օրը, այլ և հետևյալ օրն ալ, ցույց տալով բոլոր կարևոր բեկորներն ու քարերը և անոնց պատկանած տեղերը, որչափ որ կարողացած էի ճշտել գարնան շորս ամսվան հետազոտության միջոցին:

Չմոռանամ ըսելու, որ պ. Տեր-Սարգսյան լիովին ընդունելով ներքին հարկերու վերաբերյալ բոլոր ցուցմունքներս՝ միայն անհամաձայն մնաց ինձ հետ գմբեթի կազմության մասին:

Այս պատմությունը ճշտությունը գրեթե կետ առ կետ հաստատություն կուտար, երբ «Ազգագրական

Հանդես» 1907 թ. 16 գրքի 132-րդ երեսի վրա, հիմնվելով իմ վկայության վրա, կնկարագրեք մանրամասնորեն Ձվարթնոցի կանգուն վիճակը: Ես չեմ կարծեր, որ պ. Տեր-Սարգսյանն ալ, իբրև պատվազգաց մարդ, դիջանի այլ կերպ պատմելու այս իրողությունները:

Ուրեմն հիմա հայտնի է, որ դեռ պ. Տեր-Սարգսյան Ձվարթնոցի տվերակները չտեսած, ես արդեն հատակազծի և առաջին հարկի բոլոր մասերն ամբողջացնելով անվիճելի կերպով կազմել էի:

Արդ, երբ դուք կգրեք թե «ճարտարապետ Տեր-Սարգսյանը պատրաստեց բուն եկեղեցու մանրագնին հատակագիծը» («Ազգագրական հանդես» 1907 թ. 15 գիրք, էրես 90), ով որ ըլլա ընթերցող այդ տեղերուն՝ ուրիշ կերպ չէ կարող հասկնալ, բայց եթե այդ աշխատության բոլոր մանրամասնությունը պ. Քրիստափոր Տեր-Սարգսյանին նվիրված. քանի որ բարեխղճորեն բացատրված և զանազանված չէ յուրաքանչյուրիս կողմանե կղած աշխատանքին տեսակները, ուստի բնական է, որ այդ անորոշ դրվածքը տեղի տար թյուրիմացություններու և ծնունդ՝ ծանոթ հարցումին:

Հիմա ի հարկե պարզ կտեսնեք, թե պրոֆ. Մառի հարցման գլխավոր շեշտը կիսյանա ոչ թե համալսարանական ճարտարապետի մը հատակագիծ կազմելու կարողության կամ անկարողության վրա, այլ Չեր «մանրագնին» բառին վրա, որուն միմիայն իմ արդար սեփականությունս ըլլալուն բացի ձեզմէ՝ ուրիշ շատ վկաներ ալ կան:

Ինչպես ինձմե առաջ աշխատողներու, նույնպես ալ պ. Տեր-Սարգսյանի կազմած հատակագծի արտաքին բոլորակ պատը սև շրջանակ մը միայն կնեղակայցնէր վրան՝ բացված դռներով և ներքին բարակ որմնասյուներով: 1904 թվականին մարտ ամիսին մինչև հունիսի վերջը իմ աշխատանքի գլխավոր մասերեն մեկն եղավ՝ առաջին անգամ դասավորել արտաքին որմնասյուները և պատուհանները, որոնց ճիշտ դասավորության համոզվիլ ուղղորդները թող տեսնեն Անիի պազկաշեն ս. Գրիգոր և Ձվարթնոցի իսկական պատկեր Բանայի եկեղեցին:

Ուստի, երբ պ. Տեր-Սարգսյանի հետ գնացինք Ձվարթնոց, ձեր ներկայության ցույց տվի նաև սյուներուն և պատուհաններուն դասավորությունները, որն ընդունելի համարելով, նույն ճարտարապետին կողմանե, ավելցվեցան ձեզ համար նորոգ կազմված հատակագծին վրա, ինչպես ութ կոր կամարներու շրջագիծը ներկայացնող բոլորակները արծվեքանդակ կլոր սյուներու վրային անցած:

Այլևս կասկած չի մնար կարծեմ պ. Տեր-Սարգսյանի ինձմե օգտված ըլլալուն և «մանրագնին» բառին իմ աշխատությանս վերաբերելուն, ուստի ավելի ուղիղ կըլլար, որ փոխանակ գրելու «երբեմն խոսակցելով նրա հետ գուցե սրա մտքերից ընդունել կամ յուրացրել է» («Արարատ», 1909 թ. հունվար, էրես 66), գրեիք առանց «գուցե»-ի Իսկ գալով «յուրացրել» բառին, ձեզի կվերադարձնեմ, անոր պարզապես գրգռիչ իմաստ պարունակելու համար, որովհետև մինչև այսօր պ. Տեր-Սարգսյան, պաշտոնական շրջանակի մեջ, կամ մամուլի միջոցով փաստացի կերպով, դեռ ձեռնամուխ չէ կղած իմ սեփականություններուս, ձեր դրվածքներն

են միայն հրապարակի վրա և անոնց մեջ չփոթված մեկին կամ մյուսին իրավունքները:

Ուրեմն եզրակացությունը պարզ է, որ ես եմ մանրագնին հատակագիծը պատրաստողը և Տեր-Սարգսյան ինձմե ընդորինակող կղած է տեղին վրա անհետացած մասերու, նաև բացի հատակագծեն առաջին հարկի ամբողջ բարձրության մեջ: Իսկ ինչ կվերաբերի գմբեթի կազմության մասին ինձմե տարբեր կարծիք ունենալուն, ցանկալի էր, որ մինչև այսօր իր կարծիքը հրապարակի վրա դրված ըլլար և ենթարկվեր կարող մասնազննելու անաշուտ քննադատության:

Տենթադրյալ գաղտնիքների մեջ ինչ մասնակցություն կարող էի և պետք ունենալի, խոսքերնիդ անարդար խոսամտով մը ցույց կուտա, ընդհակառակը դուք իրավամբ պետք է պարծենաք, որ եթե որ մը Ձվարթնոց եկեղեցվու վերակազմության խնդիրն իր ցանկալի լուծումը ստանա, այն ալ ձեր ջանքերուն պիտի պարտինք, որովհետև միայն դուք եք ի սկզբան այդ խնդիրը հուշող, անոր մասին վիճող և զանազան կարող ճարտարապետներու քննության ենթարկողը. կհամարեմ նաև որ մինչև վերջը պիտի տանիք. ինչու որեմն խույս տալ այդ արդար փաստաիրությունն: Միայն կցավիմ, որ հաճախ պատահեր եմ էջմիածին, երբ դուք կարող ճարտարապետներու ընկերակցությամբ գնացել եք Ձվարթնոցն ուսումնասիրելու և չեք բարեհաճեր զիս ալ անոնց մեջ տեսնել կարծիքներու փոխանակության համար, և կամ գոնև այդ գործին վրա իբրև ամենին շատ աշխատող մարդ ուսումնասիրությանց դյուրություն տալու համար: Չգիտեմ իմ «վարպետի» աստիճանս էր արդևր թե՛ մի ուրիշ ավելի զորեղ պատճառ այդ պատվին զրկվելուս, ձեզ միայն հայտնի է:

Կամա թե ակամա կրկնակի սխալեցաք այն ատեն, երբ ձեր ներկայացրած հատակագիծը՝ ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանի անվան հետ կապելով հանդերձ բացի ուրիշ անկանոնություններե, փոխանակ հինգ դռան՝ երեք դռնով հրապարակ հանեցիք, որուն մասին պ. Տեր-Սարգսյան, իբրև համալսարանական ճարտարապետ, իրավունք ուներ բողոքելու, քանի որ համալսարանական արվեստագետի մը անունով կղած գործը «ճեմարանի աշակերտի մը» գործեն ավելի ստորին աստիճանի վրա կմնար: Գոնև ծանոթությունս ալ չավելցուցիք այդ մասին արվեստագետին պատիվը խնայած ըլլալու համար: Ոչ միայն այդ բանը չըրիք, այլ և շորս տարի հետո նույն աններելի վարժուհի կրկնեցիք՝ «Ազգագրական հանդեսի» մեջ տպելով միևնույն հատակագիծը աննշմարելի կերպով քերթված պակաս դռների տեղերը:

Ոչ որ պատասխանատու չէ կարծեմ ձեր դժբախտ կլիշեի գլխին անցած արկածալից պատմություններուն, և ոչ որ ալ մեղավոր չէ ձեր անճշտություններուն համար ղձեզ քննադատելով. փաստը վերին աստիճան տգեղ և աններելի է գիտնականի մը պատվուն: Արդարանալու համար բավական չէր մեղքը Պետերբուրգի ճարտարապետ պ. Թամանյանի վիզը փաթաթելը. ենթադրենք, որ պ. Թամանյան, իբրև մարդ սխալեցավ և մոռացավ երկու դռները, մի՞թե ներքին էր ձեզ՝ ըսել թե «խոսամտիկ էր իմ ուղադրությունից»: Պ. Թամանյան

եթե մի սխալ հատակագիծ տվաւ, իր դիմաց ունեւր անհատ մը միայն. իսկ ինչ եղաւ ձեր գիտակցութեան՝ որ չքննեցիք մանրամասն կերպով, քանի որ դուք այդ սխալը պիտի ներկայացնէիք ամբողջ գիտնական աշխարհին և պիտի հավերժացնէիք պատմութեան մեջ: Ընդունենք, որ իբրև մարդ դուք ալ սխալեցաք 1904 թվականին. չէ՞ր կարելի արդո՞ր նորը պատրաստել տալ 1907 թվին «Ազգագրական հանդեսի» համար, փոխանակ կլիշէին վրա քերթելու:

Բավական չէ մարդու մը համար ամեն մասնագիտութեան մեջ հմտութեան ունեցած ըլլալու նախանձելի ճարտար, պետք է քիչ մ'ալ մշակված ըլլա այն մասնագիտութեան մեջ, որուն մասին մեկը ցույց տալ կուզի իր հմտութեանը: Ահա այս իրավացի պատճառով է որ շփոթութեաններու և հակասութեաններու մեջ կրգորովիք, երբ ձեր մասնագիտութեան դուրս ալ քննադատութեան մեջ կմտնեք: Արդար չէ արդո՞ր այստեղ հիշել «Կոշկակարն մինչ ցկոշիկ» առածը:

Ճարտարապետական գծերու և անոնց պաշտօններու մասին ձեր բողոքովին անտեղյակ ըլլալն է որ մտքերնուդ մեջ կարգ մը երևակայական սխալներ ըստեղծեր եք իմ հատակագծիս վրա, և ձեր ներկայացվածք անհամեմատ առավելութեաններով օժտված:

Երբ ես արվեստով ճարտարապետ ըլլալով, իմ կազմածս հատակագիծը քննադատութեան ենթարկվի աստվածաբան վարդապետի մը կողմանէ, որչափ ավելի կանկածելի պետք է որ համարվի աստվածաբան վարդապետի մը ներկայացված ճարտարապետական հատակագիծը, որուն սխալները կրկնված են բացի Չվարթնոցէն, նաև ուրիշ հատակագծերու մեջ ալ: «Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ» 11 էրեսի վրա Ձեր ներկայացված էջմիածնի հատակագիծը կթիւ բաղդատներ իսկականին հետ, անմիջապէս կհամոզվիք ասածիս ճշմարտութեան: Այդ հատակագծին վրա, որտեղեն է առաջ եկած, ներքին կողմէն, հյուսիս և հարավ կողմի արտիզներեն մինչև արևելյան ավանդատունները եղած միջոցին մեկ մետրէն ավելի երկայնութեանը քան հակառակ կողմը, մինչդեռ իրականութեան մեջ՝ ընդհակառակը, ձեր հատակագծի վրա երկայն եղող մասերը քանի մը սանտիմետր ալ ավելի կարճ են քան արտիզներեն մինչև արևմտյան պատը գտնված երկարութեանը: Ավելորդ համարելով ուրիշ մասերու վրա խոսիլ առաջիմ, կվերադառնամ նյութիս: Պատասխանատվութեան ամեն տեսակ ծանրութեաններ հանձն առնելով, վստահ կերպով հրապարակով կհայտարարեմ, թե իմ Չվարթնոցի հատակագիծս միանգամայն ճիշտ է և իրականին լիովին համապատասխան, և պատրաստ եմ Ձեր իսկ ընտրած մասնագետներու ներկայութեան փորձի ենթարկել երբ կկամենաք:

Այն սխալները, որոնք ցույց կտրվին իմ հատակագծիս վրա ձեր կողմանէ, խժքժանքն ավելի նշանակութեան չունին: («Արարատ», 1909 թ., հունվար, էրես 69):

ա) Սկզբնից շուրջ բոլոր տարածված աստիճանները բուն եկեղեցվո մասը չեն կազմեր. ամեն ոք ազատ է զանոնք ներկայացնել կամ ոչ: Արդարև ներկայացնելով առավելութեան մը տրված կհամարվի, բայց

չներկայացնելով ալ եկեղեցվո հատակագիծն իր ամբողջութենէն ոչինչ չի կորսնցնել:

բ) Գլխավոր սեղանի աջ կողմի մասանց գզրոցը չենք կամ շինութեան մաս չէ. «գզրոց» անունը բավական է ասպացուցանելու, որ նա կահ-կարասիքի արժեք միայն ունի:

գ) Սեղանից դեպի ներքև իշնոդ երկու աստիճանները բողոքովին ճիշտ են, տարաբախտաբար դուք եք սխալած և չեք կարողացած հասկնալ որ այդ՝ եկեղեցիի նախկին սեղանն է, որուն մասին խոսիք եք «Ազգագրական հանդեսի» 16 դիրք 137 էրեսի վրա. յուրաքանչյուր կողմի զույգ ասեղուղներուն մեկը վար իջնելու կծառայի, և մյուսը սեղան բարձրանալու: 1904 թվականին ես նույն ձեր մասնավորապէս գծեր եմ նաև Պետերբուրգի Հնագիտական կայս. մասնաժողովի համար է, որը զրկվեցաւ Խաչիկ վարդապետի ձեռքով:

դ) Պիլաստրների—եկեղեցու ներսից, հատակում շուրջ բոլոր տարածված մայթ անվանածնիդ մայթ չէ, ալ մի ուրիշ նշանակութեան ունեցող գիծ, որն բնախնայն շատ հետաքրքրական երևույթ է հայ ճարտարապետութեան մեջ, ինչպէս նաև ձեր քիչ մը վարը, շերկորոյ շրջագիծ միացնում են բոլոր սյունները՝ բնածր, որ գրեթէ նույնն է ձեր մայթ անվանածին հետ: Ես նպատակավոր կերպով լուսութեան տված էի այս մասերուն վրա բացատրութեան տալ՝ առանձին հոդվածով խոսելու համար, բայց եթե կփափագիք մասնագիտական ժողովի մը առջև պատրաստ եմ, բացատրելու այդ ձեզ համար անհասկանալի գծերուն նշանակութեանը:

«Չունի արևելյան բառանկյունի շինութեան արտաքին կողմի երեք աստիճանները՝ բնածնիդ ալ զարձայ արդո՞ւնք է ձեր անուշադրութեան. եթե անգամ մը ես երթաք տեղին վրա մասնավորապէս քննելու համար, պիտի տեսնէք, որ ունի այդ երեք աստիճանները:

Իսկ գալով ամենագլխավոր հարցին, ձեր հատակագծի առավելութեաններուն և անոր իմ հատակագծես ունեցած կարծեցյալ տարբերութեաններուն, զարմանքնիդ շատ բնական պիտի ըլլար, եթե դուք կարողանայիք բացատրել ինձի ձեր ցույց տված առավելութեաններուն իրականին մեջ ինչ ներկայացնելը:

Գմբեթի մասին խոսած ատեննիդ «կրկնակի բառակուսի գիծ» բնույթով ինչ ըսել ուզեք եք և ի՞նչ եք հասկըցել այդ բառակուսի գծերնու եմ հատակագծես զանազանվող այդ բառակուսի գծերուն դեպի սյունազարդ թեկերուն կողմը եղած (ձեր հատակագծի մեջ) երրորդ սուր գծին իրականին մեջ գոյութեան ի՞նչ ասպացույց ունիք: Ես սխալապէս կմերժեմ այդ գծի գոյութեանը:

Ինչու համար ձեր շուրջ բոլոր աստիճանները եկեղեցին ամեն կողմէն շրջապատած են, քանի որ իրականութեան մեջ՝ սկսելով արևմտյան դռնէն ամբողջ հարավային կողմը՝ բնավ գոյութեան չունին: Ինչ ասպացույց գտնել ի հնումն անոր գոյութեան, երբ դուք պատմութեան միջոցով ալ գիտեք թե «եկեղեցուց առաջ ներսեւը հիմք ձգեց» կաթողիկոսարանին («Ազգագրական հանդես», 1907 թ., 15 դիրք, էրես 105), և աստիճաններու ընդհատումն ալ առաջ եկած է կաթողիկոսական

շինութեանց տաճարին անմիջապէս մոտը գտնվելուն պատճառով («Ազգագրական հանդես», 1907 թ., գիրք 16, էրես 152, հատակագիծ կաթողիկոսական տան):

Ինչու համար եկեղեցիին այդ շուրջ բոլոր աստիճաններուն կեդրոնին վրա չէ ձեր բուն եկեղեցիի հատակագիծը, այլ եկեղեցիի և շուրջ բոլոր աստիճաններուն միջոցը՝ արևելյան կողմեն լայն է և արևմտյան կողմեն նեղ, մինչդեռ իրականութեան մեջ կեդրոնին վրա է եկեղեցիին:

Որպեսզի ձեր բրածին նման իմ քննադատութիւնս ալ խժըժանքի արժեքը չտանա, ես կ'իտեղում շատ մը ուրիշ մանր մունր իրականին համապատասխան գծեր և անձկանոք կ'սպասեմ ձեր նախաձեռնութեամբ կազմվելիք մասնագիտական ժողովի մը, որուն առջև պատրաստ եմ ապացուցանելու իմ աշխատութեանց ճշտութիւնը, բարեխղճութիւնը և ձեր հատակագծի մեջ եղած բազմաթիւ մանրամասնութեանց սխալները:

Արդո՞ք որչափ արդար է ձեր բողոքը, կենսագրականիս միջոցով պրոֆ. Մառի ձեզ ուղղած մեղադրանքին համար, որուն դեմ պաշտպանվիլ փորձելով էջմիածնի ամբողջ միաբանութենէն օգնութիւն կաղապակեր:

Պրոֆ. Մառի մեղադրանքն իմ արդար բողոքիս արձագանքն է, որ շատ անախորժ հնչեր է ձեր ակամեջին: Այդ բողոքը բխած է այն երբեմնի ստորացուցիչ արհամարհանքէն, որուն դառնութիւնը երկար ատեն ճաշակեցի էջմիածնի պարիսպներուն մեջ:

Երբեք թույլ չեմ տար ինձի զիս ճարտարապետ անվանելու պատիվը բռնի պահանջել այն մարդոցմէն, որոնք ոչ կճանչնան զիս և ոչ ալ տեսած են մասնագիտութեանս վերաբերյալ օրինական փաստաթղթեր: Բայց մի վիճակ մագիստրոսի ալ՝ երբեք չէի ներքե, որ այդքան ոտնակոխ բներ պատվավոր վկայականի մը արժանապատւութիւնը, որուն ստացման համար ամեն մարդ ձեզ նման երկար տարիներ՝ գիշեր ցերեկ կուրծքը կճաշեցնէ զրասեղանի առջև, և ես իմ վկայականով կարծեմ զի ոչ մի անպատւութիւն չբերի թե՛ իմ անձիս և թե՛ իմ պատկանած հասարակութեան:

Կ. Պուսո գեղարվեստից ճեմարանի վկայականս զուր անձամբ կարգացեր եք ձեզ ընկերացող երեք վարդապետներու հետ 1904 թվականին դարձան սկիզբը, Զվարթնոց աշխատելու գնալիս առաջ, երբ այցելեցիք Նյուրատուն աշխատանքներս տեսնելու համար: Եվ որովհետև բնագրի թյուրբերէն լեզուն ձեզ անձանոթ էր, ես միասին ներկայացուցի Բուզարիո մայրաքաղաք Սոֆիայի մեջ կատարված պաշտոնական թարգմանութիւնը, որ տեղի ունեցած էր 1899 թվականին և վավերացված, ինձ իրավունք տրվելով ընդհանուր Բուզարիո մեջ ազատ գործելու, և այդ պաշտոնական արտոնութիւնս հրատարակվեցավ բուլգար կառավարութեան սեփական օրգան «Տրմալիսի Աեստիլի» 1900 թվականի հունվար ամսի առաջին պրակին մեջ, ուրկեց արտատպված են նաև տեղական բանի մի թերթեր:

Ձեզ ընկերացող երեք վարդապետներն էին՝ հաշիկ վրդ., Կորյուն վրդ. և մի ուրիշ երիտասարդ վարդապետ, որուն անունը գժբախտաբար մոռցած եմ, սակայն որչափ որ կ'հիշեմ, ինքը բնիկ վանեցի էր և նույն տարին մեկնած արտասահման կաթողիկոսի հովանավորութեան տակ կատարելագործվելու:

Տարաբախտաբար, այսքան ապացույց տեսնելով բովեա մեկնելից հետո, չվարանեցար ձեռքս գտնված բոլոր աշխատանքիս մասին ալ կասկածելու՝ հավանական համարելով որ ես ուրիշ արվեստագետներու ձեռքի աշխատութիւնները սեփականած եմ կամ տիրացած անոնց որևէ թագուն նպատակով:*

Ի լրումն ամենեցուն, երբ ավելորդ ըլլալով ձեր կողմանէ վարպետ տիտղոսով ալ կ'մկրտվիմ, միթե իրավունք չունիմ դառնապէս վշտանալու և բողոքելու նվաստացուցիչ ընդհանրացման մը դեմ:

Ըսեք ինչդերեմ, միթե ձեզ հաճելի կ'թվեր և լուռ կ'մնայիք՝ երբ տեսնէիք, որ մի բարձրագույն կրթութիւն ստացած մարդ, արհամարհելով ձեր իրական արժանիքը վավերացնող մագիստրոսի պատվավոր վկայականը, ձեզ տիրացու անվաներ:

Նույնպէս նաև թույլ չեմ տար ինքզինքիս հենվելով վկայականի մը գոյութեան, պահանջել որ ամենագիտ համարվիմ. քով լիցի, ես դիտեմ շատ համեստ արժանավորութեանս իսկական շարժը, սակայն իրավունք ունիմ գոնէ տարրական քաղաքավարութիւն մը սպասելու ձեզմէ իբրև կրթված մարդ և ականատես պաշտոնական փաստաթղթերու:

Թե որու հեղինակութեամբ էջմիածնի մեջ ճակտիս գրողմեցավ այդ «վարպետ» պատվանունը, ինձմէ ավելի լավ գիտեք, որ միակ աղբյուրը դուք եք:

Հայտնի է, որ էջմիածին ոտք կոխած օրերս երկու վարդապետի հետ միայն ծանոթացաւ: Խաչիկ վարդապետին իր Զվարթնոցի ավերակներուն միջոցով և ձեզ՝ ի պատիւ պրոֆ. Մեյլի տրված ճաշով, որուն անարժանաբար ներկա գտնվելու պատիւն ունեցաւ: Եվ այդ ծանոթութեան սահմանափակ շրջանը տեկց գրեթէ մինչև Զվարթնոցի մեջ ավելի քան մի ամիս աշխատելու հետո:

Խաչիկ վարդապետ գործերս տեսած օրեն այնքան հրապուրված և Զվարթնոցի վերակազմութեան հուշով հափշտակված էր, որ եթե ոչ անկեղծութեամբ, գոնէ մարդահանութեան համար, եթե գիտնար ավելի գերագույն նշանակութիւն ունեցող մի բառ քան ճարտարապետ բառը, սիրով պիտի շտապէր իմ անվան, դեթ առ ժամանակ զիս խրատուելու և քաջալիբելու համար և ես ի սկզբանէ շատ պատվաբեր վարմունք տեսած եմ Խաչիկ վարդապետի կողմանէ:

Բայց Խաչիկ վարդապետ, միանգամայն զուրկ ձեր ստացած բարձրագույն կրթութենէն և ամեն բանի մեջ ունեցած խոր հմտութենէն, բնականաբար չկարողացավ բարձրել իմ արվեստիս մեջ ունեցած հմտութեանս շարժը, մտքէն անգամ պիտի շանցներ, իմ «վարպետ» արժանիք միայն ունենալու և պիտի մնար ընդմիջս խաբված՝ եթե վրա չ'հասներ ձեզ նման ներհուն և խորաթափանց մի անձնավորութիւն, բնկած մուրրութենէն զայն զուրս բերելու համար:

Արդարեւ հազիվ 15—20 օր անցած, ոչ միայն Խաչիկ վարդապետ, այլ և ձեր միջոցով ինձի ծանոթացող ամեն քր, մեծ և փոքր, սկսեցին ձեզ նման անխտիր «վարպետ» անվանել զիս:

* Այս կասկածը չեմ կարող ընդհանրացնել և կամ մասնավորել որևէ մեկուն վրա, ինձի հաղորդած է Խաչիկ վրդ., անոր կ'իտեղում ճշտել թե այս յորս վարդապետներն որուն կ'իտեղորէր այդ կարծիքը:

Իսկապես շնորհակալ եմ և միանգամայն երախտապարտ, որ ձեր հանձնարարականով ծանոթացուցիք զիս մեծանուն գիտնական պրոֆ. Մառի Տեա, որուն հովանավորութեան տակ՝ խաղաղ ու ապահով կատարեցի ոչ միայն ինձի, այլ և համայն գիտական աշխարհի համար շահեկան մի մեծ գործ:

Շատ ուրախ եմ, որ պ. Բասմաջյանի դասն ալ ձեզ նման արժանավոր պաշտպանի հովանավորութիւնը կվայելի, բայց ցանկալի էր, որ ինքը հրապարակ գար այդ խնդիրով ինձ համար ևս շահեկան ձեր ակնարկած հարցերուն վրա լուրս սփռելու: Ես դեռ 1905 թվականին առաջարկեի եմ հրապարակ իջնել կամ իր կողմանէ փոխանորդներ բնորոշով, սակայն նա իրեն հատուկ պատճառներով լռել է:

Մի հոգովածով էջմիածինը, դժոխք անվանելուն պատճառով պ. Բասմաջյանի երեսը երկար տարիներ անարգ թուփերով ծեփելէ հետո, երբ անցյալ տարի սիրալիր գրկախառնութեամբ զիրար շերմապես համբուրեցիք, իմ նամակներս պ. Բասմաջյանը ձեզ ցույց տալէ հետո ինչո՞ւ այնքան բարի շեղով, որ ձեզ հանձնարարական մը ալ տար, որպէսզի ինձ մտա գալով իր գրած նամակներն ալ անգամ մը աչքի անցնեիք, որոնց մեջ գուր շատ հակառակ նորութիւններ պիտի տեսնեիք: Գարձալ պատրաստ եմ ցույց տալու զանոնք ամեն անոնց, որոնք բացարձակ հրաման կրեցին ինձ Բասմաջյանի ստորագրութեամբ, այլապէս չեմ զիջանիր անարգ կիրքերէ առաջնորդված, բարեկամական նամակներ, որոնք սրբութիւններ են գիտակից մարդկանց համար, անխտիր թափել ամեն մարդու առջև, առանց ի նկատի ունենալու անկից ծագելիք խղճի և պատվո ահեղ պատասխանատւութիւնները:

Գուր չեք կարող այնքան անկեղծ ու ճշմարիտ բարեկամ եղած ըլլաք պ. Բասմաջյանին, որչափ ես էի մի ժամանակ, երկրպագու սանոր ստացած ուսումնականի հոշակին» որչափ, որ ես եմ մինչև այսօր, թեև նա շատ անարժան և վիրավորական կերպով վարվեցավ ինձ հետ: Ես Բասմաջյանի այն բարեկամն եմ, որ Կ. Պոլսո մեջ բանտարկված ժամանակ զուլիս կախաղանի վրտանդի ենթարկած՝ ոչ միայն ազատեցի զինքը մշտնջենական արտոյի վտանգէն, այլ և փրկեցի իր հետ ուրիշներու ալ անարգաբար ստեղծելու ըլլալու վտանգէն ենթարկված պատիվը: Եվ ի վերջո, երբ իր ձեռնարկած գործին օգտակար ըլլալու համար Կովկասի ճանապարհորդութեան ընկերացա առանց ռեկ փոխարինութեան, բարեկամական սիրույն և հարգանքիս ապացուցքն էր որ տվի:

Եվ որովհետև ձեր պ. Բասմաջյանի անունով անորոշ գրվածքը կարող է հասարակութեան մտքին մեջ խոշոր երևակայութիւններու առիթ տալ, ուստի քանի մը խոսքով ալ կուզեմ այդ ճանապարհորդութեան համառոտ պատմութիւնը մեջ բերել:

Նախապէս գոյութիւն ունեցող որոշման մը համաձայն եկա Կովկաս պ. Բասմաջյանի համար Անիի մեջ աշխատելու միայն շորս ամիս ժամանակով, պայմանով, որ նա պիտի վճարեր իմ երթևեկարժիս ճանապարհածախսը և պիտի հոգար սնունդս:

Արդեն մեր Անի գնալէն առաջ, էջմիածնի մեջ, պարզվեցավ, որ պ. Բասմաջյանի տրամադրութեան

տակ գտնված գումարը շատ քիչ էր շորս ամիս առաջադրված գիտական նպատակով աշխատելու համար, այդ պատճառով ալ, նուանձնապէս պ. Բասմաջյանի խորհուրդով, դիմեցի հանդուցյալ կաթողիկոսին և խնդրեցի, որ մի քիչ աջակցութիւն ցույց տա այս օգտաշատ աշխատութեան նյութապէս օգնելով պ. Բասմաջյանին:

Կաթողիկոսը շատ սիրալիր կերպով խոստացավ օգնել և շուտափույթ կարգադրել հարկ եղածը:

Մեր էջմիածնէն դեպի Անի մեկնելու պահուն վեհարանէն հանձնվեցավ մեզի գոց նամակ մը՝ ուղղված Անիի վանահայր Միքայել վարդապետին, հայտարարելով որ ձեզ համար հարկ եղածը գրված է նամակին մեջ: Բայց ի՞նչ զարմանք, երբ Անի հասանք, Մոսոր տոպրակին պէս՝ նապաստակի տեղ կատու դուրս եկավ: Ոչ մի օգնութեան խոսք չըլլալէն զատ, հազիվ իրեն համար պատառ մը հաց ճարող Միքայել վարդապետին կխնդրեին այդ նամակով, որ մեզի օգնէ: Այդ նամակն ալ մինչև այսօր իբրև հազվագյուտ հանձնարարական էջմիածնի վեհարանի՝ պահված կմնա Միքայել վարդապետի բով:

Բնական էր, որ այս անեղծվածը լուծելու կաշխատեիք, գիտնալու համար թե ի՞նչ հրաշքով փոխված էր նամակի բովանդակութիւնը: Հարկ համարված տեղեր անմիջապէս գրվեցան նամակներ, և ստույգ աղբյուրներէ տեղեկացանք, որ այսօրվան՝ Բասմաջյանի դիմաց հարգանքի դիմակով ծածկվող մեկ քանի սրբասուն միաբաններ հարմար առիթը գտեր էին զայն պատժելու, գիրենք դժոխքի միաբան անվանած ըլլալուն համար, և բուն թափով բողոքելով արգիլել էին այդ նպատարը:

Թե որքան էին այդ լուրի աղբյուրները, և Բասմաջյանի դեմ գտնվող ախոյան վարդապետները, այդ կթողում իրեն պ. Բասմաջյանին, որովհետև ինձ հետ բնավ կապ չունին:

Անիի մեջ աշխատանքի սկսելէս հետո երբ պարզվեցավ, որ այդ աշխատանքը տարիներու գործ է, ոչ թե ամիսներու, մանավանդ պ. Բասմաջյանի ունեցած նեղ միջոցներով սաստիկ դժվար, ուստի երկար խորհրդակցելէ հետո, պ. Բասմաջյանը խոստացավ ինձի միջոցներ ճարել գործը շարունակելու համար:

Դեռ Անիին շնորհած, պատահաբար, ձեր ակնարկած Թիֆլիսի վաճառականը եկավ Անի և խոստացավ Բասմաջյանի մեկնելէն հետո ամեն ամիս 30 ռուբլի վճարել ինձի: Բայց որովհետև 30 ռուբլին շատ աննշան գումար էր այդ բազմապահանջ գործին համար, տասնևհինգ ռուբլիէն ավելի ամեն ամիս միմիայն ծառայի և մշակներու վարձքը կվճարվեր, հետևաբար հարկ էր ուրիշ աղբյուրներ ևս ունենալ: Պ. Բասմաջյան մեծ հույսեր ուներ, որ Ալեքսանդրապոլ և Թիֆլիս վնասուն, իրեն կհաջողվի նոր աղբյուրներ ճարել: Ես ևս պատրաստելու էր առանձին գումար մը ևս առաջիկա ձմեռային շորերու և այլ անհրաժեշտ պիտույքներու համար:

Մեկնեցավ պ. Բասմաջյան Ալեքսանդրապոլի վրայով Թիֆլիս. ինչ ըրավ այդ անցած տեղերուն մեջ՝ ինձ հայանի չէ, միայն Թիֆլիսէն մեկնելուն պահուն ինձ գրած է նամակ մը, որով կհայտնէր, թե նոր աղբյուր

չի կարողացած գտնելու, բայց ձանձախին հոգսերու համար խումբ մը երիտասարդներ շատ շուտով պիտի խրկեն հասցեիս պետք եղած գումարը:

Բասմաջյանը վաղուց հասեր էր Փարիզ, ես երկու ամիս եւ Անիի մեջ աշխատանք շարունակելու հետո, խոստացվածներն ուշինչ շատանալով, Անիի մեջ պարտքեր ալ թողած գնացի Քիֆլիս, որպէսզի թե՛ 30 ուրբի առկա ամսականներս ստանամ եւ թե՛ գտնեմ խումբ մը երիտասարդները, որոնց մասին գրված էր ինձ: Ամսականներս ստացա, սակայն այդ երիտասարդաց խումբն մեկ հատ ալ դեռ չեմ տեսած մինչև այսօր:

Ասկեց հետո, այլևս սկսավ մեր անընդհատ թրդթակցութիւնը պ. Բասմաջյանի հետ. իմ կողմանե գանգատ, անոր կողմանե խոստում. ջորտեն դողալով, կարևոր պիտույքներն զրկվելով, ծանոթներու հյուրասիրութեան ապաստանած՝ ձմեռը անցուցի, և դեռ հուշս չկար լրացուցիչ գումարի՝ դարձանային աշխատանքներս վերստին սկսելու համար:

Ապագայի խոստումներով քաշալերված՝ մարտ ամսու մեջ դարձյալ ուղևորվեցա Անի, աշխատանքս շարունակելու համար: Այս ուղևորութենես հետո թե ինչ տխուր ու շարաշուք պատահարներ գլխիս թափվեցան, ես անոնց մասին կլուեմ առայժմ և որոնց ամենն վեր-

ջինին մի տխուր հետեանքն է այսօրվան մի վերին ատիճան զգլվելի մեր բանակովը:

Սգոստոս ամսվա մեջ Քիֆլիսի վաճառականն նամակ մը ստացա, որով ինձ կհայտնէր, թե այլևս բավական կհամարի մինչև հուլիս վճարած 30 ուրբի ամսականը, հետեաբար իր վրա հուշս չդնեմ:

Ուրեմն, սկսյալ սեպտեմբեր ամիսն մինչև հուլիսի վերջը, ընդամենը տասն և մեկ ամիս (ոչ թե տարուց ամիս) ստացեր եմ ամսական երեսուն ուրբիով (330) երեք հարյուր երեսուն ուրբի գումար մը. եթե այս գումարին զեղջենք բացառիկ պետքերու համար Արուսյանի վճարված մոտ վաթսուն ուրբի գումարը, որուն՝ Արուսյանցի ստորագրութեամբ ֆարթիւրը հանձնեցի թիֆլիսեցի վաճառականին, մնաց 270 ուրբի զուտ գումար ամբողջ տասն և մեկ ամսվան համար: Այս գումարն զատ ուրիշ ուշինչ չեմ ստացած բացի վերոհիշյալ աղայի հին շորերն, որ վեհանձնաբար բարեհաճեր էր խրկել, զիս ցնցոտիներն ազատելու համար, և ես ալ այդ շորերը Բասմաջյանի գործին հաջողութեան աղոթելու համար էջմիածնի մեջ բաժանեցի զաղթական աղբատներուն:

Այս ստացած գումարիս փոխարեն, նույն տարին խրկեցի հինգ օրինակ կատարելագործված նկարներ, որոնք գրեթե այն տարվան բոլոր աշխատութիւնս էին:

«Մշակ», 1909, № № 52, 53, 54, 57, 58, 60.

ԽԱԶԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔ*

Առաջին անգամ 1903 թվականին, էջմիածին այցելութեան միջոցին, լսեցի Խաչիկ վարդապետի զեկավարութեամբ կատարվող Զվարթնոց եկեղեցիի հոյակապ սովորակների պեղումների մասին: Բնական էր, որ հետաքրքրութիւնս մեծ լիներ և փութացի տեսնելու այդ հուշարձանի պեղումները, որուն մասին մեծամեծ գովեստներ էին շրայում տեսնողները:

Երբ այցելեցի, իսկապես ի տես այդ ավերակում երևացող ինքնատիպ հատակագծին և դուրս եկած արքանչիլի բանդակազարդ բեկորներին, ինքս եւ հիացմամբ զրավվելով, վճռականապես որոշեցի, որ հարմար առիթ ստեղծեմ այդ մեծ հուշարձանի ուսումնասիրութեամբ զբաղվելու:

Չհաւցալ 1904 թ. տարին, հանդամանքները այնպես դասավորվեցին, որ մի առ ժամանակ էջմիածին մնալս հարկ եղավ. ուստի մեկ կողմանե Խաչիկ վարդապետի հրավիրանքը, մյուս կողմից Խրիմյան կաթողիկոսի և զիտնական միաբան Գալուստ Տեր Մկրտչյանի խրատուանոր գնացի Զվարթնոց շենքի վերակազմութեամբ և ուսումնասիրութեամբ զբաղվելու համար, և այնտեղ մնացի չորս ամիս:

Այս չորս ամիսները բավական շեղան ինձ համար հաջողութեամբ գործ ավարտելու համար հետևյալ պատճառներով: Նախ, որ պեղումները չէին ամբողջացած. տաճարի մեջ ամբողջութիւն մարդված էր, սակայն

դուրսը ամբողջութիւն կմնար առանց պեղման: Երկրորդ, որ կատարված պեղումները միանգամայն աննպատակահարմար և պարզապես հակադրական կերպով կատարված էին:

Անվիճելի օրերն է, որ պեղման ժամանակ, երբ խնդիրը այսպիսի մեծ և հուշակապ հուշարձանի վրա է, պետք է որ պեղումները կատարվին մի ճարտարապետի հակողութեան ներքո, որպէսզի ճարտարապետը հնարունենա մեծազանգված բեկորների ընկած տեղը, դիրքը ի նկատի առնելու և նրանց կարևոր մասերը շարահարկու և գծազրկելու: Այս շարահարկութիւնները և գծազրկութիւններն են, որ ճարտարապետին սեղանին վրա պիտի գլորացնեն վերակազմութեան պատասխանատու գործը: Գուցե Խաչիկ վարդապետի մտքից անգամ չէր անցած մի ճարտարապետ հրավիրել, և իրեն սովորական եղող ջղագրգիռ ոգևորութեամբ, տաճարին մեջը օր առաջ մարբելու համար, մեջը թափված քարերն ու շաղանի փշրանքները դուրս թափելուց հետո մնացած մեծազանգված փուլքերը, որոնք պիտի բնորոշէին շենքին ներքին կազմութիւնը և գծերի մանրամասն ձևն ու նկարագիրը, վառողով պայթեցրել և փոշիի վերածել էր, որովհետև այդ զանգվածները անհնար է եղել բրշով կամ լինգով մանրացնել: Ահա այս իսկ պատճառով է, որ այդ հուշակապ տաճարին ներքին կազմութիւնը, թեև բավական ճշտված է շենքից դուրս թափված մեծ բեկորների միջոցով, սակայն ուրիշ ճարտարապետական մանրամասնութիւններ ընդմիջու կորած են հուշարձանի պատմութեան համար:

Գրեթե երկու ամիս տեւեց մինչև շենքին հաստակա-

* Այս կարևոր փաստաթուղթը ապագայում ենք շնութիւնների Պատմա-գիտական Կոմիտեի գործերից, որտեղ թվագրված է մտ. 655, 1927 թ., ապրիլի 20:

Կազմող

գիծը կազմելս՝ ստեղծված քառասուն դրուժյան պատ-
ճառով, այն ևս ոչ բուրգովին կատարելալ, իսկ շենքի
ձևը կամ կառուցվածքը որոշել անհնար եղաւ: Ինչպես
երևում էր, Խաչիկ վարդապետ վերջ ի վերջո, նախքան
իմ այնտեղ գնալս, ինքն ևս զգացեր էր ոչ միայն հա-
տակագծի ճշտով շարժադրութեան, այլև վերակազմու-
թեան կարևորութիւնը. ուստի հրավիրել էր անփորձ
ուսանողներ և գծագրիչներ, իր հասկացողութեամբ, որոշ
ենթադրութիւններ զրա հիմնված, ներշնչել էր այս
կամ այն ձևը տալ շենքին, որոնք ոչ միայն թերի էին,
այլև հիմնովին սխալ:

Ամբողջական վերակազմութեան համար հուսա-
հատական էր դրութիւնը. հուսա մնացել էր արտաքին
պեղումների վրա, ուստի առաջարկեցի դրսի մասերը
պեղել իմ ներկայութեամբ, որով թերևս կարելի լիներ
զրական ապացուցներ գտնել շենքի բնագծանոր կազ-
մութեան մասին: Նամանականոց որ, ինչպես շենքի մե-
ջը, այնպես էլ դուրսը ընկած էին մեծազանգված բե-
կորներ, որոնց վառողով պայթեցնելու ժամանակը նոր
էր հասնել՝ ըստ պեղման ղեկավարի: Պետք է ասել, որ
Խաչիկ վարդապետ սիրով ընդունեց առաջարկս պեղման
ձեռնարկելու մասին և խոստացաւ դուրսն ընկած մեծ
բեկորները ևս պահել ընդմիջո, իբրև հաստատուն ա-
պացուցներ վերակազմութեան, որովհետև նույն բե-
կորների վրա գեւ այսօր ևս կարելի է տեսնել ներքին
կազմութեան խիստ բնորոշ հետքեր:

Մեծ շափով արդարացան հուշերս: Ենթից դուրս
ընկած մեծ բեկորների վրա գտա, գմբեթակեր սյուների
մեջ եղած բաժանումները, երկրորդ հարկին իբրև խա-
րխի ծառայող բոլորակ պատը և այս խարխիները
կրող առագաստները: Իսկ իմ ներկայութեամբ արտա-
քին պեղումների ժամանակ կարգով դուրս եկան ամ-
բողջ ճակատների, սյուների, պատուհանների, որմա-
ղեղների և այլ զանազան մանրամասնութիւններ, որ-
ոնց մանրամասն շարժադրութիւնները ո՛չ միայն ճշ-
տեցին արտաքին երեսների հիշտ կազմութիւնը, այլև
գրեթե անփոփոխ կերպով տվին բարձրութեանց շափե-
րը, որով հնար եղաւ կազմել ամբողջ վերակազմու-
թիւնը: Վերակազմութեան ճշտութեան իբրև ապա-
ցույց, տարիներ հետո, երևան եկան պր. Ն. Մառի
չանքերով, Անիի գազկաշեն ս. Գրիգորի և Բանայի
եկեղեցիները:

Հետևաբար, եթե պատահաբար ևս վրա չհասնէի,
և ըստ կանոնի շենքերի յուրաքանչյուր բեկորի ընկած
տեղին, գիրքին և շափերին և մնար Խաչիկ վարդապե-
տի հասկացողութեան և ամեն ինչ ոչնչացնելու ուղղու-
թեամբ առաջ տարվէին մնացած պեղումները, պարզա-
պես պետք է միանգամայն կորած լինէր: Զվարթնոցի
բնագծանոր կառուցվածքն ու ներքին և արտաքին ձե-
վերը:

Արտաքին կողմից, վստահ եմ որ անթիրի վերա-
կազմված է Զվարթնոցը, սակայն ի ներքուստ կան

այնպիսի կորուստներ, որոնք միանգամայն անդանա-
լի են:

Օրինակի համար ըստ դարաշրջանի ոճերու գմբե-
թի նիստը պակասաթիվներ զրա էր թե՛ արտաքին
վրա, ինչ բնորոշ կազմութեան ունեւր գմբեթի գլակը
և ուրիշ ինչ մանրամասնութիւններ կային արտաքուստ
այդքան շքեղ տաճարի մեջ՝ ներքին կողմից դարաշր-
ջանի ճաշակը և ոճը արտահայտող:

Միմիայն բոլորակ տաճարը չէ, որ այս այլանդա-
կութեան մատնված է իր ներքին կողմից. այլև Զվարթ-
նոցի շինարարական պատմութեան համար անդրձ կո-
րած են հարավային կողմից ընդարձակ շինութիւննե-
րի կառուցվածքը, նրանց ծածկի ձևերը, լուսամուտնե-
րի դասավորութիւնները և ուրիշ բազմաթիւ մանրա-
մասնութիւններ, որոնք այլևս անհնարին են որևէ
կերպով վերակազմել և գաղափար կազմել ժամանա-
կակից շինարարական ոճերի վրա: Մանականոց այլ շի-
նութիւններից երկու մասեր, որոնք վերին աստիճան
հետաքրքրական են մեր այսօրվան շինարարական ար-
վեստի տեսակետով իսկ: Այս մասերն են մեկն է այն
բաժինը, որուն մասին Խաչիկ վարդապետ երկար դա-
սախոսութիւններ է կարգում այցելուներին անհեթեթ
կերպով, համարելով հայոց հին կրակապաշտական
տաճար լինելու՝ առանց դրական ապացույցների. երկ-
րորդը՝ կաթողիկոսական մեծ դահլիճը, որուն կազմու-
թիւնը գեղարվեստի և ճարտարապետութեան և պատ-
մութեան համար անգնահատելի պիտի լինէին: Այժմ
այս բոլոր շենքերից անհետացել են շինարարական ա-
պացուցներ և քարեր, իսկ տեղում մնացած մասերը
լոկ հատակագծի միայն արժեք ունին:

Միայն Զվարթնոցը չէ, որ Խաչիկ վարդապետի
բրշի տակ կորցրել է իր բոլոր ցանկալի առանձնա-
հատկութիւններն ի վնաս գեղարվեստի պատմութեան.
կան նաև ուրիշ տեղեր, որոնք ավերված ու ոչնչացած
են անկարգ և անգիտակից փորումների պատճառով:
Միևնույն ձեռով պեղվել է Գառնին, Գլինը, Եղվարդը և
ուրիշ կարևոր վայրեր:

Գառնիի մասին ցանկալի էր, որ պր. Ն. Մառ իր
հեղինակավոր խոսքն ասեր այնտեղ կատարված ավե-
րումների մասին. Զվարթնոցի մասին Հ. Ստրշիգով-
սկի արտահայտութիւնը բավական է թե՛ իր երկհա-
տար մեծ գրքին մեջ և թե՛ 1913 թվին Լենինգրադ գնա-
լիս այնտեղի գիտնականների շրջանում: Իսկ գալով
6-րդ դարու Եղվարդի հոյակապ տաճարին, ոչինչ չէ
մնացած այնտեղ բացի հատակագծից: Որովհետև պե-
ղելուց հետո եղած քարերն ևս թողած ճակատադրին
ամեն տեղ և խաղաղ սրտով հեռանում է պեղած վայ-
րերից. և այդպիսով պեղման վայրը շրջակա բնակչու-
թեան համար ծառայում է իբրև շինութեան քարերի մի
շտեմարան, և ամեն որ տանում է իր գոմն ու մարագ-
ները շինելու համար:

Ավելի քան քառասուն տարիներն ի վեր Խաչիկ

վարդապետ մեծ համբավ է վայելում իբրև պեղումներ
անող: Բայց մինչև այսօր ոչ ոք չէ տեսել նրա պեղման
օրագրությունները, տեղեկագրերը, և կամ գտնել մի
փոքր ուսումնասիրություն: Իր պեղած բաղձափիվ վայ-
րերն ի՞նչ թանգարանային առարկաներ է հանել, ո-
րոնք արժեքավոր լինին, ինչն՞ր էին նրանք և ո՞ր են

պահած, այդ միայն ինքը գիտե: Իսկ էջմիածնի թան-
գարանում հրբեմն հրետում էին պահարաններ, որոնց
վրա գրված էր, «ժողովածու Խաչիկ վարդապետի»,
բայց դրանք ևս իսպառ զուրի էին գիտական արժե-
քից, որովհետև պեղման մասին չունեին որևէ փաստա-
կան տեղեկություն:

ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ

ԵՎ

ՅԱՆԿԵՐ

Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՄԵՋ ԶԵՏԵՂՎԱԾ ԿԱՐԴՆԵՐԻ

1. Հնազանդ կրօնական տաճարների հաստակածներ:
2. Մողոմոնի տաճարի հաստակածներ ըստ սուրբ գրքի:
3. Նախաբրիտանական բազիլիկներու հաստակածներ:
4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարան:
5. Վանա բերդի ուրարտական աստիճանները և վիմագործների մուտքը:
6. Տիգրանակերտի պարիսպների մնացորդներն ըստ Աման Հասուպաի:
7. Դոմի օդա դյուղական տան մեջ:
8. Դյուխանի ծածկը գյուղական տան մեջ:
9. Անիի կամուրջի ավերակներն Ախուրյան գետի վրա:
10. Քալինի իջևանատան ներքին մասերից:
11. Քալինի իջևանատան մուտքի ճակատակալ քարի մի մասը:
12. Մորիկ կայսեր մոր վերադրվող սյունն Սշակահուսմ:
13. Դվինում գտնված 7-րդ դարի խոյակներ:
14. Կոթող Հովհաննավանքի բակում:
15. Էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից:
16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը:
17. Էջմիածնի զանգակատան հարավային կրեպը:
18. Էջմիածնի տաճարի հարավային արսիքը, որի վրա փրված է զանգակատունը:
19. Տեկորի տաճարի հյուսիսային պատի արևմտյան կեսը:
20. Տեկորի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյակողմի մուտքը և խորովանույշ թաղուհու արձանագրությունը:
21. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո:
22. Տեկորի տաճարի արևելյան արսիքի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո:
23. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը:
24. Մերուրյի տաճարի հարավային պատի կենտրոնական մասը:
25. Մերուրյի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի ներքին տեսարանը:
26. Մերուրյի տաճարի քանդակազարդ խոյակը:
27. Հոխիսիմի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից:
28. Հոխիսիմի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից:
29. Հոխիսիմի տաճարի գմբեթը ներսից:
30. Հոխիսիմի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրադիր պատուհանի քանդակազարդ պսակը:
31. Չվարթնոցի տաճարի վերակաղմուսյան ճակատի կրկրող ձևն ըստ Քորաթանյանի կատարած կտրվածքի:
32. Չվարթնոցի տաճարի արևելքից արևմուտք կտրվածքը:
33. Չվարթնոցի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ պատի:
34. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ դուռը բեկոր:
35. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակներից:
36. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակներից:
37. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին զույգ որմասյունների խոյակի շափերը:
38. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի որմնասյունների գլխի մուլյուրներ:

39. Չվարթնոցի տաճարի գմբեթի օղակը ներսից:
40. Չվարթնոցի տաճարի հյուսիս արևելյան մուլթի ստորին անկյան մուլյուրներ:
41. Չվարթնոցի հարավ արևելյան մուլթի ստորին մուլյուրները (գետնեն 102 սմ. բարձր):
42. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արձանիչ խոյակի ճակատը և մակարդակը:
43. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արձանիչ խոյակը կողքից և հետևից:
44. Չվարթնոցի տաճարի սեղանի և դրոցի ավերակները:
45. Չվարթնոցի տաճարի ներքին խաչածեղի սյունաշարքերի խարխուլ:
46. Չվարթնոցի տաճարի արձանիչ խոյակի և կողմնակի խոյակի:
47. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի զույգ որմնասյուններ:
48. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին պատի ներսի կրեպի որմնասյունի խարխուլ:
49. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկի արտաքին որմնազեղների բեկորներ:
50. Չվարթնոցի տաճարի որմնազեղի մուլյուրներ (հավանորեն վերին հարկին պատկանող):
51. Չվարթնոցի տաճարի կրեպի խաչածեղի սյունաշարքի ներքին ճակատի սյունակաձևերի մուլյուրները:
52. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկաբաժնի պատկանող արտաքին որմնազեղ:
53. Չվարթնոցի տաճարի խաչածեղի միջին տաճար նախող պատուհանի շրջանակի մուլյուրները:
54. Չվարթնոցի տաճարի պսակի ճակատի քանդակ:
55. Չվարթնոցի տաճարի պսակի ստորին հասցից մասի կողմնակազարդ:
56. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի կողքի վարպետի բարձրաքանդակը:
57. Չվարթնոցի հարավային կողմի շինությանց խմբի հասակածներ:
58. Չվարթնոցի արևմտյան կողմի աջակողմյան շինությունների մի մասի հասակածներ:
59. Անվո հյուսիսային պարիսպների արևմտյան մասը ներսից:
60. Անվո զարարաչին զույգ բուրգերը Գլխծրում:
61. Ազարակի 7-րդ դարի խաչածեղի կեղծեցին և 5-րդ դարու միտնեֆ բազիլիկի ավերակները:
62. Ազարակի 5-րդ և 7-րդ դարու եկեղեցիների հասակածները:
63. Ազարակի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից:
64. Ազգի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա զամբարանի մուտքը:
65. Ազգի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա զամբարանի հասակածը և կտրվածքը:
66. Ազգի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա զամբարանի բարձրաքանդակներից:
67. Ազգի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա զամբարանի բարձրաքանդակներից:
68. Ամբերդի հյուսիս-արևմտյան պարիսպների ավերակները:
69. Ամբերդի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:

70. Աճրերդի եկեղեցու հարավային մուտքը
71. Գեղարդավանքի գիմնափոր տաճարի բանդակազարդեր
72. Աշտարակի կամուրջը
73. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկ եկեղեցին հյուսիս-արևելքից
74. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկ եկեղեցու հարավային շակառը
75. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկ եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի բանդակները
76. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկ եկեղեցու հարավային փակված մուտքի ճակատի բանդակները
77. Ապուլյանից ա. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան լուսամուտի պատկը և արձանազարդությունը
78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի շինած եկեղեցու և ժամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից
79. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի կառուցած եկեղեցու զավթի արևելյան մասի չերքին տեսքը
80. Ալանի եկեղեցու արևմտյան ճակատը 1939 թ. վերանորոգությունից հետո
81. Արթիկի 5-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից
82. Բաղարանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից
83. Բաղարանի բերդի ավերակները
84. Բաղնայրի կրեշ եկեղեցիների խումբը հարավ-արևմուտքից
85. Բարձրաբաշ սր. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան արտաքին պատը
86. Բյուրականի սր. Հովհաննես եկեղեցին հարավ-արևելքից
87. Գշնի բերդապարիսպների ավերակները
88. Բշնի եկեղեցու արևելյան ճակատը
89. Եղվարդի 6-րդ դարի բազիլիկ եկեղեցու ավերակների չերքին տեսքի արևմտյան կողմից
90. Եղվարդի 14-րդ դարի եսաճարկ եկեղեցին հարավ արևմուտքից
91. Զովունու 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից
92. Քալինի կաթողիկե կենտրոնական թևի արևմտյան տեսքը ներքից
93. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պատերը
94. Խոթա փանրի ընդհանուր տեսարանը հարավից
95. Խոթ-Վիրազի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից
96. Կեչառուզի ս. Գրիգոր եկեղեցու և զավթի բնդհանուր տեսքը հարավից
97. Կեչառուզի ս. Նշան և կաթողիկե եկեղեցիներն արևմուտքից
98. Կեչառուզի ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան տեսքը ներքից
99. Կեչառուզի ս. Գրիգորի զավթի ներքից
100. Կարանլուխ գյուղի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին
101. Կարանի բերդի պարիսպները (բանդված 1878 թ.)
102. Կարանի բերդի պարիսպները (բանդված 1875 թ.)
103. Հաբձանյանի՝ Զարթոն և Իվանն իշխանների շինած եկեղեցին հյուսիս-արևելքից
104. Հաբձանյանի՝ Զարթոն և Իվանն իշխանների շինած եկեղեցու օթյակը
105. Մուղնու ս. Գևորգ եկեղեցին
106. Մանուկշուղի 5-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի Տիրամոր բարձրաբանդակը
107. Մանուկշուղի Մակարավանք կալված եկեղեցին հարավ-արևելյան կողմից
108. Մաճիսուխի 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից
109. Մաքրավանքը հարավ-արևմուտքից
110. Մասվյանի եկեղեցու արևմտյան ավերակ զավթից
111. Շիրվանշուկի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից
112. Սասնաղբյուրի 11-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից
113. Օրթաբլիխայի 7-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից
114. Ալամի հյուսիս-արևմտյան արտիդի բառակուսի մասի թիվը
115. Ալամի հյուսիսային արտիդի մեկ մասի թիվը
116. Ալամի հարավային և արևելյան արտիդների թիվը
117. Ալամի պատուհաններից մեկի պատկը
118. Ալամի ներքին որմնասյուների խոյակ
119. Ալամի տաճարի հատակաձևը
120. Ալամի տաճարի գմբեթի հիմքը
121. Տեկուրի տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից բանդակից առաջ (վերաբնակարարություն)
122. Տեկուրի տաճարի հյուսիսային կողմի արևելյան մասի տեսքն արտաքինում
123. Տեկուրի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավային կողմից բանդակից հետո
124. Տեկուրի մի տապանաքարի հյուսիսային ճակատի նկարը
125. Տեկուրի գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը
126. Եղվարդի կաթողիկեի մեջ դանդաղ շարժական ավազանի վրայի խաչը
127. Եղվարդի փոքր եկեղեցու մեջ դանդաղ տապանաքարերից մեկը
128. Եղվարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի արտիդների անջատող ներքին որմնասյուների խոյակ և խարխուլ
129. Եղվարդում Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի մուտքի փոքր մասուտի հատակաձևը (արտաքին չափերը)
130. Եղվարդի՝ 5-րդ դարի եկեղեցու փշտակների մեջ գլուխը դարձրած քարի վրայի բանդակները
131. Բլինի կաթողիկեի հատակաձևի ներքին չափերը
132. Բլինում գտնված խոյակ
133. Աղիամանի բառակուսի կաթողի չափերը
134. Աղիամանի եկեղեցու հատակաձևի արտաքին չափերը
135. Աղիամանի տաճարի բարձր վարպետների նշաններ
136. Աղիամանի տաճարի արևմտյան խորշերի միջին սյունները
137. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Ա բառակուսի կողմի շարժական կրեշները
138. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Բ բառակուսի կողմից պատվանդանի ա և ք երեսները
139. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Բ բառակուսի կողմից պատվանդանի զ և զ երեսները
140. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Գ բառակուսի կողմից շարժական կրեշները
141. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Դ բառակուսի կողմից շարժական կրեշները
142. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Զ բառակուսի կողմից շարժական կրեշները
143. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Է բառակուսի կողմից շարժական կրեշները
144. Քալինի փոքր, Ներսեճ կամարականի շինած եկեղեցու հատակաձևի ներքին չափերը
145. Քալինի կաթողիկեի եկեղեցու հատակաձևի հյուսիսային կեսի ներքին չափերը
146. Քալինի կաթողիկեի եկեղեցու հյուսիսային պատի հատակաձևի արտաքին չափերը
147. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պատկը ձևը (արևմուտքից հաշված)
148. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Բ պատուհանի պատկը ձևը (արևմուտքից հաշված)
149. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պատկը ձևը (արևմուտքից հաշված)
150. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Դ պատուհանի պատկը բանդակները (արևմուտքից հաշված)
151. Ներքին Քալինի գյուղի մուտքի փոքր եկեղեցու ավերակները
152. Ներքին Քալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները
153. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պարիսպները
154. Քալինի իջևանատան ընդհանուր հատակաձևը
155. Քալինի՝ Ներսեճ կամարականի շինած փոքր եկեղեցու վրայի վարպետների նշաններ
156. Լճառատավանքի հարավային պատի լուսամուտի պատկը
157. Շիրվանձուրի եկեղեցու ներքին օլեոնային և խարխուլ

- 155. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու հատակագծի հյուսիսային կիսի ներքին շափերը:
- 159. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու բնի խորշերից մեկի մասնաճանաչումը:
- 160. Արալբեի բերդի հատակագիծը:
- 161. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան անկյունը:
- 162. Անիի հյուսիսային պարիսպներից ավագ դասն մտա:
- 163. Անիի վիճափոք եկեղեցու հատակաձևը:
- 164. Անիի վիճափոք եկեղեցու արևելյան մասը:
- 165. Մյուսագարդ բարաչը Անիում:
- 166. Անիի բնակելի այրերից մեկը:
- 167. Ախուրյանի ձորք Անիի տակ:
- 168. Անիի հուսանաց անապատը:
- 169. Մրենի տաճարի արևմտյան մուտքի բարձրաքանդակները:
- 170. Մրենի տաճարի հյուսիսային մուտքի բարձրաքանդակները:
- 171. Մրենի տաճարի արևելյան պատի կողմնակի պատուհանների պատկեր քանդակները:
- 172. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի պատկեր:
- 173. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի պատուհանի պատկեր:
- 174. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի միջին բարձր պատուհանի պատկեր:
- 175. Բազարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի մույուրները:
- 176. Բազարանի տաճարի արևելյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի մույուրները:
- 177. Բազարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևմտյան պատուհանի մույուրները:
- 178. Բազարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան պատուհանի մույուրները:
- 179. Բազարանի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը:
- 180. Բազարանի տաճարի հարավային միջին մեծ պատուհանի պատկեր:
- 181. Բազարանի տաճարի գմբեթակիր կամարները:
- 182. Բազարանի տաճարի հարավային պատի պատուհաններից մեկի պատկեր:
- 183. Բազարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավակողման պատուհանի պատկեր քանդակները:
- 184. Բազարանի տաճարի բոլոր մեծ կամարների հանգստի ձևը:
- 185. Բազարանի տաճարի արևմտյան պատի հյուսիս-արևմտյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգիստը:
- 186. Բազարանի տաճարի հարավ-արևելյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգիստը հարավային պատի վրա:
- 187. Բազարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգիստը:
- 188. Բազարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգիստի տարբերությունը Ա մասի վրա:
- 189. Բազարանի տաճարի արևմտյան կողմի մեծ սյունների համանման խոշակների ձևը:
- 190. Բազարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոշակի արևմտյան ճակատը:
- 191. Բազարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոշակի մյուս ճակատները:
- 192. Բազարանի տաճարի հարավային խորանի հատակաձևը:
- 193. Բազարանի տաճարի հյուսիսային խորանի հատակաձևը:
- 194. Բազարանի մեծ եկեղեցու դավթի ներքին տեսքը:
- 195. Բազարանի մեծ եկեղեցու դավթի հատակաձևը:
- 196. Օրթոդոքսիալի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
- 197. Օրթոդոքսիալի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձևի արտաքին շափերը:
- 198. Մոլլաղասումի եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
- 199. Մոլլաղասումի գերեզմանատան մատուռի հատակաձևի ներքին շափերը:
- 200. Մոլլաղասումի գերեզմանատան մատուռի ներքին սրճանային խորիվաններից մեկը:
- 201. Մոլլաղասումի եկեղեցու ծածկի կղմինդրների մեկ ձևը:

- 202. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին արևմտյան մուտքը:
- 203. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին որմնակամարները:
- 204. Աստվածընկալ եկեղեցու հարավակողման փոքր եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
- 205. Մաճիսուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի սուսպիկ դասի թունդների խոտորը:
- 206. Մաճիսուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի սուսպիկ դերով արձանագրությունը:
- 207. Հառիճի բառակալ կոթողը (Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարան):
- 208. Ճղնավորի գերեզմանախաչը Հասիճավանում:
- 209. Երջանիկ ձերուճու գերեզմանաքարը Հասիճավանում:
- 210. Հասիճավանի տաճարի արևելյան ճակատի պատկեր սուսպիկ կրեով արձանագրությունը:
- 211. Հասիճավանի տաճարի հյուսիսային ճակատի քիվը:
- 212. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցին հարավ-արևելքից:
- 213. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու հարավային արտիկի քանդակագրք որմնակամարները:
- 214. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան արտիկի որմնաղեղներից մեկը և նրա տակի արձանագրությունը:
- 215. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:
- 216. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևելքից:
- 217. Արթիկի փոքր եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը:
- 218. Լժպատավանքը հարավ-արևմուտքից:
- 219. Լժպատավանքը հարավ-արևելքից:
- 220. Մաճիսուրեղեկի հնադարյն եկեղեցին հյուսիսային կողմից:
- 221. Մաճիսուրեղեկի հնադարյն եկեղեցին արևմտյան կողմից:
- 222. Մաճիսուրեղեկի հնադարյն եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը:
- 223. Մաճիսուրեղեկի մուս գանձավաճ 1036 թվականի գերեզմանաքարի արձանագրությունը:
- 224. Սզիսուանի 7-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան ճակատը:
- 225. Սշականի Մանկանոց եկեղեցու հատակաձևը:
- 226. Սշականի Թուխ Մանուկ մատուռի հատակաձևը:
- 227. Սշականի փոքր Թուխ Մանուկի հյուսիսային կողմի պատվանդանավոր խաչքարը:
- 228. Սշականի փոքր Թուխ Մանուկ մատուռի հատակաձևը:
- 229. Բաթրինճի ամառի ներքին հարկի հատակաձևը:
- 230. Աղաթակի եկեղեցու և դավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից:
- 231. Փարպիի Միրանավոր եկեղեցու հատակաձևը:
- 232. Փարպիի Քարզմանայ եկեղեցու հատակաձևը:
- 233. Փարպիի ս. Դրիգոր եկեղեցու հատակաձևը:
- 234. Տիգրի եկեղեցու և դավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից:
- 235. Տիգրի եկեղեցու դավթի արևմտյան մուտքը:
- 236. Տիգրի եկեղեցու դավթի ներքին տեսքը:
- 237. Ավանի (Աշտարակի շրջան) 5-րդ դարի եկեղեցու հատակաձևը:
- 238. Կոչի 7-րդ դարի եկեղեցու հատակաձևը:
- 239. Կոչի չրամբարի հատակաձևը:
- 240. Կոչի բազիլիկ եկեղեցու հատակաձևը:
- 241. Մարմաշենի կաթողիկե եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:
- 242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին հյուսիսային բարձր բլուրի վրա:
- 243. Մարմաշենի Վահրամաշեն և ամերակ եկեղեցիները:
- 244. Մարմաշենի Վահրամաշեն տաճարի հյուսիսային կողմի եկեղեցու ներքին տեսքը:
- 245. Մարմաշենի փոքր եկեղեցին (Վահրամաշեն եկեղեցու հարավային կողմում):
- 246. Մարմաշենի փոքր եկեղեցու հատակաձևը:
- 247. Քարզմանայ եկեղեցու հատակաձևը:
- 248. Անիի գաղկաշեն բուրբակ եկեղեցու արտաքին քանդակագրք աղեղները:
- 249. Անիի գաղկաշեն բուրբակ եկեղեցու մուտքերից մեկը:
- 250. Անիի գաղկաշեն բուրբակ եկեղեցու քանդակագրք բեկորները:
- 251. Անիի պեղած ընակելի շենքերի մնացորդները:
- 252. Անիի փլած միևնույն մաս Մասի պեղած եկեղեցին:

253. Ավերակ եկեղեցու պեղումներ Անիում:
254. Զվարթնոցի շրջանում բացված կավե դաշագ:
255. Լուսինի մոտ դամբարանների պեղումներ 1930 թվին:
256. Այգեղործական քնկերության (Լուսինի մոտ) փորում-
ների ժամանակ հայտարարված դամբարանների զիբբը:
257. Այգեղործական քնկերության (Լուսինի մոտ) փո-
րումների ժամանակ հայտարարված Ա. դամբարանի շափերը:

258. Գեղարդաձորի պեղման վայրի ընդհանուր տեսարանը:
259. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի զույգ
խորշերը:
260. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի
խորշը:
261. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմասյուններից մեկը:
262. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմասյունների աղեղ:

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ.

1. Планы древнейших храмов.
2. План храма Соломона по Библии.
3. Планы до христианских базилик.
4. Общий вид Ванской крепости.
5. Ванская скала. Урартские ступени и вход в пещеру.
6. Остатки городских стен Тигранакерта по Леману-Гаупту.
7. Крестьянское жилое помещение соединенное с хлевом.
8. Шатровое покрытие сельского дома.
9. Развалины Анийского моста.
10. Внутренние стены Талинской гостиницы.
11. Резной орнамент фронтона Талинской гостиницы.
12. Надгробный столб в Ошакане, приписываемый матери византийского императора Маврикия.
13. Капители VII века, найденные в Двине.
14. Надгробная стела в Ованнаванке.
15. Общий вид Эчмиадзинского монастыря с северо-запада.
16. Купол Эчмиадзинского собора.
17. Западная сторона колокольни Эчмиадзинского собора.
18. Южная абсида Эчмиадзинского собора.
19. Западная часть северного фасада Текорского храма.
20. Надпись царицы Хосровануш над восточным входом северного фасада Текорского храма.
21. Общий вид Текорского храма с юго-запада после разрушения покрытия.
22. Внутренний вид главной абсиды Текорского храма.
23. Деталь западной стены Текорского храма.
24. Деталь южного фасада Ереванской базилики.
25. Внутренний вид Ереванской базилики.
26. Капитель Ереванской базилики.
27. Общий вид церкви Рипсимэ с северо-запада.
28. Общий вид церкви Рипсимэ с юга.
29. Купол церкви Рипсимэ с внутренней стороны.
30. Бровка окна западного фасада церкви Рипсимэ.
31. Второй вариант реконструкции фасада Звартноца, сделанный по разрезу.
32. Разрез Звартноца.
33. Деталь орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
34. Обломок орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
35. Рельеф над входом Звартноца.
36. Деталь рельефа над входом Звартноца.
37. Схема капители наружных парных полуколонн.
38. Деталь архивольты наружной декоративной аркады первого яруса Звартноца.
39. Профиль основания кольца барабана купола Звартноца с внутренней стороны.
40. Мушоры нижнего угла северо-восточного пилона Звартноца.
41. Нижние мушоры юго-восточного пилона Звартноца.
42. Передняя часть и план капители с орлом Звартноцского храма.
43. Вид капители с орлом сбоку и сзади Звартноцского храма.
44. Алтарь и кафедра для проповеди в Звартноце.
45. База колонн внутренней колоннады Звартноца.
46. Части развалин Звартноца (капители).
47. Парные полуколонны южного входа Звартноца.
48. База внутренней колоннады первого яруса Звартноца.
49. Орнамент наружных арок верхнего яруса Звартноца.
50. Профиль внутренней отделки Звартноца (обмерено по обломку).
51. Профиль отделки арок внутренней аркады.
52. Профиль детали верхней аркады Звартноца.
53. Профиль обрамления окон первого яруса с внутренней стороны.
54. Орнамент лобовой части карниза Звартноца.
55. Пикетный орнамент скоса карниза Звартноца.
56. Фигура мастера-строителя в антривольте первого яруса Звартноца.
57. План южной группы светских построек Звартноца.
58. План западных светских построек Звартноца.
59. Развалины северной части городских стен Ани.
60. Башни городских стен, сооруженные Захарием.
61. Церковь VII века в Агараке.
62. Планы церквей V и VII веков в Агараке.
63. Общий вид церкви в Адизмане с юго-востока.
64. Вход подземной гробницы в Ахце.
65. План и разрез подземной гробницы в Ахце.
66. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
67. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
68. Развалины северо-западных стен замка Амберд.
69. Общий вид Амбердской церкви с юго-запада.
70. Южный вход Амбердской церкви.
71. Декоративные рельефы пещерного храма в Гергарде.
72. Аштаракский мост.
73. Казахская базиличная церковь с северо-востока.
74. Казахская базиличная церковь с юга.
75. Орнаменты над западным входом Казахской базиличной церкви.
76. Орнаменты над южным входом Казахской базиличной церкви.
77. Бровка окна и надпись над окном церкви Апугамренц в Ани.
78. Общий вид церкви в Астваццкале.
79. Внутренний вид восточной части притвора в Астваццкале.

80. Западный фасад церкви в Авлие после частичной реставрации 1939 года.
81. Общий вид церкви V века в Артике.
82. Южный фасад Багаранской церкви.
83. Развалины Багаранской крепости.
84. Общий вид монастыря в Багнайре.
85. Восточный фасад церкви св. Григория, в селе Туманян.
86. Церковь св. Ованнес в Бюракане. Вид с юго-запада.
87. Развалины крепостных стен в Бджни.
88. Внутренний фасад церкви в Бджни.
89. Внутренний вид развалин базилики VI в. в Егварде.
90. Часовня XIV в. в Егварде. Вид с юго-запада.
91. Церковь VII в. в селе Золуни. Вид с северо-востока.
92. Внутренний вид среднего нефа собора в Верхнем Талине.
93. Стены вышгорода в Нижнем Талине.
94. Общий вид монастыря Хотаванк.
95. Церковь Хор-Вирап с северо-востока.
96. Общий вид церкви св. Григория с притвором в Кечаруке (Цахкадзор).
97. Кафедральный собор и церковь св. Ншан в Кечаруке (Цахкадзор).
98. Восточная абсида церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
99. Внутренний вид притвора церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
100. Развалины церкви VII в. в Каранлухе.
101. Крепостные стены Карса.
102. Крепостные стены Карса.
103. Общий вид церкви с северо-востока в Ариче.
104. Княжеская ложа в Аричской церкви.
105. Церковь св. Георгия в сел. Мугни.
106. Рельеф богородицы в церкви V в. в Пемзашене (Магмуджук).
107. Общий вид церкви Макараванк с юго-востока в Пемзашене (Магмуджук).
108. Церковь VII в. в селе Нор Кянк (Мачитли).
109. Общий вид церкви Макраванк с юго-запада.
110. Развалины западного притвора церкви в селе Мравян (Тамджирлу).
111. Общий вид церкви в Ширванджухе с северо-запада.
112. Церковь X в. Сарнахпуре (Согютау) с юго-запада.
113. Церковь VII в. в селе Маисян (Ортакилиса), с юго-запада.
114. Карниз одной части северной абсиды церкви в Аламе.
115. Карниз другой части северной абсиды церкви в Аламе.
116. Карниз южной и восточной абсид церкви в Аламе.
117. Бровка окна церкви в Аламе.
118. Капитель внутренних полуколонн церкви в Аламе.
119. Внутренний контур плана церкви в Аламе.
120. Основание купола церкви в Аламе.
121. Общий вид Текорского храма с северо-запада, до разрушения покрытия (репродукция).
122. Ниша в западной стене северного придела Текорского храма.
123. Общий вид Текорского храма с юга после его разрушения.
124. Рисунки на надгробном камне в Текоре.
125. Крестный камень 964 года на кладбище Текорского храма.
126. Крест на купели в базиличной церкви в Егварде.
127. Надгробная плита у часовни в Егварде.
128. Капитель и база полуколонн церкви Григория Мамиконяна в Егварде.
129. План малой часовни при церкви Григория Мамиконяна в Егварде.
130. Рельеф, найденный в развалинах церкви V в. в Егварде.
131. Внутренний контур и обмер плана Двинского собора.
132. Капитель, найденная в Двине.
133. Размеры стелы из Адиамана.
134. Наружный контур и обмеры плана церкви в Адиамане.
135. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви в Адиамане.
136. План западной ниши церкви в Адиамане.
137. Четыре стороны стелы № 1 на кладбище Талинского собора.
138. Две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
139. Остальные две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
140. Четыре стороны стелы № 3 на кладбище Талинского собора.
141. Четыре стороны стелы № 4 на кладбище Талинского собора.
142. Четыре стороны стелы № 6 на кладбище Талинского собора.
143. Четыре стороны стелы № 7 на кладбище Талинского собора.
144. Внутренний обмер плана церкви Нерсе Камсаракана в Верхнем Талине.
145. Внутренний обмер плана северной половины Талинского собора.
146. Наружный обмер плана северной стены Талинского собора.
147. Орнамент бровки первого окна на северном фасаде Талинского собора.
148. Бровка второго окна северного фасада Талинского собора.
149. Бровка третьего окна северного фасада Талинского собора.
150. Орнамент бровки четвертого окна северного фасада Талинского собора.
151. Развалины церкви VII в. около Нижнего Талина.
152. Крепостные стены замка в Нижнем Талине.
153. Крепостные стены вышгорода в Нижнем Талине.
154. Схематический план Талинской гостиницы.
155. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви Камсаракана в Верхнем Талине.
156. Окно южной стены Амбатаванка.
157. База и капитель внутренних полуколонн церкви в Ширванджухе.
158. Внутренний обмер плана северной половины большой церкви в Мармашене.
159. Детали ниш главной абсиды большой церкви в Мармашене.
160. Схематический план замка в Аралихе.
161. Северные городские стены Ани.
162. Северные городские стены Ани у главного входа.
163. План пещерной церкви в Ани.
164. Внутренний вид пещерной церкви в Ани.
165. Пещерное помещение с колоннами в Ани.
166. Пещерное жилище в Ани.
167. Ущелье р. Ахурян у Ани.
168. Девичий монастырь в Ани.
169. Рельефы над западным входом церкви в Мрене.
170. Рельефы над северным входом церкви в Мрене.
171. Рельеф на бровке восточного окна церкви в Мрене.
172. Бровка северного окна западного фасада церкви в Мрене.

173. Бровка восточного окна северного фасада церкви в Мрене.
174. Бровка среднего верхнего окна северного фасада церкви в Мрене.
175. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
176. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
177. Профиль отделки западного окна северного фасада церкви в Багаране.
178. Профиль отделки восточного окна северного фасада церкви в Багаране.
179. Верхняя часть западного фасада церкви в Багаране.
180. Бровка большого среднего окна южного фасада церкви в Багаране.
181. Опорные арки купола в церкви в Багаране.
182. Бровка окна на южной стене церкви в Багаране.
183. Орнамент бровки южного окна северного фасада церкви в Багаране.
184. Профиль капители внутренних пилонов церкви в Багаране.
185. Профиль капители северозападного пилона церкви в Багаране.
- 186—193. Детали церкви в Багаране.
194. Притвор (жаматун) большой церкви в Багнайре.
195. План притвора (жаматуна) большой церкви в Багнайре.
196. Внутренний обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
197. Наружный обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
198. Внутренний обмер плана церкви в сел. Зовуни (Молла Касум).
199. Внутренний обмер плана часовни на кладбище сел. Зовуни.
200. Профиль базы внутренних полуколонн часовни на кладбище сел. Зовуни.
201. Форма кровельной черепицы церкви в сел. Зовуни.
202. Западный вход большой церкви в Артике.
203. Южная абсида большой церкви в Артике.
204. Внутренний обмер плана южной малой церкви в Аствацанкале.
205. Надписи на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк (Мачитли).
206. Надпись выпуклыми буквами на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк.
207. Стела из Арича (Гос. Исторический Музей Армении).
208. Надгробный крестный камень Чикиавора в Ариче.
209. Надгробная надпись «старика Ерчаник» в Ариче.
210. Надпись выпуклыми буквами на карнизе восточного фасада церкви в Ариче.
211. Карниз северного фасада церкви в Ариче.
212. Кафедральный собор в Артике. Вид с юго-востока.
213. Декоративное убранство южной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
215. Малая церковь в Артике. Вид с юго-запада.
216. Малая церковь в Артике. Вид с юго-востока.
217. Надпись над западным входом малой церкви в Артике.
218. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-запада.
219. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-востока.
220. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с севера.
221. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с запада.
222. Надпись над западным входом церкви в Махмуджук.
223. Надгробная надпись 1036 года в сел. Махмуджук.
224. Западный фасад церкви VII века в Адиамане.
225. План церкви Манканоч в сел. Ошакан.
226. План часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
227. Крестный камень у малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
228. План малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
229. План первого этажа замка в Батринче.
230. План церкви и северной стены жаматуна в сел. Агарак.
231. План церкви Циранавор в сел. Парпи.
232. План церкви Таргманчац в сел. Парпи.
233. План церкви св. Григория в сел. Парпи.
234. Общий вид церкви с притвором в Тегере, с юго-востока.
235. Западный вход притвора церкви в Тегере.
236. Внутренний вид притвора церкви в Тегере.
237. План церкви V в. в Аване (Аштаракский район).
238. План церкви VII в. в сел. Кош.
239. План бассейна в сел. Кош.
240. План базиличной церкви в сел. Кош.
241. Кафедральный собор в Мармашене. Вид с юго-запада.
242. Развалины церкви VII в. в сел. Мармашен.
243. Кафедральный собор и развалины другой церкви в Мармашене.
244. Развалины церкви северной стороны кафедрального собора в сел. Мармашен.
245. Малая церковь в сел. Мармашен.
246. План малой церкви в сел. Мармашен.
247. План церкви Таргманчац.
248. Орнаментированные камни из церкви Гагика в Ани.
249. Развалины церкви Гагика в Ани.
250. Обломки орнаментированных камней церкви Гагика в Ани.
251. Раскопанные жилищные постройки в Ани.
252. Раскопанная церковь у обвалившегося минарета в Ани.
253. Раскопанные развалины церкви в Ани.
254. Глиняный гроб из раскопок в Багаршанате.
225. Раскопки могильников у церкви Рипсимэ в 1930 году.
256. Расположение могил у церкви Рипсимэ.
257. Обмер могилы у церкви Рипсимэ.
258. Общий вид раскопок пещерных помещений в ущелье Гегард.
259. Ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
260. Верх ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
261. Одна из полуколонн пещерного помещения в ущелье Гегард.
262. Антрвольт декоративных арок пещерного помещения в ущелье Гегард.

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ա. Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա Արաս (Բագրատունի) թագավոր 126, 133
Արաս (Բագրատունի) սպարապետ 133
Արովյանց 288
Արուսայից Բաճաւուր խան 264, 268
Ազաթանգեղոս (պատմագիր) 44, 45
Ազրիանոս, կայսր 19
Ազիզբեկ 127
Ալիբրանդը (Մակեդոնացի, աշխարհակալ) 41, 97, 99
Ալիշան Ղ. 26, 47, 66, 108, 112, 129, 141, 153, 204, 215, 252
Ալփասլան 49
Ահարոն 15
Ահուրամազդա 98-100, 247
Աղպուզա 130, 170
Ամիր (Էլիզպարի որդի) 252
Ամմոն, աստված 12, 15
Անաշխո 99
Անանիա եպիսկոպոս (Արշարունյաց) 161-162, 201
Անանիա Նարեկացի 105, 106
Անանիա Շիրակացի 254
Անաստաս Ակոսեցի, կաթողիկոս 31, 112
Անթեմիոս Թրալլացի (ճարտարապետ) 42, 43
Անկթել Տլուքերոն 101, 102, 106
Աշոտ (Ա) Բագրատունի 133
Աշոտ (Գ. Բագրատունի, Ողորմած) Հայոց թագավոր 43, 142, 170
Ապիս (աստված) 115
Ապրիարիպ (Պա՛հլավունի իշխան) 136, 209, 244, 245
Ապոզոն 13
Ապուզամբ 265
Առաքել Դավրիթեցի (պատմագիր) 62, 63
Ասողիկ (պատմագիր), տե՛ս Ստեփաննոս Ասողիկ
Ասուրբանիպալ 99
Աս(ս)ուր (աստված) 96, 98, 100, 105
Ասաղիկ (գիցուհի) 258
Ավետիսյան Մանուկ 270
Ավետիսյան Վասիլ 216
Արամազդ 98
Արզիշտի 138
Արշակունիներ (Արշակունիք) 37, 38, 40, 148
Արտաշ 244
Արտաշես Ա. թագավոր 28
Արտավազդ, թագավոր 34
Արտարսերքես 99
Ափրիկանոս Աղեքսանդրացի 18
Աբեմենյաններ 95

Բ Բագրատ արքեպիսկոպոս 63
Բագրատունի Գագիկ Ա. տե՛ս Գագիկ Ա.
Բագրատունիներ (Բագրատունիք) 30, 35, 66, 68, 69, 106, 107, 109, 110, 114, 119, 123, 142, 148, 149, 150, 152-154, 183, 230, 238, 254, 263, 265-267
Բալլերուշայտիս (Ժլուտիս) 36, 38, 40
Բասմաճյան (Բասմաջյան) կ(արապետ) 46, 287, 288
Բարսեղ կայսր 77 (տե՛ս նաև Վասիլ)
Բել 97
Բեկ (բերդապա՛հ) 252
Բուդղա 96
Բուտ Առավելյան (իշխան) 123
Գ Գագիկ Ա. (Արծրունի թագավոր) 34
Գագիկ Ա. թագավոր (Բագրատունի, Շահնշահ) 30, 42, 47, 89, 142, 161, 201, 267, 268
Գալլ, որդի Ապուզամբի 265
Գառարյան Լ. (ճարտարապետ) 82
Գասպարյան Քերիմ 258
Գարեգին եպիսկոպոս, տե՛ս Հովսեփյան Գարեգին
Գեորգ 161
Գեորգ (2-րդ, Կարնեցի) կաթողիկոս 84, 88
Գեորգ (4-րդ) կաթողիկոս 64, 66, 143
Գեորգ Փեղա իշխան 135
(ա.) Գեորգ (Գեորգիոս) 118, 201
Գեղասուրբ մեղավոր 157
Գեթունի իշխան 128, 200
Գրիգոր 112
Գրիգոր ասաջնորդ (Ճանիճավանքի) 204
Գրիգոր Նղյուսար 148
Գրիգորիկ 155
Գրիգոր Լուսավորիչ 44, 45, 84, 131
Գրիգոր Մագիստրոս (Պա՛հլավունի) 125, 132, 135, 142, 155
Գրիգոր Մամիկոնյան 121, 158
Գրիգոր Պա՛հլավունի (իշխան) 244
Գրիգոր (Սարտր...) 157
Գրիգորյան Արմենակ 254
Գրիմմ, 281
Դ Դադյան եաշիկ ծ. վարդապետ 85, 92, 94, 105, 106, 127, 142, 156, 157, 159, 202, 214, 215, 224, 280, 281, 283, 285, 286, 288-290

Դանիել (մարգարե) 142, 250
Դանիել (ոմն) 253
Դավթյան Սիրական 163
Դավիթ 209
Դավիթ Գեթունի 128
Դավիթ մարգարե 16, 22
Դավիթ վարդապետ 138
Դարեհ 99, 100
Դիեի Շ. (Diehl Charles) 25, 39, 282
Դիելաֆուա (Dieulafoy) 101
Դիոդորեանոս (կայսր) 41
Դիոսկորոս կաթողիկոս 254
Դյուրուա (զե Մոմպերե) 221, 281
Դոմեոփանոս 17
Ե Եգյան 257
Եզր կաթողիկոս 125
Ելակուզ Ամիրա 254
Եղիազար կաթողիկոս 62, 63, 125
Եղիշե (պատմագիր) 33, 102, 105
Երեմիա երածիշտ 204
Երջանիկ Մերունի 205
Երվանդ (Հայոց թագավոր) 128
Զ Զարար (Ամիր սպասալար) 49, 50, 133, 140, 161, 226, 267, 268
Զարարիա պատմիչ (Քանաքեոցի) 249
Զարարյան տոհմ 130
Զեւ (աստված) 12, 13, 21
Զրադաշտ (Զորոստր) 95, 96, 98, 99, 104
Է Էլիզպար 252
Էուզոբս 99
Բ Բաթուլ 155
Բամանյան Ալիբրանդը Իվանիչ 63, 64, 66, 276, 284
Բեռդորոս իմաստապետ 18
Թովմա Արծրունի, պատմագիր 28, 34, 84, 88
Թորամանյան Թ(որոս) 43, 46, 69, 78, 82, 88, 108, 203, 214, 215
Ի Իսիդոր (Իզիտոր) Միլետացի 42, 43
Իվանե (Աթարակ) 170

կ
Լայրյան Երվանդ (աղագրագետ) 85, 142, 224, 261, 262
Լայրդ 25
Լեման Հաուզա 28, 232
Լյուդսցի Քանթոս 99

և
Լայրյան Բադրատ 243
Լաչիկ կաթողիկոս 119
Լաչիկ վարդապետ, տե՛ս Գաղյան Լաչիկ Վ. վարդապետ
Լասրովանուշ Թագուհի 69, 155
Լարեն արքեպիսկոպոս 63
Լորենացի, տե՛ս Մովսես Լորենացի
Լորյան կաթողիկոս 230, 269, 285

լ
Կամբիզ 99
Կամարական իշխաններ 59
Կամարականներ 49, 68, 110, 129, 148, 183, 187, 254, 262, 265
Կամարականների տոհմ (ցեղ) 129
Կատրանիդե, Թագուհի (Գաղիկի կինը) 42, 44, 153
Կարապետ 171
Կարանյանց Հակոբ 126, 268
Կարապետ զպիր 155
Կարթիանոս 19
Կիրակոս Քանձակեցի (պատմագիր) 224
Կիրակոս վարդապետ 179, 180
Կյուրոն 156
Կյուրոս 99, 104
Կոմիտաս կաթողիկոս 61—63
Կոնդակով 281
Կոնֆուցիոս 96
Կոստանդ կայսր 81
Կոստանդիանոս կայսր 20, 37, 41—43
Կոստանդին Մեծամարտոս 263
Կորյուն վարդապետ 286
Կրեսոս 12

շ
Հաչի 283
Հասան 132
(ս.) Հեղի 21
Հեմակոս 99
Հերակ կայսր 148
Հերոդոս 97
Հյուսիսն իսան Սարգար 252
Հոննց, տե՛ս Տիգրան
Հովանես 185
Հովան (Քաղարանցի հակաթոս կաթողիկոս) 119
Հովանեն ալեուարանիչ 15
Հովանեն (Հովան) կաթողիկոս Գրասխանու-
կերցցի, պատմագիր 81, 85, 88, 121, 124, 156, 227
Հովանեն Կոզերն վարդապետ 33
Հովանեն Սմրատ (Քաղարանի), Թագավոր 114, 148, 161
Հովանեն վարդապետ 138
Հովանեն վարդապետ (Պլուզ) 33
Հովանիսյան Ասատուր 276
Հովսեփ 14

Հովսեփյան Փարեգին (վարդապետ, եպիսկո-
պոս) 231, 267
Հուլիոս իսան 80
Հուսիկ իսան Սարգար 252
Հուսիկիանոս, կայսր 41—43, 77
Հոսիսիմե կույս 45
Հսոս Բուսի 249

զ
Ղազար Փարպեցի, պատմագիր 63, 84
Ղեռնց (երեց), պատմագիր 85
Ղուկաս, (որդի Տեր-Ղազարի) 156

փ
Մահմեդ 79
Մամիկոնյաններ 124
Մ ա ս Ն(իկուրյ) 29, 48, 78, 128, 159, 187, 203, 257—263, 265—267, 281, 283, 284, 286, 287, 289
Մ ա ո (տիկին) 258
Մասպերո (Maspero G) 96—98, 100, 101
Մարիամ 252
Մարիամ (Աստվածածին) 164—166, 204, 221, 244
Մարկոս Ավրելիանոս, կայսր 19
Մարտինոս (Հուլիանոս) 18
Մարտիրոս 161
Մելիքյան Հմայակ 253
Մելիքյան Մեսրոպ 253
Մ ե չ Կ 286
Մենիկ (Ապուղամբի կողակից) 265
Մենուս Ա. 27
Մեշչանինով (Իվան Իվանիչ) 251
Մեսրոպ (Մաշտոց, վարդապետ) 84, 142
Մեսրոպ (վարդապետ, արքեպիսկոպոս, Տեր-
Մովսիսյան) 63, 85, 269, 283
Միթրա 100
Միսայիլ 170
Միրայիլ (Անիի վարդապետ) 183, 287
Միրայիլ Ասորի (պատմագիր) 17
Մխիթար Գոչ 126
Մխիթար Նունացի 202
Մկրտիչ 280
Մովսես Լորենացի 27, 55, 120, 128
Մովսես կաթողիկոս (Նղվարդեցի) 127
Մովսես Կաղանկատվացի 81, 156
Մովսես Մարգարե 14—17, 21, 23, 55, 99
Մովսես (Սյունեցի) վարդապետ, ապա կաթողի-
կոս 62
Մորգան Փ[ար] 104
Մորիկ (Մավրիկ) կայսր 54, 55, 142, 224
Մոսկյան (Ասրանագ) 281
Մոսո 287

ն
Նարուզդոնուս 97
Նաթան Մարգարե 16
Նահապետ կաթողիկոս 143
Ներոն 126
Ներսէ՛ս Կամարական (Ապուղուպա պարիկ
Արշարունյաց տեր) 129, 148, 168, 199, 253, 254
Ներսես Գ. կաթողիկոս (Տալեցի, Շիսոզ) 44, 61—63, 81—85, 88, 92, 93, 132, 285
Ներսես Լամբրոնացի 231
Նեփչուն, ստավածուխյուն 13
Ն ո յ 55

Շ
Շահնամ 143, 252
Շահնամ (Չարարի որդի) 170, 171, 226
Շահնամի Օհան Սուլթան 171
Շամիրամ, Թագուհի 27
Շանուր 221
Շարդին (Chardin) 96, 102, 104, 105
Շիրակուհի Քանանա 161
Շուազի (Յոյուսո, Choisy A.) 25, 30, 36, 40, 56, 97, 282

Ո
Ուլիպիական Ջես, տե՛ս Ջես ստաված
Ումանես, բուրգործ 251
Ումեկ 180

Պ
Պալարյան (քոչիչ) 267
Պալման 282
Պաշլավունիներ 110
Պաշլիկ 161, 163, 169, 197, 202
Պատրարուտ 18
Պեհաուր իսան 267
Պլինիոս 99
Պլուզ, տե՛ս Հովանեն վարդապետ
Պողոսիան (աշխարհագիր) 99
Պոլոս [ստորյալ] 14, 17, 18, 21
Պոսիդոն 12
Պորցիուս Կատոն (Porcius Calon) 22
Պուլիկ Կուլ 26, 215—217
Պսոչ իշխան 276, 280
Պաղոմոս 129, 133, 254

Ռ
Ռա, ստաված 12
Ռամզես 41
Ռամե Քանիկի (Daniel Ramée) 30, 95—98,
Ռուզուրան 132

Ս
Սարել Լիրիացի 19
Սաթնիկ, Թագուհի 28
(ս.) Սահակ 84
Սահակ Կամարական 66, 153
Սահարյան Սահակ Քանանա 161
Սամեհան, Հարարապետ 133
Սասանյաններ 38, 40, 95
Սարգիս 244
Սարգիս (ամիր) 183
Սարգիս (Եպիսկոպոս) 259
Սարգիս Միլենց 185—187
Սարգոն 41
Սարտուր Ա. 27
Սերեսո, պատմագիր 83, 85, 119
Սելեկյաններ 40
Սենեքերիմ 41
Սիբի խաթուն 170
Սիմեոն կաթողիկոս (Նրեանցի) 143, 219
Սմրատ (Քաղարանի Տիգրեակալ, Շահնամ,
Շիրակի Թագավոր) 30, 42, 44, 133
Սմրատ Պաշլավունի (մագիստրոս) 123
Սմրատյան Մեսրոպ եպիսկոպոս 250
Սողոմոն (Իմաստուն) 15—17, 42
Սոչան (եղծված անձնանուն) 174
Սուլթան Մեխիմ 254

Սոփիա (կին Վաչրամ Պաշխապուր) 237
Սահփաննո Ասողիկ պատմադիր 30, 42, 133
Սահփաննո Օրբելյան, արքեպիսկոպոս Սյու-
նյաք, պատմադիր 89
Սարգսն Տ, 99, 102, 133
Սարյիզովսկի Հ(ովսեփ) 25, 32, 37, 78, 79,
89, 156, 212, 282, 289

Վ

Վաճան Ամատունի 143, 221
Վաճան Մաթիկոնյան (զորավար, ժորջյան) 61, 63, 142
Վաչրամ Պաշխապուր 114, 136, 137, 230, 231,
235, 238
Վաղենախան 19
Վաչե 132
Վաչե (Վաչուռյան) իշխան 136, 140
Վաչուռյաններ 125
Վասակ (կողբակի որդի) 132
Վասիլ Բյուզանդական կայսր 42, 44 (տե՛ս
նաև Բարսեղ կայսր)
Վարդան 159, 180
Վեստ Սարգիս 131, 155
Վ(իկտոր) Հյուզո 79
Վ(ի)լյուստայ, տե՛ս Վարեճ
Վոլյուն 40
Վոճուման 99
Վրույր (Արամ) 260

Տ

Տարագրոս 277, 279
Տեփանզի 62
Տեփուր Տարայ, ժողովու 102
Տեփլունոս 8
Տեր-Խոսրով քահանա 161
Տեր-Ղազար հայր Ղուկասի 156
Տեր-Մինասյան Սրվանդ 231
Տեր-Մկրայան Գալուստ 288
Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ, տե՛ս Մեսրոպ
Տեր-Սարգսյան Փրկաստափոր 283, 284
Տերսի (Շարլ) 25, 29, 68, 281
Տիբերիոս, կայսր 99
Տիգրան (Հանենց) 184, 267, 268
Տիգրան Մեծ 28, 34
Տիլ Ե., տե՛ս Գիլի Ե.
Տիրան, թագավոր 234
Տիրան պապ 234
Տյուպուս, տե՛ս Դյուբուս
Տրայանոս, կայսր 19, 22, 45
Տրդատ Ա, թագավոր 125, 126
Տրդատ Գ, թագավոր 45, 131, 213
Տրդատ հարստարապետ 42, 43, 44, 47, 84, 89,
119

Ր

Րոսինո 18

Փ

Փավոսոս, պատմադիր 53
Փիլիպյան Ալեքսանդր, տե՛ս Ալեքսանդր Մա-
կեդոնացի
Փիլիպոս կաթողիկոս 125, 143
Փորթուրալ Միքայել Փաշա 102, 105

Ք

Քեղա Գևորգ իշխան, տե՛ս Գևորգ Քեղա
Քեր-Քորթր, անգլ. հանապարհորդ 267
Քեռրսես 48, 97, 99
Քուրդ իշխան (Վաչուռյան) 119, 120, 125

Պ

Օրբելյան, տե՛ս Սահփաննո Օրբելյան արքե-
պիսկոպոս Սյունյաց
Օբլուզ 99

Ֆ

Ֆաթիմ սուլթան Մահմեդ 41
Ֆահրադ փաշա 252
Ֆասիլյոն Հենրի 37

Ր. Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա

Ագարակ (Ագրակ) գյուղ 69, 111, 141, 148,
153, 226
Ագարակի եկեղեցի (5-րդ դար) 111
Ագարակի եկեղեցի (7-րդ դար) 110, 111, 226
Ադրաման գյուղ [Թալինի շրջան] 26, 111, 139,
140, 162, 221, 240, 243, 253
Ադրամանի բերդ 163
Ադրամանի եկեղեցի (տաճար) 75, 111, 163,
163, 214
Ազատ (զեռ) 125
Ազատավան (գյուղ) 140
Ադրբեյջան (Ադրբեյջան, Azerbaijan) 104,
105
Աթենք 13, 99, 163
Աթենքի պարտուր 13
Ալանա (լեռ), տե՛ս Ալաշա լեռ
Ալանայի (գյուղ) 112
Ալանայի եկեղեցի 112
Ալաման (Ալամ), գյուղ 147
Ալամանի (Ալամի) ս. Անանիա եկեղեցի (տա-
ճար) 48, 147, 148, 193
Ալաշաթի դամբարան 12
Ալաշաթի մզկիթ (Գանիալու) 30
Ալաշկերտ 169, 202
Ալաշա լեռ 35, 124, 148
Ալափուրս (գյուղ) 112
Ալափուրսի եկեղեցի 112
Ալեքսանդրապոլ, տե՛ս Կենիական
Ալի Բիր 30
Ալիբեկու (գյուղ) 272
Ալիբուլակ (գյուղ) 202
Ալլայաններ 7

Ախուրյան (զեռ) 34, 106, 127, 133, 137, 138,
140, 161, 175, 181, 183, 186, 194, 195,
238, 265
Ախուրյանի ձոր 181, 184, 194
Ախուրյանի ձորեզր 181
Ախուրյանի շրջան 125
Ակոսի (գյուղ) 112
Ակոսի եկեղեցի 112
Ակրիմանթ 13
Ահալչի (գյուղ) 163
Աղավնատուն (գյուղ) 142, 215, 217—220,
235, 250, 251, 280
Աղթամարի եկեղեցի 25
Աղթամարի (Աղթամար) գյուղ 142
Աղթամարի (Աղթամարի) ամրոց 225
Աղջաղալու (Մղճաղալու, արժմ. Բաղճաղալու)
գյուղ 35, 215—218
Աղջոց վանք 112, 135
Աղվերան (գյուղ) 112
Ադր (գյուղ) 112—114, 235, 241
Ադրի Արշակունյաց դամբարան 112
Ամբերդ (Ամբերդ) 111, 124, 229—231
Ամբերդի (Ամբերդի ամրոց, գյուղ) 112, 114,
235
Ամբերդի բերդաշրջան 35
Ամբերդի զեռ 35
Ամբերդի եկեղեցի 114, 115
Ամբերդի պարիսպ 114, 115
Ամբերդի ջրանցքներ 35
Ամերիկա 9
Այա Առֆիա (տաճար) 21, 24, 29, 41—44,
47, 78, 89
Այաբերդ (գյուղ) 112
Այդր լիճ 270
Այրարատ (նահանգ) 52, 112, 120, 129
Այրիվանք, տե՛ս Գեղարդավանք

Անբերդ, տե՛ս Ամբերդ
Անդրեղվաս 38, 39
Անի (գյուղ) 178, 179, 181, 263, 264
Անի կայսրան (երկաթուղու) 127
Անի-Պեմզա (ավան) 127
Անի (քաղաք) 24, 29, 30, 35, 36, 38, 40,
43, 44, 47—50, 54, 57, 81, 93, 106,
109, 110, 112, 114, 118, 119, 126, 131,
147, 161, 176—179, 181—183, 184, 187,
194, 198, 202, 209, 225, 230, 251, 257,
259—265, 267, 268, 278, 283, 287, 288
Անիի Աղջկաբերդ 35, 181, 183—186, 191,
265, 268
Անիի Աղջկաբերդի ս. Աստվածածին (եկեղե-
ցի) 50
Անիի Ամենափրկիչ, տե՛ս Անիի Փրկիչ եկե-
ղեցի
Անիի ալբեր 183, 184
Անիի Ապուղամբենց ս. Գրիգոր եկեղեցի 47,
49, 107, 118, 161
Անիի Առաքելուց եկեղեցի 48—50, 75, 89, 161,
202, 267
Անիի ավերակներ 220
Անիի բարձրավանդակ 182
Անիի Բեխենց վանք 50, 185
Անիի քուրդեր 108
Անիի Գաղկազեն ս. Գրիգոր եկեղեցի 30, 42,
47, 48, 89, 93, 106, 107, 161, 257, 259,
284, 289
Անիի գերեզմանոց 179
Անիի (ս.) Գրիգոր Լուսավորիչ (Նախշի) 50
Անիի Գվինի դուռ 106
Անիի թանգարան 128, 257, 259, 263
Անիի իշխանական պալատ 183 (տե՛ս նաև
Մասնատինի պալատ)

Անիի Լուսավորիչ եկեղեցի 50, 106, 161, 181—186, 202
 Անիի կաթողիկոս (Մայր եկեղեցի) 25, 42, 43, 93, 106, 112, 178, 186, 195, 257, 260
 Անիի կամուրջ 34, 35, 181, 183, 185—187, 238, 261
 Անիի Կարուց դուռ 107, 178, 179, 261
 Անիի Կեղան Կելմեզ (զեմունդի) 181, 184
 Անիի Կուսանաց վանք (անասատ) 183, 185—187
 Անիի Հոնենցի գերեզման 184
 Անիի Հովիթի եկեղեցի 48, 49, 81, 88, 106, 177, 178, 179 (տե՛ս նաև Նախրճուն ժամբ)

Անիի Մայր եկեղեցի, տե՛ս Անիի կաթողիկոս
 Անիի Մանուկների մզկիթ 186, 187, 267
 Անիի միջնաբերդ 183, 184, 187, 211, 267
 Անիի Միջնաբերդի պալատ 49
 Անիի պարիսպներ 49, 50, 106, 107, 114, 180, 185, 187, 267
 Անիի պեղածո բնակելի շենքեր 260
 Անիի վիճակագր եկեղեցի 182
 Անիի փլած միջնաբերդ 262
 Անիի Փրկիչ (Ամենափրկիչ) եկեղեցի 49, 50, 161, 175, 183, 186, 187, 244
 Աշնակ 116
 Աշտարակ (գյուղ) 116
 Աշտարակի Միրանավոր (բազիլիկ) եկեղեցի 117, 157, 162,
 Աշտարակի կամուրջ 116
 Աշտարակի շրջան 121, 124, 127, 140
 Ապարան 38, 117, 132, 136, 198, 259
 Ապարանի եկեղեցի 117, 118, 148, 157, 162, 233 (տե՛ս նաև Քասախի եկեղեցի)
 Ապարանի շրջան 119, 125, 128, 134, 138, 139
 Առաջավոր Ասիա 41
 Ասիա 7, 38, 79
 Ասորա-Քաղզեա 39, 81, 95—98
 Ասորիստան 24, 48, 98, 99, 101, 104
 Ասորիք 20, 46
 (ս.) Աստվածածին եկեղեցի, տե՛ս Գոշավանքի Աստվածածին
 (ս.) Աստվածածին Նեղուսի (եկեղեցի) 120
 Աստվածընկալ (գյուղ) 119, 120, 202, 203
 Աստվածընկալի եկեղեցի 119, 120, 202
 Ավան (գյուղ, Աշտարակի շրջան) 231, 233
 Ավան (գյուղ, Կոտայքի շրջան) 119, 161
 Ավանի (Աշտարակի շրջան) եկեղեցի 233
 Ավանի (Կոտայքի շրջան) եկեղեցի 75, 89, 119, 121
 Ավանի Միրանավոր եկեղեցի, տե՛ս Ավանի (Կոտայքի շրջան) եկեղեցի
 Ավանի (ս.) Հովհաննես մատուռ 161
 Ատրոպատան 99, 104
 Ատրպատական 96, 99
 Արարիա 77, 266
 Արագած (լեռ) 43, 110—112, 117, 120, 128, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 148, 198, 213, 220, 228, 231, 235, 243, 247, 248
 Արագածի շրջան 203
 Արագածոտն գավառ 112, 120, 124, 129, 220
 Արազի (գյուղ) 176
 Արազգուրուն 252
 Արալիսի բերդ 176
 Արալի գյուղ 119
 Արալի լիւ 125, 127, 132
 Արարատ (լիւ) 31, 32, 55, 110
 Արարատյան աշխարհ 24, 227
 Արարատյան դաշտ 80, 83
 Արարս (գետ) 34, 104, 128
 Արդինա (բաղար, բերդաբաղար, բերդ) 36, 119
 Արդար Գավիթ (բուրբակ շինություն) 220, 250, 280
 Արևելյան կայսրություն (Բյուզանդիա) 20
 Արևելք 12
 Արևմուտք 12, 32, 33
 Արևմտյան Ասիա 38
 Արզական (գյուղ) 119
 Արզականի եկեղեցի 120
 Արթիկ (գյուղ) 56, 120, 134, 136, 200, 206, 208, 243, 246
 Արթիկի եկեղեցի (փոքր, 5-րդ դար) 122, 127, 168, 208, 210
 Արթիկի կաթողիկոս (մեծ) եկեղեցի 121, 171, 200, 201, 207, 208, 228, 233
 Արթիկի շրջան 132—134, 142
 Արթիկի (գյուղ) 198, 243
 Արմավիր (բաղար, մայրաքաղաք) 29, 46, 120
 Արմավուր (գյուղ, այժմ՝ Տուֆաշեն) 243
 Արմավուրի (Տուֆաշենի) Թուֆա Մանուկ 243
 Արուճ (Քաղիչ) գյուղ 120
 Արուճի Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանք 121
 Արուճի եկեղեցի (տաճար) 77, 121
 Արտաշես (բաղար) 28
 Արտաշատյան (գյուղ, հնում՝ Իլանշարան) 121
 Արտաշատ (բաղար) 28, 29, 46, 159
 Արտաշատ (գյուղ, այժմ՝ Վերին Արտաշատ) 127
 Արտաշատի (վայր) 125
 Արցախ 126, 131

Բ

Բաբելոն 25, 96, 97, 99
 Բագարան 35, 36, 76, 114, 121, 130, 194, 195, 221, 280
 Բագարանի բերդ 123
 Բագարանի (ս.) Գեորգ եկեղեցի 123, 195
 Բաղարանի (ս.) Թեոդորոս կաթողիկոս եկեղեցի 76, 89, 121, 122, 128, 188, 190—193, 195, 201, 220
 Բաղարանի (ս.) Շուշան եկեղեցի 123
 Բաղնայր (Ղոզլիճա, գյուղ) 49, 123, 195, 196, 200, 280
 Բաղնայրի ս. Աստվածածին (տաճար), եկեղեցի 195, 196
 Բաղնայրի մեծ եկեղեցի 196, 197
 Բազրատունյաց պալատ, տե՛ս Անիի Միջնաբերդի պալատ
 Բաթրինճ (գյուղ) 225, 226
 Բաթրինճի ամրոց 225
 Բախշալար (Նախկին՝ Հաջի Բալրամ), գյուղ 128
 Բակարիա 98—100
 Բաղատա 80
 Բանա (գյուղ) 81
 Բանայի եկեղեցի 284, 289
 Բաշ Ապարան, տե՛ս Ապարան
 Բաշուզ 246
 Բարձր Հայք (Բարձր Հայաստան) 104
 Բարձրաբաշ ս. Աստվածածին, տե՛ս Թումանյան գյուղի ս. Գրիգոր եկեղեցի
 Բաքու 101, 103—105
 Բերդիկ (գյուղ) 197
 Բերսի (Փերսի), գյուղ 229, 235
 Բյուզանդական կայսրություն 20, 43, 44, 46
 Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) 24, 25, 29, 30, 41, 43, 44, 46, 77, 89, 106, 224, 266
 Բյուզական (գյուղ) 112, 124, 227, 253
 Բյուրականի ս. Հովհաննես եկեղեցի 124
 Բուզարիա 286
 Բուժական (գյուղ) 125
 Բուզուլու (Պուլուլու) սար 175, 211
 Բջնի (գյուղ) 112, 125, 140, 141
 Բջնիի ս. Աստվածածին եկեղեցի 125, 126
 Բջնիի բերդապարիսպներ 125
 Բջնիի գետակ 119
 Բրիտանական երկիր 8

Գ

Գաղիա (Գալիա) երկիր 8, 102
 Գալանի (եկեղեցի, վանք, տաճար, վայաբան) 47, 125, 269
 Գանասարի եկեղեցիներ 25
 Գառնի 28, 29, 37, 40, 46, 47, 125, 127, 159, 289
 Գառնիի Խոսրովագուլթաթի հովանոց 126
 Գառնի վանք 25
 Գավրիսիա 7
 Գարնաք (Եգիպտոսում) 8, 10, 14
 Գարնաք (Քրանսիական սահմանների վրա) 14
 Գեղարզաձոր 276—280
 Գեղարզավանք (Այրիվանք) 112, 114, 203, 279, 280
 Գեղարզավանքի վիճակագր տաճար 116
 Գետիկներ 35
 Գետկա վանք 126
 (ս.) Գեորգ եկեղեցի, տե՛ս Արզականի եկեղեցի
 Գլիճոր 50, 108, 178, 181, 182, 184, 186
 Գյավուր Ղալա (ամրոց) 228, 229
 Գյուղալուրի (գյուղ) 198
 Գյուլի Կոնդ (բուր) 142
 Գոլթուլ (գյուղ), տե՛ս Ղոլթուլ
 Գոնիա 30
 Գոշավանք (Նոր Գետիկ, Գոշ Մխիթարի վանք) 126
 Գոշավանքի (ս.) Աստվածածին եկեղեցի 126
 Գոշավանքի Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 126
 Գոշավանքի (ս.) Կարապետի եկեղեցի 126
 (ս.) Գրիգոր գյուղ (Վաղարշապատ) 85
 (ս.) Գրիգոր եկեղեցի, տե՛ս Զվարթնոց
 Գրիգոր Մամիկոնյանի քաղմանկյունի եկեղեցին Սոգուլթիի ձորալանջերի վրա 35
 Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատի Արուճում 34

Դ

Դալի Դագիբեյան 197
 Դախման 101
 Դաղստան 104
 Դանուր (գետ) 36
 Դարբանդ (գյուղ) 26, 126, 212, 213
 Դղմաշեն (գյուղ) 126
 Դերեաի կամուրջ 35
 Դըրբ (գյուղ) տե՛ս Տեղեր
 Դիլի Կոնդ 142 (տե՛ս նաև Մեծ Կոնդ)
 Դիլիշան 126
 Դիրակար 28, 126
 Դիրակարի եկեղեցի 227
 Դնեստր (գետ) 37

Պոն (գետ) 36
Պորթա 12
Պոսն Անգլ (Կարսում) 133
Պարեվանք կամ դպրավանք (գյուղ) 126
Պլին (քաղաք) 29, 46, 55, 62, 63, 84, 85, 88, 127, 159, 160, 179, 181, 289
Պլինի ավերակներ 127
Պլինի Կաթողիկն (ս. Քրիզոր եկեղեցի) 127, 159, 227
Պլինի միջնաբերդ 127
Պլինի (ս.) Սարգիս եկեղեցի 81

Բ

Եղեյան ծով 12
Եզդիտոս 9, 10, 12-15, 22, 24, 36, 48, 56, 69, 97, 101
Եզրեկ, տե՛ս Ազարակ
Եզվարդ (գյուղ) 35, 127, 156, 158, 203, 221, 289
Եզվարդի՝ Քրիզոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճար 158, 159
Եզվարդի եկեղեցի (5-րդ դար) 159, 227
Եզվարդի եկեղեցի (կաթողիկն, 6-րդ դար) 127, 156, 157, 233
Եզվարդի եռանդակ, փոքր եկեղեցի, զանգակատուն 127, 128, 157, 158
Եզուսայրի մզկիթ 264
Եզրուզա 7, 20, 32, 33, 36, 38, 41, 78-80, 265
Երզրավորս 36
Երասխանոր 79
Երասխանորի եկեղեցի 75
Երերուզի տաճար (եկեղեցի, բազիլիկ) 29, 66, 72, 73, 77, 89, 114, 127, 157, 206, 227, 233, 245
Երեան 119, 127, 132, 159, 268, 272, 276
Երիզու 98
Երկրորդ Կոնդ, տե՛ս Գլուլի Կոնդ
Երուսաղեմ 16-18
Երվանդաշատ (քաղաք) 128
(ս. յ) Երրորդության տաճար, տե՛ս Տեկորի տաճար
Եփրատ (գետ) 7, 97, 110

Զ

Զանգու (գետ) 272
Զանգուի առու 85, 270, 272, 274
Զարնճա (գյուղ) 128
Զարնճայի եկեղեցի 175
Զովունի (նախկին Մոլլա Ղասում) գյուղ 128
Զովունու եկեղեցի 129
(ս.) Զորավոր եկեղեցի Կ. Պոլսում 77
Զվարթնոց եկեղեցի, տաճար 30, 38, 42, 44, 45, 47, 48, 63, 68, 76-78, 80-94, 103, 105, 112, 128, 142, 154, 157, 158, 175, 193, 200, 214, 215, 224, 257, 259, 260, 269, 270, 272, 276, 280, 283-286, 288, 289

Է

Էլլադա 13
Էկրատան 99
Էջմիածին 61, 62, 66, 76, 80, 84, 136, 211, 215, 220, 235, 250, 251, 268-270, 272, 276, 283, 284, 287, 288
Էջմիածնի (կուլտուր-պատմական, գիտական) ինստիտուտ 76, 231
Էջմիածնի հնագիտական թանգարան 272, 273, 275, 281, 290

Էջմիածնի վանք 25, 61, 92, 162, 174, 191, 285-287
Էջմիածնի տաճար (կաթողիկն, եկեղեցի) 28, 37, 40, 45, 47, 61, 62, 63, 65, 66, 75, 76, 154,
Էրենթեոն 13

Ք

Քալին Ներքին 129, 130, 136, 170, 171, 218, 251, 252
Քալին Վերին 36, 128-130, 163, 164, 167, 170, 171, 251-254
Քալինի բերդ 172
Քալինի իշխանատուն 35, 36, 173
Քալինի կաթողիկն (եկեղեցի, մեծ եկեղեցի, ս. Աստվածածին) 48, 77, 121, 128, 130, 163, 169-171, 211, 228, 254
Քալինի կաթողիկնի զբոսայգի 164-166, 168, 169, 212, 213
Քալինի միջնաբերդ 130, 173
Քալինի շրջան 116, 129, 150, 139
Քալինի փոքր ուղեբակ եկեղեցի 172 (տե՛ս նաև Արսավանք)
Քալինի փոքր եկեղեցի (Ներսէ՛ կամարականի շինած) 168, 173, 253
Քալիշ (գյուղ) 36, 120
Քավուզլարի եկեղեցի 93
Քարգանջաց վանք (եկեղեցի) 75, 250
Քարթա (գյուղ) 131
Քարթա (գյուղ) 235
Քերե 10
Քերեի Ամճունի տաճար 97
Քիֆլիս 212, 219, 287, 288 (տե՛ս նաև Տրփ-դիս)
Քիֆլիսի Ազգազրական Ընկերություն 251
Քուսանյան գյուղ (Ալավերդու շրջան) 124
Քուսանյան գյուղի բարձրաբաշ ս. Քրիզոր եկեղեցի 124
Քունիս 30

Ի

Իգանդ 179, 180, 183
Իսլանդիա 36
Իսրայել (Երկիր) 17
Իտալիա 13
Իրան 100

Լ

Լենինական 50, 126, 127, 132-135, 137, 143, 200, 206, 208, 243, 246, 268
Լենինգրադ 289
Լիբանան 16
Լիբոնոմ Պատարի 97
Լմպատա ս. Ստեփաննոս (Լմպատավանք) 56, 120, 171-173, 200, 206, 211
Լոսի 52, 150

Խ

Խաչաբիլիսա (այժմ՝ Փարոս) գյուղ 250
Խաչի Չոր (Անիի մոտ) 181
Խաչի Չոր (Մարմաշենի մոտ) 138
Խժկոնք (Խժկոնք, Պեշ Քիլիսե) 131, 141, 147
Խժկոնքի (ս.) Աստվածածին եկեղեցի 131
Խժկոնքի (ս.) Լուսավորիչ եկեղեցի 131
Խժկոնքի (ս. Կարապետ տաճար) 131
Խժկոնքի (ս. Սարգիս եկեղեցի) 68, 131, 154, 241
Խժկոնքի (ս. Ստեփաննոս եկեղեցի) 68, 131

Խնավուզ, տե՛ս Ղախավուզ
Խոթավանք 131
Խոր Վիրաք 81, 131
Խոր Վիրաքի եկեղեցի (վանք) 131
Խորզինի (Կարս) 133
Խորասպատ 31, 48

Մ

Մաղկաձոր 132, 138
Մաղկաձորի (ս.) Քրիզոր Լուսավորիչ (կաթողիկն) եկեղեցի 132-134
Մաղկաձորի (ս.) Հարուսթյուն եկեղեցի 132
Մաղկաձորի (ս.) Նշան կամ ս. Հովհաննես եկեղեցի 132, 133
Մաղկավանք 132
Մաղկաձոր 107, 180, 183, 187, 264

Կ

Կազանլի (այժմ՝ Մեղրաշեն), գյուղ 132
Կազաչի պոստ 268
Կայենուպոլիս, տե՛ս Վաղարշապատ
Կասպից ծով 38, 104
Կարանլուխ (Ղարանլուխ), գյուղ 132
Կարանլուխի եկեղեցի 132, 135
Կարբի (գյուղ) 132, 133, 140, 225
Կարմիր վանք (գյուղ) 133
Կարմիր վանք, տե՛ս Հոռոմոսի վանք
Կարմրավոր եկեղեցի 117
Կարս (Ղարս) 133, 178, 197, 252
Կարսի Առաքելոց եկեղեցի 75, 133
Կարսի բերդ 133
Կարսի բերդի պարիսպներ 133, 135, 136
Կարսի Քորոզու բերդ 198
Կափբլի, տե՛ս Ղափլի
Կելառուս (Կելառուք) տե՛ս Մաղկաձոր
Կեսարիա 20
Կրթի Պազիրման (այժմ՝ Հնարերդ), գյուղ 134
Կյուլեկ Քեփե (սար) 129, 253, 254
Կյուլեկաթ 102, 103
Կյուլեկաթի աթաշկաններ 103
Կոշ (հնում Կուաշ), գյուղ 35, 218, 220, 233, 235
Կոշի բազիլիկ եկեղեցի 235
Կոշի եկեղեցի (7-րդ դար) 234
Կոշի չրամբար 234
Կոստանդնուպոլիս 42-44, 81, 89, 287
Կոստանդնուպոլիսի Գեղարվեստից ձեմարան 286
Կովկաս 24, 287
Կորդովա (մզկիթ) 49
Կուլիջան, տե՛ս Ղուլիջան
Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտ 276
Կուսայրի (այժմ Լենինական) 235, 239
Կուսանոց, տե՛ս Անիի Կուսանոց վանք
Կրեոն (կղզի) 12

Հ

Հաթիրք գավառ 131
Հախապատի վանք 25, 49, 278
Հախա տե՛ս Աղջ
Հաճի Խալիլ, տե՛ս Հաչի Խալիլ
Հալաստան 20, 25-34, 36-40, 43, 44, 46-48, 51-54, 61, 63, 66, 75-81, 85, 89, 92-95, 98, 104, 105, 108-110, 117, 120, 127, 128, 148, 214, 221, 224, 226, 230, 281

Հայաստանի (Երևանի) Պետական Պատմական 222, 239, 241, 247
 Քանդակարան 74, 85, 108, 117, 126, 128, 134, 268, 280
 Հայաստանի Հն(ոսթյունների) Պատմություն 76, 129, 214—216, 219—221, 251, 253, 268, 270—272, 280, 288
 Հաշի (Հաճի) հայիլ (այժմ՝ Մարզահայիլ), գյուղ 134, 198, 245, 247—249
 Հաշի հայիլի (ս.) կոտորվորի կենդանի 195
 Հաշի Ղարա (այժմ՝ Այդեշատ), գյուղ 142, 220, 250, 251, 253, 280
 Հասիճ (Ափշաղ), գյուղ 134, 142, 192, 200, 203, 205, 206, 211, 212, 243
 Հասիճավանք (Հասիճի վանք) 206, 250
 Հասիճավանքի կենդանի (տաճար) 135—137, 206
 Հալուց Քառ (ամառի գյուղ) 135
 Հալուց Քառի Ամենափրկիչ կենդանի 135
 Հարամյու (գյուղ) 218
 Հերատ 13
 Հին Քալին, տե՛ս Քալին (Վերին)
 Հյուսիսային Կովկաս 221
 Հնդկաստան 43, 79, 96, 97, 101—106
 Հնոսթյանց Պատմությունների Պատմությունը Կամիտե, տե՛ս Հայաստանի Հնոսթյանների Պատմությունը Կամիտե
 Հոգևանք կենդանի, տե՛ս Մասնավորյալի կենդանի
 Հոկտեմբերյան շրջան 120, 130
 Հոնիա 12, 48
 Հոտոմ (գյուղ) 135, 213, 241, 243, 248
 Հոտոմուր (ս.) Գեորգ կենդանի 161, 201
 Հոտոմուր (ս.) Հովհաննես տաճար (կենդանի) 47, 49
 Հոտոմուր (ս.) Միսոս կենդանի 47, 49, 161, 162, 220
 Հոտոմուրի վանք 10, 49, 133, 161, 181, 184, 185, 200, 202, 261, 262, 278
 Հոտոմուրի վանքի ժառանգարան 278
 Հովհաննավանք 55, 133, 135, 138, 227
 Հոնաստան 12—14, 17, 18, 22, 32, 45
 Հնիփսիճե (կենդանի, վանք, վիլայարան, տաճար) 25, 47, 62, 63, 74—76, 85, 158, 162, 191, 211, 250, 271
 Հոտոմ (Հոտոմ) 20, 22, 29, 45, 46, 266
 Հոտոմի պանթեոն 13
 ՀՍՍՍՀ կուլտուրային ֆոնդի ժողովրդական Կամիտե արխիվ 37, 76
 Հրազդան (գետ) 119, 125, 132, 138, 140, 141

Ղ

Ղալախի (բերդ, ամրոց) 135, 163, 197, 213, 241, 242
 Ղանիչա, տե՛ս Մարմաշեն
 Ղանիչա ներքին, տե՛ս Վարի Ղանիչա
 Ղաղափանքի կենդանի, տե՛ս Եղվարդի Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճար
 Ղասրճ Ալի (այժմ՝ Գեոսափի) գյուղ 197
 Ղարազալ 229
 Ղարանյուզ (գյուղ) 198
 Ղարանյուզի Քուրթ Մանուկ (մատուռ) 195
 Ղարանյուզի Մրթնի վանք 198
 Ղարապուլախ (այժմ՝ Երնջատափ), գյուղ 203
 Ղարափանք 136, 252 տե՛ս նաև Քալինի (Ներքին) ձառ փոքր կենդանի
 Ղարաբլիսա (գյուղ) 136, 202
 Ղարս, տե՛ս Կարս
 Ղափլի (այժմ՝ Գուլանազուղ) 133, 135, 213,

222, 239, 241, 247
 Ղափլիի Գուլա (ափերակ բերդ) 239—241
 Ղեղանի կամուրջ 238
 Ղեղալա (Ղեղալա), տե՛ս Անիի Աղջկարերոց
 Ղեղալ Քամիր (այժմ՝ Ոսկեփաղ), գյուղ 224, 225
 Ղըրըր Ղալալի կենդանի (տաճար) 47, 148, 153
 Ղեղափուզ (եղևափուզ, ելափուզ, այժմ՝ Արագած), գյուղ 26, 215—217
 Ղրրի Գագիրման (այժմ՝ Հեարերոց), գյուղ 241, 246, 248
 Ղրրի Գագիրմանի Քուրթ Մանուկ (մատուռ) 246, 247,
 Ղրրի Գագիրմանի ձեռ ամրոց 248
 Ղոթուր (Ղոթուր, այժմ՝ Արագածոտն), գյուղ 229, 231
 Ղոշավանք, տե՛ս Հոտոմուրի վանք
 Ղուլիչան (Կուլիչան, այժմ՝ Սպանդարյան), գյուղ 134, 197, 198
 Ղունդաղազ (Ղունդաղազ) գյուղ 249
 Ղուրի Բողազ (Ղուտուրողազ), գյուղ 249
 Ղուրու Գերե, տե՛ս Ցամաք ձոր

Ճ

Ճարճարիս (Ճարճակա, այժմ՝ Ջարջարիս), գյուղ 249
 Ճերմակ վանք, տե՛ս Քուլմանյան գյուղի Բարձրաբաշ ս. Գրիգոր կենդանի
 Ճուրի աշտարակ 101

Ծ

Մագարճուկ (այժմ՝ Շենիկ) գյուղ 137, 139, 174, 211, 243
 Մագարճուկի Ամենափրկիչ ափերակ կենդանի 139, 174
 Մագարճուկի (ս.) Ասավածածին կենդանի, 163, 174
 Մակարավանք 137, 139, 174
 Մաճուղչուզ (Մաճուղչուզ, այժմ՝ Պեմզաշեն) գյուղ 56, 136, 139, 172, 208—210, 212, 213, 243, 245, 246
 Մաճուղչուզի անանուն մատուռ 174
 Մաճուղչուզի Տեազույն կենդանի 213, 243
 Մաշա քերզ 184, 235
 Մաճիթու (այժմ՝ Նոր Կյանք), գյուղ 137, 200
 Մաճիթուի կենդանի 137, 139, 203, 204
 Մանթաշ (լեռ) 134
 Մանթաշի ձոր 197
 Մանկանոց կենդանի, տե՛ս Օշականի Մանկանոց կենդանի
 Մանշ 5
 Մաշիթու, տե՛ս Մաճիթու
 Մասիս (լեռ) 43, 254
 Մաստարա (գյուղ) 137, 139, 241, 243
 Մաստարալի կենդանի 48, 121, 137, 163, 211
 Մարինե կենդանի 117
 Մարմաշեն (Ղանիչա), գյուղ 32, 34, 137, 138, 175, 235, 237—239, 241
 Մարմաշենի ափերակ կենդանի (7-րդ դար) 237
 Մարմաշենի բերդ 235
 Մարմաշենի կենդանի (կաթողիկե, ձեռ կենդանի, Վահրամաշեն տաճար) 68, 114, 137, 154, 175, 176, 230, 231, 236—238
 Մարմաշենի կաթողիկեի Հյուսիսային կողմի ափերակ կենդանի 238
 Մարմաշենի փոքր կենդանի 238, 239
 Մարմարա ձով 36
 Մարրավանք (գյուղ) 138, 139, 209, 245
 Մարրավանքի կենդանի 138, 139

Մեղիա 98, 99, 104
 Մելիք Փենդ (այժմ՝ Մելիք գյուղ) 250
 Մեծ Քալին, տե՛ս Քալին Վերին
 Մեծ Կուր (գյուղ) 222
 Մեմփիս 97
 Մերձավոր Արևելք 127
 Միջին գյուղ (բարձրակարգ Բաղարանում) 194
 Միրաբ (գյուղ) 250
 Մուլաղուրտուն (այժմ՝ Շահումյան), գյուղ 251
 Մուլաղասուն (այժմ՝ Զովունի), գյուղ 163, 198, 199, 203
 Մուլաղասունի գերեզմանատան մատուռ 199
 Մուլաղասունի կենդանի 89, 157, 199, 200
 Մուլաղասունի Քուրթ Մանուկ մատուռ 199
 Մորիկի մոր գերեզմանն Ոշականում 224
 Մուղնիի կենդանի 138
 Մուլ 89
 Մուսվյան գյուղ (Տամաշու) 139, 201
 Մուսվյան գյուղի կենդանի 139, 140, 201
 Մրեն 36, 194, 195
 Մրենի կենդանի (կաթողիկե, տաճար) 47, 48, 77, 89, 121, 128, 187—191, 193

Յ

Յաղճա (լեռ) 148

Ն

Նախշի, տե՛ս Անիի (ս.) Գրիգոր կուլտուրիչ
 Նախրճու ձավ 106, 177 (տե՛ս նաև Անիի Հովիթ կենդանի)
 Նարշի Ռուստեմ 100, 101
 Նիկիա 19
 Նիկոմեդիա 36
 Նինվե 25, 100
 Նոր Քալին, տե՛ս Քալին Ներքին
 Նոր Քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ

Շ

Շահ Քափա (Արթաշարուր) 134, 240
 Շահրիար (գյուղ) 171
 Շաղվերտ (գետ) 137
 Շամախի 105
 Շամիրան (Շամիրամ) 121, 218, 251
 Շենիկ, տե՛ս Մագարճուկ
 Շիրակ 30, 34—36, 43, 52, 79, 110, 120, 161, 255, 265
 Շիրակալա (այժմ՝ Վարդենուտ) 119
 Շիրակավան 114, 119
 Շիրակավանի կենդանի 201
 Շիրակի Քաղաքային 43, 44, 110
 Շիրակի շրջան 201
 Շիրվանչուզ (Շիրվանճուկ), գյուղ 139, 210, 245
 Շիրվանչուզի կենդանի 28, 37, 40, 139, 141, 157, 174, 175, 203, 227
 Շոշ 99

Ո

Ուլմուղիա 14, 32
 Ոսկեփաղ (գյուղ) 140, 142
 Ոսկեփաղի ուրարտական ամրոց 140
 Ուղուլու 201
 Ուշի (գյուղ) 140
 Ուշիի կենդանիներ 140
 Ուլմիկներ 176
 Ուս 98
 Ուրմիա (լեռ) 99
 Ուրուկ 98

Չբրփրլու (գլուղ) 35, 138, 140
Չբրփրլուի կամուրջ 140, 201, 238
Չինաստան 96
Չորան Քյարա (գլուղ) 269

Պ

Պաղեստին 15, 17, 36
Պատմական Քանդարան, տե՛ս Հայաստանի (Երևանի) Պետական Պատմական Քանդարան
Պարթևներ 13
Պարթևական նահանգ 104
Պարոնաց պալատ, տե՛ս Անիի իշխանական պալատ
Պարսկաստան 20, 30—32, 46, 48, 62, 77, 96, 99, 101, 104, 161
Պ(ևտական) Պ(ատմական) Քանդարան, տե՛ս Հայաստանի (Երևանի) Պետական Պատմական Քանդարան
Պետերբուրգ (Սանկտ Պետերբուրգ) 84, 203, 260, 283, 284
Պետերբուրգի Գիտությունների Կայսերական Կառնա 45
Պետերբուրգի Հնագիտական Կայսերական Մասնաժողով 285
Պերսեպոլիս 48, 99, 101
Պոլիս, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Պոմպե 7, 14, 85
Պուղուտու, տե՛ս Քուղուտու
Պաղենի եկեղեցի 48

Ջ

Ջուղա (Հին) 104
Ջուղայի խաչքարեր 40
Ջրափ, տե՛ս Չբրփրլու (գլուղ)

Թ

Թարա 99
Թեղամալ, (գլուղ) 126, 140
Թեղամալի կիսավեր եկեղեցի 140
Թուսաստան 36, 283

Ս

Սահմանների պալատը Անիում 34 (տե՛ս նաև Անիի իշխանական պալատ)
Սահմանների պալատը Մրենում 34
Սաղմոսավանք 140
Սամաղար (գլուղ) 216
Սանաճին 278
Սանթրեն 7, 8
Սանկտ Պետերբուրգ, տե՛ս Պետերբուրգ
Սանտաղբուր (Սողոմբուր), գլուղ 140, 162, 210, 211
Սանաղբուրի (Սողոմբուրի) եկեղեցի 140, 141
(ս.) Սարգսի մատուռ, տե՛ս Օշականի փոքր մատուռ
(ս.) Սարգսի վկայարան, տե՛ս Տեկորի տաճար
Սարգա 99
Սարգարապատ (այժմ՝ Հակոբեբերդան) 163, 251
Սելեկյանց շրջան 77
Սելինոնթ 13

Սենկեր (Սանդլաս), գլուղ 249
Սեղյուբլի, տե՛ս Սանաղբուր
Սև ծով 36, 38
Սևանա (լիճ, ծով) 52, 142
Սրտական նահանգ 89
Սիրեթ 37
Սիրիա 38, 40, 47
Սիցիլիա 13
Սկանդինավիա 7, 8, 36
Սյունիք 110
Սյուրիա 30, 77
Սուլակ (գլուղ) 141
Սուլակ գլուղի (ս.) Աստվածածին եկեղեցի 141
Սողոմոնի տաճար 16
Սանդուղու (այժմ՝ Հայրենյաց), գլուղ 241, 243
Սորոնի համալսարան 25, 36, 37, 46
Սուրբաբի 101—104
Սուրբաբիի աթաղաճ 103, 104
(ս.) Սոփիա, տե՛ս Այա Սոփիա
Սոֆիա (քաղաք) 286
Սպանիա 30, 266
Սպուտա լիճ, տե՛ս Ուրմիա լիճ
ՍԵԻՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալ 127
(ս.) Սեֆիանոս, տե՛ս Կմրասավանք

Վ

Վահրամյան քերթ, տե՛ս Մարմաշենի քերթ
Վաղարշապատ (Կալենուպոլիս, Նոր-Քաղաք) 25, 29, 44, 45, 63, 74, 83—85, 88, 215, 220, 224, 250, 251, 269, 272
Վան 27
Վանա քերթ 26, 27
Վանա լիճ (ծովակ) 25, 28
Վանանց 110
Վասպուրական 34, 46, 110
Վարի Բերդ 245, 246
Վարի Դանլիզա (այժմ՝ Վահրամքերդ), գլուղ 238
Վարմաղեար (այժմ՝ Արեշատ), գլուղ 85, 276
Վենետիկ 79, 102
Վերի Բերդ 246
Վիեննայի համալսարան 78, 79
Վոլգա (գետ) 36
Վրաստան 38, 39

Տ

Տաճար, տե՛ս Մասլյան
Տալար 181
Տալարի կաթաղիկ 201
Տալար (լի) 104
Տարուն 169
Տափալ Մայրի 141
Տելու 13, 14
Տեկոր (գլուղ) 28, 30, 37, 40, 66, 71, 131, 141, 147, 155, 156, 222
Տեկորի զերեզմանատան խաչարձան 156
Տեկորի տաճար, եկեղեցի 29, 47, 48, 65—71, 111, 114, 124, 128, 141, 148, 149, 151, 153—157, 162, 174, 175, 180, 193, 203, 206, 210, 230, 233
Տեկորի տապանաքար 155
Տեղեր (գլուղ) 231
Տեղերի տաճար, եկեղեցի 231, 232
Տիգրիսի գլուղի 114, 235
Տիրանակերտ 28

Տիրանակերտ, տե՛ս Օրթաքիլիսայի ս. Աստվածածին եկեղեցի
Տիրաշեն (գլուղ) 239
Տյուրու 16
Տրալանտի լազիկիկ 22
Տրդատա քերթ 159 (տե՛ս նաև Գառնի)
Տրդատա թախտ (տե՛ս Գառնի)
Տրովագա 7, 8, 12
Տիֆլիս (այժմ՝ Քրիլիսի) 84, (տե՛ս նաև Քրիլիս)

Ց

Ցամաք Չոր 197

Փ

Փարիզ 25, 31, 36, 46, 288
Փարոս (Խաղաքիլիսա) գլուղ 142
Փարոսի եկեղեցի 142
Փարպի գլուղ 226—229, 235
Փարպիի ս. Գրիգոր եկեղեցի 228
Փարպիի Քարդամուղաց եկեղեցի 227, 228
Փարպիի Տիրանակերտ եկեղեցի 227
Փյունիկ 12, 15
Փոքր Ասիա 12, 18, 20, 25, 36, 46, 77

Ք

Քաղեա 9, 31, 97, 101
Քաղսի (գլուղ) 142
Քաղսիի ս. Աստվածածին եկեղեցի 142
Քասաղ (Քասախ), գետ 88, 117, 140, 203, 221, 224, 225, 250
Քասաղի եկեղեցի 143, 162 (տե՛ս նաև Ապարանի եկեղեցի)
Քասաղի կամուրջ 117, 221
Քեֆլի գլուղ 197
Քոր Քաղաք 249
Քուստ գավառ 126
(ս.) Քրիստափոր 170

Օ

Օձուկի տաճար 89
Օլուղ 218, 220, 250
Օշական (գլուղ) 54, 55, 137, 140, 142, 220—222, 224, 241, 250
Օշականի Գյուլի Կոնց (քուր) 223
Օշականի եկեղեցի 143
Օշականի Քուր Մանուկ մատուռ 222, 223
Օշականի Չեաղործ ճանապարհ 224
Օշականի Մանուկուց (ս. Սին) եկեղեցի 137, 143, 220
Օշականի Փոքր Քուր Մանուկ մատուռ 223
Օշականի Փոքր (ս. Սարգսի) մատուռ 224
Օշականի բարալը-մատուռ 221
Օվկիանիա 8
Օրդակու (Հնում Պորտակ, այժմ Լճաշեն), գլուղ 143
Օրդակուի ս. Հովհաննես եկեղեցի 143
Օրթաքիլիսա (այժմ Մախուս), գլուղ 143, 197
Օրթաքիլիսայի ս. Աստվածածին եկեղեցի, գլուղ 143, 197, 198

Յ

Յիլիբուլ, տաճար 14
Յիկալի 13
Յրանկանոց գլուղ 215, 218, 225
Յրանիա 14, 36

Կազմը, անվանաթերթերը, բնագրի
գլխագարդերն ու վերջնագարդերը
նարտարապետ Լ. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սերագրիչ Ս. ՇԱՀԲԱՋՅԱՆ

Հանձնված է տրտադրության 14/Մ 1947 թ., ստորագրված է տպագրության 28/11 1948 թ.
ՎՖ 06990, Պատվեր 803, հրատ. № 476, տիրած 3000, 20 1/2 տպ. մասուկ, մեկ
մամ 28,400 տպ. նիշ.

ԳԻՆԸ 35 ԹՈՒԲԸԻ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգային գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Երևան, Արտվյան 104

